CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ग्रं० सं० ~~684~~ 63 वे० 12

बाल्मीकि रामायण युद्धकाण्ड

विषमपद० व्याख्या पुस्तक

श्रीसरस्वती पुस्तक भण्डार
श्रीसरस्वती पुस्तक भण्डार

~~684~~

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰
॥१॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीजानकीरमणचरणसरोजाभ्यां नमः ॥ वंदे हं दारकारिणीक्षपितकुपितकुपितहन्तारवाकानष्टकानिकंदरत्नं दारात्मजानिक्षराल्लतनवसनवल्लालिके निक्षपाणि
स्फुटचलल्लव्याब्धिकानिक्षतनिशिचरराट्कंठकांडच्छटानिप्रस्रहमंगं दंदत्तु रघुपतेः पविप्रांगनद्धनानि ॥१॥ एवमतिहर्षपारायणतवां सौख्यद्रवत्तसमज्जीर्यमिरजकंलकांमविप्रणसमा
प्रवासवैदेहीमशोकवत्तभंगाघतिमात्रवपराक्रमंकवाक्समागताद्धनुमतः प्रेपसीवृत्तांतसुपलभ्यानंदनिर्भरो राजाधिराजो रामभद्रः प्रसन्नेसुरवंत्लस्मापरोक्षेमित्रवांधवाः ॥ क

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितं ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत ॥१॥ कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभं ॥ म
नसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥ न हि तं परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवं ॥ अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥ ॥ रा॰
॥१॥

श्रीजेदंरामभसाश्वनेकदाचनपत्रकारतिशाहसंमतंहत्कार्येभजनेस्वामिनैवंवर्जितमुंभितिसदाचारमुपदेष्टुंसुग्रीवादिहरिवीरगणास्वस्माहमुस्मादपिजंचसमाहृतजानकीवृत्तांतंहनूमंत
मक्रोधीह्स्त्याहमुत्वेति ॥ यथावत्प्रकारेणाभिभाषितं ॥ हनुमतो वाक्यं श्रुत्वानंतरा कर्णानमुदितमनाः रामः ॥ उत्तरं प्रियश्रवणोत्तरकालार्हं वाक्यमब्रवीदित्यर्थः ॥१॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

नेदाहुकृतमिति । अत्र च महदित्यनेन सागरतरणमुच्यते । सुमहदित्यनेन लंकाप्रवेशो दुर्लभमित्यनेन लंकाधर्षणं मनसापि न शक्यमित्यनेन तु नर्तिगमिः प्रथमं समापरत्वेन तत्तं शाकः नीत्वा पिन लंका
प्रवेशं प्रविष्टापि न धर्षयित्वा धर्षयित्वापि पुनस्ततो निर्गंतुमिति भावः ॥२॥ अन्याशक्यत्वमेवाह नहीति अन्यत्र अन्यः समर्थः सुपर्णेन ॥३॥ देवदानवपक्षाणामिति कोशेषु देवदेवदिवसि
नेषु शी ॥ देवादिभिरप्रधृष्यां लंकां सत्त्वं बलमाश्रित्य प्रविष्टो हनूमतोऽन्यो जीवन्को नाम निष्क्रमेत् विक्रमेत् कोपीत्यर्थः ॥४॥ प्रवेशोपि दुर्लभ इत्याह । क इति यो हनूमतः समो न स्यात्स कोपि वि
शेदित्यर्थः ॥५॥ हनूमतास्सुग्रीवस्य महद्धनन्यसाध्यं भृत्यकार्यं सुग्रीवस्य भृत्योचितं कार्यं सदृशं बलं न केवलं प्रवेशमात्रं दर्शनरूपं कृतं । एवं विधाय उक्तप्रकारेण भृत्यकार्यं कृत्वा विक्रमस्य सदृश

देवदानवपक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसां ॥ अप्रधृष्यां पुरीं लंकां रावणेन सुरक्षितां ॥ प्रविष्टः सत्वमाश्रित्य जीवन्को नाम निष्क्रमेत् ॥४॥ को विशेत्सुदुराधर्षां
राक्षसैश्च सुरक्षितां ॥ यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्धनूमतः ॥५॥ भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् ॥ एवं विधाय स्वबलं सदृशं
विक्रमस्य च ॥६॥ यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमं ॥७॥ यो नियुक्तः परं कार्यं न नृपतेः प्रियं नकुर्यां
भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरं ॥८॥ नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमं ॥९॥

सत्वं बलं च कृतं स्वविक्रमानुरूपमुक्तवनभंगादिरूपं स्वबलकार्यं च कृतमित्यर्थः ॥६॥ हनूमतो भृत्योत्तमत्वं दर्शयितुं सत्तममध्यमाधमभृत्यानां लक्षणान्याह यो हीत्यादिभिः कत्रयेण
यो हि भृत्यो भर्त्रा दुष्करे कर्मणि नियुक्तः सन्कार्यं कृत्वा तदनुरागेणाक्रांतः कार्यांतरमपि कुर्यात्तं पुरुषोत्तमं सत्पुरुषेषु श्रेष्ठमाहुः ॥७॥ यस्तु नियुक्तो युक्तः समर्थश्च सन् परं स्वामिसंदिष्टा
दधिकं नृपतेः प्रियं न कुर्यात् किंतु संदिष्टमेव कुर्यात्तं मध्यममाहुः ॥८॥ समाहितः कार्यांतरायोग्यो युक्तः समर्थश्चापि भृत्यो नियुक्तो नृपतेस्तत्कममपि कार्यं न कुर्यात्तं पुरुषाधममाहुः

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰ ||२|| उक्ते षु त्रिविधमस्ये हनूमतो वधमित्याह | तद्वियोगेसीताया वेषणामात्रे निपक्केन हनूमता तत् अनिपुणकर्मपि कृतं | तन्मत्वे उच्चं जमेमपाहन चात्मेति | आत्मा लघुतां न नीतः ए
भसे रपराजितत्वात् सुग्रीवस्यापि तोषितः अपि कार्यकारणादित्यर्थः || १० || धर्मतः परिरक्षिताः स्वस्य धर्मेत्याः धर्मस्यापि ताः अधर्माच्चैव जितारिति पावन | यदिह हनुमान्नेव देखी
नाद्रष्टी अन्न दाहं जीवितं तस्यां | न हि योगा सहिस्य वोल्लक्ष्मणादयस्तत्र याकुर्युः तथा चात्म हननरूपाधर्मः सर्वेषां संभवेदिति भावः एवं हनूम कर्मणां सत्त्वपरत्वे वक्ष्यं तु तस्य तत्प्रकारक
रणाजे निजोविषादः सीतावृत्तान्तश्रवणानंतरमपि प्रतिरोधायमानापपत्तीत्याह || इदं त्विमादि यदस्य प्रियाख्यातुरिहैव सदृशं योग्यं प्रियं न कुर्मि न करोमि इदं तु दीनस्य प्रियाविरहरूषी पसेमय

तद्वियोगे निपक्केन हतं तं हतं सं हनूमता || न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवस्यापि तोषितः ||१०|| अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाब
लः || वैदेह्याः दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ||११|| इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति | यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रि
यं ||१२|| एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वंगो हनूमतः | मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ||१३|| ||

मनो भूयः प्रकर्षति व्यथयति न मस्य पकाराभवन्निः कस्य चिद्दत्त नोदेयतया अपितु लोके जन्तव एव प्रियत्वलाभे नेत्याशयः ||१२|| एवं लोके कुत्रापि सदृशं प्रियमप्रय न
सहृष्टं पर्यालोच्याह ह || एष इति तस्य तथा कृतमहदुपकारस्य महात्मनः हनूमतः न तु दयिय हेममंजयो प्रियो नं ते किंतु मिर्देन चैते मसुखनिर्मां त्व कां जनं | आदि र्मा
नृपते से वजनिर्विस्मोर्भ चापरे मादिशुजिस्मिनि शतमितिहेमप्येवा त्मामनोपस्य तस्य हनूमत इमं कालं प्राप्य योग्य मवसरं लब्ध्वा एष सर्वस्वभूतः परिष्वंगो मया दत्तो स्त्वित्यर्थः एम॰ ||२||

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

प्रीतिहृष्टांगः प्रीत्याप्लवकितगात्रः हनूमान्मा न मित्यादि विशेषणानि परिष्वंगहेतवः ॥१४॥ ध्यात्वा समुद्रतरणं कथं स्यादिति संचिंत्येत्यर्थः । सुग्रीवस्येति समस्यार्थे षष्ठी
सुग्रीवेष्म एवंजिसतिउवाचेत्यन्वयः ॥१५॥ सहनूमंतं अधिकस्यापि कारणादित्यर्थः । सागरं तु समासाद्य नस्य दुस्तरत्वमालोच्य पुनर्नष्टं सीतावृत्तांतं श्रवणान्हर्षमपि अविषीदं न्या
सं ॥१६॥ विषादमेवमकथमिति दुष्पारस्य दुःप्राप्यपारस्य महांभसः अगाधजलस्य समागताः मिलिताः ॥१७॥ किंचैव विज्ञकौनमममैव किंतु सीतायाः अपि सा

रत्यक्त्वा प्रीतिहृष्टांगो रामस्तं परिषस्वजे ॥ हनूमंतं महात्मानं कृतकार्यमुपागतं ॥१४॥ ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं रघुसत्तमः ॥ ह
रीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥१५॥ सर्वथा सुकृतं तेन वार्ता सीतायाः परिमार्गिता ॥ सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥१६॥
कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महांभसः ॥ हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यंति समागताः ॥१७॥ यद्यप्येष तु वृत्तांतो वैदेह्या गदितो मम ॥ समुद्रपा
रगमने हरीणां किमिवोत्तरं ॥१८॥ इत्युक्त्वा शोकसंभ्रांतो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ हनूमंतं महाबाहुं ततो ध्यानमुपागमत् ॥१९॥

हृपद्यपीति ॥ अप्यर्थे एषवृत्तांतः मम वैदेह्या विगदितः । अतो हरीणां पारगमने किमिवोत्तरं ॥ उत्तरं कालोचितं कर्म किमित्यर्थः ॥१८॥ शोकसंभ्रांतः विदितेपि सीताव
त्तांते तत्प्राप्तिसाधनविषयकपर्यालोचनया कलुषितांतःकरणः सन्नित्यर्थः ध्यानमुपागमत् । सागरतरणोपायचिंतामकरोदित्यर्थः ॥१९॥ ॥

यु॰
॥३॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे विषमपदव्याख्याने युद्धकांडे प्रथमसर्गः ॥ १ ॥ एवं शोकसंभ्रांतं राममवलोक्य मद्वः रवः रवजपातः श्लोकमसहमानः सुग्रीवः शोकनिवारकं वचनमुवा
चेत्याह तं विति ॥ शोकपरिद्युनं शोकसंतप्तं ॥ १ ॥ प्राकृतजनोपयात्यप्यजित यात्वं किं परितप्यसे हे वीर एवं संतप्तो मा भूः कृतघ्नो यथा सौहृदं त्यजति यथा सौ त्वं संतापं त्यज ॥ २ ॥ स्थाने
निमित्तं प्रवृत्तौ सीतावृत्तांते ॥ ३ ॥ त्वद्गुणपर्यालोचनया पापि शोकापादस्याहमतिमानित्यादि ॥ शास्त्रवित ॥ नीत्यादिशास्त्रज्ञः मतिमान् रक्षणमिगोचरार्यज्ञः प्राज्ञो वि

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे युद्धकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ततः शोकपरिद्युनं रामं दशरथात्मजं ॥ उवाच वचनं श्रीमान्सुग्रीवः शोकना
शनं ॥ १ ॥ किं त्वं संतप्यसे वीर यथान्यः प्राकृतजनस्तथा ॥ मैवं भूस्त्यज संतापं कृतघ्न इव सौहृदं ॥ २ ॥ संतापस्य च ते स्थानं नहि पश्यामि
राघव ॥ प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥ मतिमान्शास्त्रवित्प्राज्ञः पंडितश्चासि राघव ॥ त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मे
वार्थदूषिणीं ॥ ४ ॥ समुद्रं लंघयित्वा तु महानक्रसमाकुलं ॥ लंकामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुं ॥ ५ ॥ ॥

चारकुशलः पंडितः विचारपूर्वीसि ह्यं तथापि शापनसमर्थः सत्यमिमां पापिकां अशुभां मितिं कां कृत्तुषितां बुद्धिं दीनबुद्धिं त्यज कृतात्मा योगी यथा अर्थसत्वे हस्य
योगस्य दूषिणीं कामादिबुद्धिं यथा बुद्धिं त्यजति ॥ कृतात्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥ समुद्रं नातो विचिंतानुकार्थमाह समुद्रमिति ॥ वस्यमाणोपायेन शेषः आरोहयिष्याम आ
रोक्ष्यामः ॥ ५ ॥

राम॰
॥३॥

शोकस्यानर्थमूलत्वं दर्शयति ॥ निरुत्साहेति ॥ शोकपर्याकुलात्मनः शोकपर्याकुलमनसः ॥ अत एव निरुत्साहस्य दीनस्य सर्वार्थाः सर्वप्रयोजनानि व्यवसीदंति न प्रवर्तंते व्य
सनं दुःखपरंपरां वाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ शोकादनुत्साहः अनुत्साहाद्दैन्यं दैन्यादर्थनाशः ॥ अर्थनाशाच्चापत्परंपरा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु किंबलादस्माकमुत्साहः स्यादि
त्याह इमे इति सर्वतः समर्थाश्च सर्वपः ॥ ७ ॥ कुतोयं निश्चयस्तत्राह एषामिति हर्षेण हर्षकार्यमुखविकासादिना ममास्मिन् दृढस्तर्कः समुद्र[illegible]

निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ॥ सर्वार्था व्यवसीदंति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥ इमे प्लवंगाः समर्थाश्च सर्वतो हरियूथपाः ॥ त्व
त्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकं ॥ ७ ॥ एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन्दृढो मम ॥ ८ ॥ विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुं
रावणं पापकर्माणं तं तथा कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ सेतुरत्र यथा बध्येत् यथा पश्येम तां पुरीं तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तां
हि पुरीं लंकां त्रिकूटशिखरे स्थितां ॥ हतं च रावणं युद्धे दर्शनादवधारय ॥ ११ ॥ अबध्वा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये ॥ लंका नासादितुं
शक्या सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ १२ ॥

नादिविषये दृढनिश्चय इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवंभूतैः यथा रिपुं हत्वा सीतां विक्रमेण समानेष्ये तथा त्वदुचितमुत्साहं त्वं कर्तुमर्हसीत्य
र्थः ॥ ९ ॥ किं मया कार्यं तत्राह सेतुरिति ॥ अत्र समुद्रे यथा तस्य राक्षसराजस्य तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु दिव्यास्त्रबलेनेति शेषः ॥ १० ॥ त्रिकूटशिखरे स्थितां तां पुरीं दृष्ट्वा दर्श
नात्तद्दर्शनादस्मन्मतेऽस्मभेव युद्धे रावणं हतं जानीहि ॥ ११ ॥ सेतुबंधनस्यावश्यकारणीयत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह ॥ अबध्वेत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

लंकासमीपतः ॥ लंकासमीपमभिव्याप्य समुद्रे सेतुः पर्वतवृक्षैर्भविता यदैव सर्वं सैन्यं तीर्णं वै निश्चयेन मया स्वामिजितं चेत्यवधिष्व ॥ सैन्यस्य जेतृत्वोपयोगि शक्तिमाह इ
मे हीति ॥ हि यतस्मात् इमे शौर्यवंतो हरयः इमे हरयः शूरास्ते पतन्ति कामरूपिणः ॥ १३ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति तदलमिति ॥ तत् तस्मात् हि क्लवां शोकपरवशां अतएव

सेतुर्बद्धः समुद्रे च यावल्लंकासमीपतः । सर्वं तीर्णं च वै सैन्यं जितमित्यवधार्यताम् ॥ इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः ॥ १३ ॥ तदलं
विक्लवां बुद्धिं राजन्सर्वार्थनाशिनीम् ॥ पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिञ्छोकः शौर्यापकर्षणः ॥ १४ ॥ यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्य
मवलंबता ॥ अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १५ ॥ शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनां ॥ विनष्टे वा प्रन
ष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ १६ ॥ त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ मद्विधैः सचिवैः सार्द्धमरीन्जेतुमिहा
र्हसि ॥ १७ ॥ न हि पश्याम्यहं कंचित्त्रिषु लोकेषु राघव ॥ गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १८ ॥ ॥ ॥

८१

वसर्वार्थनाशिनीं बुद्धिमवलंब्यालं ॥ तत्र हेतुमाह पुरुषस्येति ॥ शौर्यनाशकः ॥ १४ ॥ न केवलं शोकत्यागः सत्त्वावलंबनं च कार्यमित्याह यत्त्विति शौण्डीर्यं शौर्यमवलंबता मनुष्ये
ण यत्सत्त्वं धैर्यं कार्यं कर्तुं योग्यं तत्तेजसा पराक्रमेण तत्सहायसिक्ता त्वमातिष्ठस्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ विनष्टे निरोहिते प्रनष्टे प्रध्वस्ते वा वस्तुनि ॥ १६ ॥ उपसंहरति त्वं त्विति
॥ १७ ॥ यस्त्वद्वीर्यपर्यालोचनयापि तत्संपन्न परस्मा ॥ न हीति ॥ तिष्ठेत्स्थास्यति शंकुपात ॥ १८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सहायसंपन्नाजयंति विघ्नविनाह वानरेष्विति ॥ वानरेषु महाबलेषु स्मादृशेषु समासक्तं कर्त्तव्यत्वेन संबद्धं कार्यं न विपत्स्यते न नंक्ष्यति ॥१८॥ शोकमात्वं त्यक्त्वा त्वं शोकं त्य
क्त्वा त्वं वत्स्वेत्यर्थः क्रोधमात्वं वेति ॥ शत्रुविषयकमित्यर्थः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शत्रुविषये कोपस्यावश्यकरत्वमाह निश्चेष्टा इति निश्चेष्टा निरुद्योगाः क्षत्रियाः मंदाः मंद

वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते ॥ आनयिष्यामि ते सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयं ॥१९॥ तदलं शोकमालंब्य क्रोधमालंब भूपते
निश्चेष्टाः क्षत्रिया मंदाः सर्वे चंडस्य बिभ्यति ॥२०॥ लंघनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपते ॥ सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धि
र्विचारय ॥२१॥ सर्वे तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ लंघिते तत्र वैतैः सैन्यैर्जितमित्येव निश्चिनु ॥२२॥ इमे हि शूराः समरे ह
रयः कामरूपिणः तानरीन्विधमिष्यंति शिलापादपवृष्टिभिः ॥२३॥ कथंचित्संतरिष्यामस्तं वयं वरुणालयं ॥ हतमित्येव तं म
न्ये युद्धे समितिनंदन ॥२४॥ किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् ॥ निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥२५॥ इत्यार्षे
पु. ह. का. रे. द्वितीयः सर्गः ॥२॥ श्रीमते रामानुजाय नमो नमः ॥२॥ ॥ ॥

भीरवः सर्वे जनाः चंडस्य चंडात् ॥ अतीव कोपनाद्बिभ्यति ॥२०॥ अस्माभिः सह नदीपतेर्लंघनहेतास्माभिरुपेतः सन् सूक्ष्मबुद्धिस्त्वं विचारय ॥२१॥ सर्वं तीर्णं जितमिति
चोपधारय तत्र सागरे लंघिते सति तैर्मदीयैः सैन्यैर्जितमिति निश्चिनु ॥२२॥ तेषु जेतृत्वं शक्तिमाह इमे हीति ॥२३॥ कथंचित्संतरिष्यामः केन केनाप्युपायेन
त्यर्थः ॥ समितिनंदन समित्संग्रामस्तद्धेतुकानंदन्युद्धोत्सुक इत्यर्थः ॥२४॥ निमित्तमेवाह मन इति ॥२५॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

५

॥५॥

एवं मारुतभावाद्रसारोस्य दूरपस्तुत्वात्वेपि शोकमग्निं सुहृदुपदेशेन प्रतिप्रापितं धैर्यं रामो नीति प्राप्त्या वचसा रामसंहार्यं शत्रुदुर्गस्वरूपशोधनाय पृच्छति ॥ सुग्रीवस्येत्यादिना परमार्थवित् सारग्रा
ही काकुत्स्थः सुग्रीवस्य हेतुमत् उक्तं वचः श्रुत्वा प्रतिजग्राह ॥ अङ्गीचकार अथ तदङ्गीकारानन्तरं हनूमन्तमब्रवीत् ॥१॥ तपसा तपःफलसंकल्पसिद्ध्या सेतुबन्धेन शोरगिनिशेषः
सागरोच्छोषणेन दिव्यास्त्रबलादिनिःशेषः ॥ सर्वथा सर्वप्रकारेण लङ्घनोपायस्य विद्यमानत्वादित्याशयः ॥२॥ एवमुपायचिन्तनेन समुद्रलङ्घनमविगणय्य दुर्गस्वरूपं पृच्छ

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवित् । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥१॥ तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन च । सर्वथा
पि समर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लङ्घने ॥२॥ कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्कायास्तद्ब्रवीहि मे । ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर ॥३॥ बलस्य
परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि । गुप्तिकर्म च लङ्काया रक्षसां सदनानि च ॥४॥ यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान् । सर्वमाचक्ष्व
तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥५॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान्मारुतात्मजः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥६॥

ति कतीति दुर्गाणि गन्तुमशक्यानि लङ्कायाः कति दुर्गाणि जलगिरिवनादिना गम्यकाष्ठादिभेदेन कति प्रकाराणि दुर्गाणि सन्तीत्यर्थः दर्शनादिव प्रत्यक्षानुभवादिव ॥३॥ परिमाणं
संख्यापरिच्छेदं द्वारदुर्गक्रियां द्वाराणां दुःप्रवेशत्वसम्पादनं गुप्तिकर्म यकारादि गुप्त्यादिस्थापनरूपं रक्षसां निरूपणानि ॥४॥ यथासुखं निःशङ्कं यथावत् दृष्टवानसि तत्सर्वं तत्त्वेना राम·
चक्ष्व सर्वथा कुशलोऽसि यथावद्दृष्टप्रतिपादने इति शेषः ॥५॥ श्रुत्वेत्यादि अब्रवीदित्यन्तम् ॥६॥ ॥ ॥ ॥५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

दुर्गकर्मविधानतः दुर्गत्वसंपादककर्मविधानेन यथा गुप्ता बलैर्यथा रक्षिता च तथा व्याख्यास्ये ॥ ७ ॥ स्निग्धाः ख्यामि निर्भक्ताः एवं लास्यते जसा संपादितां परां समृद्धिमाख्यास्ये
इत्येवं क्रमेणान्वयः ॥ ८ ॥ बलौघस्य च तां गवल समूहस्य विभागं तत्र तत्र विभज्य स्थापनं ॥ वाहनस्य गजाश्वरथपत्तिरूपस्य निर्देशं संख्यापरिच्छेदं ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदितो
इत्यत्र रक्षसेनसैन्यमर्थः ॥ १० ॥ महापरिघवंति महार्णववंति ॥ परिखोपयोगभेदैस्या मुडोर्गत्वपारपोपिति विग्रहः दृढद्वाराणि द्वाराणि संतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ तत्र तेषु द्वारेषु

यथा तां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः ॥ गुप्ता पुरी यथा लंका रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा ॥ परां समृद्धिं लंकायाः सागरस्य च भीमतां ॥ ८ ॥ विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ॥ एवमुक्त्वा हरिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता लंका मत्तद्विपसमाकुला ॥ महती रथसंपूर्णा रक्षोगणनिषेविता ॥ १० ॥ दृढबद्धकपाटानि महापरिघवंति च ॥ चत्वारि विपुलान्यस्या द्वाराणि सुमहांति च ॥ ११ ॥ तत्रेषूपलयंत्राणि बलवंति महांति च ॥ आगतं परसैन्यं तु तत्र तैः प्रतिनिवार्यते ॥ १२ ॥ द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः ॥ शतशो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रक्षसां गणैः ॥ १३ ॥ सौवर्णश्च महांस्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः ॥ मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितांतरः ॥ १४ ॥

इषवश्च उपलाश्च तत्प्रक्षेपयंत्राणि बलवंति दृढानि महांति विपुलानि
संतीति शेषः तैर्द्वारागतं परसैन्यं तत्र तेषु द्वारेषु प्रतिनिवार्यते ॥ १२ ॥ द्वारेषु रमदेशेषु संस्कृताः उत्कर्षं प्रापिताः कालायसमयाः अयःसारमयाः शतमेकमथो
गेन घ्नंतीति शतघ्न्यः तदाख्याहललमवालोहकंटकजात्मविशेषा रक्षसां गणैः रचिताः शतशः संतीति शेषः ॥ १३ ॥ तस्याः प्राकारो दुःप्रधर्षणः दुःखेनारोहणीय

[illegible] ॥ ९ ॥

यु०
६

परिखाः पुरोपांतस्थाः॥१५॥ द्वारेषु चतुर्षु तासां परिखाणां मध्ये संक्रमाः मञ्चरूपेणावद्धाः परमायताः॥ अतिविस्तृताः मार्गाः गृहपंक्तिभिः प्राकारप्रदेशेन गृहपंक्तिभिः ह
तादृशार्थः॥१६॥ तत्र तेषु संक्रमेषु परसैन्यागमे सति तैः क्रमात् तैर्यंत्रैः प्राकारोपरि निशायितैर्यंत्रैः स्थापितैर्यंत्रैः रक्ष्यंते तैर्यंत्रैः तान् परिखासु समंततः समीपस्थासु निपरसैन्यानि सम
ततो वकीर्यंते क्षिप्यंते॥१७॥ एको मुख्यः संक्रमः प्राकारमध्ये वर्तमानः साक्षात् स्वमेव शासाध नम्रतो अकंप्यः दुर्भेद्यः तत्र हेतुर्बलवान् बहुबलवान् नरक्षः इत्येव हेतुर्मुख्यतेऽ

सर्वाश्च महाभीमाः शीततोया महाशुभाः॥ अगाधा ग्राहसंपूर्णाः परिखा मीनसेविताः॥१५॥ द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः पर
मायताः॥ यंत्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपंक्तिभिः॥१६॥ त्रायंते संक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति॥ यंत्रैस्तैरवकीर्यंते परिखासु सम
ंततः॥१७॥ एकस्त्वकंप्यो बलवान् संक्रमः सुमहादृढः॥ कांचनैर्बहुभिः स्तंभैर्वेदिकाभिश्च शोभितः॥१८॥ स्वयं प्रकृतिमाप
न्नो युयुत्सू राम रावणः॥ उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने॥१९॥ लंकापुरी निरालंबा देवदुर्गा भयावहा॥ नादेयं पार्वतं वान्यं कृ
त्रिमं च चतुर्विधं॥२०॥

नः तदेव दृष्टांतयति कांचनैरिति॥१८॥ एवंभूतस्वरूपसंक्रमोपपन्ने स्वरूपमाह स्वयमिति प्रकृतिमापन्नः स्वस्थचित्तः कारणो निश्चीरः स्मर्थः बलो
नामनुदर्शने उत्थितः उद्युक्तः अप्रमत्तः सावधानश्च॥१९॥ निरालंबा आश्रितस्य रक्षणे तुंगत्रिकूटशिखरे स्थितत्वाद्दुरारोहणा लंबनरहिता देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा अतएव भ
यावहा॥ चतुर्विधं दुर्गमप्यस्तीत्याह नादेयमिति दुर्गमिति शेषः नद्याश्चतुर्दिक्ष्वावरणात् पार्वतं त्रिकूटरूपं वन्यं महोपवनैरावृतत्वात् कृत्रिमं च तत् प्राकाराद्यावरणेन प्राकार

यु०

राम०
६

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

त्वा प्रदर्श्याह स्थितेति ॥ दूरपारस्य दूरोपारं पारं यस्य समुद्रस्य पारे दक्षिणतीरे स्थिता ॥ अत्र समुद्रे नौपथः नौसंचारमार्गो पि नास्ति अत एव
सर्वशो निरादेशस्य सर्वदिग्वार्तासंचाररहितप्रदेशस्य सर्वथा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रबलहस्ता न केवलमपि तु खड्गाग्रयोधिनः खड्गैरग्रे युध्यंते नागा दूरस्थाः ॥ २४ ॥ नियु-

स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव ॥ नौपथश्चापि नास्त्यत्र निरादेशस्य सर्वशः ॥ २१ ॥ शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोप-
मा ॥ वाजिवारणसंपूर्णा लंका परमदुर्जया ॥ २२ ॥ परिखाश्च शतघ्न्यश्च यंत्राणि विविधानि च ॥ शोभयंति पुरीं लंकां रावणस्य दुरात्म-
नः ॥ २३ ॥ स्थितं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितं ॥ प्रबलाहल्ला दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वा-
रमाश्रितं ॥ चतुरंगेन सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥ प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितं ॥ चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वा-
स्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितं ॥ रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥ शतशोथ सहस्रा-
णि मध्यमं स्कंधमाश्रिताः ॥ यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसां ॥ २८ ॥ ॥ ॥

तं लक्षं चतुरंगेण सैन्येन उपलक्षिता योधास्तत्रापि दक्षिणद्वारे पि संतीत्यनुत्तमाः श्रेष्ठाः ॥ २५ ॥ प्रयुतं दशलक्षं ॥ २६ ॥ न्यर्बुदं दशकोटयः ॥ कुलपुत्राः योधमहत्कुले
प्रसूताः ॥ २७ ॥ शतशः सहस्राणि च अनेकसहस्राणि मध्यमं स्कंधं गुल्मं मध्ये सेनानिवेशस्थानं ॥ सर्वसंख्यामाह साग्रकोटिः सपादकोटिः ॥ २८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु·
॥७॥

वधेवंदर्गलंकाकथमस्त्रमेस्यसाध्येतिशंकानिरावष्टेवलेतिवनैकदेश सेनावनर्याशः क्षपितः महात्मनां महाकापानांजे संक्रमाः परित्राणमार्गास्तपामभयाः परित्राणाय बद्धरि
ताः शिलारक्षादिभिरितिशेषः ॥२४॥ येनकेनत्वाम्यकेवकअभ्यतमेनसमुद्रतराम ॥ जतेवंसतिवानरैः स्वयमेवलंकाहनेत्युपधार्यतां ॥२॥ किंचाशेषजनरागो
यापचिंतांरथैवमवलैरंगदादिभिरेवकार्यसिद्धेरित्याह ॥ अंगदस्त्यादिसार्द्धद्वयेनरान्तेनगदादयएवप्लवमानाः समुद्रंलंघितवंतः सत्वानंता ॥ सपरिसां सप्रजोरगांस

वनैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनां ॥ तेषपा संक्रमा भयाः परित्राणाय बद्धहिता ॥ दग्धा च नगरी लंका प्राकाराट्टालमादि
ताः ॥२४॥ येन केन तु मार्गेण तरामवरुणालयं ॥ हतेति नगरी लंकां वानरैरुपधार्यतां ॥२१॥ अंगदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान्पनसो नलः
नीलः सेनापतिश्चैव वचनशेषेणानच ॥२७॥ प्लवमाना हि गच्छन्तो लवणं समहार्णवं स्वर्गजनवनोभित्वा सत्वानां सप्रजोरगां ॥ सप्रा
कारांसमवनामानपिष्यंति राघवा ॥२२॥ एवमाज्ञापयक्षिप्रमेव लानांसर्वसंग्रहं ॥ मुहूर्तेन तु युक्तेन मस्यानमभिरोचय ॥२२॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥३॥ सुग्रीवाहनमतो वाक्यं पयावस्तत्वदर्शिनः ॥ ततोब्रवीन्महा

व हिद्र्वांलंकाभित्वासीनामानेष्यंतिकिंवलशेषेणानवेत्सचपः ॥२॥२१॥२२॥ एवमिति एवं मध्याने रेवकार्पसाधनमिष्टंचे ॥ तेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥१॥
नक्षिप्रमितिदानीमेवानयतेस्याज्ञापयप्रद्विवलानां सर्वसंग्रहं वलसमेलनमुद्दिश्य वलानामधिपारवणनमिष्टं तदापुक्तेनपात्रो विजेनेम्हुर्तेन प्रस्थानं त्वयाजाम
भिरोचय ॥२२॥ इतिज्ञ· सर्गः ॥३॥ अत्र दर्शिनः अनुक्रमेण युक्ता ॥१॥

रम·
॥७॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तत्रांगदादिमुखेन कार्यं निर्वहणामशक्यंमत्वा स्वमतमाह ॥ क्षिप्रमिति ॥ २ ॥ तदेवाह अस्मिन्निति । निकुन्तनस्याज्ञाहेतुज्ञः प्राज्ञार्हः तत्र हेतुः विजयः विजयावहत्वे हेतुमाह ॥ दिवाक
रः मध्यं दिनमध्यं प्राप्तः ॥ अभिजिन्मुहूर्त इत्यर्थः । तदुक्तं आदौ रोगमित्रमथाच लजलविश्वाभिजिद्द्विरचेद्रा‍ः ऐन्द्राग्निमत्स्यवरुणार्यमनामदिवायुहूर्ता इति ॥ एतन्मुहूर्तप्रस्थितस्य ध्रु
वो विजयं विधायापयोजनमाह ॥ सीसीतेति मेमियात्वे ॥ सीतां श्रुत्वा जीजयपद्रस्याह ॥ सीतामिति ॥ असौ रावणः सीतां हत्वा नीविततः सनजातु कदाचिदपि कुत्रापि यास्यति यत्र कुत्रापि यांतं ते

यां निवेदस्य तु कौशल्यामी मस्य रक्षसः ॥ क्षिप्रमेव तां वधिष्यामि समस्वयेन हृतामिति ॥ २ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचय ॥ युक्तो
मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ सीतां हृत्वा तु मे जातु क्वासौ यास्यति जीवितः ॥ ३ ॥ सीता श्रुत्वाभियानं मे आशामेष्यति जीविते ॥ जीवि
ताते मृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः ॥ ४ ॥ उत्तराफल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ अभिप्रयामः सुग्रीव सर्वानीकसमन्विताः ॥ ५
निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवंति मे ॥ निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

हत्वं प्रस्थितस्य ध्रुवो विजयः इत्याह ॥ सीतेति ॥ असौ रावणः सीतामेमियानं सीता श्रुत्वा जीविते आशामेष्यति ॥ कथमिव विषं पीत्वा ॥ आतुरः पीडितः पुरुषो जीवितांते मा
णान्ते पेमामे अमृतं स्पृष्ट्वेव ॥ ४ ॥ पुनर्वसौ जातस्य मम माघसाधननक्षत्रं अस्तु निधननक्षत्र ॥ अतो ध्रुवं प्रयाणं कर्तव्यमित्याशयेनाह ॥ उत्तरेत्यादि अद्य दिने उत्तराफल्गु
नी नक्षत्रं वर्तते श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते चंद्र इति शेषः ॥ हस्तो मम साधननक्षत्रं ॥ उत्तराफल्गुनी तु ॥ साधकनक्षत्रं अतो ध्रुवं सर्वानीकसमन्विताः सेनाभिः प्रयामेति निमित्तैश्च लो
द्र ॥ ५ ॥ यानि निमित्तानि धन्यानि शुभसूचकानि तानि प्रादुर्भवंति ॥ अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि अत्रानेष्यामि ॥ ६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु.
॥ १ ॥

नैनयनं दक्षिणमिति शेषः अनोरथं मनोरथविषयं द्विजपं समनुप्राप्तमिव सज्जीतच्चयः ॥ ७ ॥ अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिर्णिशास्त्रनिपुणाः ॥ ९ ॥ मार्गमवेक्षितुं प्रास्थितस्य त्वपः ॥ ८ ॥ सुग्रीव
वधक्रमात्रेणामत्रिहितं नीलं प्रत्याह कृत्वेति शीता मिति काननचारिणि प्रस्थिरं ताः पूर्वेण पथा सेनाग्रे नीलसेनां नयेति संबंधः ॥ १० ॥ मार्गशोधनमभ्यारमाह ॥ दृषदे पुरीति ॥ दृषदे पुर्वि
पादिनेति शेषः ॥ नित्यमुद्यतः सदा सावधानसन् ॥ १४ ॥ शोधनानंतरमाह ॥ निविडवितिवनदुर्गेषु वनात्मकेषु दुर्गेषु वनेषु अरुदुर्गवनेषु च विश्रममौनि निहितं गुप्तप्रहारार्थं लीनं त

उपरिश्लिष्ट्वा परं स्फुरमाणमिदं मम ॥ विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथं ॥ ७ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा पुन
रप्यर्थकोविदः ॥ ९ ॥ अग्रेयातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुं ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनां ॥ ८ ॥ फलमूलवता नील शीत
काननवारिणा ॥ पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ १० ॥ दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकं ॥ राक्षसाः परिरक्षेथास्ते
भ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ १४ ॥ निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः ॥ अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलं ॥ १२ ॥ यच्च फल्गु बलं किं
चिन्नदत्रैवोपपद्यतां ॥ एतद्धि घोरं कृत्यं नो विक्रमेतप्रयु हि हि

यास्याभिजितं परेषां बलं वनौकसः अभिप्लुत्याभितः अभ्युत्प्लुत्य अभिपश्येयुः ॥ १२ ॥ शोधनानंतरमाह यच्चेति यच्च फल्गु निः
सारं बलं वृद्धादिकं तत् स्वगोप्यं तद्दूरे तत्रैव वनौकसस्त्र किष्किंधायामेवोपपद्यतां तिष्ठतु हि यस्मात् एतत्कृत्यं घोरं महत् नो विक्रमे णा विक्रमेण युक्तवद्बलेनानुष्ठेयं राम.
प्रयुज्यतामपात्रेति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सागरौघनिभंसागरस्यप्रवाहोपमंतेनतुल्यमित्यर्थः शतशोथसहस्रशः प्रहसंतंवीर्यवंतःप्रर्षः ॥१४॥ कपिसिंहानेवाहगजस्त्वेतिगण्येषमध्येहस्सावृषभार्द्धवेति
संवेष्ठ ॥१५॥१६ वसव्यमदगंधाद्यमेगजाःपलायंतेसगंधहस्तीसव्यंवामं ॥१७ ईश्वरःइन्द्रः ॥१८॥ अंगदेनवाहनभूतेन ॥ सार्वभौमःकुबेरदिग्गजः भूतेशःकुबेर

सागरौघनिभंभीमंमहानागंमहाबलाः ॥ कपिसिंहाःप्रकर्षंतुशतशोथसहस्रशः ॥१४॥ गजस्त्वगिरिसंकाशोगवयश्चमहाबलः
गवाक्षश्चैवनोपातुगवाहस्वाइवर्षभाः ॥१५॥ यातुवानरवाहिन्यावानरौघवतांपतिः ॥ पालयन्दक्षिणांपार्श्वम्रषभोवानरर्षभः ॥१६॥
गंधहस्तीवदुर्धर्षस्तरस्वीगंधमादनः ॥ यातुवानरवाहिन्याःसव्यंपार्श्वमधिष्ठितः ॥१७॥ यास्यामितुलमध्येहंबलौघमभिहर्ष
यन् ॥ अधिरूढमहनूमंतमैरावतमिवेश्वरः ॥१८॥ अंगदेनैवसंयातुलक्ष्मणोंतकोपमः ॥ सार्वभौमेनभूतेशोद्रविणाधिपति
र्यथा ॥१९॥ जांबवांश्चसुषेणश्चवेगदर्शीचवानरः ॥ ऋक्षराजोमहाबाहुःकुक्षिरक्षंतुतेत्रयः ॥२०॥ एवंवचस्तवचःश्रुत्वासुग्रीवो
वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेशमहावीर्यान्वानरान्वानरर्षभः ॥२१॥ तेषांगानरगणाःसर्वेसमुत्पत्यमहौजसः गुहाभ्यःशिखरेभ्यश्चआ
शुप्लवितेनदा ॥२२॥

२ः पक्षेशत्वात् ॥१२॥ ऋक्षराजोजांबवानितिच्चपः ॥ कुक्षिंकुक्षपलक्षितंसेनायामध्यभागं ॥२०॥२१॥ गुहाभ्यः ॥
शिखरेभ्यःशिखरेभ्यःपर्वतस्यतिनिम्नदेशेभ्यः ॥२२॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु·
॥९॥

२३ ॥ २७ ॥ हृष्टमनसो रयो वीरस्यांगदस्तु नीयेरः ॥ २५ ॥ आप्लवंतः समंतान् रक्षणार्थं त्वरमाणाः प्लवंतः अग्रे शोधनार्थं गच्छंतः क्ष्वेलंतः सिंहनादं कु
र्वंतः गर्जंतः मेघादिशब्दसदृशशब्दं कुर्वंतः निनदंतः सामान्यशब्दं कुर्वंतः ॥ २६ ॥ लीलार्थं मंजरीपुंजधारिणो महावृक्षा उद्वहंतो ॥ नम्रशीलत्वं कर्षं

नर्दतो वानराः ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन सुपूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशं ॥ २३ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायु
तैरपि ॥ वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥ २४ ॥ तं यांतमनुयाति स्म महती हरिवाहिनी ॥ हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपा
लिताः ॥ २५ ॥ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः ॥ क्ष्वेलंतो निनदंतश्च जग्मुर्वै दक्षिणां दिशं ॥ २६ ॥ भक्षयंतः सुगंधी
नि मधूनि च फलानि च ॥ उद्वहंतो महावृक्षान्मंजरीपुंजधारिणः ॥ २७ ॥ अन्योन्यं सहसा दृप्ता निर्वहंति क्षिपंति च ॥ पतंतश्चो
त्पतंत्यन्ये पातयंत्यपरे परान् ॥ २८ ॥ रावणो नो निहंतव्यः सर्वे च रजनीचराः ॥ इति गर्जंति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ २९ ॥ पुरस्ता हृ
षभो वीरो नीलः कुमुद एव च ॥ पंथानं शोधयंति स्म वानरैर्बहुभिः

२७ विनिर्वहंति विनोदार्थं मेकमेके वहंति ॥ तथा क्षिपंति च स्वमात् हस्तं भूमौ पातयंति
पतंतः प्लवमवतिकेचलं गच्छंतीत्यर्थः ॥ अन्ये उत्पतंति आकाशमार्गेण गच्छंति अपरे शक्ताः परान् पातयंति ॥ २८ ॥ नोस्माकं अस्माभिरित्यर्थः हंतव्यानां कर्तरि
वेति षष्ठी ॥ २९ ॥ पुरस्ताहृषभ इति ऋषभ ऋषभो दक्षिणाया मार्गविशेषज्ञाः सोनीलसहकारी ॥ ३० ॥

राम·
॥९॥

२१ ॥ सर्वां वाहिनीमेवष्टभ्यैको ररक्ष समं ततो श्वमन्नरक्ष तिस्मेस्मर्थः ॥ २२ ॥ केसर्यादीनां च बलिाद्वैतस्य बलस्य दक्षिणे वामं चैकैकं पार्श्वमभिरक्षतीस्मर्थः तथान्नः श
वै मागविप्रुष्ठादस्यः ॥ २३ ॥ सुषेणजाम्बवंतौ मध्यसेनामध्ये वर्तमानं सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं सेनापृच्छभागं ररक्षतुः ॥ २४ ॥ नीलः खरौमार्गशोधकः सत्रपिसुअवेग

मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामलक्ष्मणराघवः ॥ वलिभिर्बहुभिर्भीमैर्वृतः शत्रुनिबर्हणः ॥ २१ ॥ हरिः शतवलिर्वीरः कोटिभिर्दशभिर्वृतः
सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीं ॥ २२ ॥ कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः ॥ अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ २३ ॥
सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैर्बहुभिरावृतौ ॥ सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः ॥ २४ ॥ तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुंगवः ॥ सम्पतन्
पतनश्रेष्ठस्तद्बलं पर्यपालयत् ॥ २५ ॥ दरीमुखः प्रजंघश्च रंभोथ रभसः कपिः ॥ सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयंतः प्लवंगमान् ॥ २६ ॥
एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिताः ॥ अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सह्यं द्रुमलताकुलं ॥ सरांसि च प्रफुल्लानि तटाकानि महान्ति च ॥ २७ ॥
रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् ॥ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि ॥ २८ ॥ ॥

ति शपवत्सपानहुल्तं पर्यपालयत् । नगराणि इति पीडाराहित्यं पथ्यामवजितयावगी वार्धनपदिस्मर्थः सर्वत ईयुः जिग्यापि डितिमावः ॥ गच्छति गच्छन्त अपश्यन्त सह्यमपश्यन्त सराणि
तटाकानि चापश्यन्त ॥ अत्र पथ्यमवत्सो नलक्ष्यते ॥ २७ ॥ भीतवत् भीताः सन्तः नगराभ्याशान् जनपदानपि वर्जयन्त वर्जयित्वा गच्छन् ॥ २८ ॥

पु०
।। १० ।।

भीमवेषमर्णवमिवाद्रिः समर्थस्य जोनिःसत्तमिन्यथीः ।। अर्णवे शत्रुभूर्ह्न्यद्वीदिताक्रतुंसकः ।। ३८ ।। दशरथेयपार्श्वे जगुस्तोहत्रसाधेतिमाव ।। ४१ ।। कपिम्यांहनुमं दशदा
म्यामम्बुमानीरामलक्ष्मणौमहाग्रम्यांशुक्रवरहसजिम्यामस्येशं सेष क्रौंचं दृष्ट्वा विवशुशुभातेऽत्रोपमाने चतुर्ग्रहस्य वहनेनविनाशहेतवाद्रुतमरंगरम्यांरामलक्ष्म
णयोगस्य महासेनाद्भिनाशकलंगलंम्यतहजिवलस्थिनिः ।। ४१ ।। ४२ ।। स्मतिमानेऽश्रुभंजायाविस्मरणशीलः ।। प्रतिभानवान् ।। तत्कालोचितप्रज्ञोलक्ष्मणः परिहृत्य
सागरौषधिमंभीमंजहाव रवलंमहत ।। निःसत्त्वमहाघोरंभीमघोषमिवार्णवं ।। ३२ ।। तस्यदाशरथेः पार्श्वे शूराले कपिकुंजराः ।। तरतांमाधवस्य
तुःसर्वेसदस्यानुवचोहिताः ।। ४० ।। कपिम्यामूहमानोतोशुभातेनरर्षभौ ।। महम्यामिवसंस्पृष्टौ ग्रहाम्यांचंद्रभास्करौ ।। ४५ ।। ततोवा
नरराजेनलक्ष्मणोनचपूजितः ।। जगामरामोधर्मात्मासमैन्योदक्षिणांदिशं ।। ४२ ।। तमंगदगतोरामंलक्ष्मणःशुभयागिरा ।। उवाचप
रिपूर्णार्थःस्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।। ४३ ।। हरामवाप्यवैदेहींक्षिप्रंहत्वाचरावणं ।। समृद्धार्थःसमृद्धार्थामयोध्यांप्रतिपास्यसि ।। ४७ ।।
महांतिचनिमित्तानिदिविभूमौचराघवशुभान्निजतवप्रपश्यामिसर्वाण्येवार्थसिद्धये ।। ४५ ।। अनुवातिशिवोवायुःसेनांमृदुहितःसुखः ।। ४
रामुवाच ४२ ।।भवतांमृत्वावैदेहीमवाप्येतिकमः ।। ४४ ।। कामोपंनिष्प्रपदम्यत्राह ।। महांतीति ।। महांतिद ((र्णवल्गुस्वरास्त्वामीमृगवदंतिमृगाद्विजाः ।। ४६ ।।
लैमानि ।। ४५ ।। निमित्तान्येवाह ।। अनुवातीति ।। शिवःशुभसूचकःअघघ्नांतिहराणाद्विजसुखस्तस्पर्शेणावःमृदुमंदंप्रयातप्यासेनामनुवाति ।। सेनाप्रकृष्मामार्गेनवरजि
मृदुहिनसुखपदैः केमेतामांचयशेषसौरम्यावेऽनेहरणीविच्छेदरहिताःवल्गवःश्रोत्रसुखाःस्वरायेषांते ।। ४४ ।। ।।

राम०
।। १० ।।

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

भौमादिनिमित्तात्सुक्रादियाम्याहमसत्रा रस्मारि ॥ मार्गो वो मयापवत्र ॥ उशनाः शुक्रोपि प्रसन्नार्चिस्त्वामनुगजस्त्वदपृष्ठाम्भागंगतोस्ति ॥ ४७ ॥ बृहस्पतिः शिशुर्वः स्वत्रस्तां तत्समषीगतिरशि-
तुं जिमावेपस्मि नस्तज यात्रस्मात्विशुद्धोऽश्वादिमान्निमारहितः तस्तुजीमा मा वदर्शपति ॥ विशुद्धाश्च ऋषि हि हिताः शुद्धं ध्रुवं प्रदक्षिणां कुर्वाणाश्चर्चिष्मांतः प्रशस्तानि विशेषं भत्वा
प्रकाशंते ॥ ४८ ॥ सपुरोहितः विश्वामित्रसहितस्त्वसमीपवर्त्तित्वात्सप्तर्षिमंडलमध्यवर्त्तिवसिष्ठसहितः स्पर्धी ॥ ४९ ॥ इक्ष्वाकूणां परं नक्षत्रं विमले द्व इत्यहा कमतारहितेविशा-

प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः ॥ उशना च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ४७ ॥ बृहस्पतिर्विशुद्धश्च विशुद्धाः परमर्षयः ॥ अ-
र्चिष्मंतः प्रकाशंते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणं ॥ ४८ ॥ त्रिशंकुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः ॥ पितामहवरोस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनां ॥
॥ ४९ ॥ विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे ॥ नक्षत्रं परमस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनां ॥ ५० ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतं तस्मान्नक्षत्रमतिपी-
डयते ॥ मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ ५१ ॥ सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितं ॥ काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपी-

खे प्रकाशेते ॥ द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात् ॥ ५० ॥ प्रमोजिकृत्यमाह नैर्ऋतमिति ॥ नैर्ऋतं दैवतं नैर्ऋतानां राक्षसानां नक्षत्रं मूलो मूलं च्यार्षं पुंस्त्वं ॥ अतिपीडयते के-
न तत्राह मूलवतेति ॥ उच्चैर्दंडाकारतया स्थितेन लक्ष्मकेतुना स्पृष्टो धूप्यते संतप्यते ॥ ५१ ॥ ततः किं तत्राह सर्वमिति ॥ एतत्पीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वमपुभ-
स्सूचकनिमित्तं जातं समुपस्थितमित्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति कालइति ॥ कालगृहीतानां नक्षत्रं काले च्यंतकाले ग्रहपीडितं भवति ॥ ५२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

स ततो निरंतरं पथा तथा उत्तीर्णां सेनायां सर्वोत्तीर्णं नदी ह्लादिनीं सिव बहुयोजनं पथा तथा विपरीत वर्तवैपरीत्येन समस्यंदत। वानराणां प्रवाहाभिमुखं गतो नैराह्लादिनी जलानि विपरीतप्रवाहा
नीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ सप्तमी जितार्हस्तोकमेकान्तपंचपथ्या योग्यं च संबंधः सरसिशीतलसलिलतया मक्षेनाविशत ॥ पर्वतान् द्रुमाकीर्णानपाभिर्यगाविशत ॥ समानस्मृमित्र

उत्तीर्णां तां तु सेनायां संततं बहुयोजनं ॥ नदी ह्लादिनीं सिस्वर्णामिसं दुर्विपरीतवत् ॥ ५९ ॥ सरः सिविमलांभसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान्
सममसूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवंति च ॥ ६० ॥ मध्येन च समं तावृत्तिर्यक्काधश्च साविशत् समाकृतसमहीकृत्वा जगाम महती चमूः ॥ ६१ ॥
ने हृष्टवरन्नाः सर्वे जग्मुर्मारुततं हसः ॥ हा योराघवस्या पें समारोपित विक्रमाः ॥ ६२ ॥ हर्षवीर्यबलोद्रेकान्दर्शयंतः परस्परं ॥ पौ
वनो ख्वेकजान्दर्पान्विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥ ६३ ॥ तत्र केचिद्द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथापरे ॥ केचित्किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगो
चराः ॥ ६४ ॥ मास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभंजिरे ॥ ६५ ॥ आरोहंतश्च शृंगाणि गिरी
णां गिरिगोचराः ॥ महानादान्प्रमुंचंतः क्ष्वेडामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६६ ॥

देशान्समं ताद्दाविशत । वनानि फलवंति पाश्च अविशत । अपंक्तिनीपोवा सद्भिर्गम्यते । समावसेसहमेकं वाक्यं ॥ ६० ॥ ६१ ॥ मारुतं हसं वायुवेगाः ॥ अस्याक्षम पिसाथ
पिष्टा मद्भिः समारोपित विक्रमाः चिन्हसंक्रामित विक्रमप्रकाराः ॥ ६२ ॥ विविधान्प्रकारान् ॥ ६३ ॥ नानेवाहतवेतिवानराणां हर्षादि ज्ञमितशब्दः किलकिला ॥ ६४ ॥
मास्फोटयन्पुच्छानि निम्नमावताडयन् विक्षिप्य प्रसार्य ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

घु·
॥१६॥

न्लेबलं वपोनिवर्त्तनं नत्मरणमेव व्यथा हेतुः किं नु कारणानामप्पहीनाह ॥ नन्मे दहन्तीति नद्दच चमेव त्राशये हृदपेस्थितं नत पीतं विषमेवमेण त्राणि दहति
किं नहच्चनं नत्रा हहा नाथेति ॥ सावि पाहि प्रमाणान्मो हा नाथेति विलापदवीन त्न ॥ ७ ॥ रात्रे दिव मिति निपातः रात्रौ च दिवा चेत्यर्थः ॥ ८ सौमित्रे च मचैव विशेषेण
भवता विनाहमेकाकिनी मवगाह्य स्वरूपे प्रज्वलनकामो जलेसस्तं मां कथं चिरदहेन ॥ मंदीविमिति निमिपातः रात्रौ भवेत जलस्याग्निविरोधिनाज ॥ मनोभवनकाम

तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ॥ हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा पदस्ववीत ॥ ७ ॥ तद्वियोगेंधनवता तच्चिंता विपुलार्चिषा ॥ रात्रिं
दिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना विना ॥ ८ ॥ अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना ॥ कथं चित्प्रज्वलन्कामः समासुप्तं जले दहेत ॥ ९ ॥
बहुतेनकाममृणानस्य शक्यमेतेन जीवितुं ॥ यदहं सा च वामोरुः कांधरणीमाश्रितौ ॥ १० ॥ केदारस्येव केदारस्येव केदारः सोदकस्य नि
हदकः ॥ उपश्लेषेण जीवामि जीवंतीं यच्छृणोमि तां ॥ ११ ॥ कदानु खलु सुश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणां ॥ विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीतां स्फी
तामिव श्रियं ॥ १२ ॥

स्पृष्टौ मनसउपमेतोपमाद्वेति भावः ॥ भवता विनेत्युक्तिरेकाकिनेन निद्राप्रमेयं ॥ ९ ॥ सा वामोरुरहं च रणकांधरणीमाश्रित्ता विजियन्तः ॥
तद्धस्पर्शिजीवनसाधनं ॥ अनेन वचनेन कामयानस्य कामिनो ममैतेन जीवितुं शक्यं कामिन्यः कामिनैक राध्याप्युपणावदेक धरणया श्रयणमपि जीवनसाधनमिति भावः ॥
१० ॥ जीवने हेतुत्वेनाह केदारस्येति यथा सोदकस्य केदारस्योपश्लेषेण वधो न निदाघः कोपि केदारान्तस्य धामं जीवंती न शृणुयातिज ह जलसा जीवनवाज्ञाश्रवणेनाहमपि जीवामि ॥ ११ ॥
स्फीतां श्रियमिव समृद्धां जनलक्ष्मीमिव ॥ १२ ॥

एम·
॥१६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ब्रह्मदंडनिर्मिषा रेब्राह्मेण तेजसा संयोज्य भिमंत्र्य एवमभिमंत्रितेषां क्षेत्रविशुद्धोज्य विचुकर्ष ब्रह्मदंडश्च ते नारदः सेहितां यो पि त्रायाम्हा त्मजः कल्प विवर्यापि
खराचितः ब्रह्मदंडोयः पंकेलः सर्वभूतविनाशन इति ॥ ५ देदसीयायापुष्पि व्यैः सपकालेव ॥ विभाशाठोविरएकवचमसार्ष ॥ ६ ॥ चेष्टात्कं पेन सुवैः महति
र्पि के संगतो पयामा स स्त्रवीपि माग मतितोधा इ श्विण्णे त्रसेगगामि नाव म्ना मित्यर्थः भाव कोम्बु मि दौ सम पि तेम सावतमा का शामा सी दितिशो षं क्र

ब्राह्मेण तेजसा संयोज्य ब्रह्मदंडविनिर्मितः ॥ संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः ॥ ५ ॥ तस्मिन्विमृष्टे सहसा तायवेगात्प्रदा
सने ॥ रोदसी सपर्फलेव पर्वताश्च चकंपिरे ॥ ६ ॥ तमस्त्रलोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे ॥ ७ ॥ तु कृमि रेचाशुसंगमिरा
तरादर ॥ ७ ॥ विर्पेदुश्च महस्रस्त्रेः सगतो चेष्टा लक्ष्मोभास्करांशुमिरादीन तमसा च समावते ॥ ८ ॥ म च का शो तदा काश
मुल्का शते विदीपिते स्वतालाश्च निर्[illegible] तानिर्जग्मुरतुलस्वनाः ॥ ९ ॥ मानस्कृदेश्च उन् र्दिव्या देविमारुत पेर्कपेः वये
जे च तदा वृक्षा जलदा नुदहन्नुरूः ॥ श्वा नरश्चेव वर्षे लाया द्भि खण्णिवर्षणेन च ॥ १० ॥ देविचस्म महावेगाः सेहताः सम
((हारवनाः स्रुग्चुवैर्घृतान्नग्नौ स्तेम महाप्रानपल्लवा ॥ ११
ने त्रविरुहयो सेन स्लिदिपोः सामानाक्षिकारणपरुपभसातः सूचितः ॥ ५ ॥ तदा काश
मुल्का शते विदीतेन चकाशे ॥ निर्घाताः ॥ स्वशनपःनिर्जग्मुः निहता ॥ ७ ॥ दिविदिव्याः स्वाय्यमाहत्य पंक्तेषः पाविहादिवानत्कंधाः मास्कृरन् मचे
तुः कंप्नजचेतिमारुतपक्तिापिविशेषः उद्दहनसास्त्रमसहरहितिशेषः स्वयेप्येषदोव्र त्रोषौ लायान्पर्वतमदेशान श्वासेन वपो इपनवर्द्धवचनम्

जन्म [illegible] ॥ [illegible] ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰ ॥५२॥

पानीसादिसलोकस्यमेकवाक्यं । दृष्ट्वा भूतानि स्वरूपाणि पिशाचादीनि सर्वाणि भूतानि संत्रस्तानि अतएव उद्विग्नानि इति यं पश्यामि संतिष्ठ अप्रमेयः समं अश
नियो चलन्त्यो येषां यथा चुक्रुशुः स्त्रियः मैथिली वल्लभे मुमुचुः तत्र क्षिप्तेषु मुक्तानि मुमुचुर्मैथिलीपतिनामो मयूर्यः तत्रापि संपविक्षोभ्यस्थिरे चित्तस्य दुःखितानि भूतानि मपा
तिरे रूपत्रपस्यदिरे नचलितनो मर्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ नागेरण्यसमेतस्यो सर्पि मितितानि स्वैरस्य हितो महोदधिः ततो वेगात् मध्यमन्यमप्रभः केवलवाणमपगमाक

पानि भूतानि दृष्ट्वा निचुक्रुशुस्त्रासाद्भृशं समे ॥ स्वरूपाणि च भूतानि मुमुचुर्मैथिलीवल्लभे ॥ १२ ॥ शिशिरे चापि भूतानि सं
त्रस्तान्युद्विजेतीति च संप्रविक्षोभ्य स्थिरे चापि न च पर्यदिरे भयात् ॥ १३ ॥ तत उत्थितः सत्वो यो मीन नागः सहस्र समसहस्राम्
न तो वेगाद्वीप्तवेगो महोदधिः ॥ १४ ॥ योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्त्र समुद्भवात् ॥ १५ ॥ तं तथा समतिक्रान्तं नानि चक्रे
मतायवः तं समुद्रतम मित्रघ्नो रामो न ददर्श पतिम् ॥ १६ ॥ ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः उदयादि महाशैलान्मे

नौ स्त्रोभान्त्यहस्माभीमवेगोऽभ्युत्तब्रह्मास्त्रसंधानेनातिभयं कासीमो भदिस्मथः ॥ १४ ॥ वेगप्रवलं दर्शपति ॥ योजनमि (रोणीव दिवाकरः ॥ १६ ॥
ति संसवः मलयपक्षतो मन्त्रापिवेलामुल्लंघ्य योजनं व्यतिचक्राम योजनमात्रं वहिर्निगत्य तरस्मर्थः ॥ १५ ॥ तं तथा समतिक्रान्तं पलायमानं समुद्रं ते
सापराधं नस्नदापतिसागरोऽप्यवेश्म रामः अमित्रघ्नोऽपि नातिचक्राम नाव धीरीम र्थः परमकारुणिकेन श्रीरामेण समुद्रभयोत्पादनार्थं ब्रह्मास्त्रे 2
संहितेन तद्धार्थमिति भावः ॥ १६ ॥ समुद्रस्य मध्याद्दलतानत्वपे सागरः समुद्राभिमानी देवः दिवाकर इवायपापि तिशे 6

रामं ॥५२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

नां वनदेशे वनदीमध्ये सुवर्णा ॥ १५ ॥ १८ ज्ञातव्यमपेः आकारम् सुवर्णमयैश्चैत्यैस्तपनीयविभूषणैः तपनीयेन हेमकांचनमणिरत्नादिभिश्चित्रविभूषणैः आत्मजानां बहि
त्रमत्रानां सदैवधि मिर्भूषणानि मेरुभूषितः ॥ २० ॥ स्वतरवविविधधातुभिर्मण्डितः शैलस्य कालिकानिलैर्भेघरत्नसन्निभैर्वातैः संकुलः मेघजालेन च कालिकैः समम् ॥ २१ ॥ स
उपक्रम्य तपपागस्य दूरदेशे महोरामे तिसमस्थमंते वोक्षमांजलिः सनशा पाणिनैः पाणिना चैव स्वभावमब्रवीदिति संवेधः ॥ २२ ॥ एतावत्कालमनागमने ह्यापमागाय

१ चगैः सुहृदीप्तास्यैः समुद्रः सादृश्यपत ॥ स्फटिकैर्वैदूर्यसंकाशो जांबूनदविभूषणः ॥ १५ ॥ कृमामुल्यां वंशः पद्मपत्रनिभेक्षणः सर्वरत्नमयो
दिव्यां शिलां ध्यायेन त्रयं ॥ १९ ॥ ज्ञातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषणैः आत्मजानां चालानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥ धातुभिर्मण्डितः
शैलो विविधैर्हिमवानिव ॥ आयूर्णितततांगैश्च कालिकानिलसंकुलः ॥ २१ ॥ गंगासिंधुमध्यानामिव पंचमिः समावृतः सागरः समुपक्रम्य
वेश्मानमम वीर्यवान् ॥ अब्रवीत्सांजलिर्वाक्यं रामं वै शाखापाणिनं ॥ २२ ॥ पृथ्वीवावरमाकाशमापोज्योतिश्च पंचैव स्वभावे सो मतिं धृतिं शा

त्वमेव कारणमिति सूचयितुं सामान्यतो भूतस्थितिमाह । पृथिवीमादिप्रमोक्षरूपेण हे सौम्य सनातनं स्थिति ((स्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २३ ॥
व्यार्थः पंचपदार्थाः शास्वतं मार्गमनादि ब्रह्मस्वरूपं स्थितिमकामोक्षिताः संतः लभावेषाबिम्यातिर्यामना क्रमाशागदमागाध नोर्ध्वं ज्वलनादिस्वभावे स्थिता इति स्वभ
मावेनातिक्रामंतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्रीसरस्वती पुस्तक भण्डार
श्री लक्ष्मण किला
अयोध्याजी

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ तन्न्मात्त्वैर्षो पृथिव्यादिनो खखभावान्ततिलेषितनादेहमागशो॰स्वं स्वशासस्य वनरतियत्नराघमामादिलभावं गा ष स्तु विकाशैस्य यथा भावो भवेत एतन्मे भवदामील
॥६०॥ र्थः ॥२४॥ नहिं गामस्त्वशावहनैर्यनामवनेनाम्मादं गांगैमपच्छेस्रा शंकस्तथा वेचासे हपीडसादतः भकारांतरे णमार्गेदरिष्यामीत्साहनकामादित्यादिसाहं श्लोकद्वयेन
कामादिं चिद्दत्वमिल्या षाल्लोभात्वकायवस्तुपात्मागामस्हिंसेनादुपा हेउस्य यानूगादस्तुरागाद्दाकथे चन त्र्मये न हेतुनावानत्तेभयेपं पीडकोत्वादिति भावः पार्थिवा

ततस्वभावो भमाप्येष यदा शो ह्यमस्तवः विकारस्तु भवेद्धा स एतन्मे भवदाम्यहं ॥२७॥ न कामान्न चलो भावो ह्यनपायात्पार्थिवात्मज। एत
न्न ज्ञात्कुलं न लेलसभये पेकथये चन ॥२५॥ विधास्यते च गताम्मिविषम् हि स्ये प्यहेतथा ग्राहा न गह्वरिष्यति पावत्सेनानगिष्यति ॥ ह
रीणां तरसो राम कारिष्यामि यथा स्थल ॥२६॥ तमब्रवीत्ततो रामः प्रश्रुमे वृत्तालयं ॥ स्वर्गो यो यं महावाणः कस्मिन्देशे निपातितो
॥२॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा ते च दृष्ट्वा महाप्रभं ॥ महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥२८॥

स्मजेति सेवीष नेन सर्वमर्यादास्याप को साति योतपति ॥२५॥ नहिं कथं कायनिर्वाहस्तत्राह विधास्य इति येन वत्स्य गाणा सेतुना गंता मितरे उकूल्यं विधास्ये क
रिष्यामि ते विषहिष्ये पीत्सर्थः उक्तमेवार्थं स्पेयपाहश्रा हारतिहे रामहेरीणां तरणे तरणनिमित्तं तथा स्थलं करिष्यामि यथा वमेनानगिष्यति नावस्रो ह्यवानरान्नमह
रिष्यंति ॥ वस्तु मात्मामान्नैरामपिसतकुर्विन्सर्थः एतद्द्विधानेभयात्स्नेहाच्चेतिबोध्यं ॥२५॥ नदराणं भाषरोकालेमहावाणो ब्रह्मास्त्रसंयुतो वाण इत्यर्थः ॥२५॥२८ राम·

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उन्नरेरोमे वृंतनगखयं मृगमोन्नेरेणा सन्नत्समीपदेशे द्रुमकुल्य इति ख्यातः आप्पतमः कृष्णिदरकाप्तोमध्यदेशे हि पथा लोके ख्यातः उपपतम स्वर्भवानगहदिमर्थः २९
न चैत्र प्रदर्शनं कूर्मणी येषां ताहृशा बहवो दस्यवे आभीरप्रमुखाः संति ते मम सलिलं पिबंति ॥ ३० ॥ ते पापकर्मभिः स्पर्शनं मम स्मालितं तसापे ८ न सहेय मत स्त्राप मम
यः शरो सुच्यतो ॥ ३१ ॥ सागरदर्शनात सागरोपदेशा दिमर्थः ॥ ३२ ॥ तेन राममेणादीप्तो शनिसमप्रभः शरो यत्र पतितः तस्य लेपृथिव्यां मरुकांताराप्तिति विश्रुतम

उन्नरेणाववकाशेन लिकुष्णिसुपपतमेमम ॥ द्रुमकुल्य इति ख्याता लोके ख्याता यथा भवान ॥ २८ ॥ उग्रदर्शन कर्मीणो बहवस्तत्र द
स्यवः ॥ आभीरप्रमुखाः पापाः पिबंति सलिलं मम ॥ २९ ॥ तैर्न संस्पर्शनं पापैः सहेयं पापकर्मभिः अमोघः क्रियतां राम अयं तत्र शरो
त्तमः ॥ ३० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य महात्मनः मुमोच तं शरं दीप्तं वीरः सागरदर्शनात ॥ ३१ ॥ तेन तं मरुकांतारं पृथिव्यां खलु वि
श्रुतं निपातितः शरो यत्र वज्राशनिसमप्रभः ॥ ३२ ॥ ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्सपात रसातला
त् ॥ ३३ ॥ स बभूव तदा कूपो व्रण इत्येव विश्रुतः सततं चोत्थितं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३४ ॥ अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्य
त ॥ ३५ ॥ व्रणमुखात ॥ व्रणाख्य कूपतद्व्रणात ॥ ३७ ॥ उत्थितं व्रण ((यतत्तस्मात्तद्वाणपातेन त्वपंक्रक्षिप्य शोषयत ॥ विख्यातं त्रिषु लोकेषु म
रुकांतारमेव च ॥ ३६ ॥ शोषयित्वा ततः कुक्षिं रामो दशरथात्मजः वरं तस्मै ददौ विद्वान्मरवेऽमरविक्रमः ॥ ३७ ॥
कूपाद्युत्थित शेषः सरसु दृश्यते न लमिव नमूत मिति शेषः दृश्यत इति संबंधः ॥ ३५ ॥ तस्मादवदारणशब्दाद्बाणपातेन हेतुना नदे शस्य कुक्षिशुष्कलटाकादिश्व
नीमानो पातनीयो दस्यु जीवनसाधनीभूता आशोषय द्रुमग्रति शेष ॥ दर्शयन्बाणनिपातेन पृथिव्या विस्तृतस्य मरुसमपति विशेषेण निगासात्रिषु लोकेषु वि
ख्यातत्वमाह विख्यातमिति ॥ मरुकांतारमेव चेति मरुकांतारनाम्नैव प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु
॥६१॥

कुक्षिं स समुद्ददर्श मदे शोमरकांतं प्रोषयित्वा यस्यास्तस्मै शरवे महदेशाय बुं ददौ ननु कथमनप्रेष्य भावे भावपतो वृद्धान्ननिमित्तमाह ॥ अथ साविक्रमशते ॥३६॥ श्रमैः पथ्यु
प्योहितः पशुपद्मग्य वालतृणादि समृद्ध इत्यर्थः । अस्वरोगः आरोग्यवन्तः शरोगः फलमूलरसैः समतायुक्तः स्नेहोवन्तं विविधौषधिः तदेव सुगोधिः ॥३७॥ एवमेतेरवे
मको भोगैः शिवपंथा शोभनो देशः ॥३९॥ तस्मिन्कुक्षौ रक्षितो पितृतनले ॥४०॥ पित्रा विश्वकर्मणा सर्ववस्तुनिर्माणसामर्थ्यं दत्तवाः विश्वकर्मणा स वमीतिमान् त्वष्टि

मी १

प्रोषयित्वा तु तां कुक्षिं तामीदृशां यथात्मजाः अंतसि दंतपश्चात्समरवे मविक्रमः ॥३७॥ पशव्यश्चाप्यरोगश्च फलमूलरसायुतः बहुस्नेहो
बहुक्षीरः सुगंधिविविधौषधिः ॥३८॥ एवमेतत्स्वसंपन्नो बहुभिः संवृतो गुरुः रामस्य वाहनाच्च शिवः पंथा बभूव ह ॥३९॥ तस्मिन्क्षेत्र
दारुकक्षौ समुद्रः सरितां पतिः रघुवंशवर्धनाय तस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥४०॥ अयं सौम्य नलो नाम तनयो विश्वकर्मणः पित्रा दत्तवरः
श्रीमान्प्रीतिमान्विश्वकर्मणा ॥४१॥ एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः तमहं धारयिष्यामि यथा ह्येष पिता तथा ॥४२॥
एवमुक्तो दधिन्नेषः समुत्थाय नलस्तदा अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलं ॥४३॥

षपप्रीतिमान् तेन स्वनामस्मारापरवैश्वकर्मात्रि इत्यर्थः सैतास्ता नरैराख्यातासे पादस्कुसपात्वन्ना श्रीमद्दाघतासेपाद्दनंमीषन्न्यमिति भवन्ति ॥४१॥ कथं तु प्यमाहि कंरीप्य
तीत्यत्राह तमिति तं तत्क्षतसे तेजा वहु योगाक्षीरूत्वा क्षायिष्यामि । तावन्माचस हस्ये मयाकृते सेतुनिर्माणे तस्यैषन्नाभिन्याह पयेति सत्याहिनिर्माणो
य यास्य पिता विश्वकर्मा तथा एष एतस्मिन्कर्मणि समर्थ इत्यर्थः ॥४२॥ नलो दर्शी नगानो तर्दितं इत्यर्थः ततो नलः राघवं त्याय अब्रवीत् ॥४३॥ रामं ॥६१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

नेहावसरगाहं अहमिति॥ पितुर्वरदानसामर्थ्यं समास्थाय सेतुं करिष्यामि महोदधिस्तत्त्वमेवाह समर्थः॥४४॥ अयं किं चिह्नं लोकस्थितिमाह दण्ड एवेति॥ पुरुषस्याकृत
ज्ञेषु दण्ड एव वरो धर्मसाधक इति मे मतिः॥ अतएवाकृतज्ञेषु क्षमां धिक्॥४५॥ कृतमेवैतत्त्वाह अयं हीति यतोयं सागरो गम्भीरः सेतुः सागरश्चेद्वर्धिष्यते तोपि अकृतज्ञस्तथापि दण्ड
भयाद्देवसेतुकर्मदिदृक्षया राघवाय गाधं ददौ नतु मत्सामर्थ्यं बोधितवान्नैवाहनुमतोमे नाद्वारोतोपि चारः सागरः साक्षाद्दृष्ट्वा चतुःसमागते अस्मासु पापमविलेचनं केम
र्थेनोपदिष्टवानिति चेत्तत्रं। मयाविलेवक्रियमाणो विलंबमसहमानो रामो मयापिकोपादस्तुं संधास्यति तदा तेन मदपित्रा संहितेनाद्वैरागमम यश्चान्यातपित्रा

अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये॥ पितुः सामर्थ्यमास्थाय तत्त्वमाह महोदधिः॥४४॥ दण्ड एव परो लोके पुरुषस्येति मे मतिः। धिक्
क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा॥४५॥ अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया। ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः॥४६॥ मम
मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा॥ मया तु सदृशः पुत्रस्तव देवि भविष्यति॥४७॥ औरसस्तस्य पुत्रोहं सदृशो विश्वकर्मणा॥ न चाप्य
हमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान्॥४८॥ समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्तुं वै वरुणालये॥ काममद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः॥४८॥

पश्चादुपकरिष्यामीति क्षियास्थित इति न दोषः॥४६॥ तस्याप्रितसदृशः पितुर्वरागमनमकामो हममाता इति॥ मया सदृशस्तव पुत्रो भविष्यतीत्येवं वरो देव
ः॥४७॥ औरसः पुत्रस्तल्लिङ्गं न एवं वत्तेनोनिषेकद्वारा निर्मितः पुत्र समर्थः॥ अतो हि विश्वनिर्माणे विश्वकर्मणा सदृशः॥ न चैतत्सामर्थ्यं प्रागेव किं नाच
त्तत्राह नचेति॥ आत्मश्लाघाल्पतिदोष॥४८॥ यस्मादहं समर्थोस्मि तस्मादद्यैव मया ग्राह्यवानराः सेतुं बध्नन्तु वेदनात्ततादीयतामित्यर्थः॥४८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

विटपशः निकृत्ताः नगैस्तैस्तैः उत्क्षेपणं ।५० नगान्नगसंकाशाः नगान्पादपान् बभंजुः सागरं सागरसमीपं प्रचकर्षुः आकृष्टवंतः ।।५१।। सालाश्वकर्णयोः खोत्तरजातिकृतो भेदः
५२ ।। ५३ ।। इंद्रकेतून् ।। फलपुष्पादिनाशोभावत्त्वादिंद्रध्वजसदृशान् उत्क्षिप्योद्यम्योद्धृत्य गजः ।।५४।। ५५ ।। यंत्रैः आनयनसाधनैः ।। ५६ ।। अपासर्पत् ।। स्रवः प्रपातेन

नगैस्तैर्विटपशाखैर्मेर्याः सर्वतो हरिपुंगवाः ।। उत्क्षेपणं हरयस्तत्र शतसहस्रशः ।।५१।। ते नगान्नगसंकाशाः शाखामृगगणर्षभाः बभ
ञ्जुः पादपांस्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरं ।।५१।। ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ।।५२।। बिल्व
कैः सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ।।५२।। समूलांश्च विमूलांश्च पादपान्हरिसत्तमाः ।। इं
द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्हरयस्तरून् ।।५४।। तालान्दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलविभीतकान् करीरान्बकुलान्निंबान्समाजह्रुरितस्ततः ५५
हस्तिमात्रान्महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः पर्वतांश्च समुत्पाट्य यंत्रैः परिवहंति च ।।५६।। प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जल
मुद्धृतं ।। समुत्पपात चाकाशमपासर्पत्ततस्ततः ।।५७।। समुद्रं क्षोभयामासुर्निपतंतः समंततः सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णंति ह्यायतं शतयो
जनं ।।५८।। नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः स तदा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ।।५९।।

र्थः ।।५७।। शतयोजनं व्यायतं सूत्राणि प्रगृह्णंति सेतोरवक्रत्वायेति शेषः व्यायतं ।। आयामः ।।५८।। नदनदीपतेर्मध्ये शतयोजनमायतं दीर्घं महासेतुं नलश्च
क्रे स सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिर्युगपदनेकपर्वतानयनकर्मभिः क्रियते नलक्रियानुसारेणेति शेषः ।।५९।। ।। ।।

राम

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अमेदं उग्रम्यानदं अग्रसेतुं वबंधनीयसेतुविमार्गा येन हंतिसमविषमभागेयदीस्ते । विविचेतिस्म्प्रमानं त्र तत्र च्छायासुलीनामवानराणं चेषंपेतिवानरैर्बबंधिरे सेतु
मदेशा इतिशेषः नलवद्वसेतोः उपरिमदेशावानरैः सम्नीकृता इत्यर्थः पुष्पिताग्रैरितिसाद्वार्थसुमपंचवृक्षाइत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अथवा नराणां पर्वतानामयनं वर्त्मयति

दंडानन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वंति तथापरे । वानरैः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरःसरैः ॥ ६० ॥ मेघाभैः पर्वताभैश्च तृणैः काष्ठैर्बबंधिरे । पुष्पिताग्रै
श्च तरुभिः सेतुं बध्नंति वानराः ॥ ६१ ॥ पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान्गिरीणां शिखराणि च । दृश्यंते परिधावंतो गृह्य वारणसन्निभाः ॥ ६२ ॥ शैला
नां क्षिप्यमाणानां शिलानां तत्र पात्यतां । बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ६३ ॥ स हेलेहमो क्षेले पयोवि पलमाक्षिपत
ते ते करेण वामेन सलिलं जगृहे नलः ॥ ६४ ॥ कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैः प्लवंगमैः ॥ ६५ ॥
द्वितीयेन तथैवाह्ना योजनानि तु विंशतिः । कृतानि प्लवगैस्तूर्णं भीमकायैर्महाबलैः ॥ ६६ ॥ अह्ना तृतीयेन तथा योजनानि तु सागरे
त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ६७ ॥ चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिरथापि च । योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्ततः

पाषाणांश्चेति गृह्य गृहीत्वा ॥ ६२ ॥ पात्यतां पात्यमानानां तुमुलः संकुलः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ योजनानि चतुर्दशेत्यत्र चतुर्दशयोजनपरिमितः सेतु ६८
र्विरचित इत्यर्थः एवमग्रेपि द्रष्टव्यं ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ष·
॥६२॥ पचदिनैः शतयोजनं ववंधुः सुवेलं सामीप्ये सुप्राप्तस्तस्य भावः वेलासमीपे पारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ॥६८ अस्यपि तस्य पाठात् दशशक्ति
विधिशेषस्मर्थः ॥७० सुभगः शोभनमहात्म्यवान् स्वातीपथः छायापथ यद्वा स्वातीवीथी साचाकाशेस्त्यादीनोमध्यमेमार्गे मध्यमावीथीतदुक्तं वायुपुराणे हलाश्चित्रातथा
स्वाती मध्यवीथ्यमिविश्रुतेति ॥७१॥७२॥७३॥ निर्विघ्नसेतुवंधेनजातेवानरहर्षदर्शपति ॥ आसवंतवति ॥ आसवंतोदूरेपततोगर्जंतश्चप्लवंगमाश्चददृशुः अचिंत्य

पंचमेनतथाचाह्ना प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः योजनानित्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्यवै ॥६८ सवानरवरः श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो
वली ॥ ववंधसागरेसेतुंयथाचास्यपितातथा ॥७१ सनलेनकृतः सेतुः सागरेमकरालये ॥ शुशुभेसुभगः श्रीमान्स्वातीपथइवांवरे
॥७१॥ ततोदेवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्चपरमर्षयः आगम्यगगनेतस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतं ॥७२ दशयोजनविस्तीर्णंशतयोजनमायतं
॥ ददृशुर्देवगंधर्वानलसेतुंसुदुष्करं ॥७३ ॥ आसवंतः सवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः तमचिंत्यमसह्यंचसद्भुतंरोमहर्षणं ॥७४॥
ददृशुः सर्वभूतानिसागरेसेतुवंधनं ॥ तानिकोटिसहस्राणिवानराणांमहोजसां ॥७५ ॥ वध्नंतः सागरेसेतुंजग्मुः पारंमहोदधेः ॥७६
विशालः सुकृतः श्रीमान्सुभूमिः सुसमाहितः ॥ अशोभतमहान्सेतुः सीमंतइवसागरे ॥७७॥

यचिंत्यंचेतसाअसह्यंगवक्तोवंसंक्षिप्तकेनाप्यशक्यकरणे अद्भुतआश्चर्यकरं रोमहर्षणं उत्काबहे ॥७४॥७५॥ सागरेसेतुंववंधुः सेतुवंधसह कारिणोवानरा
महोदधेः पारंजग्मुः ॥७६ सुकृतः दृढ्यलकृतः श्रीमान्नराजतेनकांतिमान् सभूमिः निम्नोन्नतत्वरहितः निर्विघ्नः महान्सेतुः सागरेसीमंतरवाशोभतेतिसंवंधः ॥७७ एप
॥६३॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रसायनं पारदभस्मरूप्याजरोगि ॥ १३ ॥ सहितौ संश्लिष्टौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अविक्षोभ्य रक्षांसि सैकं पदं च अविक्षोभ्य ाणिडाधर्षणीरक्षांसि विधूय महाराजेषं
विधूतनवं हत्वोत्स निष्पतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ स्वभावतनुका मकृत्या तनु शरीरा देशकालविपर्ययात् देशकालयोर्व्यत्यासात् हत्वं साधनदेशनवयोरभावादित्यर्थः

कदा तु चारु विंबोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननं ॥ ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥ तौ तस्याः सहितौ पीनौ स्तनौ तालफलो-
पमौ ॥ कदा तु खलु सोत्कंपौ हसंत्या मां भजिष्यतः ॥ १४ ॥ सा नूनमसितापांगी रक्षोमध्यगता सती ॥ मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं ना-
धिगच्छति ॥ १५ ॥ कथं जनकराजस्य दुहिता मम च प्रिया ॥ राक्षसीमध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥ कदाविक्षोभ्य रक्षां-
सि सा विधूयोत्पतिष्यति ॥ विधूय जलदान्नीलान् शशिलेखा शरत्स्विव ॥ १७ ॥ स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च ॥ भूयस्तनु-
तरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥ कदा नु राक्षसेंद्रस्य निधायोरसि सायकान् ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मान-
सं ॥ १९ ॥ कदा नु खलु मे साध्वी सीतामरसुतोपमा ॥ सोत्कंठा कंठमालंब्य मोक्ष्यत्यानंदजं जलं ॥ २० ॥ कदा शोकमिमं घोरं मैथि-
लीविप्रयोगजं ॥ सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा ॥ २१ ॥ एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः ॥ दिनक्षयान्मंदवपु-
र्भास्करोस्तमुपागतः ॥ २२ ॥

१८ ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसमिति सीतां प्रत्याहृत्य कदा नु शोकमुत्स्रक्ष्यामीत्यर्थः सत्वं
व्याहापविपिमित्ती तिवत्सर्वकाले पिक्कामस्य पः साध्वः ॥ १९ ॥ मे कंठमालंब्य मम च पः ॥ २० ॥ शुक्लेतरं मलिनं ॥ २१ ॥ विलपतो रामस्य विलापं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ २२

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पीयोऽपि स्फुटमानो ॥ १४ ॥ १६ ॥ विश्लिष्टशानयोजनः वैहायसौ आकाशगामिनौ ॥ १ ॥ सुग्रीवेण समन्वितो रामो लक्ष्मीश्च पतितो गगनम् । अनेन सुग्रीवस्य योगमार्गगम
नमर्थमिति हे ॥ १५ ॥ वैहायसगताः विहायसे वेधिगतेगमनं येषां तेन योक्ताः सुपर्णा गरुडः ॥ १२ ॥ नंतौ हरिवाहिनीम् हता द्वीपेन घोषेण सागरस्य भीमघोषमेनंदके

ततः प्रीतिसमुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः पोषामभिषातार्यप्रतिपूज्य चिह्नैः सह ॥ १८ ॥ सुग्रीवभृत्ततः प्राह रामं समुपागम्य मे । हनूमे
ते त्वमारोह । अंगदं लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ अयं हि विश्रुतो वीरः सागरे मकरालयः वैहायसौ अवश्यं तौ वानरोत्तमौ पिष्पतः ॥ २० ॥ अथ
त समस्त सैन्यस्य श्रीमान् रामः सलक्ष्मणः । जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ २१ ॥ अस्मे मध्येनुगच्छति पार्श्वतो ये सवेगमाः
सलिले पपतेस्य मार्गमस्येन लेभिरे केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ २२ ॥ घोषेण महता घोषं सागरस्य समुच्छ्रितं । भीम
मं ते दृष्ट्वा भीमा तौ तौ हरिवाहिनी ॥ २३ ॥ वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना । तीरे निविविशे राजा बहुमूलफलोदके ॥ २४ ॥ तद
द्भुतमपयवकर्मदुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः । उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिंचन् सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ २५ ॥

तिरोहितवती ॥ २३ ॥ सा वानराणां वाहिनी नलसेतुना तीर्णा सती बहुमूलफलोदके पारे तीरे सुग्रीवेण निविविशे निवेशितेत्यर्थः ॥ २४ ॥ दुष्करं रामादन्यैर्मन
सापि कर्तुमशक्यं सुशुभैर्जलैः आकाशगंगादिजलैः पृथक् प्रत्येकम् अभ्यषिंचन् ॥ २५ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अभिदिंध्या पश्चीवीदक्षुवंति जप खेम्या दिश्यतीवेति । अतीवायर्थं देवं गदेवमल्हणं तं नारदेवैस्मल्हणं ते अस्पन्न अस्य वृक्षि समर्थं स्तुतिर्हिंसा चिकीर्षन् ॥ २६ अतिहा
विंशः सर्गः अथाग मस्य चिरात्प्रिलषितसमरतिमित्ताव्येसणमाहनिमित्तानीति वक्ष्यमाणानीत्यर्थः तस्य वृषपकृताकामे दके । निमित्तानेव शंसेति शुभाभुक्षु
लोदये । तस्मादेतानि शास्त्रेणोराजाससपन्नस्य ये दिति ॥ १ शीणोदके फलवंति वनानि चपुष्पाणि सस्त्राणि समवलोकेस्मिम्न स्त्रगोलोकवानराविभागलन्ना

न यंत्र पात्र ब्रूत्त्रादेवमेदिनी ससागरा पालयस्व ह्युतीः समाः ॥ इतीव मेने देवमल्हणं तं शुभैर्वचोभिर्विविधैः स्तुवन् जयन्
॥२६॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० यु० द्दा विंशः सर्गः ॥२२॥ निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्षणं ॥ सर्वज्ञः सोमि त्रिंशपीयज्ञ
इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शीर्णपुष्पोदकं शीते वनानि फलवंति च ॥ बलेक्षेत्रे विभज्ये मेव्यहाति क्षेमलक्षणा ॥ २ ॥
लोकस्य पक्षं भीमं भयं पक्षणा स्युपस्थिते ॥ निवृहणं भवा रणा क्षत्रवानरराक्षसा ॥ ३ ॥ वाताश्च कलुषा वोति दं
पतंते च वसुंधरा ॥ पर्वतानामपि वेपंते पतंति च महीरुहाः ॥ ४ ॥ मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः क्रूराः क्रू
रं मवर्ष तिमिश्रं शोणितबिंदुभिः ॥ ५ ॥

वृक्ष ततस्य गतश्वादिद्व हेतुत्वाति स्त्रमे समर्थ ॥ १ ॥ लोकस्य पक्षं विशिष्यं भवीणानिव
हिणो विना शकं भयं भयनिमित्तमुपस्थितं पश्या मि ॥ ३ ॥ कलुषाः स्नोवाताः महीरुहाः पतंति अस्मादिति शेषः ॥ ४ ॥ क्रव्यादसंकाशाः सप
ना दिस दृशा लूहद्धूसवर्णाः अतएव परुषाश्च दृश्कः रुद्देकाः क्रूराः भयंकरा मेघाः शोणित बिंदुमिश्रमुदकं क्रूरं यथा तथा प्रवर्षति ॥ ५ ॥

रा०
॥२५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तत्र चेदं नु सेका शान्तः चेद् हैल्प्तमेव वत्तीसे व्याघ्रम दारुणा भवतीति शेषः ज्वलत् आदित्यादेव दृश्यमंडले पतति ॥ ६ दीनाः दीनात् तरः आदित्यस्य सुखेन न येव स्वत्र पतेन
सेना पपति सो स्यक्रि रण ह्स सर्वं रुद्रमाल्का स्त्रां शर्वः पपैतेषु समः चेद्रमाः लोकस्य पेरवउदितः तथा चाह काश्यपः हिमांशुलक्ष्म मन्ता येन पश्चात् पूर्वे विमंडलमिति ॥ ५ ह
रत्न्यादिगुणकः परिवेषश्चादित्ये दृश्यतेनीलेनालेलस्य चेदैवकलेके स्वदृश्यत इत्यर्थः ॥ ९ महता जसा मालिन्येन न स्वत्रा शिहता निरात्रिकाले इति शेषः लोका

तत्र चेदं न सेकाशा सत्त्या पपेदारुणा ॥ ज्वलतः मपतत्से तदादित्याद् दृश्यमंडले ॥ ६ ॥ दीनाद्दीनतरास्तु रुद्राः सर्वतो मरणपश्चिमाः म
त्या दिसे विनश्यंति जन्मे तोम हदूर्पं ॥ ७ ॥ रजस्या मम काश्यप स्नुसेना पपति चेद्रमाः लस रत्नांशुपपैनी लोकस्य परवोदितः ॥ ८ ॥
हरवो रुद्धो मकाशाख्य परिवेषः सलोहितः ॥ आदित्ये विमले नीले लक्ष्मण दृश्यते ॥ ९ ॥ रजसा महता चापि न स्वत्रा शयावतानि च
युगांत मिव लोकानां पृष्ठप्रासेतिलस्वरणे ॥ १० ॥ काकाः श्येनाः स्वप्यानांचे गृध्राश्च पतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्यशुभान्नादान्वद
ति सु महाभयान् ॥ ११ ॥ ध्याले शूलेश्च खेदुश्च विमलेः कपिराश्च सेः भविष्यस्य वतां भूमिर्मा सप्राणितक दंमा ॥ १२ ॥ श्विमम
पैवदुर्दृष्यं शंगणवत्पालता ॥ अभिपामोजवैनेवसवैहीभिरावताः ॥ १३ ॥ ह्यसेवसु न्यायधेचीम सः रामः संग्रामवर्षणा मत्तस्पेव
नांशुगांते नवपश्चिवशांसांते वृष्ट ॥ १४ ॥ सुमहान्नयान्महा मयंजनकान्वाद ((रतोरम्यो लोकाम भिमुखो विभुः ॥ १५ ॥ तदिमा षणमुमीवा
ने ॥ १६ ॥ अधुना दृश्यमाननिमित्तानां फलमाह यौलेलिया दिना ॥ १७ ॥ रम्ये जनरमणो रमः उक्तं मनस्य दर्शनात्सा हा तिथा योनिः भुः समर्थः ॥ १८
निश्चिन्ताः निश्चयवंतः ॥ १९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

लोके चेद्दनुसेकाशात्स्वचेदं लोकमेव वर्तते संध्याप्रमदाहणा भवतीति शेषः ज्वलनस्यादित्यादेव दग्धमंडले पतति ॥ ६ ॥ दीनाः दीनाकृतयः अस्मादित्ये संमुखेन पेन स्वपेनः
सेना ११ तिसो स्यकि रणारस्यर्थः लम्बा कोश्यावः १ पैनेपुस्तकः चेद्रमाः लोकस्य पेरवड दिनः तथा चाह काश्यपः हिमोडुलस्यमना येने पद्मोपुत्रिपेडलाः ति ॥ ७ ॥ ह
त्वष्टादिगणकः परिवेषस्यादित्ये दृश्यते नीलेनालेन स्मचेद्रे वकलेके स्वदृश्यते तत्समर्थः ॥ ८ ॥ महता जनसामा लिम्पेनन स्वचाणि हतानि रात्रिकाले इति शेषः लोका

लोके चेद्दनसेकाशात्संध्यापरदाहणा ॥ ज्वलतः संपतत्से नदादित्याद्दग्धमंडले ॥ ६ ॥ दीनाः दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः ॥ भ
स्मादित्ये विनर्दंति जनस्येति महद्भयं ॥ ७ ॥ जन्मानमृत्काशप्रसेनापमितिचंद्रमः ॥ लम्बाकोशपर्यंतो लोकस्य परवादिनः ॥ ८ ॥
हेलोरूषो मकोशस्य परिवेषः सलोहितः ॥ आदित्ये विमले नीले लक्ष्मणा दृश्यते ॥ ९ ॥ जनसा महता चापि न स्वचारा पावतानिच
युगांतमिव लोकानां पश्यपांसेतिलस्मात ॥ १० ॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्राः पापतंतिच ॥ शिवाश्चाप्यशुभान्नादान्वद
ति सुमहाभयान् ॥ ११ ॥ यालेः शलैस्वखड्गस्वविमुक्तैः कपिशस्वसैः भविष्यत्यावतानां मिश्रां सपोगितक हमा ॥ १२ ॥ क्षिप्रम
पैवदर्षंपीणवरपालता ॥ अभिपामो जवेने वसवैंही भिरावताः ॥ १३ ॥ रसेवक्रव्याधचीसः रामः सेप्रामधर्षता भ्रतस्य
नांडगांनेभ्रवपमिवशांसंतिपपश्च ॥ २० ॥ सुमहान्भया स्महामर्पजनकान्वात ॥ रतोरम्योलेकामभिमुखो विभुः ॥ १४ ॥ तविभीषणमुग्रीवां
न ॥ १५ ॥ अथुनाहरपमाननिमित्तानां पलमाह पौलेलिया दिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ रामे जनरमणो रामः ऊज्जमतस्थरसुन्साहातिशयोन्विः भमुः समर्थः ॥ ७
निश्चिताः निश्चपवेत ॥ १५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ग्र
॥ ९५ ॥

एवं मान्यो धैर्यवतां कर्मचेष्टाभिरुद्धकर्मविपक्षचेष्टाभिस्तुतो पोषस्य च यः ॥ १९ इति त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ स वीररामपेसमितिं सभां राजगृहे मेतामवस्थितां हृन्तव्यां ह्लादिता
जगृह्य मनस्त्वा धारादी पौर्णमासीं घाविनेव ॥ १ ॥ तेन सागरवर्चसा सागरनिभे न चलितां येव पीड्यमानावसुखतां सेनापावेगेन प्रचालवित्रस्ताचेमस्चप ॥ २ ततः सेना
निवेशानान्तरं निः कोलाहले सतीमर्थः कानने कस्मिं लेकायामाकुर्वसेनाकोशं कोलाहलं भेरीमृदंगानां संघुष्टे संयोषे चलत्कमले संकुले लोमहर्षणाय

एव वस्यापि पार्थेत धन्वानो वीर्यशालिनो हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोषरघुनंदनः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० यु० त्रयोविंशः
सर्गः ॥ सा वीरसमिती राज्ञा विराजव्यवस्थिता ॥ शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥ प्रचचाल च वेगेन वित्रस्ता च
वसुंधरा ॥ पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥ ततः शुश्रुवुराक्रुष्टं लंकायां काननौकसः ॥ भेरीमृदंगसंघुष्टं तुमुलं
लोमहर्षणं ॥ ३ ॥ वभूवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः ॥ अमृष्यमाणास्तं घोषं विनेदुर्घोषवत्तराः ॥ ४ ॥ राक्षसास्तु प्लवंगा
नां शुश्रुवुश्च गर्जितं ॥ नदतामिव दृप्तानां मेघानामंबरे स्वनं ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लंकां चित्रध्वजपताकिनीं ॥ जगाम मन
सा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥ अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुध्यते ॥ अभिभूता ग्रहेणेव लोहितांगेन रोहिणी ॥ ७ ॥

ध्यात यावत् शुश्रुवुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ योषवत्तरो राक्षसयोषादधिकयोषवन्त ॥ ४ ॥ अंबरे मेघानां स्वनमिव तेषां राक्षसानां प्लवंगानां तद्गर्जितं शुश्रुवुः ॥ ५ दूयमा
नेन दुःखितेन चेतसा उपलक्षितो दाशरथिर्लंकां दृष्ट्वा सीतां मनसा जगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ मृगशावकाक्षी वा रावणेनाऽत्र अस्मिन्नेति उपरुध्यते उपरुद्धा तिष्ठति

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

आत्मनस्तत्कालहितेव स्वमात्मेनचनउवाच यद्यप्यालिखितमिवेत्यादिश्लोकावर्णनवाक्यतत्कालहितं लंकाजितयापिरामहृष्टस्तानेतरे अंगदस्सहनीलेनेत्यादिनात
न्तत्कालहितेन सेनाविभागनियोगवाक्येनसहचर्यात् लिखितमिवेत्यादिसर्ववाक्यतत्कालहितमितिमंतव्यं ॥ ८ ॥ आलिखितं स्पष्टोत्थितं उत्थितोच्छ्रितं नगाग्रे त्रिकूटशिखरे
लंकावहुभिर्विमानैः सप्तभूमिकप्रासादैः संकीर्णा निविडा विराजते तत्रोपमापाण्डुभिर्घनैः श्वेतादितैसंकीर्णविमानोपपन्नशील स्यापाण्डुरपस्यद्वस्य ः पद्मचारो स्थानमा

दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य संप्रहृष्टः प्लवंगमः । उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमात्मनः ॥ ८ ॥ आलिखितमिवाकाशमुत्थितं पद्मपल्लवस्व
ण ॥ मनसेव कृतां लंकां नगाग्रे विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ विमानैर्बहुभिर्लंका संकीर्णा हि विराजते ॥ विमानैः पदमिवाकाशं ध्वजादितं पाण्डुभि
र्घनैः ॥ १० ॥ पुष्पितैः शोभिता लंका वनैश्चैत्ररथोपमैः । नानापतगसंघुष्टैः फलपुष्पोपगैः शुभैः ॥ ११ ॥ पश्य मत्तविहंगानि निम्नली
नभ्रमराणि च ॥ कोकिलाकुलखंडानि दोधवीति शिवोऽनिलः ॥ १२ ॥ इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ बलं च तत्तु विभजच्छा
स्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १३ ॥ शशास कपिसेनां तां बलमादाय वीर्यवान् ॥ अंगदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥ १४ ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वान
रौघसमावृतः ॥ आश्रित्य दक्षिणं पार्श्वमृषभो नाम वानरः ॥ १५ ॥

काशमिव ॥ १० ॥ फलपुष्पोपगैः फलसहितानि पुष्पाणि येषां तानि फलपुष्पाणि मल्लिकाया सामिहपगम्यंतइतितथा तैः पुष्पितैरित्यनेनैवपुष्पोक्तेः ॥ ११ ॥ कोकिलैराकु
लाः खंडास्सप्तसमूहो येषु तानि वनानि दोधवीति पुनःपुनःकंपयति ॥ १२ ॥ विभजत्व्यभजत् ॥ १३ ॥ बलेश्ववलमादाय स्ववलेनहीनानीलेनसहोरसि दक्षिणस्य मानतदस्य
स्योरसि तिष्ठेदिति कपिसेनां शशास ॥ १४ ॥ वानरौघसमावृतऋषभोवानरवाहिन्या दक्षिणपार्श्वमाश्रित्य तिष्ठेदिसन्वयः ॥ १५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सु·
॥६६॥

गंधहस्तीमिवागजः १६ यत्रैः साववधानः॥१७॥ अक्षोनाविवानरमुख्योयेषांते महात्मानोमहाबलाः कुक्षिंकुक्षिस्थाने॥१८॥ नयनेपश्चार्द्धेकपिराजःसुग्रीवः लोकस्यमलो
कस्यपश्चिमदिशोतेजसावृतः मचेताग्व॥१८॥ सुविभक्तमहास्कंहासुष्ठुतगलःऋहाउन्नाचशार्दूलवच्चनेगहः महमाश्रितेतिवस्यमाणात्वात्। सार्धसेसवास्त्रस्यसे

गंधहस्तीवदुर्द्दर्षस्तालोगंधमादनः त्रिषेहानरवाहिमः सर्वंपार्श्वमधिष्ठितः॥१९॥ मूर्द्धिस्थानासा महंयत्नोलस्मगोनसमन्वितः॥१९॥ जो
ववोश्चसुषेणाश्चवेगदर्शीचवानराः ऋस्यसुस्थामहात्मानःकुक्षिंसुस्थितेजेचपैः॥१९॥ जघनेंकपिसेनायाःकपिराजोभिरक्षितः पश्चार्द्धमि
वलोकस्यमचेतास्तेजसावृतः॥१८॥ सुविभक्तमहावक्षामहावानरक्षिता। स्वनीकिनीसाविबभौययायाःसार्भ्रसंप्लवा॥२०॥ मार्गस्थामि
रिश्याणिमहतश्चमहीहान्। आसेदुर्वानरालंकाविमर्दईप्सिषवोरणे॥२१॥ शिलावैर्विविधैरमैस्तालेकाभ्राक्ष्मिरववा। इतिसप्तदधि
सर्वैमनागिहरिपुंगवाः॥२२॥ ततोरामोमहातेजाःसुग्रीवमिदमब्रवीत्। सुविभक्तानिसैन्यानिशुकस्यविसृज्यताम्॥२३॥ रामस्यत
वचः श्रुत्वावानरेंद्रोमहाबलः मोचयामासतेदूतंशुकंरामस्यशासनात्॥२४॥ मोचितोरामवाक्येनवानरैश्चनिपातितःशुकःपरम
चाररहिता॥२०॥ विमर्दिषिषवःमर्दपितुमिच्छवःआसेदःआसादपितुसुद्यक्ताः॥२५ शिखरैर्गिरिशिखरैःवि((सेचस्तोरक्षोधिपसुपागमत्॥२५॥
किरामचरणयामरतिमनांसिदधिरे निश्चयंचक्रुरित्यर्थः॥२५॥ शुकएषविसृज्यतामिति रुवसृज्यतांदूतःआगतःस्वतत्वात्त्तादिदुःखास्मुच्यतामितिभेवार्थःतेन राम·
वध्यास्यापिनरस्यवागतव्यं॥२२॥ २७॥ ॥६६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्रहृष्टात्मेव लक्ष्मणस्तादिविसृष्टाकारेहष्टामहासः रघोत्तमौ तौ पक्षौ सितौ वेष्टो किं स्वतएव लक्ष्मणस्य स्वदृश्यमेन्ने कश्चिन्नानां चलचित्रानां वानराणां वशमागतः कश्चिदिति से
वेषः ।।२३।। अपश्यद्विजनं मध्ये न संभ्रांतः ।।२४।। सागरस्योत्तरे तीरे स्थितो नाम्ना स्वर्णपाणिरवानरराजा भूता त्वया न स्वल्पकं शते वचनं यथा सदेशं स्वभुवमिति संवेष्य ।।२५।। अहं तेषा

रावणः प्रहस्तन्नेव शुकेवाक्यमुवाच ह । किमिमौ तौ सितौ पक्षौ लक्ष्मणस्यौ च दृश्यते । कश्चिन्नानेकचित्रानां तेषां त्वं वशमागतः ।।२६।। ततः सम
यसंविग्न स्तेन रावणाभिचोदितः वचनमसुवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमं ।।२७।। सागरस्योत्तरे तीरे स्थितो वचनं तव । यथा संदेशमाख्यं सा त्वयनप्र
सापाणिरा ।।२८।। उदैरितो हमुत्सुमद्दृष्टमात्रैः सवेगमैः । गृहीतोस्म्यपि चात्यर्थी हं तलोमुच मुष्टिभिः ।।२९।। नैव संभाषितुं शक्याः संभ्रमो
च नलप्यते । महत्याकोपना सर्वा स्पृशा वानराणां समाधिप ।।३०।। सचहेताविराधस्य कबंधस्य वालिनश्च । सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः प
दमागतः ।।३१।। सन्नद्धानामागां सेतुं तीर्त्वा चलवणोदधिं । एष स्वामिनि धृष्टपक्षन्नीति ष्ठति राघव ।।३२।। अस्य वानरसेनानामस्मीकानि सह
स्रशः गिरिमेघनिकाशानां छादयति वसुधरां ।।३३।। ।।

वृत्रमनेलोमुप्रस्य भागेच्छेत्तुं मुष्टिभिर्हिं हलेचारस्थं ।।२९।। तेषाम भवकर्त्तां संभाषितुं न शक्या संभ्रमश्च मिथ्यः संवादः यतः महत्कोपमादि ।।३०।। वक्ष्यमाणमेतासौ नामदा नूपद्रुघो
मध्ये घीतानदानस्यमहेरत्नं दर्शपितुं रामपाणकमे रवणायन विज्ञाप्यमाह सचेति विराधादिहे तेस्मेनेन तत्वापि हे ते ति सूचितं पदं स्थानं मन्दिष्यागतः मासन ।।३१।। स्योसिनि
र्धपतण्णीतुलमाषेहस्मतिसन्निहितत्वसूच्यते ।।३२।। सेयानायनीकानीसनेनसंघशोदोक्यामहानीकत्वेसूचितं ।।३३।।

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥ ३५ ॥

संक्षिः संधानेनास्येव ॥ ३४ पुरमायांतीति आयास्यंतियावत् शरनिपातयोग्यदेशमितिभावः क्षिप्रमितिलट् एकतरं वस्तमाणयोरन्यतरं तदेवाह सीतामिति ॥ ३५ ॥ ३६ सर्वलोकभयात्
सर्वलोकेभ्यो भयात् । यद्वा सर्वस्मात् लोकस्य भयमस्मात् सोपीत्यर्थः ॥ ३७ समभिधावंति धाविष्यंति ॥ ३८ तूणीशयैः अग्नितसमरणमात्रेण केवलं तूणीशय्यैरित्यर्थः उल्का

ग्रहस्तानां बलौ यस्य वानरेंद्र बलस्य च नैतपोर्वियतेसंक्षिदेव दानवयोरिव ॥ ३४ ॥ पुरमाकारमायांति क्षिप्रमेकतरं कृत । सीतौषा ॥ ३५ ॥ यदि
मां मतिश्च ध्येरन्देवगंधर्वदानवाः नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ ३६ ॥ कृतासममभिधावंति राघवं मामकाः शराः वृक्षेत्वसुप्तमिताम
न्नाभ्रमराट् + चास्मे मम पद्येशुशुमुद्दे वामदीपतौ ॥ ३७ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् । रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा
वपातरूपं ॥ ३८ ॥ कृता तूणीशयैर्दीप्तैः प्रातः शरकार्मुकविच्छे तैः शरैरुल्काभिरिव कुंजरान् ॥ ३९ ॥ तन्नात्मस्वबलमादास्ये बलेनमह
तावतः ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामिव दिवाकरः ॥ ४० ॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे बलं । नच दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४१ ॥
नमतूणीशयाञ्चाणान्सविषानिव पन्नगान् रामः पश्यति संग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४२ ॥ न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ ४३ ॥

निर्गतज्वालाकाष्ठैः कुंजरानिव द्रावयंतीतिसिद्धिः ॥ ३९ ॥ अस्माकं स्वबलमाद्यमित्यर्थः ॥ ४० नवेदन जानाति ॥ ४१ पश्यति दृष्टवान् ॥ ४२ ॥ अर्थ सर्वेषु
वीर्यं न जानाति न ज्ञातवान् ततः पदं नास्पत्नीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ राम

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ प्रजेनस्यात्मनो विनोदकारणमाह मम चापेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । मम हित्वा हि नामेव महारणे विपुलं चर्मशाला मत्प्लवगा सम विक्रमशौर्यैरेव को यौ वीणावादन
रंजे प्रवादेतां मा शरराव बलमुलः प्रादेप्रयस्तालो आर्त्तविशब्देन तत्वनत्पलस्यते ॥ आर्त्तभीतानां रव महारवनो यस्यास्तां नाराचतलक्षणावमत्ता दो यस्यास्तां यो राम
मे गद्दिपितपशक्तो मम चापमयीं वीणां वादयिष्यामीत्यन्वयः तुमुलमहारवनदत्ता दशदेवी णायामे तूम्प्रध्वतारा स्वराउश्मतेते त्रयोज्वलचिता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ नृत्य को

मम चापमयीं वीणां शरकोणप्रवादितां ॥ ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्त्तभीतमहास्वनां ॥ ५४ ॥ नाराचतलसंनादां तामहाहितवाहिनीं
अवगाह्य महारंगं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ५५ ॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युद्धास्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः ॥ यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना
महाहवे वैश्रवणेन वा स्वयं ॥ ५६ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० यु० चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ स्वबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्म
जे ॥ अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १ ॥ समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलं ॥ अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबं
धनं ॥ २ ॥

जेतुमिति शेषः ॥ ५६ ॥ इति चतुर्विंशः सर्गः ॥ रामे स्वबले सागरं तीर्णे सति रावणः शुकसारणौ अमात्यावब्रवीदिति संबंधः प्रभुकः
पूर्वस्मादन्यः सारणमाह चर्यात ॥ १ ॥ वानरबलं दुस्तरं सागरं तीर्णमिति रामेण सागरे सेतुबंधनं कृतमिति विचेतदभयमपूर्वमभूतपूर्वं ॥ २ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ ॥१०॥ सीतां स्मरन्निति हेतौ शजप्रस्पदः । सीतां स्मर रामचन्द्रो नौ पो । आकुलीकृतो रामो लक्ष्मणेनाप्रश्वासितः संध्यासुपासितः ॥ २३ ॥ इति पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ अथ हनुमत्कृतमिव
त्रिमार्गान्तरे ठमान पपर्यन्तां सप वर्णपन्न त्रिरस्य नं नरकालिकः समपरावतायापार उपवर्णपते वाचः कामिकत्वात् लंकां प्रांहनुमता शके लोव कृतं घोरं कर्म च
दृष्ट्वा रक्षसमानब्रवीत ॥ १ ॥ हृरीजमाह ॥ धर्षितेति च्याक्रान्तेस पर्यः वानरमात्रे रणके निरपधेनेस्पर्यः ॥ २ ॥ चैत्यप्रासादः नगरप्रधानभूतः प्रासादः ॥ आकुला

आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत ॥ स्मरन्कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीम॰ वा॰ सु॰
पंचमः सर्गः ॥ लंकां प्रातर्हनुमता सर्वतो दग्धां सपावकां ॥ राक्षसेन्द्रो हनुमता शके लोव महात्मना ॥ श्रुत्वा राक्षसानसर्वान्ह्रिया किं
चिद्वाङ्मुखः ॥ १ ॥ धर्षिता च प्रविश्य च लंका दुष्प्रसहा पुरी ॥ तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ॥ २ ॥ प्रासादं धर्षितं चैत्यं प्रवरा
राक्षसा हताः ॥ आकुला च पुरी लंका सर्वा हनुमता कृता ॥ ३ ॥ किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनंतरं ॥ उच्यतां नः समर्थं यत्
कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥ मंत्रमूलं च विजयं प्रवदंति मनस्विनः ॥ तस्माद्वै रोचये मंत्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ५ ॥

स्वमिता ॥ ३ ॥ वो भद्रमस्तु किं करिष्यामि अनंतरं वो युष्माकं किं युक्तं योग्यानुष्ठानं किं रोचनमिति शेषः ॥ यत्कर्म अनुष्ठितं सन्नः समर्थं हितं भवेत्तत्प्रसुकृतं राम॰ ॥१०॥
सुकृतं सम्यगनुष्ठितं श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ४ ॥ वत्स्यन्तनलवकां मंत्रापेक्षेस्पर्वराजनीतिरिवामिमाह ॥ मंत्रमूलमिति मनस्विनः शूराः ॥ ५ ॥
म १

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ नं रामेण कृतं समुद्रे सेतुबंधनं कथं चन श्रात्सप्तलषोदितत्वेपि नष्टं हृष्ट्वा समुद्रस्य विराट्दुर्दान्तत्वेन जीवन्नानेतरो वक्तुं एवं बन्धनत्वादिहितायाः परः श्रयापितत्वमिति हृद्वानूरेवले

॥२९॥ द्धमपायं ज्ञातुं नासौ त्वं पर्येसत्यपाज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ भवंतौ विमादिश्यो कुच तत्र पमेकाचपे ॥ तस्मादेवं तावनुपलक्षितौ वानरं सैन्यं प्रविश्य पराणामवानराणामिय

त्तां तेषां वीर्यं बलं प्रीछेदं ये सर्वे गमाः मुख्याः प्रधानभूतास्तान् ये रामस्य सुग्रीवस्य च संमता मंत्रिणः ये सर्वमभिवर्तंते नासीमेदराः ये च ब्रुवतः शूराः सर्वे गमालान्

सागरे सेतुबंधं तं न श्रद्दध्युः कपयं चन ॥ अव्रुषं चापि संदेहे तत्र पारावारं वले ॥ ३ ॥ भवंतौ वानरं सैन्यमविशत्पत्तु पलाशितौ ॥ पश्चिमाराच

वीर्यं च ये च मुख्याः सर्वे गमाः ॥ ४ ॥ मंत्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च सम्मताः ये सर्वमभिवर्तंते ये च शूराः सर्वे गमाः ॥ ५ ॥ स च सेतु

र्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे ॥ निवेशश्च यथा तेषां वानराणां महात्मनां ॥ ६ ॥ रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च ॥ लक्ष्मण

स्य च वीरस्य तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ॥ ७ ॥ क एव सेनापतिरेषां वानराणां महौजसां ॥ एतज्ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागंतुमर्हथः ॥ ८ ॥ इति

प्रतिसमादिश्य रावणः शुकसारणौ ॥ हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलं ॥ ९ ॥ ततस्तं वानरं सैन्यमचिंत्यं रोमहर्षणं ॥ संख्यातुं नाध्यग

च्छेतां तदा तौ शुकसारणौ ॥ १० ॥

सर्वान् सागरे सगरखानिते सलिलार्णवे लवणजले समुद्रे सेतुर्यथा बद्धः लंभकारस्तेषां निवेशं निवासं रामस्य व्यवसायं क

र्तव्यविषयनिश्चयं वीर्यं बलं प्रहरणान्यायुधानि लक्ष्मणस्य व्यवसायं बलं च तत्त्वतः याथार्थ्येन ज्ञातुमर्हथ इति संबंधः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ रम॰

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तत्रेरे तुमाह तत्स्थितमित्यादिश्लोकद्वयेन निर्दरेषु दलितपर्वतप्रदेशेषु । उपवनेषु आरामेषु आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं ॥११॥१२ दृष्ट्वा तेददृशतुः ॥१३॥ अथ विभीषणो
स्तौ वानररूपेण प्रतिष्ठन्तौ ददर्श तेनोग्रहीत्वोपनीय रामाय प्राचचक्षे इत्यपेक्षितशेषान्वयः ॥१४॥१५॥ तौ रामं दृष्ट्वा व्यथितौ जीविते निराशौ चाभूतां ॥१६॥ एवं रामहितौ

तत्स्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥११॥ प्रमोदेषु च तीर्थेषु चतुर्नुकामं च सर्वशः निविशेन्निवि
शाश्चैव श्रीमन्नादं महाबले ॥१२॥ तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणस्तं दृष्ट्वा तेनि शाचरौ ॥१३॥ तौ ददर्श महातेजाः प्रतिष्ठन्तौ विभीषणः । आचच
सुग्रीवं रामाय गृहीत्वा पुष्कलौ रथौ ॥१४॥ तस्यैतौ राक्षसेन्द्रस्य पञ्च विरोधौ शुकसारणौ । लंकायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरंजय ॥१५॥
तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीवितेन तदा । कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥१६॥ आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहि
तावुभौ । परिज्ञातुं बलं कृत्स्नं तवेदं रघुनंदन ॥१७॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः । अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सर्वभूतहिते र
तः ॥१८॥ यदि दृष्टं बलं कृत्स्नं वयं वा सुसमीक्षिताः । यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यतां ॥१९॥ ॥

तत्प्रेषितौ ॥१७॥ प्रहसन्रावणबुद्धिमन्दत्वमालोच्य । महात्मा सर्वभूतहिते रतः शरणागतमपि त्रातुं ॥१८॥ वयमिति सुग्रीवादिसहितस्य स्वस्य निर्देशः पर्यालोच्य वा नो गम्य
न तिक्रम्य कार्यं कृतं वा कार्यं कृतं चेत् छन्दतः स्वेच्छया ॥१९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अप्येतिपक्षांतरेविभीषणोवायस्माद्धितैषीभवतोवमितिशेषः ॥२०॥२१॥ विभीषणोमेस्वाह । महत्त्वाविति हेविभीषणमहन्तौचगदन्तयाःप्राप्तेषिणाववि शत्रुपक्ष
स्यरावणस्यशत्रुपक्षस्यसुग्रीवादेःसततंविकर्षिणौमेदादिपराक्रमौत्रिचरौविभुंचेत्यर्थः ॥२४॥ पुनरस्मात्तेमम्माहविग्रहेमयादिनो ॥२३॥ यथाकामंयथेच्छं ॥२४॥ स्व

अप्येवं चिरदृष्टं वा मम पश्यंस्तद्भुजमर्हथ ॥ विभीषणो वा काकुत्स्थं नाम्ना संदर्शयिष्यति ॥२०॥ अचात्मग्रहणं पाप्मनेतत्त्वजीवितं मति
मत्कृते चौ गृहीतौ चेत्तदवन्तौ च सर्महेतन ॥२१॥ महत्त्वौ च विभुंचे मौ चारौ विचरौ उभौ ॥ शत्रुपक्षस्य सततं विभीषणविकर्षिणौ ॥२२॥
प्रविश्य नगरीं लंकां भवद्भ्यां क्षत्रदानुज ॥ वक्तव्यो राक्षसराजो यथोक्तं वचनं मम ॥२३॥ महत्त्वं च समाख्याय सीतां मे हृतवानसि
तद्दृश्यपथा कामे समस्व सहबान्धवः ॥२४॥ स्वःकाले नगरीं लंका समकाशततो रणा । राक्षसांश्च बले पश्य शरैर्विध्वंसितं म
या ॥२५॥ यौ रोषमहंमोक्ष्ये समैर्सत्वपिरावणा ॥ श्वःकाले वज्रवानूर्वज्रेदानवेषिववासवं ॥२६॥ इति प्रतिसमादिश्य राक्ष
सौ शुकसारणौ ॥ जयेति प्रतिनन्द्यैनं राघवं धर्मवत्सलौ ॥ आगम्य नगरीं लंकामब्रूतां राक्षसाधिपं ॥२७॥ विभीषणगृहीतौ तु व
धार्हौ राक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ २८ ॥ ॥

कालेप्रातःकाले ॥२५॥ वज्रवान्वज्रबलवान् ॥२६॥ प्रतिनंद्य अभिस्तुत्य ॥२७॥ मुक्तौस्त्रावामितिशेषः धर्मात्मना हृतवधमनिच्छतेतिशेषः ॥२८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ता कस्यानगता इस्मादिश्लोकत्रयमेकंवाक्यं। पत्रलंकामरसेहरू श्रकापिरेकस्यानगतास्कत्रमिलितानन्त्रकार्येविषयेसर्वेवानरास्तिष्ठंतुमविशेषणानामाद्यस्यचनाताबलेकाषुमा
युसेकामपितेस्रमत्रसेसंशाक्ताइतिसंबंधः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ यादृशाराम स्सहपैयादृशानिमहाराणानितादृशमर्थोसरूकराववधिष्यतीतिमयावेदयस्वर्थः ॥ ३२ नचसहायप्रद्भपि
मसेनाहननादस्तुतस्सहः स्यादतस्तत्क्रियतोतत्राह। रामेति सुग्रीवेसुपलक्षणं। सुग्रीवोगदहनुमद्यादिसहिताभावस्रपाशिक्तिन्नाहीवाहिनीकपिसेनारामेणोक्तस्तनचरितात

एकस्यानगता पञ्च चत्वारः पुरुषर्षभाः। लोकपालसमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ २९ ॥ रामो दाशरथिः श्रीमांल्लक्ष्मणश्च विभीष
णः। सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३० ॥ एते शक्ताः पुरीं लंकां सप्राकारां सतोरणां। उत्पाट्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठंतु वानराः
॥ ३१ ॥ यादृशं तस्य रामस्य रूपं महाराणानि च। वधिष्यति पुरीं लंकामेकः स्थित्वैव तेन च ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी
वसुन्धरदर्शयतां सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ३३ ॥ महर्षपोधाक्ष्य जिनीमहात्मना वनौकसां संयतियोद्धुमिच्छतां ॥ अलं विरोधेन शमो विधी
यतां मदीयतां दाशरथायमैथिली ॥ ३४ ॥

नीदर्शयतां वसुन्धकेवलेमनुष्यादिभिः किंतु सुरासुरैरपि केवलेसुरैरेव किंतुसुरासुरैर्विरोधं विहाय कृतेसौहार्दैरपिसर्वैस्तैरभिविहापनायकाम्यानुवर्तिभिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ म
हात्मनो हदमनस्कानो संमतिसयाणवपु द्धमिच्छतां वनौकसां ध्वजिनीमहर्षपोहर्षोयोत्काका रूपुष्कामवतीतिशेषः। अवत्तहिरोधेनालेशमः सेधिर्विधीपतांदाशरथ
यमैथिलीमदीपतामितिसंबंधः ॥ ३४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु०
॥५०॥

इति पंचविंशः सर्गः अक्लीबमकातरं पर्यभाषत अभिनंदितस्पष्टं ॥१॥ सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयप्राप्तौ ॥२॥३॥ सपत्नः शत्रुः ॥४॥ बहुतालसमुत्सेधं अनेकतालप्रमाणो
न्नतं दिदृक्षया वानरबलदर्शनेच्छया ॥५॥ चराभ्यां चारणाभ्यां क्रोधमूर्छितः क्रोधेन व्याप्तः पश्यमानः पश्यन् ॥६॥ पृथिवीदेशात् त्रिकूटावधि भूदेशं अपारमनंतव

इत्यार्षे श्री० वा० यु० पंचविंशः सर्गः ॥२५॥ तद्वचः पथ्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितं निशम्य रावणो राजा प्रत्यभाषत सारणं ॥१॥
यदि मामभियुंजीरन् देवगंधर्वदानवाः नैव सीतामहं दद्यां सर्वलोकभयादपि ॥२॥ त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिः पीडितो भृशं । प्रति
प्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ॥३॥ को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥४॥
आरुरोह ततः श्रीमान् प्रासादं हिमपांडुरं बहुतालसमुत्सेधं रावणोथ दिदृक्षया ॥५॥ ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रो
धमूर्छितः पश्यमानः समुद्रं च पर्वतांश्च वनानि च ॥६॥ ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवंगमैः तदपारमसंख्येयं वानराणां म
हाबलं ॥७॥ आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणं ॥ एषां के वानरा मुख्याः के शूराः के महाबलाः ॥८॥ के पूर्वमभिवर्तन्ते महो
त्साहाः समंततः केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥९॥ सारणाचक्ष्व मे सर्वं के प्रधानाः प्लवंगमाः ॥१०॥ सारणो राक्ष

क्षिप्रहिते ॥ वानराणां महाबलं च ददर्शेत्यन्वयः ॥७॥ एषामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ सेंद्रस्य वचनं परिपृच्छतः आचचक्षेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तत्र वनौकसः
॥८॥ केषां शृणोतीति वचनमिति शेषः ॥ यूथपयूथपाः महाप्रधानाः ॥९॥ वचनेऽनंतरं आचभाषे इत्यन्वयः ॥१०॥

राम:

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

त्रिभिर्नीलं वर्णयति एष इति सहस्रेणा शतेन लक्षेत्यर्थः ॥१॥ सुग्रीवस्य बलाग्रे पश्चिष्ठति एष नील इत्यन्वयः ॥२॥ ॥३ बाहू प्रगृह्येत्यस्य सेनानीकेन दुर्जय पर्यन्तं दशे
ताङ्गदं वर्णयति बाहू प्रगृह्य । उद्यम्य पद्भ्यां महीं गच्छति निरावृत्तिरिति शेषः ॥४॥ पद्मकिंजल्कसन्निभः पद्मकेसरवत्पीतवर्णः ॥ स्फोटयति भूस्फोटयति भूमौ

एष योऽभिमुखो लंकां नर्दंस्तिष्ठति वानरः । यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥१॥ यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा । लं
का प्रवेपते सर्वा सशैलवनकानना ॥२॥ सर्वशाखामृगेंद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥३॥
बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ॥४॥ लंकामभिमुखः कोपादभीक्ष्णं च विजृंभते ॥ गिरिशृंगप्रतीकाशः पद्मकिंज
ल्कसन्निभः ॥५॥ स्फोटयत्यतिसंरब्धो लांगूलं च पुनः पुनः । यस्य लांगूलशब्देन स्वनंति प्रदिशो दिशः ॥६॥ एष वानरराजेन सुग्री
वेणाभिषेचितः । यौवराज्येंऽगदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥७॥ वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः । राघवार्थे पराक्रांतः
शक्रार्थे वरुणो यथा ॥८॥ एतस्य सा मतिः सर्वा यद्दृष्टा जनकात्मजा । हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥९॥ बहूनि
वानरेंद्राणामेष यूथानि वीर्यवान् । परिगृह्याभियाति त्वां स्वेनानीकेन दुर्जयः ॥१०॥

ताडयति ॥ अतिसंरब्धः कुपितः स्वनंति प्रतिस्वनंतीत्यर्थः ॥६॥ अभिषेचितोऽभिषिक्तः ॥७॥ पराक्रांतः पराक्रमितुमुद्यतः ॥८॥ यद्धनूमता जन
कात्मजा दृष्टा सा सर्वा मतिरेतस्यांगदस्य मंत्रबलेति शेषः ॥९॥ बहूनि यूथानि परिगृह्य स्वेनानीकेन त्वामभियाति ॥१०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रा·
॥५५॥ वालिसुतस्यापुष्पाणि तेन ऽहं तु सेतुबन्धो न नीयमिवेस यथे ॥२१॥ अथ यक्षे नेत्र वर्णपति देवित्स्यामनो कानिमहर्ष पत्रिसं तेषु लंकाप्रोकैः पेतुगात्राणि विशृष्यः अन्यस्य स्वे
लदेति सिंहनादं कुर्वन्ति नदन्ति गर्जन्ति कोपेन प्रिजं भ तेगात्रविनामेकुर्वन्ति ॥२२॥ ते च दनवासिनो वीरास्तं नमनुगच्छन्ति एवराक्षसा गविक्रमः श्वेतः खेनानीकेनसुग्रीवमागम्य
प्रगच्छ तां तेनैव राक्षसा दर्शनसमये कार्यार्थं सुग्रीवसमीपमागत्य गतवानितिज्ञायते ॥२५॥ श्वेतो रमादिता द्वेनकुमुदकाणिनाम ॥ रम्याख्यं ॥ पर्स्यव मेरोचनरतिनाम

अनुवालिसुतस्यापि वलेनमहतावृतः वीरात्तिष्ठति सेनाग्रे सेतुहेतुर्यं नलः ॥२१॥ येऽतु विश्वप्यगात्राणि लेलयन्ति नर्दतिच अस्यायच
विजृंभते क्रोधेन हरिश्वयूथपः ॥२२॥ तामेनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेनमर्दितुं ॥२३॥ श्वेतो रजतसंकाशश्चप
लोभीमविक्रमः बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठ त्रिषुलोकेषु विश्रुतः ॥२४॥ तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति वानरः विभजन्वानरीं सेनामनीकानिप्र
हर्षयन् ॥२५॥ यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतं नाम्ना संरोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः
२६॥ योऽसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥२७॥ यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घलांगूलमाश्रिताः ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा
घोरदर्शनाः ॥२८॥ अदीनो वानरश्चण्डः संग्राममभिकांक्षति एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेनमर्दितुं ॥२९॥

नरो नन्दनवहः कुमुदो नाम यूथपः राज्यं प्रशास्ति करोति ॥२६॥ योऽसौ विन्यास्यते नानीकेमर्दितुमिमं तेन साई श्लोकद्वयेन चेत्यव्वर्णनं ॥ परिकर्षति आनयिष्यति रम
॥२७॥ यस्य वालाः लोमानि बहुव्यामाः बहुदीर्घप्रमाणाः सिताः श्लिष्टाः ॥२८॥ चेत्यश्चे चण्डश्चेत्यावाः ॥२९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पल्लवपरमास्यलेकांमर्दितुयोजसोस्मंतसाद्दिचिम्पि: श्लोकेरेषास्यवर्णानेनिभितस्काय ।।२०।।२१।। यमेतेश्चरुगछेतोत्सन्वया ।।२२ यनुकर्णाविमास्यपचत्वारिंशन्नथे

यस्त्वेषसिंहसंकाशः कपिलोदीर्घकेसरः निभृतः प्रेक्षतेलंकांदिधक्षन्निवचक्षुषा ।।२०।। विंध्यंकृष्णगिरिंसह्यंपर्वतंचसुदर्शनं
राजन्सततमध्यास्तेरंभोनामैषयूथपः ।।२१।। शतंशतसहस्राणांत्रिंशच्चहरिपुंगवाः यमेतेवानराशूराश्चंडाश्चंडपराक्रमाः पारि
वार्यानुगच्छंतिलंकांमर्दितुमोजसा ।।२२।। यस्तुकर्णौविवृणुतेजृंभतेचपुनःपुनः ।। नचसंविजतेमृत्योर्नचसेनांप्रधावति ।।२३।।
प्रकंपतेचरोषेणतिर्यक्चपुनरीक्षते ।। पश्यलांगूलविक्षेपंक्ष्वेडत्येषमहाबलः ।।२४।। महाजवोवीतभयोरम्यंसाल्वेयपर्वतं
राजन्सततमध्यास्तेशरभोनामयूथपः ।।२५।। एतस्यबलिनःसर्वेविहारानामयूथपाः राजन्शतसहस्राणिचत्वारिं
शत्तथैवच ।।२६।। ॥

वचेमंतेश्चतः श्लोकः शाखास्यवर्णने ।। समोनसंविजते ।। नोद्वेगंगच्छतिमयावदंत्यापिशेषंनचसेनांप्रधावति ।। विंध्येकृष्णेवपोद्दुमिछतीस्मर्थः ।।२२।।२४।।२५।।
२६

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु· ||७५||

पश्चिमेन रवे स्मा स्पपेषां रथ्यानिर्भागशस्संतेस्वरुः श्लोकैः पन साख्यवान् खर्णने ||३८| शाखा मगाणोपथेष्ट्रस्ययोदग्मेरोरगो सन्नाद्रव स्पृपते ||३९||३९| पेषां रथ्य
पानां रथ्यानिर्भागशः| मस्येकवंर्नेतेतेशनसहस्त्राणांशतादेपचाश्मन्नस्सतेस्य रथ्यपाणे पनसेपर्युपासते रतिसवधः ४७|| पश्चिमे भीमापि मादिसाहु श्लोकैः विनतवर्णने

पश्चिमे खरवाकाशे महानाव स्म तिष्ठति| मध्ये वानखीराणां सुराणामिववासवः ||३६| मेरोराणामिव सन्नादोयस्तेषु स्पृपतेमहान |योषशाखा
मगेदागांसयामनभिकांस्पस्तो ||३७|| एष पर्वत मध्यास्ते पारिपात्र मनुत्तम| षट्त्रिंश्र सहोनिसेपन सेनाम रथ्यपः ||३८| स्वशतसह
स्त्राणांशतादेपर्युपासते ||रथ्यपारथ्यपश्चेदये षां रथ्यानिर्भागशः ||४०|| पश्चिमे भीमांस्पृवलांनीचमतिष्ठति शोभयन् |स्थितस्तीरेस
मुद्रस्य द्वितीय रवसागरः एष दर्दरसंकाशो विनतोनाम रथ्यपः ||४१||पिवेश्वरा जिपणां सांमदीनामसत्रेमांतंदा|| षष्टिः शतसहस्त्राणि
वलमस्य स्यवंगमाः ||४३||

दर्दरः पर्वतः ||४५||४८|| पिवेश्वरानीनारपथ्याररथ्यानिर्भागशः स्तेन श्लोकद्वयेन कथ्यनाख्यवन्नुख्वर्णने | अगांसांमदीमिसन्धयः षष्टिः शतसहस्त्राणि सवे
गमाः स्वसक्रथ्यनस्यवलेसेनेस्पर्धः ||४२||

रामः ||७२||

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

विक्रोनावलवेन श्वपस्य स्यारतिशोषः पयास्य स्थपालेर्थे वतेषो भागशभ्रमे केरस्यानिवसेनीतिशोषः ॥ ७७ ॥ यत्विमाप्यवेनानीके नणहिं लमिसंतेन साईह पेभस्रो
केनगवपवर्णने वपुः पुष्पतिपुद्द हर्षादभ्रिवर्द्द पनीमर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ उपसंहरति एतेइति स्थयाः श्रगदादयः स्थपभ्रेशः सुग्रीवादेयः स्थपानो स्थानि

त्वया हृपतिपुद्दायकः पयोनामस्थयः विक्रोनावुलवंतश्वपथास्यानिभ्रागशः ॥ ७४ ॥ यत्नुगीकवर्णामे वपुः पष्पतिवानरः
श्ववमनुसदासर्वानवाग्रन्वलदर्पितः गवयोनामतेजस्वीको कोधाद्भिवर्द्धते ॥ ७५ ॥ एनंशातं सहस्त्राणिसमतिः पर्युपासते
एषेवाशसतेलेकांलेनानीकेनमर्हितं ॥ ७६ ॥ एतेदुष्प्रसहावीरवलिनंकोमरूपिणः स्थपास्थपभ्रेशालेशास्थानि
भागशः ॥ ७७ ॥ इ ॥ श्री ॥ ० ॥ इ ॥ युद्धकोषद्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ नोलुतेसेवस्वामिमेसमागसस्थपान ॥ रायवार्थेपराकोमा
येनास्वेतिजीविते ॥ १ ॥ ॥ ॥

भागशः स्थकविपेनरतिशोषः ॥ ७७ ॥ रतिषद्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ येणश्वार्थेपराक्रोवाः शंतजीवितेनरस्वोति ॥ तानस्थपानमेसमागसतेत्र म्पंसम्भव
स्वामीसन्वपः ॥ १ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

५

त्वसोत्तमप्रभुत्वप्रख्यानपनशीघजपामंत्रैस्त्रैविध्यात्प्रभुत्रैविध्यमाह त्रिविधा इति ॥ पुरुषाः मंत्रापेक्षिणः प्रभुपुरुषाः लोके उत्तमाधममध्यमाः त्रिविधाः समवेतानां संकीर्णपुरुषाणां ते-
षां लक्षणज्ञानं विना विवेकुमशक्यं गुणदोषौ उत्तमानां गुणो ॥ मध्यमानां गुणदोषौ अधमानां दोष एव वदामीत्यर्थः ॥ ६ मंत्रनिर्णये समर्थैर्हितैः संपन्नैर्हितैः परैर्मित्रैः समा-
नस्वरूपैः स्वमित्रैर्वा समाहितैः मंत्रयित्वा यः कर्मारंभान्प्रवर्त्तयेत् दैवे दैवसहाये च यत्नं कुरुते ॥ तमुत्तमं पुरुषमाहुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकोर्थमिति ॥ विचारोः स्वगुणः इ-

त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः ॥ तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहं ॥ ६ ॥ मंत्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मंत्रनिर्णये ॥ मि-
त्रैर्वापि समानार्थैर्बांधवैर्वापि समाहितैः ॥ ७ ॥ सहितो मंत्रयित्वा यः कर्मारंभान्प्रवर्त्तयेत् ॥ दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्त-
मं ॥ ८ ॥ एकोर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः ॥ एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरं ॥ ९ ॥ गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा दै-
वव्यपाश्रयं ॥ करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः ॥ १० ॥ यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः ॥ एवं तु मंत्रोपि वि-
ज्ञेय उत्तमाधममध्यमः ॥ ११ ॥ ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा ॥ मंत्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मंत्रमुत्तमं ॥ १२ ॥

नरमित्यपेक्षते दोषः ॥ ९ ॥ गुणदोषौ उक्तौ उक्तत्वहितादिकमित्येः सहानिश्चित्य दैवव्यपाश्रयं च त्यक्त्वा दैवोपेक्षा च कृत्वा कार्यं करिष्यामीत्युपक्रम्य तत्कार्यं ते-
उपेक्षेत स समापयेत् स नराधमः ॥ १० ॥ पद्यद्वयात्प्रभुत्रैविध्यमुक्त्वा तत्साम्यं मंत्रस्यापि दर्शनीत्रैविध्यमाह यथेति ॥ ११ ॥ तानेव मंत्रप्रकारानाह ॥ ऐकमत्य-
मिति ॥ शास्त्रदृष्टेन स्वहृदृशास्त्रेण तद्रूपेण चक्षुषा उपलक्षिता मंत्रिणो यत्र मंत्रे ऐकमत्यमुपागम्य निरताः प्रतिष्ठितास्तं मंत्रमुत्तममाहुः ॥ १२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥५२॥

हृष्यंते तां वर्णपति स्निग्धा इति ॥ यो रक्तमणौ पस्फुलो ग्रलमाश्रिताः वज्रव्यामाः अतिदीर्घाः वालाः रोमाणि सिताः श्लिष्टाः मकीर्णा विश्लिष्टाः ॥ २ मरहीनाः उ
त्सिसिताः सूर्यस्य मरीचपद्म्य मेघेषु शक्रशापादि हृढेण मरता एम्यरश्मकाशान्ते कदाचित्स्थिर्यामनुहृष्यन्ते वण्षतारोना मेघ्वचयः ॥ ३ यमिति माहं श्लोकपेका
न्वपेपेताः नास्महिराजकिंकराश्वेनत्तदीपा किंकरा हीराजकिंकराणि वेतिनकश्चिद्विशेषः ॥ ४ नीलानि सान्द्रधस्त्रोनामेघ वृष्यपरस्सेतेन साहं श्लोके चतुष्येन

स्निग्धा पस्य वज्रव्यामा वालालांगलमाश्रिताः ॥ नाम्राः पीताः सिताः कृष्णाः मकीर्णा योरकर्णताः ॥ २ मरहीनाः प्रकाशान्ते सू
र्यस्येव मरीचयः पृथिव्यां चानुहृष्यन्ते नारोना मेघरश्मयः ॥ ३ येषु ह्येतां नगच्छेति ष्मन्तशाय स्हस्वशः दुष्मानुषम्पसहितालेकारे
हारानस्य णः पृथ्य पाहीराजस्य किंकरास्समुपस्थिताः ॥ ४ ॥ नीलानिव महामेघो स्निग्धतापांस्तु पश्यसि ॥ ५ ॥ असितो जेन संका
शान्पुष्टे सस्यपरक्रमान् ॥ अतं स्तेयानतिर्दिष्टान्पांसुमालिवोदधेः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च ये केचिद्धिमवत्सु नदीषु च ॥ एतेत्वामभिव
र्त्तन्ते राजनश्वाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥ एषाम्मध्ये स्थितो राजन्नभिमासो भीमदर्शनः पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात्परिवारितः ॥ ८ ॥

अश्वा राजष्मत्रवर्णनेय होदक्षेः पांसुमालिवत्वानिर्दिष्टान् नीलान्महामेघानिव निश्चितः असितांजनसंकाशान्यानू पश्यसि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ये केचित्पर्वतेषु न
दीषु च वर्त्तन्तेएतेषु दारुणाः अश्वाः त्वामभिवर्त्तन्ते तवाभिमुखं वर्त्तन्त इति संबंधः ॥ ७ ॥ जीमूतैः कालमेघैः समन्तात्परीतः पर्जन्यो वर्षदेवतेव एषां मध्ये
स्थितो स्निग्धो धूम्रनामा एष परस्सर्थः ॥ ८ ॥

राम
॥५२॥

२॥ पर्वतात्परतस्तस्मात्पश्चिमेऽपि जांबवद्दर्शनं स्वस्यस्वस्य पश्चात्पारक निशेषो रूपेण श्राद्धासमानो विषयक्रमे विशिष्टः॥ १०॥ गुरुवृत्रौ दानवमुख्यकः॥ ११॥ साहाय्यं हाप्यं देवा-
सुरेषु द्वेरिति शेषः॥ १२॥ हाप्यांतलेस्मै वेदप्रयति स्वाहाहेति पर्वतात्पश्चिमे सर्वं सिहेन उद्विजातिन विप्रपत्ति॥ १३॥ एतमता राक्षिकरूपे मवेतः राक्षसः पिशाचैस्सह द्दष्यपरो

ऋरसवं तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नमदीपिवन्॥ सर्वसर्वाणामधिपतिर्दृष्टो नागैरेष कश्यप॥ २॥ पर्वतात्परतस्तस्य वलीपश्चैव ने पर्वतो प-
यो॥ श्राद्धासमानो रूपेताविशिष्टस्तपराक्रमे॥ १०॥ स एष जो वदाचाम मे हा भूय पप्र कश्यप॥ भवंतो गुरुवृत्रं च समहारवेषमर्षणः
॥ ११॥ एतेनलाघुमहत्कृते शक्रस्य धीमता देवासुरे जावलताल्ब्धाच्छद्रवहृत्वोरणः॥ १२॥ आहेयपर्वतात्पश्चिमे महाभ्रविपुलाः
शिलाः सुत्रंति विपुलाकापत्रमयोऽद्विजेशि चे॥ १३॥ राक्षसानां च सहस्राणि पिशाचानां च रोमशान् एतत्स्मै मावहदो विचरं
नगितेजसः॥ १४॥ पश्चिमे निषधे स्कंदे देवमानस्य वस्थिते॥ मे स्कंते वानराः सर्वे स्थिता हे कश्यप॥ १५॥ एष राजन्न महस्रास्तप
र्वपापहरोव्रतम्॥ वलेन वलसमपत्नो स्वेनामैष द्दकश्यपः॥ १६॥

दैत्या॥ १४॥ हाप्यांदं मे वृषपर्वपति॥ पश्चिमेन गमिति स्कन्दे स्कंदं कुपितं सवमानमवस्थिते सवमानके नवसमानेनौलीनायमिति शेषः स्थितं नीलायमिव पुनः स्थित-
मिनेरु यपप्रयपवे सर्वे वानराः मे स्कंते स्वा स्वपर्वतोति शेषः॥ १५॥ वलेन पर्व पापे वलेन मीणानीत्यर्थः॥ १६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु०
॥५४॥

त्रिभिः सेनाः स्वर्णपतियः स्थितमिति पसन्त्वादाम्यः गच्छन् योजने स्थिते शैले पार्श्वे न सेवते स्पृशति ॥ अनेन योजनप्रमितमस्यस्योत्प मित्युक्तं भवति तथैव गगनं गमन
वेलायां कायेन ऊर्द्ध्वम् परियोजनं नेश्रमो नातिस्पृशति ॥ अनेन योजनं नोन्नततरस्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ अतः एव चतुष्पादेषु यस्मात् द्वौ वहू पशरीरे न विद्यते ॥ १८ ॥ उत्पुद्दकाले ॥ १९
यस्य विक्रममाणस्य भास्य वेनानीकेनम हिमितु मितंतैः पंच श्लोकैः क्रोधनाख्यवानरवर्णनं विक्रममाणस्य पराक्रमं कुर्वतो यस्य पराक्रमः शक्रस्येव तस्मात

पः स्थितं योजने शैलं गच्छन् पार्श्वे न सेवते ॥ ऊर्द्ध्वं तु येन कायेन गगनं प्राप्नोति योजने ॥ १७ ॥ यस्मात् त्रयो देहे पंच तुष्पादेषु विद्यते ॥ भू
तः सत्वादने नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥ येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता ॥ पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥
यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः ॥ एष गन्धर्वकन्यायां समुत्पन्नः कृशानुना ॥ २० ॥ तदा देवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसां
यत्र वैश्रवणो राजा जंबूमुपनिषेवते ॥ २१ ॥ यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनां ॥ विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिपः

कृशानुना अग्निना ॥ २० ॥ किमर्थं समादिष्टः अहहतेरेति ॥ त्रिदिवौकसां साह्यार्थमित्यर्थः एतत्सर्वं चापि वैश्रवणो राजा ॥ २१ ॥
यत्र गिरौ जंबूमुपनिषेवते योजनं च स्वपनं रमणार्थः पर्वतानां बहुकिन्नरसेविनां पर्वतेन्द्राणां राजा यत्रास्ते भ्रातुः कुवेरस्य विहारसुखदः ॥ २१ ॥ २२ ॥

राम

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

नुचगिरेकैलासेपोवसतिश्रद्धत्यनः॥ स्रान्मस्रायाधुहितःक्रोयैर्णीवपाणज्ञ्मदशकुःराषक्कोसनोनामयूथपस्यर्थः॥२३॥२४॥ योगोणाप्रियाम्पप चैतदंकुलोजरसेनःसा
ह्सस्रमोकैः समाधिवानरवलीनेपोहस्तिनांवानराणाञ्चसर्वदेवोमनुस्मान्रहगणागनुगणसमीपेहस्निष्युपानुत्रामसयन्वपर्येतिपाीनस्त्रुराते॥ ऊराविलन्वावसाद्गेनाम
ऊरगजनरूपेणमुनावाक्षमानसलेसनिमिश्चोदितेनकेशाणाहतलतःसंलेदैसनिमिर्महापाणज्ञ गोहनरमोलेपुत्रीपाविष्पतीजितवारदन्नः ततःमधंतिहसिनोवा

नुचैववसतेश्रीमान्बलवान्वानरर्षभः धूम्रेश्चकस्त्वनोराजन्नृक्षोधूम्रोनामयूथपः॥२३॥ ततःकोटीसहस्राणांसहस्रेणसमन्व
स्थितः एषैवाधांसतेलेकालेनानीकेनमाहितं॥२४॥ योगोणामनुपर्येतिचाससयनगनयूथपान॥ हस्तिनांवानराणांचसर्वदे
मनुसासनं॥२५॥ एषदूष्यपतिर्वैनामाजेनरगिरिगृहाश्रयः गजानृयोधपतेवृम्नान्नाढमेग्युणहीरहान्॥२६॥ हरीणांवाहि
नीसुखोनद्दोहैमवतीमनु॥ उशीरवीजमाश्रित्यपर्वतंमेदरोपमं रमतेवानरश्रेष्ठोदिविशक्रइवसुखपे॥२७॥ एनंशतसहस्रा
णांसहस्रमभिवर्ततेवीर्यविक्रमदस्रानांनदंतांबाहुशालिनां॥ २८ ॥ ॥

नराणांचदैसमनुदितिपौराणिकीणाया॥२५॥ एषवनेतामयर्वमानगजानयोक्षपतेमहीरहान्चाढमतीसर्थः॥२६॥ हैमवतींनंदींगांगामनुवर्त्तमानसुशीरवी
जात्वेपर्वतमाश्रित्ययोरमते॥२७॥ वीरसभावोवीर्यउत्साहः विक्रमःपराक्रमस्ताभ्यांताम्पोदस्रानांबाहुशालिनोवानराणांशतसहस्राणांसहस्रेसहस्रन

॥२९॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु
॥९५॥

स एष प्रमायी नाम पर्वतो दृष्टः शत्रुभिर्दुर्लभशाकः २८ प्रमाथिनो विक्षिप्य देवान्पतिवातेन वेति हृष्यो ना खिवान । सर्वे क्षिपस्यानीक संख्यकुपिते पप्पासि यस्माद्भो वे गोह
तेव द्रलांगो हरणाम पत्रस्य वर्णा पूर्वेन सम मंततो वहुशा । विवर्तमाने विक्षिप्य मातांपत्रपा न्समीपे पप्पसिसरा षप्रमाथी मन्त्वपः ॥२९॥ ३० ॥ ह्रस्वांगवाससिवृतापतिरोते
सिते निशानव ह स्त्राणि गोवां गूलाः सेलांध नेद्दृष्टा गोलांगूलांगवा क्षेनाम पर्वत पेपरिवार्यते कामरूपैर्महौजसैः ते रतीसे वेधः ॥३२॥ ३३ भ्रमराचरिता द्रमाश्च

स एष पर्वतो नाम्ना चैतेषां वानराणां महात्मनां सदा षद्‌हृद्रोऽराजन् प्रमायी नाम पर्वतः ॥२९॥ वातेनोद्धूतमेघ्यमे नभउपशोभिते । अव
नीकप्रपे संक्षिवानराणां तरस्विनां ॥३०॥ उद्धृतमहाराणामासं पूर्वनेनसमंततः विवर्तमाने बहुशाय चैतन्हृद्बलं ॥३१॥ एते सित
मुखाग्रेण गोलांगूला महाबलाः ॥ शतानि शतसहस्राणि दृश्यन्ते सततं वने ॥३२॥ गोलांगूलैर्महावेगैर्गवाक्षैर्नाम पर्वतः प
रिवार्यते नित्यं कामरूपैर्महौजसैः ॥३३॥ भ्रमराचरितो यत्र सर्वकालफलद्रुमः । यं सूर्यतुल्यवर्णाभं मेरुपर्वतपर्व
ते ॥३४॥ यस्य भासा सदा भान्ति दिव्या मृगपक्षिणः । यस्य शृङ्गे महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥३५॥

शरिनाम पर्वत मरस्ये सूर्मः भ्रमरैः कृतं तुषपेनकेसरी वानरवर्णानेषत्रयस्मिन् कोकनपर्वते सर्वकालफलद्रुमाः सर्वकाले फलानि तासां दृश्यान् द्रुमाः भ्रमरैराचरिता
भासाः सेन्ति येत्स पोत्सूर्यवर्णाभं सूर्यतुल्यवर्णकांति मेरुं पर्वतमनुपर्येति मदे स्फिरां करोति ॥३४॥ मृगपक्षिणः तहुन्ति मृगादयः यस्य भासा भासात दृ
पर्णाः सदा भांति ॥३५॥

राम

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यस्मिन्पर्वतसत्तमे सर्वकामफलाः काम्यं ते रतिकामविषयाः सर्वेषां भोगा हि स्वकं चंदनामलाताम्रादिरूपफलम् एव सा स्मेति ॥ २५ तस्मिन्कांचनपर्व
ते मे ये वानरमुख्या नोत्तरास्माहके सरीनामयूथपो पेते ॥ २६ षष्टिर्गिरिसहस्राणि पर्यो नकूहते हरिणिसे तेनमध्ये कांचके नशतवलीवतानि गिरिसहस्राणां
षष्टिरस्तितस्याः कांचनपर्वतास्तु भवंति ॥ तेषां मध्ये गिरिवरः सावर्णिमेरुर्नामास्तोत्तिसंबंधः ॥ २७ मेरुस्य वानरान्वर्णयति मत्रैते रम्यादिता ॥ २८ वैस्वा

सर्वकामफला वृक्षाः सदापुष्पसमन्विताः । मधूनि च महार्हाणि तस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ २५ ॥ तत्रैव सामतेराजनूरम्ये कां
चनपर्वते । मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ २६ ॥ षष्टिर्गिरिसहस्राणां रम्याः कांचनपर्वताः ॥ तेषां मध्ये गिरिवरा
स्त्वामिवानघ सत्तमो ॥ २७ ॥ तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिंगलाः । निवसंत्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रानखायु
धाः ॥ २८ ॥ सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः । सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलदाशीविषोपमाः ॥ ४० ॥ सुदीर्घांचितलांगू
ला मत्तमातंगसन्निभाः ॥ महापर्वतसंकाशा महाजीमूतसन्निभाः ॥ ४१ ॥ वृत्तपिंगलनेत्राश्च भीमभीमगतिस्वनाः । मर्द
यंतीव ते सर्वे तस्थुर्शैलं समीक्ष्य ते ॥ ४२ ॥

तेऽपि सन्दृष्ट्वा रसमर्थाः ॥ आशीविषदंष्ट्रा ये विषयेषां ते च आशीविषाः सर्पाः ज्वलंतः
पितापेक्षाशीविषास्तत्तुल्याः स्वहृत्कोपेन रसमर्थाः ॥ ४० ॥ सुदीर्घमंचितमुदंचितं लांगूलं येषां ते ॥ ४१ ॥ महाभीमा गतिः स्वनं च येषां ते वानराः । ते तव
लेको समीक्ष्य मर्दयंतीव मर्दयंत इव तस्थुरिति संबंधः ॥ आर्षो लिंगव्यत्ययः ॥ ४२ ॥ ॥

सरस्वती पुस्तक भण्डार
श्री लक्ष्मण किला
अयोध्याजी

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ऽपतिष्ठति। ऽपतिष्ठते ॥ ४३ ॥ एष चैषामिति संबंधिरावर्णः ॥ ४४ ॥ यो लक्ष्येऽपाक्रमे मार्गानोमातो सु ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मदिह त्लाश्च । शीताः विकीर्णाः विसि
शैलाय स्यात्मा ॥ ४७ ॥ इति सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ शुकः सारणस्य वचः श्रुत्वा तेन कातर्येण नाशङ्के स्वपतेः सर्वं बलमुद्दिश्य स्वं गुल्मानिर्दिश्य रावणं कात्स्न्येन

एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् ॥ जपार्थी नित्यमादित्यमुपतिष्ठति वीर्यवान् ॥ ४३ ॥ नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो
राजेन्छत्रवलीति यः एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुं ॥ ४४ ॥ विक्रान्तो बलवाञ्छूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः राम प्रि
यार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः ॥ ४५ ॥ गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः एकैक एव यूथानां कोटिभिर्दशभिर्वृ
तः ॥ ४६ ॥ तथान्ये वानरश्रेष्ठा विंध्यपर्वतवासिनः न शक्यंते बहुत्वात्तु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७ ॥ सर्वे महाराज महा
प्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे ०युं०
सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपं ॥ बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
स्थितान् पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विपान् ॥ न्यग्रोधानिव गांगेयान् सालान् हैमवतानिव ॥ २ ॥ एते दुष्प्रसहा राजन् ब

अब्रवीत् स्थितानेतान् रेभमस्य कः नेत्रविषयीभूतान् समस्त ॥ न्यग्रोधानवनान् गांगेयान् गंगातीरे लिनः कामरूपिणः दैत्यदानवसंकाशा युद्धे
रहान् हैमवतान् हिमवत्पार्श्वोद्भवान् ॥ दैत्यदानवसंकाशाः दैत्यदानवतुल्यबलाः ॥ २ ॥

र्म ॥ २८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

एषां कोटीति सुग्रीवसचिवसेनासर्वबलसंख्यानं संगृहीते वक्ष्यति शंखवृंदादिसंख्या पद्मपुराणे व्यवस्थितेव सूचिते दशशतादिसंख्याः सेती तिष्ठेष ॥ ४ ॥ सुग्रीवस्य सचिवाः सु
ग्रीवसचिवाः कामरूपिणः कामरूपत्वेनोत्पन्ना इत्यर्थः इदं कामरूपित्वमुक्तं तेस्वेदानीं मायाविकत्वमुक्तमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ कुमारौ नामतो यौ पश्यसि तौ मैंदद्विवि

एषां कोटिसहस्राणि नव पंच च सप्त च तथा शंखसहस्राणि तथा वृंदशतानि च ॥ ४ ॥ एते सुग्रीवसचिवाः किष्किंधानिलयाः सद
हरयो देवगंधर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥ यौ तौ पश्यसि तिष्ठंतौ कुमारौ देवरूपिणौ ॥ मैंदश्च द्विविदश्चेति ताभ्यां नास्ति समो यु
धि ॥ ६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ ॥ आशंसेते युधा लंकामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७ ॥ यं तु पश्यसि तिष्ठंतं
प्रभिन्नमिव कुंजरं ॥ यो बलात्क्षोभयेत्क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ८ ॥ एषोभिगंता लंकायां वैदेह्यास्तव च प्रभो ॥ एनं पश्य पुरा दृष्टं
वानरं पुनरागतं ॥ ९ ॥ ज्येष्ठः केशरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः ॥ हनूमानिति विख्यातो लंघितो येन सागरः ॥ १० ॥

दश्चेत्युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ताभ्यां समो नास्तीत्यत्र हेतुं दर्शयति ब्रह्मणेति समनुज्ञातौ सेनावमृतप्राशिनावित्यर्थः ॥ ७ ॥ हनूमंतं वर्णयति य इति सार्धं पंक्तिश्लोकैः प्रभिन्ने
मत्ते प्रभिन्नेण विंतो मत्तं इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एष लंकायां वैदेह्यास्तवाभिगंता अन्वेषी समीपमागत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ केशरिणः क्षेत्रजः इत्यर्थः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उ
॥ ६८ ॥

सततगो वायुः ॥ ११ त्रियोजनसहस्रं ॥ आदित्यस्य मेरुपुलिनस्य योजनानां तिगतत्वात् त्रियोजनसहस्रमिमेन हनेकयोजनसहस्रोपलसत्वात् ॥ १२ ॥ प्रतियास्यति मूलोकं वर्जिष्य नैमितिपोषः
१३ ॥ अनासाद्य भास्करमप्राप्य तिशीघ्रं भास्करः उदयस्मिन्निति भास्करोदयनत्वस्मिन्नगिरौ ॥ यद्यपि बाल्ये किं तद्दृष्ट्वा णाप्नन मुक्ते तथापि हनूमानेष ज्ञेयं ॥ १४ ॥ १५ कथमिपं कथा

कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलवीर्यसमन्वितः ॥ अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ ११ ॥ अयं तं भास्करं दृष्ट्वा बाल्ये किल बुभुक्षितः ॥ त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १२ ॥ आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्प्रतियास्यति ॥ इति निश्चित्य मनसा पुप्लुवे बलदर्पितः ॥ १३ ॥ अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिराक्षसैः ॥ अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १४ ॥ पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले ॥ किंचिद्भिन्ना दृढहनुर्हनूमानेष तेन वै ॥ १५ ॥ सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः ॥ १६ ॥ नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वानुभाषितुं ॥ एष आशंसते लंकामेको मर्दितुमोजसा ॥ १७ ॥ येन जाज्वल्यतेसौ पुच्छमकेतुसमावाधवे ॥ लंकायां निहितस्त्वापि कथं विस्मरते कपिं ॥ १८

तथा विदितेत्याह ॥ सत्यमिति आगमयोगेन आगमः आप्तोपदेशः तेन सह योगः उपायः आसन्नार्थबोधनेनार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पुच्छकेतुः अग्निः येन जाज्वल्यते प्रज्वल्य
ते प्रज्वालितः हेतौ तं वैस्मारं हेपि पसुच्छप्राप्य प्रज्वालितः लंकायां निहितो निक्षिप्तस्त्वं तेन कपिं कथं विस्मरते इति संबंधः ॥ १८ ॥

एपं
॥ ६८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

श्रीरामं वर्णयति यस्यैवोक्तवृत्तत्रयेन यस्यैष इति । अनंतरः अनंतरसन्निहितः हनुमंतमपेक्ष्य स्थितः समर्थः शूरः अकृतिवीर्यः श्यामः कालो बुद्धरूपो नीपवि
ग्रहः पद्मनिभेक्षणः सितकमलविलोमनीयविलोचनः इक्ष्वाकूणामग्रे अतिशयितरथः अपराजितसमर्थः लोके विश्रुतं लब्धदिव्यक्षेन ख्यातं पौरुषं यस्य
१९ ॥ यस्मिन्धर्मो न चलति न्यायालिमप्रतिभिरक्किलिहतोप्यके यो धर्मं नातिवर्त्तते । मत्तोद्विग्निः कृतेपि ॥ सर्वेषां हापितवचनपरिपालनक्षमेनातिवर्त्ते

यस्यैष वोऽनंतरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विश्रुतपौरुषः ॥ १९ ॥ यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नाति
वर्त्तते ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ २० ॥ यो भिंद्याद्गगनं बाणैर्मेदिनीं चैव दारयेत् ॥ यस्य मन्योरिव क्रोधः शक्रस्ये
व पराक्रमः ॥ २१ ॥ यस्य भार्या जनस्थानात्सीता चापहृता त्वया ॥ स एष रामस्त्वां राजन्योद्धुं समभिवर्त्तते ॥ २२ ॥ तस्यैष दक्षि
णे पार्श्वे शुद्धजांबूनदप्रभः ॥ विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुंचितमूर्द्धजः ॥ २३ ॥ एषो हि लक्ष्मणो नाम भ्राता प्रियहिते
रतः ॥ नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविदां वरः ॥ २४ ॥

ते नातिक्रामति । यो ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रं मंत्रं वेदांश्च वेद जानाति ब्राह्मम् ब्रह्मसमवर्तसवेदांतर्गतत्वेपि माधवा मात्रस्य पृथगुक्तिः वेदविदा वेदार्थज्ञानवतां वरः श्रेष्ठः
२० । गगनमिति गगनस्थविमानादिकमित्यर्थः ॥ २१ ॥ संप्रतिकोपादेव हेतुमाह यस्य भार्येति ॥ २२ ॥ लक्ष्मणं वर्णयति यस्यैष इत्यादिचतुर्भिः श्लोकैः
दक्षिणे पार्श्वे रामस्येति शेषः शुद्धजांबूनदप्रभः स्वर्णवर्णः ताम्राक्षः त्वद्विषये कोपेनेति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

वद्दीर्मिजीगीत्वावद्दविरहम्मति विख्यांप्राप्यपुनर्वैमित्रानंतरं। रामभीमाद्युपधितो। पत्रमंत्रे त्रं योग्यमतिमास्यापरस्परंमित्रमतिनंमाप्यसंग्रहिमाप्यते विरहश्चावरोक्षि
पते।। कथं चित्कष्टेनैकमन्येपिम्येपस्वजातिसमंत्रोक्षमः।।१४।। उपसंहरतितस्मादिति पत्कार्यसुमंत्रितंभवतितदेवसाधुभवतिभवंतजपमंत्रेसत्रमाः स्मे शत्रुनो
पकार्यहमंत्रितंसाधुभवतितत्कार्यहंमतिपथंनो रोकमसेनतिष्ठिचंतुपदेवमवस्थितिष्ठितंतदेवमहत्संकत्र्योग्यंमतमिष्टं।।१५।। विचारमपीतिकारा

वैदेहीरपिसञ्जीगस्तामंत्रिणामर्थनिर्णयः।। पुनर्वचैकतांमासमंत्रोमध्यमःस्मृतः।।१३।। अन्योन्यमतिमास्थापपत्रसंप्रतिमाप्यते।। न
चैकमत्येप्रोपोतिमंत्रसोक्षमउच्यते।।१४।। तस्मात्तमंत्रितेसाधुभवतेमंत्रितंत्रमाः।। कार्यसंप्रतिपद्यंतामेतत्कसंमतंमम
।।१५।। वानराणांहिवीराणांसहस्रैःपरिवारितः।। रामोभ्येतिपुरींलंकामस्माकमुपरोधकः।।१६।। नदीप्यतिचसुव्यक्तंराघवः
सागरंसुखं।। तरसातंकरुणासानुजःसबलानुगः।।१७।। समुद्रमुच्छोषयतिवीर्येणान्यत्करोतिवा।।१८।। अस्मिन्नेवंगते
कार्येविरुद्धेवानरैःसह।। हितंपुरेचसैन्येचसर्वेसंमंत्र्यतांमम।।१९।। इत्यार्षे॰ युद्ध॰ षष्ठःसर्गः।।६।। ।।

अमीतिष्ठ निश्चितास्माकमित्याह।। वानराणामिति अभ्येतीतिवर्तमानसमीप्येलट् अविरोधाभिप्रायेवेत्सर्थः।।१६।। नउदुलरसागरेस्थितेकथंरामागम
मनेपीकेत्यत्राह।। नदीप्यतीति सुव्यक्तंसुखंनदीप्यतीकोवानरैःपापमूलस्तेत्राह।। नामेतिबलेनदिव्यास्त्रबलेनवेत्यर्थः।।१७।। नदेवाहसमुद्रमितिअस्य
तेसेतुबंधन।।१८।। अस्मिन्नलंकानिरोधरूपेकार्येएवंगतेप्रकृतेत्याभवतेवानरैःसहविरुद्धेविरोधेचप्राप्तेसमुपादिष्टहितंपत्रत्तंसर्वेसंमंत्र्यतामितिचपः।।१९।।
इतिषष्ठःसर्गः।।६।।

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

माणो वहिश्चरः प्राणेन प्राणसंचरणवत्स वर्तते ॥२५॥२६॥ द्वाभ्यां विभीषणं वर्णयति यस्त्विति यस्तु रामस्य सव्यमे पक्षे वामे पार्श्वमाश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणेन परिक्षिप्तस्तच
ह्रष्टपेन परिक्षिप्तो व्याप्तः एष राजा विभीषण इति संवन्धः ॥२७॥ कुतः इत्यत आह श्रीमतेति श्रीमता सुतमन्तकामनेन लंकायामभिषेचितोऽर्थः राजराजेन रामेण लं
कायामभिषेचितः एषो सो संरब्धः कुपितस्त्वां प्रतियुद्धायाभिवर्तते संमुखः ॥२८॥ पंचभिः श्लोकैः सुग्रीवं वर्णयति येत्विति मध्ये रामविभीषणयोर्मध्ये अचलं

अप्रधृष्यो दुर्जयो जेता विक्रान्तो बलसंयुतः रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥२५॥ न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति । एषैवा
ग्रे सते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥२६॥ यस्तु सव्यमसौ पक्षे रामस्याश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥२७॥ श्री
मता राजराजेन लंकायामभिषेचितः त्वामेव प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोऽभिवर्तते ॥२८॥ यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलं ॥ सर्वशा
खामृगेन्द्राणां भर्तारमपराजितं ॥२९॥ तेजसा यशसा बुद्ध्या बलेनाभिजनेन च यः कपीनति बभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥३०॥ कि
ष्किंधां यः समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमां ॥ दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ॥३१॥ यस्यैषा कांचनी माला शोभते शतपुष्करा
कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥३२॥

निश्चलं ॥२९॥ बुद्ध्या ऊहापोहरूपज्ञानेन ॥ बलेन शारीरेण । सैन्येन च अभिजनेन कुले
नातिबभ्राजवान् राजतिस्म अतिशयेन बभ्राजे इत्यर्थः ॥३०॥ दुर्गां प्राकारादिना दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां पर्वतरूपदुर्गे स्थितां ॥३१॥ शतपुष्करा शतपद्मा कांता कान्ता मनुष्य
गात्रा लक्ष्मीर्वीरलक्ष्मीः ॥३२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

प्रतिपादितः भाषितः ॥ ३२ ॥ अथ सर्वबलसंख्यां दर्शयितुं संख्याव्यवहारं दर्शयति शतमिति शतसहस्राणां लक्षाणां शतं कोटिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८
अथ बलसंख्यामाह एवं कोटीति । एवं कोटिसहस्रेणेत्याद्यवीत संख्याभेदकोटिनमवीत रसेनोपरिच्छेदात । समुद्रसदृशेनेत्यागा समुद्रसदृशेन विभीषणेन वीरेण सचिवैः

एतां मालां च तारां च कपिराज्यं च शाश्वतं । सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३३ ॥ शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शंकुरित्यभिधीयते ॥ ३४ ॥ शतं शंकुसहस्राणां महाशंकुरितिस्मृतः । महाशंकुसहस्राणां शतं वृन्दमिहोच्यते ॥ ३५ ॥ शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमितिस्मृतं । महावृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिहोच्यते ॥ ३६ ॥ शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममितिस्मृतं । महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३७ ॥ शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिहोच्यते । महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ शतं समुद्रसाहस्रं महौघमितिविश्रुतं ॥ ३८ ॥ एवं कोटिसहस्रेण शंकूनां च शतेन च । महाशंकुसहस्रेण तथा वृन्दशतेन च ॥ ३९ ॥ महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च । महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ४० ॥ समुद्रेण च तेनैव महौघेन तथैव च ॥ एवं कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४१ ॥ विभीषणेन वीरेण सचिवैः परिवारितः । सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभिवर्तते । महाबलवृतो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४२ ॥

सहितेन परिवारितः सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां मतियुद्धार्थमभिवर्त्तते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु
॥ ५९ ॥

प्रज्वलितग्रहोपमो प्रज्वलितग्रहज्वालोपमो ॥ ७२ ॥ इत्यार्षे विंशः सर्गः २५ ॥ २ ॥ २ ॥ ५ ॥ अविग्नहृदयो भीतहृदयः । तथा जातक्रोधः परवाक्यवर्णनेन कुपितस्त
थः कथान्ते वर्णनान्ते रावणसमाश्रितसमये भर्त्सयामासेति संबन्धः ॥ ५ ॥ अधोमुखौ भयेनेति शेषः । रोषगद्गदया रोषस्खलितया ॥ संरब्धः कुपितः ॥ ६ ॥ प्रग्रहे अनुग्रहे नि

इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमां ॥ ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराभवः ॥ ७२ ॥ इत्यार्षे
ग्य रो ५ षकौः षड्विंशः सर्गः २६ ॥ शुकेन तु समाख्यातांस्तान् दृष्ट्वा हरियूथपान् । समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं विभीषणम् ॥ १ ॥
लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् । सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥ गजं गवाक्षं शरभं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ अंगदं
चैव बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ ३ ॥ हनूमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयं । नीलं सेनापतिं चैव वनले गवयमेव च ॥ ४ ॥ किंचिदाविग्नहृ
दयो जातक्रोधश्च रावणः । भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ५ ॥ अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ ॥ रोषगद्ग
दया वाचा संरब्धः परुषं तदा ॥ ६ ॥ न तावत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः । विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ॥ ७ ॥ रिपूणां
प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्त्ततां । उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवं ॥ ८ ॥ ॥ ५ ॥

प्रग्रहे च प्रभोः शक्तस्य नृपतेरुपजीविभिः विप्रियं वक्तुं न तावत्सदृशं युक्तं नामेति निश्चितं शास्त्रसिद्धिः ॥ ७ ॥ विभीषण दोषं विपरीतं ... मितियुद्धार्थमभिवि
र्त्ततां अभिमुखं प्रवर्त्तमानानां अप्रस्तवे अनवसरे स्तवं वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किं युक्तं किं अपि तु न युक्तमेव चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा
॥ ५९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पुए स्याद्गुज शास्त्राणां सारे सारभूतं अनुजीव्ये अनुजीविकर्मे गृह्यते न ज्ञायते अतः आचार्याद्यो वाऽप्यो वध्यायपर्युपासिताः तदुपासनाप्रत्यादर्शनान्निर्थिकमालि
तारमर्थः आचार्याद्युपनयनप्रवर्द्धकः सांगवेदस्याध्यापकाः गुरवः पित्रादयः वृद्धा वयोवृद्धाः ॥ २ ननु चित्तोपासितगुरोः ज्ञानेन सामर्थ्यं तत्राह गृहीत इति । गृहीतो वा यो न विज्ञात
विस्मृतस्तस्यार्थः न हि कथं ज्ञानं भवति तत्राह भाव इति ॥ ज्ञानस्य लाभस्य धनस्य रक्षणाभावाभावाच्च ज्ञाते गुरोर्गृहीतमपि ज्ञानेनानुशासनपर्युपासिता इति भावः

आचार्या गुरवो वृद्धा यत्वावीपर्युपासिताः । तस्य वर्द्धते शास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥ २ ॥ गृहीतो वा न विज्ञातो भावो वा नस्य
वाह्यते ॥ ईदृशैः शुचिवीर्यकोऽसौ दिशाखलम्पट ॥ ९ ॥ किं तु मर्माभेद्येनास्ति मां वक्त्रं परुषं वचः यस्य मे शंसतो जिह्वा
मयकृति शुभाशुभं ॥ १० ॥ अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वनेति शंति पादपाः । राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठते नापराधिनः ॥ ११ ॥ हन्या
महान्ति मौपपाशत्रुपक्षमसंशकौ ॥ यादृशौ पकौ मे कोऽधो न गृह्णां व्रजेत् ॥ १२

ननु त्वं कथमेतावत्पर्यन्तमस्मत्सुखाधारोऽतः तत्राह । ईदृशैरिति । नीतिशास्त्रानभिज्ञैर्वाद्दशैः सर्वैः सचिवैः भक्तो हं दिष्ट्यापि मया नीति शेषः
स्वस्थावतिक्षाहेर्मौवादिकः ॥ ९ ॥ अवाप्यावगाशमप्यविज्ञाय दुर्वचनमुक्तमित्याह किं त्विति शासतो ममोपस्य मे जिह्वा उक्त्वा शुभाशुभं नियुह्य तु प्रहेमय छति
नेमां परुषं वचो वक्तुं समुत्सहे यन्नतः तत्किं तु युग्मयोः मर्मापि नास्ति पादिसावत्रुवावेयर्यस्यार्थः ॥ ११ ॥ राजदोषपरामृष्टा राजकोपविषयाः तिष्ठते तिष्ठन्ति ॥ १२
पूर्वोपकारी यः दृष्टोऽतः तेन मे कोपोऽमृदुतां न व्रजेत् यादृतदेमो पापो हन्मामिति संबन्धः ॥ १३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पक्षस्याद्वज्रशाखानां सारं सारसतः अनुजीव्ये अनुजीवि कर्मणा यत्नेन ज्ञायते अत आचार्या रूपो वोढवाम्भो वृषभा पर्युपासिताः नदुपासनाफला दर्शनान्नित्यं कमाणि
तारस्यार्थः आचार्योपाध्यायप्रवर्तक सोगवेदस्याप कल्पः गुरवः पिता देयः वृद्धा वयो वृद्धा || १ नतु चिरोपासितगुरुपुत्रानेन सामतेन त्राहगृहीतं इति | गृहीतो वा यो न दिशान
दिशन्तरस्यार्थः नहिं कथं जातं नवा दरमत्राह भारमिति | ज्ञानस्य तत्त्वस्य धनस्य वृत्तस्य भाग वाभाग एव ऊहाते गुरुं गृहीतमपि ज्ञाने न गुरुशा न पर्युपन्तरस्य वक्ति भा वं ॥

आचार्यो गुरवो वृद्धा वृद्धाः पर्युपासिताः सारवद्वज्रशाखानां शाखामनुजीव्यं न गृह्यते || १० || गृहीतो वा न विज्ञातो भारो वा नस्य
वाह्यते | ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर् दिग्भ्रष्टवाक्यमहं || ११ || किं तु मम स्वामी गर्वेणास्ति मां वक्तुं परुषं वचः यस्य मे शं सतो जितं ह्य
मयक्ति शुभाशुभं || ११ || अप्येवं दहनं स्पृष्ट्वा वनेऽपि तिष्ठति पादपाः राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठते नापराधिनः || १२ || हस्या
महोन्निम्नपापाशत्रु पक्ष्म संज्ञको || यादृशं दीपकोऽस्मि क्रोधेन गद्गदं व्रजेत् || १२

नन्वन्न त्वं कथमेतावत्सर्वं तत्र स्मरस्यनुरागेणैतदयुक्तत्वात्तथा हादृशैरिति | नीतिशास्त्रान भिज्ञैर्मवादृशैर्मूर्खैः सचिवैः युक्तो हं दिग्भ्रष्टो मित्रस्मिति शेषः
युक्त तथा रण शतिक्षा ह्युर्मैर्वादिकः || १० || एवं यात्रा खनाशमपि दिनाय दर्वचनस मित्साह किं उत ति शासतो न तो यस्य मे जितकार्डग्रहः शुभाशुभं नियुह्णानुग्रहेऽस्य च्छति
नेमां परुषं वचो वक्तुं स्त हे पयतः ततिंस्तु तुवपो मस्मोर्थपे नास्ति पादिस्त्रात्र भुवाय्ये रस्य र्थः || ११ || राजदोषपरामृष्टा नमष्टा न जक्रोधविषयाः तिष्ठते || तिष्ठति || १२
दृढ़ीपकारी गृहीतो क्तं तैर्मक्रोधेस्य दत्तान्न भुजेत यादृतद्येमो पापो हस्या मिति संबंधः || १३ ||

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥ २० ॥

अपक्षं सतत अक्षिप्राद्दूरमपगच्छतमे सन्निकर्षात्र अपक्षं अस्मदर्शनं गच्छतवेवनव्यत्मात सख्यं स्वः हन्तावेवेति ॥ हन्तव्यौ इह पक्षे स्वल्पनेन एव पुत्र पोर्व्वक्षर समर्थः ॥ १४ ॥ मतिं नेवभगम
स्य अमिसितौ निर्गतौ ॥ १५ ॥ चारानुपस्थापय प्रेष्य ब्रवीदित्यन्वयः ॥ १६ ॥ चरान् चारान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रत्यायिकान् प्रत्यय एव प्रत्यायो विश्वासः तद्युक्तान् समर्थः अनुस्यूतान्

अपक्षं सतत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम ॥ नहि वो हन्तुमिच्छामि स्मरास्तुपहन्तानि वो । हन्तावेव हन्तव्यो नो मयि स्नेहपक्षिणो ॥ १४ ॥
एवमुक्तौ तु सक्रीडौ ताउपी शुकसारणौ ॥ रावणं जग्मतुर्वेन मतिनेयामि निर्गतौ ॥ १५ ॥ अब्रवीत् दशग्रीवः समीपस्थं म
होदरं ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं चारान्नीतिनिशारदान् ॥ १६ ॥ महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १७ ॥ ततश्चाराः संच
रिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् । उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्द्धयित्वा जयाशिषा ॥ १८ ॥ तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसा
धिपः ॥ चारान् प्रत्यायिकान् शूरान् धीरान् विगतसाध्वसान् ॥ १९ ॥ इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षया ॥ मन्त्रेष्वभ्यन्तरा येऽस्य
प्रीत्या तेन समागताः ॥ २० ॥

विश्वासोपेतानित्यर्थः विगतसाध्वसान् विगतभयवान् ॥ १९ ॥ व्यवसायं कर्तव्यनिश्चयं परीक्षया परीक्ष्य
धुं शिथिलव्यवसायस्य दृढभीषणामर्षितभावं अस्माकमस्य मन्त्रेषु विचारेषु येऽभ्यन्तराः प्रत्यासन्नाः तेन रामेण प्रीत्या समागताः संगताः मित्र मु राम
तावत्स्यर्थः तान विपणीष्वन्तर्हृदि शिथिलतानस्मिन् सामर्थ्य इतिभावः ॥ २० ॥ ॥ २० ॥

कूपेसुपिति त्रिभिस्तैः स्वपिति उत आग्र द्विने कैरवतः सुपिति स्वाधेव मेयहेमवर्ने पिप्पामिरति हृदपेन कूपेजाग त्रिचिंताकुल उत तदनाकुल रत्यर्थः ग्रावेस्मि मे
महीप्पामीत्याकूले किंमयचकाप्पति नगरसुपरोन्स्पति उताप्पत् स्वंतेकृमेता वेचापिप्पामिर गेता त्यर्थे निश्चयेन छत्रमितिपावृत् सर्वस्सिन्कं मशेषतः सर्वं
नकारेण विज्ञाया गेतव्यमित्यर्थः॥२१॥ अन्माप्रमेत्वपंविवणो विचारेणोति॥२२॥ चारणशार्दूलमयतः कृत्वा नधानी कृत्स्नप्स्समेस्वरेण वरो अक्षिणांच

कूपे सुपिति जाग त्रिं किं भय चकाष्पति॥ विज्ञाय निष्ठुरां सर्वं मा गंतव्यम शेषतः॥२१॥ चारेण विदितः शत्रुः पंडितैर्वसुधाधि
पेः॥ एहृदेह स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते॥२२॥ चारास्तु नेत यो यस्तन्वाम हृ शारस्ससे स्वरे॥ शार्दूल मध्यतेः कृत्वा नतचक्षुः मद
क्षिणा॥२३॥ ततस्त्वेने महात्माने चारणस्समतन्त्र मे॥ कृत्वाम दक्षिणो जनमुपेत्राम्मेः सत्त स्वेणः॥२४॥ ते वेलस्य शैलस्य
समीपामलस्यगो॥ मध्यात्राद हृष्टु गत्वा समुग्रो वविभीषणो॥२५॥ मेस्स्मातास्त्र मे तांच वभ्रु भर्भयाति क्रुवाः तेनुधं
पौत्मना हृष्णारस्ससेदं नारास्सा॥२६॥ विभीषणो न तत्र स्यानिग्रहीतायदृष्यपा॥ शार्दूलो ग्राहितत्सकः पापायमिति
(स्ससः॥२७॥

ॐ॥२३॥ कृत्वाम दक्षिणा मित्यनुवादेस मध्ये विलेवाभाव घोतनार्थं॥२४॥ मध्यन्त्रावेषांतरक्षागतः॥२५॥ भयविक्लवाम्भये न दैनाः
पं मौत्मनारस्ससेदेणा विभीषणोनेत्यर्थः॥२६॥ निग्रहीताः तर्जिताः शार्दूलः मध्यानेचारैः ग्राहितो विभीषणोने तिशेषः एवोग्राहितत्वतिरुच्यहेतुः पा
पोयमिति त्यतिदश स्यार्थः॥२७॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥ ८७ ॥

सोऽपि शार्दूलोऽपि परेषां दूलस्तु हा प्रहस्तात्तेच मोऽसितः महाद्रिति श्लोकः ॥ २५ ॥ २८ ॥ बहिर्निर्गमनं चारयोः वैदेह्याद्धिः प्रावृत्तांत शार्दूलप्रमुख तान्सुवेलसमीपवा
सिनम्बलेनावर्णानि वेद पत्रिं सप्तचत्वा ॥ २ ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ सुवेले शैलसमीपे ॥ १ ॥ चारणावचनादिति श्लोकाः महाबलेनामैंद्राऽसं लेकाः समीपमाग

मोऽसितः सोऽपि रामेणावध्यमान सर्वे गमैः स्वनरूपं सेन रामेण रामोऽसिताः ॥ रामसमीपे ॥ २ ॥ वानरौ दृष्ट्वा सुविक्रान्तौ लघु
विक्रमै ॥ ३ ॥ लंकामनुमाह्याः श्वसेनोऽपश्चेतसः ॥ २ ॥ ततो दृष्ट्वाऽत्रीवमुपास्थिता सुते चारौ बहिर्निर्गच्छ निशाचराः गिरेः सु
वेलस्य समीपवासिनेन्यू वेदयन्नशी म बलं महाबला ॥ ३ ॥ इत्यार्षे श्रीवा॰ रा॰ ए कोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ततस्तमक्षोभ्यबलं
लंकाधिपतये चराः सुवेले राघवे शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलं ॥ जातोद्वेगोऽभवत्
किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर ॥ नासि कच्चिद्द्विषन्मित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः
३ ॥ इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मंदमुदीरयत् तदा राक्षसश्रेष्ठं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥ न ते चारयितुं शक्या राजन् वान
रपुंगवाः विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेणाभिरक्षिताः ॥ ५ ॥ नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र न लभ्यते सर्वतो रक्ष्यते पथा
ते ॥ स्वलेसचयः ॥ २ ॥ अमित्राणां वशमागतोऽसि कच्चिदिति ॥ ३ ॥ तेनानुशिष्टः शब्दमयं ॥ ४ ॥ चारयितुं चा (वानरैः पर्वतोपमैः ॥ ६ ॥
दिचारयितुं ॥ ५ ॥ संप्रश्नमत्रिं ॥ ६ ॥ ॥

रामे
॥ ८१ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्रविष्टमात्रे प्रविशेद्वसन्तो हेविचारिते विचारेपि तेन कौतुस्कोमिर्विभीषणाप्रावोर्विचारितः वसन्तकालगत्याचालितः ॥५॥ पाणिनीतो स्मियो पणाधीमितस्त्रीतोनीतो
स्मि ॥५॥ नृदेवाहपाणिपिचसर्वचेति ॥ रुक्षिताक्षीचासौदीनागच्छतिकमधाः पः विहलोमूर्छितः सर्वानिवर्तनोचचलितेंद्रियः ॥२॥ पाचमानः चाणाम्मितिशेषः पदृष्ट्या
दृष्टेणधवेणमानवध्यानामितिपात्रोनः जीवामीतिपदृष्ट्येतिपादेजीवामीतिपाचमानोहं यदृष्ट्यापाणधवेणपात्रोनइतिसंबंधः ॥१॥ ह्यासाक्षिमितिष्टतो

प्रविष्टमात्रे ज्ञातोहेंवलोतस्मिन्विचारिते ॥ वलाद्धीनोकस्मोमिर्विद्रुधास्मिविचारितः ॥५॥ जातुभिमुष्टिभिर्दंतैस्तलैस्त्वाभिहतोमृशं
पणितोनोस्मिहीप्रिवेलवद्दिमघृणो ॥५॥ पृणितीयचसर्वत्रनीतोहगमसमदं ॥ रुक्षिताक्षो विदीनांगो विह्वलश्चलितेंद्रियः ॥२॥ हीपिर्दृष्ट्या
नश्चपाचमानः कृतांजलिः ॥ एवंवेणपात्रोनेतोजीवामीतिपदृष्ट्या ॥१॥ एषचैलेपिलाभिश्चहायितोमहार्णवे ॥ हृदयाक्षिसलेका
याएमक्लिष्टतिसाखुषः ॥१॥ गतेदृष्ट्वाहयाम्स्यायसर्वतोहाशिर्वेतः मांविसृज्यमहातेजालेकायेवाभिवर्त्तते ॥१॥ युगमाकामापा
तिक्षिप्रमेकेनाकुलसीतांचापिप्रपद्यशुमुपदेवानदीपतो ॥१३॥
तिवर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवत्प्रसयः ॥१॥ गतेदृष्ट्वाहमास्यापेतिप्रस्यानां
यींय एवेहास्यितिकालत्वात्तयहषट्वाहेश्चासीत ॥१॥ माकांक्षाप्रायाति स्वापात्मितिपावलुप्तनिपातयोर्लेटितिभाविष्यदर्थेलट् एकेनांह्वयोरेकंतदेवाह सीताम्मि
ति ॥३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰ ५२ मनसा मे स्पृष्टा लोम्य न सुवाचे मन्ववः ॥१७ सीतां वा प्रियमपश्च्छेत्स्य सोनंत्स्यूह युद्धिसा मिति प्रतिपद्येरन् तदापि सर्वलोकेभ्यो भयादपि सीतां न प्रदास्यामीत्यन्वयः ॥१८
एवं पृथक्पक्षस्यानुपपन्नत्वाद्द्वितीयपक्षे सेकरिष्यमाणस्य चारास्तविशेषं पृच्छति एवमुक्त्वेति भवता सेनावालितां चारिताविषयीकृता दैवाहप्यायोषता युद्धं कर्तव्यं नेमे
ति भावः अत्र सेनायां के शूराः ॥१९ तेकीदृशाः कीदृशाः किंप्रभावाः आरोहतः पौरुषतः किंरूपाः कस्य पुत्राः कस्य पौत्रा इति ऋषीवानराणां तत्त्वमाख्याहि

मनसां तं तदा मे स्यात् कृतात्मा स्त्वाधिपः शार्दूलस्य महाबाहोः कस्मयो वाच सत्त्वगः ॥१७॥ यदि मां प्रतिपद्येरन् देवगंधर्वदानवाः
नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥१८॥ एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् ॥ चारिता भवता सेनाके च शूराः प्लवं-
गमाः ॥१९॥ कीदृशाः किंप्रभावाश्च वानरा ये दुरासदाः कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस ॥१९॥ तथात्र प्रतिपत्स्या-
मि ज्ञात्वा तेषां बलाबलं अवश्यं बलसंख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छता ॥१९॥ तदैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्चरः इदं वचनमारेभे
वक्तुं रावणसन्निधौ ॥१९॥ अथ ऋक्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवान् इति विश्रुतः ॥२०॥

॥१९॥ कथने किं प्रयोजनमित्यत्राह तथेति तथा रावणस्याने तत्ते तेषां बलाबलं ज्ञात्वा प्रतिपत्स्याभिप्रतिपत्स्ये कर्तव्यं तत्रास्यामीत्यर्थः ॥१९॥१९॥ अथेति
सन्नेरवचनारंभे ह्रीतोपोयशार्दूलः पादसाले ॥ ऋक्षरजसः पुत्रः गद्गदो जांबवतः पिता पितामहापि जांबवान् नेम मामस स्वावृको दूनाय ततेति वृक्षणो सुर्वा एम॰
दस्यो सन्ति स्थतानया विजेस्यमानयेम गवक्ष्वक्ते गद्गदस्ये चमाविष्प तेन हृपेण पानामादैौषः ॥२०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

तत्रा रौद्रमं विगांदर्मनूमाहरस्तत्राश्च तिसार्द्धमेकांन्वयं ॥ पजो नीतिवा ह्यास्त्रजगाराव इ्दपलेराक्षसाद्विषत्पक्षं द्विषत्पक्षं द्विषद्धलमविज्ञाता अपिमोदविग
ग्गापप्पवाषां जनयः संनीगदत्ताम्भुजं तदेवाहाराजविति ॥ मधिवःपतीजो हनेन क्षमोगदाविशेषः ऋषिरति ॥ १ ॥ २ ॥ उच्यमानरोषवरत्ने तयामुमहत्क

रत्नवन्त्याराक्षसेंद्रेणराक्षसांसिमहावलाः ॥ ऊचुः प्रांजयः सर्वेरावणंराक्षसेश्वरं ॥ १ द्विषत्पक्ष मविज्ञापनीतिवास्यालव्धवदपः राज
नृपतिवराक्तृविप्रस्वव पहिपुंसकुलं ॥ २ ॥ सुमहत्त्रीवलं कृत्सादिषादं मजनैर्भवान् ॥ तथा भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगाधिप
॥ ३ ॥ कैलासशिखरं गत्वा सीपपिक्षेवं दमिरावृतः ॥ सुमहत्कदनं कृत्वा वशमेव कुवेरः कृतः ॥ ४ ॥ समहेश्वरास्त्वेनस्साध्यमानलिया
विभो ॥ निर्जिताः समरेयाक्षा कुपालोमहावलः ॥ ५ ॥ विनिपात्य च पक्षौघानविक्षोभ्य च निगृह्य च ॥ तथा कैलासशिखराद्विमा
नमिदमाहृतं ॥ ६ ॥ मयेनदानवेंद्रेण त्वत्सख्यमिच्छता ॥ दुहितातव भार्यार्थं दत्ता राक्षसपुंगव ॥ ७ ॥ दानवेंद्रोमहाबाहो वीर्यो
त्सिक्तो दुरासदः ॥ विग्रह्यवशमानीतः कुंभीनस्याः सुखावहः ॥ ८ ॥ निर्जितास्ते महाबाहो नागागत्वारसातलं ॥ वासुकिस्तक्षकः शं
खोजयी च वशमाहृताः ॥ ९ ॥ अक्षया वलवंतश्च शूरा लब्धवराः पुनः ॥ तथा संवत्सरंयुध्वा समरे दानवा विभो ॥ १० ॥

स्वंबलं समाश्रित्य वशमाहृताः ॥ ११ ॥ तदेव मयं त्वत्ते ॥ सहजि ॥ सधनदः महेश्वरस्त्वेन हेतुना तव पंचस्याध्यमानोपि लोकपालोपि ॥ तथा समरेरोषात्रिजिताः ॥ १२ ॥ नतत्पयात्र
मपितु सर्वसापहारोपि त्याह ॥ विनिपात्य जि ॥ इदं विमानं पुष्पकं ॥ १३ ॥ दुहितामंदोदरी ॥ १४ ॥ कुंभीनसी रावणस्वसा तस्याः सुखावहोभर्ता ॥ १५ ॥ नरीनागविशेषः ॥ १६ ॥

अक्षयेमादिस्तोकद्वयमेकान्वयं ॥ इमवाः कालकेयाः ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ऋषभः पुत्रो धूम्र शतक्रतोर्गुरुत्वोवहस्य तिष्ठन्नमर्थः अयं केसरीति शेषः यस्य केसराणः पुत्रो हनूमतः केनाः सम्यक् दन्तेहतं स्वयमिमर्थः ॥ २१ ॥ धर्मस्य पु
मदेवनापः ॥ २२ ॥ मस्तुरेवलपंशुगायुद्धसाधिवानाहूपेणारुषः सुसत्वार पोमस्त्वनुत्वात्इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ दशवानरकोटीनां दशसमवानोति तस्य पुष्टे

गद्र दस्या यपुत्रोऽन्योगुरुत्वन्नः शतक्रतोः कदनेयस्य पुत्रेणाहूतमेके नास्सो ॥ २१ ॥ सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् ॥ सोम्यसो
मात्मजश्चात्रगतनन्दधिमुखः कपिः ॥ २२ ॥ सुसुखोदुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः मस्तुर्वानराहूपेणः स्वेनुषः स्वयंभुवा ॥ २३ ॥ पुत्रो हु
तवहस्याथनीलः सेनापतिः स्वयं अनिलस्याथ पुत्रोऽत्र हनूमानिति विश्रुतः ॥ २४ ॥ न माधाकस्यदर्पवलवानंगदो युवा मैन्द
श्च द्विविदश्चैवौ बलिनावश्विसम्भवौ ॥ २५ ॥ पुत्रावैवस्वतस्याथ पंचकालान्तकोपमाः गजोगवाक्षो गवयः शरभो गन्धमाद
नः ॥ २६ ॥ दशवानरकोट्योऽत्र शूराणां युद्धकांक्षिणां ॥ श्रीमतां देवपुत्राणां शेषो नाख्यातुमुत्सहे ॥ २७ ॥ पुत्रो दशरथस्येव सिंह
संहननोयुवा ॥ हेषमौ निहतो येन दोःश्चत्रिशिरास्तथा ॥ २८ ॥ नाक्लिश्मस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन ॥ विराधो निहतो येन कबं
धश्चान्तकोपमः ॥ २९ ॥ ॥

वडवचनांतेनद्विशेषणे शरणानामित्यादि ॥ अस्याहतेनोन्तहेनमांकोमिसश्राणमापनत्वादिसर्थः ॥ २५ ॥ सिंहसंहननः वर्णगरुपोपतः ॥ २९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

७ जनस्थानगता यावंतो राक्षसाः ते सर्वे येन निहताः स्वतस्य रावणानुजः जेतुं न शक्यः संयुगे ॥२०॥ न शक्रेन दशास्येन शक्यस्मान्मृत्युपते योद्धुं नागानामिव ऋषभः गजेच शरस्य वाच्यि
॥१२॥ तः ॥२५॥२४॥ उद्दीः दक्षिणाब्धेः ॥२३॥ लंकां रामास्त्राग्निदग्धां तस्य हितेतो विभीषणो लब्धवान् आतेस्म च वयः ॥२७॥ भवान् गतिः मम रामनित्यं निःश्रेयस्कर इति यावत न च

वक्तुं न शक्तो रामस्य गुणानुकंपिताः स्थितौ ॥ जनस्थानगता येन तावंतो राक्षसा हताः ॥२१॥ लक्ष्मणश्चापि धर्मात्मा मातंगाना
मिवर्षभः ॥ यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥२१॥ श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ ॥ वरुणस्य च पुत्रो थ हेमकू
टः प्लवंगमः ॥२२॥ विश्वकर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः ॥ विक्रांतो बलवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥२३॥ राक्षसानां वरिष्ठश्च त
व भ्राता विभीषणः ॥ परिगृह्य पुरीं लंकां राघवस्य हिते रतः ॥२४॥ इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलं ॥ सुवेलेधिष्ठितं शैले शेष
कार्ये भवान् गतिः ॥२५॥ इ श्री·वा·यु·त्रिंशः सर्गः ॥३०॥ ततस्तमक्षोभ्यबलं लंकायां नृपतेश्चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं
प्रत्यवेदयन् ॥१॥ श्रीरामाय नमः

त्रताः धर्मस्य पुत्रः सुषेणः वैवस्वतपुत्रौ शरभगंधमादनौ विलक्ष्यते बालकांडे लवहणो जनयामास सुषेणं नाम वानरं शरभं गंधमादनं पर्जन्य महाबले
ध नदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गंधमादनः इति त्रिपाण्यन्यत ऊह्यानि रुक्तानि सुषेणादि संज्ञा वानराणामनेकेषामपि संभवान्न विरोधः ॥२५॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥३०॥ ८८
कथासंघटनाप्रवेशप्रकारमनुवदति तत इति ॥१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

चाणूराणां चारिष्टः सचिवान् उपमंत्रिणः ॥ ३ ॥ हे राक्षसाः स्वप्ने मे च कालः समागत इति हेतोर्मे त्रिलोकः समागतो नितांदेवा कामब्रवीदिति सर्वेंगा तेवेषः ॥ २७ ॥ पत्नंदत्ते
तो राक्षसैः सीता मायाहा विजितेशेषः ॥ ५ ॥ ततः स्वांतःपुरं प्रवेशनमंतरे मायाविनं महाशक्तमायावंतं महामायांतां दृष्टमायामयोगकर्त्तारं । विद्युज्जिह्वमादाय पत्राशोकवनिका

चाणूराणां तवताः श्रुत्वा मासैरामं महावलं ॥ ज्ञातो हे गोपयाल्के चित्तं चिवानिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ मे चिन्ताः शीघ्रमायां तु सर्वे वै सुसमा
हिताः ॥ स्वप्ने मे च कालो हि समागत इति राक्षसाः ॥ २ ॥ तुसततव्यास्तने श्रुत्वा मे त्रिलोको समागमनद्रुते । ततः समंत्र्य मासराक्षसैः सचि
वैः सह ॥ ७ ॥ मंत्रयित्वा तु उर्द्धर्षः समंत्रयन्त्रं दत्तं तं । विसर्जयित्वा सचिवानुप्रविवेश स्वमालयं ॥ ५ ॥ ततो राक्षसमादाय विद्युज्जि
ह्वं महावलं मायाविदं महामायः मा विशय च मैथिलीं ॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वं च मायाजमब्रवीद्राक्षसाधिपः मोहयिष्यामहे सीतां माय
या जनकात्मजां ॥ ५ ॥ शिरो मायामयं राघवस्य निशाचर मा त्वं समुपतिष्ठस्व महच्च सशरासनं ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तथेत्याह विद्यु
ज्जिह्वो निशाचरः ॥ दर्शयामास तां मायां सुप्रयुक्तां स रावणो ॥ ८ ॥ तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च राभूषणं ॥ अशोकवनिकायां च सी
(तादर्शनलालसः ॥ ९ ॥

यां मैथिलीमास्ते तत्र माविशादिस्म चयः ॥ २ ॥ मायाजं विद्युज्जिह्वमब्रवीत् वचनं स्माहं मोहयिष्यामहे
इति ॥ ४ ॥ गृहाण ही त्वां मां त्वां रापतिस्वमत्तमीपमागच्छेत्सपर्थः ॥ ५ ॥ एवतो रावणायेत्सपर्थः ॥ ८ ॥ तस्य द्विजिह्वस्यानर्घ्यं स्वानुकूलतुष्टः सुभूषणं प्रददौ ॥ १० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥८४॥

संविवेश महाविवेश ॥ ११ ॥ १२ महर्षिनामकान्नृपन् नामेयपमोर्थे अपापार्थितो महायशो महर्षिकान्नृपम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ ते मूलमस्य दर्पाग्रहनिदानेन सर्वपापस्य भिकारो विच्छि
न्नेते दर्पस्य मयानिहतः ॥ १५ ॥ एतन्मे मति पमविष्यामवलम्बवेदमर्थः ॥ १६ ॥ निवृत्तार्थे निवृत्तो नमल्पोर्थे पत्यावाह देशे ॥ १७ ॥ मणीते नेभ्यानाते न ॥ १८ ॥ अर्थे
नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश महाबलः ततो दीनामदीनाहीं ददर्श क्षणदानुजः ॥ १९ ॥ अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ भर्त्रा
र्पेवध्यायंतीम शोकवनिकां गतां ॥ उपास्यमानां घोराभिः राक्षसीभिः दूरतः ॥ २० ॥ उपसृत्य ततः सीतां महर्षपन्नाम कीर्त्यपन ॥ इदं च वच
नं धृष्टमुवाच जनकात्मजा ॥ २१ ॥ सौत्यमानाम यामदेयमुपाश्रित्य बलात्मसे ॥ खाहं तासते भर्त्ता राघवः समरे हतः ॥ २२ ॥
छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते निहतो मया ॥ व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ २३ ॥ विसृजैनां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्य
सि भवत्यः सर्वभार्याणां सर्वासामीश्वरी मम ॥ २४ ॥ अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि ॥ शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा
॥ २५ ॥ समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः ॥ वानरेन्द्रप्रणीतेन बलेन महता वृतः ॥ २६ ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरं
बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ २७ ॥ अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलं ॥ सुखसुप्तं समासाद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥ २८ ॥
दिवाकरे व्रजति महाबले नतस्तु दूरतो नेतो सपीड्य सन्निविष्टतत्वप ॥ २९ ॥ अध्वनि परिश्रान्ते अर्धरात्रे स्थितं सुखसुप्तं बलम् अथ समासाद्य च
रैश्चारितं चारितमसमत ॥ ३० ॥

लं
॥८४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पत्र बलेन मः तल स्पर्शेण वृश्चिक मुद्गरस्य बलेन हस्तप्रमाणेन महता मम बलेन राक्षसो हतः ॥ २१ ॥ पट्टिशान् असि विशेषान् परिघान् अर्गलकानि च कान्तलम्भान् च
कणीति पुनरुक्तेः महायसान् निर्मितान् दण्ड विशेषाण् इदं ॥ कुठारमुद्गरान् अस्त्र विशेषः कीलकीलितगदाः ॥ २२ ॥ यष्टीः अंकुशान् वलदंडान् तोमरान् स्थूलाः गदाः प्रासान् क्षेपणीः च

गते हस्तप्रमाणे तेन बलेन महता मम बलं मत्स्यदंत राक्षसो पत्रबलमः तल स्पर्शेणः ॥ २१ ॥ पट्टिशान् परिघान् च कान् खड्गान् दण्डान् महाय
सान् । वाणजालानि शूलानि भिण्डिपालान् कुठारान् ॥ २२ ॥ यष्टीः तोमरान् प्रासान् चक्राणि मुशलानि च ॥ उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिः वा
नरेषु निपातिताः ॥ २३ ॥ अथ समुत्पत्य रामस्य महद्भिः तेन माश्विनः ॥ अश्मकेतुः महत् तेन विशाखः तुंगं महाशिलाः ॥ २४ ॥ विभीषणः
समुन्मत्त निम्न हीनो पद्ह्रुदयः दिग्धाम्बवाजितः सर्वैः लेपः स्पर्शनः सर्वे गर्भेः ॥ २५ ॥ सुग्रीवो याति वयायौ ते भग्नया सर्वगाक्षिपः निरल
हनुकः शेते हन्मान् राक्षसैः हतः ॥ २६ ॥ नाववान यजानुम्पा समस्तत्रिहतो वृक्षिः ॥ वाह्शौर्वदुर्भिः छित्त्वाभिरुक्तः पादयोः यथा
॥ २७ ॥ मैदंस्व द्विविदस्त्रौ भौ निहतो वानर्षभौ ॥ निस्त्व सन्तो हृदं तौ च हृक्षिराणा परिप्लुतौ ॥ २८ ॥

असीनि महाच क्राणि पट्टिशादीन् उद्यम्य उद्यम्य वानरेषु निपातितान् अस्यर्थः ॥ २३ ॥ समाप्य विना ॥ मम प्रयत्न शीलेन लब्ध तह स्तेन शिक्षितं हस्तेन अस्तं महता यथा तथा छित्वं
२४ ॥ विभीषणः समुन्मत्त पद्ह्रुदयाग तोषि निग्रहीतः ॥ २५ ॥ यो व्याउपल सितर इति शेषः ॥ २६ ॥ नाउ अयाजाउनोर् निहतः पादिशोः छिन्नः जांववान् निर्लज पादर
क्ताप्लुतः ॥ २७ ॥ २८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥२५॥

आपतौ दीर्घशिरोमध्ये कपिस्थाने अवतिष्ठति शेते पनसः पनसफले यथा तथा वेष्टित इत्यर्थः ॥२१॥ निःकूजः निःशब्दः २० ॥ रक्षसैरेणा वाप्य वाप्य शीर्षे छिन्नः
अंगदः निपतितनोगदः क्षितौ पतितः ॥२१॥२४॥ न्यपतत दृष्टो हनुमानाप्यपरिहायः सिंहद्विपाख्यम हतः ॥२२॥२७॥ पिंगलाक्षा वानराः विरूपाक्षैः

अतिनाप्यपतौ छिन्नो मध्ये शिराणि निकृत्तौ ॥ अवतिष्ठति मेदिन्योपनसः पनसोपयथा ॥२१॥ नाराचैर्बहुभिः छिन्नः शोनेदर्पोदरी
मुखः कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजः सायकैः कृतः ॥२०॥ अंगदो बहुभिश्छिन्नः शरैरानाप्त[illegible]क्षसैः पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ नि
पतितोऽगदः ॥२१॥ हरयोऽमथिता नागैः रथजालैस्तथापरे । शायिना मर्दिता स्तत्र वायुवेगैर्विवृद्धः ॥२२॥ सहनामवापरे च स्ताह
नुमानाजघ्नतः ॥ अभिद्रुता स्तत्रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥२३॥ सागरे पतिताः केचित्केचिद्गगनमाश्रिताः ऋक्षा व
क्षान्समारूढा वानरैरभिमिश्रिताः ॥२४॥ सागरेषु च शैलेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ पिंगलाक्षा विरूपाक्षैर्बहुभिर्वहवो हताः ॥२५॥
एवं तत्र हतो मन्त्री सर्वेन्मोमस्तेन पा ॥ इन्द्रजित्कोह्युत्तमिदं चास्या हतेति शिः ॥२६॥ ततः पापमदुर्धर्षो रावणो राक्षसेश्वरः सो
तापासूप श्रावण्वसारा राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥२७॥ राक्षसेंद्र करशिरो विद्युज्जिह्वसमानय ॥ येन तद्राघव शिरः संग्रामात्तवमाहृतं ॥२८॥
विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत्सशरासनं ॥ प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥२९॥

परक्षसैः ॥२५॥२६॥ राक्षसीसमीपस्यां कांचित् ॥२७॥ ॥२८॥ ॥ २९

रा
॥२५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥७॥ ७॥ शिरस्तत्प्रियदर्शनमिति शिरो वक्ष्यमाणदर्शनमित्यर्थः अन्तर्धापनस्य प्रागुक्तत्वाद्गोपनं स्यात् मयुक्तत्वात्क्षिपेति भाव ॥७२॥ चिक्षेपेत्याचक्षते विद्यु-
ज्जिह्वहस्तादिति शेषः । त्रिषु लोकेषु विख्यातं वै कुतस्त्वादिति भावः ॥७३॥ ७४॥ स विद्युज्जिह्वेनेति तेन ज्योपक्षदानं रोषात्तत्सहैव गुप्देव विनिकीर्य शिरोध-
नुश्च भूमौ पतितौ ताभ्यां तः स्याप्यपितेत्यर्थः । विद्युज्जिह्वः क्षिप्तवान् स्वयमुपविष्टेत्येव शानुगेत्यनेनाभिजिकारो दृष्टव्यः ७५ ॥ इत्येकत्रिंशः सर्गः सा सीतेति

तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् । विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥७१॥ अब्रवीत्तु स्मीतापाः सीघ्रं दाशरथेः
शिरः ॥ अवस्थाप्य क्षिप्रं भर्तुः हेपणा साम्परायिकम् ॥७८॥ एवमुक्तस्तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् ॥ उपनिक्षिप्य सीतायाः
क्षिप्रमन्तरधीयत ॥७१॥ रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच ह ॥७२॥ इदं तत्त-
व रामस्य कार्मुकं ज्यासमायतम् ॥ इह प्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥७४॥ स विद्युज्जिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ वि-
निकीर्य रावणः ॥ विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥७५॥ इत्यार्षे श्री॰ एकत्रिंशः सर्गः ॥३१॥ सा सीता तच्छि-
रो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥१॥ नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् ॥ केशान्के-

सा इति श्लोकद्वयमेकान्वयं हनूमताख्यातं सुग्रीवप्रतिसंसर्गं सुग्रीवेण सह संश्लेषं च आकलय्येति शेषः ((शान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥२॥
रवसंस्थोपपादकैरभिज्ञानैरिति शेषः ॥१॥ नयने इति द्विरादिद्विवचनेनैकत्र लक्षणसहस्रमिति विभज्य विषयीकृत्य मेनसवीत्यर्थेति केशान्तदेशं ललाटे वा केशपर्य-
न्तवर्तिनं ॥२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥२६॥

स्नुष्टिदृष्टौ नैर्लस्प्रतौ। भिन्नायतनदेव। प्रो। द्विमभिन्नायेस्मर्थः॥२॥ मपानप्येतिशेषः॥७॥ स्त्रायेपौ। गमैगर्कैकेय्याः किन्तुविमेयेकृतं पयेनेचीत्वसनेदत्वाम्प्या
सहभवाजितनृरम्यचप्र॥५॥ तपस्विनी प्रोचनीपाचालाम्र दृष्ट्वा हिर्जगतीम प्रिंजगामम्रछिन्नाइस्य थ॥६॥७॥ वीत्वतम्मउव्रतवीत्वतस्मस्मउच्चा। छी
लतेतवना। शा। दिमा पश्चिमाव स्यांगमा। स्मितांमवस्यामा। हविषवालतेति॥८॥ मथ्यमेमनुमे। णांनाप्याः वेगणदस्त्वा। वहेतकस्पुव्यते। नयाचे

ए तैस्सवैं। भिन्नानै। भिन्नायमुदुःखिताविजगहे चंकेकेयीकोपांतीयुगीयथा॥२॥ सक्कामामवकैकेयिहत्रोपेकुलनेदनुः
कुलसुत्मादितंस्तवैपथाकुलहृस्प्रीलया॥७॥ स्त्रापैगा। किंतुकैकेय्याः कृतंगमेणविप्रियं यन्मया चीरवसनेदत्वाम्प्राजि
तो वने॥५॥ एवमुक्त्वा तं वैदेही वेपमाना तपस्विनी जगामजगतीं बाला छिन्नाव कदली यथा॥६॥ सामरु हन्नौन्तमा स्व
स्मपतिल भाचचेतनां॥ ता छिन्ना सप्रपायुपविललापायतेक्षणा॥ ७॥ हा हताऽस्मि महाबाहो वीरेत मनुव्रत॥ इमां च
पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता॥ ८॥ मथ्यमेमणोनाप्या मत्र्यैर्गुणप्रसूयते॥ सुव्रतः साधुवृत्तापाः सवनत्वेम
माग्रतः॥ ९॥ दुःखादुःखं प्रपन्नायाममग्रापाः शोकसागरे। योहिमासुषमत्वा तसोपित विनिपातितः॥ १०॥

भतिसुवत्तत्वं साधुवृत्तापासमाग्रतः सेवतः अनीकंकथमिदं संगतेरतिभावः दुःखातिकैकेयोपमक्रिया। पातम॥ महदुःखमप्रपन्नायाममया।
मेवरामितिशेषः। हिपतत्वमात्रातमयतसोपितेविनिपातितो। सर्मीतिशेष॥ १०॥

एम·
॥२६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्र ॥८५॥

मयासह तवत्वया चिंतेमसि यं तेषु तु गतेरम्ये नाद्दष्टं ज्ञातमिति ॥ १८ सर्वैः पितृभिः सार्द्धं स्थिते नंदशरथेन स्वर्गं तु समागत इसत्व पुः ॥ १९ महत्कर्म कृतं मया तस्य ते कर्म कृतं तु स्वते पापि
प्रियकर्म प्रकृतं नेनाकोसखी यं आत्मनं पुनरपि राजर्षिवंशो दिविनस्त्रमधतत्वसमुपैस्य समेसमागच्छसे तरस्मात्प्राप्य मिमथं ॥ १९ २० त्वया सह चारिण्यो मि ॥ संपादिकमिति

अर्चितं सततं यत्ना द्रे धर्मात्मे मया तव ॥ इदं तेम मिश्रितं पृथ्वी क्षेत्रं कनकमपूर्णो ॥ १९ पित्रा दशरथेन त्वं स्मृतो मया नरा सर्वैः स्वपितृभिः सार्द्धं
स्वे स्वर्गं समागतः ॥ २१ दिविनस्त्रमधतत्वं महत्कर्म कृतं प्रिये ॥ पुनरपि राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समुपैस्यसे ॥ २२ किं मां न प्रेक्ष्यसे राजन् किं मां न भवि
भाषसे बालो बालेन संभाषां भार्यां मां सह चारिणी ॥ २० ते श्रुतं रहृतापाणिं चारिष्यामीति यत्त्वया ॥ स्मरतं मम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखि
तां ॥ २१ कस्मान्मामपहायेत्तु गतोगति मतावा ॥ अस्माल्लोका दमुं लोकं स त्वा मामपि दुःखितां ॥ २४ कल्याणैः रुचिरं यत्ततमसी स्वकं
मृपैवदृत्कश्चाद्देत्सकुरीतनरं तं विषरि दुष्यते ॥ २३ ॥ श्रीरामरामरामरामरामराम
॥ ॥

ममपाणिं गृहीत्वा त्वया संश्रुतेमति ज्ञातत त्स्मात् हे काकुत्स्थ दुःखितामामपि नयेति सेवेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कल्याणैः मंगलैः रुचिरं यत्ततनुक्रशरीरं तदेव मनावकाल
पर्यंतं मयैव पोषितं कृतं तनव शरीरमपकल्याद्देर्विषा दुष्यते ॥ २३ ॥
॥ ॥ ॥

रघु ॥८५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

आस्तदाक्षिणोः पश्चिमदक्षिणो । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवान्भक्तदेवस्वन्त्वमग्निहोत्रेणयुक्तवन्हिनासंस्कारं केनहेतुनानलभसेनलभसे ॥ २४ ॥ मकभ्योभवास
मुपपन्नानांभाषणंत्रयाणांगोमादीनांमध्ये एकंलभ्यतामागतंशोकलालशापोकर्मदाकीशल्यादाभिभ्यति ॥ २५ ॥ सलभ्यताः पारिपृच्छेत्यालभ्याः ते मित्रवल
स्वदानास्मैवधंजवचव धमाख्यास्यते ॥ २६ ॥ अवदीर्णेन हृदयेनोपलक्षितासानभविष्यति नजीविष्यति ॥ २७ ॥ अनापायाःऊः शीलायाम महेतोर्मं त्रिभि

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानासदक्षिणैः । अग्निहोत्रेणानंसंस्कारंकेननंनैवलभसे ॥ २४ ॥ मकभ्यासमुपपन्नानांत्रयाणामेकमा
गतं ॥ पश्चिमस्यति कैकोपाल्यालभ्यता शोकलालसा ॥ २५ ॥ सतस्याः पृष्टः पृच्छ्यमानावंधमित्रबलस्यते ॥ तवेचाख्यास्यते नूनंनिशा
पांगस्त्रसेवधं ॥ २६ ॥ सातांसमसहंतेजोतावासांचाक्षोणहेंगतो ॥ हृदयेनावदीर्णेननभविष्यतिराघव ॥ २७ ॥ ममहेतोःपापायाः
नहैः पार्थिवात्मजः । मःसागाक्षेत्रीर्यवीर्यवान्गोप्स्यदेहतः ॥ २८ ॥ अहदाशरथेनोदामोहात्वकुलपांसनी ॥ आर्यपुत्रस
णमस्यभार्यामस्तुजायते ॥ २९ ॥

ते अनर्हः एवंविधवक्षानर्हः सागाक्षेत्रीर्यगोप्स्यदेहतः ॥ उद्दीनुखवादीनुहत्वा स्कुद्रेणामरूल्लेन
हतः स्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वकुलपांसनी स्वकुलदूषणी अहमोहात्स्तानदाशरथेनरश्शरथपुत्रेण ॥ ऊठा आर्यपुत्रमस्यभार्येवमस्तुस्तुजायेतितसंबंधः ॥ २९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु०
॥२९॥

तत्रैतैः सहवासान्मायाश्चाधिगता ग्रामाः ॥१८॥ चतुर्विधबलं रथाजतुरगपादातहर्म्यं त्र्यनुगं येषां ते ॥१२॥ मत्स्वदं इहयो महाग्राहोपस्मिन् तं शाल्मलीद्रुमैर्पातनार्वक्षै
मेदिनं सागरोपिद्वीपे खवृक्षमेदिनी भवति ॥ कालयापारवम हसौवी चपोपस्त नेपमस्पबलसागरमेवगाह्यमपाविष्ट लोलपश्चमाक्षोमनस्तत्र प्रतिषेधितः पराम ॥१४॥

स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिंदम ॥ मायाश्चाधिगतास्तेन चवहो वैराक्षसाधिप ॥११॥ पूरा त्वद्बलं तत्र चराणस्मसुतारो
निर्जितास्ते महाराज चतुर्विधबलानुगाः ॥१२॥ मत्स्वदं इमहाग्राहं शाल्मलीद्रुमभूषितं ॥ कालपाशमहावीचिं पमाकिंकरपन्न
गं ॥१३॥ महाज्वरेणा दुर्धर्षं पमलोकमहार्णवं ॥ अवगाह्य त्वया राजन् यमस्य बलसागरं ॥१४॥ जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्यु
श्च प्रतिषेधितः ॥ सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र सुतोषिताः ॥१५॥ क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ आसीद्वसुमती
पूर्णा महद्भिरिव पर्वतैः ॥१६॥ तेषां वीर्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे ॥ प्रसह्य ते त्वया राजन् हतास्समरदुर्जयाः ॥१७॥ निष्ठुरं त्वक्रि
महाराजश्च मे रात्वनरान् ॥ अपमेको महाराज नरेंद्र जिज्ञास्य पपिष्यति ॥१८॥

इमुत्वं: हतः तेनयासर्वैराक्षसास्तु तोषितास्त्रीषिताः ॥१३॥१४॥१५॥
रवं दिव्यं जपमुक्ताभौमं जपमाऊः क्षत्रिये रितिउच्यमानगुणेन क्षत्रियैर्वसुमती पूर्णासीत् ॥१६॥ ते पिप्रसह्य त्वया हताः राघव स्तु रणे तेषां वीर्यादिभिर्न समो न तत्र हुधेका
र्विं नेतिभावः ॥१७॥ एवं रावणं प्रशस्य नेसुत्वं सत्वं जितिश्चमिति ॥ हे महाराज नवम उप्ये नस्पं किंतस्मात्वं तस्मीमेव तिष्ठन अश्वमेधेन किं फलं ॥ एकरावेद्र जिद्वा

नाग्रस्थापयिष्यामि महाराजेनास्मि हितिज्ञाननाह

राम०
॥२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु·
॥२५॥ मया अस्मो ज्ञातो अस्मिन् जन्मनि उत्पन्ने दानेन कस्मात् गोमहिषादि दानेन वस्त्रा तेन कृते । तत्र हेतुमाह याहमिति सर्वे अतिथयो प्रपन्नास्तस्य सर्वातिथिराजकस्य आर्या हं शो
चामि इह काले देशे च ॥ २१ ॥ सम्पन्नप्रयोजय उत्तमं कल्याणोपतिसेवा गुरूपे ॥ २४ ॥ २२ ॥ नष्ट अशोकवनिकायाः राक्षसः ग्रहस्तः भ्रातः अनी कृत्स्नं द्वाराः क्षीणाः सस
मन्त्रीं रत्नानि नगराणि च कर्म ॥ २७ ॥ अभिचकाम्या अभिवाद्य आर्यपुत्रा विजय इति प्रसाद्य महलस्तु गोपालिति निवेदयत् ॥ २६ ॥ २५ ॥ तेनुग्रह स्नेन मेघितोपि कथय नव

नूनमस्यां मया ज्ञातिं वा पुलेदा नमस्तुन्नमे । याहमर्थेव शोचामि भार्याहस्तां विधेयीहि ॥ २० ॥ साधुयातप गां क्षिप्रं सदस्योपयुरावणा । स पान
पप्रतिपत्न्याकुलकस्मा रामस्तु त्रमे ॥ ३ ॥ शिरसा मेशिरास्त्वा स्वकोपकायेन योजय । रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥
रत्नीवद् रवसजसा विललापायतेक्षणा ॥ भर्तुः शिरो समनु अवदर्शजनकात्मजा ॥ ३३ ॥ एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्ष
सः अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥ विजयस्वार्यपुत्रेति सोभिवाद्य प्रसाद्य च । न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीप
तिं ॥ ३५ ॥ अमात्यैः सहितैः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः । तेन दर्शनकामेन अहं नृस्याद्धितः प्रभो ॥ ३६ ॥ नूनमस्ति महाराज राजभावा
त्समाचितं । किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३७ ॥

स सेनाग्रतोसा स्वार्थं क्वाहनूनमिति हे महाराज तदानीमेक कर्तव्यत्वेपितं वा राजभावात्प्रजा वाहे तेः समपाव दत्ता मतीस्तणोत्राचितं आत्मस्थिकं अत्र सावश्यकं किं एम
चित्कार्यं अस्ति तस्मात्तेषां महस्तादीनां दर्शनं कुरु ॥ ३९ ॥ ॥२८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

मिं त्रिजटादर्शनं पुष्टिं मे स्येति शेषः ॥ ३८ ॥ सत्वगुणा रामविक्रमं विदित्वा सभां मम विश्वस्यात्मनः सर्वैः कृत्स्नं मंत्रिभिः समर्थ्यं निश्चित्य विदेहे मत्कृतकार्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ निर्या-
णसमनंतरमेवेत्यन्वयः मा यामम यत्वादिति भावः ॥ ४० ॥ रामकार्यविनिश्चये रामविषयस्य कर्त्तव्यनिश्चयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्फुटत्कोणाहतेन उल्वणवेदनदुर्दाहेतेन

एतच्छ्रुत्वा रणायौ वीणा स्वस्तमतिं वेदितुं ॥ अशोकवनिकां गत्वा मे त्रिजटां दर्शनीयया ॥ ३८ ॥ सत्वसर्वैस्समर्थैश्च मंत्रिभिः हनुमानात्मनः
सभां प्रविश्य विदेहे विदित्वा रामविक्रमं ॥ ३९ ॥ अंतर्हितेनेन तत्र व्छीर्षतस्तु कार्मुकस्वनं ॥ नगाम स्वेणस्वेव निर्याणसमनंतरं
॥ ४० ॥ रावणं दृष्टैस्तैः सार्द्धं मंत्रिभिर्भीमविक्रमैः ॥ संमंत्रयामास तदा रामकार्यविनिश्चये ॥ ४१ ॥ अविज्ञाय स्थितानां सर्वानुवलाध्यक्षा
न्नहितेऽपि चलाः ॥ स्ववीक्षाकाले सदृशेन वणोरणस्त्रासा क्षिप्यः ॥ ४२ ॥ शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटत्कोणाहतेन मे ॥ समानयस्वसैन्यानि व
क्ष्यं च न कारणं ॥ ४३ ॥ ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचो तदेव दूताः सहसा महद्बलं समानयंस्ते बहुभागतं च सम्यवेदयन्भर्तरि युद्ध
काङ्क्षिणः ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे ॥ ९ ॥ द्वावि

वक्ष्ये च कारणमिति गमनस्याहूयैतेरस्ते तावदेव वक्तव्यं न त्वेतदर्थमितीति भावः ॥ ४३ ॥ अत्रात्मनाम्नाप-
क्षस्य मानुष्यपक्षमैत्र कृत्वायेति शेषः ॥ ४४ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

पु ॥ २१ ॥

सीतां च मोहितो राम विषयविपरीतज्ञानवान् दृष्ट्वा राक्षसीं मायाविभीषणभार्याभ्रातापि स्नेहवती प्रियां तस्यां वैदेहीं माया शीघ्रमास सा क्षोभा सा तु भव ॥ १ ॥ ननु विभीषणभा
र्या पापः सा मायया कथम् साक्षात् स्वसा संवाततत्राह । सा हीति । हि यस्मात् न न च अशोकवनिकायां एव वृत्ता दृष्टा सीता अपि सा ती सा छन्ना माया पाशीत या आत्मनः स्वस्याः मि
ञ्चेष्टाविहिता । सा तु अक्लेशा सदया अन्येन न स स्वस्य स्वप्नभ्रमाणो हेतुः कं दृष्ट्वा तादृक् प्रति साम्येन न सख्यस्या अस्तु निदर्शिता ॥ २ ॥ पापुष्यश्च आशानार्थसपावसलशिनो

सीतां तु मोहितो दृष्ट्वा स्मारमाना माया सती ॥ आससाद अशु वैदेहीं प्रियां भ्रातापि नीं सखीं ॥ १ ॥ मोहितां राक्षसे देशा सीतां पापसृष्टः खितो
आशा स्वा सा सपा मा सतदा सा मामदयापि सा ॥ २ ॥ सा हिते च कृतामि चं सीत या राक्षस मायया ॥ रक्षेता एव या दिष्टा सा तु अक्लेशा हृष्ट
व्रता ॥ ३ ॥ सा दृष्ट्वा सखी सीतां सा शोकाना न विचेतना ॥ उपावत्या स्थितो धूम्लो वृक्षा मिव पोसुषु ॥ ४ ॥ नासमा अस्वा सया मा सतस्वी
लेहेन सुव्रता ॥ ५ ॥ उक्ता पदू वृणेन नेव मस्तु नं कं स्वलपेन या ॥ सखी स्नेहेन तेद्दृ हस्य पास वृभा ति प्लुते ॥ ६ ॥

स्थिताधूम्लां पीडितां अधस्र मेता शोके न च वृक्षाम स्ताद्वि यमिव ॥ ४ ॥ सुव्रता माते एपिशपे पं राक्षसी येति हृष्टम तिज्ञाता सखी सामाल्ने हे न मीत्सु दृष्के तां रा
घवः पि पां तमाराध्वास यामा सपूर्वे का सं स्वशो दिताह मा स्वा सन सुम्नमि दानी एव वृणाव ता तान्य कथ नेने तिस्ते पं ॥ ५ ॥ तदे वाहृष्के ति एवताम्यान्व सु क्ताय च
एवतां सयं नयोन्नं सासु यातस्य नां क्षिमपि मिस्रादि तत्तदेह सखी स्नेहेन सखी विषय स्नेहे न हेत न्मयापरिप्लुते ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तदानीमसन्निहितपाल्लयाकृतेमुत्तमित्यत्राह लीनेति एकाग्रा इमयत्नस्य गृहनेत्र्यावन्नमदशेष्ठस्य निर्जनं निर्जनत्वात्तद्रावणोके मुत्तमिति स्ने वृक्षः कृषेयोगात्तावण
तभंयेस्मके तत्राह तवेति तवहेतो त्वत्रिमित्ते नेत्रा विनमपिन प्रियेत च हेतुः विशाला स्मित तु वन पुन सौदृष्य्य पर्यपन्ना ॥ ॥ सुमेधोपन्कृते पुन्निमित्ते नरा ओतो निष्क्रान्त
तदपि स्त्रमि निष्कम्य वहिर्गत्वा मया विदितं तु नाते ॥ ५ ॥ नास्यपश्चादपि कपनेवाधकाभावेना दोरामसो हेतु निवर्तयतिनपाकमिति सौमित्रिक सुमित्रकालगृहं तन
च हेतु विदितात्मनः जितनिद्रालस्यादिदोषचितस्येत्यर्थः तत्रावप्याग्रे सर्वातिशयश्चैयव तितस्मिंत्र धीनो पपद्यते । तस्मात् पृष्ठपयो पे तेनावक्ष्यो पतानात्मे

लीनपागृहनेत्रस्ये भप्रमुत्तस्यमरावृणात तव हेतोविशालाक्षिनाहि मेत्रा वितेमिये ॥ ॥ ससेत्र्यो तस्त्र निः सृतो पन्कृते तेरा स्त्रीमेस्व
८ ॥ तत्त्वमेविदिते सर्वमपि निष्क्रम्य मैथिलि ॥ ५ ॥ नशावंस सौमित्रिकर्जुनतराम सविदितात्मनः वक्षस्य तत्रप्याग्रेत स्मिन्नेवो
पपद्यते ॥ ६ ॥ न त्वेवगानरा हृ तु शक्ष्य पाप्स्यपो क्षिन मुत्तदेवपभेगोवृणपवेत्यमुच्छ्रिता ॥ ९ ॥

स्पृष्टः ॥ ६ ॥ एवंवानरवक्षोप्यनुपपन्न इत्याह नतेवमितिस्व वलादम वला च त्वनवानुराहं तु शक्या इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु विभीषणेनापाकृत्येरावणो न सीताराक्षसो निवेशाहा
निवोगेवा कृयेतस्मा एव राम पादृशवस्यामे ॥ उच्यते विभीषणो वक्ष्यान कालेसीतायोग क्षेम परम गोपानस्य तारा मानियुक्ता विभीषणानिर्गमादि दासीमेत्तरंग
वतो स्त्र वधेभी तासीदितिन कोपि विरोधः नियोगस्य दासी मुखेन स्त्र दर्शनं च हनुमानादितिवो ध्यं स्वस्नेयेसा गेनसमे ॥ १० ॥ १० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥९०॥

नाप्रदेवस्यायोऽलं आज्ञानवाङ्नाभिरूपलक्षणो धार्मिकाः वेषो नवेन पञ्चता योऽवेमेतेषु विचारितेन तस्य वृथा वमितेनासीत्माहदीर्घवृत्तभुजस्तारिस्त्रीकवपेण श्री
मानुकीर्तिमान् । प्रतापवान् तेजिष्टः सेहस्त्रेनोपेतः शोभनावृष्टवत्स्यानः ॥१॥ ॥२ कृपेत हितं तदा पक्षनुः प्रियसोत्वानपनंतत्राह ॥ अयुक्ते ति ॥ अयुक्तान् चितं बुद्धिः
हत्स्ये च पस्तते न रोदेत्ता रक्षीन ॥४॥ नत्र आगपलक्षणो ऽविद्यार्थमाणेतवशोकानहं तं वेमाशपेनोहयाक इति शोको विगतः कल्याणे चोपास्थितं भजतेभ जिष्णु

दीर्घवृत्तभुजः श्रीमानमहोरस्कः प्रतापवान् । धर्मीसे हस्तेनोपेतो धर्मात्मा सर्वविश्रुतः ॥ ११ ॥ विक्रान्तोऽस्मिता निर्मात्मनसश्चप
रस्य च ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुशलो नयशास्त्रवित् ॥ १४ ॥ हंता पारवे लोयानाम चित्तवल्लभो हर्षः नहतो रघवः श्रीमान्नसतो ते श
त्रुनिवर्हणः ॥ १२ ॥ अयुक्ते वहितं ते नसर्वं मतवेरोधिना ॥ स्वयं न पुत्रौ ते देवामायामायां विनात्वपि ॥ १४ ॥ शोकलेविगतः स
र्वः कल्याणे चाप्युपस्थितं ॥ भुवेत्ता भजते लक्ष्मीः प्रियं ते भवति स्मरणः ॥ १५ ॥ उत्तीर्णेनागराणाम सहवानासेनया संनिविष्टः सह
दूस्यतोऽयोमायदक्षिणः ॥ १६ ॥ दृष्टो मे पारिपक्षणोर्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः सहितैः सागरांतस्थै वेलेति षति रक्षितः ॥ ७ ॥

ति कुत नत्राह हे भवति ते प्रियं प्रियवचनं श्रुत्विति संबंधः ॥५॥ संनिविष्टः स्थित ॥ ६ ॥ दृष्टो मे पादहष्टरस्यार्थः खेचरो नाद्बहिर्निर्गत्य तिरोषसाग एम॰
रां तस्येः सहितेः संगते वेलेः सहहमहि आरक्षितस्ति शति ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ९०॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अनेन रावणेन येन स्मः प्रेषितास्ते राघवस्यातिदूरे सेवं वर्तितोऽहाहता ॥१७॥ स रावणः लोमवत्रिंशद्वसवलीत्रावार्त्तौ श्रुत्वा संविवेशः सहैव मंत्रपती विचारयति १९
सीतया सह श्रुत्वा वेसत्रवक सर्वोद्योगेन सर्वस्वप्रयत्नेन जनितमिति शेषः शत्रुसिंहनादं दंडनिर्यातवादित्रैः दुंदुभिहम्भाशब्दप्रमाणाया ॥ स्पर्द्धा दंड मे मुहा स्वनेश्रुत्वा मधुर
भाषिणी समारह्मुवाच ॥२१॥ सन्नाहो वद्धाय सन्नहनेन जननी राघवस्य कालाग्रतरति शेषः हेमीमत्नौ प्रदानिरसंशो भीष्मे नादं चमत्कृत्य रामवले नद्धाय सन्नाह

अनेन प्रेषिता पे रणे समालब्धविक्रमाः ॥ राघवस्यातिदूरेसे वंशवर्तिहतोहाहता ॥१७॥ सतां श्रुत्वा विशालाक्षी प्रवार्त्ते राक्षसाधि
पः ॥ एषु प्रश्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥१९॥ इति श्रुत्वा ततः सर्वा राक्षसी सीतया सह । सर्वोद्योगेन संप्रानापारांवे श्रुत्वा दुंभेस्वेः ॥२०॥
दंडनिर्यातवादित्रैः श्रुत्वा च प्यामहाध्वनं उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥२१॥ सन्नाहजननी ह्येषा भैरवा भीरु भेरिका
मेघनादश्च गंभीरः श्रूयतां यदनिस्वनं ॥२२॥ कल्प्यते मत्तमातंगा युज्यंते रथवाजिनः ॥ हृष्यंते तुरगाः हृदाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥२३॥
तत्रतत्र च संनद्धाः संपतंति सहस्रशः ॥ आपूर्यंते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥२४॥

कमिति शेषः ॥२२॥ कल्प्यंते आकल्प्यंते अलंक्रियंते इति अर्थः युज्यंते रथेनेति शेषः हृष्यंते हर्षव्यापारं कुर्वंते ॥२३॥ सैन्यैः सेनां समुपेतैः रथगजतुरगपदाति
भिः अद्भुतदर्शनैः अलौकिकविशेषैरिति शेषः राजमार्गा आपूर्यंते तोयौघैः सागरइवेति संबंधः ॥२४॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उ ॥९५॥

शस्त्राणां चैते म्लेच्छ हृष्टैकाव्रपं प्रसन्नानां शाखाणां दृढे खेन निर्मलानां च मणीनां पत्रकाणां च मणीनां द्रवचानां ॥२४॥ नानावर्णो नीलपीतादिभिः संस्थितो प्रभां वितन्वतां मर्दी
नां प्रभां परस्परस्य समाव्रेषु ॥२६॥ एष सेश्रमो वानो स्पर्शसातु सुललेलोमहर्षणो मधुमागतविहि ॥ अर्थात् शाकद्वीपे श्रीविनिर्मल स्त्री त्वां भजतिम जिष्णुता तेविहिविवर्त्तमानस
मेघ्येष विष्णुतिलदा ॥२५॥ अथ देमानां निकटस्थो लसंती यथा वासवो हत्वानेवोपेतावतांसमरे हत्वा तत्र भर्त्रा त्वां मवजित्य शत्रुगहाद्देव सुखाधिगमिष्यति ॥२८॥

शस्त्राणां च प्रसन्नानां च मणीनां निर्मलानां तथा पत्रवाजिगजानां च रासमेंद्रानुयायिनां ॥२५॥ संभ्रमे प्रसन्नामेष हर्षितानां नारायिनां ॥ प्रभाविरज
तां परस्परनानावर्णसंस्थितः ॥२६॥ संभ्रमो स्पर्शतामेष मलेलोमहर्षणो ॥ श्रीस्त्वां भजति शाकद्वीप स्पर्शो भवमागतः ॥२७॥ एष मंक्षम
लपत्राक्षो देवमानामिन्द्रवासवः ॥ सर्वजित्सजितक्रोधस्त्वमचिन्त्यपराक्रमः रामागमरे हत्वा भर्त्रा त्वाधिगमिष्यति ॥२८॥ विक्रमिष्य
ति स्वेः सुभर्त्रा ते सहलक्ष्मणः यथा शत्रुघ्नशत्रुघ्नो विष्णुनासह वासवः ॥२९॥ आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमेकागतो सतौ ॥ अहं द्र
क्ष्यामि तिष्ठामीत्वां शाचीविनि पतितं ते ॥३०॥

सः सुविक्रमिष्यति च यथा शत्रुघ्नो वासवो विष्णुनोपेंद्रेण सह यथा शत्रुघ्नविक्रान्तवानतुष्यानभर्त्रा सहलक्ष्मणो स्वेः सुविक्रमिष्यतीत्यन्वयः ॥२९॥ एवं प्रलंश
मालोक्य पुलेतत्राह आगतस्येति चिरविप्रवासादागतस्य दयिताद्दर्शने कोपि विशेषो भवेत् तमपाहूय ष्यदतिभाव ॥३०॥ राम ॥९५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

महोरगः महोरगस्य समागम्य परिखिन्नस्थितस्य तस्योपि श्रानन्देर्जस्य स्त्राणि वृन्नं विपिष्पसीमचक्र ॥ २१ ॥ जपनेन गतो नितेवपर्वतावले विनो वहन्नमासान्तं वृन्नमासे हता
एष विपीणा वमन्यतिवहामे कोवेणीं मोक्ष्यते मोक्षापिष्यति श्रात्मनेपदस्यार्पं ॥ २२ ॥ निर्मोकं तन्निर्मोकं दृशं तेन शोकं मृणांनि शिवः निचक्रिहस्वतेत्र पुष्पमले
घ्रौ कं मस्य सप्ततिश्चव ॥ २३ ॥ एष मन्त्रः से प्रणम्यमेयो ॥ २४ ॥ सप्तनस माधुक्त्वा मेदिनी सुवर्षेण यथा तथा महात्मना शमेण समाजिता त्वी तिमाधुक्त्वा वी

श्र स्त्राणपानेदजानि तेवर्न्नं पिष्पुस्त्रिजानृक्वि ॥ समागम्य परिखिन्नात स्योपिम महोरगः ॥ २१ ॥ श्रचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि तेनय
नेयत्नां ॥ हृतामे को वृहन्मासान्तं वेणी एमाम हावलः ॥ २२ ॥ तस्य दृष्ट्वा सुखं देवि रणं चेद्दृष्ट्विवोदितं ॥ मोक्ष्यसे मां कजेवाणि नि
मोकमिव पन्नगी ॥ २३ ॥ एवं तां समाहृत्वा न चिरं देवमेधिलि ॥ नृपात्मज प्रिय यास्यतो होलम्यते सुखं ॥ २४ ॥ सभाजिता
त्वं एमेण मोदिष्यसि महात्मना ॥ सुवर्षेणा समायुक्ता यथा सप्रभमेदिनी ॥ २५ ॥ गिरिवृम्भमितो मिव न्नेमानो हयरववृमेड लेमा
शुयः करोति ॥ नमि ह घाणम स्युपे हिदे विदिवसकं समभवोस्य पन्नगानां ॥ २६ ॥ २ मार्ग ० वा ० शुभ चणो त्रिंश सर्गः २२ ॥

येणा न्त्वं हीयेणामो दिष्यसि ॥ २५ ॥ अथा निशनि वाणायेषं नासयेचदिवा कानमृक्तां विदधाति गिरिवृमितिपी देवः गिरिवांमेहमपि तो पिंव न्नेमानः पवि
न्नेमानो हयरवमंडलेमंस्लाकाणति श्राशु विपान्महन्नैनेवक्र णेतितैदे वेधीतमान द्विवसकं तेकुलं दैवतं घाणाणम स्युपे हिगरुडपतो येम ज्ञानां सुखडं गवनि
वन्त्यो ममवं काणामित्सर्थः ॥ २६ ॥ इति विपश्चिंशः सर्गः २२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

घ
॥२२॥

येन वा केन राज्ञा वा केन मोहितोऽन्यगृहीषीं तेन यष्यार्थेनातिमक्षोरा वा केन स मोऽन्वाह्वयामासेति तेन वाक्येनेतस्या वस्या चयुग्योऽस्तु तस्याः मेयपाज्ञि। भसा पृथिवी
मिव ॥१॥ सख्याः सीतया हितं चिकीर्षती सत्वीवमावचो वाक्नम वाचेति संबंध ॥२॥ तदाह उत्तिष्ठ हे पामितिसत्स्मात्कृत्यात्मा मर्थ्यं दर्शयति ॥ अहं प्रतिष्ठत्वा गृत्वाकुश
लेकुशलावेदकं त्वहात्वेत मेनिवेदयतः प्रतिष्ठत्वानिवार्त्तितुम स्तहे यमिति ॥३॥ तस्मात्कृत्वा त्वामप्र्यं दर्शयतिनहीति ॥४॥ मक्षांभक्षणार्थे कं स्त्रस्यायेति वा

अथ तो जातसंतापो तेन वाक्येन मोहितो ॥ स मोऽन्वाह्वयामास पृथिवीं योगवांमसा ॥१॥ ततस्तस्या [illegible]
हितेसत्वाश्चिकीर्षतीसत्वीवचः ॥ उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥२॥ उत्तिष्ठ हे महेगन्त्वा तन्हास्मामि ते सतो ॥ नि
वेशकुशले स्मे प्रतिष्ठत्वानिवर्त्तिते ॥३॥ नहि मे कम्पनाया यानि तलेवे विहायसि ॥ समर्थो गतिमचे हि पुत्रनो यदेतोऽपि वा ॥४॥ एवंबु
वाणां तां सीतां स मोऽभिदममब्रवीत मक्षंभक्ष्य याचा पूर्वशोकाभिपन्नया ॥५॥ समर्थो गगने गन्तुमपि च त्वं सोऽनले ॥ अव
गच्छाम्यकर्त्तव्यं कर्त्तव्यं ते मदन्तरे ॥६॥ यदि पथ्यं यदि कर्त्तव्यं प दिशन्हि स्थिरा तव ॥ साहमिच्छामि ते गन्त्वा किं करोतीति रावणम् ॥७॥

धुर्येति पूर्वशोकाभिपन्नया ॥ आश्वासनात्पूर्वज्ञातेनशोकेन पघुक यावाचा स मोऽभिदमब्रवीदित्यन्वयः ॥५॥ संदेशमाहरिष्यामीति वदंतीं सा यो अतिन
गन्तव्यमित्युक्तेसत्यमहामिः ॥ रामस्मतिर्नैषगलोऽतेनेतस्यसद्रूपमिह स्थिताया उत्सतोव्याजेन निपुणोपाहरति ॥ समर्थेति ॥ मदंतो महिषयेत्थ्यं संप्रोकर्त्तव्यम
पिकर्त्तुमशानमपिकार्यं तेनत्वया कर्त्तव्यमित्यवगच्छामीति संबंध ॥६॥ कर्त्तव्यमेवाह मास्मिप थितिनेत्व्यं गत्वा रावणः किं करोतीति साहमिच्छामि त्वया
रावणं च गत्वा ते साहमिच्छामीत्यर्थः ॥७॥

एघ
॥२२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तस्यतातेनेत्थं मयोक्तं न मिमाह सहोति पातमात्रेवेति सखः पीतालादूरपीव सखमित्येवमर्थः तज्जीवयतीति तज्जीवनं तस्याः प्राणा इति रोगोपशमार्थः श्रवाचिकी
विभीषिका तर्जनेवा चिकीर्षुमर्त्तं नमितिततयोर्भेदः एषोस्माभिः कथनेन क्षतिश्चवहते ॥ कुतः उद्दिश्येत्याह तद्यात्वेति कुतः सुहृदिते
त्याह ॥ स्वशोकवनिकां गतेति ॥९॥ कथामद्दिशेसताविषयाकथायदिनाममवेति अपिवातस्यचित्रं श्रितमवेनत्वंमेनिवेदयेथा त्वदमेव

सहिमाद्रियाबालः कुरोत्वधूः शत्रुरवधूः मांसो हयतिदशमा पीनमात्रेव वाहयी ॥८॥ तज्जीवयति मो निसेमन्तर्नीयपति चा
सहते एषस्तमीमि सुयोजयिष्यो मां क्षतिनिसशः ॥९॥ उद्दिश्यात्को काचास्मिन्नसंख्यं चमनोमम ॥ तद्यात्वाह सुहृद्या
स्वशोकवनिकां गता ॥१०॥ यदिनामकथातस्मिन्श्रितेवापियद्ववेत ॥ निवेदयेथाः सर्वं तद्दुःखमेस्यादनुग्रहः ॥११॥ सा
नेवंबुवती सीतां समस्तोमरुद्भाषिणी ॥ उवाचवदनं तस्याः स्पृशंतीवाष्पविक्लवं ॥१२॥ एवंतेयदभिमायेन स्माऽहं कामि
जानकि ॥ गृह्यशात्रो ऽभिमायमुपावर्नीचपयस्यमा ॥१३॥ एवमुक्तातताेगत्वासमीपंतस्याःक्षस्तः शुश्राव कथितंतस्य
एवंतस्यसमविरा ॥१४॥ सा श्रुत्वानिश्चयंतस्यनिश्चयमा उदात्मनः उनरेवागमत्तत्रिमसशोकवनिकांशुभां ॥१५॥ सामवि
शोषनलस्तत्रददर्शजनकात्मजां मतीक्षमाणांस्वामेवभ्र
ष्टशेशेनुग्रहःस्यात् ॥११॥ वाष्पविक्लवं वाष्पाव्याकुलंतस्यावदनंस्पृशंती पश्यंती
नीती ॥१२॥ उपावर्त्ता परावर्त्ता ॥१३॥१४॥१५॥ स्वामेवस्वात्मानमेवमतीक्षमाणां कदाऽऽगमिष्यति सामेति तदागमनंमतीक्षमाणामित्यर्थः आ
त्मवाचिनः स्वशब्दस्यावेतनमार्थे अपपमांपमास्तहीनामित्यर्थः ॥१६॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

कथमस्यैव सामर्थ्यं जातारः ॥ अनेनेति ॥ माहेश्वरं प्रीतिकरं पत्तमिशाकृत्वा ॥ १९ ॥ देवबलं साग्रसैन्यहपपं ति शाक्तीस्मादि विनिकीर्तीनि आसानि ॥ २० ॥ महतमहांतं ॥ २१ ॥
दैवतपतिरिंद्रः ॥ २२ ॥ शंवरं स्वतंत्रं हंतिस्म ॥ २३ ॥ क्षपं पापवत्वपतिने ष्पजीत्सर्थः ॥ २४ ॥ प्राकृत्स्मात्सत्रस्वानरहपाज्जनाद्योगजा संभाविता गमनाय पमापन्न छिंनाते कत्वैमपोगपोस

अनेन हि महाराज माहेश्वरमनुत्तमं ॥ इष्ट्वा पुरंदरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥ शक्तिं तोमरमीभं च विनिकीर्णीत्र शैवलं ॥ ग
जकच्छपसंबाधमपूर्वमंडकसंकुलं ॥ २० ॥ हृद्यादिष्यमहायाहं समतद्भृतमहोरगं ॥ रथाश्वगजनौपोघं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१ ॥
अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरं ॥ गह्यैतो देवतपतिर्लकापांचपूर्वपिजः ॥ २२ ॥ पितामहस्मिपोणाद्युमुतः शंवरं वृत्रहा ॥ ग
तहिव्विशुपंजेन ॥ सर्वदेवमनमहलितः ॥ २३ ॥ तमेवमखमहाराजविस्तजेद्रुजितेश्वरं ॥ पावहृ्यानरसेनानां तासरामनयतिक्षयं
॥ २४ ॥ तमेतरापकृष्णकेपमागतापाकृत्जनाते ॥ हदिस्मैवनपाकापीनचक्षिप्र्यमिराघवं ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम… सप्तमः
सर्गः ॥ ७ ॥ ततो नीलांबुदप्रख्यः प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तत ॥ १ ॥ देवदानवगंधर्वाः पिशाचाः
पतगास्तथा ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानरा रणे ॥ २ ॥

वधेयैषार्विज्ञातवपाहस्मैवकापीपजत्वंराघवं वक्षिप्यस्येव ॥ २५ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु
॥ १२ ॥

१ ॥ १७ ॥ सर्वे चित्रितो रावणस्य सर्वैः कथितं पापस्य तत्ताप्यमाचष्टे ॥ १८ ॥ जनकस्यात्केकस्याः अविधिनमं त्रिविक्रमदं यात्वणोवहदद्युः सर्वथाहितत्वाद् उक्तशेषवचं उक्ता चो
दितः बोधितः ॥ २० ॥ जहाव्यस्माहृदीयतामिति जनकस्याने अकृतं खरादि विषयतत्त्वं तस्दे वृपर्पा संमन्माणां तु रान पेस्सं निदर्शनं कृष्णप्रमाण स्वच्छितायपयत्कम
स्य हृष्टोतस्समर्थः ॥ २१ ॥ तिष्ठतु तमात्रं दत्तचोह हमाने वृत्तर्वानामस्स तान्जेतस्मम र्थं रमा शायेन जनस्त तत्क्रमे व र्णयति लोधनमिति दर्शनेसीतापादृतिषे

तांलुसीतावनः मासां सामोवल्माविष्णी ॥ पौषमस्तु मलिमंदवौ चातमप्यासनं ॥ १९ ॥ इहासीनामसर्वेसर्वमा स्याहिप्समतनवतः
कृतस्य निष्क्रयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ एवमुक्ता तु सा माता तत्पार्श्वे यमानयात् कथितं सर्वमाचष्टे रावणस्य समंत्रितः
॥ १८ ॥ जनकस्याप्य सदृशेभ्योबमोस्ता र्थमहहदच्चः ॥ अविधिनचवैदेहिं विवदेनचादितः ॥ २० ॥ दीयतामपि सन्तुष्ट समनुजेदा
यमैथिली ॥ निदर्शनं तेपुर्णसजनस्याने यदद्भुतं ॥ २१ ॥ लक्ष्मनं च समुद्रस्य दर्शनं चहनुमतः ॥ वधं च रक्षसाद्युदेवकुर्यान्मा
तुषोयुधि ॥ २२ ॥ एवं समं विवदेन माता चववकुबोधितः ॥ गत्वासुत्त हतेन सक्रमर्थमर्थपरोपयां ॥ २३ ॥ नोस्तहतस्मनो
मेदुवदेवामिति मैथिलि ॥ सामात्सस्यतन्नरासस्य निष्क्रयोयं प्रवर्तते ॥ २४

पः मानुषः मनुष्यहतं वेषोवहदष ः तस्मादहन्नमानमोवानवानोऽमनुष्योद्या अपिताउदेवएवेतिभावः ॥ २२ ॥ वद्रु बोधितः वह्रुप्रकारं बोधितः अर्थपरं उन्नरोन्नमर्थानिनेतस्वरः राम
पायलुब्धे समर्थः ॥ २३ ॥ उद्देश्य तत्मणामामासन्ततः मातृत्वां मोक्षं नोस्त हतेहिमसिद्धंत स्य सामात्सस्यैव निष्क्रयो वर्ततास्वयः ॥ २४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

एतादृशाश्च वसापस्करं निमित्तमित्यपेक्षायां मत्तालोमशं चेत्याह हतदितितनयस्येत्यर्थः मयादिति ॥ राक्षसानामात्मनश्च वधं जानाति लः स्वनिराकृतः केवलमपात्वा
मोक्तुं न शक्तः नोत्सहत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मे निर्गमनं तत्राह निहत्येति ॥ २६ ॥ भेरीशङ्खसमाकुल इत्यत्र भेरीशङ्खसमाकुलः सर्वसैन्यानां शब्दः श्रुत इत्यर्थः ॥ २

तदेषा सुस्थिरा बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे ॥ राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधं न हि ॥ २५ ॥ नि
हत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः ॥ प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः
श्रुतो वानरसैन्यानां कंपयन्धरणीतलं ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु तं वानरसैन्यनादं लंकागता राक्षसराजभृत्याः हतौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः
श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषात् ॥ २८ ॥ इत्यार्षे॰ वा॰ यु॰ चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राघवः उपया
ति महाबाहू रामः परपुरंजये ॥ १ ॥ तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

नृपस्य रावणस्य दोषादपराधात् । श्रेयो न पश्यन्ति न स्वजीविताशामपि बभ्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ शङ्खविमिश्रेण शङ्खशब्दविमिश्रेण
उपयाति उपयाति सति लंकामभिजिगीषया ॥ १ ॥ ध्यानमास्थाय किमिदानीं कर्तव्यमिति ध्यानं कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰
अभाष्यसंबोध्य सभामास्थानमंडपे संनादयन्हितवादित्वेन गर्हयन्नुवाच गर्हात्मिकां वाचमुवाचेत्यर्थः ॥२ गर्हात्मिकामेवाह तातेत्यादिश्लोकद्वयेन तल्लीकानिति
॥२७॥ अजस्य पराक्रमे विविदित्वा अस्मो ममी सतत तल्लीकान्निसृत्साहान् पश्यामीदं किमितिशेषः ॥४ मातुः पैतामहः पितामहस्य उग्रः पैतामहः उग्रसेनो मातुः पितेतिपाव
दितिमातामहो ब्रवीदिति पाठः सुगमः नीतिमार्गपर्यालोचनया बलवतामेण संधिः कार्यो यस्मिन्नायेन प्रथमनयस्य यो हेतुं तं दर्शयति विग्रहेति विग्र

अथ तान्समुपविष्टांस्तत्र सर्वानाभाष्य वृष्णीन् ॥ सभायामुग्रसेनादय सर्वानित्युवाच महाबलः । अगतो नापनः क्रूरो गर्हयन्हितवादिनः ॥२॥ तातेमं
सामासोस्य विक्रमं बलपौरुषं ॥ पदुक्कवेतोयमस्य भवतस्तन्न पापश्यते ॥४ भवतश्चाप्यहं वेद्मि उद्देशस्य पराक्रमान् ॥ तल्लीकानीहसतोप्यो
स्वं विदित्वा यमविक्रमं ॥५ तत तत्सुमहाभागो माम्य वाग्राम रक्षते ॥ एवमाख्यवचः श्रुत्वा मातुः पैतामहोब्रवीत् ॥६ क्रियासमि
विनीतो योपरुजाय जनपात्रगः स यथा क्षितिचिरोपेमस्वर्पमयीश्वकुरुतेवपुः ॥७ संदधानोहि कालेन विग्रहं श्वाणीभिः सह ॥ स्वपक्षे वर्धयन्
नकुर्वन्महदै स्वर्यमश्नुते ॥८ ॥

७ अशान्तीक्षितः पीयान्नीदं उनीमात्यास अभिविनीतः शिक्षितः सनयपात्रगः नीतिमार्गानुसारी यः सचिरोपैश्वर्यं श्यालि आक्षितिशते ॥८ सांधीतिमेवाह सं
दधानइति कालेन संदधानः स्वबलस्य यकालेन संदधानेकुर्वन् ॥ कालेन विग्रहं तु स्वबलवृद्धिकाले न विग्रहं कुर्वन् कालानुरूपं संविग्रहो कार्यावित्यर्थः एप॰
एवंकुर्वतः फलमाह स्वपक्ष इति ॥८ ॥ ॥ ॥२७॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सेदेक्षुविंग्रहस्य चकालेऽपि च अदृष्टार्थापति हीयमाने नेति हीयमानस्य लेशमात्रेण चरणस्य शत्रुगणस्य हस्ते धिः कर्तव्यः सामपानस्य बलो विग्रहेतु विंन सर्वथा शत्रोगावमन्येत नो
पेक्षेतस्यर्थः ॥ ८ ॥ अल्पे वंशस्तुते किं उपयुक्तमित्यत्राह तदिति तन्नमात्रादिति त्रीति शास्त्रस्थितेः हीयमानस्य तवबलवतामित्रेण संधिर्मर्यादे चेतरत्स्यर्थः संधानोपायमाह य
इयंमिति पदर्थेसीता थें आपियुक्तः अपि निवेशस्तुत्यः सासीमातत्संमर्दमतामिति ॥ १० ॥ कृषेणमस्य बलवतस्तत्राह तस्येति नेन देवबहबलमुक्ते नगवेगसंधिर्मे देव
ज्ञ(?)पलहीनापरेचता मित्यर्थः ॥ ११ ॥ अस्मान्नावेहापदेवानातामित्रे वपक्षपातः कथमित्यापाकस्वपक्ष भूतधर्मास्त्रपणादितिमात्तिपादपि ऋक्षाधर्मपोः सुराणामुपेक्षतो

हीयमाने ऽन्नकर्तव्ये योगस्थानेऽधिके समेन च नष्टात्तु मनवस्थे तस्मात्यायानकुर्वित विग्रहे ॥ ९ ॥ तन्नस्येति चनेसेक्षिल्लवहामेणणवता ॥ पदर्थेषाभियुक्तास्त
सीता मावस्थिमदीपता ॥ १० ॥ तस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वा स्त्र जपेषिणः विरोधं मागमन्तेन संधिस्तेनुरोचता ॥ ११ ॥ अस्तत्त्रगवानुपश्योद्दा
देवहि पितामहः सगणानमुराणां च धर्मोधर्मो नदाश्रयो ॥ १२ ॥ धर्मो हि श्रूयते पक्षस्त्रमराणामहात्मनां ॥ अधर्मो सुरसंपक्षः स्त्र
सुराणो चरणता ॥ १३ ॥

द र्शपति अस्तत्रदित्यादिना भगवान्पितामहः हियस्मात्सुराणाम सुराणां पक्षावलंवम्नतोध र्माधर्मो अस्तनत अतोधर्माधर्मोति दाश्रयौ सुराणाम सुराणां चश्चा श्रयोश्व
सुरधादैनाच आसुरपेक्षतयोरसमासादयस्त्रविवक्षितां ॥ १२ ॥ अन्तयोः कतः केषांपक्षस्तत्राह धर्मो हीति महात्मनां मत्वदृश्याबानाम मराणांम्धर्मः पक्षः अध
ते सुरसामसुराणां चरणसा तामसानाम धर्मः पक्षः तथा चकर्मस्य देवपक्षपातानामस्य चेतरापक्षपातान्देवाद्वयोम पक्षपातिनाविति भावः ॥ १३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

वृ
॥२५॥

एवं देशादिदोषस्यापातात्तपसस्य बलीयस्त्वमुक्त्वा धर्मस्य बलाबलत्वे यत्तदा ह्रासमौ वृद्धी ॥ अत्र पदाशङ्कोऽध्याहार्यः धर्मो ऽधर्मं यत्र ग्रसते अपि भवति तदा कृतयुगम
भूतम् ... वृद्धिषु भवन्ति आर्षो ऽप्रयोगः अधर्मोपि यदा धर्मं ग्रसते तदा तिष्यः कलिः प्रवर्तते तिष्यः कलौ पुष्ये चेत्यमरः ॥ २४ ॥ ततः किमित्यपेक्षायां तदाह धर्मेण
कलेः प्रवेशात् कृतापेक्षया कलेर्दुर्बलत्वादस्मदपेक्षया परेषां बलाधिक्यमाह तत्त्वयेति तदिदं सम्यग्ज्ञात्वा ब्रह्मा महान्निखिले स्वयादिसाधनो धर्मो लोकान्
दिग्विजयापचारात् त्वया निहतः धर्मवृद्धिहेतुभूततपप्रभृतिदानतपःप्रभृतयो विनाशितास्त्वर्थः अधर्मस्त्वपेक्ष्य भूताधर्मः प्रगृहीत इत्याहितया दोषाः ...

धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं ततः कृतमभूद्युगम् ॥ अधर्मो ग्रसते धर्मं ततस्तिष्यः प्रवर्तते ॥ २४ ॥ तत्त्वयाचरता लोकान् धर्मोऽपि निहतो महान् । अ
धर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥ २५ ॥ स त्वं प्रमादादत्यर्थं वद्धोऽधर्मो हि ग्रसते हि नः । विवर्द्धयति पक्षं च सपत्नानां सुयोधनः
॥ २६ ॥ विषयेषु प्रसक्तेन यन्त्रिकिं चिन्त्यतां त्वया ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥ २७ ॥

परिहरणादिना सेवद्धितस्त्वर्थः तेन कारणेन परे शत्रवोऽस्मद्बलिनः अस्मत्तो बलिनो ऽभवन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ अधर्मो ऽस्मानर्थं दर्शयति स इति तेनत्वप्रमाद
श्चित्तदोषात् गावः कर्षणादिते ऽदानीं प्रवृद्धो ऽधर्मो ऽस्मान् ग्रसते नाशयति सुप्रभावतः सुरानुकूलं सन् सुराणां पक्षं विवर्द्धयति ब्रह्मकृतस्य धर्मस्य सुरपक्षवि
वृद्धिहेतुत्वं ऋषीणामुद्वेगजननद्वाराधर्मप्रवर्त्तनादि वाच्यं ॥ २६ ॥ एवमाराधनेऽद्य जनिता धर्मवृद्धिः प्रकारांतरेण न्यायेन विषयेष्वित्यादिना ॥ विषयेषु त्वया
विषयेषु प्रसक्तेन यततापि तत् किं चिन्त्यतां निर्मर्यादं प्रवृत्तेन त्वया ऋषीणां महानुद्वेगः क्षोभो जनितः ॥ २७ ॥

वृ
॥२५॥

नेनु विंते षांक्रोधेन तत्राहंतेषामिति तेषामृषीणांप्रभावःक्रोधजन्यापः प्रदीप्तःपावकइवदुर्धर्षोदुःसहः कुतोदुःसहमात्तस्माद्धस्तत्राहंतयस्तेभाविताम्नानः
पूताम्मानः धर्मस्यानुग्रहेधर्मसंवर्धनेरताः १८ सुखैः प्रवेष्टेस्तैकोपिशेषमस्याप्यविश्वस्तत्रक्षणप्रवर्षेर्नैर्यज्ञैरेतेद्विजातयोनित्यंयज्ञेतेत्रविध्युदीपविधिवत्ते हृति
होमेकुर्वंतिदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागोयागःस्वकस्याग्नौप्रक्षेपोहोमइत्यन्ययोर्भेदः रक्षांस्यभिभूयच्छगणापिताब्रह्मघोषानुदीपनतुच्चैःतिस्रवेदोच्चैश्चोर्विधीय

तेषांप्रभावोदुर्धर्षः प्रदीप्तइवपावकः तपसाभावितात्मानोधर्मस्यानुग्रहेरताः ॥१८॥ सुखैर्यज्ञैर्यजंत्येनित्यंतेतैर्द्विजातयः स्तु
हूयत्येषैश्चविधिवद्देहेवोच्चैश्चखीयते ॥१९॥ अभिभूयचरक्षांसिब्रह्मघोषानुदीरयन् दिशोविमृदुताःसर्वेस्तनयित्नुरिवोस्मगे
॥२०॥ ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः आदत्तेप्रसातेजोधूमोव्याप्यदिशोदश ॥२१॥ तेषुतेषुचदेशेषुपुण्येषु
वधतत्रैतैः ॥ चयमाणंतपस्वीत्रसेताप्रपतिराक्षसान् ॥२१॥ देवदानवपक्षेभ्योगृहीतस्त्ववरस्त्वया ॥ मानुषावानराऋक्षागोलांगूला
महाबलाः बलवंतइहागम्यगर्जंतिद्दढविक्रमाः ॥२२॥

तरस्यस्यविवर्णमितत ॥१९॥ तपःप्रभृतिकर्मणांफलमाह ॥ दिशारतिदिशःप्रतिविमृदताःजुद्दीरितब्रह्मघोषेणाप्ससारतिशेषः विमर्दवतोदृष्टोवःस्तनयि
त्नुरिवमेघइवजातावेकवचनं ॥ ऽप्रमेवेउष्णकाले ॥२०॥ ऋषिसंबध्यपिहोत्रसमुत्थितोधूमोदशादिशोव्याप्यरक्षसांतेजआदत्तइत्यन्वयः ॥२१॥२१॥ प्रवचमप्र
स्मानंतन्नयोपाणाद्दिकंसेनाप्रपतंजगधोनेर्ब्रह्मणःसकाशाद्देवध्यत्ववरोलब्धस्त्ववरोलब्ध इतिचेत्तत्राहदेवेभ्यादिदेवादिभ्योवाअवध्यत्वंगृहीतंन
मानुषादिभ्यइतिभावः ॥२२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सु
॥२६॥

न्येवलेपासेमागमनेनयंपोविंतुदुर्निरीक्षदर्शनेनापीत्याह अत्र तानिमि। विविधानदिव्यांतरिक्षभौमान्भिरषिन्नानवद्भविध्यानभौमादील्लनेकविधानदृष्ट्वा अनुपश्या
मितर्कयामि २४ स्वर्गमित्तनितः पूर्षगन्निताव्योरा विह्नपाः मतिमपंकरा। अभिमपंकरः लेकाभिमनेनखल्पक्षानर्थः सचितेन २५ यथा पुर्वेषापर्वेनम
तिमां त्रिवाहनादरतिष्ठौषः २६ बालाः मांसादप्रावः वापंपतिकस्मिवावेकुर्वंति। समवापान् रूपान् २७ कालिकामहाकाल्यः क्षिपः स्वमेषु गृहा

ऽस्मातानविविधानदृष्ट्वा योगनवद्धविधानबहून्। विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां सुसत्तमहे ॥ २४ ॥ स्वर्गमिन्ननिताषोग मेघाः मतिमपे
कएपेगणिते नाभिवर्षतिलेकामुखेनससर्वेतः ॥ २५ ॥ हृदतावाहनानोकृम्पतेत सङ्कविदवः रजोक्षुल्लाविवर्णाश्च नमंतिमांतिषथाप
रे ॥ २६ ॥ बालागोमापवोष्धावापद्यंति चमुमेखे ॥ मविस्पलेकामनिशंसमवायांश्च कुर्वते ॥ २७ ॥ कालिकाः पांडरैर्दंतैः महसे
मपमतःस्थिताः। क्षिपःस्वपेषु सुसेसोगृहागपमतिमाष्यच ॥ २८ ॥ गृहाणांवलिकर्माणिस्थानः पर्युपसेवते ॥ स्वरागोष्ठमजापे
तेमूषकानकुलेषुच ॥ २९ ॥ मार्जारद्वीपिभिः सार्द्धंसूकरांश्चनकैः सह। किंनरा राक्षसैश्चापिसमेयुर्मानुषैः सह ॥ ३० ॥

गितहृत्रिदयजातेमुसेसोः मतस्थिताः मतिभाष्यमतिकूलेभ्यः पर्गां कृत्वा पाउुर्दंतैरुपलक्षिताः हसंति ॥ २९ ॥ वलिकर्माणि देवपूजासाधनपात्र अद
धन्नपानादीनि स्थानेरेवेमुंजते नववापसा इत्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वीपीभिःशार्दूलैः सर्मीयुः मिथुनीभावेनरताः ॥ ३० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

कालचोदिताः दैवप्रेरिताः पांडुराण्याद्रिक्षाविशिष्टाः कपोताख्यविहगाः रसन्तो विनाशाय विनाशसूचनाय विचरंति गृहेषु मध्ये इति शेषः ॥ २१ ॥ वेश्मसु मक्षुःसे
लापार्थं पोषिताः सारिकाः मक्षुपोषिता निविहाय चीचीकूचीति वाश्यंतः कलहेषिभिः पक्ष्यंतरैः निर्जिता अपि ताः पंजिमूताः पतंति सर्वे पक्षिणो मयागाश्च प्रमा

पांडुराणकपादाश्च विहगाः कालचोदिताः ॥ रसमाना विनाशाय कपोता विचरंति च ॥ २१ ॥ चीचीकूचीति वाश्यंतः शारिका वेश्मसु
स्थिताः पतंति ग्रथिता स्वापि निर्जिताः कलहेषिभिः पक्षिणः सर्वमृगाः सर्वे समाश्रित्य हदंति च ॥ २२ ॥ कालो विकटो मुंडः पुरुषो
ललपिंगलः कालो गृहाणि सर्वेषां काले काले न्ववेक्षते ॥ २३ ॥ एतान्यन्यानि दृष्टानि निमित्तानि समंतेति च ॥ २४ ॥ विसृज्य महे
श्वरं मानुषं रूपमाश्रितं । न हि मानुषमात्रोसौ सोम्य वीर्यविक्रमः ॥ २५ ॥ येन वद्धः सदेव सर्वसेतुः पराक्रमतः कुरुषनाशेनेह
धिंतामेवमेव तत्त्वा वधार्थकर्माणि त्रिपता मायतिस्य ॥ २६ ॥ ॥

द्विसंवत्सरादिषु सोमपरदिविषदतैरवादेनोमर्यः ॥ २१ ॥ कालो भयंकरः विकटो विकरणः कालः कालरूपः पुरुषः सर्वेषां गृहाणि काले काले संध्याकाले अवेक्षते पश्य
तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २५ ॥ स्वस्य रामस्य कर्माणि एतानि निमित्तानि ज्ञात्वा आयति स्मरंञ्जना एवं यत्र कर्मेतद्वधार्थं पर्युचितेन तत्र किंपता ॥ २६ ॥

७· अनुत्तमे छनिह्रष्टंषु गास्स सेष्ठत्रम पौमृषो माल्यवा निर्दष्ठ चत्स्यतस्मेगवृणायन्निग्रहयस्त्रा वपित्वा चंतमांक्किनगपर्यो पेरवणे मगवेष्ट्र्मनः पगास्पमूढमसो नरोचते
॥२५॥ र क्लिंजान्यातसीं वमूवउपदेशं हिंगमेसर्थः ॥२०॥ इति पंचविंशः सर्गः ॥२५॥ हितमुक्कं हितेपथ्यमवितथाक्कं नमर्षयतिनामर्षयत ॥१॥ पाश्वृत्ताः स्वः प्रगिताः स्वः ॥२॥
१ प स्त्रे मविशेषवशत्रुषु लेहमनुस्यैवहितमपत्नास्य नोतितथ्यास्माहितेपरुषंवपदृचउक्तैनेतमम्प मथ्वाबगतेमेमथ्वात्रेगनैवगहीतमिमर्थः ॥३॥ भवेतःपापेष्वानु

र इं वचः स्वनिगमाल्यवानुपरीक्ष्यासोधिपतेर्मनःपुनः अनुत्तमे छनमपौरुषो वलीवभूव तंसौस मवेष्टणवृणां ॥२०॥ इ. मा. षे० ९०
पु० प २ वि श सर्गः ॥२५॥ तनुमाल्यवेनोक्तं हितमुक्कं दशाननःनमर्षयति दशस्मात्कालस्य वशमागतः ॥१॥ सवक्षःसुकुटीवक्रे
कोषस्य वशमागतः ॥ असमीक्ष्य तज्ञाक्षोमाल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥२॥ हितं तथ्यापदहिते वचः परुषमुच्यते ॥ पापेष्वामविशेषव
नैत च्छ्रुत्वा तेमम ॥३॥ मनुष्यं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयं ॥ समर्थमन्यसे केन सक्तं पित्रा वनालयं ॥४॥ रक्षसामीश्वरंमो
चदेवानां च भयंकरं ॥ हीनं मां मन्यसे केन अहीनं सर्वविक्रमैः ॥५॥

मा रावण कृतस्याह मानुषमिति जात्याहीनबलमित्यर्थः कृपणं मनुष्याहीनेनाकम महायुधासामान्याश्रयं पेक्षुद्रसहायं पित्रात्यक्तं निर्धनेवनालयं राज्यहीनेनाप्येकं कथं के ॥२८॥
नमकारेणासमर्थं मन्यसे ॥४॥ रक्षसामीश्वरं देवानां भयंकरं मां हीनं विक्रमैः मनुष्यसे ॥५॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवं परेण मायात्मकत्वे होर्वल्लस्य योभावे पि परुषोक्तो हे तस्माह वीरा द्वेषणावेति । वीरा मयि द्वेषेणाविशेषे पक्षपातेन वानरामभो त्वा हे नेन शत्रुत्वं प्राप्तास्यो कोपात् पुद्धा प्रभवत्वि
ष्यत इति भवन्तेते न्वायाह्न्याहं परुषा एवनं इति प्र केन लवाकस्य पद्याद्युतायो तात्पर्यमित्यर्थः । तदेवं समर्थयन्नाह । नेति मम भुवनेषु हादिसमर्थं पदस्थं स्या
हनत्स्वगात्मस्य रजानो विनायमो त्वा हनेकः पोतिति परुषमभिभाषेत नन्को पीति निश्चयस्वाशाद्वो निश्चये ॥ ५ ॥ १० ॥ एवं पि एत मत्स्ये महत्वे पि हिंसाभम्भेप

वीरा द्वेषेण वाशीके पक्षपातेन वालिपोः । त्वया हं परुषाण्युक्तः पापो त्वा हने न वा ॥ ६ ॥ मम भवेतं परस्यं हि परुषं को भिभाषते ॥ पे
ट्टितः प्राप्तवतन्वतो विनाशो त्वा हनेनवा ॥ ५ ॥ आनीयच वनात्सीतां पुमही नामिवश्रियं ॥ किंगयमतिदास्याभिराय एवस्य भ
यादहं ॥ ९ ॥ कृतवानाकोदिभि ॥ समुद्री वंतलक्ष्मणोप एपवैक्ष्वि देहाभिशवणयवनिहतेमया ॥ ९ ॥ द्वंद्वंदुसनतिष्ठं तिदे
वृता स्वपि संयुगे ॥ सकस्माद्रावणो दृष्टे भयमाहारे पिष्यति ॥ १० ॥ हिंसाभम्भेपमप्येवनं नमेयंतुकस्यचित ॥ एषमेसह
जो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११ ॥ यदि तावत्समुद्रे त्वे सेतुर्वद्धो यहच्छया ॥ रामेण विस्मयः कोत्र येन ते भयमागतं ॥ १२ ॥

गिता वेणवतत्तनमेये वेतसवतसहजः आत्मा नहिद्दुः ननु दोषश्रे नूपम्मतोतन्चाहस्वभावइति । नहिनिर्वोमखएपत इति भावः ॥ ५ ॥ अथ पसेतुवंधेन विस्मय
हि चेत्तदाविकाव तालीप्रमतोमाम्नेयपमित्याह । यदिति तावत्मयगतः रामेणासमुद्रे सेतुर्वद्ध इति विस्मयो यदि को त्रविस्मयः यतः स पद्धणपादे व
गमानठखसामप्य नेत्यर्थः येन सेतुवंधेन ते भयमागतं ॥ १२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु.
॥२०॥

हउमतपोहर्षमत्त स्वतोपिहृष्टापिकथमेवंब्रूषे इत्यत्राह सर्वइत्यादि मन्त्राः भोगादिपरवशाः विश्वस्ताः अस्मान्परिभवितुं कोपि न शक्नोमीति निविघ्नलब्धाः अतएव हृष्टाः
मत्ताश्च चिन्तितस्मिमामादिरूपरिवधवीनत्वू नात्तामायादृपनीतिभाव ३ ॥ मेजीवतद्दजितसमम्यग्येषषी नमाहृद्यभाववविशिष्टजीवनवजिमपिसतिसवनगी चरोजीवत्रगच्छेहिसर्पथः
३॥ करोमिकरिष्यामि ॥ ४॥ आत्मापराधजं सीतापहरणात्मपापराधजं ॥ ५॥ नक्षमणीयं क्षमितुमशक्यं मतिःक्रियैवकर्तव्येतिभावः इहपराधीमाह ॥ सर्वैर्वामिति

सर्वेप्रमत्ताविश्वस्तावंचिताःस्महनूमता ॥ नहिमेजीवतोगच्छेज्जीवन्सवनगोचरः ॥ ३ ॥ सर्वांसागरपर्यंतांसशैलवनकाननां ॥ करोम्य
वानरांभूमिमाज्ञापयतुमांभवान् ॥ ४ ॥ रक्षांचैवविधास्यामिवानराद्रजनीचर ॥ नागमिष्यतितेदुःखंकिंचिदात्मापराधजं ॥ ५ ॥ अब्रवी
त्तुसुसंक्रुद्धोदुर्मुखोनामराक्षसः ॥ इदंनक्षमणीयंहिसर्वेषांनःप्रधर्षणं ॥ ६ ॥ अयंपरिभवोभूयःपुरस्यांतःपुरस्यच ॥ श्रीमतोराक्षसें [illegible]
द्रस्यवानरेंद्रप्रधर्षणं ॥ ७ ॥ अस्मिन्मुहूर्तेहत्वैकोनिवर्तिष्यामिवानरान् ॥ प्रविष्टान्सागरंभीममंबरंवारसातलं ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत्सुसं
क्रुद्धोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः ॥ प्रगृह्यपरिघंघोरंमांसशोणितरूषितं ॥ ९ ॥ किंवोहनुमताकार्यंकृपणेनतपस्विना ॥ रामेतिष्ठतिदुर्धर्षेसुग्री [illegible]

६॥ अयःपुनःपुरस्यांतःपुरस्यचायंपरिभवोदाहरूपोनक्षमणीयइत्यनुषंगः वानरेणप्रधर्षणंतज्जंराक्षसेंद्रस्यदुःखंवमहमेकएवगत्वाअस्मिन्सागरादीनप्रविष्टानवा
नरान्हत्वानिवर्तिष्यामि ॥ ७ ॥ ८ ॥ मांसशोणिताभ्यांरूषितंसंबद्धंअभ्यंगहृषितंभयजनकं ॥ ९ ॥ कृपणेनगर्वसंचारमकृतिजमयेनतपस्विनाशोच्येनहनूमताकिं ॥ नहिं
वोहंमत्यसत्राहरामेतिष्ठतिअहनिष्ठतिसतिकिंमनेनहतेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

राम.
॥२०॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अर्णवं नीत्वा स्थितो ऽसमर्थः ॥ १३ ॥ सो ऽक्षम हंकारप्रकृतो द्वितीय इति स्वपदेशे वै फल्मादिति भावः ॥ १४ ॥ अभ्यनुज्ञातो ऽभ्यनुज्ञया ॥ १५ ॥ मंत्रयित्वा कर्तव्यो विचार्य
विमृश्य निश्चित्य ॥ १६ ॥ गुल्मिकान्गुल्मिकाद्यान्मादिदेशे भाग्यमायेति शेषः ॥ १७ ॥ महामायं मिस्यां दीर्द्वजिह्वि शेषणं ॥ १८ ॥ आदिश्य तन्मुखतो वर्तान्नमत्र वर्णोनां तौ

च्युतौ नीत्वार्णवं तमः सहवाहनसैन्यपौ ॥ मत्तिजाताभिते सत्सेनजीवनप्रतियास्यति ॥ १३ ॥ एवं तु रावणो सोऽभ्यं हृष्टं विज्ञाय रावणो ॥ द्वी
डितो माल्यवानवाक्ये नोत्तं संप्रयत ॥ १४ ॥ जयाशिषा चरराजानं वर्द्धयित्वा यथोचितं माल्यवाननुज्ञातो जगाम स्वं निवे
शनं ॥ १५ ॥ एवं रक्षःसहामात्यैर्मंत्रयित्वा विमृश्य च लंकायां तु तदा गुल्मिकास्थापयत राक्षसः ॥ १६ ॥ आदिदेश च पूर्वं
स्यां प्रहस्तो द्वारि राक्षसं ॥ दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥ पश्चिमायामथ द्वारे पुत्रमिन्द्रजितं तदा ॥ आदिदे
श महामायं परस्सैर्बहुभिर्वृतं ॥ १८ ॥ उत्तरस्यां पुरद्वार्यादिदेश शुकसारणौ ॥ स्वयं चात्र गमिष्यामि मंत्रिणस्तानुवाच ह ॥ १
९ ॥ राक्षसं च विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमं ॥ मध्यमे स्थापयत् गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥ एवं विधाय लंकायां कृत्वा राक्षसपुंग
वः कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥ विसर्जयामास ततः समंत्रिणो विधाय लंकापुररक्षणं महत् ॥ जयाशिषा मंत्रि
गणेन हर्षितो विवेश सोंऽतःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥ श्री० पु० षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

तितिक्षुरसमर्थः ॥ अत्र चोत्तरद्वारे स्वयमेव गमिष्यामीति तान्मंत्रिण उवाच ॥ १९ ॥ वीर्यं क्रमणसामर्थ्यं पराक्रमः शत्रुकार्यंप्रध्वंसनसामर्थ्यं गुल्मो नाम नगरमध्ये चैत्यस्थाने
२० ॥ विधाय लंकायां विधाने ॥ २१ ॥ पुष्कले ऽत्र जयाशिषा जयाशीर्वादकशब्दैः ॥ २२ ॥ इति षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

नावानृणाेणनानैमामसुग्रीवो जांबवत्स्वार्षेणः ॥ १ सहदग्धादंसवेष्टुवर्गः दधादैासुतवोधवा विदुमगः ॥ ३ अमित्रविषये शात्रुदेशे समर्थपवने अकुर्वन ॥ २ मंत्र
मकाणेवाहरूपमित्यादि यात्र्यमुणदिशहिनेदेवोपिसुटर्न्नपाश्रूयते सेपलेकेत्यर्थः ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धि शत्रुहननरूपांशात्कृत्समधानीकृत्यतद पायनिश्चयापमे

नावानामान्नोसलवायसुतः कपिः ॥ जांबवान् स्वराजस्वराक्षसस्त्रविभीषणः ॥ १ ॥ अंगदोवालिपुत्रश्च सौमित्रिः शत्रुघ्नः कपिः सु
षेणः सहदधादेशैंदोद्विविदाववच ॥ २ ॥ गजोगवाक्षः कुमुदेनलो पफ्नसलयाऽमित्रविषयेमासाः समवेताः समर्थपवन
॥ ३ ॥ रपंसालेक्ष्मनेले कोशिरावणपालिता ॥ सासुगोगंधर्वैः सर्वैरपिसुदुर्जया ॥ ७ ॥ कार्यसिद्धिंशाक्रूत्समेत्रपक्षं विनि
णीये ॥ निसंसन्निहितोपचारावणोराक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ अथतेषुप्रवालोषुरावणावाज्ञोत्रवीत् ॥ वाक्येमर्थसम्पदवतंपकला
पविभीषणः ॥ ६ ॥ अनलःशरभश्चैवसंपातिर्विहंगमस्तथा ॥ गत्वालंकामथामास्यः पुरीपुनरीहागताः ॥ ७ ॥ भूत्वाशकुनयः सर्वेप्र
विशश्चपोर्वले ॥ विधानंविहितंयच्चतदृष्टातमुपस्थिताः ॥ ८ ॥ सविधानेयदाक्षुलेरावणस्यदुरात्मनः रामस्तहुवतेः सर्वयाथात
प्येनमेस्थाः ॥ ९ ॥

अः त्रिपतोनिर्मंयत्रराणवणाः सन्निहितः सेपस्थितिपोषः ॥ ५ ॥ अथागम्यपदवत् अथागम्यर्थपदस्वतप्रपकलापैवकृपी
सशवं ॥ १० ॥ पश्चविधानेविहितेशास्यार्थमितिशेषः समुपस्थिताः समसमीपंप्राप्ताः ॥ ८ ॥ २

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु

॥ २२ ॥

एवं द्वारमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ राक्षसानां सहस्रैरित्यादिश्लोकत्रयाणां विशेषणतां ॥ १२ ॥ परमसंविग्नः शुकसारणाभ्यां विदितमहाबलस्वरूपत्वादितः कल्पितं निमीतः ॥ १३
१४ ॥ गुल्मान्सेनाः गुल्मो हि कायसेनानिवेशभेदः ॥ १५ ॥ तद्दलाधिपशब्दनानन्तरचितैः मतिरोधकानुपदिश्य तच्च सर्वं लक्ष्यस्य सम्यक् किमस्मदुपरि ज्ञानायत्तम्

पूर्वे पञ्चशतः सर्वलोहानामासन्धितिष्ठति ॥ दक्षिणे च महावीर्यो महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥ इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः प
ट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ ११ ॥ नानाप्रहरणैः शूरैरावणो रावणात्मजः ॥ राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः
॥ १२ ॥ युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३ ॥ विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता
बलेन राक्षसैः सार्द्धं मध्यमे गुल्ममास्थितः ॥ १४ ॥ एतानेवंविधान्गुल्माँल्लङ्कायां समुदीक्ष्य ते ॥ मामकाः सचिवाः सर्वे शीघ्रं
पुनरिहागताः ॥ १५ ॥ गजानां च रथानां च सहस्रमयुतं तथा ॥ हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिश्च रक्षसां ॥ १६ ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च संयु
गेष्वाततायिनः ॥ इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

छेदकसाहस्र गजानामिति ॥ गजयोधिनामित्यर्थः सहस्रं सहस्रद्वयमिति शेषः रथानां रथिनामयुतं दशसहस्रं सहस्रद्वयमिति शेषः सहयानामनेन दाहतानां मयुते द्वे सहस्रद्वे सा ल्प
सांसाग्रकोटिः किंचित्त्रसंख्याधिककोटिः संख्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ एतेरक्षपारतयः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ २२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

श्रुत्वापौराणिकात् तत्र जपीधिमस्य तिचतुर्विंशति सर्वेषु एकैकस्य तस्य कस्यमह स्रांसहस्रं अनेकलक्षं पौरावाते ब्रह्मार्पणे प्रतिष्ठितानीतिसंदेवेषु ॥१८ विभीषणः एतां मे त्रिभिर्लोकां प्रव
त्रिमेदेम कालोगोन्त्का तानेरा सालानू अनन्ता दीनच रामेत्विणो दर्शयत ॥१९॥ एवमावृजो विभीषणो रामप्रियाचिकीर्षया तैः सचिवैः कालेमहतैः सर्वलोकाधोपद्रुत्रं त
द्रमाय्यमस्वदेश्यत ततो राममिरसुत्रान्स्वव्रवी दितिसदेवेषु ॥२०॥ सोनृमिदानींनालत्तनवलेमम ततारामितिज्ञायषितं तस्य पतनवलस्यहतामाह कवेरतिति बहिः

एवं कैकस्याश्च ब्रह्मर्षे राक्षसस्य विशांपते ॥ परिवारः सहस्राणां सहस्रम् प्रतिष्ठते ॥१९॥ एतां मे वज्रिणे लंकां [illegible] मे त्रिलोकां विभीष
णः एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसो लानन्दर्शयत ॥ लंकापालस्य चित्रैः सर्वैरामायमतस्वदेश्यत ॥ रामं कमलपत्राक्षमिदमन्नाप्रवीजत्
एवमावृजः श्रीमान् रामप्रियचिकीर्षया ॥२०॥ कुबेरोद्वपदस्य रावणः मन्त्रयध्यत ॥ षष्टिः शतसहस्राणि तदानियोतिराक्षसाः ॥२१॥
पराक्रमेणावीर्येण तेजसा सत्वगौरवात ॥ सदृशाः पंचदर्पेणारावणस्य दुरात्मनः ॥२२॥

शतसहस्राणि षाष्टिलस्य मित्रार्थे ॥२१॥ पराक्रमेण पराभिमुखं नसाम पर्येन वीर्येण ब्रह्मदेवपमविल्हजनवे नतेजसा भजतापेन सत्वागौरवात् । सैर्वीति राधेन
दर्पेणा च रावणस्य पंचयेदशाननस्य सारस्वतिः र्द्वैराम्ब्रपः ॥२२॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु

॥१००॥

एवा मिहेति धौशत्रुबलवर्णनस्य प्रक्रमिस्यापोक्षपरिहरति अत्रेति ॥ अत्र एवं बलवर्णविषये मन्युः रोषो न कार्यः यत त्वां एवं प्रतिविषये त्रिलेनेरो षय-
सादपेते रोषो त्वा स्वस्य प्रकृत माह समर्थो हीति ॥२३॥ तत्रेत्यादि वानिदंपहा पराक्रमे वानानीकं बाह विभज्य व्यूहेन चतुरंगबलेन वृते त्वाता निर्मथिष्यसि ।

अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये ॥ समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥२२॥ तद्वाक्यं स्तुतिं गीर्णं बलेमह तावते वा-
यो देवानरानीकं निर्मथिष्यसि राघव ॥२४॥ एवमाप्रजेवाक्यमेवं ब्रुवति एवं शत्रूणामतियातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥२५॥
एवं द्वारे तु लंकायां नीलो वानरपुंगवः प्रहस्तमतियोद्धारं हस्ताद्वानैर्वृद्धमिवं वृतः ॥२६॥ अंगदो वालिपुत्रश्च बलेन महता वृतः
दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥२७॥ हनूमान् पश्चिमं द्वारं निपीड्य पवनात्मजः ॥ प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिः
कपिभिर्वृतः ॥२८॥ दैत्यदानवसंघानामृषीणां च महात्मनां ॥ विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥२९॥

मत्प्रहृष्टस्त्वार्षः ॥२४॥ प्रतियातार्थं प्रतिक्रियार्थं ॥२५॥ एवं द्वारेष्वित्येतस्यार्थः प्रहस्तेति प्रहस्तस्य सेनापतेरित्यर्थः ॥२६॥ २७॥ अप्रमेयात्मेति पापाविन-
रं दुर्जितो पंमेवार्हति भावः ॥२८॥ तस्य चोत्तरद्वारनिरोधे हेतुमाह दैत्यदानवरत्यादि ॥ विप्रकारः परपीडा प्रियायस्य सः क्षुद्रबुद्धिः ॥२९॥

एम·

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पुः प्रजाः सेनापपन्नसर्वान्लोकान्परिक्रामतीति दिग्विजयाय तस्य वधे हे ब्रह्मन्नेव वधतो निश्चितं ॥ २० ॥ अतो हमेव सौमित्रिणा सहहनुमन्तं नेगा द्ध्यानिपीड्य भवेत्स्वामिपवत्रत
वैलोक्यवणो वक्तुं नद्रतिसंबंधः ॥ २१ ॥ एवं कोप्यवलमध्यमेवबलवद्याणवानां द्विजिह्वा मक्षिष्ठितपोहन्तारं वाश्चिमपोमभवत्विमस्पिमायनः ॥ २२ ॥ अथ यावान् रावणमपिक्राम
रूपतपो रूपं तारकं गणोन्यद्वैबीयपारब्धी पविक्रान्तेभाषादहन्तु चैवेति । सेनानिम्नवानरप्रधानानां संकेतः ॥ २३ ॥ अस्य समयो जनमाहवानरइति नोऽस्माकं वानर

परिक्राम्यति यः सर्वान्लोकान् सेनापपन्नप्रजाः त्वया हे राम सर्वे द्रष्टव्यमेव वधिष्यतः ॥ २० ॥ उन्नतेनगात्वा महेन्द्रसौमित्रिणा सह । निपीड्या
भिमवे सप्ताग्निं वैलोक्यपत्रुरावणः ॥ २१ ॥ वानरेंद्रस्त्रं बलवान्स्वराजस्तु वीर्यवान् । रायस्वेन्द्रानुजस्त्वेवरगात्मे भवतुमध्यसे ॥ २२ ॥
न चैव मानुषरूपं कार्यं हरिभिराहवे । एवा भवतु नः संज्ञा युद्धेस्मिन्वानरे बले ॥ २३ ॥ वानरा एव नश्चिह्नं स्वजनेस्मिन्भविष्यति वयं
तु मानुषेणोव स्मस्पोन्स्वामहे परान् ॥ २४ ॥ अहमेव सहभ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा । आत्मना पंचमश्चापि सखा मम विभीषणः ॥ २५ ॥

रावणमित्युक्तजनेचिह्नं भविष्यति अस्माकं वानरलेवमेवात्मीय संकेतः ॥ २२ ॥ अस्य समयोजनमाहवानरइति नोऽस्माकं वानराएव अस्मिन्स्वजने चिह्नं भविष्यति । अस्मा
कं वानराणमेवात्मीयत्वज्ञापकं भविष्यतीत्यर्थः । मानुषेण रूपेणोनिषेधः विभीषणादीनामपि मानुषरूपसंस्थानसादृश्यादेवमुच्यते ॥ २४ ॥ केसमत्रत्याह अह
मिति । आत्मना पंचमः संचिवचतुष्टयसहितो विभीषणः इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

श्री ... पुस्तक ... श्री लक्ष्मण किला

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰ कृत्यसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थं विभीषणमेवमुक्त्वा सुवेलारोहणे विषये मतिं मननात्मिकां बुद्धिं निश्चयात्मिकां चकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥ आरोहणोद्योगे हेतुमाह र
॥१०५॥ मणीयतरमिति सौंदर्यालोकनमेव तदारोहणे हेतुर्न तु लंकामार्गः अत एव लंकावरोधायावरोहणे वक्ष्यति ॥ २ ॥ महात्मा महाबुद्धिः महर्षिरूपः अभिश

स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणं ॥ सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान् मतिः ॥ २४ ॥ रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटं
॥ २ ॥ ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा महर्षिरूपोऽभिजगाम लंकां कृत्वा मतिं सोऽपि वधे महात्मा ॥ २५ ॥ इ सार्षे
श्री वा॰ यु॰ सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३ ॥ स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति ॥ लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरं ॥ मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २ ॥ सुवेलं साधु शैलेंद्रमिमं धातुशतैश्चि
तं ॥ अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमां ॥ ३ ॥ लंकां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ॥ येन मे मरणान्ताय हृता भार्या
दुरात्मना ॥ ४ ॥

येन महर्षेः प्रशंसापोरूपमले कालेवै कदेशो सुवेलं महात्मा महाधृतिः प्रीतिर्हितीय महात्मपदार्थः अभिजगाम ८५
आरोहणायेति भाव ॥ २५ ॥ इति सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ विधिज्ञं कार्यज्ञं ॥ २ ॥ चितं व्याप्तं ॥ अध्यारोहामहे । आरोक्ष्यामहे मरणान्ताय मरणहेतुभूता
येति रत्यर्थं ॥ ४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

राक्षस्यास्य सः सेवेषीमानीच पाकृत्याखुद्याहेदुनायेनण्वृतीनक्ष मद्रिकेनस्तानंतेनतत्कुलं गृहीतं रतिसंवेध ॥४॥ संगंत्र्यपन् संविचिंतपन् चित्रमात्तुं सुवेल
गिरिमन्वयः ॥२॥ समयहितः सावधानः ॥५॥ सागासरस्सम ॥ विद्यणोतिहनेसानिस्मादि ॥५॥६॥ तेमसिद्धारातेश्च ये चवासवेगमवणाः वासवेगगतयोपचत्रत्व
येनक्षणेनविज्ञातोनवमेनकुलं तथा ॥ राक्षसमानीचपावस्थायेनतत्कुर्हितंकुलं ॥५॥ एवंसमंत्र्यप्तेवमक्षोभोरावणंप्रति ॥ रभ्यक्षः सु
वेलमासाद्यचित्रसानुसमपाहृतं ॥६॥ हस्तनीलस्मणाश्चेवमन्वगाह्मसमाहितः सप्रांचोयस्त्रुथयमस्नहृद्विक्रमेरतेः ॥७॥ तमन्व
रोहत्सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः हनूमानंगदोनीलोमैंदोद्विविदोवच ॥८॥ गजोगवाक्षोगवयः शरभोगंधमादनः पनसः
कुमुदश्चैववहवोसेस्त्र्वयथूथपा ॥९॥ जांववांश्च सुषेणश्च वशालस्थमहाकपिः दुर्धर्षश्च महातेजास्तथा शतवलिः कपिः ए
तेचान्येचवहवोवानराः शीघ्रगामिनः ॥१०॥ तेवायुवेगप्रवणास्ते गिरिंगिरिचारिणः ॥ अध्यारोहंतशतशः सुवेलं यत्रराघवः
॥११॥ तेत्वदीर्घेणकालेनगिरिमारुह्यसर्वतः ददृशुः शिखरेतस्य विषक्तामिवखेपुरीं ॥१२॥
वः येनतस्यवस्त्राहल्लेनैव सुवेलपर्यारोहत ॥१३॥ तस्यशिखरेरम्येनवेजितिशेष ः खेस्याकाशेविविक्तांतराचित्रामिवपुरींददृशुस्तेसंवेधः ॥१४॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥१०२॥

वानराश्च ददृशुस्ताः हताभिति ॥२॥ स्प्रसार्थं प्राकाराचयसंस्थैः प्राकारमचव मंत्रत्रसैस्यैः नीलेनिशाचरैः अपांप्राकारं हृतमिव ददृशुः प्राकारचयसंस्था
न्निशाचरान् प्राकाराद्वहाद्ददृशुरित्यर्थः स्पाच्चपोवपमर्त्त्विपामिस्मरः ॥४॥ ५॥ प्रतिर्दिजितः रुवरवीहृतः रश्मिचंद्रदीप्तेति ॥ स्वपयाविशेषणात्

तां शुभ्रांशमवहारां प्राकारखशोभितां ॥ लंकां रामः ससैन्यः सर्वां ददृशुर्हीहरयपाः ॥३॥ प्राकारचयसंस्थैश्च ततो यानी ले
श्रुत सस्तैः ददृशुः सेहरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं हतं ॥४॥ ते ददृशुर्वानराः सर्वे रक्षसानुपहत्कांक्षिणः समन्तु विविधाकारा द
लच्छत्रमसपपश्यत ॥५॥ ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्यापागतिं जितः रश्मिचन्द्रमरीच्या च स्वमासमतिवर्त्तत ॥६॥ ततः
सारमोहरीवाहिनीपतिर्विभीषणो नमति नेयसन्नः सलसैन्यो हयपपूर्यसंयुतः सुवेल एव सैन्येवमस्थापयत् सुवेले ॥७॥ इ
ति श्री ० वा ० पु ० ह ० स्र ८ विंश सर्गः ॥२८॥ वानरविमुषितास्त्र सुवेले हरियूथपाः लंकायां ददृशुर्वीरा रम्याण्युप
वनानि च ॥१॥ समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च ॥ दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥२॥

वेलाद्रौ हतांपौ तस्मिन्प्रस्मासिन्नवुगम्यतेते नमतिपदिश्च हृष्टं भः ॥६॥ हीवाहिनीपतिः वानरसेनानिवाहकः ॥७॥ इत्यष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥ वनानि अल्पविभव
नानि उपवनानि हृत्विमानि ॥१॥ समानि च तानि सौम्यानि समसौम्यानि निम्नोन्नतरहितानि स्निग्धानि चेत्यर्थः अतएव रम्याणि रमणीयानि विशालानि वि

राम
॥१०२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

चेपके त्यादिश्लोकाविशेषणं नागमाला नागकेसरो वृक्षः ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रुमैः पारिजातादिभिः फलपुष्पितैर्विशेषः ॥ ५ ॥ द्रुमाणि वाहविचित्रैरिति स्वादुफलपुष्पाणि तानी
या ॥ ६ ॥ नागवृक्षाः ॥ ७ ॥ सर्वर्तुकास्तवो यस्मिन् तत् सर्वर्तुकं षट्पदैर्भ्रमरैर्नादितं ॥ ८ ॥ कोयष्टिबकैः नीलकंठैर्विशेषैः नृत्यमानैः नृत्यद्भिः बर्हिणैः म

चंपकाशोकबकुलसालतालसमाकुलां ॥ तमालपनसच्छन्नां नागमालासमावृतां ॥ ३ ॥ हिंतालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैः सुपु
ष्पितैः तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समंततः ॥ ४ ॥ शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः लंकावद्वविविधैर्द्रुमैर्यथेंद्र
सामरावती ॥ ५ ॥ विचित्रकुसुमोपेतैर्नवकोमलपल्लवैः शार्दूलैस्त्वत्र पानीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥ गुल्मपाल्माभि
स्पाणि पुष्पाणि च फलानि च ॥ धारयंति नगास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७ ॥ तच्चैत्ररथसंकाशं मनोज्ञं नंदनोपमं ॥ वनम
र्वहिकं स्फुशुशुभे षट्पदायुतं ॥ ८ ॥ नत्यहकोयष्टिबकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिणैः हृतपप्सनानाचरपुष्टवेवननिर्झरैः ॥ ९ ॥
नित्यमत्तविहंगानि भ्रमराचरितानि च ॥ कोकिलाकुलषंडानि विहगाभिरुतानि च ॥ १० ॥

पुरैश्वसहितानां ॥ परपुष्टानां कोकिलानां रुतवननिर्झरैः निर्झरपतेर्वनेशु शुशुभे रतिपोजना ॥ वनरमणीयकाकृष्टचित्रास्तत्र विविशुस्सह ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पदेवमनोबराममितिः ॥११॥ इदंस्पष्टमाहऽपायेतिः ॥१२॥ तथापापमाहकामेतिप्रपुंत्वमाषेनिश्चितानिश्चितवंतः ॥१३॥ ततोपिकिंतत्राह काकुत्स्थमितिविष्टमं
स्पष्टंरूपः एतेतिशेषः ॥१४॥ यत्तेमेषितत्वज्वनेनापिकिंतत्राह सहीति ॥ सेनांदानरक्षेनां समुत्थाप्यास्मात्काशीपर्व आक्षिप्यमेवोपपास्यतिअस्मनिजि

अथ रामं ससुग्रीवं परिघेणासलक्ष्मणं । आगमिष्यामि हन्ते को विश्लेषां महीरवाहिनीं ॥११॥ इदंसमापरंवाक्यं श्रुत्वाराजनपदीक्षसि
उपापकुशलोखेचजपेच्छ्रुत्वा तंहितः ॥१२॥ कामरूपधराः प्राप्ताः समीमामीमदर्शनाः । रक्षसामंसहस्राणि रक्षसाधिपनि
श्चिताः ॥१३॥ काकुत्स्थमुपसंगम्य चिवृत्तं मायया पुनः । सर्वैश्चसंभ्रमामत्वा भुवं तु रक्षसत्तमं ॥१४॥ प्रेषिताभरतेनैव भ्रात्रा रामरु
पवीपसा ॥ सहिसेनांसमुत्थाप्य क्षिपमेवोपपास्यति ॥१५॥ तेजोवपमितत्सर्वी शूलशक्तिगदाधराः ॥ चापवाणासिहस्ताश्च त्वरि
तालत्वपामते ॥१६॥ आकाशेप्रातशः स्थित्वाहत्वातां हरिवाहिनीं ॥ अप्रमप्रास्त्रमहावृक्षाम्पापयामपमक्षयं ॥१७॥ रावचेदुपसर्पे
तामनयंरामलक्ष्मणौ ॥ अथ प्रथमपनीजेझ्जहत्वामेवजीवितं ॥१८॥ कौंभकर्णिस्तजोवीरो निकुंभोनामवीर्यवान ॥ अब्रवीत्सरमकुद्धोरावणं
लोकरावणं ॥१९॥

शेषः ॥१५॥ ततः किमित्यत्रमध्येमार्गमहत्येतिवध्यकारणं त्वमाहत्ततरजिपामेति लोउत्तमपरुषऽवचनं ॥१६॥१७॥ उत्तमंत्राको
र्यसिद्धिमाह रावंचेदिति एवमस्मदुक्तं सपष्टुतस्यधेषीतजानाजिन दासर्वथा अस्मदीयमनयंक्रतंचमुपसर्पेनामासुपातांजत आपनीतेकेनवत्यसहा
रेणावप्यमेवजीवितंजहता जहेतामित्यर्थः ॥१८॥ कौंभकर्णिकुंभकर्णापत्यं ॥१९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥१४॥ गाणतम नेनमदोत्का ॥१२॥ अमेनित्सादिसार्ह श्लोक हृपमेकान्वये ॥ नृश्चेत्मईमिकं वाक्यं अमेलुक्षो पन्नमवेष्टयतिमिन्का: ष्यत्त्रिक्षलं कांजन्म:
१४ ॥ १५ ॥ १६ तेन शब्देनाविचेलाः दशादिशो जग्मुर्गीतमर्थः ॥ १७ एवं चित्रकूटस्य दक्षिणा शिखरसुवेलाख्यम्नाम ध्यम शिखरवर्णयति शिवाः नित्सादिसांशु

यं गणजाधिगीतान्किंकृ हैसेविनानिच ॥ कोयष्टिकविघुष्टानि मारसाभिरुतानि च ॥१८॥ विविधश्लेतनतला निविनासपवनानि
च ॥ हृष्टमस्युदितावीणहापः कामहृपिणः ॥१९॥ तेषां नृविशातोतं चवानरगणा महौजसा ॥ पुष्पते सर्वसाभिर्वं वोमातामसो निलः
१२ ॥ चयेलुहारीवीरणां श्याणित्रिक्षम्ध ष्यपाः सुयो वेताभ्यनुज्ञाताले कांजम्मुः पताकिनीं ॥१४॥ विज्ञामतपंतो विहगानत्रा
सयंतो मृगा द्विजान ॥ कंपयंत श्चत्मालेकांनादैः रविनिंदतावगाः ॥१५॥ कुर्वतं तिम हावेगा महीचाणपाडिता ॥ नश्चसहंसे वृ
हंजगामचाणोत्थितं ॥१६॥ सक्षाः सिंहाश्चमहीषावानरमणामृगाः खगाः तेन शब्देन वित्रेसुर्भीता दिशो दश ॥१७॥ शि
खं तु चित्रकूटस्य मांशुचैकं दिविस्पृशं ॥ समंतात्सपुष्पसंछन्नं महाजनसमन्विते ॥१८॥
पार्श्वपवित्रं शिम्बादृशापेक्ष्याउत्तरे त्रोककमनोदिविस्पृशं दिविस्पृशं ॥ इत्यंभांचेतिहे सेकृ अवकूटस्य पत्वार्थः समंतात्सीनेः महाजनेनसंयुर्तो ॥१८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

शतयोजनेति अनेकयोजनेत्यर्थः ॥ स्फाटिकोऽश्मा हिममूषितम ॥१९॥ निविष्टेति ॥ इदं च लंकायाः पञ्चमहाद्वारोत्तरावस्थितरावणावासस्थानभूतोत्तरद्वारपरं ॥२०॥ काञ्चनेन स्वर्णमयेन शालेन
प्राकारेण शोभत इति संबन्धः ॥२१॥ प्रासादभूषितत्वे उपमानं घनैरित्यादि ॥ आतपापाये वर्षाऽन्तसमये मध्यममेव पदमिति ॥ त्रिविक्रमावतारे त्रिभिः पदैः सर्वलोकक्र-

शतयोजनविस्तीर्णो विमलश्चारुदर्शनः ॥ स्फटिकोऽश्मा महद्दौच्चैर्वृद्धः मायेशकुनैरपि ॥ मनसापि दुरारोहो किं पुनः कर्मणा जनैः ॥१९॥
निविष्टा तस्य शिखरे लंका रावणपालिता ॥ दशयोजनविस्तीर्णा तथा द्विगुणमायता ॥२०॥ सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डुराभ्रसन्निभैः
काञ्चनेन च शालेन राजतेन च शोभते ॥२१॥ प्रासादैश्च विमानैश्च लंका परमभूषिता ॥ घनैरिवातपापाये मध्यमे वैष्णवे प-
दं ॥२२॥ यस्यां स्तंभसहस्रेण प्रासादः समलंकृतः ॥ कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन् ॥२३॥ चैत्यः स राक्षसेंद्रस्य
बभूव पुरभूषणं ॥ शतेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥२४॥ ॥

पदो मध्यमपदेनांतरिक्षं क्रांतमित्याकाशं वैष्णवं पदमित्युच्यते ॥२२॥ तत्र रावणगृहप्रासादविशेषे रावणलक्षणं तत्राह ॥ यस्यामिति ॥ स्तंभसहस्रेण निर्मितेन र-
तिशोभनः ॥ उल्लिखन् स्पृशन्निव ॥२३॥ पुरभूषणं ॥ प्रासादो राक्षसेन्द्रस्य चैत्यमालयः चैत्यमायतनं तुल्ये इत्यमरः ॥ समग्रेण रक्षसां शतेन सम्य-
क्सन्नाह ॥ बतानेकेनेत्यर्थः ॥२४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु एवं वानराणां मग्रगन्ता नो लंकादर्शनमुत्सुकाः वस्थापितद्रुमैर्निमाहमनोज्ञाभिस्थादिना । पर्वतैः क्रीडाशैलैः नानाधातुविचित्रैश्च तिपर्वतैर्विशेषतः ॥ २५ ॥ २६ समृद्धा
॥ १०४ ॥ पुत्रवां समृद्धार्थाम्बसमृद्धद्वा लक्ष्मीवाननगरदर्शनजप्रीतिविकसितकान्तिः ॥ २८ ॥ समाप्रख्योदेवदर्शनेः ॥ २९ ॥ नानिम्रे रवल्लभि सेविधानैरसाणां ॥ २८ ॥ रमेकोन

मनोज्ञां कांचनवन्तीं पर्वतैरुपशोभितां नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानोपवनाकुलां ॥ २५ ॥ नानाविहगसंघुष्टां नानामृगसमाकुलां नानाकुसुम
संछन्नां नानारसमसेवितां ॥ २६ ॥ तां समृद्धां समृद्धार्थो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः एवमस्य वीरमोददर्शमहवानरैः ॥ २७ ॥ तां महाग्रहसंबा
धां दृष्ट्वा लक्ष्मणाग्रजः रामः विस्मयमापवीर्यवान् ॥ २८ ॥ तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलंकृतां च ॥ पुरीम
हायन्त्रकपाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २९ ॥ इत्यार्षे वा० यु० एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ततो रामः सुवेलाग्रे योजनद्वयमं
डले ॥ स्थित्वा स समुग्रीवो हरियूथपसंवृतः ॥ १ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् । त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्म
णा ॥ २ ॥ ददर्श लंकां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभितां । तस्यां गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेन्द्रं दुरासदं श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितं २
रक्तचन्दनसंलिप्तं रक्ताभरणभूषितं ॥ ४ ॥ नीलजीमूतसंकाशं हेमसंछादितांबरं ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसं ॥ ५ ॥

चत्वारिंशः सर्गः योजनद्वयं मंडलं योजनद्वयपरिमाणविस्तारं ॥ १ ॥ २ सुन्यस्तां सुनिवेशितां ॥ ३ श्वेतचामरपर्यन्ते उभयपार्श्वे वीज्यमानेत्यर्थः विजयसूचके छत्रेण एम
शोभितं छत्रेणाग्नचिह्नेन शोभितं ॥ ४ ॥ हेमसंछादितो वा हेमालिपाचितहंसादिविचित्रैः संछादितमंबरमुपरितनवस्त्रं यस्य । उत्कृष्टाः उत्सादिताः किणाः व्र
णविशेषा यस्य ॥ ५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

शशालोहितेशशशमधिं तेनत्वद्रुमाणगवतारूकवासमसाज्ञत्पयवृक्षेणसंवीते ॥ ६ पप्रथतां पप्रथतो ऋषमा दृष्टेत्यर्थः ॥ क्रोधवेगेनकथं मनस्वामिनोग्रेणोपचारेति
ष्ठ तिउरान्येति कोपातिशयेन संततसंस्तत्वेन मनोजवेनशाणोवलेन चमेरितो चलाधात् सर्वेलाधातउस्याचपगो ऽस्थलेण वणावस्थितिस्थाने ऽप्लवेदतिसंबंधः ॥ ५ ॥
श्वं तत्तात्मनामनसा ॥ ९ पार्थिवेंद्रस्य तेजसानुगृहीतेनमयात्वमप्यनमोक्षहेतमापिमायेणसखाखाभिभिमायेणादास इतिभावः ॥ १० उसमसगोपणादितिश

शशालोहितमार्गेण संवीतेन नभस्वता संध्यातपेन संछन्नं मेघराशिमिवांबरे ॥ ६ ॥ पप्रथतां वानरेंद्राणां तया वृक्षापि पुष्पतः
दर्शनादृक्षसेंद्रस्य सुग्रीवं स हसोत्थितः ॥ ७ ॥ क्रोधवेगेन संतप्तः स वेगेन च वलेन च श्चे चलाधादथोत्पाय पप्लवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥
स्थित्वा मुहूर्त्तं तमेयस्य निर्भयेनांतरात्मना त्वया ह्ययं च तं दृष्ट्वा सो ऽब्रवीत्परुषं वचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्य रामस्य सखा दासो ऽस्मि
राक्षस न मया मोक्ष्यसे यत्नं पार्थिवेंद्रस्य तेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य प्लुवे तस्य चोपरि ॥ आकृष्य मुकुटं चित्रं पातय
यामास तं भुवि ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तूर्णमायांतं बभाषे तं निशाचरः ॥ सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥

षः तस्योपरि उत्प्लुत्वा गत्वेत्यर्थः चित्रमद्भुतं तत्तमस्ति इंद्रमुकुटं तस्य ष्पिं सोमाहीना भुवि पातयामास तत्स्मात् पिंवाखपे च श्रृंगोपपात ॥ ११ ॥ तूर्णमायो
तमन्तत्वाद् इति शेषः त्वं मे परोक्षमसन्निधाने सुग्रीवः शोभनग्रीवः इदानीं तस्मिन्निक्षाने हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

मु॰ ॥१०५॥

तलेमृत लेक्षीउपायोवलाहतकेउकोपयाद्युग्निशतितहृत्तमत्यापवाहुस्यामाक्षिपतमृणाविति शेषः ॥१३॥ शोणितेनमधिरेणाक्तवर्णौ देहोपयोः पास्संग्नि
शेशाल्मलीकिंशुकाविवपुष्पिताविति शेषः ॥१४॥ तौएसोमेंद्रवानौद्रेशमुष्टिमहार्हैः मुष्टानाव्यथपातेनमहार्हैः तस्सौउयाश्चएत्निघातैः निषककनिश्वसृष्टिवज्ज
मकोशमहार्हैः ॥ आत्निस्तुनिघ्नन्निशेनेमम ः स्वसबहुपस्त्रमेनामसुवहृचक्रतुः ॥१५॥ अथवेगौवानरएमसेंद्रौणौव एवेदिमध्येचिरंकालेनिउहंबाहुउहंतः

दृष्टुत्कोस्यापतेक्षिप्रंवाहुस्यामाक्षिपन्नले । केउवुत्तेसमत्यापवाहुस्यामाक्षिपहृतिः ॥१३॥ पास्संलेद्वितिदिग्ध्वांगौपासंशो
णिताक्तदेहौ ॥ पास्संग्निशनिहद्यचैशेपासंशाल्मलीकिंशुकाविव ॥१४॥ मुष्टिमहार्ह्यैस्तलमहार्हैररत्निघातैश्चकराग्र
यातैः तौचक्रतुर्युद्धमसह्यरूपंमहावलौएसवानरेंद्रौ ॥१५॥ कृत्वानियुद्धंभृशमुग्रवेगौकालेचिरंगौपरवेदिमध्ये ॥ उत्क्षि
प्यचोत्क्षिप्यविनम्यदेहौपादक्रमाद्धौएवेदिलग्नौ ॥१६॥ अन्योन्यमापीड्यविलग्नदेहौ ॥ तौपेततुःसालनिखातमध्ये ॥ उत्पेततु
र्भूतलमस्पृशंतौस्थित्वामुहूर्तत्वभिनिस्वसंतौ ॥१७॥

त्वाउत्क्षिप्योत्क्षिप्यपास्संमुहुं क्षिप्त्वापास्पर्शदेहौ विनम्यपादक्रमातपादविन्यास
सविशेषात्गोपुवेदिलग्नौपदान्यदंपश्चाच्चालितौउनुर्पदह्ययंसमामतीप्सितयोःगोपुवेदिकायांनिस्थलेस्थितावित्यर्थः ॥१६॥ ततश्चान्योन्यमापीड्यवा
हुभ्यांसंवेष्ट्यविलग्नदेहौ प्लिष्टदेहौ संतौशालनिखातयोः मांकापरीखातयोर्मध्येनिपेततुः ॥ अथलायवात्तिशयेनभूतलमस्पृष्ट्वोवोत्पेततुः ॥१७॥

सु॰ ॥१०५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ततो गुरुहुंकृतेन लीलया त्वामगवशादभिनिष्क्रमतो पुराः लिंगय चालिंगय च पुनः पुनः मालिंग्य दूरमर्थः बाहुपीडैः बाहुपाशैः पाशः संयोजयामासतुर्निविडं बबं
धतुरित्यर्थः संरंभो भिनिवेशः शिक्षा खड्गाभ्यासः बलं शक्तिः एतैः संप्रयुक्तौ तौ वीरौ आजियुद्धे न कंप्यानि न जग्मतुः ॥१७॥ एणा हूलसिंहौ एणा हूलस्त्रे शेणजेंद्र
पोताविसंप्रयुक्तौ । अन्योन्यं संयुक्तौ संहत्य उरोभ्यामन्योन्यमापीड्य कराभ्यां संवेष्ट्य संमेर्य च पक्षाभ्यां युगपत्पेततुः ॥१८॥ अथ उपम्य उद्धृत्य अधिक्षिप्य तौ पातयं

आलिंग्य चालिंग्य च बाहुपीडैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ संरंभशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ न कंपितौ जग्मतुराजिवीरौ ॥१८॥ एणा
हूलसिंहाविव जातदर्पौ गजेंद्रपोताविव संप्रयुक्तौ ॥ संहत्य संवेष्ट्य च तौ कराभ्यां तौ पेततुर्वै युगपद्धरण्यां ॥१९॥ उपम्य चान्यो
न्यमधिक्षिपंतौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ न कंपितौ जग्मतुराशु वीरौ ॥२०॥ बाहून्नमैर्वारण
वारणाभैर्निवारयंतौ परवारणानि ॥ चिरेण कालेन भृशं प्रयुद्धौ संचेरतुर्मंडलमार्गमाशु ॥२१॥ तौ परस्परमासाद्य यत्नाद्वा
न्यसद्दते ॥ मार्जाराविव भक्षार्थे वितस्थाते मुहुर्मुहुः ॥२२॥

तौ एवं बाहुयुद्धमार्गैः संचक्रमाते चेरतुः अन्योन्यमधिक्षिप्य ताभ्यां व्यायामः तत्शिक्षाबलेन संयुक्तौ ॥२०॥ बाहुपेशैर्भिः मत्तगजानिति वारणाः महागजानिवा
वारणानि ॥ अर्गलानि तत्सदृशैर्बाहुभिः नमैर्निवार्य अन्योन्यमाशु वारयेतामपि न कंपितौ संप्रेमेनुजग्मतुः चिरेण कालेन ॥ बहुकाले न भृशं संप्रयुद्धौ युध्यमानौ तौ मंडमार्गं पाद
त्राणविशेषमार्गैः संचेरतुरित्यर्थः ॥२१॥ भक्षार्थे भक्ष्याणां प्राप्तिनिमित्तं यथा वितस्थाते तथेत्यर्थः ॥२२॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

रा
॥१०६॥

विचित्राणि मण्डलानि मण्डलभेदम् विविधानि स्थानानि पादयोः स्थैर्यप्रविक्षेपातिविक्षेपातिविक्षेपादिविन्यासविशेषरूपाणि गोमूत्रकाणि गोमूत्राकार
कुटिलगमनानि चित्राणि गतप्रत्यागतानि नानाप्रकाराण्युपसर्पणापसर्पणानि ॥२२॥ तिरश्चीनगतानि तिर्यग्गमनानि वक्रगतानि सव्यापसव्यसंचारणानि
महारणोपरदत्तमहारणाश्वयोः स्वस्थाने चलनादिनामर्थाकरणं ॥ कृत्स्नं स्वमहारावेण स्वापादकस्थाने सकृत्कर्तुकमहारावर्जनेन परिधावने एकस्मात्तिर्य
तः समन्तात्सम्यक्भ्रमणं ॥२४॥ अभिद्रवणमाभिमुख्येन शीघ्रगमने ॥ आप्लावमीषदीषद्गमनं अवस्थाने कृत्वागमनमिति यावत् सविग्रहमास्था

मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च । गोमूत्रकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥२३॥ तिरश्चीनगतान्येव तथा
वक्रगतानि च परिगोमुखं महारणं वर्जनं परिधावनं ॥२४॥ अभिद्रवणमाप्लावमवस्थानं सविग्रहं परावृत्तमपावृत्तमप
द्रुतमवप्लुतं ॥२५॥ उपन्यस्तमपन्यस्तं बाहुमार्गविशारदौ तौ विचेरतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥२६॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो रक्षो मा
यावलमयात्मनं नवमारक्षसुपसंपेदे जानो लेवानराधिपः ॥२७॥ ॥

ने विग्रहाभिमुख्येनावस्थाने परावृत्तं पराङ्मुखागमनं ॥ अपावृत्ते पार्श्वतोऽपसरणे अप्लुतं पाल्ये जान्वादिग्रहणायावनतकायस्य पाधावने ॥ अवप्लुतं प्लुति
योक्षिन्ने पादेन गृहीत्वेमभिगमनं ॥२५॥ उपन्यस्तं परागलबाहोर्ग्रहणाय स्वोरसमीपे स्थापनं अपन्यस्तमतिमल्वाङ्कुग्रहणार्थं स्वेवाङ्कुशमारणो क्षर्वेतो नि रा
विचेरतुरित्यन्वयः ॥२६॥ एतस्मिन्नन्तरे तरसा ग्रीवादान्मानं बलतोमोच्यित्वं प्रत्याम्नावानरो दृष्टो रावणस्यान्तर्मायावलमारक्षसुपसंपेदे उपचक्रमे
नमुपक्रान्मायंयावा ॥२८॥

जितकाशी जितश्वासः जितक्लमः जितश्रमः चंचितः कृतज्ञस्य जातहारी तत्र गमनं ॥ २५ ॥ सेयामकीर्त्तिं सेयामविजयकीर्त्तिमित्यर्थः तदेव दर्शयति निशि चापति
पाजो श्रमेण यो जपितेति निशि चोत्पापी ॥ अतिविशालेगमने अतिदूरं लंघयित्वा कंसकुं रामपार्श्वं जगाम रावणाशिरोनाद्यागतो हे कथमसावेतिष्वयमिति

अस्य पानं तदा कार्शं जितकाशी जितक्लमः रावणस्थितिमवाप्य हरीशं राजेन वंचितः ॥ २५ ॥ अथ हरीवरनाथः प्राप्य सेयामकीर्त्तिं नि
शि च स्वपति मोनो यो जपित्वा श्रमेण ॥ गगनमतिविशालं लंघयित्वार्कसूनुर्हरिगता वामध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ २६ ॥ इति समवि
लसत्तु स्तचत्नकर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं मा विशत्तेम हृष्टः खेचरान् पसन्नो वर्द्धयन् युद्धहर्षं नत्सगगणा शुभैः ॥ १ ॥ समानो
हरीन्द्रैः ॥ ३० ॥ रामार्थ० वा० पु० व शरी शः म गः ॥ ७ ॥ अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः सुग्रीवं सप्रीतिमान् सरा
मो वचनमब्रवीत ॥ १ ॥ असे मे अस्मपाता ईदृशं महसं कृतं एवेमाह सयुक्तानि चके वैवेतिजनेश्वराः ॥ २ ॥ संशये स्यापमो
चेद्दैवं चेच्च मत्त विभीषणः ॥ केशकंतमिदं वा रमाहं सेसाहसप्रिय ॥ ३ ॥ ॥

पार्श्वे स्थितः ॥ २८ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति इति समुत्तिष्ठ वानरपस्तो रामस्य तन्मगाद्यानसास्त्रसुखाहनमुदादयन् ॥ ३० ॥ इति चर्व्वागिशः सर्गः ॥ ७ ॥ तस्मिन्नवसरे नि
मित्तानि सुतजादिरूपाणि प्रदृचिन्हानि दृष्ट्वा निमित्तेहेलक्षणो लक्ष्मण ॥ १ ॥ अनेश्वराः राजानः ॥ २ ॥ संशये संदेहपदे ॥ ३ ॥

सु
॥१०८॥

रदान्तोपी ऊहमाही एवं विषमापन्ने चिंतितेऽत्रस्माभिर्महामंत्रिते कार्यमितः परं माह्वयात् त्वयि किं चिन्तमापन्ने हानैगतेस तीमर्थः न मसीतया किं कार्यमिति निरा
नयापेनामपि मारामि यामना द्दतत दन्ता गाश्विते वानमेत्रे मिनिवेशकुर्वतो रघुराजकुमारस्य मन्कवान्तल्यातिशय ऽक्तोमन्तुति एवमत्रेपि ॥४॥५॥६
नरे वमपेचपगितवयीन्या दिना ॥ एवं तव्य नागते सति इतिवस्व माणमकारेणमति निश्चितासीत ॥ जानत्वस्थापीति विशेषेण नास्यानेपयशः किंतो नावा

रदान्तो मालक्ष्या वागत्वे विषमापन्ने चिंतिते त्वयि किं चिन्तमापन्ने किं कार्यं सीतया मम ॥४॥ भातेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा
शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥५॥ त्वयि चानागते एवमित्थमे निश्चिता मति जानतस्त्वापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम
॥६॥ हत्वा हेरावणं पुहेसपुत्रबलवाहनं ॥ अभिषिंच लंकायां विभीषणमपापि च ॥७॥ भारतो राज्यमावेश्य सक्ष्ये देहम
होवल ॥ नमेवं वादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥८॥ तव भार्यापहर्त्तारं दृष्टाहं यद्यावतो ॥ मर्षयामि कथं वीर जानानि किं च नमा
त्मनः ॥९॥ ॥

त्वत्याप्तिषया यऊव हृदी हृतः ॥६॥ तां मतिं दर्शयति हत्वेति ॥ मतिसाध्यनिर्वाहार्थमिति भावः अभिषिच्येति ॥ अस्मयापामाणागतिवे पत्वादितिभावः ॥७॥ भार
तराति अमयाकुलक्ष्मणस्थितादितिभावः महाबलेमनं रामिति करगोद्दश्यं ॥८॥ आत्मनः स्वस्य विक्रमपरसंहारं नामर्षे जानन्न त्वानुभवेन्ना राघवनूकथंम
र्षयामि कथमपीत्यर्थः ॥९॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अग्निनेत्रः सोमहस्ताः शिखिलसंपन्नेत्रश्चेद्रमे वृषभक्रमिति प्रमाणोक्तस्येत्यर्थः लक्ष्मीसेवकमिति प्रसन्नस्यार्थः || ११ || शीतमुदकं जलदोजलाशयात् फलवंति वनानि च प
रिगृह्य वलौघेषु स्वहत्वा विभज्य विभागेन स्थापयित्वा तिष्ठामीति संबंधः || १२ || लोकक्षयपक्वं लोकक्षयसूचकं भीमं भयं येभ्यस्तानि निमित्ता
नि केवलं लोकक्षयमेवा एव नो चेन्माहनिबर्हणमिति विनाशसूचकमित्यर्थः || १३ || नदंतं भयप्रनिमित्तं भयं चपति | वानाश्चेति | नदंतित्यत्र निमित्तमितिशे

रमेवेवादिनेवीरमग्निनेत्रसमप्रभः लक्ष्मणं लक्ष्मीसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् || ११ || परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवंति च | व
लौ पसे विभज्येमं वर्षत्यति हेमलक्ष्मण || १२ || लोकक्षयपक्वमेभिमेमयपश्या मुपस्थिते | निवर्हितोमवीराणां ऋक्षवानरा
सां || १३ || वानाश्च क्रतुषावो तिकं पतेच वसुंधरा || सर्वतात्राग्निवेयंते नदंतिच महोहहाः || १३ || मेघाः कृष्णाद्रसंकाशाः
परुषाः परुषस्वनाः || क्रूराः क्रूरं प्रवर्षंति मिश्रं शोणितबिंदुभिः || १४ || रक्तचंदनसंकाशा संध्या परमदारुणा || ज्वलच्च निपतत्ये
तदादित्यादग्निमंडलं || १५ || आदित्यमभिवाश्यंति जनयंतो महद्भये | दीना दीनस्वराः क्रूरास्तथा मृगा द्विजाः || १६ || रज
न्यामप्रकाशश्च संतापयति चंद्रमाः || कृष्णरक्तांतपर्यंतो लोकस्य पकरोदितः || १७ ||

ष्णः || १३ || कृष्णाद्रसंकाशाः स्वेनादिसदृशसंस्थानाः परुषाः क्रूरवेषाः क्रूरं लोकक्षयसूचकं मिश्रं जलमिति शेषः || १४ || १५ || आदित्यमभिआ
दित्यमभिमुखं दीनाः दीनवेषाः दीनवेषाः दीनस्वराः दैन्यसूचकस्वरवंतः अजल्प्यायोग्यं मृगपक्षिणः अप्रकाशः दिवादयः || १६ || कृष्णरक्तांतपर्यंतेः कृष्णं तोर
क्तपर्यंतश्चेत्यर्थः || १७ ||

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सु·
॥१२॥

मम हृष्टमदितत्वंतः अयंतजीयोवासः ॥ ९८ ॥ हिमाद्रौ मध्ये नोचैव पामना च ताम्रस्माश्रयः ते नागाः समनेन त्वामिनासहिताः ॥ ९९ ॥ सुग्रीवस्त्वब्रवं मोचपि जुमिष्ठावं जनःनासजदि वे
निशेषः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ मलये छपयाबाणो ऽस्तियंता जितिशेषः तारब्रवंगमाः ॥ १०५ ॥ षट्पदैस्तरजन्मिह पत्न्यस्मि जोमाप्तजो वाति ॥ १०६ ॥ पर्वतस्य धातु

ऊरुवेगैश्च महद्भिर्नागानानाप्रवेकशः ॥ जंभमाणाश्च विक्रांता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ १०७ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः
वानराणां सुघोराणां सस्यैः परिवृता मही ॥ १०८ ॥ सा समयाति हित्वा राजं महती हरिवाहिनी ॥ हृष्टाः प्रमुदिताः सेनाः सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ १०९ ॥
वानरास्त्वरिता पंजिसवैस्तद्दाभिनंदितः सुग्रीवस्त्वब्रवः सीजां मुहूर्तं त्वापिनासनत ॥ ११० ॥ ततः पादपसंबाधं नानानगसमाकुलं ॥ सस्य
र्वनम्मासेदुर्मलयं च महीधरं ॥ १११ ॥ काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च ॥ पश्यंतः भिपुषौ नाम सम्यसमवाप्य समास च ॥ ११२ ॥ चंपका
लितिलकांश्चूतानशोकान् सिंदुवारकान् ॥ तिमिशान्करवीरांश्च भंजंति स्म प्लवंगमाः ॥ ११३ ॥ अंकोलांश्च करंजांश्च प्लक्षन्यग्रोधतिंदु
कान् ॥ जंबुकामलकान्नागान् भंजंति स्म प्लवंगमाः ॥ ११४ ॥ मलयेषु च रम्येषु विविधाकाननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकी
र्णिताः ॥ ११५ ॥ मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चंदनशीतलः ॥ षट्पदैरनुकूज्यद्भिर्वनेषु मधुगंधिषु ॥ ११६ ॥ अधिकं शैलराजस्य
धातुभिः सुविभूषितः ॥ धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेगेन विहतः ॥ सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ ११७ ॥ ॥

मत्तान् वानराणां धातुरेणुरूषितत्वं चाह अधिकमितिसार्धेन शैलराजः सह्यः धातुभ्यो गैरिकादिभ्यो प्रसृतो रेणुर्वायुवेगेन विहितः उत्थापितः सन् वानरानीकं छा
दयामास ॥ ११७ ॥

राम·
॥१२॥

पु·
॥२८॥

२०॥ अथवानरान् असंख्येयान् स्थितान्वनरानिसर्गः ॥२१॥२३॥२२ मधुवारतामधु रुपांवारतां ॥२४॥ इत्यष्टमः सर्गः ततस्तस्मा द्विसोकषड्कमेकंवानरंन
सर्वेभवंतस्तिष्टंतमहाराजेनसंगताः ॥ अह [illegible] मेकोहनिष्यामिरावणंसहलक्ष्मणं ॥२०॥ सुग्रीवंसहहनुमंतंसर्वान्वैवानरान् ॥ ततो
वज्रहनोनामराक्षसःपर्वतोपमः ॥२१॥ क्रुद्धःपरिलिहन्वक्त्रं जिह्वयावाक्यमब्रवीत ॥ स्वैरंकुर्वंतुकार्याणिभवंतोविगतज्वराः
॥२२॥ एकोहंभक्षयिष्यामितान्सर्वान्हरिवाहिनीं ॥ ततोमहोदरः क्रुद्धोरावणंवाक्यमब्रवीत ॥२३॥ स्वस्थाःक्रीडंतुनिश्चिंताःपिबंतु
मधुवारुणीं ॥ अहमेकोहनिष्यामिसुग्रीवंसहलक्ष्मणं ॥२४॥ सांगदंचहनूमंतंतंरामंचरणकुंजरं ॥२५॥ इत्यष्टमः श्री वा· पु· अ·
९ म· स· गे· ५ ॥ ततोनिकुंभोरभसःसुपुष्टस्तुमहाबलः ॥ सुमप्रोयज्ञकोपश्चमहापार्श्वमहोदरौ ॥ १॥ अग्निकेतुश्चदुर्ध
र्षोरश्मिकेतुश्चराक्षसः ॥ इंद्रजिच्चमहातेजाबलवान्रावणात्मजः ॥ २॥ प्रहस्तोथविरूपाक्षोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः ॥ धूम्राक्षश्चनि
कुंभश्चदुर्मुखश्चैवराक्षसः ॥ ३॥ परिघान्पट्टिशान्शूलान्प्रासान्शक्तिपरश्वधान् चापानिचसुवाणानिखड्गांश्चविमलान्शुभान्
४ ॥ प्रगृह्यपरमक्रुद्धाःसमुत्पत्यचराक्षसाः ॥ अब्रुवन्रावणंसर्वेप्रदीप्ताइवतेजसा ॥ ५॥ अद्यरामंवधिष्यामःसुग्रीवंचसलक्ष्मणं ॥ ह
नूमंतंहनूमंतंतंलंकायेनप्रधर्षिता ॥ ६॥
रा·
॥२९॥
स्प अद्यरामंवधिष्यामस्त्वतुबत्रिशिक्षिपासंवंध ॥ ५॥२॥३॥ सुवाणानीजिवरुद्धीहि ॥ ७॥ समुत्पत्याय ॥ ८॥

पु॰
॥१०२॥

हस्वोवामनमात्रः हस्वोमयंमः अप्रशस्तः अशुभकारः सलोहितः रक्तः मध्यःपरिवेषः आदित्यमंडले दृश्यते तथा नीलेन लक्ष्मणं दृश्यते तस्य अर्थः । खंडोदोषे विषदादित्य
स तस्मेहपरिमितत्वउमात्रकालेनतथा दृश्यते इतिव्याख्यातं ॥ १८ ॥ यच्चैनं सत्त्वाप पिबंतीत्येकाश्वागत्यादिकं तच्च यथा वत्त्वं दृश्यते रक्तत्वेपयः हेलक्ष्मण उद्गतानि

हस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेशः सुलोहितः । आदित्यमंडले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १८ ॥ दृश्यंते न यथावच्च नक्षत्राण्यभि
वर्तंते । युगांत इव लोकस्य पश्य शंसंति लक्ष्मण ॥ १९ ॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतंति च । शिवाश्चाप्यशुभा
वाचः प्रवदंति महास्वनाः ॥ २० ॥ शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैः कपिराक्षसैः । भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ २१ ॥
क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालितां ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ २२ ॥ इत्येवं प्रवदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणा
ग्रजः । तस्मादवतरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २३ ॥ अवतीर्य तु धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघवः । परैः परमदुर्धर्षं ददर्श
बलमात्मनः ॥ २४ ॥ संनह्य तु ससुग्रीवः कपिराजबलं महत् ॥ कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २५ ॥ ततः
काले महाबाहुर्बलेन महतावृतः ॥ प्रस्थितः पुरतो धन्वी लंकामभिमुखः पुरीं ॥ २६ ॥

भिन्नजातं लोकस्य युगांते शंसतीव पश्य ॥ १९ ॥ श्येना गृध्रा नीचैर्निपतंतीति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ससुग्रीवः सुग्रीवसहितः कपिराजबलं संनह्य स रा॰
न्नद्धं कृत्वा हे कालज्ञोतिः शास्त्रोक्तकाले संयुगाय युद्धाय अभ्यचोदयत ॥ २५ ॥ काले लग्नशास्त्रोक्ते युद्धयोग्यकाले प्रविश्य प्रविश्य प्रस्थितः ॥ २६ ॥ ॥१०२॥

॥२०॥ ऋक्षवनौकसां पतिनां तेन ॥२१॥ कुंजरस्थाः प्रजल्पाः पवारणाः शत्रुनिवारकाः ॥२२॥ उद्याने कृतभवने चित्रवनोपचित्रचयो ॥२३॥ यथा
निदेशं रामाज्ञामनतिक्रम्य सपीस्थले लंकां लब्ध्वा ॥२४॥ तस्मिंश्च समयं चोलंकापारति ॥ उत्तरद्वारे घोषतद्वारनिरोधकाल्मात्यवलेजगोपव ॥२५॥ अमात्यवार्य

तो विभीषणः सुग्रीवो हनूमान् जांबवान्नलः ऋक्षराजस्तथा नीललक्ष्मणश्चाङ्गदस्तथा ॥२६॥ ततः पश्चात्तु महती पृतना
ऋक्षवनौकसां ॥ पच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवं ॥२७॥ शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः कुंजरप्र
ख्या वानराः परवारणाः ॥२८॥ ततस्त्वदीर्घेण कालेन भ्राता रामलक्ष्मणौ ॥ रावणस्य पुरीं लंकामासेदतुररिंदमौ ॥२९॥ ॥३०॥
पताकामालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभितां चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैः प्राकारतोरणां ॥३१॥ तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्र
चोदिताः यथानिदेशं संपीड्य निविशंत वनौकसः ॥३२॥ लंकायास्तूत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतं ॥ रामः सहानुजो धन्वी जुगो
पचावृत्य च ॥३३॥ लंकामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालितां ॥३४॥ उत्तरद्वारमा
साद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥३५॥ नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुं रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरं ॥३६॥
स्थैर्यमाह लंकामिति रावणो यत्र तिष्ठति तदुत्तरद्वारमासाद्य लंकामुपनिविष्टः स्म न चया ॥३७॥ श्लोकद्वयेनोत्तरद्वारनिरोधे हेतुमाह नान्य इति तत्
द्वारं तद्द्वारे पदिकां सेना ॥३८॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

लब्धनामक्षीणगणोदग्रवैरूपिसं । शतबलिप्रवरस्ससैन्यसं ह्यामिसवचयः ॥ ३६ विन्ध्यस्थानि ह्यालोकानन्वेदिकाः सुवहुकालेयपयोपचितपर्वमहार्घ्यमिति शेषः ॥ ३९
सहस्रैः देवैः स्मादिनामगति ह्यामधिक शतमधिगमनस्याचोक्त्वात् सर्वं मेणानिअङ्का इति शेषः ॥ ३५ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मध्यमेगुल्मे आतिङ नपणवर्णी दुन्दुभिस्थितश्च ये

सा पुत्रैः दशसहस्रैः श्रीमान्मितसंस्पन्नस्तथा ॥ लप्स्योचाभगजेनन्तं पातालमिवाम्बुदं ॥ ३६ ॥ विन्ध्यस्थानि च पर्वतानां बहूनि विविधानि च
ददर्श शतबलिं वानराणां पितरं चैव कपिवानि च ॥ ३७ ॥ सुवेलहाश्च मासाद्यनीलोहित्यं च सन्ततिः आदितस्तस्य हस्ते दिव्यं विदेहन चैवी पर्वतान् ॥ ३८ ॥
अंगदो दक्षिणाहाद्यस्तु महाबलः ऋषभं वेगागवाक्षं गवयं नेगवपेन च ॥ ३९ ॥ हनुमान् पश्चिमं ह्या क्षवलवान् क
पिः मन्त्रेषु तरसा सम्पंचवीरैः स्ससङ्ख्यागतः ॥ ४० ॥ मध्यमेव वपुगुल्मे सुग्रीव समन्वितः सहस्रैर्हीयैश्चः सुपर्णपवनोपमैः ॥ ४१ ॥
यानां गणो तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्राप्यातेषु यथापाः ॥ निपात्य पनिविशाम्बु सुग्रीवो पश्यानसः ॥ ४२ ॥ शूषेण न तथा मसलक्ष्मणः सवि
भीषणः ह्यो ह्यो हताः तु कोटि कोटी कोटीम्भ्वेशायत ॥ ४३ ॥ पश्चिमेन तु रामस्य सुषेणः सहस्रैर्वानरान् सहसा वृत
स्योव ङ्कलानुगः ॥ ४४ ॥

तत्र त्वक्षेत्र हूपपोर्मध्येन हृदयं ह्यानिरोधकानां का काक्षिमायेनसह हायेयुं तु वैहीमेश्चः ह्यालोप्य निबद्धो
वशिष्ठैः सह सुग्रीवः स्वयं समनिवृत्तेनार्ध ॥ ४५ ॥ मस्त्यान्तु शतपाः षट्त्रिंशत्कोट्यः आमस्त्यात शतपानान्तस्ते नानो चगणानेनाली तिभवः ॥ ४२ ४३
स्वहूनाम्पश्चिमेन स्यास त्र शत भागावस्थेनेन स्थः ॥ ४६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

४५ ॥ विकृतलांगूलाः क्षोभामर्षवशादिति शेषः ॥ ४६ ॥ दशगुणोन्नताः शतनागबलाः नागसहस्रसमानसहस्रबलेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अयुतसंख्याकनागबलाः शतगुणोन्न-
ताः ॥ अयुतसंख्याकबलाः षट्शतगुणोन्नताः अष्टशतमित्यर्थः अप्रमेयबलाः अपरिच्छेद्यबलाः ॥ ४८ ॥ अद्भुताः आश्चर्यभूताः विचित्राः नानारूपाः ...
...वर्णाः तत्र लंकायां तेषां वानराणां सेनानां संगमः आगमने काले ... अस्मिन् काले इति शेषः ॥ ४९ ॥ अत्रैव वर्णयति ... अपि वा काले करि-

ते ह्य वानरशार्दूलाः शार्दूलादर्पदर्पिताः। गृहीत्वा द्रुमशैलान्यान् हृष्टाः समुपतस्थिरे ॥ ४५ ॥ सर्वे विकृतलांगूलाः सर्वे दंष्ट्रा-
नखायुधाः। सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४६ ॥ दशनागबलाः केचित् केचिद् दशगुणोन्नताः। केचिन्नागसहस्र-
स्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ ४७ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित् केचिच्छतगुणोन्नताः। अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥
४८ ॥ अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागमः। तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्गमः ॥ ४९ ॥ मतिपूर्णमिवाकाशं सं-
छन्नेव च मेदिनी ॥ लंकामुपनिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ५० ॥ शतं शतसहस्राणां पृथगृक्षवनौकसाम्। लंकाद्वार-
ण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥ ५१ ॥

संपतद्भिः आगच्छद्भिः आकाशं पूर्णमिव स्थितं मेदिनी छन्ना ॥ ५० ॥ ऋक्षवनौकसां शतसहस्राणां शतं कोटिरित्यर्थः सर्वे च कोटिसंख्याः एते ते लंकाद्वार-
ण्युपाजग्मुः एते पूर्वनिरुक्ताधिकारा इति बोध्यं ॥ अन्ये वानरेशाः समन्ततः योद्धुं जग्मुः ॥ ५१ ॥ ॥

यु
॥११०॥

सगिरिद्वीपवृक्षः सर्वैर्वनैः सवृक्षैः समंतादावृतः अपतानां सहस्रे च तां शीघ्रमप्रवर्तत सर्वदा खन्निखसेनासर्वचतो तत्महत्णार्ये से चुतामिति शेषः ॥५२॥५२
अभिनिपीडितः उपर्युद्दा ॥५४॥ तत्र त्रिकूटशिखरे भित्तस्य मित्रमर्यादस्य सागरस्येव अभिवर्तते तः अभिवर्तमानस्य बलोघस्य सलिलस्वनोपम्याभवेत तथा
महान् शब्दो वभूवेति योजना अतोनुपथ्याशब्दवेप्यर्थं ॥५५॥ स शैलवनकानने सचवनस्थानवने ॥५६॥ सुग्रीवेणोतिरक्षसाहितस्य सुद्यते ॥५८॥५४॥

आवृतः सगिरिः सर्वैर्लेः समंतात्प्लवंगमैः अपतानां सहस्रे च चतुरंगतामप्यवर्तत ॥५२॥ वानरैर्बलवद्भिश्च वभूव द्रुमपाणिभिः
वृतः स वनतालेकादेश्च वेशापि वायुना ॥५३॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाभिनिपीडिताः ॥ वानरैर्मेघसंकाशैः शक्र
तुल्यपराक्रमैः ॥५४॥ महाञ्छब्दोभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्ततः सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥५५॥ तेन शब्दे
न महता ससप्राकारसतोरणा लंका प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥५६॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ वभूव
र्दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥५७॥ राघवः संनिवेश्यैवं सैन्यं रक्षोवधे समेत्य मंत्रिभिः सार्द्धं निश्चित्य च पुनः पुनः अनंतरम
मभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्ववित् ॥ विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् ॥५८॥

अनंतरमनंतरकर्तव्यमभिप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः क्रमयोगार्थतत्ववित् क्रमयुक्ता योगाः सामादिउपायास्तेषामर्थः फलं तस्य तत्वेपायाथार्थ्यं वेत्तिसः विभीष
णस्यानुमते स्थितः इति शेषः परिराघवेणोभवं तद्यपराधेपापातुत्दालं का आत्मतत्स्मे वदेप्रमिति विभीषणानुमते स्थितोराजधर्ममनुस्मारन् समादिस्युपापसा
ध्येदं उत्तमपोक्रमः प्रजानायहेतमेवं हृपेराजधर्मनुचिंतयन् अंगदं समाहूयेदं गव्रवीदिति चपः ॥५८॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हे सौम्य गतमय्यो निःस्पृहो बालं कांश्चुरीं तत्र लंकालयं घपितामयं संस्कादशग्रीवे गतानामहद्‌चनाहृदि ममपौलस्त्ये वृहीत्यर्थः कथमनेन लेयं न तासामर्थ्यं यीत भति ॥ ९०
भ्रष्टश्रीकश्च भ्रष्टमायः ह्विलागतेन लंकागतमायानि पोत्रि लुः सपदि भ्राष्टा मपि लोका निपुंत लंका स्वसंभवति तत्र पुनः लीनस्मिम्पायेः तदुपायाभावे पि जीवन्यग्राम नमभ्य
ति सापि नते स्त्रीमाह गुरुसुखौ उत्तिन दानी गपिता नं संभवति तत्र पिभास्त्रीमाह नष्टे चेतनेति ॥ ९१ ॥ स्वच्छलि से नागविंते नत्या श्रमपि मृगुलाना पञ्चमापं लक्ते
गागोत नाना स्कारा पोउ नेकूतेन कालो धृतं स्वपे मृवा दानजो दर्पत्ने खगतः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ तत्रेहे तस्माह पसेति दुःख गोनि स्पंता हस्पते का दुःखाय

गत्वा सौम्य दशग्रीवं त्रुहि मद्वचनात् रूपे । ब्रह्म पिताचपौलेकां भयं संत्यज्य गतव्यथः ॥ ९० ॥ भ्रष्टश्रीकस्ततो वै स्वस्थ्यं सुभूर्ध्व नष्टचे
तनः ॥ ९१ ॥ ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वोरगसंतथा ॥ नागानामथ यक्षाणां राज्ञां चापजनीच ॥ ९१ ॥ यच्च पापं कृतं मो
हाद्‌बलिसेन राक्षसा । तस्य पापस्य संप्राप्तमिद्‌गनं गदारसदा ॥ तत्र मयुगतो दर्पः स्वपे भूवादानज ॥ ९२ ॥ यस्मद्‌ दुःखस्ते
हे द्राहाम गाक्र्विर्तः ॥ दुःखाप्पमानात्मुलुकाहा लंकाया वस्थितः ॥ ९४ ॥ यदेवो देवतानां च गंधर्वाणां चास्तसा । राजर्षीणां च म
दैषां गमिष्यसि सुधिस्थितः ॥ ९५ ॥ बलेन पेन वै सीता मापयाग रक्षसा क्षमना मतिक्रम्य पिनाम ते हृत्वा लंका हि दर्शय ॥ ९६ ॥

भारतः कर्णिष्यमाणो लंका हूरे प्यवस्थित इति से वेक्ष ॥ ९४ ॥ एवे भतस्य मगनि यमनेतत वक्तिं भविष्यतीत्याह ॥ यदेवामिति ॥ बुधि स्थितेः स देवतादीनां पद
वी उ ए प लोकं गमिष्यसीति संवेक्ष ः गन्मभिर्ध तद्गत्वा लावा पापानि मानवाः निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सेनः सुकृतिनो यथा गंगा लपास्नात पापस्तत वा
मे तिक्विल्बिषमिति वचनातु गयोरपि पापनिवृत्तिरूप फलं भविष्यतीति भाव ॥ ९५ ॥ मापयामारीच मग ग कं या मामतिक्रम्य त्व पवादा सपेन बलेनाय हृ

मवलिकालाहलात्मानलानामिदनोविद्दलिविसलजि ॥ ३३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

शु
॥१२५॥

ये पि लोके पापसमर्थ्यं मोक्षगतोनाम्नुपेक्षि चेदिमं लोकमाग्रहसंकर्त्रीक्षिद्यमाणमेतेषु सर्वेषु स्पृश्य इति भावः ॥ २५ ॥ धर्मणागतिरपि तस्य कोप्य यान्वयानक
र्नैरपि समभिमायेणाह धर्माद्येति धर्मात्माधर्मं तु हिंसा स्वसामर्थ्ये शेषस्य समाहायामविभाषणः सेमासेमानपचलत्स्माद्वेके स्पृष्टमामोतिडत स्वयंभासमी
स्मर्थ्यः ॥ २५ ॥ एवमेवं मीमांसाज्ञ्यपोप्यतास्मकारवगोसतस्यावमाह्न हीति अधर्मेणाधर्मरहितेनस्वतएवपापेनपापिरनस्वतस्यावेदितामकाअ

आरभस्व समिमे लोकं कर्त्तासि निश्चितैः शरैः न चेत्करणमप्येषितामादाय च मे स्थिती ॥ २६ ॥ धर्मात्मा रसस्य श्रेष्ठ तमासे
पविभीषणः लोकेस्वर्यश्रवसामानपमा मोसकंदकं ॥ २७ ॥ न हि त्वमस्य धर्मेणा भोक्तुं स्वर्गमपि त्वया ॥ शक्यं सत्येन हा
पेन पापेनो विदितात्मना ॥ २८ ॥ पुरुषस्य बाधितं तद्वा शोपमाले व्यास्यते मच्छरैस्त्वं रणे शान्ते हतः शतो भविष्यसि ॥ २९ ॥
यथा विशति लोको हि न पश्चिमूतो निशाचरो मम च धनु यथा प्यनमीवनमतिपास साहि ॥ ३० ॥ त्वं चौमितो हि नैवास्यंसि
यता मे हृदेहि हितं सदृश क्रियतां लोका जीवितं ते मयि स्थितं ॥ ३१ ॥ ॥

स्वाक्षी नमम लेनमस्यैतहा पेनवपाणस्यभोक्तुं स्वर्गमपि न शक्यमित्यनुपं ॥ ३२ ॥ शाश्वतावनने हि न्नी वितनेकां पेनरम्यं चनवाविदास्यापितदस्माये उहूमे
वधं हितेतते वेस्यपादि प्राप्तिमध्यावेति ॥ ३० ॥ पुनरपि वधनिम्बयमवले वाह यदीति नस देशापि पचनमे च धनुः प्राप्तिरिति भावः ॥ ३१ ॥ अथो हृदेहि के
देहा सूक्ष्माप्य ऊर्ध्वं देहः पालो कलत्र हितेदानादिकं क्रियतां लोका च सहा क्रियतामेतः पूर्व स्वर्गामा भावादिति भावः मयि स्थितं मदायत्तं अवधं फगाह्यापामीत्यर्थः ल
॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मूर्त्तिमानहव्यवाडिवयानखे शोभितिरित्यर्थः ॥५२॥ अतिपन्नमतिक्रम्य मार्गमितिशेषः अस्यग्रे ददर्श सन्नयः श्रीमानिममेनेह षविलसुप्यते ॥५४॥ ५५
उत्तमेपण्यसा गात्वेरावणामितिशेषः आत्मना स्वयमात्मानं निवेद्य आत्मना वा लिङ्गो चादिनि वेदपूर्वकं रामवचनं कथयामास इत्यर्थः ॥५६॥ तस्यैवम
पंचो ऽतो हमितिपदात्यसंदिग्धं संदिग्धवचनेवेदः मम मार्गं चेदितिवत् ॥ आत्र मागत एव एतेन स्वस्य रवी यामाचवेनादिहत्यनवाच्यमेतत्वे पाज्ञा

रस्युक्तः सततनारयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ जगाम माकाशमाविश्य मूर्त्तिमानिव हव्यवाट् ॥५३॥ सोतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमान्
रावणमन्दिरं ॥ ददर्श सेनमव्यग्रं रावणेन सचिवैः सह ॥५४॥ ततस्तस्याविदूरे स निपपात हरीश्वरः दीप्यमानः सदशानस्याः वेगदः
दूर्नेकागदः ॥५५॥ तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमं ॥ सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥५६॥ दूतो हं कोसले
द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः वालिपुत्रोंगदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥५७॥ आह त्वां राघवो रामः कौशल्यानन्दवर्द्धनः निष्प
त्य प्रतियुध्यस्व नृशंसपुरुषोभव ॥५८॥ हंतास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबांधवं ॥ निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यंति हते त्वयि
॥५९॥ देवदानवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसां ॥ शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कंटकं ॥६०॥ विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते
ते त्वयि ॥ न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥६१॥

त्वादितिभावः ॥५७॥ निष्पत्य पुरान्निर्गत्य प्रत्युद्धः षोभवस्यरोभव ॥५८॥ निरुद्विग्नाः निर्भयाः ॥५९॥ उद्धरिष्यामि उन्मूलयिष्यामि केठकेत्यावकमित्यर्थः ॥६०॥
वैदेहीं सत्कृत्य सम्मापणोहत्वा मां प्रणिपत्य न चेत्प्रदास्यसि तदा त्वयि हते विभीषणस्यैश्वर्यं भविष्यति ॥६१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सु
॥११८॥

स्थापत्रं प्रासादे गतस्य च ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ प्रहस्य प्रासादशिखरे ध्यायप्रहस्तां कास्यापास क्रिमर्थमिदं तत्राह वनमिसादि ॥ २५ ॥ बलमेव दर्शयति सतामिसादि ॥ २६ ॥ २७

इत्येवं वदतस्तस्य वानरस्य महात्मनः ॥ आसर्ष वधमापन्नो निशाचरगणो महान् ॥ २८ ॥ ततः शरीरं वसुधाप्रशस्तं शशास सरथ्यं विवृत्य तदा ॥ पपात तामिति दुर्मेधाव स्वजनामि तिचायमग्नौ ॥ २९ ॥ एवमाभ्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निमिव तेजसा ॥ जगद्दग्धं तनीरंप्रोज्ज्वलितो ज्वलनी चराः ॥ ३० ॥ पाहत्य प्रासततौ पथ्यपमात्मानं मात्मवानवलं दर्शयितुं दीर्घ्यमातप्यानगतो नदा ॥ ३१ ॥ सतानवाङ्गं हृदये सक्तो नादापहारि गवं प्रासाददीप्तोलसे को प्राप्तसुषपातं गदस्नदा ॥ ३२ ॥ तस्याः सतनवेगेन निर्धृतास्त त्रराक्षसाः ॥ मोनिपतितो सर्वरक्षसे इस पश्यते ॥ ३३ ॥ ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोन्नतं चक्राम राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥ ततपफालपदाक्रान्ते दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ पुरा हिमवतः शृङ्गं वज्रेणेव विदारितम् ॥ ३५ ॥ भङ्क्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसं ॥ ३६ ॥ व्यथयन्राक्षसान्सर्वान्हर्षयंश्चापि वानरान् ॥ स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ३७ ॥

वालिपुत्रः प्रासादशिखरे ददर्शेति प्रोषः ॥ दृष्ट्वा च तस्याक्रमपदाक्रान्तवान् ॥ ३४ ॥ तदाक्रान्तं च प्रासादशिखरं पश्यमो दशग्रीवस्य पफालशतधा विशीर्णम् रम
भत ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७

यप्रपत्रितेऽ एकोपि समयं सम्मवले पुराम्प्रपनिर्भयं गच्छति एवं विषयेने केचुमत्रा शोयतेषु कफेनोवनमितिपर्णलौ चयत्रिसर्थे ॥ ९४ ॥ युद्धायैवाभिवर्त्तन्त
अभ्यवर्त्तन्त ॥ ९३ ॥ ततः पूर्वक्रामन्त सर्वा दक्षिणां दिशं नृहाखनान्तयदक्षिणां चपश्चिमां चोत्तरं भस्माश्च निरूपितत्रयोनि सर्थे ॥ ९५ ॥ अक्षोहिणी शतं अ
र्वौ हतः पावेनो क्षौहिण्यां गजा स्वाधिपदातयमस्तो व्यावानाद्रसर्थः शतशाखेनं तवाचो सागरं चाभिवर्त्तनता सागरपर्यंतमधिव्याप्यवर्त्तमाना नाना मिसर्यं

एवं तेषु पश्चिमेको क्षोधं मामासहर्षणात ॥ विनाशं चात्मनः प्रपत्रिस्वाप्रमोऽभवत् ॥ ९१ ॥ एवं तु वसुमिहे शैर्विन दिसंवेगमैः व
तोऽपि व्यक्षाकांक्षा मुहाये वाभिवर्त्तन्त ॥ ९२ ॥ सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो ह्यसौ वृहद्भिः तेजस्तत्रवानरैः कामरूपिभिः ॥ ९४ ॥
स दक्षिणानि सर्वाणि सुग्रीवस्य वचनात्कपिः पूर्वक्रामत दक्षिणां तस्माच्चाणेव चेद्रमाः ॥ ९५ ॥ तेषाम क्षौहिणी शतेसम्भवेष्वसवनं कस्तो
लंकाम प्रविविशुर्नांसागरंचाभिवर्त्तन्तो ॥ ९६ ॥ एषसाविस्मयजनस्तेषां तं जनस्तत्पापि ॥ अपि समेरो हृषीहरूपमेवोपपादि ॥ ९७ ॥
हन्तलेहि कपिभिर्वीसंमाकापरिखांतरे ॥ दद्युरे एषमादेनाः माकां वानरैः कृते ॥ ९८ ॥ हाहाकारमकुर्वन्त एष्ट्सामयमागताः
॥ ९९ ॥ तस्मिन्महाभीषणकेऽसवत्ते कोलाहले एषमतजेषामा ॥ मगदपक्षो सिमहाप्रभा निष्कागतवातेरवि सविचेलः ॥ १०० ॥

॥ ९६ ॥ एषसावीतराक्तिपोषः अपो अक्षमाद्रसर्थः उद्धर्षात्परावर्तत् ॥ ९७ ॥ माकापरिखांतरे ॥ इत्यार्षे० वा० आ० रा० कबबालरि शः सर्गः ४१
माकापरिखपोतेऽ एलेवानरी कृते वानरेऽपनिर्मितमिवक्षते ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०१ ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ४१

विभीषणो जातमर्षो रावणः पित्रा पुनः प्रस्तवे प्रपस्या पवित्वा चरणौ मतिमाञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमब्रवीत् ॥७॥ त्रिभिरुपायैः सामदानभेदरूपैः पिपोर्थः लब्धुं न शक्यते तत्
स सिंहबलेनाक्रान्ति शास्त्रप्रसिद्धान्न विक्रमकालागतः मनीषिणः । नीतिशास्त्रज्ञाः ॥ तामेव कालमाह प्रमत्तेषु असावधानेषु अभियुक्तेषु शत्रुणा राजान्तरेषु दैवे
न भाग्येन महत्स्वेषु दीप्यमानां संपत्तिं विविधनीतिशास्त्रोक्तरीत्या परीक्ष्य मन्त्रिभिर्विचार्य तत्काला विक्रमाश्रयहाः सिद्धं तिनामचेतर्थः ॥८॥ महता नैव विक्रमानर्हता

तान्नाहीनाप्रधान् सर्वांश्चारं पित्रा विभीषणः ॥ अब्रवीन्मानलिर्वाक्यं पुनः प्रस्तुपवेश्पतान् ॥७॥ अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योऽर्थः
प्राप्तुं न शक्यते ॥ तस्य विक्रमकालं तान्नप्युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥८॥ प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन महतेषु च ॥ विक्रमास्तेनु सिद्धं
तिपरीक्ष्य विधिना कृताः ॥९॥ अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितं ॥ जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥१०॥ समु
द्रं लंघयित्वा तु घोरं नदनदीपतिं ॥ गतिं हनुमतो लोके को विद्यात्तर्कयेत वा ॥११॥ बलान्यपरिमेयानि वीर्यवन्ति च रक्षसां ॥ परेषां स
हसावज्ञा न कर्तव्या कथं चन ॥१२॥

वकालउमाह । अप्रमत्तमिति सावधानमित्यर्थः ॥ विजिगीषुमनेन प्राप्यं तराणा हितं बले स्थितं ॥ स्थिरब
लमित्यर्थः । जितरोषमकाले रोषरहितं ॥ दुराधर्षत्वे नदीव्याप्तत्वसंपत्तिरुक्ता ॥१०॥ घोरं समुद्रं लंघयित्वा हनूमतो गतिं लोके को विद्यात्तमनुमापिकः प्रा
सुयात्तर्कयेत् तं हनूमतो गतिं वेदेशं संभावयेत ॥११॥ एवमेव हनूमदादेर्बलान्यपरिमेयानि वीर्यवन्ति पराक्रमाणि सर्वलोकान्जित्वाऽजितानपेक्षिशेषः अतो हे निशा
चराः परेषां राघवादीनां सहसा वज्ञा निष्कारणावज्ञा न कार्येत्यर्थः ॥१२॥

ततस्तु तस्मिन्काले ॥१॥ विशालनेत्रां सां साक्षाद्द्विगुणां सर्वस्मादधिकं ॥२॥ सर्वतो वनानि सम्पन्नः ॥३॥ कपिलीकृतां वानरवरौ नेकपिलीकृतो पापित
व्याः नाशयितव्या एतदिति शेषः ॥४॥ आयतलोचनेन रमसेन निश्चयात्तेशयउच्यते ॥५॥ मुदितः प्रभवे वेगेन आकाशमीपरे शोभमानः रसं पर्यंतामसवृद्धे

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा एवमामंदिरं ॥ सर्वेदपतत्सुरो हृद्गामेण सहवानरैः ॥१॥ ततः हृष्टेन नगरीं प्रभुना जानकी शोभा निशाचरैः वि
धानेद्विगुणां कृत्वा मायादर्शी पुरोहितः ॥२॥ सददर्शी वनौ लंकास शैलवनकाननाम् ॥ असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतोपहृतको
सिंप्रिभिः ॥३॥ सदृष्ट्वा वानरैः सर्वैर्वसुधा कपिलीकृता ॥ कथं सपायितव्याः सुस्तिति चिंतापरो भवत् ॥४॥ स चिंतयित्वा
सुचिरं धर्मात्मा लक्ष्मणाग्रजः ॥ राघवं हरिश्रेष्ठाः ददर्शायतलोचनः ॥५॥ राघवः सहसैमेन समुदितो नाम प्रभुवे ॥ लंकां ददर्श
गुणांर्वै सर्वतो राक्षसैर्वृतां ॥६॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लंकां चित्रध्वजपताकिनीं ॥ जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥७॥ अ
त्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा ॥ पीड्यते शोकसंतप्ता कृशा स्थंडिलशायिनी ॥८॥ स पीड्यमानो धर्मात्मा वै
देहीमनुचिंतयन् ॥ क्षिप्रमाज्ञापयामास वानरान् द्विषतां वधे ॥९॥

वा क्षां लंकारे ॥६॥ दूयमानेन संतप्यमानेन चेतसा उपलक्षितः मनसा सीतां जगाम सस्मारेत्यर्थः ॥७॥ मत्कृते मन्निमित्तं शोकसंतप्ता पीड्यते एतस्मा एव
स्मिन्निति शेषः ॥८॥ धर्मात्मेत्यनेन दयालुत्वमुच्यते ॥९॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सेयर्षभमाणाः ॥ अथ्येभवितंडुपारंपरंरसद्भिमात्राः स्वस्त्ययनलेकामितिषोषः ॥ ११ ॥ विक्रिराम विद्याराम ॥ इतिमनोभिदक्षिणे ॥ निम्नयेचक्रुरितस्यं १९
शिखराणिपर्वतस्वउन ॥ मेगस्यामवंतेस्यात्रशिखरखंडशैलेदंरतिसंयुक्तः ॥ १२ ॥ मेषतःमेषसतारक्षसंदमना द्रुम्पतास्मनीकानिवानाणनीकानिभा

रवयक्तेनुवाच्चनेतमेणाक्षिप्रकमणा ॥ सेयर्षभमाणाः सवणः सिंहनादैरपूरयन ॥ १३ ॥ शिखरौविक्रिणमेनोलंकां गुरुशिमि
रेववा ॥ इतिसदक्षिणेसर्वैमनोत्तिहरीशृथपाः ॥ १४ ॥ उयम्पगिरिमेणतामहोति शिखराणिच ॥ तर्हसौम्प्राम्प्रविविधा
नि शतिहरीशृथपाः ॥ १५ ॥ मेक्षतोराक्षसंदस्पतास्मनीकाविभागशः ॥ रायवप्रियकाणार्थलंकामाहरुद्रुतदा ॥ १६ ॥
नेताग्रवक्राहे माभाणमार्येस्कजोवितःलंकामेवाभ्यवर्तन्तमालतालशिलायुधाः ॥ १७ ॥ नेदुमेः पर्वताग्रेषुस्वमोशिभि
सुसवेगमाः माकाराभ्रतपसंख्यानिमग्नंथुलारणानिच ॥ १८ ॥ परिखाशपेतजसमसत्त्वसलिलायुताः ॥ सांद्राभिः पर्वता
ग्रैसृतरणःकाएंस्ववानराः ॥ १९ ॥ ततःसुहसहस्राणिकोटिश्याश्वपृथपाः कोटिश्चशताश्चामेलंकामाहरुद्रुतदा ॥ २० ॥
कांचनानिप्रमद्रुन्तलोणानिसवेगमाःकैलाशशिखराभाणिगोपुराणिप्रमथ्यच ॥ २१ ॥

गशःखनिपुरुममदेषेलेकांलेकामाका ॥ ण्यवस्मिपोपःकामोमनोयस्मान्तिक्षपर्यमाहरुद्रु ॥ २२ ॥ सकनीविताः सुकपानीविताः श्याशंसायोभतव
चेतिकः ॥ २३ ॥ तोरणानिविहितहीरामिप्रमंशवर्णमैनुगीत्य यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कांचनानिकांचनहताने प्रमद्रुतःचर्यापतःकैलाशशिखराणिनहृट
चारवाणिगोपुराणि ॥ २७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

७
॥११८॥

आसेदुस्ते समेतास्तु गर्जंतः स्वनंतः प्राकाराभिमुखे स्वनंतः ॥१९॥ २० घोषयंतः घुष्यंतः गर्जंतः सिंहनादं कुर्वंतः ॥२१ प्राकारं निपीड्योपनिविष्टा इति
सेनानिवेशार्थं बहिः प्राकारसंलग्ना स्थिताः एतस्मिन्नंतरे बहिः प्राकारसंलग्ना सेनानिवेशसमये लक्ष्मणो वानरसेनानिवेशस्य निवेशनं व्यूहभावेन स्थापनं चक्रे
चक्रुः ॥ २२ स्कंधावारनिवेशनप्रकारमाह पूर्वद्वारमित्यादिना कुमुदः पूर्वद्वारमावृत्य तस्थौ ऐशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः २२

आसेदुस्ते समेतास्तु गर्जंतश्च प्लवंगमाः लंकां तामभिधावंतो महावारणसन्निभाः ॥१९॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च म
हाबलः राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥२०॥ इत्येवं घोषयंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः अभ्यधावंत लंकायाः
प्राकारं कामरूपिणः ॥२१॥ वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च पनसस्तथा निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः एतस्मि
न्नंतरे चक्रुः स्कंधावारनिवेशनं ॥२२॥ पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटिभिर्दशभिर्वृतः आवृत्य बलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः
॥२३॥ सहायार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रघसो हरिः पनसश्च महाबाहुर्वानरैरभिसंवृतः ॥२४॥ दक्षिणद्वारमागम्य वीरः श
तबलिः कपिः आवृत्य बलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥२५॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतस्तारापिता बली आवृत्य

२४ शतबलिर्दक्षिणद्वारमावृत्य तस्थौ आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षिणद्वारमाक्र ((बलवांस्तस्थौ हरिः कोटिभिरावृतः ॥२६
म्य स्थितवानित्यर्थः ॥२५ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतः आसन्नमावृत्य तस्थौ नैऋत्यकोणे स्थित्वा पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥२६॥

लं
॥११८॥

सुग्रीवस्योत्तरद्वारमावसत्तस्यौ पश्चिमेन तु रामस्य सहनं बलवान्स्व द्वारं मध्यमे गुल्मे तस्थौ वङ्कबलानुगस्तु कुमकोणा वामे कोणास्थितः सुग्रीवस्योत्तरद्वा
रनिरोधकृत्वापि धानान्त्र दत्तु मारेण कुमुदादीनां तत्र कोणं वस्थितः तेन ततनेतु द्वारनिरोधकृत्वमाख्यातं ॥२५॥२६॥ २९ पञ्चमहाबलोगम्भीरञ्च तस्यापि विस्तश्चपनः ॥२
गजोगवाक्षद्रतिम्रपगवाक्षोपपार्श्वस्यागवाक्षादस्थः ॥२॥ ततवानरसेनासन्निवेशात् द्वितीः ॥२१॥ एतद्वारसे निर्याणाज्ञावा कोभी मनियोपधयाततस्या

उत्तरद्वारमागम्य लक्ष्मणः सौमित्रिणा सह ॥ आवसत्सुबलवानतस्यौ सुग्रीवस्य द्वारीश्वरान ॥२५॥ गोलांगूलो महाकायो गवाक्षो भी
म दर्शनः वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्यौ रामस्य पार्श्वतः ॥२६॥ सेनं द्वहनुमहावीर्यो गदापाणि विभीषणः वृतोपत्तैः सु सचि
वै स्तस्यौ तत्र महाबलः ॥२॥ गजोगवाक्षो गवयः शरभोगन्धमादनः ॥ समंतात्परिधावंतो रक्षन्तीवाहिनीं ॥२५॥ ततः
कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः निर्याणं सर्वसैन्यानां तदनमाज्ञापयन्नृप ॥२९॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं रावणस्य मुखे
रितं सहसा भीमनिर्घोषमुद्धुष्टं रजनीचरैः ॥२२॥ ततः प्रचोदिता भेर्यश्चंद्रपाण्डुरपुष्कराः हेमकोणाहता भीमाराक्षसानां समं

तानिजच्चैरुद्धुष्टैरुच्चैः सिंहनादः कृतस्तथः ॥२२॥ प्रचोदितोः सेनाग्रेनेताः चेद्रवर्णा तु राणि पुष्कराणि सहस्राणि यासांताः प्रचुरोकं ततः ॥२७॥
रेहस्तायेवा षभोऽस्वेन लेस्वराः हेमकोणाभिहताः स्वर्णमपवादनरंडाभिहत्ता विनेदुरिस्वराः ॥२४॥

पु
॥१९५॥

२५ ॥ विद्रुमोऽरुल मत्रहन्नस्थाने तस्य तेषमयूराणभूषितनंजेपे ॥ २६ ॥ तैस्माः समवेताजग्मः सेनापोसमवेतापे सैन्याश्लेसे निकाश्रुते शतसमः समपेमूलपक्काले स्व
मार्गस्पमहामेघैरिति शेषः वेगाः तांगाः ॥ २७ ॥ सैन्य स्त्रातिदुरवनैमलयोपिशीतः स्यातताह प्रोनाद्रो मुत्कंमानुमहामस्यः मृस्यस्य स्वद्रुतः कदलोदयोदयी मैः
सह वर्तिनध्वैसमानुमस्यकंदस ॥ २८ ॥ स्वम्पनादपतमतिश्लिनियुक्तानकरोत ॥ २९ ॥ गजानांवहितैरीमादिम्लोकहयमेकवाक्ये ॥ एतस्मिंवंतरोगजा

विनेदृश्चमहाबोधाः संत्वाः शतसहस्रशः ताम्रमानां मयोराणां सुखमारुतशीताः ॥ २५ ॥ तेवभुः शुकनीलांगाः सशंखाजनी
चराः विद्रुमोऽरुलसन्नहाः सुबलाकार्यवाखुदाः ॥ २६ ॥ निष्पेतुर्तिनतः सैन्याह शालवराचोदिताः समपेतर्पमागास्वेगास्वम
होदधेः ॥ २७ ॥ ततोवानरसैन्येनमुक्तोनादः समंततः सुवेलः शीलो पेनसमानुमस्यकंथुः ॥ २८ ॥ पांसुदुद्भिन्निर्यापः सिं
हैनूद्गताश्चिनो ॥ पृथिवीचाननीक्षचमागरंचाम्पनादपत्त ॥ २९ ॥ गजानांवृहितैः साईहयानां हेषितैरपि ॥ रथानांनेमि
निर्घोषैः रक्षसांपदनिस्वनैः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नंतरेसपः सत्यामसमपद्यत रक्षसावानराणांचपथादेवासुरेषुरा ॥ ४१ ॥
तेगदाभिः मदीसाभिः शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान्सर्वान्कथयंतः स्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥ तथावृक्षैर्महाकाया

नोवेंहितादिभिः सहासस्तमयानराणोचवृतदेवासुरेषुरा ॥ पूर्ववत्तायेस्त्रवानराः निजघ्नुसानिराक्षसान्विनसेदंतैश्चवेगिता ॥ ४३ ॥ एप
गाविदेषेलतिपयातथापोरः सयामः समपद्यतेति संबंधः ॥ ४ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥१९५॥

ऽजेन नराजाननृपतिरक्षसा सुग्रीवः स च नाम रूपेण यो शबरं चोक्तवान् नरान्यक्षदर्शनरतिसंवेष्टः ॥४४॥ भिंडिपालैः गदाभिर्दैः ॥४५॥५॥ संप्रहारो ऽहं तुमुलः पा
रस्परसंकुलः मांसशोणितामेव कर्दमो यस्मिन्नसौ अद्भुतोपमः दुर्लभोपमः इति पावते ॥४५॥ इति द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥ वलकोपः पारस्यावेन्न देशं जोऽजेवः

ऽराजाननृपतिसुग्रीव इति भ्राता महानुभूत ॥ राजन्नजपश्यपेत त्वा राक्षसनामकं यो नतान ॥४४॥ राक्षसाः लवपीभीमाः प्राकारस्याग्रं ह्री
गतान् वानरान् भिंडिपालैश्च स्व स्व लेखैर्विदारयन् ॥४५॥ वानराश्च पिक्षे क्रुद्धाः प्राकारस्यानु महीगताः राक्षसानु पातयामासुः
समागम्य स्वबाहुभिः ॥४६॥ संप्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः राक्षसानां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥४७॥ इत्यार्षे श्री
वाल्मी० कांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥ युध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनां ॥ राक्षसानां संबभूव बलकोपः सुदा
रुणः ॥१॥ ते हयैः कांचनापीडैर्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमैः रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥२॥ निर्ययू राक्षसा वी
रा नादयंतो दिशो दश ॥ राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥३॥ वानराणामपि चमूर्बृहती जयमिच्छतां ॥ अभ्यधा
वत तां सेनां राक्षसां कर्मणां ॥४॥ एतस्मिन्नंतरे तेषामन्योन्यमभिधावतां ॥ रक्षसां वानराणां च द्वंद्वयुद्धमवर्तत ॥५॥ ५२

॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ कांचनापीडैः कांचनभूषणावृतैः अग्निशिखोपमैः रक्तद्युतिः हयैः ...
तिष्ठंत राक्षसान् ... ॥१२४॥ अन्योन्यमभिधावतां द्वंद्वयुद्धमिति भावः ॥५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰
॥११८॥

नान्येव द्वंद्वान्याह अंगदेनेति ॥ ८ ॥ प्रजंघेन प्रजंघाख्यस्स सा दुर्धर्षणः दुःसहः श्वा(स्थो)गुहद्रणा रक्षवान् ॥ ९ ॥ मित्रघ्नेन तन्नाम्ना राक्षसेन ॥ १० ॥ ११ ॥ राक्षसा
प्यावज्रमुष्टिप्रभृतिनिशाचरौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तुमुलं व्याकुलं ॥ १६ ॥ केशैः शाद्वला शाद्वलवत्तृणवृतानि पुरीषाण्य उद्वहन्ति काष्ठसंचयान् वहंती

अंगदेन्द्रजिता सार्द्धं वालिपुत्रो महाबलः अयुध्यत महातेजास्त्र्यंबकेन यथांधकः ॥ ६ ॥ प्रजंघेन च संपातिर्नित्यं दुर्धर्षणो रणे
जंबुमालिन[illegible]मारब्धो हनूमानपि वानरः ॥ ७ ॥ संगतः सुमहाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन विभी
षणः ॥ ८ ॥ तपनेन गजः सार्द्धं राक्षसेन महाबलः निकुंभेन महातेजा नीलोपि समयुध्यत ॥ ९ ॥ वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघ
सेन सुसंगतः संगतः समरे श्रीमान् विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १० ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः सुप्तघ्नो
यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिश्रेष्ठौ समा
गतौ ॥ १२ ॥ वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्द्धरः समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३ ॥ धर्मस्य पुत्रो बलवान् ॥२॥
सुषेण इति विश्रुतः स विद्युन्मालिना सार्द्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ वानराश्चापरे घोरा राक्षसैरपरैः सह ॥ द्वंद्वं स
मीयुः सहसा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं ॥ रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छतां ॥ [illegible]
ति तयापसलुः प्रसुस्रुप्रसुस्रुर्वारिम पां ॥ १६ ॥ हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रसृताः केशशाड्वलाः शरीरसंघाटवहाः प्रसुस्रुः शोणितो [illegible]

राम

श्रुतकीर्तानां रक्षसां गणमाह । आजघानेति शत्रुसैन्यविदारणमिति विशेषणं ॥१९॥ तस्येति विजितः तस्य रथेन तेनैव गदया सहापहनुमाजघान ॥२०॥ अश्वकर्णो वृक्षवि
शेषः तेन प्रजंघं समाजघान संपातिरित्यनुकर्षः ॥२१॥ रथस्था शक्तिः रथशक्तिस्तया ॥२२॥ तेन रक्षसा सह तस्य रथं ममाथ । तेन जंबुमाली मृत इति गम्यते २३

आजघानेंद्रजित्क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः ॥ अंगदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणं ॥१९॥ तस्य कांचनचित्रांगं रथं साश्वं ससारथिं
जघान समरे श्रीमानंगदो वेगवान्हरिः ॥२०॥ संपातिस्तु प्रजंघेन त्रिभिर्बाणैः समाहतः । निजघानाश्वकर्णेन प्रजंघं रणमूर्द्धनि
॥२१॥ जंबुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः । बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमंतं स्तनांतरे ॥२२॥ तस्य तं रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्म
जः । प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥२२॥ नदन्प्रतपनो घोरो नलं सोप्यनुधावत । नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षु
षी ॥ भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥२३॥ ग्रसंतमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः । सुग्रीवः सप्तपर्णेन निजघान
जवेन च ॥२४॥ प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनं । निजघान विरूपाक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः ॥२५॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो
रश्मिकेतुश्च राक्षसः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः ॥२६॥ तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि समरे शरैः । क्रुद्धश्चतु
र्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥२७॥ श्रि१

तीक्ष्णैः शरैर्भिन्नगात्रो नलः प्रतपनस्य चक्षुषी पातयामास तत्र वै दृष्टत्वेऽतिशेषः ॥२३॥ सप्तपर्णेन सप्तपर्णवृक्षेण ॥२४॥ २५ ॥२६॥ अग्निशि
खोपमैः अग्निज्वालोपमैः ॥२७॥

यु ऋद्धे विमाने ॥ २५ ॥ २६ क्षिप्रहस्तः क्षिप्रकारी हस्तः ॥ २७ ॥ यस्य चक्रोयथ चक्रं निकुंभस्य च निकुंभस्य तस्याभ्येत्याशु शिरश्छिच्छेद ॥ २८ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शं
॥१५॥ वज्रसंहितमुष्टिमैन्दं नमुष्टिनाभिहतो रणे ॥ पपात तस्य योधः सांत्वः सुरादूरम्बरस्थले ॥ २९ ॥ निकुंभस्तु ततो नीलं नीलांजनचयप्रभं ॥ निर्बिभे-
द शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान् ॥ २९ ॥ पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः विभेद समरे नीलं निकुंभः प्रजहास च ॥ ३० ॥ तस्यैव
रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे ॥ शिरश्छिच्छेद समरे निकुंभस्य च सारथेः ॥ ३१ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदः शशनिप्रभं ॥ जघान
गिरिशृंगेण मिषतां सर्वरक्षसां ॥ ३२ ॥ द्विविदं वानरेंद्रं तु द्रुमयोधिनमाहवे ॥ शरैरशनिसंकाशैः स विव्याधाशनिप्रभः ॥ ३३ ॥ स
शरैरभिविद्धांगो द्विविदः क्रोधमूर्छितः ॥ सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभं ॥ ३४ ॥ विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः कांच-
नभूषितैः ॥ सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३५ ॥ तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः ॥ गिरिशृंगेण महता रथमाशु
न्यपातयत् ॥ ३६ ॥ लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः ॥ अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥ ३७ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टः सु-
षेणो हरिपुंगवः ॥ शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३८ ॥ तमापतंतं गदया विद्युन्माली निशाचरः ॥ वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं
हरिपुंगवं ॥ ३९ ॥ गदाप्रहारं तं घोरमचिंत्य प्लवगोत्तमः ॥ तां शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४० ॥
याक्रुष्टिं महाप्रमर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अपक्रम्य रथाद्वसुस ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अचिंत्य प्लवनित दिव्यानां श्वेगरुहीतां शिलां ॥ ४० ॥ एप.

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥४१॥ द्विधाकृते द्वैधीभूते सकाशे तेन मार्षं ॥४२॥ अपविद्धैरिति रथविशेषणं भिन्नैरिति रथविशेषणं सांग्रामिकैः संग्रामे साधुभिः ॥४३॥ चक्राक्षे चक्रावयवौ युगदण्डः अ
श्ववेष्टनदण्डः ॥४४॥ ॥४५॥ ॥४६॥ दिवाकरास्ते तिमिरे रात्रौ राक्षसानां बलाधिक्यादिति भावः ॥४७॥ इति त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥ युध्यतामिति ॥ युध्यमानेषु तेषु वानरराक्षसेषु

शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः ॥ निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥४१॥ एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः ॥ द्वं
द्वे विमथितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥४२॥ भल्लैश्चापि गदाभिश्च शक्तितोमरसायकैः ॥ अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हयैः ॥४३॥
निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः ॥ चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः ॥४४॥ बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसंकुलं ॥ कबं
धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसां ॥४५॥ विमर्द्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥४६॥ निहन्यमाना हरिपुंगवैस्तदा निशाचराः शो
णितदिग्धगात्राः ॥ पुनस्सुयुद्धं तरसा समाश्रिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकांक्षिणः ॥४७॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥ युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसां ॥ रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥१॥ अन्यो
न्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छतां ॥ संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसां ॥२॥ ॥ ॥

प्राणहारिणी वानरप्राणानामिति विशेषः ॥१॥ निशायुद्धं संप्रवृत्तं परस्परं बद्धस्नेहादर्शनजरोषादिति भावः ॥२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु०
॥१२॥ किंवा स्माखे वा प्यापी नरामे इत्याह ॥ किं चेन्नि प्रश्ना त्विनोपस्य भार्या जनस्यानादज्जहार तेन रामेण राक्षसराजस्य रावण पूर्वं किं मयकृतं कोपकारणं कृतं न कोपि ॥ १२
ननु त्वरा दिहन नहषोऽपकारं कृतं इति चेन्न त्वाहत्वर दूषणस्त्रिशिरो मेरामेण निहतः तदनिपरिक्षञ्च तेन तेनापराधा अनिरत्न तु मुरनिस्तस्या नमातिक्रम्यत हैति ग
त्वा तत्सीता पेप्रवजहरति तेनहतं जाह श्लस्त्र हनने चन्याप्य मे वेत्याह अवश्य मिति ॥ १४ रामचिमित्तं त्वादिवधनिमित्तं आहताव देही पदिनदा राजेत्रि

किंच राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा ॥ आजहार जनस्यानात्तस्य भार्यां प्रशस्विनः ॥ १३ ॥ खरो प्रघोति तत्र तु रामेण निहतो रणे
अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्याः प्रयावलं ॥ १४ ॥ एतन्निमित्तं वैरे यो भयं तं सुमहत्त्वयेत् आहता सा प्रसह्य ज्योकल
हार्थं कुते तु किं ॥ १५ ॥ न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्त्तिना ॥ वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्मै मैथिली ॥ १६ ॥ यावन्न सराजा सा
सध्वाजवहुरलसमाकुलां ॥ पुरीं दारयते वाणै दीयतामस्मै मैथिली ॥ १७ ॥ यावत्सुघोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी ॥ नावस्कं
दति नो लंकां दीयतामस्मै मैथिली ॥ १८
मित्तमे वैरे देखा हरणनिमित्तमेव नः सुमहद्भयं भवेत्त माविश्रनो भयहेतुः सापरित्याज्या ॥ कलहार्थे
कलहफल के कस्मिंश्चित्कर्मणि कृते किं तु फलमिति शेषं अनर्थरावेन र्थः रामचित्त मित्यत्रतं तेवो धं ॥ १५ अस्सरी पत्तां अस्मै दीयतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ राम ॥१२॥
यावद्ध्वजपंतेदारयिष्यति तावद्दीयतां ॥ यावत्सुरेत्यादिनाम विष्पद्यैलद ॥ १७ ॥ नावस्कंदति नाक्रस्यति ॥ १८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ए
॥११५॥ हरिस्त्वासीत्तिरस्सासीद्रतिदासतातमक्कलेन (स्सासाभविमोहोमरितिमा म॥२॥ हत्वा दंष्ट्रेतेलोरिमध्यमपुरुष वृद्धवचने॥ हन्तेरुकृतेसर्थः दाऽपाविदासमे
के हर हि श्रागच्छ कृ पवि द्विवस्मि॥ सूत्र १लाप सेवं तुमलः श्र शुस्मिनु सेमेशु सुश्रुवे॥४॥ कालाः कृसुवर्णाः काञ्चनस्माहाः सुवर्णकवचाः दीसौ
ष क्षिवना रीसनतसोमोतिवर्णाः परिपेतुः संचेरु॥५॥ नेवानराः काञ्चनापीठनसुवेश्या शोखरान॥६॥ स्वस्तोभत्रितिछेदः पताकोऽहुजिनः पताकोपेतेष

एष सोसीतिरस्यो हरिस्त्वासीत्तिरस्सासाः॥ स्त्रमोमंसम मोजश्चस्मिंस्मम सिदा मे॥२॥ हतत्सुपचेहीतिकृ पविद्विवसीति
च॥ स्वंसतुमुलः शब्दस्मिंस्मेमेषुशुश्रुवे॥४॥ कालाः कांचनसन्नाहा स्मिंस्मम सिरास्सासाः सेम दृष्टपेतप्लवे ह दीसोष
क्षिवनारवे॥५॥ तस्मिंस्मम सितु ष्यारसतक्षमाः कोशमूर्छितान्परिपेतुर्महावेगाम स्यपेतः सर्वगमान॥६॥ तेहयाः कांचना
पीठनागा नाश्रश्रिखपेमान॥ स्वामुस्त दर्शनेसतो क्षौमी मकोपा व्यदारयन॥७॥ वानरावलिनोयुद्धे क्षोभयनरास्ससाचम
र्धुं नरान्कुंजरान्रोहा नृपनाकाध्वजिनोरथान्॥ चकृषश्चदंदंशस्त्रदर्शनैः कोपमूर्छिताः॥८॥ लस्स्वराश्त्रोपिरम्यश्च शरेरसार्वि
ग्रापमैः हृष्णा हृष्णानि रक्षोभिमवराणि निजघ्नतेः॥९॥ तुरगखुरविक्षतं स्थनेमिसमुत्थितं॥ ररापकर्णनेत्राणि युध्यतोव
जवतः॥१०॥ दृष्टपाद्दृष्टानिदृष्टानिस्त्रदृष्टानीत्यर्थः॥ मवणणि स्रेशनि॥११॥ विक्षतंचलितं रथनेमिसमुद्धतं रोयदहता करणि (रणाजः॥१०॥ ८८
नेत्राणिहृतोष॥१०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥११॥१४ जन्ममानानां लन्नतो श्लानां हिंहितान्नो ॥१२॥ कामरूपिभिरूपलक्षिताश्चद्भिरस्त्रिणां स्वा गपेवृत्तप्पो पहतोपस्योतादृशी आसीत शोणितान
गालवैः कर्दमोपस्पासाद्दुर्जेयातम्यच्छेद्यामतिपोक्षिनांद निविशा चासीत ॥१४॥१५॥ कालेरावतीहाराराचिरावेस्मर्थ ॥१६॥१७॥ उद्धेर्नम्नलपेकाले ॥१८ षड्भिः

वेर्नैर्मानेन तथा घोरे संग्रामे लोमहर्षणे ॥ रुधिरौघमहाघोरान घस्तत्र मृमुष्ठवन ॥१९॥ ततो मेरोमर्दगानां परागवान्तो च निखनः श्री
खवेणुखवैर्मिश्रः संवसूवाद्भुतोपमः ॥१५॥ विमर्दे तुमुले तस्मिन् देवासुररणोत्थिते हतानां जन्ममानानां रक्षसानां च निखनः श्रु
ल्लानां वानराणां च स्वस्वरवो च दारुणः ॥१२॥ हतैर्वीनरक्षोभि सम्यक् शान्ति स्तलपास्तवधैः निहतैः पर्वताकारैरासमैः कामरूपिभिः
॥१४॥ शाखवपप्पो पहाराश्च तत्रासीद्दुर्दमेदिनी ॥ दुर्जेया दुर्निवेश्या च शोणितास्रावकर्दमा ॥१५॥ सा बभूव निखलायोराहीरास
तृह्मानिनी ॥ कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥१६॥ ततस्तेरासमा तत्र तस्मिन् सुमहति हतो ॥ ततमे वाम्ब वेर्नेन
सहृष्टाः प्रारब्धिभिः ॥१७॥ तेषामापततां प्रवद्धे कुद्धानामभिगर्जता ॥ उद्धूर्नदूस्तसानां समुद्राणामम तत्वनः ॥१८॥ तेषा
रमः शरैः ॥ षड्भिः प्रदक्षिणाभिनिशाच्यतानृनिमेषां तु स्थारैरारासरोमशिलोपमैः ॥१९॥ पत्र शस्त्रस्वद्धपो महापार्श्वमहोदरौ
वव्रेर्देष्ट्रो महाकायस्तो चोभौ शुक्रसारणौ ॥२०॥

षट्सयान ॥२१॥ केत्रे षड्भिर्मा कोप्यपाता हयन्न शत्रूनितिदुर्द्धर्षराति बृद्धि योषणो महाकायरतिव च्युदंष्ट्रम ॥२०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु ॥११८॥

श्च परस्ताः पलायिताः सावशेषायुषः श्यायुशेषत्वात्कारणं निर्जीवने हेतुः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एवमेव योगमानि प्राभूयो विशिष्टयोरतरा बभूव ॥ २५ ॥ न व्याहर
दिव गतिश्याहारादिवेसर्थः ॥ २६ ॥ भक्ष्यपानभूमप्रयनु ॥ २७ ॥ एवमेव समक्षोंगदेंद्रजितद्वंद्वयुद्धं शेषमुपक्रमते श्र्यादरिति ॥ २८ ॥ अंगदेन महायशो महा

तेजा मेघनादो येः सर्वैर्मर्मसु ताडिताः युद्धाद्युपरताश्च ताः सावशेषायुषो भवन् ॥ २९ ॥ निमेषांतरमात्रेण घोरैरग्निशिखोपमैः
दिशश्चकार विमला मदीप्तश्च महाप्रभ ॥ २५ ॥ पेतुस्तेन क्षसावीरा मुस्तामिमुखे स्थिताः ते भिन्नशः समासाद्य पतंगारव पावके
॥ २२ ॥ सुवर्णपुंखैर्विशिखैः संपतद्भिः समंततः बभूवुजनी चित्रा खद्योतैरिव प्रावृषि ॥ २४ ॥ राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि नि
स्वनैः सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा ॥ २५ ॥ तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समंततः त्रिकूटः कंदराकीर्णः प्रव्याहरदिवाच
ल ॥ २६ ॥ गोलांगूला महाकाया स्तमसा तुल्यवर्चसः संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन् रजनीचरान् ॥ २७ ॥ अंगदस्तु रणे शत्रु मनि
हंतुं समुपस्थितः रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८ ॥ इंद्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः अंगदेन महामा
यस्तत्रैवांतरधीयत ॥ २९ ॥ तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥ प्रभावं
सर्वभूतानि विदुरिंद्रजितो युधि ॥ ततस्तेन महात्मानं दृष्ट्वा तुष्टाः महर्षिते ॥ ३१ ॥

विर्षादं माप्तरिंद्रजितं तत्रैवांतर्धीयतेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यतः इंद्रजितो युधि प्रभावं विदुस्तेन तेनांगदेन तमिंद्रजितं प्रधर्षितं दृष्ट्वा महात्मानं तमंगदं दृष्ट्वा
तेनुशस्य मर्षः ॥ ३१ ॥

रामः ॥११८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

२१ ॥ २२ ॥ स्नेहानुगतः स्नेहाद्विरचितां मानसं ॥ २४ ॥ २५ सर्वत्र चेषु सर्वावयवेषु ॥ २६ ॥ पापपापेयं अनागवा हृष्यतः कृष्णोष्ठी कपटो पौक्षाश्रवेक्षेनशाप
रितान्तनागपाशावेक्षे ॥ २७ ॥ अक्रमन्नुवदति मन्त्रकाशान्तपावित्रिति सप्तपाजगाम उपचक्रमे ॥ रेषद्रूमगमाचेणासर्वजगन्तमहद्धः सर्वेन्द्रीस्य स्रोतःगल्पेंद्र जितस्मसुन्मनागप

नेतः महृष्टः कृपणः समुपोवविनिमीषणाः साधुसाधितिन्नेदृस्त्वद्दृष्टापात्रेपाजितं ॥ ३१ ॥ इंद्रजितानुतराते न निर्जितोपि मन्युमणा
सुगोवालिपुत्रेण कोपं चक्रे सुदारुणं ॥ ३३ ॥ सोतंमहानेगजं पापोरावणात्मजकर्षितं ॥ ३४ ॥ वृक्षदन्तवरो वीरोगवयः कोपमक
छितः स्वहस्तेनाभिरिक्तानवानानुसमोचाप्यनिस्तन्निमे ॥ ३५ ॥ गमं चलस्परूपं चैव धूम्रो निरागमपेः घोरैः विभिदसमोरुद्रः सर्वगा
त्रैषुरासस ॥ ३६ ॥ मायापापासंवजलस्त्र मोहयन्नगपवावृधि ॥ स्वाहृदपः सर्वसतानाकृष्योद्धिनिशाचरः वक्षशरवेक्षेन श्र
नेरराममलक्ष्मणौ ॥ ३७ ॥ नौ तेन पहबद्धौ प्रोक्तदेवाशीविषैः घोरैः सहसाभिहतौ वीरौ तदा मे सततावानराः ॥ ३८ ॥ प्रकाश
रूपसुपदानशक्ये नोवाधितुरास्ससराजपुत्रः मायाप्रमयोक्तं सप्तपाजगाममववेधनोराजसुतोदारात्मा ३९ ॥ भार्ये — म
हृ भाय नोश्व दर्कोदे च स्व वारिंशः सर्गः
पावेधनमसहनेवलकृतमर्यादरूपवद्धस्ववादनपालनार्थविरोधेनापिनिसमात्मानेस्मातोपि मन्त्रनपानलोनिवृद्धीनार्थं स्मात्तान्गाव व्यापनार्थं चेति
वेध्यं ॥ ४० ॥ इति चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पु· ॥१२०॥ स्नाजगपुच्चलसेदं जितोगतिं गम्यत इतिगतिलम्पवस्थानमदेशमञ्चिछन्नत्वात् मिछन्नदशवानास्वयपानदिदिशा आदिदेशेमर्थः ॥१॥ मानेवदशस्वयपानदर्शयिति
द्वौ विमादिक्रमदायोदोगुचौ दायादौ गुज्ववाक्षवाविन्नमा ॥२॥३॥ मार्गमोगामार्गितुमितिस्पर्थः ॥४॥ यस्मात् स्रोगावुल्यात्रमेचेगा विमेवितेः क्षयिर्वा (पामासेति
सवेक्षः ॥५॥६॥ आवेशयामास मवेशयामास ॥ निरन्तरशरीरौ तुहुत्ताविति विशेषः प्रागतोगतेः आकार्यमेदनादिकं कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥५॥ स्नतजमार्ग

स्नतस्मगतिमन्विछन्नागजपत्रः मताश्वान दिदेशातिवृलोगमो दशवानस्वयपान ॥५॥ द्दौगुपेगामस्वदायादौ नीलंचूतवणाधि
प ॥ श्रेगदं वालिपचैचेपसमेचतात्विने ॥५॥ विनतेजोंस्वेवंतेचमातुगमस्वमहावले ॥ क्षयमेचयमलंक्षमादिदेशापुरेतपः ॥२॥
ते संमहृशाहायोभीमानुयम्प्यादशान ॥ आकाशं विविशुः सर्वेमार्गमृगणादिशोदश ॥७॥ तेषां वेगवतां वेगमिक्षुमिवैग
वन्नरैः ॥ श्रेक्षविनपामासावेगवायामासरावृणिः ॥५॥ तेवारितामुहायोनाराचैः स्नतविस्तनाः ॥ श्रंक्षकारणदहृशुमेघैः
सूर्यमिवावृतं ॥९॥ यमलस्य गायोरेवसर्वदेहमिदं प्राणान ॥ यमानावशामासगावलिः समितिंजयः ॥१०॥ निरन्तरशरीरौ तेतुता
वुभौ यमलस्कन्धौ ॥ कुहेनैदृजितावीरो पन्नगैः प्रागतोगतेः ॥१॥ तयोः स्नतजमार्गेण सुस्रावरुधिरं वहु ॥ ताव शोचमकाशेते

ग स्नतेनव्रणेनजातो यो मार्गस्तेनानुनमनसे घर्षस्थानोदेहोस्वपायात्मनरति यमलस्कन्धयोर्माल्हवस्यादित्यदेह (उष्पिताविव किंशुकौ ॥२॥
स्वमस्वागात् कथंरुधिरेहुगरतिचेन्नत्राह वस्नमोन्नयोरुधिरभावेपिमनुष्यभावनानुरोधेनजननएवेमन्यते ॥ एवंगास्वमानुषेकवध्यतेनतद्वावम्प्रनुम एम·
तिरित्यपिवोध्यं ॥१॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥१८॥ अनलास्यं यथा भवति तथा सुध्यमानं शक्र त्रिदशाः सगोपि दृष्टुं माषाव लोत रेणमा दितं वापिनशान्नः किं पुनर्युवां मानुषा विस्मयः ॥ १९ ॥ एवमुक्ता विदिते
वो धनं ॥ अत्रापि सुव्यमिति द्दिनीयां ततया विपरिणामात्तु षं जनीपे केकप त्रिणाके क पत्र व नारय इत्सव्य यक्षा न धातनाय ॥ २२ ॥ क्ष मन्ता वितिषा व वे धमपो
गा सहिस्तु रस्मर्थः ॥ २२ ॥ अनोपास्मिदेशान्यध लिधस्यानवसमवा दिन्नेसुकं ॥ २४ ॥ २५ ॥ निमेषाणां तु मात्रेण ॥ निमेषार्धक्षणमात्रेण सुणमात्रेणोमथ्य

अथ यत्र स्सवीरां सोभि वंशन च योपम ॥ एवं विश्वामित्रो वाक्यमेतत् क्षनिगतोब्रवीत् ॥ ११ ॥ पद्ममानमनाल स्पंशा कोपि विदशे
स्वः ॥ दृष्टुमासादितं वापिनशक्तः किं पुनर्युवा ॥ १४ ॥ भाव ना विषान्नालेन राघवौ कं कपत्रिणा । सप रोष परीतात्मान यामिय म
सादनं ॥ १५ ॥ एवमुक्तोत्तु धर्मज्ञो भ्रातृणाम ल स्सरोणा निर्विभे दधिते वाणैः मतो चैविकुन्नतो ॥ १३ ॥ भिन्नाजनचयं स्यामो
विस्मायं विपुलक्षनुः भूयोभ पः प्रागानयोगा विसर्जमहाम्बे ॥ १७ ॥ ततो मर्मसु मर्मज्ञा मृत्युपत्रिशिता न च्छरान् ॥ एमल स्स
लापोघौ रंक्षाटचमुरुसेकुः ॥ १५ ॥ वद्धो तु शरा वंधेन तावुभो रणमूर्द्धनि । निमेषान्तरमात्रेण तानघोक तु हृदी स्थितौ ॥ १८ ॥ ततो विश्वामित्र
((सर्वांगोपाङ्गोल्याचि तौ कतौ धनं विक्रमहेंद्रस्याच्छ सुक्तो समकंपितौ ॥ १८ ॥
न शोकर्तुं वेस्मितुं ना हृशा विवस्थितौ मनुष्पत्वम्पापनापेति
वेश्यं ॥ १९ ॥ शरा शल्याचितौ शाए ग्रमो तो लतौ स्वसुरको समन्नाज्जनत एवं कंपितौ । महेंद्रस्यध्वजाविवचलतौ ॥ १८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥१२१॥

जगत्यां भूमौ जगतीपती भूपती ॥ १९ ॥ वीरशयने युद्धभूमौ शरावेष्टितसर्वांगो शस्त्रसमर्पवेष्टितसर्वांगौ श्वासैर्मनः पीडावंतौ परावृद्धितौ शरा शिवपात्रवंतौ श्व-
सूतामिति शेषः ॥ २० ॥ तयोर्गात्रे अंगुलमात्रकं अंगुलसमानमपि अविद्धं वेधाहितं न हि वसु व्यस्याकर्णयान् । कालमभिव्याप्याल्पं चाष्टवदजिह्मगैर्वीतौ ज्ञे-
वेलामविदारितं चांगमासीत् अंगुलिपर्यायं अंगुलशब्दो व्याप्तिं किंचिद् बोधे ॥ २० ॥ समरे वर्णी ग्रस्तव ग्रास्यपर्वताविव ॥ २१ ॥ रेडुर्जित्वा निर्दहंति ये ते ॥ २२ ॥ नागम

तौ संप्रचलितौ वीरौ सम्यग्भेदेन कर्षितौ ॥ निपेततुर्महाबाहो जगत्यां जगतीपती ॥ १९ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ शर-
वेष्टितसर्वांगावार्तौ परमपीडितौ ॥ २० ॥ न तयोर्विवरं गात्रे तयोर्गात्रेष्वभवदंगुलमात्रकं ॥ नासीद्विस्मितं नाल्पमप्याकर्णादजिह्मगैः ॥ २१ ॥
तौ तु कृष्णेन निहतौ रक्षसा कामरूपिणा ॥ सुखुके मत्तुवलौ वज्रे जलेभस्त्ववणाविव ॥ २२ ॥ पपात मथ मंत्रमोविद्धो मर्मसु मा-
र्गणैः ॥ कोधारिर्दुर्जितो येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२ ॥ हत्वा पुत्रैः समरे त्वायोगतिभिराशुगैः नाराचैर्वाहिनाराचैर्भल्लै-
रंजलिकैरपि ॥ २३ ॥

स्वयोगानेतां केवलपार्थैरिति भावः योगतिभिः वायुनाविलीयमानास्त्रोवन्त्रांक्षसंपतद्भिरित्यर्थः ॥ अयोगतिभिः पाटमहद्भिः
काशस्यवेगाधोगतिभिराशुगैरित्यर्थः नाराचैः ॥ अनुवनायैः अर्द्धनाराचैः मध्ये छिन्ननाराचैरल्पैः भल्लैः परशुधारागैः अंजलिकैरंजल्या-
कारमुखैः वत्सदंताकारमुखैः सिंहदंष्ट्रसदृशाग्रैः क्षुरैः क्षुराकाराग्रैः अन्यैर्द्विजिदिसध्याहार्यं ॥ २३ ॥

ए
॥१२१॥

पिं ग्रगुहि पणीलाहं भिन्नोप्रुच्छिप्यं।ला हो मुहिप्र हला म देशो यस्स ते च्छिन ते त्रिवस्य्या नेखुपार्स्वं यो र्म ध्ये चनजंतनग्रेह कम्भूषिते मुवर्लीपचन हं विम्नं का र्गं कमा
दाय वी।।घ्यने।।।म मो।।क्षिप्ये ।। २४ । वालापातीतो ।। मानतल्म मध्ये ।। २४ ।। २५ ।। २५ ।। इति पंचचत्वारिंशः सर्गः ।। ४५ ।। यामाकाशे पृथिवी च वी स्समाला

स वी।। घ्यने क्षिप्ये विम्नमादाय कार्गकं ।। पिंग्रगुहि पणीलाहं च्छिन ते ह कम्भूषिते ।। २४ ।। वालापातां ।। ते लम्ये पातिते पुलपर्ष्यं ।। स न त्र
ल स्स लाये ह ह्युनिलशे जीविते भवत ।। २५ ।। एर्गक मल पत्रास्य शालापलातोषिते शु शेष च भ्रातां ह ह्या पतिते क्षगलिमितले ।। २६ ।। ह
२प ह्यपि ते ह ह्रुसे नापे प लोगताः प्रोकान्तो स्तुकृशु घों ग स्तु हशी ते लोचनाः ।। २७ ।। वहैक्ते ते वी।। शोपे शयानेमते वानराः सेपरी
वापेत स्तुः ।। सुगामालावासमुतमम स्म्याविषाद मा न्नौ प्र। पेच न स्तु ।। २८ ।। इत्यार्षे० वा० सु० पं च च त्वा रिं शः स र्गः ।। ४५ ।। त
ते यां पृथिवी चे वी स्समालान्वु न्नोकसः ददृशुः सं तनो वायो भ्रीतां ग मल स्सयो ।। १ ।। वृक्षे वापाते देवेल न्तक र्मलिला स्से
स्याजगमामा यते देशे सुस्यो वो विभीषणः ।। २ ।। नील स्व ह्रि वि देस्मे दः सुषेण कुमुदो गदः ते ण हनुमता सार्धं सम्नवशा चे तलप
वौ ।। ३ ।। अचेशे मे द लिस्वा सो यो लिते न परिक्षितौ ।। शारजालो चितौ रक्तव्यौ शयानौ शरतल्पगौ ।। ४ ।। ।।

प पारेति शेषः संततौ व्यासे ।। ५ देवे र दृष्ट्व कृत कर्मणि तस्मिन् गास्य सेड पातते मति तं देशं राम स्यानं ।। २ ।। ३ ।। अचेश विंमादि चतुः श्लोके का च
यी ।। ४ ।।

पु॰ रुधिरं स्रवमाणौ स्म बाहुस्तेन दिग्धांगौ ॥ ५ ॥ स मा पपात च्छन्नं वेनं रावणिं वानरमं दृष्ट्वान ॥ ५ ॥ किं तु मायया प्रतिच्छन्नं राक्षसः पुत्रं रावणिं विभीषणस्तदा मायया
॥१२८॥ ददर्श ॥ ८ ॥ वादाना हुत्स्यवादत्मालक्ष्य योनर्थान विपर्यान् गर्हिते ॥ ९ ॥ आत्मनः कर्मनामात्त्व वेषनरुपेतमी स्पृश शयानौ तौ च समीक्ष्य मनश्च पः ॥ १ ॥ सादि

निश्वसंतौ पृथ्यासपौ निश्चेष्टौ दानविक्रमौ ॥ रुधिरला वदिग्धांगौ तु पतितौ या विवक्षुणौ ॥ ५ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मंदचेष्टि
तौ ॥ यश्वपेतैः पतीवतौ वाष्पव्याकुललोचनौ ॥ ६ ॥ राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमन्वितौ ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे ॥ वानराः
सविभीषणाः ॥ ॥ अंतरीक्षं निरीक्षंतो दिशः सर्वाश्च वानराः ॥ न चैनं मायया छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ५ ॥ तं तु मायाप्रतिच्छ
न्नं माययैव विभीषणः ॥ वीक्षमाणो ददर्शाग्रे भ्रातुः पुत्रमवस्थितं ॥ ८ ॥ तमप्रतिमकर्माणमप्रतिहतं युधि ॥ ददर्शांतर्हि
तं वीरं वरदानाद्विभीषणः ॥ तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतं ॥ ९ ॥ इंद्रजित्वात्मनः कर्मतौ शयानौ समीक्ष्य च ॥ उवाच प
रमप्रीतो हर्षयन्सर्वराक्षसान् ॥ १० ॥ दूषणस्य च हंतारौ खरस्य च महाबलौ ॥ सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १२ ॥ ने
मौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबंधनात् ॥ सर्वैरपि समागम्य सर्षिसंघैः सुरासुरैः ॥ १३ ॥ यत्कृते चिंतयानस्य शोकार्त्तस्य पितुर्मम
अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १४ ॥ श्रीरामरामं ॥ ॥

नौ हतौ पश्यतस्तृतिशेषः ॥ १५ ॥ समागम्य संयीमूः ॥ १६ ॥ यत्कृते पयोराय्य यौ निर्मितं तद्द्रष्ट्वेतिपावद्वणौ त्वैः शायनमस्पृष्ट्वैव चिंतयानस्य मम पितुः त्रि ए॰
यामा रात्रिर्याति तत्सोरक्षमपाकर्ष्यामेकस्मिन्नपि यामेन निद्रा तौ समर्थः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मूलहाः मूलभृत्तरणवणाहः अनर्थः अनर्थकरो ऽमन ॥ १५ ॥ विकृमाङ्गः सेतुवेक्षनादपः ॥ १६ ॥ हृष्यपानवानरगणामितिफेथनः ॥ १७ ॥ हृष्यपानस्नानरगणामितिपेमः

छत्रलेपेपन्कृतेलेकानदीवृष्टा खिवाकुला ॥ सोयमूलहो ऽनर्थः सर्वेषां शमितो मया ॥ १५ ॥ एतमस्मलस्मागसैवसर्वेषां चववनौकसां ॥ विकृ
माणिष्मूलास्सर्वेपश्याशादितोयदः ॥ १६ ॥ एवमुक्तास्तुतास्सर्वा नराः स्नात्वा पखिवाभितः हृष्यपानपितास्सर्वान् स्तोत्र्या मासणवृत्तिनः ॥ १५ ॥
नीलं नवपिप्राहसमेतं हिविदनयो त्रिपिस्त्रिभिपिचग्रत्तनापपमेवभिः ॥ १८ ॥ नाववेतेमहेक्षासो विख्याता नवनवक्षमि ॥ हनूम
तो वेगवतो विहिमजशातनेदश ॥ १९ ॥ गवां स्पशांसंचेवनावप्पमितविक्रमो ॥ हाम्पा हाम्पाम्महावेगाविख्याखसुखिगवृत्तिः ॥ २० ॥
गोलाङ्गूलेस्वांचेवुवालिपत्रमथांगदं ॥ विख्याक्षवृक्षभिवंपेलवमाणापणवृत्तिः ॥ २१ ॥ नानवानवणनभिन्नप्रांगपिशिखो
पमैः नेनारवलवास्त्वमहासत्वः सणवृत्तिः ॥ २२ ॥ तानहंपिन्नवाणेयेत्वामयिन्नाचवानरान ॥ मजहासमहावाहुवचनंचेदमव्र
वीत ॥ २३ ॥ शावंवधेनषोणेमयावहोचमसखे ॥ सहितोभ्रातणवेतो विशामयत्तणस्समाः ॥ २४ ॥ एवमुक्ताम्तुवैसर्वेणस्समाः कूटपो
षिनः पीविसयमाजस्मुकर्मणातेन हर्षिताः ॥ २५ ॥ क्विलेदुस्वमहानादः सर्वेतेजलदोपमाः ॥ हनोणमरतिशानावाणवृत्तिंसमहज

१८ ॥ १९ ॥ हनूमतः ऽपरातिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ गोलाङ्गूलेस्वां गवास्सेवसाणः त्वणमेवेगंकुर्वन ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विशामयतपश्चत (पत्र ॥ २६ ॥
॥ २७ कूटपोषिनः कपटपोषिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

१९॥ बंधुनात आत्मवाज ॥ ब्रूमि ब्रवीमि ॥ २०॥ न त्वायपुंखान् नुत्वास्तुन्नलाने ॥ अयाणिफलभागाः पुंरव भागाम्नुयेयं ॥ उरात्तजमिलक्ष्मणितमः पुरया
कमैथिली प्रदीयतां ॥ २१॥ २२॥ ता रम्सवीरं प्रहस्ताद्विदुर्मतिरोविभीषणोच ॥ २३॥ इति नवमः सर्गः ॥ ९॥ ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मा
र्थयोर्निश्चयोयेनस विभीषणोराक्षसाधिपतेः ॥ रावणस्य वेश्मवासम्रं जवक्ष्यमाणविशेषणमग्रजस्यालयं प्रविवेशेतिसप्तश्लोकस्ययोजनापंत्त्याके

विनष्टपेद्विपरीतंकार्यं यतः सर्वेचराक्षसाः ॥ रामम्प्रदिपितापत्वास्वयंपविनदीपते ॥ १९॥ प्रसादये त्वांबंधुत्वात्कुरुष्ववचनंम
म ॥ हितंतथ्यमहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २०॥ पुरा शरत्सूर्य्यमरीचिसन्निभान्नवायपुंखान्सुदृढान्नृपात्मजः ॥ सृजत्यमोघा
न्विशिखान्वधायते प्रदीयतांदाशरथायमैथिली ॥ २१॥ त्यजस्व कोपं कुलधर्मनाशनं भजस्वधर्मं रतिकीर्तिवर्द्धनं ॥ प्रसीद
जीवेमसपुत्रबांधवाः प्रदीयतां दाशरथायमैथिली ॥ २२॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ विसर्जयित्वातान्सर्वा
न्प्रविवेश गृहं स्वकं ॥ २३॥ इत्यार्षे रा॰ सुं॰ नवम सर्गः ॥ ९॥ ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ॥ राक्षसाधिपतेर्वेश्मभीम
कर्मा विभीषणः ॥ १॥ शैलाग्रचयसंकाशं शैलशृंगमिवोन्नतं ॥ सुविभक्तमहाकक्ष्यं महाजनपरिग्रहं ॥ २॥ ॥

शुश्रूषणान्मित्रमहितेभ्यो निवारयेदिति न्यायेन सर्वात्मना हितमेव वक्तव्यमिति मत्वा भिषेज्य गुणानभिमतहितोपदेशेः ॥ प्रवक्ष्यमाणभीमकर्मेसुकृतिः ॥ १॥ शैलाग्र
राणां शैलशृंगाणां चयः समूहस्तत्सदृशं शैलस्याग्राणांचयःसमूहस्तत्सदृशं दृढत्वादिति ॥ शैलशृंगमिवोन्नतमित्युत्सेधसाम्यं ॥ सुविभक्तमहाकक्ष्यं ॥ सुविभक्तामहाकक्ष्या ॥ कक्ष्या
प्रकोष्ठे हर्म्यादेर्विस्तारा महाजनैर्विद्वद्भिः परिगृह्यत इति महाजनपरिगृहं जनैरधिष्ठितमित्यर्थः ॥ २॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥१२३॥

२५॥ २५॥ तयोः शरीरे सायकैः छिन्ने सर्वाण्यंगोपांगानि सायकैः छिन्नानि दृष्ट्वा ॥ २९॥ सबाष्पं बुद्धं ...ष्पसहितवदनं ॥ ३०॥ एवंप्रायाणि एवंविधः प्रायो बाहुल्यं
येषां तानि प्रायेणैवंविधानीत्यर्थः नैष्ठिकः नियतं क्रियते नास्तीति संबंधः ॥ ३१॥ भाग्यपोषणसहिताः सभाग्यशेषाः तेषां भावो भाग्यशेषस्तत्सहितास्तदेहे
शिष्टं यद्यस्माकं भविष्यति तदेत्यर्थः ॥ ३३॥ आत्मानं पर्यवस्थापय धैर्यं कृत्वा आत्मानं पर्यवस्थाप्य पयस्त्रा... ॥ तं वृक्षवनं तत्र

निष्पंदौ तु तदा दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वसुधायां निरुच्छ्वासौ हनूमान्विस्मयमागमत् ॥ २॥ हर्षेण तु समाविष्टं इंद्रजितं
मिथिलाय ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां हर्षयन्सर्वनैरृतान् ॥ २५॥ रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते ॥ सर्वाणि चांगो
पांगानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ २८॥ तमुवाच परित्रस्तं वानरेंद्रं विभीषणः ॥ सबाष्पं वदनं दीनं क्रोधव्याकुललोचनं ॥ ३०॥
अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यतां ॥ एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥ ३१॥ सभाग्यशेषतास्माकं यदि
दि वीर भविष्यति ॥ मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ ३२॥ पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर ॥ सत्यध
र्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयं ॥ ३३॥ एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना ॥ सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज वि
भीषणः ॥ ३४॥ ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च ॥ सुग्रीव

अयमप्यलिस्य हे नागतिरेवेति भावः ... हयोरेवं स्थितयोः पर्यव
स्थानं कथमित्यत्राह सत्यधर्मेति ॥ ३२॥ ३४॥ प्रथमसंगस्य निरासार्थमाह ... ममत्मपश्चाद्यपसमापापाप्तितेनेनास्यैर्य... पार्थनाभिप्रायेणाविद्ययाभिमं
त्रितजलेनममार्जेत्याह ततः इति ॥ विद्याशोकनिवारकविद्यया ॥ ३५॥ ॥

एम
॥१२२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

कालक्षेपमस्तेनकालार्हे ॥ ३५ ॥ वैकृतं यस्य पश्येयं स्मामित्रकालेऽद्दृशो विश्रामकाले ॥ ३६ ॥ एवं व्यक्तमुक्त्वा कर्नो यमनुपदिप्राविनस्तादिति । हितेनसमाश्वासने ॥ ३७ ॥ प्रदिन
वृक्षेना ॥ समाश्वासनेऽवेयेना फ्तिनदानन्दहकारिष्यामित्वयालङोमोर स्मयो पद्मसाहस्रपृथ्वेति । मेत्राविपर्यूयो मर्मिवस्तुवत्नीते नावदृष्यता । ततोलघुपतनको काक
त्स्यो नौ स्मावयोर्भयेष्यपनेष्यनरूतिसंबंधः ॥ ३८ ॥ यपनेष्यतरूतिणमेवार्थस्वरूपति नैतदिति ॥ णमस्यनेतनकिंचनस्त्रपापकारागामित्यर्थः तत्रलिंगमाहस्नहीति

विमस्मवदर्नेतस्मकपिराजस्पशीघ्रतः ॥ अब्रवीत्कालसंप्राप्तमसंभ्रांतमिदंवचः ॥ ३९ ॥ नकालःकपिराजेन्द्रवैक्लव्यस्यवलेवितुं ॥ स्मतिते
हलवकालेस्मिन्नुपरागायोपकल्पते ॥ ३९ ॥ नस्माद्दत्तस्यवैक्लव्यंमसवकार्यविनाशने ॥ हितेनणमपरोगागमोसमाभागमनुस्त्वितय ॥ ३९ ॥
अथवा स्मतागमोपावृत्तेरागविपर्ययः लब्धसंज्ञो हिकाकुत्स्थोभयंनोव्यपनेष्यति ॥ ३९ ॥ नेतु किंचनणमस्यनेचुरायो
मुमूर्षति ॥ नद्येनेहास्यतेनेनलक्ष्मीर्दत्तभायागताधुना ॥ ४० ॥ तस्मादाश्वासयात्मानं बलेचाश्वासयत्वकं ॥ यावत्तेमानिसवोमि
उनःसस्थापयाम्यहं ॥ ४१ ॥ एतेहि कृत्स्नपनाश्वासासदागताममाधुना कर्णोकर्णोभकपिताऽऽहुरयोहरेडुगवा ॥ ४२ ॥

यागताधुनोदत्तेभासलक्ष्मीरेनेनहास्यति ॥ इदानींननहास्यवायेपि नहास्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तस्मादात्मानमृपतेमवानिसेभानिपुनःसंस्थापयामिस्थिरीकरो
मितावदात्मानमात्ममानांचाश्वासयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एतेचासवक्कृत्स्नपनाश्वागतसाधवःतः मासभयविकाराहाभुः कर्णोकर्णोभकपिताः पलायनार्थमवतक
याश्चभंवत्वित्यर्थः ॥ ४२

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पृ॰
॥१२४॥ अनीकमग्र्यां आश्वासनार्थं प्रधावन्तं मां दृष्ट्वा तु सेनमहर्षिं तं मानवहर्षयानीकं तद्वाह । योऽसकृत्सर्वैः सज्जनैर्निवृत्तः संत्यजेत ॥४२॥ समाश्वासस्तु कृतो मे इति शेषः ॥४४॥ कथायां
यद्राप सर्वांस्तमनुवदति ॥ इदं जितमिति ॥४५॥ रामलक्ष्मणा विसन्नतरमिति करणं शेषः ॥४६॥ उत्पात आसना दिति शेषः ॥४७॥ यथा वज्रं दत्तमनतिक्रम्य

मां लक्ष्मणश्च परमश्चेतनमनीकं स महर्षिस्तं त्यजेत्तु हा पथा वासकं कृतसर्वमिव सज्जने ॥४२॥ समाश्वासस्तु सुग्रीवेण स सेनं विभीषणः । वि-
द्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत्पुनः ॥४४॥ इदं जितं महामायः सर्वं तस्मिन्समपावतः । विवेश नगरीं लङ्कां पिता चास्य प्रागमत् ॥४५॥
तत्र रावणपार्श्वस्थ अभिवाद्य कृताञ्जलिः । आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥४६॥ उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिषस्वजे
रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ॥४७॥ उपाघ्राय च तं मूर्ध्नि पप्रच्छ प्रीतमानसः । पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे तस्मिन्न्यवे-
दयत् ॥४८॥ यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥४९॥ स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा गिरं तस्य महारथस्य । जहौ ज्वरं
दाशरथेः समुत्थं प्रहृष्य वाचाभिननन्द पुत्रम् ॥५०॥ इ॰ श्री॰ षं॰ ग॰ पुं॰ प॰ द॰ च त्वारिं शः स॰ र्गः ॥४६॥ तस्मिन्प्रविष्टे लङ्कां तु कृ-
तार्थे रावणात्मजे ॥ राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥१॥

॥४८॥ इदमेव विवृणोति यथा ताविति ॥४९॥ सहर्षवेगः हर्षातिशयस्तेनानुगतोऽन्तरात्मा यस्य सः अन्तरात्मा मनो यस्य सः । दाशरथेर्निमित्तात्समुत्थं चिन्तासन्ता- रा॰
पं ॥५०॥ इति षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥ ॥१२४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ये॥ श्रुत्वा नाम हनूमानिमादिना ॥ ४ ॥ वरानि गृह्य पाकारवृहवंसनीकानि ये पांते ॥ ३ ॥ राक्षसा तास्त स्मागता रतिशेषः ॥ ४ सीता रक्षसी सीता रक्षिकारा
क्षसी रजुहाव ताः राक्षसस्त्रिजटच्चैतत्सुपास्थिताः ॥ ५ ॥ २ ॥ श्रुत्वा त्वा तत्कथयत । रो हनूमान् वीतसंवेदः पपिथ ॥ ६ ॥ यदा प्रयातः ॥ अत्र वयं आगविता ॥ ५ ॥ निर्वि

हनूमान् ॥ गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः गजो गवाक्षः पनसः सानुप्रस्थो महाहरिः ॥ ४ ॥ जांववान् ऋषभः सुंदो रंभः शतवलिः
देशुः वरानीकास्त्रय त्रास्तु द्दुमानारायसर्वतः ॥ ३ ॥ वीसपारामादिपाः सर्वतिर्यग्मृर्ध्वचयानराः तरोप्यपि चचेष्ट सुराक्षसा
इति मेनिरे ॥ ४ ॥ एवमुत्सापि समे हृष्टो विरूपेद्दजितं सुतं ॥ स्वात्मुह्य वनतः सीता रक्षसी राक्षसी तदा ॥ ५ ॥ राक्षसः त्रिजटा
चापि प्राप्त सप्तन सप्तस्थिताः ताउवाचवतो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ हत्वा विंदजिताख्यात वैदेहा रामलक्ष्मणो ॥ ७
पुष्पकं तत्र मारोप्य दर्शयत्सु तो हतो ॥ ८ ॥ यदा श्रुत्वा पादव ष्ट्या नेस मासु पविशति ॥ सो सा भत्तो सह श्रोत्रा निहतो रामः
ह्रुनि ॥ ५ ॥ निर्विशे कान्निरहिय्या निपेस्ताच मे थिली ॥ मासुपस्या स्वतेसी तास वीपराम स्थिता ॥ १ ॥ अथ कालवशं या
सं रोतो राम लक्ष्मणो अवेक्ष्य विनिवृत्त्याशा नाम्नोगति मपश्यती ॥ अनुपेक्षा विशाला क्षी मासुपस्या स्वतेस्वयं ॥ १० ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षस्य ला लयेसन्कोजमसुवेयत्र पुष्पकं ॥ ११ ॥ ततः पुष्पकमादाय राक्षसो

शोकाराम प्रशोका हितानिलहिय्यानिः शोकानि पेक्षाराम: समेक्षती ॥ रावणाज्ञया ॥ अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ १२ ॥
स्या शाहिता ॥ १ ॥ अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा रामाद्दि निवृत्त्या वामनोमा रमरूपांगतिमाप्यं वत्वपश्यती अनपेक्षा गापेक्षा पहिता ॥ १ ॥ ११ ॥ १२

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥१३॥ त्रिजटया सह सीता मारोप्य उभयोरपि विमानारोहणमनुज्ञापेमर्थः ॥ पताकाध्वजमालिनीं लंकां चारयामास रावणस्योत्तोद्घुष्टमिति शेषः ॥१४॥ प्राघोष
॥१२५॥ रामकारणो राघवो लक्ष्मणश्चेति ॥१५॥ सर्वं वृद्धिसमर्थं ॥१६॥ ॥१७॥ ॥१८॥ विप्रविद्धशरासनौ भ्रष्टधनुष्कौ शरास्तम्बः शरस्तम्बमयौ ॥१९॥ पावकी पावकपुत्रौ स

ता मायापहृता राक्षसो भर्तुः शोकपराजिता ॥ सीतां मायाऽपयामासु विमाने पुष्पके तदा ॥१३॥ ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रि
जटया सह । रावणः कारयामास पताकाध्वजमालिनीं ॥१४॥ प्राघोषयत हृष्टश्च लंकायां राक्षसेश्वरः । राघवो लक्ष्मणश्चैव ह
तौ इंद्रजिता रणे ॥१५॥ विमानेनापि गत्वा तु सीता त्रिजटया सह ॥ ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितं ॥१६॥ प्रहृष्टमनस
श्चापि ददर्श पिशिताशनान् ॥ वानरांश्चातिदुःखार्तान् रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥१७॥ ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्प
योः लक्ष्मणं चैव रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥१८॥ विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ ॥ सायकैः छिन्नसर्वांगौ शरस्त
म्बमयौ क्षितौ ॥१९॥ तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमाराविव पावकी ॥२०॥ शरतल्पगतौ
वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ ॥ दुःखार्ता करुणं सीता सुभृशं विललाप ह ॥२१॥ भर्तारमनवद्यांगी लक्ष्मणं चासितेक्षणा ॥ प्रेक्ष्य पां
सुषु चेष्टंतौ रुरोद जनकात्मजा ॥२२॥ सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसुतप्रभावौ ॥ वितर्कयंती निधनं तयोः सा
दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥२३॥ इत्यार्षे रा॰ यु॰ सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥ रा॰

दृष्टिविशालौ ॥२०॥ ॥२१॥ ॥२२॥ वितर्कयंती विचिंतयंती त्वेवमत्र वीक्षणगदनरूपक्रियाभेदात् न छंदोदयः ॥२३॥ इति सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥ ॥१२५॥

भर्त्तारं निहतं निहतमिव स्थितं दृष्ट्वा विललापेत्यर्थः ताभगवती रामलक्ष्मणयोः कापि हा निर्णालीत्तिहा त्वापि लक्ष्मणानवेचयिलेकरूपा यथा तथा विललापेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥
लाक्षणिनः सामुद्रिकलक्षणज्ञाः ७त्रिणी ७त्रवती भलक्ष्मणावती ॥ दीर्घो गलीचपानाती दीर्घकेशी चया भवेत् दीर्घमायुरवाप्नोति ७चैमहवर्त्ते नरस्तुके ॥ न्यानि
नो ॥ लक्षणास्तानवेते ॥ स्वन्देतवादिनस्त्रासन्निसमर्थः ॥ २ ॥ यज्वनो स्वस्वमेधादियागकर्त्तुः सत्रिणः वहुदिनसाध्यवहुकर्त्तकयागकर्त्तः ॥ ३ ॥ नेवीपार्थिव

भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलं ॥ विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्षिता ॥ १ ॥ ऊचुर्लाक्षणिनो ये मां ७त्रिण्यविधवे
ति च ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥ यज्वनो महिषी ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवा
दिनः ॥ ३ ॥ वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥ ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः
कार्त्तान्तिकाः शुभाः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥ इमानि खलु पद्मानि पादयोर्वै कुलस्त्रियः ॥ आधिराज्येऽभिषि
च्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥ वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभैः ॥ नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७ ॥

पत्नी धन्या चेति ये विदुः विदित्वा ऊचुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ संश्रवणे सम्यक् श्रवणे यां पाणिग्रहणसमये श्रवणात् सन्निधिस्थानसमस्तेनिधा वित्यर्थः कार्त्तान्तिकाः
ज्योतिः शास्त्रविदः शुभा मंगलात्मिका इत्याह ॥ ५ ॥ ये लक्षणे स्त्रियः नरेन्द्रैः पतिभिः सहाधिराज्येऽभिषिच्यन्ते तानीमानि पद्मानि ममापि निरेखारूपाणि खलुपा
दयो वर्त्तन्त इति शेषः कथमेषां निष्फलत्वमिति भावः ॥ ६ ॥ भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्यानां पत्नीषु ये लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि स्वात्मनो न पश्यामि सुलक्ष
णानामेव पश्यन्त्या हतलक्षणानि निष्फललक्षणाजातास्मीति शेषः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥१२६॥

सस्नखानि स्त्रमोपफलानि पद्मानि पमाकारोखाः लक्षणोर्लक्षणशास्त्रैः क्तानि तानि मेघवित्तु यानि फलानि भवंती तिसंवेधु ॥ ५ ॥ अस्रेपते पास्य समेसंयुक्ते ॥ स्रवो
मरोलेमुराहिते वक्रे वक्रे ले ॥ ६ ॥ शोखेनयमोपांत्यभागौ ॥ चितौ ॥ उपचितौ स्त्रनुवक्रौः स्त्रानुपूर्वेण वक्रत्वगुणा पुरुषानखायेषाते समाः स्त्रस्नधिको ॥ १०
अविरलौ ॥ निर्जरौ ॥ मग्नचूचुकौ ॥ निम्नयाग्रभागौ उत्संगिनौ ॥ अवनतपर्यंतप्रदेशास्ततस्य मध्यनाभिः पार्श्वौ ॥ कौः पार्श्वौ च ...स्य पार्श्वौ ॥ कौः मांसपोन्नते

सस्नखा मानि पद्मानि सुखी णा सुक्तानि लक्षणौ ॥ तान्यपनिहते यमे वित यानि भवंति मे ॥ ५ ॥ केशाः स्रस्माः समा नीला स्रवो चासंग
तेसम ॥ वक्रेनगा रोम शेजये दंताश्च विरला मम ॥ ६ ॥ शोखेने त्रेक रोपा दौ गुल्फा वदूरु च मे चितौ ॥ अनुवक्रा नखाः स्त्रियाः समा स्त्राव
लुपो मम ॥ १० ॥ स्तनौ चाविरलौ पीनौ मम मेमौ मग्नचूचुकौ मया चोत्संगिनौ नाभिः पार्श्वौ ॥ कौ स्त्रमे चिताः ॥ ११ ॥ स्तनौ चावि
रलौ पीनौ ममे मौ मग्नचूचुकौ मया चोत्संगिनौ नाभिः पार्श्वौ ॥ कौ स्त्रमे चिताः ॥ ११ ॥ समवर्णौ मणिनिभौ मम दंतौ गलहाणि च
प्रतिष्ठिता हृदशाभिमीमञ्चुः शुभलक्षणा ॥ १२ ॥ समग्रयवैमछिद्रपाणिपादं च वर्गकन ॥ स्मेदस्मिते तेव चमो कन्याला ॥ स्मि
तोका विदुः ॥ १३ ॥
पार्श्वे लिंगमस्पः चिता ॥ उपचिता रत्स्यर्थः ॥ ११ ॥ वर्णाः कांतिः मणिनिभः समाता पूष्पमणो वदुज्वल ॥ स्त्रंगुलहा ष्ठिते माणि मदुनि
हृदशाभिः प्रतिष्ठितं ॥ पादद्वयवमेरुलिदशा ॥ देपाद लेच एवं हादशाभिः समप्रतिष्ठितं सुस्पष्टस्मिकांगवकेशादि पादौ तल लक्षणौ मोशुभलक्षणार्थः ॥ १२ ॥
समग्रपवैश्चांगुलिपर्वमध्यगसमग्रयवममता हि छिद्राववतस्त्रछिद्रनोऽखांगस्पेन रोलेवृणवित्समशस्त कांतिमस्मस्मितान्मेदस्मित वक्त्रकरू पमलक्षणावता उसेवम
यालाक्षालक्षणका कन्यावनिमारुद्धिक लक्षणज्ञाविदः ज्ञाबाम्रचारित्यर्थः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हृतो नैत कुशलेः ज्योतिः श्यामत्व सिद्धं तनिषु ह्यौः ॥ १४ ॥ शोकपित्ता श्रुचिष्णुमत्स्विन्नं नात्मते सागां समुद्रं ग्राहसते नात्मभारे चतीर्णा गोष्पदे दूर्जिर्म्य यामात्रे दृत्व
र्थः ॥ १५ ॥ ममस पघतान् चित्त चपः ॥ ममपयेता एकाए वचन मार्थ ॥ नचिसापत्रणो ॥ मलापनिमितया मचरोभवृत्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालस्य शुभाशु
भफलम काम्यतस्यापणो ॥ विभाएना ति श्रयशक्षो र्योनात्सामर्थ्यं अनन्तदुपस्या पितफलनिवर्तकोपः हृतो मो दैवं सनदुर्नयः पञ्चपस्मात ॥ १२ ॥

आधिराज्ये मिथिके कोमेवा ह्यौः पतिनामसह ॥ हृतं कुशलैरुक्त तत्त्वं वितथी हृते ॥ १४ ॥ शोकपित्ता जनस्थानं भवनिस्व
लम्पये ॥ नीर्नीसागरम सौम्य श्रान्तरोगी ष्प देहतो ॥ १५ ॥ ननुवा हत्वा मा ग्रेयमेदु वायव्यमेव च ॥ आत्व ब्रह्मशिरश्चैव राघवो
ममपघतो ॥ १६ ॥ आरहस्यमानेन रत्नो माय वा वासवोपमो ॥ मन्वना या वना या या मि हितो ए मलस्मरणो ॥ १७ ॥ नहि दृष्टि
पर्थमाप्प रायवस्य रत्नो लिङ्ग जीवन्ति निवर्तते नय पिसाम्भनोजवः ॥ १९ ॥ न कालस्याति भारे मिति हृतोतन्न सुदुर्नयः यत्र रा
मः सह आत्मा शोते उक्षिनि पातितेः ॥ १९ ॥ नशोचामि तथात्मलस्मणं च महायो ॥ ग्रात्मानं नन्ननचो वापिपया स्वसूतपस्विनो
॥ २० ॥ सोते चिंतयते निसंसगासवृतमागते ॥ कदा दृस्याम्मिसीतां च रामं च सहलस्मणो ॥ २१ ॥ पादेवयमानोतं ए स्मसीत्र
हाब्रवीत ॥ मा विषादं हत्यारे विभर्नीयं तवनीवति ॥ २२ ॥ कारणान्यपिव स्याम्मिमहो तिसदृशानि च ॥ पश्ये मां नावतो देविश्रा तरो

१० ॥ अनार्ये हेतुमाह सानिवि ॥ २१ ॥ पादेवयमाना ॥ विलपंती ॥ २२ ॥ एवं दशनां मासस्यकथं जीवनं तत्राह ॥ का ॥ तमलस्मणो ॥ २३ ॥
रत्नानी ति ॥ हे देवि रमो रामस्य स्मणो जीवतः रक्षियः श्लाहशक्तनेते तथा महातिसूणनि सदृशानि ॥ एवविभतद्भलानि ॥ दृशसंवादनीयावत ॥ कारणा

॥ २३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ऊ
॥१२५॥

नाम्येवु कारणानि व्यतिरेक पुत्तेनाह नहीति । पुनो पमो निहते सतिपो षानां सत्वानि शत्रु हननाय कोपेन व्यासानि न भवंति हर्षपर्युत्सुकानि हर्षणाम सत्वानि च
न भवंति । अपि तु रुदंति केवले नैव मत्कृते अतो जीवंति निश्चिंत ॥२०॥ इतो प्येवमि स्माह ॥ २ वृविमान्न मिति ॥२१॥ पुन लिंगां तरमाह हते इति हतो वीरः शूरः अथानोप
नायस्याः मा भ्रमति इतल तो व्याकुला भवति हतकर्णा हतकर्णयाल नलेनो रिव ॥२२॥ तस्यविपर्यये पर्यविमानेदर्शयति ॥ रपंपुनरिति ॥ निवेदितो ॥ निवेदितजनो वनेऽ

न हिको पपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च ॥ भवंति पक्षियो षानां सत्वानि निहते पनो ॥२३॥ इदं विमानं वै देहि पुष्पकं नाम नामतः दि
व्यं नो षापे त्रैलोक्ये तो गतजीविनो ॥२५॥ हतवीर प्रधाना हि गुप्ता नाहा निरूपमा ॥ सेना शमतिसंख्ये षु हतक पौवनो नले ॥२६॥
इ पंपुनरा सेश्राना निहृद्दिया तपस्विनी ॥ सेनारस्ति का कुलस्यो मपापी स्मानि निवेदितो ॥२७॥ साप्त भवुमविप्रव्यास्त्र नुमानैः
सुखोदयैः ॥ अहतोपप्प का कुलस्यो लेहारे नहुवी मिते ॥२८॥ अनतेनो कृ पर्वमेनचव स्पामिमे षिलि ॥ चारित्र सुख
शील त्वात प्रविशामि महोमम ॥२९॥ नमो प्रकेषा यो जनबंधेदेह पि सुराम सैः ॥ नाहं प्रदर्शिनं हष्ठामपापा वावेदितं तव ॥३०॥

प्यं हृतो ॥२५॥ अनुमानैर्लक्षणैः ॥२६॥ चारित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यं तेन सुखे मि यं शीलेवभा वोपस्याः सातत्याभाव श्चारित्र सुखशीलत्वे नतस्माच्चारि
त्रेण लक्षणक स्वभावत्वात्स्वनः प्रविशामि हदपंग मातो सर्थः ॥ अत एवैतत्स्वं देवस्वामिनो पत्तस्य विरहमपि मयातवोक्त मितिभावः ॥२९॥ ना
ह मां दर्शनं नो व नस्तु च कमनपाः तेनिकानो चोकारं हष्ठामया तवान योग्यी वनमावेदिते ॥ इयत्तरति दर्शनं तेन्यं मम महाशया दिकं चकर्म गिलुः ३

एपं
॥१२५॥

२८ यपि सुमहच्छिन्नं शरैर्नैऋषयसमाबधानेन पृष्ठे समर्थः एतौ नु लक्ष्म्यानविमुक्ततो न विमुक्ताविति ॥ २९ ॥ ३० रामलक्ष्मणयोर्थे शोकेम्ज एवं स तत्त्वमंस्वाम्यामजीविते ने
वेनाहि सेनावस्यात्तेमशासमतो जीवनो भितानि श्चिद्विनिशेषः ॥ ३२ ॥ हतोजलिलिमनेनमगव्हिषयोपदेशाय कश्चिद्व्याद रामियव्वेसक्कमवति ॥ ३४ ॥ ३५

२८ तेनसुमहच्छिन्नं शरैः पुष्पवनमैथिलि ॥ निःसंज्ञावप्यथावेतौ नेवलक्ष्म्या विमुक्ततो ॥ ३१ ॥ मायेतागतसत्वानोऽरुपाणाभितावपो ॥ इमप
मानेष वक्रेपपाभवतिवेहतं ॥ ३२ ॥ स्वजशोकं चतुःसेचमोहेचजनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोर्थेनाद्य शकमजीवितं ॥ ३३ ॥ श्रुत्वाऽतव
चनेजस्याः सीतासुरोपमा ॥ हताग्निविहवाचेदमेवमात्विति मैथिली ॥ ३४ ॥ विमानंपुष्पकंतत्तु सन्निवर्त्य मनोजवं ॥ दीनाविजत्या
सीतालंकामेवमवेशिता ॥ ३५ ॥ ततस्त्रिजटया सार्द्धं पुष्पकादवरुह्य सा ॥ अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६ ॥ प्रवि
श्य सीतावहुवृक्षखण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिं ॥ संप्रेक्ष्य संचिंत्य च राजपुत्री परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे वा॰ ७०
श्रष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ७५ ॥ घोरेण शरबंधेन बद्धौ दशरथात्मजौ ॥ निश्वसंतौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १ ॥ सर्वे ते वानरश्रे
ष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः ॥ परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ॥ स्थिरत्वात्सत्व
योगाच्च शरैः संदानितोऽपि सन् ॥ ३ ॥

२९ ॥ ३० ॥ इत्यष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ७५ ॥ १ ॥ २ ॥ स्थिरत्वात्स्वातिदृढगात्रत्वात् ॥ सत्वयोगात् महाबलयुक्तत्वात् ॥ संदानितोपि बद्धोपि बद्धः ॥ संदानितः स्यूत
इत्यमरः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु० ॥२३॥

महामात्यैः प्रधानैश्च या सेहिह्निः यर्पासैः कार्यकारणदक्षैः ॥३॥ व्याकुलीकृतमाकृतं मिश्रीकरणेन व्याप्तमुपमा यादितोवाप्तमाकृतो पवनं ॥ शंखस्य घोषेण महाघोषो यस्मिन्
तत्पीताम्सत्त्वादेव संजातमप्यसिष्वनिं ॥४॥ प्रजल्पितमहापर्षच्चादिकर्मणिक्ताः प्राज न्कालत्वान्मास्य्वजन्यमहाघर्मार्ग ॥ जनसंकोचनमयामि पूर्णहृद्वाराणिपसितः ॥ निर्ह
हृषितरवैर्हारैः शिविरम् ॥ प्रह्वाजनसकनकनकमयपमन्नवारणांनि पर्हेमन्नवारणा रसमरः श्रसुणोन्नमैः स्तैरणा विजानमम तिभिर्भूषितं ॥५॥ गंधर्वीणां मिवावासं तो

पतिमम्भिर्महामात्यैः स्वरक्षैः रक्षिषितं ॥ राक्षसैश्चापस्पर्यासैः सर्वतः परिरक्षितं ॥३॥ मत्तमातंगनिस्वानैर्व्याकुलीकृतमारुतं ॥ शंखघो
षमहाघोषं तत्पर्षत्त्वानुनादितं ॥४॥ प्रमदाजनसंबाधं प्रजल्पितमहापथं ॥ जनसंकोचनमिपूर्णं हृष्टजनैर्भूषितं ॥५॥ गंधर्वाणां
मिवावासमालयं महज्जामिव ॥ रत्नसंचयसंबाधं भवनं भोगिनामिव ॥६॥ जंमहाभ्रमिवादित्यस्तेजोभिस्तत्तनरपिसवान् ॥ अथ यज
स्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥७॥ पुण्याः सुरम्याहर्म्याणां सर्वे देवविभिरुदाहृतान् ॥८॥ ददर्शनं चित्रपात्रैश्च महर्षिभिः
सुमनोक्षतैः ॥ मंत्रवेदविदो विप्रान् ददर्श समहाबलः ॥९॥

पवित्रिकसुरवरितत्वादिति मैमावः महज्जांकदमनतिमिर्भूषितं दे षानामात्यमिव ॥ मिर्षिधिकैश्वर्यसंपत्त्याधिनिमावः ॥ रत्नसंचयसंबाधं ॥ रत्ननिचयसंदर्शनमस्यच
मी गिनां सर्पाणां भवनमिवस्थितं ॥६॥ तेजोभिर्विलक्षणरश्मयोपेषां संति नाह शमगोमामि सर्वः ॥७॥ विजयसश्रिजान् विजयसदिष्टपयवज्ञान् ॥८॥ सुमनोक्ष एम० ॥२३॥
तैः पुष्पाक्षतैः ॥ ऋजितान् ॥ दक्षिणात्रैः सपिमिश्चपञ्चहस्तानि निशेषः मंत्रान् वेदंश्वासनांच विदंतितान् ॥९॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु
॥१२९॥

७ ॥ गाढमर्पितेशोकेर्गाढवहं ॥ ८ ॥ स चिरं सहायः सौपुण्यपिकः सेपरापेवहेसाक्षः सुहृदापसोः से पूणायउ स्मन्नः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यो गयासहवनेगतः तेनलक्ष्मणेनविना
नोहे किं वस्याम्यि ॥ १ ॥ एवंचासुमित्रये त्विज्जियमाथ्याम्मितिशेषः ॥ १ ॥ दक्षुतकर्माणोलक्ष्मणं विनाप्पं मन्मेवाछडषष्कृतेकर्म ॥ १२ ॥ गतोमुर्गताारिव ॥ १३ ॥ ५७ ॥

ततोहृष्टमहाक्षिविषयाणांगाढमर्पितं ॥ लक्ष्मणोभ्रातरं दीनं पर्य्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥ किंनुमेसीतयाकार्य्यं लब्धयाजीवितेनवा शयानं यो
यपश्याभिभ्रातरं युधिनिर्जितं ॥ ५ ॥ शक्यासीतासमानारीमर्त्यलोके विचिन्वता न लक्ष्मणसमोभ्राता सचिवः सांपराष्यिकः ॥ ६ ॥ परित्य
क्ष्याम्यहं प्राणान् वानराणां तु पश्यतां ॥ यदि पंचत्वमापन्नः सुमित्रानंदवर्द्धनः ॥ ७ ॥ किंनुवक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किंनु केकेयी
कथमंबां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसां ॥ ८ ॥ विवत्सां वेपमानां च वेपन्तीं कुररीमिव ॥ कथमाश्वासयिष्यामि यदि यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥ कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनं ॥ मया सह वनं याते विना तेनागतः पुनः ॥ १० ॥ उपालंभं न शक्ष्यामि सोढुं बत सुमित्रया ॥ इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥ धिङ्मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं यत्कृते ह्यसौ ॥ लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १२ ॥ त्वं नित्यं सुविषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण ॥ गतासुर्नाद्य शक्नोषि मामार्त्तमभिभाषितुं ॥ १३ ॥ येनाद्य बहवो युद्धे निह
ताराक्षसाः क्षितौ ॥ तस्यामेवाद्य शूरस्त्वं शेषे विनिहतः शरैः ॥ १४ ॥

सत्वं मस्मिन्नशातेस्मेनशयानः ॥ शोणितेनपरिप्लुतः शरभूतः शरैर्भाति सशरीरोऽवाक्रुशः पेमा ममन्तो मेत्वज्जनमागतु रत्नभासि त्वत्र शातल्पेष्वानीयो सलिलैः शास्त्य

राम
॥१२९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

नैऋतः शोणितस्नानेत्तुवर्णिते ॥१५॥ अभ्युवनोपसरजाव्यथा दृष्टागरेण अम्मयापास्त्वशोभयाचुमवृते ॥१६॥ यथैवापैस्तु मित्राणि च पालत्समवनेयां नमोभ्यनुग
तत्यैवाहमप्येनं पमक्ष्ये पमगरहे यांतमउपास्सामीत्यर्थः ॥१७॥ रुशेवंवभुजनोपस्मसः ॥१८॥ सुहत्पेनापिलक्षणेन पहषांविमियमहितं वा चचनेकदाचन श्राविते

प्रायान् खरालये स्मिन्सशोणितपरिप्लुतः ॥ शरभूतस्ततो भागसिंधाख्ये रौप्यमिव वज्रजन् ॥१५॥ बाणाभिहतमर्मत्वाच्छक्तो षीहसा
सितुं ॥ ह्रजोचाप्रुववतोपस्सहृष्टिरागेणास्म्यमते ॥१६॥ यथैवस्मांवनेप्राप्तमुपायातो महाद्युतिः ॥ अहमप्युपयास्यामि तथैवैनंप
यस्यये ॥१७॥ रुषंवुधुजनोनिरामां च नित्यपत्रवृतः ॥ स्मामघुग्णतो वुस्यांमं मानार्घस्यदुर्नये ॥१८॥ सुहृदेनापि वीरेण लक्ष्मणे
नतुसंस्मृतो ॥ परुषं विप्रियं वापि श्राविते न कदाचन ॥१९॥ विसृजेत्कवेगेन पंच बाणाशतानि यः ॥ रुक्मपुंखक्षिकलस्मात्कार्तवी
र्याच्चलक्ष्मणः ॥२०॥

ढरतिनितं स्मीनसम्पमात्यर्थः ॥१९॥ यः कार्तवीर्यः एकवेगेन एकेनमपलेन पंच वा शतानि विसृजेत् तस्मात्कार्तवीर्यात्त
ह लक्ष्याहो रचंद्रिवा डुरेकेन वेगेन तावतो वाणान्विसृजन्त्रिषष्ठे पुंषिकस्तर्थः ॥२०॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु ॥१२२॥ हमाद्दं ढेशराजः शक्तिलिङ्ग ॥२१॥ यस्माद्धि मीवगोरम्नानकृतस्तत्तस्माद्वाजानेवं कीप्स्यामीति मिप्यामलसंमलयितं मोक्षस्पति ॥ दहतीमर्थः अपकापे
निर्वाहभावेन मिष्येसुमते ॥२३॥ मतिपाले किंकिषिधामिति शेषः मयाहीनेन्वामिति शेषः ॥२२॥ नीलेनचेमम्नेनचेतहेमर्थन ॥२४॥ हनुमद्दादिभिर्दर्थे

अहैवे (त्वाणि) योहम्नाच्छकस्यापि महात्मनः सोयमर्थ्यां हतः शेतेमहार्हप्रायनोचितः ॥२१॥ तच्चमिष्यामलसंमांमक्षस्यतिनसे
शपः पक्मयानकृतोराजारेसमानाविभीषणः ॥२२॥ अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीवमतियाढमितोर्हसि ॥ सचेहीनंमयाराजन्नरावणोमि
युविष्यति ॥२३॥ अंगदेन तुप्रारक्तमसमेन मः सपरिच्छदः सागरंतासुग्रीवनीलेन चनुलेनच ॥२४॥ कृतं हनुमता कार्यं
दुष्मैर्दुष्कुरंरणे ॥ जाम्बवतेनतुष्पामिगोलाम्लाक्षिपेनच ॥२५॥ अंगदेनकृतं कार्यं मैदेनद्विविदेनच ॥ इहं केसरिणा स
त्वेयोरंसंपातिनाकृतं ॥२६॥ गवयेनगवा क्षेणशरभेणगजेनच ॥ अन्येश्चहरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः ॥२७॥ नचा
तिक्रमितुंशक्यं दैवंसुग्रीवमानुषैः ॥२८॥

यत्कृतेतेनतुष्यामि ॥२५॥२६॥ हरिभिर्युद्धं कृतमितिसर्वैर्यासंबंधः ॥२७॥ अतिमवलसहायेनापिदैवंदर्जेयमित्याह ॥ नचातिक्रमितुमिति
मानुषैर्मर्त्यमयपतेः ॥२८॥ रा॰ ॥१२२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

वयसेनरदेवस्यसख्यमहदयः उपकारसत्कृतस्त्वया धर्म्मचारिणि धर्म्मोनरपतीतिमीहतेत्वयथं ॥ स्वधर्म्मेमीहतेत्वयथं॰ ॥ स्वधर्म्मेमीहतेतिवापदस्छेदः ॥ २१ ॥ २ ॥ तस्य
रागस्यपश्चीदेवितेयगिरेवनमवत्ततंवचोपेसुस्नुवस्नेहसमेतरेसरागः ॥ पिंगास्वनेत्रेरश्रुणिवर्णयाचक्रुः नेत्रेरश्रुणिसमत्वागस्यथं ॥ २१ ॥ २२ ॥ तेदृरपलायि

पत्नुशाकंवयसेनुमहदावापातेय ॥ हतेमुग्धावनत्ववेंभवताधर्म्मोहरागा ॥ २२ ॥ मित्रकार्यंहतम्यिदंमवद्विवीनरर्षभाः स्व
तुत्तोतामपासर्वेपयेशरीद्धर्म्महेथ ॥ २० ॥ स्नुस्नुवत्सस्ययेसर्वेवानरः पदिदेविते ॥ वर्न्नेपोचित्रिरश्रुणिनेत्रैकस्मेतरेस
रागः ॥ २१ ॥ ततःसर्वास्तपस्वीकानिस्यापयिताविभीषणा ॥ स्वाजगाममादीपाणिस्वलितोपत्रणयव ॥ २२ ॥ तेदृष्टान
गिंतयांतेनीलांजनचयोपमं ॥ वानराःउदुवःसर्वेसमम्प्राताममुरावृतिः ॥ २२ ॥ रामायणे॰वा॰पु॰एकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥
स्वथोवाचमहातेजाहरिराजोमहाबलः ॥ किमियंस्थापितातासेनामदृटवातेवनौजले ॥ १ ॥

ततेनाः पयवर्ज्जमितुरितमायांतेदृष्टावानराः मुदुदुवः सुग्रीवस्मीपस्थाः इतिशेषः ॥ २२ ॥ इत्येकोनपंचाशस्सर्गः ॥ स्वथवानरराजः सेनापलायनमिमि
त्तमन्वानः पृच्छति ॥ स्वथेति ॥ मदेवातेनमदीयसद्धितोविहद्देमाय स्तादृशोयस्याः सावामामिहतेतेयावत ॥ १ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥१२०॥

सुग्रीवस्य वचः सेनापलायनमश्रुरूपं श्रुत्वा अंगदस्तु न मे वृत्तिनिमित्तमाह । नत्वमिति एतौ महात्मानौ शरजालाचितौ न पश्यसि किं एतदेव निमित्तं भित्तित्वायाम श्रुरुपेति
भावः ॥ २ ३ ॥ तदानीं तत्र कपिपलायने मश्रुरूपं वाक्यामिष्या यमस्तानत्वांगदे न विवशौ तौ न रादशे सुग्रीवः स्वामिभाषस्तु ह्याह पति ॥ अथेत्यादेः इदं रक्षितिं हयोः प्रातेत्य
शपनमन्त्रिमित्तं भवतीति मन्ये किं तु भयेनात्मभयहेतुना भवितव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवस्य स्पष्यति । विषण्णेति ॥ विषण्णवदनास्त्यक्तमहरणाश्च संत्रासा

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोंऽगदोऽब्रवीत ॥ न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महारथं ॥ २ ॥ शरजालाचितौ वीरावुभौ द
शरथात्मजौ ॥ शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥ अथाब्रवीद्वानरेंद्रः सुग्रीवः पुत्रमंगदं ॥ नानिमित्तमिदं
मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥ विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः ॥ पलायंतेऽत्र हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५ ॥
अन्योन्यस्य न लज्जंते न निरीक्षंति पृष्ठतः ॥ विप्रकर्षंति चान्योन्यं पतितं लंघयंति च ॥ ६ ॥

वस्यर्थं तमिदं हे वास्थिता सेमतिहरतो दिशः प्रति पलायंते तत्र त्रासात् सोमतिकादेवनाम्यपेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अन्योन्यस्य न लज्जंते न निरीक्षंति पराङाहिते पला
यने क्रियमाणे न लज्जामाप्नुवंतीत्यर्थः पृष्ठतो वर्तमानप दायानिति शेषः विप्रकर्षंति पलायनमतिरोधकान् इति शेषः ॥ ६ ॥

राम
॥१२०॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

वर्षयामास। विजयीभवेति वचनेनेति भावः ।। ५ ।। वानरश्रीष्मो वानरराणां भयाने मिद्रिं ।। ५२ ।। विरक्षावतः पलाय मामान् पर्य्यवस्थापयमतिशापय ।। ९३ ।। १५ ।। १२ ।।

एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः । सुग्रीवं वर्द्धयामास स्वं वेच जयाशिषा ।। ५ ।। विभीषणोत्तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणो ।। रक्षसा
जं समीपस्थं जांववं तम्रवाचहु ।। ५ ।। विभीषणोयं सम्प्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः । द्रवंत्यागतसंत्रासा रावणात्मजशंकया ।। ४ ।। एषो ग्रमेता
न्नसु संत्वला नु ववरूथा विमक्षा वितान पर्य्यवस्थापय पा स्वाहि विभीषणाप्रुपस्थिते ।। ९० ।। सुग्रीवे योवमन्तकलजांववान रस्तु पार्थिवः वान
रान्नामवयामास सन्त्रिवर्ग्य मक्षावतः ।। ११ ।। ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरा लब्धसाध्वसाः । ऋक्षराजवचः श्रुत्वा ते च दृष्ट्वा विभीषणं ।। ५ ।।
विभीषणो हनुमस्य दृष्ट्वा चैव शरैश्चितौ ।। लक्ष्मणात्स्यतत्सुग्रीवं मवस्थाप्य तिमस्तदा ।। १२ ।। जलक्लिन्नेन हस्तेन नेत्रयोर्नेत्रे विमृश्य
च ।। शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ।। १७ ।। इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ ।। इयामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधि
भिः ।। १५ ।। भ्रातुः पुत्रेण चैतेन दुष्पुत्रेणात्मना ।। राक्षसा जिह्मयाताद्याचलितावस्तु विक्रमौ ।। १६ ।। ।।

लक्ष्मणस्य तु लक्ष्मणस्य च ।। १२ ।। १४ ।। १५ ।। दृष्टश्चेतन्नकपद्युद्धेनापि तत्स्वभावहेन चलितो वर्चितौ ।। ऋजुविक्रमावकपटविक्रमौ ।। १६ ।।

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥१२५॥ सुग्रीं सुग्रसदृशौ शल्यकौ कंटकिवाहौ ॥१७॥ मतिशल्येस्थितिः ॥१८॥ अयं जीवन्नपि विपन्नोस्मि यतोस्मि मासमतिः निर्वृत्तश्च सोजापतिर्मागमाव मतिस्तं सका
मः एतन्मनोरथम् पुत्रेण हृतः ॥१८॥ २०॥ एवं रामः पुत्रेण सह हलकामम् मनोरथ्य ॥ इह लोकायाने लप्स्यते ॥ अयम् आपातितः अर्थः बालवेकार्यत्वं भयप्रदाने दर्शितः ॥ २१

शैलीपावलं विहितौ ह्यधिकौ तामसुस्थितौ ॥ वसुधापामिषौ सुग्रीवौ हृष्येपते शल्यकाविव ॥१७॥ यपोवीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठाकोंक्षि
तामयानाविषी देहे नाशापमसंसोपुहृषर्षभौ ॥१८॥ जीवन्नपि विपन्नोस्मि नष्टराज्यमनोरथः मासमतिस्तस्य क्रियः सकामो रा
वणः हृतः ॥१९॥ एवं विलपमानेन तपाशिष्यविभीषणः ॥ सुग्रीवः सत्वे संपन्नो हीराज्योवब्रवीदिदं ॥२०॥ राज्यं मा स्वक्षिप्य
त्तले कायाने हसंश्रयः रावणः सहपुत्रेणरावकामेने हलप्स्यते ॥ २१॥ नहुजापीडिताविताउभोराघवलक्ष्मणौ ॥ स्वस्का
गौ हेवक्षिप्ये तेसगराशरवणोरणो ॥२२॥ जमेवेसातपिवात्तसमाश्वास्यतुरास्यसे ॥ सुषेणास्त्वसुरोपार्श्वे सुग्रीवस्सुवा

((चह ॥२३॥
कृतन्नाहनहनेति ॥ एषेह कृतयोः काप्यधिकहानिकरान किं तु मोहमात्रैककारीतासमर्थः ॥ २॥ सांत्वयित्वेमसेवार्थकथनेसमाश्वास
विति ॥२३॥ ॥ ॥

राम
॥१२५

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हन्यमानस्तोक्ष्यमानः ॥१०॥ राजहर्षिसंपन्नं राजहृष्टोऽदितमानसः तं जगाम प्राप्तवान्त्रोपविवेशेतिपावत् ॥ समुदाचारं विजयीभवेत्यादि विनयप्रकाशकमाचारं प्रयुज्य कृत्वा
॥११॥ विजने मंत्रिव्यतिरिक्तजनरहिते ॥ हेतुनिश्चितं पक्तिभिर्निश्चितार्थी ॥१२॥ सांत्वेन भ्रातरं प्रसाद्य सत्यप्रियवचनेन प्रसन्नं कृत्वा उपस्थितक्रमः ॥ प्रत्युत्थितवंदना
दिक्रियाक्रमः हृष्टलोकपरावरः ॥ भावप्रश्नोनोपनिदेशः हृष्टलोकस्य परत्वमुत्कृष्टत्वमपरत्वमपलक्षणं येन सः देशकालार्थसंवादि देशकालोचितनतज्ञ

स पृज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ आसनस्थं महाबाहुर्ववंदे धनदानुजं ॥१०॥ स राजहर्षिसंपन्नस्तामासनं हेमभूषितं ॥ ज
गाम समुदाचारं प्रयुज्याचारकोविदः ॥११॥ स रावणं तं महात्मानं विजने मंत्रिसंनिधौ ॥ उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितं ॥१२॥
प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सांत्वेनोपस्थितक्रमः ॥ देशकालार्थसंवादी दृष्टलोकपरावरः ॥१३॥ परस्परमजिवे देही संमापेहर्शंतेप ॥ न
दाप्रमतिहर्षं तेतिमिन्नात्प्रशुभाभिनः ॥१४॥ सत्त्वलिंगः सधर्माविंः सधर्मकलुषोदयः मंत्रसंप्रयुक्षिनोप्यग्निर्नैसम्पगभि
॥ वेद्यते ॥१५॥

दर्पोरुसात्विवचनमुवाचेत्यचयः ॥१३॥ अथ धर्मेणाववणसंवादात् पूर्वनिमित्तानि दर्शयति ॥ परस्परमनीतिपत्काल समारम्भेह वैदेही संमासाजन्माकालमारे
म्याशुभसूचकानि निमित्तानि हृष्टपतनशंसिं संदवक्षः ॥१४॥ स्वाग्निर्मयना हिनोत्पत्तिकाले सधूमकलुषोदयः धूमकलुषोदयउदयस्तत्सहितः उत्पत्त्यनंतरं
प्रणयनकाले सत्त्वलिंगः साग्निकणाः सधूमार्चिः सधूमाकुलज्वालासहितो मंत्रसंप्रयुक्षिनोपि मंत्रत्रसिद्ध हविर्भिर्योजितोपि न सम्यगभिवर्द्धते ॥१५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ॥२७॥ अग्निदेशेषु महन्नमाद्विषु अग्निशालासु अग्निहोत्रगृहेषु ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु सरीसृपाणां सर्पाः लिंगव्यत्यय आर्षः हव्येषु देवताभ्यो देयेषु अन्नेषु पे
उष्णादिषु ॥१६ एकत्रानिमिषुस्का निस्कं दिगतिशोषणापोगितिधानो निशानच ग्रासामिनंदिनः ॥ अनेन कृतभोजना अपि बुभुक्षिता इति सूच्यते ॥१७ मित्रत्रोमाः उ
दरोमाणः अदंजनमाषी स्रवंति च अश्रूणि विशेषः विधानैश्चिकित्साकर्मभिर्भिन्दिताः पर्यान्तो चमभा अपि सभावे भक्तौ नावतिनाव निष्ठंते ॥१८

अग्निदेश्वग्निशालासु स्थावरह्मस्थलीषु च ॥ सरीसृपाणां हव्येषु च पिपीलिकाः ॥१६ गवां पृष्ठे सिक्त्वानि विमर्द्य
वा कुंजरः दीनमप्रवाः प्रहेषते नेचरुग्रासाभिनंदिनः ॥१७ खरोष्ट्राश्वगजरथ मित्रत्रोमा स्रवंति च ॥ नत्वभावे नहि दृ
ष्टि विधानैरपि चिकित्सिता ॥१८ वायसाः सबलः क्रूरः व्याहरंति समंततः ॥ समवेता ग्रहपृष्ठे विमानांतेषु संघशः ॥१९ गध्रा
श्च मल्लीपृष्ठे नेष्टाः उपरि चिरिताः ॥ उपघ्नाख्यसंस्थेषु व्याहरंत शिवं शिवाः ॥२० क्रव्यादानामगणानां च नरेषु सर्वशः ॥ अग्रे पृष्ठे विपुला
घोषाः सविस्फूर्जितनिस्वनाः ॥२१

वायसाः संघशो व्याहरंति संघशः समवेता गृहपृष्ठे संजितेन वंधः ॥१९ गध्राः खशीमपरि उपर्युपरि पिंडिताः मंडली
भूताः ॥ मल्लीपृष्ठे श्लिष्यते हे संस्थेषु हृद्येषु संस्थाः उपघ्नाः नगरसमीपग्रामाः शिवाः जंबुकाः अशिवं व्याहरंति ॥२० क्रव्यादानां मांसभक्षकाणां मृगाणां राम॰
च तत्पृष्ठे सविस्फूर्जितनिस्वनाः ॥ अशनिसदृशनिस्वनाः विपुलाघोषाः अग्रे पृष्ठे ॥२१ ॥ ॥२७॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवं सपरिस्यजदर्भिमित्तं जातं जातं प्रायश्चित्तं सीजा प्रदानमेवेमाह । नदिनि एवं श्रम्रजे संग्रामे त्र्कार्ये श्वनर्थस्तव कनिमित्तं जाने इदं वक्ष्यमाणां क्ष्मं प्रायश्चित्तं मयं
हेचजे मायश्चित्तमेवाहवैदेहीति ॥ २१ ॥ रावणास्यापि कृत्वा इ स्वरोनो हिजस्यापि जेनानि इ वडहरणसंभवाक्कोपं सूत्र माय मनि इदं चेनमोहं न्कार्ये नवापीज्ञा
नाज ॥ लोभाज्जीव लोभाज ॥ न्व्रो थं मपि दुष्ट जघु हिं ॥ २३ ॥ अपदोषः ॥ सीतापहारदोषलन्मूलद्रु निमित्तदोषश्वेमर्थः ॥ सर्वस्य जनस्य जेन द्विवगो

न देवैः पन्नगैः कार्यं प्रायश्चित्तमिदं क्षमं ॥ हेचनेची वैदेही रघुवापमहीपजां ॥ २४ ॥ इदं च परिविस्मोहा ह्योभाद्वाप्या हृते
नृपा ॥ नत्रापि चमहाराजनदोषं केतेमर्हसि ॥ २२ ॥ अपि हि दोषः सर्वस्य जनस्यापि सोपलक्ष्यपे ॥ रक्षसां राक्षसीनां च ७
रसा जंतुकस्य च ॥ २४ ॥ श्रावणो नाम मंत्रस्य निवृत्ताः सर्वमंत्रिणः अवश्यं वमपापाचापदि हं समवाप्नुते ॥ २५ ॥ स
मक्षायं यथान्यायं तमन्वाख्यां कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ इति स मंत्रिणां मध्ये भ्रात्रा श्वे नरस्य विज्ञान ॥ एव मारक्षमाश्रेष्ठप्यमेन
हिभीषणः ॥ २७

नि रक्षसामिति ॥ २४ ॥ अपं पदोषमलार्थमिंत्रिभिः किमिति न निवेधतरद्रत्याशंक्याहनन्व्यादश्रावपेतीत्याह श्रावणोचेति ॥ अमत्
त्रस्य श्रावणोपदवि विस्मपानृते सर्वे मंत्रिणो निवृत्तान्ये याघिमपा श्रात्रापहष्ट श्रुतं वा जनस्य वैहितं मवच्छंदवाच्यमेव समानमुत्वमागिन्वा दिसर्थः ॥ २५
यथान्यायं ॥ यथायोग्यं संप्रधार्य मनस्येव च श्चिन्ता तत्संधारितं वाक्यं वाचं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ मंत्रिणां स्वभ्रातमंत्रिणां मध्ये रन्धेन यासमप्यमहविवान ॥ उ
क्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु.
॥२५॥

इदमिति ॥ महार्षं महाप्रणोजनव्यासंमूढ शांतिश्चर्वन् सहितं पुक्तिपकं व्यतीकाजकाले ॥ व्यापतौ उन्नरकाले संयतिवृत्रमान काले च पूर्वं हितं लद्दा कंसविभीषणाणाकं निश
म्य उपस्थितजज्वरः मासकोध ॥ प्रसंगवान् रत्नगृही तापयौ भिनिपृष्ठान् एवणाणजद्वस्पमाणामुत्तरमपूर्वी दिसर्थः ॥२८॥ कृतमिन्नं तदुर्भिमित्रात्रत्तस्चित्तशत्रौ चेम
र्थः ॥ कथं स्यां संप्रतिस्यात्तमेवनयकः कृतोपोत्सपत्तिकृजल्लसीतां प्राश्वतीतिभावः ॥२९॥ चंडविक्रम ॥ उग्रविक्रमः आसवादितिप क्तोवादि तं पक्तवादितं ॥२०॥

हितं महार्षं गृहे हे तु संहितं व्यतीत्य तकायापतितं संपतिश्चमे ॥ निशाम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसंगवान् नमोत्रद्व वीज ॥२८॥
मपुत्रं प्रणामि कृतप्रिदयहं नरोद्धव ॥ मायुत्तिजावमैथिली ॥ हेरः सहै देप्यभिगतः ॥ कथंममायतः स्यात्संप्रति लक्ष्म
णाग्रजः ॥२९॥ इत्येवमुक्तास रसैन्यनाशनो महाबलः संपतिचंडविक्रमे ॥ दशाननोन्यानकोसवादितं विसर्जयामास
स रहा हृदिषीभीषणां ॥२०॥ इत्यार्षे श्रीवा॰ ध॰ द॰ दशमः सर्गः ॥ १॥ स तमस्वलपोराजा मैथिलीकाममोहितः ॥ अस
स्मान्नागायसुहृदं पापः पापेन कर्मणा ॥ १॥ अतीक्ष्णकाममंसंपन्नो वैदेहीमवचिंतयन् ॥ अतीतसमयेकालेनस्मिन्नैवधिरावणः ॥ आ
नाक्षे सुहृद्भिर्यामासकालममन्य

इति दशमः सर्गः ॥१०॥ सपापः पापी गणोऽक्षवने स्यः महतपोल्लगिष्टः ॥ राजा मैथिली विषयकाभिलाषेणमोहि
तः सुहृदां विभीषणादीनामस्मानाज्ञाय पतनाप्याप हेत्वसीतापहारकर्मणा च लक्ष्यः ॥ विंतावकुल्लोवमन्दे मर्थः ॥ १॥ तस्मिन् कालेऽपवनोपधिपहेऽन्तीतं समपेवि
भीषणो क्रीस्या ॥ स्वसर्पस्थेपित्रमाज्ञा दिभिविभीषणाजिरिक्तैः सहपड्भेव मासकालं वैदेहीमवचिंतयन्कामकमोहितत्वादसम्यग् ॥२॥

राम.
॥२५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अस्यैव निश्चयाय सभायस्यामे सहेमे स्यादि हेममञ्जालविनिर्मितं सुवर्णमयम् वा सद्यासं विनीता स्वं शिक्षितापरयप क्रं॥३॥ सभामंत्रणालां ॥४॥ नानाविकल्पजवे
षाः नाना विधनपाविशिष्यकल्पनां अलंकाराः राक्षसा इति शेषः॥५॥ आक्रीडद्भिः गतिभेदेन क्रीडां कुर्वद्भिः ॥७॥ ततः मस्याजो न ॥५॥२॥ ॥१॥ आतपत्राणा

सहेममञ्जालविनिर्मितं मणिविद्रुमभूषितं ॥ उपगम्य विनीतात्मा स्वमस्तैर्होमहारथं ॥३॥ नमास्याप्य रथश्रेष्ठं महद्धेमवसमस्तनं
मपयौ राक्षसैः श्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥४॥ असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्ततः ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरस्तात्संप्र
तस्थिरे ॥५॥ नानाविकल्पवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्ततः ॥६॥ रथैश्चातिरथाः शीघ्रं
११८ मत्तैश्च वरवारणैः ॥ अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥७॥ गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः ॥ परश्वधधरा
श्चान्ये तथान्ये शूलपाणयः ॥८॥ ततस्तूर्यसहस्राणां संजज्ञे निःस्वनो महान् ॥ तुमुलः शंखशब्दश्च सभां गच्छति रावणे
॥ स नेमिघोषेण महान्सहसाभिविनादयन् ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥१०॥ विमलं चातपत्राणां प्रगृहीतम
शोभत ॥ पाण्डुरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥११॥ हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे ॥ चामरव्यजने तस्य रेजतुः सव्यद
क्षिणे ॥१२॥ ते कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः ॥ राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे ॥१२॥ ॥

आतपत्रं ॥११॥ अलंकारपहेमनिर्मिता मंजर्यो गर्भे ययोस्ते शुद्धस्फटिकविग्रहे शुद्धस्फटिकसदृशाकारे चामरव्यजने चमरवालनिर्मिते च व्यजने च चामर
व्यजने तस्य सव्यदक्षिणो सव्यदक्षिणपार्श्वयो रेजतुरित्यर्थः ॥१२॥१३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥७९॥ केप्रस्थितालब्जाह केतक्यः स्त्रासिंधुप्रहतीः गंधात्र्याः इहेसवीविशेषणं ॥८०॥ चिरिबिल्वा नक्तमालाः मधूकाः गुडपुष्पाः जंबुलानीचाः ॥८१॥ कोविदाराः पीतकु-
रंटकाः ॥८१॥ ॥८२॥ प्लवमानैः इति मिश्रवानरगणैः वृक्षाः प्लवमानैः प्लवंगमैः पर्य्याकुलीकृताः इत्यस्य च पदः वाय्वइत्यादि जलाशयात् तं तमेकं वा कं तस्मिन् गिरौ सप्तपर्वते

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः ॥ केतक्यः सिंदुवाराश्च वासंत्यश्च मनोरमाः ॥ माधव्यो गंधपूर्णाश्च स्फूर्जाः कुंदाश्च पुष्पिताः
॥७९॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वंजुला बकुलास्तथा ॥ चंपकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥८०॥ चूताः पाटलिकाश्चैव को-
विदाराश्च पुष्पिताः ॥ मुचुकुंदार्जुनाश्चैव शिंशपाः कुटजास्तथा ॥८१॥ हिंतालास्तिमिशाश्चैव चूर्णकानीपकास्तथा ॥ नी-
लाशोकाश्च वरणाश्चांकोलाः पद्मकास्तथा ॥८२॥ प्लवमानैः प्लवंगैश्च सर्वैः पर्य्याकुलीकृताः ॥ वाय्वस्तस्मिन् गिरौ शीताः पल्व-
लानि जयैव च ॥८३॥ चक्रवाकानुचरिताः कारंडवनिषेविताः ॥ प्लवैः क्रौंचैश्च संकीर्णा वराहमृगसेविताः ॥८४॥ ऋक्षैस्तरक्षु-
भिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः ॥ व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमाना समंततः ॥८५॥ पद्मैः सौगंधिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा
वारिजैर्विविधैः पुष्पैः रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥८६॥ तस्य सानुषु कूजंति नानाद्विजगणास्तथा ॥ स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडंति वानराः

॥८३॥ कारंडवाः जलकुक्कुटाः प्लवो बकविशेषः ॥८४॥ तरक्षुः मृगादनः ॥८५॥ तत्र सप्तगिरिप्रांते ॥८६॥ तस्य सप्तस्य मलयस्य च सानुषु कूजंति नु सिद्धं ॥८७॥
इथ्यवास्यत्र जले वा पीजले ॥८७॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सु॰
॥२६॥

विरचितो विश्वकर्मणेति शेषः ॥१४॥ स्ववर्णमिसनान्ताकीर्णामिति हन्तर्कुरिमामिसर्घः । विशुद्धस्फटिकान्यन्तराणिमध्ये शोभार्थं पुष्पा यस्यां विराजमानो वपुषेति पवेष्ट
रवर्णविशेषणं रुक्मालंकलतपदेवत्सु नतरछदे पस्यास्तां ॥१५॥ सुमिद्धैः पिशाचदलनैः सुवृद्धणतपिशाचैरभितुग्रांरक्षितां । सदाप्रभां रत्नप्रभयेति शेषः ॥१६
न स्पासप्रमापां रावणो वैडूर्यमयं वैडूर्यरत्ननिर्मितं प्रियकाख्यमृगसंबंधिना परमम्नदुनान्तजिनेन संवृतं सोपात्रपसोपधानं महत्प्रमासनं भेजे ॥१७॥ तजनः श

राक्षसैरुह्यमानः स न जपाप्नीर्भिरीश्वरः । आससादमहातेजा सभांविरविनिःशुभां ॥१४॥ स्ववर्णराजनान्कीर्णां विशुद्ध
स्फटिकान्तरां ॥ विराजमानो वपुषा लक्ष्म्या प्रहोत्तुङ्गच्छदं ॥१५॥ नानाविशाच शातैः सुमिश्रैरभितश्रियः सदाप्रभां ॥ प्रविवेश महा
तेजाः सहलमा विश्वकर्मणा ॥१६॥ तत्स्मिन्सं वैडूर्यमयं पक्षिपकाजिन्नसंवृतं ॥ महहेमायप्रेम्भैर्रवरणः परमासनं ॥१७॥ तत्रं
शशासे स्वरवेहनोहव्यसुपरःकमीरं ॥१८॥ समानेय तत्र मे क्षिप्रमिहैनान्नरराक्षसानिति ॥ हत्वामलिलमहन्नं तेसाम र्घ्यामिजि
नो महत ॥१९॥ राक्षसानिद्रः श्रुत्वा लंकायां परिचक्रमुः ॥ अन्तर्गेहमवस्थाय विहारं शयने अच ॥ उवाचेन्दुसेवनाक्षामि सीरोदपेंगो
रूपमीतवतम ॥२०॥

जे २

रणः तेस्मा दिसार्ह श्लोकमेकं वदाकं ॥ एकोमहच्छ्रद इति विशेषणं महद्घ्यातपासामर्घपश्नोकेन निर्दीसंज्ञांतं ॥ प्रासंम
हन्तुमसमस्ति अजोरक्षसानसमानपनतिराक्षसानी स्ववरदे ह्यहं प्रप्राप्तेति प्रोजना ॥१८॥ ॥१९॥ राक्षसाः इतिसार्ह श्लोकमेकं वाक्यं राक्षसा इन्द्रतः ॥ रा॰
अन्तर्गेहमवस्थाय महिणविहारः दिवसासुकान्यपरिरक्षार्थं सेवनान्ते पौत्र मीनवत्तदर्पचोदपन्तः संतो लंकायां परिचक्रमुरिति नयः ॥२०॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ते ऽश्वा हृष्टा राक्षसाः रथांतरचराः रथमेष्ट संचारिणो गजमस्तीति प्रोष ॥ हयानित्यत्राधिरुरुहुरित्यपकर्षः ॥२१॥ परमाकीर्णा ॥२२॥ वाहनानि ॥ शिबिकादीनि ॥ यानि
अश्वादीनि अवस्थाप्य बहिर्विसृज्य ॥२३॥ वृसीषु दर्भमयासनेषु ॥२४॥ ते राक्षसा राजशासनात् सभायां समेत्य रावणं यथार्हं यथाक्रममुपतस्थुः समीपे त-
स्थुः क्रियाभेदाच्च रावणं ॥२५॥ मंत्रिण इमा आदिमपादस्थो कर्मकलापं यथामुख्याः ॥ यथायोग्यं तत्र मंत्रविषये मुख्याः ॥ निश्चयार्थेषु ॥ आहितार्था दि

तेऽश्वान्रुचिरानेके हृष्टानेके पृथग्गजान् ॥ नागानेकेऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः ॥२१॥ सा पुरी परमाकीर्णा रथकुंजरवाजि-
भिः ॥ संपतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवांबरं ॥२२॥ ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च ॥ सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गि-
रिगुहामिव ॥२३॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः ॥ पीठेष्वन्ये वृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥२४॥ ते समेत्य स-
भायां वै राक्षसा राजशासनात् ॥ यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपं ॥२५॥ मंत्रिणश्च यथामुख्या निश्चयार्थेषु पंडिताः
अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥२६॥ समेयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तथा ॥ सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय च ॥ स-
भायां राक्षसेंद्रस्य समीपे बलवत्तराः ॥२७॥ ततो महात्मा विपुलं सुयुग्यं वरार्हजांबूनदचित्रितांगं ॥ रथं समास्थाय ययौ यशस्वी वि-
भीषणः संसदं समाययौ ॥२८

अर्थनिश्चयेषु पंडिता मंत्रिणो बुद्धिसहायाः अमात्या ॥ उपमंत्रिणः कर्मणि सहायाः सर्वज्ञाः सर्वशास्त्रज्ञाः बुद्धिद ॥
र्शनं चक्षुर्येषां ते तत्र शतशः समेयुरित्यन्वयः ॥२६॥ शूराश्च बहवस्तत्र समेयुः सर्वार्थस्य निश्चयाय ते इति शेषः सुखाय क्षेमाय क्षेमं विचारयितुं ॥२७॥ ततो ९८
महात्मा विभीषणः सुयुग्यं शोभनाश्वयुग्यं अश्वाः यस्मिन् ॥ तं रथं समास्थाय अग्रजस्य तं संसभां ययौ

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ते अमात्याः राक्षसाः रथांतरचराः रथमध्ये संचारिणो जग्मुरिति शेषः ॥ हयानित्यत्राधिरूढा इति सपकर्षः ॥२१॥ पांडुराः कीर्णाः ॥२२॥ वाहनानि ॥ शिबिकादीनि ॥ यानि
अश्वादीनि अवस्थाप्य बहिर्निक्षिप्य ॥२३॥ ब्रसीछु हर्म्यप्रासनेषु ॥२४॥ ते राक्षसाः तेजसा सन्नामायासमेत्य राकीभ्यस्तते यथाहं यथाक्रममुपतस्थुः समीपे त
स्थुः ॥ क्रियाभेदाच्च पृथक् ॥२५॥ मंत्रिण इत्यादि सपादश्लोकमेकं वाक्यं यथामुख्याः ॥ यथायोग्यं तत्र तत्र विषये मुख्याः ॥ निश्चयार्थेषु ॥ आहिताग्न्यादि

ते रथान्रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्गजान् ॥ नागानेके विरूढुर्जग्मुः सैके पदातयः ॥२१॥ सा पुरी परमाकीर्णा रथकुंजरवाजि
भिः ॥ संपतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवांबरं ॥२२॥ ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च ॥ सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गि
रिगुहामिव ॥२३॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः ॥ पीठेष्वन्ये बृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥२४॥ ते समेत्य स
भायां वै राक्षसा राजशासनात् ॥ यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपं ॥२५॥ मंत्रिणश्च यथामुख्या निश्चयार्थेषु पंडिताः ॥
अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥२६॥ समेयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तथा ॥ सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय च स
भायां राक्षसेंद्रस्य समीपेऽलनवसंधराः ॥२७॥ ततो महात्मा विपुलं सुयुग्यं वरहेमजांबूनदचित्रितांगं ॥ रथं समास्थाय ययौ यशस्वी वि
भीषणः संसदं समाययौ ॥२८

त्र्यर्थनिश्चयेषु पंडिता मंत्रिणो बुद्धिसहायाः अमात्याः ॥ उपमंत्रिणः कर्मणि सहायाः सर्वज्ञाः सर्वशास्त्रज्ञाः बुद्धिद
र्शिनं चक्षुर्येषां ते तत्र शतशः समेयुरिति च वपुः ॥२६॥ शूराश्च बहवस्तत्र समेयुः सर्वार्थस्य निश्चयायेति शेषः सुखाय क्षेमाय क्षेमं विचारयितुं ॥२७॥ ततो
महात्मा विभीषणः सुयुग्यं शोभनाश्वयुग्यं अश्वा यस्मिन् ॥ रथं समास्थाय अग्रजस्य संसदं समाययौ

५४

पु॰ नामग्रहणपूर्वकमभिवादनं कार्यमिति सदाचारः पृथगासनामिदद्दौ त्वविनयं सत्त्वपितं पृथगासनामिदद्दौ तत्र दासनस्थानं वोधितवान ॥२२॥ तेषां प्रक्षणानां पाभिषण्णां

॥२१॥ गतं चं दत्वामि त्वजस्त्र तेषां गंधपाषुसंवंधान्यवत्ता ॥२०॥ संसिद्धार्थाः संपूर्णमनोरथाः ॥२१॥ समितौ समागमे। समितिः संगरे साम्ये सभायामपि संगमे इति कोशः ॥ ॥२२

सम्पूज्य नाथान्वरजः प्रशंसन्नामानि पृथग्ज्ञात्वा रणौ ववंदे॥ शुकप्रहलौ च नयैर्वजेभ्यो दद्दौ पृथगर्ह पृथगासनानि ॥२२॥ सुवर्णानाम

गीभूषणानां सद्वाससां संसदि लक्षणानां॥ तेषां पराधिगतं वसूनां सजां च गंधाम्यवत्तः समंततः ॥२०॥ नयत्तु कुशप्रश्नो न नमाह क

श्चित्सभासदो नापि जनस्तु हृष्टे ॥ संसिद्धार्थाः सर्वगवो पृथ्वीपामन्त्रं सर्वैर्दहशुश्चानने ॥२१॥ सगुवणाः शश्वभजां मनवि नो

मृहावल्लाना समितौ मनस्वी॥ तस्याः सभायाः प्रभयाच काशे मध्ये वसन्नाभिवव्रजहस ॥२२॥ इ माघे वा॰ पु॰ ए कादशः सर्गः ॥

सज्जापरिषदं कृत्वं समीक्ष्य समितिं जयः॥ प्रचोदया मास तेरम्पहं संवाहिनीपतिं ॥१॥ सेनापतेः प्रयाते सत्कृत्य तत्र विधास्तु तेविं

धाः॥ पोधानगराक्षापां जयाथ्या देष्टुमर्हसि ॥२॥

इ से॰ का॰ द्वा॰ सर्गः ॥ अथ सर्वमेलनानंतरं नगररक्षाविधानपूर्वकं स्वाभिमतान्सारेणएव वणोमेत्रम पर्च पृति ॥ सज्जामिति ॥ समितौ संमितौ संग्रामे जयजीति सभि राम:

ति जयः ॥१॥ कृत्वविधा॰ अम्मलसर्वविधा ॥ चतुर्विधा॰ रथिकहस्तिपसादिपदातिरूपेण चतुर्विधा पे पोधावसंतिः ॥ ते नगररक्षापां सावधानाः स्व न्नयाजना ॥२७॥

न्सादेष्टुमर्हसि ॥२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्रणीतात्मा सावधानचित्तः प्रह्लादः राजशासनं चिकीर्षन् सर्वं बलं मंदिरे वह्निं तत्स्थं विनिक्षिप्य ततो नगरस्य पर्वतं एवं दृष्ट्वा क्षिप्य आगतः प्रह्लादो राज्ञः प्रभुत्वे निय
सादन्यः अभिप्रेतं करुणोतीति जगाद इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्वे पृष्टः कामधुरषार्थैः पृष्टः न तु धर्मान्नपेक्ष ॥ ६ ॥ धर्मकामार्थलक्षणेषु धर्मकामार्थसंज्ञ्ये
षु विषयेषु धर्मादिषु त्रिषु हानी कौ वा सेव्य इति संदेहे जनन्ते ऊहुः कूलभ्रमे प्रियाप्रिये प्रियसाधने सर्वे ढं खे सर्वकर्मोपायेषु ढं खे करोपाये । लाभालाभे ॥ ६ ॥ इष्टमासौ

स प्रह्लादः प्रणीतात्मा चिकीर्षन् राजशासनं । विनिक्षिप्य बलं सर्वं वह्निं तत्स्थं मंदिरे ॥ २ ॥ ततो विनिक्षिप्य बलं दृष्ट्वा नगरस्य पर्वते
प्रह्लादः प्रभुत्वे राज्ञो नियमात् जगाद च ॥ ४ ॥ विनिहितं च हिंत्स्थं बलं बलवतं सव ॥ कुरुष्वा विमनाः कार्यं परमभिप्रेतं मामिति ॥ ५ ॥
प्रह्लाद स्व वचः श्रुत्वा राज्ञाप्य हितैषिणा ॥ मत्वैश्च सहस्रं सम्यक् व्याजहार सरावणाः ॥ ६ ॥ प्रियाप्रियेषु सुखे दुःखे लाभालाभे
हिताहिते ॥ धर्मे कामार्थलक्षणेषु प्रपञ्च महर्षिप्रवेदितं ॥ ७ ॥ सर्वे हि मानिषु प्राभिः समारब्धानि निमित्तवरा ॥ मंत्रकर्म निपुणानि
जानतु विफलानि मे ॥ ९ ॥ सम्यक् मयग्रहनक्षत्रैर्महर्षि विवासवं ॥ भवभिः सह मम पर्वतन्त्रिपमवाप्तुपा ॥ २ ॥ ॥

तत्रापि तत्स्मिन् हिताहिते हितमुदर्केः खकूटं तस्मिन्वेदितुमर्हे पर्वं ॥ उक्तमेतत्सर्वज्ञातुमर्हे पेतपर्वः प्रियाप्रियेलाभालाभे हिताहितप्रश्नद्वंद्वे कस्यचिद्वः ॥
मंत्रकर्मनिपुणाः निमंत्रकारणाः सर्वे निपुणानिमेरितानिपुणाभिः समारब्धानि मे सर्वकर्माणि सर्वेदासफलानि मे वजानु कदाचिदपि विफलानि न ॥ मंत्रकर्मनिपुणानि
इदानीमपि जनरेवालीसाह सरति ॥ २ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सुं.
॥२५॥ एवं ब्रुवं कपिं ज्ञात्वा पर्यस्येदानीं कृपयेनेदेहेत्तं दर्शयतीत्यर्थः इमि जित्वरं व्यथा गतो अहं सर्वान् समर्थोपि तं ज्ञापयितुं घसं युतः रावणवं मे च निवेदितं च वाक्तिस्यर्थः किं तत्र ब्रूयादे
तो रिमं मर्पयं कुंभकर्णस्य मा चोदयं नावेदयं ॥ इदानीमुपस्थितं तस्याविबोधनार्थं धर्मनलनिगिरिसर्पे ॥११॥ कुंभकर्णो विसादिस्त्वक्रमेवस्य स्वप्नति ॥ स्वपामीति ॥ उपस्थित

अहं तु त्वं तु सर्वोत्र समर्थोपि तु सुप्यतः ॥ कुंभकर्णस्तु त्वमात्तो ममर्थमचोदयं ॥१०॥ अयं हि सप्तसः षण्मासान् कुंभकर्णो
महाबल ॥ सर्वशास्त्रभृतां मुख्यः स इदानीमुपस्थित ॥११॥ दण्डकारण्यात् हृता मया स महिषी प्रिया ॥ रक्षोभिस्तु गिनोदेशा
दर्शिता जनकात्मजा ॥१२॥ सा मेन शृप्यामा रामभिष्ट मत्तलसगामिनी ॥ त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी प्रिया ॥१३॥ तनुम
ध्या पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना ॥ हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥१४॥ सलोहितनखौ मृदू चरणौ सुप्रति
ष्ठितौ ॥ दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥१५॥

हास्थितं अत एवानाचोदयमित्यर्थः ॥१०॥ सीतासमर्पणं विना राघवेन पोयायो विचार्यता मितिबोधयितुं तस्य इहसाजत्वमाह ॥ दण्डचेति ॥ रक्षोभिस्तु गिनो
देविनो यत्र देशो देशो जनस्थानं लक्षणालसा न ॥१२॥ सीतासदृशीत्वमन्या मेन प्याननमनोहरेत्यर्थः ॥१३॥ हेम्ना निर्मितं प्रतिबिम्बं प्रतिमा तत्सदृशीमयनिर्मि- राम.
ता मायेव मयनिर्मितात्वर्णमुल्पात्वेच्छाविहस्तलविशेषरवस्थिता ॥१४॥१५॥ ॥२५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

इन्द्राग्नेरित्यर्द्धमेकं वाक्यं अत्रापि हृष्टादीप्यजेमेशरीरजः इत्थं गुप्तम्‍ने ॥ इन्द्राग्नेरर्चिःसंकाशामेनांसौरीप्रभामिव हृष्टामे शरीरजो हीप्यन इति संबंधः इन्द्राग्नेरित त्रङः स
गुणदेशःच्छांदसः ॥१६॥ नस्याबूरंतेपश्यन् ॥ अवशःविवशःसन् कामस्य वशमेपि वाभिति संबंधः ॥१७॥ कामम वशान् मे बूविवर्णो जितक्रोधेति ॥ क्रोधहर्षयोःस
मानेन क्रोधे हर्षे चैकरूपेणाद्रु र्वर्णीकरणेन वैवर्ण्यकरणेन वैवर्ण्यकारिणाशोक संतापनित्येन शोके मनोव्यथा पापा संतापेशरीरपीडापां च नित्येन अनपायेन

इन्द्राग्नेरर्चिःसंकाशामेनांसौरीमिवप्रभां ॥१६॥ उत्तमं वदनं वल्गु विमलं चारुलोचनं ॥ पश्यं पल्लवदशनस्याः कर्म स्ववशमेपि वा
न ॥१७॥ क्रोधहर्षसमानेन्द्र दुर्वर्णीकरणेन च ॥ शोकसंतापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥१८॥ सा त्वं संवत्सरं कालं मामुपा
वर्तन्तमामिनी ॥ मप्रीक्षमाणा भर्तारं ममापन्नेवाचरा ॥१९॥ जन्म पापाचारते त्राणाः प्रतिज्ञातं वचः शुभं ॥ प्राज्ञो हंसतनेका
मायानां हपरवाध्वनि ॥२०॥

कामेन कलुषीकृतः व्याकुलचित्तोऽस्मि ॥१८॥ तत्र एवं गोऽस्पिनापांजस्यां किमित्येवं इत्यः स्वयोगोऽजन्माहमात्विजिसात्त
संवत्सरं कालं नत्समाप्रियपर्तितेमंपजीक्षमाणा ममास्पर्शमुपाचरत मपापितया त्विति प्रतिज्ञातं ॥ अध्वनि दीर्घमार्गे बलात्कारे शापान्मरणाभियात्वैनेचकृतं स
मपृंतघाचितत्वेन्द्रवृजेन हि भगवतीएवं पाचितुमहेनी जितोऽस्यं ॥१९॥ २०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥२८॥

नचैवं संवत्सरेण नगरं त्वं द्रष्टा भविष्यत्येव रामस्य ति रामशङ्किर्देवेति कान्ते चितेत्याशंक्यालो पिपिशिरेनों पेक्ष्यरति एतात्सुपूर्वलोचनपामंत्रे प्रेरयामीत्याह कपमिति ॥ नच
पमपीत्यर्थः ॥२०॥ अथापि सभाग्यालीत्याह अथवेति एकेनापि कपिनामहत्कदेशे कतं त्रमनः कार्पेगतपुडुर्जेपालस्मायसपयामतिपम्प्राजितपात्र
न ॥ नचैककार्पितोभीजस्पात्माद्दक्षिकमेवजेश्रयमिजिमयहेतु ॥ सात्मजनामित्याशंक्यमपामाभवमह ॥ मान्नषाशिति ॥२२॥ भयाभावेहेतुमाह ॥ तदेति पेपिया॰

कथं समागमः क्षेमं तरिष्यं जितचनोकसः ॥ वृहस्पतिसमाकीर्णौजौर्वदशरथात्मजो ॥२१॥ अथवा कपिनैकेनह्यत नैः कदने मृहम ॥ उ
तेपाः कार्पेगतपोतुतपस्पयामति ॥ मानुषान्भेमयं नास्तिजयापितुविमृशप्रजा ॥२२॥ तदा देवाः सहैवहेतु क्षाभिः सहितो जपं
तेन मवंतं प्रजयासुग्रीवमसुखमहर्षिर ॥२३॥ पुरेणैसमुद्रस्पताहुतस्पनपात्मजो ॥ सीतापाः पश्वीतेसंश्रमो वहतामन
पं ॥२४॥ अद्रे पाचपयासीताराध्यो दशरथात्मजो ॥ भवभिमं अतामत्रमुनीजं चाभिधीपता ॥२५॥ वीर

भिः सहितो देवानजयं जे ॥ भवंजोमेजयां चजपेवसंजि ॥ अतोमानुषान्भयं पश्यपितणापिविमृशप्रजां विचार्यजामि ॥ तिहर्वेणाचयः विमर्षे हेतुमाह सग्रीवेन्तु
नृपत्रपि ॥२३॥ नपात्मजो हतेन वृतलोन्नपमतिक्रमयपसीतायाः पश्वीशप्यापिविघ्ससुग्रीवमसुतोरहर्षिपुरस्तात्समुद्रस्पयरे संभासाविजिष्टुमं ॥२४
विमृशपजामित्युक्तं ॥ विमर्षेर्थकासाह ॥ अद्रेवेति पयासीता अत्रेपापथावदशरथात्मजो नक्ष्योऽपि चभवभिर्मेत्रोमं अतामत्र क्रिपजांत्र पसुनीजं हतं च्छि
तंमंत्रजत्वमभिधीपताम ॥२५॥

राम॰
॥२८॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

निश्चितप्रापयेव शत्रुजयं पूर्वमाह ॥ नहीति जगति लोके कस्यचिदिंद्रादेरपि त्र्यसंज्ञ्यपेशक्तिं न पश्यामि त्र्यतो निश्चयेन ममैव जय परस्तिप्रोजना ॥२६॥ अथ कुंभकर्णो अ
तुरमापम्लानं धर्मासिद्दर्शनात्क्रुद्धश्चाहेमाह ॥ तस्येति कामपरीतस्य कामातुरस्य विपरीतबुद्धेरित्यर्थः परिदेवितं कामशोकमयं प्रलापं निशम्य प्रवृद्धक्रोधो म
हाराजः स त्रीहरणसमायां पलपनीतिक्रोधं चकार तदादिष्टं वचनं चाब्रवीत् ॥२७॥ तदेव वचनमाह यदेति ॥ यदा सलक्ष्मणस्य रामस्य ॥ सीता सकृत्स
मीक्ष्यैव तत्कालिकापातविचारं कृत्वैव प्रसह्य हृता तदैव तेन चित्तं यमुनापामुनं हृदमिव सुनिश्चितं भजेत निश्चयं भजनार्हं ॥ यथा यमुना पृथिव्यामवतारस

नहि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य चित् ॥ सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥२६॥ तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवि
तं ॥ कुंभकर्णः प्रवृद्धक्रोधो वचनं चेदमब्रवीत् ॥२७॥ यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इह हृता ॥ सकृत्समीक्ष्यै
व सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनं ॥२८॥ सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव ॥ विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः

मये एव स्वहृदे स्वप्रतिकाला नतरेतु समुद्रं गत्वा तेन जलेन स्यात् तत्स्मरणात्संभवः एवमस्माभिः सह विचारस्य स एव कालः इदानीं त्वनर्थ ॥२ २॥
निश्चयो जात एवेति विचारो निष्फल एवेति कोपव्यंग्योक्तिः ॥२८॥ व्यंग्यं तदेव क्रमेवसाक्षादप्याह सर्वमिति ॥ यदेतद्धं च नापूर्वं कं प्रसह्य परदाराह
रणादिकृतं तत्सर्वं महाराज तव अप्रतिमं अत्र तु चिंतेः ॥ इदानीं विचारोऽपि निष्फल इत्याह ॥ विधीयेतेति अस्य कर्मणः कारणस्य हि प्रथम एव त्रिकाल एव
यथा स्माभिः सह मंत्र्य तत्तदाभिधीयेत तस्माभिरस्य निवारणमिति शेषः इदानीं क्रियमाणो विचारस्तु गतजले सेतुबंधन इव इति भावः ॥२९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ॥२०॥ आदावेव विचार्य हृन्तस्य कर्मणः सा फलमाह ॥ य उपायेनेति प्रथमं मंत्रिभिः सह मंत्रिज्ञार्थमतिर्भूत्वा पोनःपुन्येन राजकार्याणि करोति सतन्त्रकार्यफलत्वात् पश्चात्तु संत
प्यते ॥२०॥ अविचार्य कृतस्य फलं वैपरीत्यं दर्शयति ॥ अनुपायेनेति मंत्रिभिः सह सामाद्युपायविचारेणालेवने नमोहात्तस्य एव विपरीतानि विपरीतानि यान्यपूर्वकृतानि कृतानि क्रियमा
णानि कृत्यानि क्रियमाणानि दुष्यन्ति कुत्सितं भवंति अप्रयतेषु अभिचारत्वादपवित्रेषु यागेषु हुतानि हवींषीव ॥ तानि यस्त्योगेनमाभिचारस्वरूपेणेति कर्तारं कएम

य उपायेन राजकार्याणि यः करोति दृशानतः ॥ न स संतप्यते तस्मात् त्रिश्चितार्थमतिर्नृपः ॥२०॥ अनुपायेन कर्माणि विपरी
तानि यानि च ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥२१॥ यः पश्चात् सर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ॥ सर्वं चापरकार्या ॥३३॥
णि न स वेद नयानयौ ॥२२॥ चपलस्य तु कृत्येषु असमीक्ष्याधिकं बलं ॥ क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौंचस्य खमिव द्विजाः ॥२३॥

तं प्रपद्यन्ते वन्हद्धि रंकर्मोपायानतः सुखमिव भासमानमपि परिणामे दुःखायैव निभाव ॥२१॥ मंत्रविचारणं तत्कर्त्तव्यसीमा पहरणं मंत्रविचारात् सर्वकृत्यं चनः सी
ताहरणात् सर्वकर्त्तव्यं मंत्रविचारमिदानीं चिकीर्षितुमलं वनि स्मनीतिज्ञ जानात्यमाह यःपश्चादिति सर्वकार्याणि प्रथम कर्त्तव्यानि कर्माणि पश्चादभि
चिकीर्षति एवं पश्चात्कर्त्तव्यानि सर्वं करोति ॥ सनयानयौ नवेदेत्यर्थः ॥२२॥ विषय पपलस्य चपलमपि निरर्थकमित्याह ॥ चपलस्येति अन्ये शत्रवः पर
स्याधिकं बलं मसमीक्ष्यापि कृत्येषु चपलस्य जनस्य मिग्रहाय क्षिप्रं प्रपद्यन्ते द्विजा हंसा अलंध्यस्यापि क्रौंचपर्वतस्य लंघनापक्रमा रंध्रं क्रौंचस्य खं ल्म॰ ॥२०॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्रवर्षंति सिंचंति शैलस्मात्स्नेहस्तत्र गोत्रः अमृतगंधानि अमृतोपमानि ॥ अयं वृत्तयोर्वासः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वृक्षेभ्यः स्नात्वा पिबंति सुतं भुञ्जते ॥ २१ ॥ पीतमधुमिहीति मि
रावृतमसुरूपमापयेति ॥ स्वशरूलपार्थे ॥ पद्मैः स्वफलफलैः कलमकेदारैः ऋद्धि हिस्से नैवेद्यावहधराभाति तथा ते हरिखंगवैः पूर्णा वसुधा नभवेत्पर्थे ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४

अयोसं स्नावयंति स्म शैलस्मात्स्वधा नराः ॥ फलान्यमृतगंधीनि मूलानि कुसमानि च ॥ १८ ॥ वर्मजर्वी नरास्तत्र पादपानां मरोत्कटाः
द्रोणमात्रप्रमाणानि लंबमाना निवानराः ॥ १९ ॥ पुष्पैः विवेजो हहस्तासे मरुस्नि मखपिंगलाः ॥ पादपानवमंजनो विक ॰ र्षतस्तपा
लक्षाः ॥ २० ॥ विषमंजो गिरिवत्नमपपुः स्वगर्भमाः ॥ वृक्षेभ्योन्ये तु कपयो नदंतो मखतर्पिताः ॥ २१ ॥ अन्ये वृक्षान्प्रपद्यंते प्रपतंत्यपि चा
परे ॥ वमूवृवसुधा नैल्लुसंपर्णा हरिखंगवैः ॥ यथा कलमकेदारैः पूर्णैव वसुधरा ॥ २२ ॥ महेन्द्रमपि संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ॥ अ
ह्रारोहाव्यारुः शिलाखंड समभूषितं ॥ २३ ॥ ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ॥ कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाशयं ॥ २४ ॥ ते
सह्यं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिं ॥ आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिस्वनं ॥ २५ ॥ अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् रामो रमयतां
श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ २६ ॥ अथ धौतोपलातलां तोयौघैः सहसोत्थितैः ॥ वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत ॥ २७ ॥

ते सर्वे वानराः आनुपूर्व्येण तास्ते नानाविधे शक्रमे समुद्रमासेदुरिति संबंधः ॥ २५ ॥ अवरुह्य महेन्द्रादिस्यर्थः ॥ २६ ॥ सहसोत्थितैः तरंगैर्लक्षितेणागतैर्जलैः धौतं क्षालितं स
पत्नं यस्यास्तां वेलामासाद्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवं कर्म हत्तजं वन्मत्वै नावन्का लेजी कम मतिमाग्य वशादित्याहत्वये ति येन त्वयाः प्रति चिंतितं त्र्य विचारितं ॥ त्र्य विचारितं य दिदं महत्कार्यं प्रवल दारहत्तात्पमरब्धं जंत्वा
रामो नि प्रवलो पि हर्षु नावधीत विषमिश्रा मामिषं भोज्यं वस्तु मोक्तं पयाहं इति तद्दरित्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं राम्ने स्वकर्तव्यमाह तस्मादिति यस्मात्त्वया पापैः प्रवल शत्रु
भि रप्रतिम मनुचिंतं कर्मारब्धं पतस्तस्मात्म द्रामेणेच्छसि तत्त्वमाद्दहं न वण कृतहत्वाजव त्कार्यसमीकरिष्यामि संपारदीप्यामी त्यर्थः ॥ २५ ॥ उक्तमेवाह त्वयैव पापैः प्रब

त्वयैवं महदारब्धं कार्यं मम प्रतिचिंतितं ॥ दिष्ट्या त्वं नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषं ॥ २४ ॥ तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म यत्प्रतिमं परैः
अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ २५ ॥ अहमस्मात्परिष्यामि शत्रूंस्तव विशांपते ॥ २६ ॥ परिदिशक्रविरत्वं तो पदिया वकमा
हनो ॥ नावहं पोषयिष्यामि कुबेरेण हतानवृ ॥ २७ ॥ गिरिमात्रशरीरस्य पीतशलधस्य च ॥ न हंत तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभियाद्धे पुरंदरः
॥ २८ ॥ पुनर्मासहि जीपेन शरोरा निहमिष्यति ॥ ततो हं नस्य पापस्यामि हथिं का ममाश्वस ॥ २९ ॥ ॥ ॥

जिसज्यत्वमन्नापनंम्यामि ति विषोषतेम्नानांपते ॥ २६ ॥ अतिमात्र षट्वैभवौ तो कयंजेन श्रीन त्रह ॥ दशीजितो दृपाद्यात्मजो ॥ शक्रावि वत्वं तो पदिस्यानंज पापि
नावहं पोषयिष्यामि पोत्स्यामी त्यन्वयः ॥ २७ ॥ तस्य पोषने सामर्थ्यं विशेषं दर्शयति । गिरीति । गिरिमात्रशरीरस्य । गिरिप्रमाणोत्तद्रूपस च प्रत्ययः पंचमार्थे षष्ठी
॥ २८ ॥ पुनरिति पदिमासात्मरकेन शरोराहस्य नशरोरा निहस्यति पाव त्तजः एवमेव तस्याहथिं पास्यामि कामम त्यर्थः माश्वस विश्वस ॥ २९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवं कर्मकृतं वत्सत्वं चैनावन्मा तेजीवन्मतिमाश्यवशाद्विस्माहत्वयेति येनत्वया ऽप्रतिचिंतितं अविचारितं ॥ अविचारितं यदिदं महत्कार्यं प्रवलदारहत्तात्पम र्थ्यंतेत्वा
रामोतिप्रवलोपिदृष्ट्वा नावधीत विषमिश्रामामिषं भोज्यं वत्सभोक्तायं यथाहं तिर्तद्दृद्विस्पर्धिन ॥ २४ ॥ एवं ज्ञात्वा स्वकर्त्तव्यमाह तस्मादिति यस्मात्त्वया पापैः प्रवल शत्रु
मि रम तिमग्न ज्विंतं कर्मा त्वं पतत्त्वसाम दाम्ने नेच्छ सितस्मा द्दहंनवणं न्नूनहत्वाजवत्कार्यसमीक्षिष्यामि संपाद्दयिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ उक्तमेवाह त्वं पापैः ऽप्य

त्वयेदं महदाखं कार्यमप्रतिचिंतितं ॥ दिष्ट्यात्वं नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषं ॥ २४ ॥ तस्मात्त्वपापसमाख्यं कर्मयप्रतिमे प्रतिमे पौरैः
अहं समीक्षिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ २५ ॥ अहमस्मादपिष्यामि शत्रूंस्तव विशां पते ॥ २६ ॥ यदि शक्रो विवत्संतोपदिश्याव कमा
हतो ॥ नावहंयोधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ २७ ॥ गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य च ॥ नहंत तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभियाहं पुरंदरः
॥ २८ ॥ पुनर्मां सहितो येन शरेण निहनिष्यसि ॥ ततो हंतस्यपास्यामि हर्षितः काममाश्वस ॥ २९ ॥ ॥ ॥

तिसत्यत्वमत्यापनमया त्वमिति विषीदते प्रजानांपते ॥ २६ ॥ अतिमात्र्य वैभवौ तौ कर्यं जेनयौ नत्रह ॥ यदीजितौ दृष्ट्या तौ यात्मजौ ॥ शक्राविवत्वं तौ परिहस्यानां जप्रापि
नावहंयोधयिष्यामि पोत्स्यामीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ तस्य योधने सामर्थ्य विशेषं दर्शयति । गिरीति । गिरिमात्रशरीरस्य । गिरिप्रमाणोन्द्वयस्य च प्रत्ययः पंचमार्थे षष्ठी
॥ ३० ॥ पुनर्गीति यदि मां सहमएकेन शरेण हस्य निहसि पावज्ञः दर्शमेव तस्य हर्षितं पास्यामि काममत्यर्थमाश्वस विश्वस ॥ २९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥२१॥

सद्धावहं जपं दाशरथेर्वै येन त्वं वाहमाहर्तुं प्रतिषेधफलं तु दैवापन्नमिति भावः खादामि त्वा दिष्ये ॥ ५०॥ ४॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ १२॥ मुहूर्तं मनुतं विंस
एवमाक्रोधनिवारणोपायं विचार्य स्मर्थः ॥ १॥ मम स्वन्न पुरुषो मृगव्यालनिषेविते दुष्प्रवेशे वने प्राप्य नन्तत्र समेधु प्राप्य जन्मसुखेन पिबेत्स्वत्वा लिशाम्य सेविमवे
त ॥ २॥ नत्वेव लाम्य रदाधर्मपणामधर्मं त्वाही प्रवाज्ञापित्रोधीमत्वाह इस्मारसेति ॥ धर्मफलमपव त्वैकोनां दमारीमामपित्वमीप्स्वात्मजस्ते: पंचविचारोऽनु

वधेन वै दाशरथेः सत्वे वेदं जपं त्वाह हन्तुम हं प ति षे ॥ हत्वा च रामं सह लक्ष्मणं तौ खादामि सर्वान् हरिष्यमु सह्वान ॥ ५०॥ २
म त्वं क्राम पिब चास्म वाहरौ कुरुष्व कार्याणि हि जानि विज्वरः ॥ म पातु रामे गमिते पमस्य पं चिराय सीमा वशगा भविष्यति ॥ ४
इत्यार्षे रा॰ वा॰ सु॰ द्वा॰ शः स॰ र्गः ॥ १२॥ एवमाक्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः मुहूर्तं मनुसंचिंत्य प्रांजलिर्वाक्यमब्रवी
त ॥ १॥ यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालनिषेवितं न पिबेन्मधु संप्राप्य स नरो लिशो भवेत् ॥ २॥ ईश्वरस्येश्वरः कोस्तितव शत्रुनिव
ईर्ण ॥ ३॥ रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्द्धसु ॥ ३॥ बलात्कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व सुमहाबल ॥ आक्रम्या सीतां वै तां भुंक्ष्व च रमस्व
च ॥ ४॥ लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति किं भयं ॥ प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिसहिष्यसि ॥ ५॥ ॥ ॥

चिन्तयन्नस्मर्थः ॥ २॥ प्राप्यापि नं गीधाकोशं कं च मत्तभ्रमरं त्यक्त्वा हरवला दिति ॥ ४॥ अथ यस्यामिलषितेस्मिं हं सर्वथा मनोमयपमे एवं महातेजस्त्वात् ॥ अथाभिप्रेत्य मिनं भपपापपा नन्तरा
पि जनस्य प्रतिषेध्यमेव च यं पैसाह ॥ लब्धकामस्येति ॥ पश्चादागतो जातभयश्चाऽनेन्तं स्यात्तं नरदानीमेव गतं त्वया सा कालं अगामिका लिपात्यं प्र प्रमाणमिष्यति त्वं न सेवे

राम॰
२१

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मयाभिभवे शक्तिरिदं प्रतिषेधयितुं कुम्भकर्णादिभिः ॥ ७ ॥ एवमस्माकमेवमावयोरप्युत्तु यैः पापरत्वात्स्माभिरल्दत्तोपदस्माह ॥ उपप्रदानमिति ॥ अकुशलैः पुरुषैः समर्थैः क्र
तं सामादिकं समतिक्रम्य त्यक्त्वा दंडेन दंडो पायेन अर्थेषु प्रयोजनेषु सिद्धिमेव ॥ ८ ॥ रुह्यमाणे पक्षेण वर्ज्जनेन तत्र आत्मीयो हृदयमित्त्रं तं निकुंभादिमनं रूपयन्नाह रहेति

कुंभकर्णः सहास्माभिरिदं जिघ्नुर्महाबलः ॥ प्रतिषेधयितुं शक्तो सर्वच्चमपि वज्रिणां ॥ ७ ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं वा कुशलैः कृ
तं ॥ समतिक्रम्य दंडेन सिद्धिमर्थेषु लोरवप ॥ ८ ॥ रुह्यमाणश्च पक्षेण सर्वोच्छ्रयवता महावनं ॥ वंशः शत्रुप्रयोजेन कुरिष्यामो न संशयः ॥
एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेण रावणः ॥ जनसंसदि पृच्छयामास मित्रं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ महापार्श्वा वदन्तो हसं किं चिद्रात्मनः
चिरवर्त्तं न दास्याभ्यासे प्रदत्तः सर्वगुणमपा ॥ १० ॥ पितामहस्य भवनं गच्छंतीं पुंजिकस्थलां ॥ चंचूर्यमाणामद्राक्षमाकाशे अग्नि
शिखामिव ॥ ११ ॥ सा प्रसह्यमया भुक्ता कृत्वा विवसनां ततः ॥ स्वयंभो भवनं प्राप्ता लोलिता नलिनीयथा ॥ १२ ॥ तज्ज्ञातं तत
दा मन्ये तज्जगर्जमासीन्महात्मनः ॥ अथ संकुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ ॥

रहेत्यं कापरिसरेष्वव उप्रपाजेन शालैर्वशीकरिष्यामा मायहिव्याम ॥ ८ ॥ संसज्जयन्नवित्तानागुणामिति स्वायपात्रिमर्थैः ॥ ९ ॥ चिरवर्त्तं किंचिद्वहस्यपूलीत्रिशेष
मसे रामपाबासं तदा स्वाभ्यासे ॥ १० ॥ तदेवाह पितामहस्येति चंचूर्यमाणां मर्दनमीरितवशात्रिलीयमानिमजी ॥ ११ ॥ तत्त्वो देवैर्भावितं तरंसा लोलितागजेति शेषः
॥ १२ ॥ तद्धर्षणां महात्मनस्तज्ज्ञातमासीदितिमन्ये निश्चितं ॥ १३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु० फलिष्यति विशीर्यैर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अयमहापार्श्वो त्वमावल्यमेवस्याश्चते सागरसे सादित्यशरथिहिंवला देतन्मेवलंनवेद तेन्मासादयति ॥ १६
॥३२॥ कोहिजाज महत्त्वं इति शेषः गिरिगहापे निवासे आसीनमिवसं सिंहमिव ॥ १७ ॥ नपपुतिस ॥ १८ ॥ आदीपयिष्यामि धक्ष्यामि ॥ १९ ॥ आदासे त्वपि

अयुधम्रुतिपामिया वृत्ताद्वारिगमिष्यसि ॥ नदाजेशतधामूर्द्धा फलिष्यतिनसंशयः ॥ १४ ॥ इमहंनस्य शापस्यभीतः प्रसभमेवतां
नारोपये वलात्सीतां वैदेहीं शयनेषु मे ॥ १५ ॥ सागरस्येवमे वेगो मारुतस्येवमेगतिः ॥ नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयतितेनमां ॥ १६ ॥ कोहि
सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये ॥ क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं संबोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥ नमत्तो निर्गतान्बाणान्द्विजिह्वान्पन्नगानि
व ॥ रामः प्रपूतिसंख्यामेतेनमामभिगच्छति ॥ १८ ॥ क्षिप्रं वज्रोपमैर्बाणैः शतधाकार्मुकच्युतैः ॥ राममादीपयिष्यामि उल्का
भिरिवकुंजरं ॥ १९ ॥ तच्चास्यवलमादास्ये वलेनमहतावृतः ॥ उदयन्सविताकाले नक्षत्राणांप्रभामिव ॥ २० ॥ नवासवेनापिस
हस्राक्षेणयुधा स्मिप्रशक्तो वरुणेनवायुना ॥ मया त्वियं पूर्वं स्ववलेन निर्जिता पुरी वैश्रवणेनपालिता ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्री०
पु० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

यो देवैः वत्संसेनेशानैः ॥ २० ॥ देवानामप्यजेयोस्मि कृत्यं मत्वया हिस्मो भपमेस्मादितादहनवासवैनेति युधासंख्यामेरणे शमः ने मिजिशेषः वैश्रवणेनपालि रा०
ते स्वनेस्वपुष्पकचहृत्र का पिवह्मणा कुवेरापदत्तेजितस्त्वितं ॥ २१ ॥ इति त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥३२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

एवं दुर्मंत्रिभिः प्रमुखितः ज्ञातसारो रावणः स्थितः तेन दूतमहामानो विभीषणः परमार्थमुपदिदेश इति । निशाचरेंद्रस्येति । स विभीषणः एवमासवाक्यं कुंभकर्णस्य गर्जितानि च निशम्य
राक्षसराजमुख्यं हितमर्थयुक्तं सत्वं च पथ्यं कर्तव्यार्थबोधकं वाक्यमुवाच ॥१॥ वृत इति । अहिमध्ये देहो भोगः बाहू तरं हस्तभागः एव भोगराशिः शरीरं
परिणाहो यस्य सः । चिंतैव विषं यस्य । अवदितं दर्शनमस्य । शोभनं स्मितमेव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः तस्याः पंचांगुल्य एव शिरांसि यस्य स तथा । वनितिकायपत्त्व एवं भ

निशाचरेंद्रस्य निशम्य वाक्यं स कुंभकर्णस्य च गर्जितानि ॥ विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तं ॥१॥ वृ
तो हि बाह्वंतरभोगराशिश्चिंताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः ॥ पंचांगुलिः पंचशिरोऽतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥२॥
यावन्न लंकां समभिद्रवंति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ॥ दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥३॥ याव
न्न गृह्णंति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुंगवानां ॥ वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥४॥ न कुं
भकर्णेंद्रजितौ च राजंस्तथा महापार्श्वमहोदरौ च ॥ निकुंभकुंभौ च तथातिकायः स्थातुं समर्था युधि राघवस्य ॥५॥ जीवंस्तु रा
मस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः ॥ न वासवस्यांकगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥६॥

ता सीतामहाहिस्तव केन बद्धः त्वया तं पर्यसंपादनाय केन हेतुना गृहीतः । सर्वथा त्यक्तव्य एवेति भावः ॥२॥ न केवलं न देवानां हेतुः किं तु वानरीन प्रसर्वस्यै नाह
यावदिति । यावत् राम वानराः न यांति इति च्छदृतावदिति शेषः । वलीमुखाः वानराः पर्वतकूटमात्राः पर्वतशिखरसमानाः ॥३॥ ४॥ न हि कुंभकर्णादयो रा
मं चापयुक्तं जेतुं समर्थाः नकुंभकर्णेंद्रजिताविति ॥५॥ जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे स विविधं प्राप्येति शेषः ॥६॥

पु० ॥३३॥ दैवतेभ्यो नोस्माकं भयं न विद्यते क्वचिद्दैवे ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रहस्तेति यथायाः हरशामर्षजातं तं प्रतिपर्वतं वीत ब्रह्मतत्त्वएवं कर्तुमिति शेषः यथा अक्षमर्षात् हेतुः स्वयमिद्रि
स्पागतिरशक्तान् यथेत्यर्थः ॥ १ ॥ अर्थविशारदस्य कृपाविग्रहसोरस्यवधः कथं भवेत्तत् कथं विदित्वा यवनीस्यर्थः ॥ एतेन वक्ष्यो दशरथ्यामजा वितस्यो ब्रह्मरक्षो
अश्ववस्य नौरहितस्य महार्णवं तर्तुं शक्तिरिति शेषः ॥ २ ॥ उत्तमर्षे कैश्तुतिकन्यापेन हठपतिधर्मे निधर्मप्रधानस्य अप्रहेणी वितंजस्यामि सृष्ट्वा क्रूरैस्या कर्म

निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे ॥ न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कदाचित् ॥ १९ ॥ न य
क्षगंधर्वमहोरगेभ्यो भयं न संख्ये पतगोत्तमेभ्यः ॥ कथं नु रामाद्विभयं नृपेन्द्रपुत्रात्समरे कदाचित् ॥ २० ॥ प्रहस्तवाक्यं
त्वहितं निशम्य विभीषणो राजहिताभिकांक्षी ॥ ततो महार्थं वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ २१ ॥ प्रहस्त राजा च
महोदरश्च त्वं कुंभकर्णश्च यथार्थजातं ॥ ब्रवीत रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ २२ ॥ वधस्तु रामस्य मया प्रहस्त वा
हस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ॥ कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवं तर्तुमिवाप्लवस्य ॥ २३ ॥ धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभव
विरोधेन गौहलमस्तकलेन [illegible] इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य मुख्यसिद्धेरिति शेषः ॥ ((स राज्ञः ॥ प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्त
क्रमास्य राज्ञः सकलमहलोनिमण्डलजेकस्य तथाविधस्य विराधवालिप्रभृतिवधविदितवैभवस्य शक्तस्य कार्यदक्षस्य रामस्य कृत्येषु दाव्यापारेषु देवा
श्च देवा अपि मूढा भवंति ॥ अचिंतितनदीपव्यापारा भवंति किमुतः मनुष्या इति भावः ॥ २३ ॥ राम० ॥३३॥

पावान्नेकापं भित्वा वानराः स्वनलदिशुधिं न प्रविशंति नैव हेऽननावनहे प्रहस्तं विकम्प्यसे वृथाम्लायां कलेषिणवनास्पतलोद्विजिप्येष॥१३॥ प्रयांतिकाश्या
रांतपीडाकरास्तेकापं भित्वा यात्र प्रविशंति रुधिं तावद्विकम्प्यसे॥१४॥ त्रिशीर्ष॥ त्रिशिराः त्वं वेति प्रहस्तनिर्देशः॥१५॥ महाकायमहाशरीर अद्रिसमान
सारः गिरितुल्यबलः॥ देवांतकादयो रावणपुत्रास्तु रावणस्य उधिस्यातेन शक्ताः॥१६॥ व्यसनैः कामव्यसनैरभिभूतः अमित्रयाति मेः शत्रुतुल्यैः राक्षस

नीक्षणानानावन्नवकंकपत्रादुरासदा राघवविशिखास्तकाः॥ भित्वा शरीरं प्रयतंति वानराः प्रहस्त नैनैव विकम्प्यसे त्वं॥१३॥ भित्वाऽन्यात्र
पं२ त्र विशंति कोसेशनितुल्यवेगाः॥ शिलाः शराराघववि प्रमुक्ताः प्रहस्त नैनैव विकम्प्यसे त्वं॥१४॥ नराववलोपि त्रिवलत्रिशीर्षो च
कुंभकर्णोस्य सुतो निकुंभः॥ न चेंद्रजिद्दाशरथिं प्रसोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं समर्थः॥१५॥ देवांतको वापि नरांतकोवातथातिका
यो तिरथो महात्मा॥ अकंपनश्चाद्रिसमानसारः स्थातुं न शक्ताउधिराघवस्य॥१६॥ अयं हिराजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्र
प्रतिमैर्भवद्भिः॥ अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी॥१७॥ अयं त्वनंतेन महाभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन म
नाशनार्थे राक्षसकुलनाशाय निमित्तमेवास्य जेसेव्यजे॥१७॥ एवं प्रहस्तमुक्त्वा हावलेन॥ बलात्परिक्षिप्तमिमं भवंतो राजानमुत्क्षिप्य विमोच
न मंत्रिमुख्यास्त्रिमस्य संप्रतिकर्तव्यमुपदिष्टमिति अनंतेति अपीच्छित्र कापेनेसहस्रमूर्धा॥ अनंतएव भीमेन न केवलं भीमत्वमात्र महाब यंतु॥१८॥
लेन नागेन शेषेण बलात्परिक्षिप्तं पाशेनेव वेष्टितमिमं राजानमुत्क्षिप्य भवंतो विमोचयंतु अधुनाथेन वीरकरणं महासर्पवेष्टनमिवेति निदर्शनालंकारः॥१८

पु॰
॥ ३४ ॥

परिपूर्णकामैः ॥ अवाप्तसमस्ताभीष्टैः सर्वैः सुहृद्भिः समेतस्य एकमसंहत्वापावके शग्रहणात्के शग्रहणात्के श यहणात्पूर्वं तं निगृह्य राजा परिरक्षितव्यः । अकार्यमत्रैव तो पं
राजा केशेषु ग्रहणेऽपि निवारणीयः अनेन गृहीतेः अमांसदाशीव ॥ १८ ॥ स चायमितो सुचरित्रतपवासिमतो राघव सागरो मयाछादयमानो निमज्जमानः पुनश्च काकुत्स्थ
तपपातालसुखेपन्नोऽपि राजाभवद्भिः समेतनारपि तं पुनः यद्यसु वारितोऽसागरपक्षे सज्जेनेव राघवपक्षे शोभनो वारः वृंदं सोऽस्यासीत् जितवारीजेन राघवसागरो
लक्ष्मणासमुद्रेण प्रच्छाद्यमानो निमज्जमानः । ततः काकुत्स्थपातालसुखेवाम वडवासुखे पन्नोऽपि राजा नरसात्रारंभकाल रावणारपि तं भवद्भिर्हेत पद

यावद्धि केशग्रहणात्सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः ॥ निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥ सं
वारितो राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः । युक्तस्त्वया तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन्सः ॥ २० ॥ इदं पुरस्या
स्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य ॥ सम्यग्घि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेंद्रपुत्राय ददाम मैथिली ॥ २१ ॥ परस्य वीर्यं
स्वबलं च बुद्ध्वा स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिं ॥ तथा स्वपक्षेप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत्क्षमं स्वामिहितं स मंत्री ॥ २२ ॥

तेनोत्तारयितुं युक्तः सर्वदिविषत्सुदेवेन व्यक्षे हरेः कर्मणे मधुपात्रेस्य दने च वारो वहतास्सेवयोरिजितविधं पातालं वडवाग्नौ वेजितानामार्थमाला ॥ २० ॥ ददामि मैथिलीमार्या राम॰
मायां त्सोढ्र ॥ २१ ॥ स्थानं वृद्धिं देयंपायस्त्वेष पचयापचयप्राणहिमपेनस्थितिः नरपेक्षपात्रपचयं क्षयं तत्र पचयो वृद्धिः अनुकूलेहि परस्य वानरसहाय तपोसंपत्तु ॥ ३४ ॥
पचयो वर्जने ॥ अस्माकं तु स्वं नाशलकाराहाहादिकृतो पचयः परस्य सर्वबुद्ध्यानुमृश्य पः स्वामिहितं वदेत् स मंत्री न स्वपक्षमितस्तथः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

इति श्रीचतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ पल्वेन निशम्य इन्द्रः स्वेन पुत्तां महात्मा महामन्त्रा ॥१॥ हे राजक निष्ठ सभीत वृत्त सभीत स्पेव अनर्थकम वपादेपं जे वाक्यं किंनाम च गु
शिरु मित्त पर्थः हुगु स्मित त्वमे वाह अस्मिन्निति अस्मिन्कुले पौलस्त्यकुले योजातो न भवेदपि तु सहजदुर्वलत्वात् हिमजिमतुष्यादिकुले सोपीह शं वचो न वदेत इह
शं च नरकुपीत कतेते क्रियं समासवचनत्वाच चिंतपदिसमर्थः ॥२॥ तद्देवाहमत्वे ने तिसव्वं वलं वीर्य पराक्रम शक्तिः पराक्रम लत्कापंशोर्य रणादपपराश्रस्वत्वं धैर्य
नत्काररणास्थैर्य जं स्वमपामपंकरत्वं एते गुणा येको विभीषणा एव नान्यस्य कनिष्ठः स्मि रक्षकुलेषु कः ॥३॥ स्वमन्यअन्ना विभीषणं निर्भर्त्स्य पातिः किंनाम

इ षे द्यु तु शः र्गः ॥१४॥ रहस्य ते लघु यमते र्वं चसतं विशम्य प्लवेन विभीषणस्य ॥ ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रै
इति चैवर्त्तिन वोक्षमत्वः ॥१॥ किंनाम ते नात कनिष्ठ वाक्यं मनर्थकं वै वसभीत वच्च ॥ अस्मिन्कुले पोपि भवेन जातः सोपीदृशं नैव वदे
त्रेकुपीतः ॥२॥ सत्वेन वीर्येण पराक्रमेण धैर्येण शौर्येण च तेजसा च ॥ एकः कुलेस्मिन्पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तात कनिष्ठ
षः ॥३॥ किंनाम ते नारक्षसराजपुत्रा वयं स्मा कमके न हि राक्षसेन ॥ समाहूतेनापि निहंतुमेनी प्राक्कौकुजो भीषपसे त्वमेरो ॥४॥
त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः ॥ भयापिताः प्यापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे च सर्वे च गणाः समग्राः ॥५॥

इत्सादिना ॥ हे भीरो भ्राहको मे केनापि राक्षसेन नातो तै मातापुराजपुत्रो हि पुनो नि हंतुं शक्तो ॥ अतस्त्रौ किंनाम न किं चिरस्मिदुर्वलाविस्पर्थः तत्सह त्वमत्कुजो
भीषयसे व्यर्थमेव न नात्मा विभीमहत्सर्थः ॥४॥ भयपाभावे सर्वरत्नां तमासात्पति ॥ त्रिलोकनाथेत्यादिना ॥ नृपिस्यामंत्रयो ॥ त्रिलोकनाथ इत्यैश्वर्यमंत्र
देवराज इति सैन्यसामग्रीरशितां ॥ भूमितले निविष्टः स्वर्गात्पृथ्व्यामवतारितः सौवंदीहलत्सस्या पिताः मया पिताः भयपश्चपिंडितानेमहत्तभयाः समयाः सपरिकराः
सर्वे देवगणाः दिशः प्रपन्नाः मासाः ॥५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यापूर्वंसुपस्थिता चिंतासमुद्रतरणविषया सेदानीमुपस्थितवर्त्ततेइतिशेषः॥ २९॥ अतीरः अलभ्यपरतीरः अनुपायेन उपायाभावेन उपायंविनेत्यर्थः॥ २२॥ मंत्रो विचारः
मन्त्रस्य तामारभ्यतां॥ १०१॥ इतीवेतिइतिहेतोरित्यर्थः॥ १०१॥ १०२॥ स्वांस्वांसेनासमुत्सृज्य कश्चिद्यदिकुतोहेतोर्मीव्रजेत् पलायेत् अस्माकं छन्नं रक्षोमायाकृतनाशं गच्छम

एतेवयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयं॥ इहेदानीं विचिंतासायान पूर्वं समुपस्थिता॥ २९॥ अतः परमतीरोयं सागरः सरितांपतिः। नचा
यमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णवः॥ २२॥ तदिहैव निवेशोस्तु मंत्रः प्रस्तूयतामिह। यथेदं वानरबलं परंपारमवाप्नुयात्॥ १००॥
इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्षितः। रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा॥ १०१॥ सर्वाः सेना निवेश्यंतां वेलायां हरिपुंगवाः।
संप्राप्तो मंत्रकालो नः सागरस्येह लंघने॥ १०२॥ स्वांस्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित्कुतो व्रजेत्॥ गच्छंतु वानराः शूराः ज्ञेयं
छन्नं भयं च नः॥ १०३॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः॥ सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते॥ १०४॥ विरराज समी
पस्थं सागरस्य तु तद्बलं। मधुपांडुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः॥ १०५॥ वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुंगवाः॥ विनिविष्टाः परं पारं कांक्ष
माणा महोदधेः॥ १०६॥ तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिस्वनः॥ अंतर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे॥ १०७॥

यमहीतिज्ञेयं अतो यूयं शूरा सर्वे वानराः सेनारक्षार्थं गच्छंतु सेनायाः चतुर्दिक्षु गत्वा जनरूपस्थितानां रक्षसां ज्ञानं कुरुतेत्यर्थः॥ १२॥ १०४॥ सागरस्य समीपस्थं तद्बलं मधुपाण्डुज
लः मधुपांडवो मधुपिंगलाश्च वानराएव जलं यस्य सः द्वितीयः सागरः इव विरराजेत्युत्प्रेक्षा॥ १०५॥ १०६॥ अन्तर्धाय स्वमहानादं तेषां अर्णवं निवेशमानानां सैन्यसन्नाहस्य सैन्यसन्नाहस्वनः
शुश्रुवे॥ १०८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ३५

उन्नेदन उद्धृष्पन॥ विहलघ्रउत्साघनाम्नोसर्वैर्देवगणाविंत्रासितान्॥ हेतुमेदेवानांभयंजरमत्रोक्तमितिनउनरह्निः॥६॥ स्ववन्नपरश्मिफल्लमाहसोहमि
जिम्नत्रष्पपोशितिदेवासख्यावन्निःपालजपोशितीदृष्यावृन्निःनरेद्रात्मजपोशितिवाल्योन्निः॥ कथंनशक्तोनिग्रहतिशेषं॥७॥ इद्रकल्पस्यैनादिविशेषण
त्रपेणासर्वोक्तस्पयथायंत्वमुक्तंशास्त्रभृतांवरिष्ठःनेनविभीषणास्पभीमवचमभिहितं॥ ॥ हेनातउन्नवनवमंत्रेनिनिस्वपोनानिकस्मात्वविचार्य नि
स्त्रपसामघ्यमालिपनस्वमघप्पविपलवह्निह्निः॥ ममपापस्कानपरिपाकचिन्नोवालएवतत्साक्तपाःपंहीभमतपादेपमाक्तविनाशनापवङ्विमलसरा
शेएवतोविलन्मुत्रनदन्नसः निपातितोमहीतलेमयातु॥ विहलष्पदंतौतुमयाप्रसह्यवित्रासितादेवगणाःसमयाः॥६॥ सोहंसुरणा
मपिदपाम्दहोनमसहच्नंतिशाम्य र्यहंनाहेमोक्तमानामपिशोकदाता॥ कथंनेद्वात्मजयोर्नशक्तोमत्रष्पपोःपाल्कनपोसुवीर्य॥ ॥
श्चर्येंद्रकल्पस्यडुरासदस्यमहोजसस्तहृच्चनेनिशम्य॥ नजोमहार्थवचनंवभाषेविभीषणःशास्त्रभृतांवरिष्ठः॥८॥ नजातमंत्रेनवनि
स्त्रयोर्निवालत्वमवाप्यविवेकतुह्निः॥ तस्मात्त्वपापाक्तविनाशनापवघोर्यहीनेवह्निविमलसे॥२॥ उत्रमवाहेनतरावणास्पत्वमि
द्रजिन्निन्नसुत्वोसिपात्र॥ यस्पेहशोणवघवन्नोविनाशनिशम्यमोहास्तुमन्यसेवं॥११॥ त्वमेववध्यस्त्वसुरमजितश्चस्वचापिवंध्योपद्दा
नपेन्द्रोवान्नहतंमाहमि किंचपोष्पावेशपन्नुद्रुकोत्रास
केनापिहंतुंशाक्यइजिवपाप्मलपित्तं॥१२॥ हेदेवजितउत्रमंवारेनउत्रुशक्रेनोपनक्षितस्त्वंमिमसवोमि॥ मीधे॥१३॥
त्वंवदना भासमानोवक्तुतःपात्रुरेवाति॥ यस्यएवणास्पणवजनईहशंनाशनिशाम्यापिमोहान्नमनुमसेनवारयसि॥१४॥ एवमस्तमोदनस्पदेउमाहन्ने॥
मिवेजि॥ तस्माद्वाधवाशिवतुर्विनाशाउमनेत्वमेववध्यःपुत्रोपिसनयस्त्वतांवदूमांमत्रहत्तांसमीपिमावेशभयपश्चाभयनआगमनार्थयोनिजवानसोपिवध्यः॥१५॥

राम॰ ३५

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

स्तं दुर्मतिर्दुष्टमतिश्च दर्शितोऽत्र ॥ रोणानाहमूढ इति हृत्वा हृत्स्वविवेकहीनस्यार्थेन ॥ स्वजनत्वाप्रगल्भः प्रतिप्रागल्भ्याहितः च्यविनयेनऽ३१ अत्रोक्तः सम्यितस्यार्थ
ः अल्पमतिः दीर्घदर्शिनात्र हेतुहिः रामामाकामादिदृष्टांतं कारणं सर्वः साहसमत्रिवतं ॥ उक्तमीमा अस्य संतसदुर्मतिश्च ॥ १२ ब्रह्मदंडं प्रातिमप्रकाशात्र ॥ ब्रह्म
शापतुल्यप्रभावान् ॥ अर्चिष्मतः ज्वालावतः कालनिकाप्रश्नतपान्कालाग्नितुल्यतपान् ॥ १३ ॥ लानिमेष्ठवत्तनिवेघसमर्प्यं ॥ १४ ॥ इति पंचदशः सर्गः

स्तोऽप्रगल्भो विनयोपपन्नः लोक्यालभावोल्पमतिर्द्दराख्या ॥ सूर्खं स्वमर्पं त्वसुदुर्मतिं च स्वमिंदुजिह्वाल्पजपाववीषि ॥ १२ ॥ कोऽत्र
ह्मदंडप्रतिमप्रकाशान् अर्चिष्मतः कालनिकाशहृत्पान् ॥ सहेतवाणान्यमदंडकल्पान् समीक्ष्य मुक्त्वा रघुभिः प्रवेत्ता ॥ १३ ॥ धनूंषि र
त्नानि समूषणानि वासांसि दिव्यानि मणीन्विचित्रान् ॥ सीतां च रामाय निवेद्य देवी वमेमराजन्निहवीनरेशाः ॥ १४ ॥ इत्यार्षे रा
वा॰ रा॰ पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ हरिविशिष्टमिदं वाक्यमुक्तवंतं विभीषणं ॥ अब्रुवीत्सस्वं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥ वसेत्सह सपत्नेन क्रु
द्धेनाशीविषेण वा ॥ न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥ जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ॥ हृष्यंति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञा
तयः सदा ॥ ३ ॥

हविविशिष्टं हविभिः शोभितं वाक्यमुक्तवंतं विभीषणं प्रति कालचोदितो रावणः परुषं वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ १ ॥ सपत्नेन शत्रुणापि सह व
सेत् क्रुद्धेन सर्पेण सह वसेत् मित्रप्रवादेन मित्रपदव्यवहार्येण शत्रुसेविना शत्रुपक्षवता तु सह नैव वसेत् ॥ सपत्नेविनस्पहृष्टकोऽयं प्रतिष्ठा मित्रप्रवादेत्युद्धे
॥ ॥ ॥ प्यत्वेनचेतिगंधत्वेनचेतिपाठः त्वमितिनेत्सहवासनिषेधः ॥ २ ॥ शीलं स्वभावं ज्ञातीनामिति रेवविवृतोऽपि हृष्यंतीति ॥ ३

सौ १

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰
॥३६॥

पढमा नंमि पउत्ता दिनामा समरण जं पुरसाध कंरगज्ज रक्खा देरि जिणे सुः चैतं विहाउं संधम्मसीलं स्वधम्मं निरिंतं न चत्र वमन्मं ते गुणण वत्ते पिउ णात्र गहं जिणहं रंणीयवं जि
चरक्खम न्विप्पा जिणेषुः ॥४॥ एवं सीलठ पसत्ताभयाव हत्वहयं सीला तरमाहमि समिति मपछ त्रह हरपाः गहाभिमापापाः अनेणर निसमम्मोमत्त हेशाः वहिः
सेहवंतरव स्पिना: घोराः कुरकम्माणाः अनेणवविविधपे पुसमत्र आतताविनः दोहकाणिणाः अनेणवनाज्ञानपोभपाव हा ॥५॥ उकं ज्ञाति नाभपावे हत्वहलि

पढमानं साधकं वै धंधम्मसीलं चरणक्खमा ॥ नाजपोप्पवमन्मंते सुरं यणिमवंजिच ॥४॥ निसमम्मोमपसं हशाससमनेपावा तताविनः
पछ त्रहहरपावोराल्लानपल्लभपाव हं ॥५॥ अपंनेहलिभिगीनाः अन्नोकाः प प्रवनेकंचित ॥ पाशहमनात्रणरहशा अणणुष
गहतोमम ॥६॥ नामयिनंमा निशा हयणिन्नः पाशाभपावहा ॥ घोरःस्वर्थमपुक्कालुज्ञानपोमभपावहाः ॥७॥ उपापमनेव
स्वंति ग्रहणेमात्रसंशपः ॥ कल्त्ताम्दपाज्ञानिभपमकशविदिनचन ॥८॥ विषजंगोषसपत्रं विषनेत्राल्मणोदमः ॥ विषनेल्लोषचा
पल्पाविघनेज्ञानितोभपं ॥ १॥

गीजेनस्पष्टपंति ॥ अपंजइजिहक चित्मपनेपाशहल्लान ॥ पाशाराजग्रहणान्नवसा हल्लेषपेषुपेषानान नरान हष्ट्वा
षुराष्ट्र वंहलि भिर्दिमगजे गीजापे अन्नोकाः अपंनेतोभगहतोममव काच्छूतणु ॥६॥ नाग्नीनस्नोकानुपाहन्नोनाद्विरिजि ॥ स्वार्थपुषकाः स्वार्थपणः हमि
पकाशाज्ञाकालोउ नमभोज अन्नाभादिसार्थपणः ॥ ७॥ एतेमज्ञादिमज्ञाः हर्वगहेनाणजाः ॥ उपायं रक्षतिकाशेषं नीत्सर्ष ॥ नोविदितंशतणेणाअभजेचे
नर्षः ॥१॥ सपत्रहयकव्पसाधुनसंपरविघनेत्रालिदमः हिपविग्रहः ॥२॥ २

राम॰
॥३६॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अहं लोकसत्कृतः ऐश्वर्यमभिजातः प्राप्तश्चेति पतद्वयं ततो ज्ञातीनामसहिष्णुत्वात् वने षेन प्रियमितिमम ॥ ११ ॥ चिरं सह वर्त्तिविभीषणेन कथम
कार्यमाशंकस्त इत्यस्य एर्णाश्रमनार्यस्य चिरसंवासो प्रयोजनकरमाहृ यथेति ॥ पुष्करपर्णेषु पत्त्रेषु पतिता स्तोयविंदवो यथा श्लेषमेकं नोप
गच्छंति तथानार्येषु क्रूरस्वभावेषु सौहृदे श्लेषं संबंधं नोपयातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ यथा शरदि गर्जतां सिंचतामपि मेघानां संबंधे पृथिव्यास्त्रुटसं
क्लेदं तु आप्नुताऽनभवंति तथा अनार्येषु सौहृदं निष्फलमिति भावः ॥ यद्वा यथा वर्षासु गर्जतां सिंचतामपि मेघानां शरदि नांबु संक्लेदस्य

ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः ॥ ऐश्वर्यमभिजातश्च रिपूणां मूर्ध्नि च स्थितः ॥ १० ॥ यथा पुष्करपत्रेषु पतिता
स्तोयबिंदवः । न श्लेषमुपगच्छंति तथानार्येषु सौहृदं ॥ १२ ॥ यथा शरदि मेघानां सिंचतामपि गर्जतां ॥ न भवत्यंबुसंक्लेद
स्तथानार्येषु सौहृदं ॥ १२ ॥ यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विंदन्नतिष्ठति ॥ तथा त्वमपि तत्रैव तथानार्येषु संगतं ॥ १३ ॥ यथा म
धुकरस्तर्षात्काशपुष्पं पिबन्नपि ॥ रसमत्र न विंदेत तथानार्येषु सौहृदं ॥ १४ ॥ यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ।
दूषयत्यात्मनो देहं तथानार्येषु सौहृदं ॥ १५ ॥

यानार्येषु सौहृदं तन्मम न कालस्थायीत्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा मधुकरस्तर्षा द्रमिलाक्षा
द्रसं मकरंदं पिबन्नपि तत्र रसाधे कुसुमे न तिष्ठति तथा नार्येषु सौहृदमपि न तिष्ठति त्वमपि तथानार्योसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ काशपुष्पं पिबन्नोपि मधुकर
स्य यथा रसलाभस्तथानार्येषु सौहृदं कुर्वतः फललाभ इति भावः ॥ १४ ॥ यथा गजः पूर्वं स्नात्वा हस्तेन रजो गृहीत्वा आत्मनो देहं दूषयति स्नानजन
नैर्मल्यं नाशयति ॥ तथा नार्याः पूर्वं कृतं स्वेहं स्वयमेव नाशयंतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु०
॥ ३७ ॥

सर्वसामामेन विनिघसा क्षादपि निंदितियो मइतितत्त्वतोम्मो पर्येवं परुषंवा कंइयाहृ देन्नदाम्असिन्मुहूर्त्तेन्नअस्मिन क्षणेनभवेन्नजीवेत्त्वांतुकुलपां
सनंराक्षसकुलाधमंधिक् ॥ सोदरात्वेनवधानर्हत्वाद्धिक् तिरेवतेस्तु इतिभावः ॥ १६ ॥ इति पूर्वोक्तंपरुषंवाक्यमुक्तः सन्ततस्तभोहित्वा खमु
त्पपातसंतत्प्रसिकनामयभूमिस्थितइवोद्धतः ॥ १७ ॥ श्रीमानिति ॥ प्रतिकूलनिरुक्तिः शर्वकर्तानुकूलरामविषयमिमुखमश्रीसमेतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

योमांत्वेवंविधंब्रूयाद्धाकसमेतनिशाचर ॥ अस्मिन्मुहूर्त्तेनभवेत्त्वांतुधिक्कुलपांसनं ॥ १६ ॥ इत्युक्तःपरुषंवाक्यंन्या
यवादीविभीषणः ॥ उत्पपातगदापाणिश्चतुर्भिःसहराक्षसैः ॥ १७ ॥ अब्रवीच्चतदावाक्यंजातक्रोधोविभीषणः ॥ अं
तरिक्षगतःश्रीमान्भ्रातरंराक्षसाधिपं ॥ १८ ॥ सत्वंभ्रातासिमेराजन्ब्रूहिमांयद्यदिच्छसि ॥ ज्येष्ठोमान्यःपितृ
समोनचधर्मपथेस्थितः ॥ इदंतुपरुषंवाक्यंनक्षमाम्यग्रजस्यते ॥ १९ ॥ ॥

अथसभासदांज्येष्ठत्वागेनाधर्मशंकापितृसमोमान्यःकिंतुधर्मपथेनस्थितोसिपरितमाजार्यस्तातिंशाद्रष्टुनगच्छेतनचास्मादुपपु
जीत ॥ महच्छासन्निपाते ॥ उपसंगरस्यहृस्मीब्रनेदिनिस्यतेरग्रजस्यापितेइदंपरुषंवाक्यंनक्षमामि ॥ अतःपरमिहस्थितेविशेष
षः ॥ १९ ॥ श्रीरामरामराम० ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥

राम०
॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सुनीतं सुनिश्चितागामिफलबोधकं वाक्यं हितकामेनोक्तं न गृह्णन्ति सुहृदा नाहं त्वं च महात्मानस्वीकरणे हेतुः इति शेषः नाहशे पवलोकस्य विशेषः हत नगृह्णन्ति सुनीतवाक्या परिमिति शेषः
२० उक्तमेवार्थं पुनराह सुलभा इति ॥ २१ ॥ तस्य श्रोता रं प्रति किमर्थं प्रति वदसि तत्राह बद्धमिति सर्वभूतापहारिणा कालपाशेन बद्धं नश्यंतं त्वां नोपेक्षे
नोपेक्षे ॥ अतो मया किंचिद्धितमुक्तमिति शेषः शरणं गृहं ॥ २२ ॥ निहतं त्वां द्रष्टुं नेच्छामि अतस्त्वां नोक्तमिति शेषः २३ शौर्यबलास्त्रशालिनो

सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ॥ नगृह्णंति महात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ २० ॥ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रि
यवादिनः ॥ अप्रियस्य च पथ्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥ बद्धं त्वां कालपाशेन सर्वभूतापहारिणा ॥ नन श्यंतमुपेक्षेयं प्र
दीप्तं शरणं यथा ॥ २२ ॥ दीप्तपावकसंकाशैः शितैः कांचनभूषणैः ॥ न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २३ ॥ शूरा
श्च बलवंतश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥ कालाभिपन्नाः सीदंति यथा सेकतसेतवः ॥ २४ ॥ तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धि
तमिच्छता ॥ २५ ॥ आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसां ॥ स्वस्ति तेस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २६ ॥ निवार्य
माणस्तु मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर ॥ परीतकाले हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णंति सुहृद्भिरीरितं ॥ २७ ॥
॥ इत्यार्षे श्रीरामाय० वा० यु० षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

मेकृतो विपक्षे केमाह ॥ शूरा इति कालाभिपन्नाः अधर्मेण कालवशवर्तिनः सीदंति
शौर्यन्ति ॥ २४ ॥ यदुक्तमप्रियमिदं हितेन तत्त्वं तन्मर्षयतु क्षम्यतां ॥ २५ ॥ मया विना सुखी भवेति व्यंग्योक्तिः ॥ २६ ॥ परीतः समासन्नः मृत्युः सो कालः यत्र तस्मि
न ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्री रामायणे वाल्मीकीये युद्धकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ १६ ॥ १६

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰
॥ ३८ ॥

एवं दशभिः सर्गैः अनुकूलस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनं ॥ रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिरिति प्र-
पन्नेष्वेतेषु विभीषणस्यानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जने दर्शिते ॥ यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा इत्यादि पुनः पुनः उपदेशेन महाविश्वासो दर्शितः प्रदर्शि-
नपूर्वकं शरणागतिस्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते इतीति ॥ इति पूर्वोक्तं परुषं हितमप्यापातदोषात्परुषं वाक्यं रावणमुक्त्वा रावणानुजो विभीषणः ॥ यत्र सल-
क्ष्मणो रामस्तत्राजगाम रावणसभायां स्वस्य संबंधाभावेन रामसभायां स्वगृहत्वेन आजगामेति ॥ वं हतव हृत्वा लापञ्जरांतर्भवास्थितिः न शोऽरिचिं-
ताविमुखजनसंवासवैशसमितिरिते नं संसर्गं परिसज्जत्वाया श्रीरामनिवासस्थिमिं प्राप्तवानिति मुहूर्तेनेत्यनेन सूचितं ॥ ननु विभीषणस्तु धर्मात्मा
न तु राक्षसचेष्टित इति तत्र तत्र धार्मिकत्वप्रशंसितविभीषणेनेत्थं ष्ठीवनापितस्य मर्यादितपितृवदनुवर्तनीयो वा स्वाम्यत्र मतिपरित्यो(?)ष-
कोऽरावणः सपदि विपदि सन्निहितेन शत्रोः कथं परित्याज्यः परित्यजतु नाम कथं विदधापि नयक्रमभिगंतु ॥ तस्य प्रहर्तारमभिगंतु नाम नोचितम

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ॥ आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥

यस्यानमभिलषितुमभिलषन्तु नाम कोऽपि कमस्य वधोपायं निर्दिष्टुमिति चेदुच्यते पितामहवरप्रदानेन लब्धविज्ञानत्वाद्रामे सर्ववेदान्तवेद्ये सर्व-
लोकेश्वरं ॥ सर्वलोकशरण्यं मन्त्रप्राप्यं नारायणात्मकं परं ब्रह्म लोकानुज्जिघृक्षे सत्यावतीर्णमिति निर्विचिकित्समवगम्य सामान्यधर्मं परित्यज्य वि-
शेषधर्मैतामानुवर्तनेनमंगीचकार रत्नमेऽपेयपामधार्मिकत्वेऽप्युपदिष्टं नघ्रत्वशंकाद्रोत्सारिता ॥ नाप्ययं राज्यकांक्षया रामं शरणमुपजगाम ॥ लंकेऽपे-
क्षाभ्यर्दर्शनात् तथा हि शरणागतिसमये पत्न्याश्च त्राश्च राघवं शरणं गत इत्यस्य विषये नैराश्यस्यैतेनोक्तत्वात् विशापगावसरे च परित्यक्ता मया लं-
का मित्राणि च धनानि च भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि चेति निर्विषयपुरुषार्थत्वमेवाहमपेक्षितवानिति निकषगात्वम्हं हत्वा दशग्रीवं सप्र-
हस्तं महर्षिमुखे राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते इत्यनाकांक्षितेऽप्यल्पकरलोकानि ॥ श्रीरामभद्रकृतसमुद्रपरिग्रहरूपानुक्षेपणकभोगप्रदानपरा

सम॰

स१

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मेरुशिखराकारं उन्नतत्वपीवरत्वरत्नवद्भू+गतः य उद्यामेगो क्ते राज्यकां श्रीइजितत्त्वं रामभक्तविलाशयस्य सुग्रीवस्य व्यामोहप्रशमनायमीतिशास्त्रोक्ता रा
जचक्रांतप्रकारप्रदर्शनमाक्रमिनिदिक्+तं मेरुशिखराकुलं संह्रीप्रत्तगगनस्थत्ताभ्यांशतन्तह् हं विघुतस्संगगनस्थं विभीषणं तेवानराधिपाः सुग्रीवादयो
दद्दशुरिति संबंधः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्थात्मपंचमंत्र्यात्मापंचमोप स्यानेमंत्रिचतुष्टयसहितं नमि । सर्यः ॥ ५ ॥ विभीषणेससपरिकारस्तविषस्थेमंत्रिविलेबोनपु
त्क इति रुद्दितिमनसाविचिंत्य हनुमत्प्रमुखान्वानरानिदमुक्तमेवचनमुक्ताचे मिंसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सालानसालवृक्षान ॥ ५ ॥ यावद्भूतानि पतंति नि

तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदां ॥ गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥ सहिमे घाचलप्रख्यो वज्रायुधसम
प्रभः ॥ वरायुधधरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ३ ॥ ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ॥ तेपि वर्मायुधोपेता भूषणै
रुत्तमभूषिताः ॥ ४ ॥ तमात्मपंचमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ॥ वानरैः सह दुर्द्धर्षश्चिंतयामास बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ चिंत
यित्वा मुहूर्त्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ॥ हनूमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमं ॥ ६ ॥ एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ राक्षसोभ्ये
ति पश्यध्वमस्मान्हंतुं न संशयः ॥ ७ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥ शीघ्रं व्या
दिश नो राजन्वधायैषां दुरात्मनां ॥ निपतंति हता यावद्धरण्यामल्पतेजसः ॥ ९ ॥ तेषां संभाषमाणानामेवं स विभीषणः ॥ उत्तरं ती

पतिष्यंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तेषामित्यनादरे षष्ठी वानरापत्तिमपि वदंतु नाम सर्वज्ञः परमकारुणिकः शरणपः स्तुरामो मां ॥ रमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ १०
मवश्यं रक्षिष्यतीत्येवं तिमहाविश्वासेन तेषामप्यमभाषणमनाहृत्य प्रहरणोद्युक्तानामपि तेषामाभिमुख्येनाभिजगाम चास्मागम्याप्यपि विविशंकः सस
र्वेषामात्मानं प्रकाशयन्नाकाशराराव स्थितवानित्यर्थः ॥ स्वत्र खस्थोव्यतिष्टतेतिनिष्टतेर्द्धिः प्रयोगो निर्भयत्वेन निषंपावस्थानसूचनार्थः ॥ १० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मेरुशिखराकारं उन्नतत्वपीवरत्वरत्नबहु+गतः य छ्रामेणो नेरास्यकां शीर्षं जित्वा सर्वरामम नृविनाशायस्य सुग्रीवस्य व्यामोहप्रशमनाय यनीतिशास्त्रोन्ना ग
न वृत्तांतप्रकारप्रदर्शनमाक्रमिनिदिक+ते मेरुशिखरानुसंदीप्तगगनस्थत्वाम्भंशानहूं हं विद्युत्समं गगनस्थं विभीषणं तेवानराधिपाः सुग्रीवादयो
ददृशुरितिसंबंधः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आत्मपंचमं आत्मा पंचमो यस्य तं मंत्रिचतुष्टयसहितं तमभिसमर्यः ॥ ५ ॥ विभीषणो सपरिकरोस्तविषस्थ्यैमंत्रिविशेषो न दु
क्त इति रुदितिमनसाविचिंत्य महनुमत्प्रमुखान्वानराविदमुत्तमं वचनमुवाचे तिसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मालाननमालवह्रस्तान ॥ ८ ॥ यावदहनानि पतंतीति नि

तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदां ॥ गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥ स हि मेघाचलप्रख्यो वज्रायुधसम
प्रभः ॥ वरायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ३ ॥ ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ॥ तेपि वर्मायुधोपेता भूषणो
त्तमभूषिताः ॥ ४ ॥ तमात्मपंचमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ॥ वानरैः सह दुर्धर्षश्चिंतयामास बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ चिंत
यित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ॥ हनूमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमं ॥ ६ ॥ एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ राक्षसोभ्ये
ति पश्यध्वमस्मान्हंतुं न संशयः ॥ ७ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥ शीघ्रं व्या
दिश नो राजन्वधायैषां दुरात्मनां ॥ निपतंति हता यावद्धरण्यामल्पतेजसः ॥ ९ ॥ तेषां संभाषमाणानामन्योन्यं स विभीषणः ॥ उत्तरं ती

पतिष्यंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तेषामिमनादरेण छ्रीवानरापत्तिमपि वदंतु नाम सर्वज्ञः परमकारुणिकः शरणाय श्रीरामो मा रमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ १० ॥
मव शंकरक्षिष्यति स एवेति महाविश्वासेन तेषामन्योन्यभाषणमनादृत्य सप्रहरणोद्युक्तानामपि तेषामाभिमुख्येनाभिजगाम स्वागतस्यापि विधिर्विशंकः सन्नस्य
वैषामात्मानं प्रकाशयन्नाकाशादवस्थितवानित्यर्थः ॥ खस्थ एवस्थान्व्यतिष्ठतेति तिष्ठतेर्ङिः प्रयोगो निर्भयत्वेन निष्कंपावस्थानसूचनार्थः ॥ १० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु·
॥ २९ ॥ रणेवानरामरीयमभिप्रायमविज्ञाय सौ रावणसंबंधीतियोद्धुमुद्युंजते रामस्तमाश्रयणेमेनेभ्यो निवेद्य रावणस्तु रूपकारस्थ एवैनं वशमलक्ष्मणो रामाश्रपि ध्यामीममित्रेमाद्व
वीद्विसाह ॥ उवाचेति सर्वदोषाकररावणमागात्सर्वगुणाकरो रामआश्रयणाच्च महाप्राज्ञोऽनरावमहान् विभीषणः सुग्रीवादीन् संप्रेक्ष्य खस्थ एव सर्वलोकशरणम
स्वात्मार्त्तरवश्रवणाय महतास्वरेणावक्ष्यमाणमुक्तवानेमर्थं ॥ २१ ॥ रावणो नाम दुर्वृत्त इत्यारभ्य विभीषणमुपस्थितमिमं तेन प्रकारेणानुकूल्यस्य संकल्प इत्यादि
भगच्छास्त्रोक्तायडंगाश्चरणागतिर्दर्शिता ॥ रावणत्वेन सर्वलोकपीडकत्वं दुर्वृत्तत्वेनाकुमकर्तं तराक्षसत्वे ख्यातिको यं राक्षसेस्वाइमनेनममसंबं

उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥ सुग्रीवं तां श्च संप्रेक्ष्य खस्थ एव विभीषणः ॥ २१ ॥ रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसे
श्वरः ॥ तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ २२ ॥ तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषं ॥ रुद्धा च विवशा दीना राक्षसी
भिः सुरक्षिता ॥ २३ ॥ तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयं ॥ साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ २४ ॥ स च न प्र
तिजग्राह रावणः कालचोदितः ॥ उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधं ॥ २५ ॥ ॥

अप्रयुक्तदोषवत्त्वमुच्यते ॥ तस्याहमनुजो भ्रातेत्यनेन स्वस्य रावणसंबंधेन दोषवत्त्वकथनात् हर्वहानिरूपकार्पण्यलक्षणमंगं प्रदर्शितं ॥ २२ ॥ दुर्वृत्तत्व
मेवाह तेनेति ॥ २३ ॥ हेतुभिर्हेतुमद्भिर्निर्यात्यतां दीयतामित्यादिवाक्यैः पुनः पुनः साधु न्यदर्शयं स्वबोधपमिमन्वयः ॥ अनेन भगवदानुकू
ल्यसंकल्पः ॥ प्रातिकूल्याभावश्च दर्शितः ॥ २४ ॥ विपरीतो मुमूर्षुः ॥ २५ ॥ २५ ॥ २५ ॥ राम·
॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ वानराणां ध्वजिनी रक्षणे वाहिनी नामापि वानराणां सेना। नीपत्वान् सर्वेषामपि वानराणां ॥ त्रिधा त्रिप्रकारेण तत्र वाकारेण निविष्टा रामप्रयोजनैकपरा भवदित्यर्थः

॥१४॥ १०९ ॥ पश्यमाना पश्यन्ती हृष्टा भूरि निरीक्षमाणा ॥ ११० ॥ दूरपारमिति दूरपारं द्विमासार्धं चतुष्पमेकं वा सं ॥ असंबाधं महत्त्वात् संबाधरहितं रक्षोगणनिषेवितं पश्यन्तो निषेदुः हरियूथपाः ॥ इत्यर्थः

महत्पारं तत्पारविनाशमित्यर्थः ॥ असंबाधं संबाधरहितं अक्षोभ्यमित्यर्थः ॥ १११ ॥ चण्डनक्रग्रहं सागरं पश्यन्ते ॥ सूर्यो ग्रहो तो पश्यते सर्वमानी चयग्रहः स्मृतः तत् दिवं

दिवसक्षये सायंकाले क्षपादौ निशामुखे घोरं वर्धमानं नत्वा भयंकरमित्यर्थः तदा फेनौघैः हसन्तमिव ऊर्मिभिर्नृत्यन्तमिव स्थितं ॥ ११२ ॥ समुद्धूतं

तावानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता ॥ त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराभवत् ॥ १०९ ॥ सा समुद्रं समासाद्य हृष्टा वा

नरवाहिनी ॥ वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवं ॥ ११० ॥ दूरपारमसंबाधं रक्षोगणनिषेवितं ॥ पश्यन्तो वरुणावासं निषे

दुर्हरियूथपाः ॥ १११ ॥ चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये ॥ हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११२ ॥ चन्द्रोदये स

मुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलं ॥ चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः ॥ ११३ ॥ दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजगैर्वरुणालयं ॥ अवगा

ढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलं ॥ ११४ ॥ सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधमसुरालयं ॥ ११५

प्रतिचन्द्रसमाकुलं ॥ ऊर्मिस्थप्रतिचन्द्रैः समाकुलं व्याप्तं चण्डानिलतुल्यवेगै

र्महाग्राहैः तिमिभिः तिमिङ्गिलैश्च कीर्णं व्याप्तं तदुक्तं पुराणे ॥ अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः ॥ तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव इति ॥ ११३ ॥

दीप्तभोगैः ज्वलद्देहैः भुजगैः कीर्णं वरुणालयं पाताललग्नमिव महासत्त्वैर्महाशिंशुमारादिभिरवगाढं संकुलं ॥ ११४ ॥ सुदुर्गं भीमानिलंकारी दुर्गमार्गं पथि दुर्गमा रम॰ ॥१४॥

र्गं दुष्प्रापमार्गं दुष्प्रापपारमाप्तुमपारमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सर्वात्मना हितप्रवर्त्तकं मामहितप्रवर्त्तकं निकृष्टमिवावमानितवान् इमा हसो हमिति रावणीश्वास्त्वनिर्हेतुककरुणापरिपाकरूपेनैव रावणावमानेन प्रयोजनं
नैवेमुख्यं जातेन तस्य परमपुरुषार्थं श्रीराममेव शरणमुपागतोऽस्मीत्याह स्मृत्येतिशरणागतत्वेऽस्मिन्नात्मनिक्षेपमङ्गं दर्शितं ॥ १६ ॥ सर्वलोकशरण्याय आधि
कारभेदमन्तरेण मनुष्यनराक्षसवानरतिर्यक्स्थावरान्तानां सर्वेषां समाश्रयणीयाय प्राघवाय प्रसिद्धवैभवे रघुवंशे रत्नीर्णायमहं त्वनेमंराममेव सर्वविधबंधुत्वे
नाश्रितं ॥ क्षिप्रमित्यनेन शीतलसुरभिसलिले प्राप्य पतत्पिपासेनाविलंबेनासहत्वं धोत्यते ॥ उपस्थितं समीपं प्राप्यस्थितं निवेदयत शरणागतत्वेनेति वि
ज्ञापयत तत्त्वेनेनगोप्तृत्ववरणं रक्षिष्यत्यवश्यमेवेति विश्वासश्च दर्शितः ॥ १७ ॥ स्वयमसुग्रीवो रामप्रेमातिशयजनितव्यामोहादयमिति स्वमायापशङ्के

सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १६ ॥ सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने
निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितं ॥ १७ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः । लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिद
मब्रवीत् ॥ १८ ॥ मंत्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि ॥ वानराणां च भद्रं ते परेषां च परंतप ॥ १९ ॥

ति मायेन तत्स्य सर्वशङ्कित्वपि विस्मृत्य शरणागतवत्सलं यं शरणागतिशब्दं श्रवणमात्रेण क्रूरहृदयमेतं परिगृह्णीयात्ततोऽयं रामे किमिव पापमाच
रेदिति तस्यानभ्युपशङ्काव्याकुलितः शीघ्रं रामसमीपं गत्वा तत्समानत्वदयं लक्ष्मणमपि सहायीकृत्य विभीषणो नग्राह्य इति श्रीरामाय विज्ञापयामास
माहराजन्दिमाहितान हिमीतोक्तं वचनं श्रुत्वा लघुविक्रमः शीघ्रगमनः संरब्धं प्रीत्यतिशयात्त्वरितोऽतित्वरमिति क्रियाविशेषणं ॥ १८ ॥ इदं पथ्य
माह मंत्रे इति वानराणां च परेषां च कः मादनुग्रहनिग्रहार्थं त्वं मंत्रे कार्याकार्यविचारे व्यूहे सेनासंनिवेशे नये विचार्य निश्चितानामुपायानां तत्त्वद्विष
यप्रयोगे चारे गूढपुरुषप्रेषणे युक्तः सावधानो भवितुमर्हसि वानराणां मंत्र्यादीनां स्वयोजयशत्रूणां मंत्र्यादीनां चारमुखेन सम्यग्ज्ञानी हितं वे सतितेभद्रं भ
विष्यतीमर्थः ॥ १९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु० ॥४०॥

पुत्रमेवैतदिमा हस्यं तरितिचांतद्धनियता ॥ अत्र हरयसंचारास्त्वभावाः निकृतिज्ञाः गूढविप्रियकरणा मित्याह ॥२०॥ किंच योयमागतः स रावणस्य प्रणि
धिश्चारएव भवेत् ॥ अस्तु किं तत्राह अनुप्रविश्येति भेदं स्वांगदादिविषये ॥२१॥ विश्वस्ते अप्रविश्वासे स्मत्कुले इति शेषः ॥२२॥ शत्रुकुला
दागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्बलक्षयः अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यादिमाशंकास्याः परिहारस्तत्त्वमाह ॥ मित्रेति मित्रेणाभ्याटविकेनारण्यकेन प्रेषि

स्वं तद्धि नगतास्येन राक्षसाः कामरूपिणः ॥ शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥२०॥ प्रणिधी राक्षसेंद्रस्य रावणस्य भवेद
यं ॥ अनुप्रविश्य सोस्मासु भेदं कुर्यान्न संशयः ॥२१॥ अथवा स्वयमेवैषः छिद्रमासाद्य वीर्यवान् ॥ अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचि
त्प्रहरेदपि ॥२२॥ मित्राटविबलं चैव मौलं भृत्यबलं तथा ॥ सर्वमेतद्बलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्बलं ॥२३॥ प्रकृत्या राक्षसो
ह्येष भ्रातामित्रस्य वै प्रभो ॥ आगतस्तु रिपोः पक्षात्कथमस्मिंश्च विश्वसेत् ॥२४॥ रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ च
तुर्भिः सह रक्षोभिर्भवंतं शरणं गतः ॥ २५ ॥ ॥

तं बलं मित्राटविबलं मौलं स्वाम्यन्वयप्रहितं बलं ॥ भृत्यं वशीकृतैः स्वीयैरिति कोशः भृत्यबलं तत्कालमनुगतिदानसंपादितं बलं ॥ द्विषत्प्रेषितं बलं द्विष
द्बलं तद्वर्जयित्वा सर्वमेतद्ग्राह्यमित्यर्थः ॥२३॥ न केवलं द्विषद्बलत्वमात्रमस्यापरिग्राह्यता हेतवः संतीत्याह प्रकृत्येति ॥ नास्मै पर्यः अमि
त्रस्य ॥२४॥ अमित्रभ्रातृत्वं तत् हन्तव्यदेवनिश्चितमित्याह ॥ रावणस्येति ॥ तन्मुखादेव श्रुतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ राम० ॥४०॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

इदमपि वचो न वास्तवमित्याह । रावणेनेति । प्रणिहितं प्रणिधिकर्मणा नियुक्तं अस्य शरणागतिर्विप्रलंभकृतेति भावः अतस्तस्य निग्रहं क्षमं मन्ये हे क्षमवतां स
मावतां वा वर श्रेष्ठ क्षमं शक्तो हि त्वं विधित्सम रक्षमाह स्वमार्ग ॥ २६ राक्षस इत्यादि पादत्रयाधिकश्लोकमेकं वाक्यं संदिष्टः रावणेनेति शेषः प्राज्ञः स्वनिवास
वृक्ष्याणां वा समागतः ॥ अतर्कितः प्रवेशवेलायामसंजिघांसया यमागत इति नेर विचारितः अत एव तेषां सैन्यं प्रविष्टः सन् कदाचिदंतरं लब्ध्वा हन्यादि

रावणेन प्रणिहितं तमवेहि विभीषणं ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २६ ॥ राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोयमिहागतः
प्रहर्तुं मायया छन्नो विश्वस्ते त्वयि चानघ ॥ २७ ॥ प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राज्ञः शत्रुरतर्कितः । निहन्यादंतरं लब्ध्वा । उलूक इव वायसा
न् ॥ २८ ॥ वध्यतामेष तीव्रेण दंडेन सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहि
नीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ ३० ॥ सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महाबलः ॥ समीपस्थानुवाचेदं ह
उमत्प्रमुखान्हरीन् ॥ ३१ ॥

निसंबंधः ॥ प्रविष्टोप्यस्मि काकीक पूर्वं हन्त हनिष्यतीत्याशंकाच्छिद्रे सति तत्संभवतीति दृष्टांतमाह ॥ उलूक इवेति ॥ २७ ॥ २८ ॥ नहि किं कर्तव्यं तत्रा
ह ॥ वध्यतामिति ॥ २९ ॥ वाक्यकुशलं रामभिलक्ष्य ॥ ३० ॥ अथ शरणागतवत्सलो रामः सुहृदः सुग्रीवस्य संभ्रमप्रतिक्षेपाय विचारं प्रस्तावय
ति ॥ सुग्रीवस्येति ॥ ३१ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सुग्रीवस्य सुमतित्वां स्वहिते षितं च मंत्रिभ्य आह ॥ यदुक्तमिति । मंत्रेष्व हेतुमद्विवेकिनि शेषः अर्थ्यमर्थहेतुमन्तमर्थं शोभनं युक्तिमत ॥ ३२ ॥ तस्माद्युक्तं तन्मह ॥ सुहृदां
॥४१॥ मित्राणां शाश्वतीं भूतिमिच्छता बुद्धिमता प्रशस्तबुद्धिना समर्थेन विचारसमर्थेन सदार्थकृच्छ्रेषु कार्यक्रमसंदेहेषु ॥ उपसंदेष्टुं सम्यगुपदेष्टुं युक्तं
उपदेशकरणमुचितमित्यभिप्रायेण ॥ ३३ ॥ इत्येवमिति मित्रैर्मित्रेभ्य उपदेष्टव्यमेवेति तेनोपृष्टमपि स्वस्वमतं सोपचारं सप्रश्रयं समूचुरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ तत्रोपचा

यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति ॥ वाक्यं हेतुमदर्थ्यं च भवद्भिरपि तच्छ्रुतं ॥ ३२ ॥ सुहृदां ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता
समर्थेनापि संदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥ इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतंद्रिताः ॥ सोपचारं तदा राममूचुः प्रियचि
कीर्षवः ॥ ३४ ॥ अज्ञातं नास्ति ते किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव ॥ आत्मानं पूजयन् राम पृच्छस्यस्मान् सुहृत्तया ॥ ३५ ॥ त्वं हि सत्यव्रतः शू
रो धर्मात्मा दृढविक्रमः ॥ परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥ ३६ ॥ तस्मादेकैकशस्तावद्ब्रुवंतु सचिवास्तव ॥ हेतु
तो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनस्तथा ॥ ३७ ॥ ॥

रं दर्शयन्निव स्तानमिति ॥ त्रिषु लोकेष्विति सर्वलोकोपलक्षणं ॥ सुहृत्तया स्नेहार्द्रेणात्मानं पूजयन्मानयन्नेव पृच्छसि तव हृदि स्वात्मनः कीर्तिं प्रथयन्नस्मा
स्वस्वधीसमर्थाः ॥ ३५ ॥ त्वं हीति ॥ शरणागतरक्षणव्रतस्य तत्पालने कष्टमपि विफलीकर्तुमशक्तत्वात् सत्यव्रतः ॥ शरणागतरक्षणधर्मनिष्ठाविवेकः परीक्ष्य राम॰
कारी सर्वज्ञः सत्त्वपि सम्यग्वेत्तुमिति विमृश्याचरणशीलः सुहृत्सु निसृष्टात्मा कृतविश्वासः ॥ ३६ ॥ तस्मान्नव सचिवा एकैकशो हेतुयुक्तं ब्रुवंतु ॥ ३७ ॥४१॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

इत्युक्त इति श्लोकपंचकमेकं वाक्यं इत्युक्तो हनुमदादिभिः अभिरिति शेषः विभीषणपरीक्षार्थं प्रयोजनं यस्य तद्वचनं राघवाय अंगदोऽपवाजत्वा द्वग्रतः उवाच
३५ ॥ अयं हि शरणागतोपि शत्रोः सकाशात्प्राप्तत्वाद् अनुकूलो न भवेदिति निशंकराघव अतः स हस्तपरीक्षामंतरेण विश्वासयोग्यो न कर्तव्यः किंतु परीक्ष्येति
सुग्रीववचनादि शेषः ॥ ३९ ॥ शीघ्रं विश्वासानर्हत्वे हेतुमाह ॥ छादयित्वेति भावमंतर्गतं शठबुद्धयः कुटिलबुद्धयः ॥ ४० ॥ अतः कस्मिंश्चित्कर्मण्यापन्ने

इत्युक्तो राघवायाथ मतिमानंगदोऽग्रतः । विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३८ ॥ शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथाशंक्यएव
हि ॥ विश्वासनीयः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥ ३९ ॥ छादयित्वात्मभावं हि चरंति शठबुद्धयः । प्रहरंति च रंध्रेषु सोऽनर्थः सुम
हान्भवेत् ॥ ४० ॥ अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह ॥ गुणतः संग्रहं कुर्याद्दोषतस्तु विसर्जयेत् ॥ ४१ ॥ यदि दो
षो महांस्तस्मिंस्त्यजतामविशंकितं ॥ सुगुणान्दुर्गुणान्ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृपः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

विनियुज्य तत्रास्य गुणदोषौ परीक्ष्य पश्चात्संग्रहः त्यागो वा क्रियतामित्याह ॥ अर्थानर्थाविति ॥ अर्थानर्थौ विनिश्चित्य कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोगे
न निश्चित्य व्यवसायं त्यागसंग्रहोचितमुद्योगं भजेत । ततो गुणतः गुणेसति संग्रहं कुर्यात् दोषतः दोषे सति विसर्जयेदिति संबंधः ॥ ४१ ॥ उभयोर
पि सत्त्वे बहुतयोर्भूयस्त्वाल्पत्वे परित्यागसंग्रहौ कार्याविति आह ॥ यदि दोष इति ॥ ४२ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु०
॥४२॥

अथ शरभः तिद्धनुनियोगः इदानीमेव चारमुखेन गुणदोषौ परीक्ष्य संग्रहः परित्यागो वा कर्तव्य इत्याह शरभस्त्विति निश्चित्य कदूपमेकं वाक्यं साध्यं कर्त्त
व्यार्थपरं वचनमब्रवीत् ॥ तदाह ॥ क्षिप्रमिति ॥ शीघ्रमस्मिन् विभीषणविषये ॥ चारोऽद्यतः प्रतिविधीयतां प्रेष्यतां ॥४२॥ प्रणिधाय चारं प्रेषयित्वा सूक्ष्म
बुद्धिना चारेण उपधामायं परीक्ष्य ततः संग्रहः कार्यः ॥४४॥ अथ जांबवान् किमस्मिन् परीक्षयापि अविश्वास एव हि हेतुसंभावास्ति त्याज्य एवे
त्याह ॥ जांबवानिमादिश्लोकद्वयेन ॥४५॥ बद्धवैरात् दुष्टवैरात् ॥ पापात् पापकर्मणः अदेशकाले अदेशे शत्रुसमीपदेशे अकाले स्वामिप

शरभस्त्वथ निश्चित्य सार्थं वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमस्मिन् नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयतां ॥४३॥ प्रणिधाय हि चारेण यथाव
त्सूक्ष्मबुद्धिना ॥ परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्यायं परिग्रहः ॥४४॥ जांबवांस्त्वथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः ॥ वाक्यं वि
ज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितं ॥४५॥ बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषणः ॥ अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शंक्य
तामयं ॥४६॥ ततो मैन्दस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः ॥ वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरं ॥४७॥ वचनं नाम तस्यैष
रावणस्य विभीषणः ॥ पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरवरात्मज ॥

रित्यागमहकाले ॥४६॥ अथ मैन्दः शंकनीयत्वमप्युपगम्यैव गुणदो
षपरीक्षायामुपायांतरमाह ॥ ततो मैन्द इत्यादिश्लोकद्वयेन हेतुमत्तरं अतिशयेन युक्तियुक्तं ॥४७॥ नामेति प्रसिद्धौ मधुरेण वचसा रावणसंबंधि
नमयं विभीषणः शनैः पृच्छ्यतां गूढहृज्जनमुखेनेति शेषः ॥ उपरि हनुमता मैन्ददूषणप्रस्तावे अज्ञातपुरुषैरित्यनुवादात् ॥४८॥

राम०
॥४२॥

एवंपरीक्षणेनास्यतत्वतोभावमभिप्रायंविज्ञाययदिदुष्टस्तदानरक्ष्यमदुष्टश्चेन्नदद्युष्टंचबुद्धिपूर्वंपरीक्षापूर्वकंतत्कारिष्यसीतिसंबंधः ॥४९
अथहनूमान्सुग्रीवोक्तंवक्ष्यत्वंराजवचनत्वादंगताविचारसहत्वाच्चोपेक्ष्यगुणादिपरीक्षणापरीत्येनसामरूपमंगदादिवचोनुवादपूर्वकं
रूपयत्रिदाशीमेवतद्दोषाभावस्यनिर्णेतुंशक्यत्वादविलंबेनास्यपरिग्रहोपपन्नइतिस्वमतिंदृढांतमाहत्यपेमादिमगंशीघ्रेणतेसंस्कारसंपन्नःसकल
लशास्त्राभ्यासजनितसंस्कारसंयुक्तःश्लक्ष्णांविषदसंदर्भमर्थवित्प्रकटार्थवन्मधुरंश्रवणमात्रेणसुखकरंलघुगामितिवचनमुवाच

भावमस्यतुविज्ञायततस्त्वंकरिष्यसि ॥ यदिदुष्टोनदुष्टोवाबुद्धिपूर्वंनरर्षभ ॥४९॥ अथसंस्कारसंपन्नोहनूमान्सचि
वोत्तमः ॥ उवाचवचनंश्लक्ष्णामर्थवन्मधुरंलघु ॥५०॥ नमवंतंमतिश्रेष्ठंसमर्थंवदतांवरं ॥ अतिशाययितुंशक्तोबृ
हस्पतिरपिब्रुवन् ॥५१॥ नवादान्नापिसंघर्षान्नाधिक्यान्नचकामतः ॥ वक्ष्यामिवचनंराजन्यथार्थंरामगौरवा
त् ॥५२॥

तिसंबंधः ॥५०॥ ब्रुवन्बृहस्पतिरपिसमर्थंसकलशास्त्रतत्वविदुपगतसमर्थंभवंतमतिशाययितुमभिभवितुंनशक्नुरसुवाचे
तिपूर्वेणास्यसंबंधः ॥५१॥ नाप्याप्तमतर्ककौशल्यादिप्रदर्शनार्थंमद्वचनप्रवृत्तिरित्याह ॥ नवादादितिवादात्तर्ककौशल्यप्रकटनाद्धेतो
ःसंघर्षात्स्पर्धावशात् ॥ अधिमानात् ॥ अधिकबुद्धिमत्वाभिमानात्कामतःस्वैरभाषणेच्छातःएवमतोयथार्थमेवव
क्ष्यामिगौरवात्कार्यगौरवानुरोधेनेत्यर्थः ॥५२॥

यु॰ ॥४३॥

तत्र प्रथमं गदमनं(?) दूषयति अर्थेति ॥ अर्थानर्थनिमित्तं गुणदोषनिश्चयनिमित्तं तव सचिवैरंगदादिभिर्यदुक्तं तत्रातस्मिन्नर्थे दोषं प्रपश्यामि कुतः क्रिया पूर्वोक्तप्रकारेण परीक्षणक्रिया न इदानीं नोपपद्यते हि ॥५३॥ अत उपपत्तिमेवाह उक्त इति नियोगादि नियोगात्कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोजनाद्धेते सामर्थ्यसद्गुणवत्त्वं अवबोद्धुं न शक्यते ॥ सहसा विनियोगे गुणदोषावपरीक्ष्य विनियोगः मामां प्रति दोषवान्प्रतिभाति नियोगेन सामर्थ्यज्ञाने तस्मिंश्च नियोग इत्यन्योन्याश्रयदोषयुक्तत्वादिति भावः ॥५४॥ शरभमतं प्रयोजनाभावेन दूषयति ॥ चारेति चारप्रणिहितं चारत्रे। ष(?)

अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया नह्युपपद्यते ॥५३॥ ऋते नियोगसामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते ॥ सहसा विनियोगो हि दोषवान्प्रतिभाति मा ॥५४॥ चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ अर्थस्यासंभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥५५॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्ययं हि भीषणः ॥ विवक्षा चात्र मेऽस्तीयं तां निबोध यथामति ॥५६॥

युक्तमिति तव सचिवेश्शरभादिभिर्यदुक्तं तत्र तस्मिन्मते तु अर्थस्य चारकर्तव्यप्रयोजनस्यासंभवात्कारणं चारप्रणिधानस्य कारणं नोपपद्यते चारप्रेषणं सहसा तिरोहितविषयत्वात्परिहृश्यमाने विभीषणे प्रकटतया स्वयं तत्र गतत्वेद के तत्र युक्तमिति भावः ॥
५५ ॥ अथ जाम्बवतोक्तं शंकनीयत्वविषयमदेशकालागमनत्वहेतुं स्वरूपासिद्ध्या दूषयति अदेशेति अदेशकालेऽस्मादिवाऽयं विभीषणः अदेशकाले संप्राप्त इति यज्जाम्बवतोक्तं तत्र तद्विषये एष देशः ॥ कालश्च यथा भवति तथेयं मे विवक्षास्ति मनोन्वयः ॥५६॥ राम॰ ॥४३॥

शिवं क्षिप्तमेव सोपभिन्नं केवि शास्त्रपतिपुत्रवादिनिपुणपात्र अवश्यमपुरुषाद्वारणात्सु नवमुत्रं प्रतरुंभं वं जेमाप्युद्धाविनिक्षिप्ततयानुभयोर्दोषगुणावपि प्राप्यद्वाविनिक्षिप्य ॥५७
दोषाणामेवासीनाभ्यस्यामामावारिलक्षणं एवलो हृदृष्टा जयागत्वपि विक्रमेकवेधरवसहस्रणामनुस्व रत्नसवधादिक्रमनिवन्नपराक्रमवालिवधपूर्वकेस्तु यो भरतस्येस्या
र्भेच हृदृष्टान्तानजस्य बुद्धितः । तुहेः सहर्षंतस्यागमं नेयुक्तमित्यर्थः ॥५८॥ चारप्रेषणामित्रामित्रविषये अर्किंचित्करे मित्रस्य शंका जनकत्वादमित्रस्य शाठ्येन न
इतिमायादर्शनाद्वा अतो मेऽस्मां तदुष्टमित्यवबुद्धिः केऽपि निश्चयात रूपेत्यादि श्लोकत्रयेणाः अज्ञान रूपैः अज्ञातकुलशीलमयो जनैः पुरुषैस्त्रादैः सन्निभीषणः

स एव देशः कालश्च भवतीह यथा तथा ॥ पुरुषास्तु न तं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ॥५७॥ दोषाणामेव लोके हृदृष्टिविक्रमं च व
स्त्वपि ॥ युक्तमागमवेत्तस्य सहर्षं तस्य बुद्धितः ॥५८॥ अस्तानामल्पैः पुरुषैः सञ्जनृस्वसूनामिति ॥ यदुक्तमेव मेवि सा
कार्चिद्दलिसमीक्षिता ॥५९॥ इच्छामानोविशेषेण सहसा बुद्धिमान्नृपः ॥ तत्र मित्रेमदुष्येन मिथ्या दृष्टखलागतं ॥ ६० ॥

इच्छामामितिप्रत्येसैरेवोक्तमत्र मेमया समीक्षितासम्यक् परीक्ष्यापेक्षा बुद्धिरस्ति ॥५९॥ कार्यवशात् बुद्धिरिमतमाह इच्छमानइति अस्तानयुरुष्वेणाकोभवान्कुतआगतः
किमर्थमागतः इत्यादिपृच्छमानः मद्रूपस्वरूपज्ञानरहितोबुद्धिमान्पुरुषाभवत्येवबुद्धिमत्सहसाविशेषेणाभेमजानामित्तेनार्यप्रेषितः ॥ किमर्थं पृच्छन्निति शङ्काकु
लत्वंभवति केवलं न तत्रनृपतिकिंचिन्नप्रादिशुमञ्चुश्चनेत्तीत्रेभवतितया एवं योगे तस्य तोर्यमागतमित्रेणेनदा मिथ्या दृष्टखयाएर्वतत्रमित्रमाद्वासदुष्येतमिघेन

॥ ३ ॥

प्र॰ ॥४४॥

किंच निःश्रेयसे जनेषु परपदप्रसाहृत्यशक्त इति भृशमप्यर्थं स्वलित्वेषु पस्थापनाज्ञानतापि मृद्धा अंतःस्वभावे एवावतः असत्कार्यत्वेपि दृष्टमपि प्राप्येस्तैर्गीतैः प्रयत्नपुण्या षितेः
परस्वभावोभिप्रायः सहसा वेहुनशक्तः छद्मनामपटुर्हृदमप्यभिप्रायं ज्ञात्वा अहृदयवाचाम हृदयपुण्यवचसा जिह्वा चोभवंती तिप्रायेणपरो लापिलापिभाषणानाविष्करणा
दितिभावः ॥६१॥ पर्वैर्वैर्ज्ञेभिपक्षेषु इष्टानुष्टावर्ष्टमिता कारमाषणादिभिरुपपत्तिस्तैस्ताधुतस्य निश्चितत्वाद्बलोपमिमाह नलस्येपगदित्वतः वदृष्यात्

अशक्तः सहसा रागजन्मभावो विवेक्तुं परस्य वै ॥ अंतःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यतां भृशं ॥६१॥ नलस्य तु कृतोत्सा नुलस्पगैदुष्टभावता ॥ प्र
सत्रकृतं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥६२॥ अशंकितमतिस्तस्यां नशाट्यं परिसर्पति न चास्य दुष्टता गति तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥६३॥

रतोसदुष्टभावतावचनैर्वेष्टादिभिर्दृष्टांतः करणानानलस्पने संशयः दुष्टभावत्वसंशयः ॥६२॥ किंच अशंकितमतिः निश्चितशरणागमनमतिः ॥ एवमशा
रणागमनमेवममेष्टसाधनमिति सम्यनिष्ठितचित्तः ॥ अतएव स्वस्थः स्वभावएवम्भूताः पंपरिसर्पतिचशाठ्येगूढविमिधबीर्मूलाः न ॥ किंच अस्यवागपि
दुष्टाप्राद्वार्थदोषवती न ॥ तस्मादिहाविभीषणे संशयेनास्तीत्यर्थः ॥६३॥ ॥ ॥

एक॰ ॥४४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तदानीं सागरमुत्क्षिप्ते मकरैरिति ॥ नागभोगैः सर्पकायैः विगाढाः प्रविष्टाः वातलोलिताः वायुचलिताः । अतएव प्रवृद्धजलराशयस्तरंगा उत्पेतुश्च निपेतुश्च उत्पत्य निपेतुरिति
भावः ॥ ११५ ॥ अथाग्निचूर्णमित्यादि श्लोकद्वयेन सागरांबरयोः साम्यं वर्णयति ॥ अत्र शीजितत्रौ सागरस्य सलिलशीकाः अग्निचूर्णसदृशं प्रयन्त इति प्रसिद्धिः अतो भा
स्वराम्बुवत् दूः किरणसंपर्कभास्वराणि शीकराणि पातालं च निपतन्ति ॥ अत अग्निविद्धमार्कौ तैमग्निचूर्णमिवाविद्धमिकाराम्हदूवस्थितं ॥ अंबरं तु नक्षत्रगणैरल
प्याहृष्यते महोरगं महांतं तत्रापमित्तत ॥ एतत्सर्वमपत्रं समानं ॥ आकाशोरगंधर्वादीनामिव नागानामपि संचारसंभवात् ॥ सागरपक्षे सु ताराः स्रसात्रुनेषां

मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः ॥ उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः ॥ ११५ ॥ अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्व
राम्बुमहोरगं ॥ सुरारिनिलयं घोरं पातालविषयं सदा ॥ ११६ ॥ सागरं चांबरप्रख्यमंबरं सागरोपमं ॥ सागरं चांबरं चेति निर्विशेष
मदृश्यत ॥ ११६ ॥ संप्रक्तं नभसा ह्यंभः संप्रक्तं च नभोंऽभसा ॥ तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥ ११७ ॥

निलयमाचसमस्तं इदं सर्वमुभयपत्रापि समानं सदा पातालविषयं पातालस्य विषय इव विषयो यस्य तत् ॥ पातालवत् गंभीरमित्यर्थः ॥ इदं सर्वमुभयपत्रतुल्यं ॥ ११५ ॥ एव
मुक्तविशेषणविशिष्टं सागरमंबरप्रख्यं उक्तविशेषणविशिष्टमंबरं च सागरोपमं ॥ अतः सागरं चांबरं च निर्विशेषं निर्भेदमदृश्यत ॥ सागरमिति लिंगव्यत्ययश्च
र्षः ॥ ११६ ॥ निर्विशेषत्वमेव प्रकारांतरेणाह संप्रक्तमित्यादि द्वाभ्यां संप्रक्तं संसृष्टं तुल्यमित्यर्थः हि हेतौ ॥ हि यस्मात् नभसा तुल्यवर्णमंभः ॥ अंभसा तुल्यवर्णा
नभश्च तस्मात् तारारत्नसमाकुले नक्षत्रैः रत्नैश्च समाकुले तदूभसी तादृग्रूपे परस्परसदृशरूपे दृश्येते ॥ ११७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ननु दृश्यस्यापि जाहृशम्भाबणादिनाकाश्मो मिनंनं भवतीत्याशंकातत्रयदनद्दसद्वयकालसंज्ञतोप्याव॰ पावछ्कमाद्याघमानोपि नसर्वात्मनापि गृहितुं शक्यः कुतस्तत्राह
बलादिति भांवचशाभावं साधुभावं च विवृण्गोसिबंधनं तत्परामिदंवैत्तिशिरोषः ॥ साहित्यावचनादिवुरणगवात्तं मकर्द्दीकरोतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ययत्र मद्रुद्ष्टांतः करणालस्त्वसंमावेला
यामत्रागमनेकिमस्पपये नक्षमितस्त्वाशंक्य देशकालो विविसक्तात्तायमागतइतिवक्तुं सामान्येनन्यीतिमाह ॥ देशकालेति हे कार्यविदां वरे देशकालोपपन्नं देश
कालाभ्यां युक्तं प्रयोगेणाभिसंहितं सम्यगनुष्ठानेन संपादितं कार्यं कियतइति कार्यं कर्म कर्तृ स्वफलसंप्रकुरुतेकर्तुरितिशेषः ॥ ६५ ॥ देशकालोचितंचिन्त्य

अकालसज्ञाघमानोपिनयशाकोविगृहितुं ॥ बलाद्विद्विरणोसिंबमाबमंतगंतं नरोत्तम ॥ ६४ ॥ देशकालोपपंनं च कार्यं कार्यविदां वर
सफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितं ॥ ६५ ॥ उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्याहंतं च रावणं ॥ वालिनं च हतं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितं ॥ ६६ ॥

त्वानेत्वागमनमाहउद्योगमित्याद्विसार्द्धश्लोकेनतवोद्योगंएवरावणवधविषयकं रणंचमिथ्याहतं मिथ्याचलगर्वितं पापहतं चेह द्वावणवधरूप्पधिकवलं वालिनं हतं
श्रुत्वा शुद्धिप्रूर्वं वालिवधं स्वरणवचनाहं निष्यति सुग्रीवव्रदेवमस्तिष्यएव्जस्त्रासति शरणागतवत्सल इतिबुद्धिप्रवीमिहोचितेकालेदेशो चागत इत्यर्थः ॥ एतावतेत्तु हर्षीक्रमर्थ
जांजपुरक्रम्पनिदेषत्ता नस्पसंग्रहिप्रज्यतिपक्रो भवति ॥ ६६ ॥ ॥ ६६ ॥

पु॰
॥४५॥

सव त्वं निगमयति पयाशक्ती तिमयारा क्षससंपार्जवमुद्दिश्यतं प्रतिपयाशक्तुं तस्तुमाशिषस्य क्रमस्य स्वनिर्णयित्तुमेवभूमा णं परिछिन्नेनि संबंध ॥१९॥ इति समद श्री
:सर्गः अथ प्रथमभट्टः सग्रीवादिद्वा मजनित मनः कालुष्ये हनुमद्वचनैः किंचित्प्रशमिनेसतिप्रसन्नचित्तः स मतं वृकुत्रैसमेन्यथ्येनिवापुस्तजस्य व चनमिति
शेषद्वुईषः पूर्वपक्षैरक्षोम्यः न च हेनुमाहस्तुनवानि तितामान्यविशेषशास्वजरस्पर्षः आत्मनिस्वचित्ते स्थितेवाकं भगप्रभाषत ॥१॥ अथ प्रस्तवं मतमति

राज्यं श्रा र्यप्रमानभ्रत्तु द्दिहृत्वं मिहागजः ॥ राजावत्तुपरस्य तस्य प्रजयेतस्य संग्रहः ॥१७॥ यथाशक्तिमयोक्तं तुए क्षससंसार्जवंबति
प्रमाणं त्वे द्दिशेषस्य स्तुनातु द्दिमंतावरं ॥१८॥ इत्यार्षे श्री मद्रामायणे वा॰ युद्धकांडे समप्त दशः सर्गः ॥१७॥ अथ प्रथमः प्र
सन्नात्मा स्तुमावायुस्तनस्पह भगमाषतदुर्धर्षः स्तुतवानात्मनि स्थितं ॥१॥ ममापि तु विवक्षास्ति काचित्प्रतिविभीष
णं ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितेः ॥२॥

क्षेपरूपेण सक्ताक्षेनेत्रो व्याकुलितमनसो भवेद्युगिति शंकयाणमः स चिवानुपलालयति ममापीति विभीषणं प्रतिकाचिन्नप्रमानपक्षैः मैसह परीगणनयो
प्रा विवक्षास्ति तत्संबंधे यद्दिवक्षितहेतुमाध्यादितप्रमयुक्तानश्रे यसि स्थितैः अस्मच्छ्रेयोनिरतैर्भवद्भिः श्रोतुमिच्छामि मन्तमपि सुमाभवद्भिः परीक्षणं रम
कार्यमिति ममेच्छा लीत्पर्णः ॥२॥ ॥४५॥

णं च सन्निग्धगुणलालसकी यस्य मनं दर्शयन्ति मित्रे निमित्तं तोषदोषवत्स्तत्र परित्याज्य इति हेतुसाध्ये उभे: पितुष्टेमात्र निर्मितं तु परित्याज्यं त्वहेपेक्षाद्वेष समीचीनेपि निर्दोषता
दिति हेतुरसमीचीनः किंतु शरणागतोऽहमिति वाक्यप्रयोक्तृत्वमेव तत्र मुख्यो हेतुरित्यभिप्रायः शरणागतमित्रभावेनेति हेतुर्विशेषः मित्रभावेन न तु समित्रत्वाभावेपि मित्र
त्वाभिनयमात्रेणापीत्यर्थः यद्यपि मित्रभावेन मित्रत्वे न हेतुना सतर्हि देशसर्वभूतानामित्युक्तरीत्या सर्वदीयमहमतो हर्यतर्हि हृदयरत्त्वमित्यर्थः यद्यपि मित्रभावेन आगतः इत्यन्वयस्त
त्कस्यादिपूर्वकमित्यर्थः अस्मत्संसर्गाकारोपितेदृग्भेदेवमपेक्षेतत्तुपूर्वं भक्तिरिति भावः ॥ यद्यपि मित्रे विश्वस्तनीयत्वं तु न किंत्रयं यत्र विश्वासः । विश्वासितभावे
नेत्यर्थः संशयितरूपं च तत्रत्यं सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थासु पि सुमानीत्यर्थः तत्र समिन शरणागतभूमिकामारोप्य शत्रुपक्षाद्दागतो पेद्
ष्टाववेकयमेतम कलेवरसंस्पृष्टांशमात्रः हि दोष इति दोषो यद्यपि तस्य स्यात् शत्रुपक्षादागतत्वरूपो दोषो यद्यपि अस्मदभिप्रायेण हेयो नास्येव अस्यात्तेभयं शं

मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ॥ दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितं ॥ २ ॥

किं तेभवतोऽभिप्रायेण तस्य दोषोऽस्ति चेदोषभोग्यत्वरूपवात्सल्यैकस्वभावस्य मे आश्रितदोषोत्तु पादेय इति भावः ॥ गुणवान्न रक्षित इत्युक्तगुणवत्तानस्य स्फुटा
दोषवान् रक्षित इत्येव निशायोः रस्माकमिति भावः ॥ तत्तुदुष्टजन परित्रहस्य शिष्टगर्हितत्वाच्छास्त्र विरुद्धत्वात् पूर्वमेतद्विमार्शयक्तत्सत्यमेतत्तद् दुष्टजनस्या
प्रत्यनपति पात्रकं शरणागतं स्याच्च विशेषतस्मादपि अवध्यं प्रपन्नं नमति भयच्छेदीति इत्यादिशास्त्र शरणागतमात्र परित्यागे विशेषणास्त्रस्य सत्त्वाद्दुष्टस्यापि शर
णागतस्य रक्षणीयत्वं शिष्टगर्हितमित्याह सतामिति एवं सतामेतदगर्हितमित्यत्र दुष्टशरणागतपरित्यागमेव सतां गर्हितं तदपि विरंजितदेवकृपया तन्मतं विशेष
णस्य वैयर्थ्यं विंशदीनानु केऽपि नामगर्हितं न गर्हितमित्यपराजितमित्यर्थः सर्वशक्तेः कापि दशा कि ॥ सर्वज्ञस्य किंचिद्ज्ञातं च मित्रभावेनेति श्लोके दर्शितं ॥ ३ ॥

पु०
||५६||

अथ सुग्रीवो रामभक्तिं निमाकर्ण्य जिघांसुमिषिते तदित्संतं मत्तः पुनरपि विभीषणं प्रतिशंकमानस्तमपि माज्यत्तामाह सुग्रीव इति तदुभ्यं रामवाक्यमाभाष्य बुद्धिवृ
त्तेष्यत्वेन तेनो विमर्षणेनंतरं शुभतरं नीतिशास्त्रमूलत्वात्तामिविशेषेण मतिशयवृत्तत्वाच्च शुभतरं वाक्यमुवाच ॥ ४ ॥ स दृष्ट इत्यादि मेकं वाक्यं स दृष्टो वा अस्माभिः पूर्वं
मुनैरिच्छि दृष्टेन त्वादिशो वैदृष्टो वा अदृष्टो वा उक्तदोषैर्दृष्टो वा कश्चन एष रजनीचरः किं किमर्थः अनेन सार्थ्यं प्रयोजनं नास्ति अतः परित्याज्य एवेत्यर्थः
५ ॥ स्वजातिनामेवा हर्ई हर्षमित्यादि ये विभीषण रामः रहस्यं भवलक्षणयुक्त्या सर्पव्यसनं मानं निश्चितं परित्यजेच्छ जन्न स्पास्त्रको नाम भवेन्न येमेषसंक देवपरि

सुग्रीवस्त्वय्यनुग्रहात्क्षमामाभाष्य च विसृज्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवः ॥ ४ ॥ स दृष्टो वाप्यदृष्टो वा किमेष रजनीचरः
५ ॥ इहैव शीघ्रमस्माकं आगतः सः परित्यजेत् ॥ कोऽयं समभवेन्नस्य समीपं न परित्यजेत् ॥ ६ ॥ वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा स वीक्ष्य हरीन्दु
स्य च ॥ ईषद्धसन्यमानस्तु लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥ अनधीत्य च शा
स्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च ॥ न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८ ॥ ८ ॥

त्यजेत् एवमधार्मिकमेनं कोऽयं परिष्टहल्यादिस्पर्थ ॥ ६ ॥ अथ रामः सुग्रीववाक्यं श्रुत्वा तं महर्षं समं लक्ष्मणं हीनबलो मा राजनीतिमर्यादैव नह्यस्ति
कास्योत्तरं वक्तुं मा रभते वा न राधिपतेरित्यादि साम्यं श्लोकद्वये न ईषद्धस्य यमानः मम परमो शक्तिं शरराग वेक्षणं राहनं च समग परित्यायय किंचि
द्धसन् नीतिमदस्मिन् कुवेत्तिति होवाच ॥ ७ ॥ सुग्रीवेणेमनस्य परिहारप्रकटं बांकं प्रशस्तोत्तरमाह अनधीत्येति हरीश्वरो यदुक्तवांश्च दृशं इह सेवार हितेन
न शक्यं साधाय न रहितेन च वक्तुं शक्यं ॥ ८ ॥

राम०
||५६||

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथैतदुपर्यपि समर्कि विशिष्टा नीरुपहत्य लीनिष्यत्र आत्मपरिणाम रूपहे पोषस्व वे पिसर्वराजसभसभ्यसे प्रशस्य सिंहली किं कसर्व लोकमसि हं चापि विपये मांमांमनि माति
व नमन्तहूम नरेंद्रिं किं चिदर्थ रूपमस्ति ॥९॥ तदर्थमस्व रूपं भति पादपितं तदुपयुक्ता लोकस्य नत्सि माह अमित्रा इति रत्नामनि अमित्राः शत्रवो हि विधाः कीर्तिताः ॥ तत्कुली
नास्तात पः आतिदिश्यपा आगत नदेशवासि नैवेति नेहि विधास्त्र पिव्यसने पुस्त्राध्यतिकादि त्रिविध कष्टेषु तस्य महत्त्वी रिमं वनीति मस्मिन्न तस्माद्यसन प्रहर्त्ता ज्ञातित्वा
द्यसविने एवं तीमहन्नुम पं विमीषणाद् इहागत इत्यर्थः ॥१०॥ तं वेत्ता नयो व्यसनेषु राज्यांभमहरं तीस्त्र न्को येधर्मे छाराजा नो त्रानी नपाल पंक्तिजे पिवज्ञाप्रे

अमित्रस्यास्य नरेंद्र किं विशिष्य यावच्छक्तिभाषिमा ॥ मतमस्ते लौकिकं चापि विधेयं सर्वराजसु ॥९॥ अमित्रास्सत्कुली
ना अप्रमादि देशवास्य कीर्तिताः ॥ व्यसनेषु प्रहर्त्तारस्तस्मादस्मि इहागतः ॥१०॥ अपापास्सत्कुलीना अप्रमान
यंतिसत्का न हितान ॥ एवंप्रायो नरेंद्राणां शंकनीयस्तु शोभनः ॥११॥ ॥

न्द्रा१

प्राधुम्मेषु शाल्लिनस्ता निःशंकत नस्या हम्यपापादिति ॥ अपापास्सपर स्याविरुचिं ना राहिता सत्कुलीना जाता नयोपेते खकाना हितानन्द मानयंति तेषां म
पि नरेंद्राणां वशेशोभनः प्रज्ञाशे प्राधुम्मेषु शालीज्ञानि तसुभावो वहुलं शंकनीय एवमहन्नाज्यैश्वर्य लोभसंबन्धात्मजः शंकितेन एव तीन सह
विनहाय विभीषणो आगत इति निश्चितार्थः ॥११॥ ॥ ॥ ४१ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

७. रां वध्यात्मागेदोषं परित्यज्य पूर्वं प्रतियुद्धे रंक्षमहा रहष्टो दोषउक्तस्तद्विषये यथाशास्त्रं यथाम्नायमुनर्नरकीर्तिपिष्यामि तच्छृणु ॥ १२ ॥ नरदेवा हर्षेतिव येन तु कुलीना
॥ ४८ ॥ स्तानप्रः च कारत्वाति देशात्सु न भवाम ः अतो स्माद्भ्य जिघत्सा भावात्वासा सर्वहा नेनकार्यः अस्मत्ता विस्वास्या पंपतो राज्ञकांक्षी अस्मत्तु रवि नरवर्ण
यात्पापी तिकांक्षते अतः स्वकार्य विश्व भयात् पितामस्माकंमपकारकरिष्यति न तु पूर्व रक्षसाः कथमेवं विस्मृत्य कारित्वात् इत्याशंक्याह तेन यम इत्याह पंडिता हीति
रक्षसा अपि पंडिता भविष्यंति तस्माद्विभीषणांग्राह्य इति संबंधः ॥ १३ ॥ अपरप्रमस्त्ववरोन विरुध्या गमनमेव पतित पादपनप रिग्राह्यत्वे विगमयति ॥ अम

प्रस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो यादृशो विबलस्य च नत्वं जेकीर्तिपिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥ १२ ॥ नव पंजकुलीनाम्नुराज्यकां
क्षीचरक्षसः ॥ पंडिताद्धि भविष्यन्ति तस्माद्भ्रातो विभीषणः ॥ १३ ॥ अमयाग्राह्य प्रहृष्टास्तु न भविष्यंति संगताः ॥ प्र
वादस्तु महानेष ततोस्मभयमागतं ॥ इति भेद्गमिष्यंति तस्माद्भ्रातो विभीषणः ॥ १४ ॥

याश्चेतिसर्वेश्लोके च अत्यग्रा अनाकुला निश्चयं वा इति पाठान्तरं हृष्टाः स्वमहात्मेत्सपादनेत्सांत्वाहृदंतेन ज्ञातयइति भेदंगमिष्यंति इति ज्ञातयो भिन्नाभविष्यंति एम.
अत्र मद्या भे अज्ञातिनां संगतानां भविष्यंति प्रवादस्तु महानेष ः रं वमभाशाह्नातय इति भेद्र ऽत्रैषमवादः तो ज्ञातपो ः संगतस्य भावाइति सर्वजनविदितत्वा ॥ ४८ ॥
दस्मद्विभीषणस्य भयमागतं हतानि ज्ञाने मनस्ये न सहसंगाति नीतिविति तेद्या नेनविरितंभवृत्तित्रस्ति अतिपक्षभेसरोमांनिरहस्मादिति नवलीयतोरा
वारौ हस्तविभीषणस्य भयमागतं तेनैवम वेयेन चात्मत्रा यमिहागतस्तस्मान्परित्याज्यो विभीषणा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा१

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

नतु हे पितृमे शेत्रुवर्जनीयत्वविनाशिकापत्त्ययधर्मत्वापित्तसर्वत्रसंभवतीत्याह नसर्वे इति तातेति शंनतो क्तिः भ्रातरो भरतोपमा न भवंति केके पीवरप्राप्त्यापि राज्यादन्नम
पि राज्यं परित्यज्य वनं गतं मामनुसृत्य सत्ये वेव राज्यं त्वमेव गृहाणेत्युक्त्वा सकरिष्यामीति वदन्भरतरूप कश्चिदस्ति किमिपर्थः। ज्येष्ठस्येव सत्स्वपि च राज्यभा
मिरसाधारणे विपितृक्त वचनगौरवेणाकनिष्ठेभरतेराज्यप्रदमद्विधाः पितुः पुत्रा न भवंतीति प्रसंगादुक्तवान भूतार्थकथनरूपवाक्ता न्मपंशसारोषः तदुक्तं दंडि
नासगुणाविष्क्रियारोषो नाम्नभूतार्थशंसनमिति सर्वे सुहृदो वा भवद्विधा न भवंति विदिरजाविरहीरवंनेमा मवलोकापि कुपिते न लक्ष्मणेनानुसंजेतपुरुषमुक्तो

न सर्वे भ्रातरस्तात भवंति भरतोपमाः। मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहल
क्ष्मणः। उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत ॥ २६ ॥ रावणेन प्रणिहितं निशाचरं ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २७ ॥ तं तमवेहि १

पप्रस्तावसमेमातिस्रापमेवप्रकटयन्नस्तमः को वा सीतिभावः। मद्विधा पितुः पुत्राः नतु वामात्राभरतसमाभ्रातरस्त्वत्समाः सुहृदश्च न संतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
सर्वं प्रापतो विभीषणस्याप्रात्यविभगवतामनिपादिनोऽपि मीसनीशापेच्यति इष्टं समावनया सुमनमेव तस्य गौराप्रेनाहणवमिमा दिष्टो कपंथके नसहल
क्ष्मणाद्रस्य नेतो भपीरेक मनंदष्टिंत ॥ उत्थायप्रणतद्रमवचप ॥ २६ ॥ मद्विहि तमवेहि ज्ञेत्रे स्प्रारणतमित्यर्थः। नद्रक्षम विप्रवासस्थितस्वाशापः ॥ २७

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु-
॥ ५८ ॥

उक्तमेवाहरणस्य सरतीति जिह्मया कुटिलया ॥ विश्वस्तेमपि स्तोकैः सरसवचनादस्मिन्नपि जनवसन्तेनमस्यास्तेनतमसंतुदर्शितमिति निश्चितं ॥ १९ नाहं शशक्त्वं तु बुद्धिविवेकेनु न शंस
भावत्वे ॥ १९ ॥ मौनमुपागमनविकारमुक्तमतिः धिकं मेषोवत्कुमंतुक्तमिमा शयेनेति शेषः ॥ २० ॥ अयमपरमः सससर्वशक्तिमदर्शनेन सख्याविवस्मानि निर्गंका निर्वापशररा
गतराक्षसराज्यसमतस्य धर्मस्य शत्रुणा निहन्तुंस्त्वपरिमाजसंताशनिपादवतितत्री चस्मिति ॥ विमृश्य संभ्रमहारदोषः ॥ सतिसंभवेपस्मात्कं किंचित्करइति विचार्य

राक्षसो जिह्मया कुटिलया संदिग्धो यमिहागतः परं जनुष्यपि विश्वस्ते स्तोकमपि च न च ॥ १९ ॥ न स्मरणेवाम सखाहोसवधस्थितिवैः सह
एवमास्मन्नंशसस्य भ्रान्ताद्विषविभीषणः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वाह रिपुश्रेष्ठः सख्यौ विविधहितोपदिति ॥ वाक्जोवाम कुशलस्तो
मौनमुपागमत् ॥ २१ ॥ सख्यौ वस्तानु तद्वत्संभ्रमः श्रुत्वा विमृष्य च ॥ ततः श्रुभ्रमरे वाक्य उवाच हरिपुंगवं ॥ २१ ॥ सदुष्टो वाप
दुष्टो वा किमेष रजनीचरः सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मम शक्तः कथंचन ॥ २२ ॥ पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां चैव राक्ष
साः ॥ चांगुल्यग्रेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर ॥ २३ ॥ ॥

२१ ॥ नमे बुनिश्चयं दर्शयति सदुष्टः चि एष रजनीचरः सदुष्टो वा अदुष्टो वा कथं किं दस्तु मम पापि मम सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं कथंचन ॥ कथमपि शक्तः ॥ किं
नकथयापि शक्तः स्यार्थः ॥ २२ ॥ कुतः इस्य भूवापस्यिय कि जशक्ति माह पिशाचानीति ॥ २३ ॥ ॥

रा.म.
॥ ५८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रण्वं च महागमीत्ति हृरिक्तस्य शरणागतस्य रक्षणं परमो धर्म इति कपोतात्व्यानेन दर्शयति श्रूयते हि भार्याहर्त्तारं लोभानशत्रुर्बाधः ॥ पर रसांगृहं स्वनिवासभूतं वृक्ष
मागतो यथान्यायमर्चितो ग्रामावस्थितीतं भिक्षारेण गुरुत्वारैः ध्येयाश्चित्तदूजितः स्वेभ्यो मांसैर्निमंत्रितो भोजनार्थं नियोजितः ॥ २४ ॥ एवं वैरिणा हिंसापि नियपेक्षितरपि
भार्याहर्त्तारं शरणमागतं प्रतिजुयाह श्नो वे स्वितवानिति श्रूयते किंपुनर्मद्विधो जनः सकलधर्मवेत्ता क्षत्रियो भूत्वा श्लनापकारं शरणागतं नप्रतिगृह्णीयादित्यर्थः २५
न त्वविषयस्थानाहस्मोक्षवधिक्रुतकपोतेनेव शाक्रमेणधर्मे प्रमाणं स्वादिनो विधिमपि दर्शयति ऋषेरिति वाविनितयथाह शर्थ्वाश्विंव चोऋत्वमन गवतद्वीजगायाधर्मि

अपि तिहि केशेनेन यातुः प्रशरणमागतः ॥ अर्चितस्तु यथान्यायं सिद्ध्यंत्सैर्निमिन्त्रितः ॥ २४ ॥ स हि तेन प्रतिजयाह भार्याहर्त्तार
मागतं ॥ कपोतो वा नरश्रेष्ठ किंपुनर्मद्विधो जनः ॥ २५ ॥ ऋषेः कः रावसपुत्रेण कंडुना परमर्षिणा ॥ श्रुणु गाथा पुरा गीतां धर्मिष्ठं
सत्यवादिंनी ॥ २६ ॥ बद्धांजलिपुटं दीनं याचंतं शरणागतं ॥ न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ २७ ॥

ष्ठाधर्मपरेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तां गाथामाह बद्धांजलीत्यादि श्वत्रुकूलवा ग्रस्यभावेपजलिमात्रमेवालंबंजलिः परमामुद्राश्चिश्रंद्देवमसाद्विनीत्यर्थः किंनात्रलिंकार्पशराप
मपीतकृत्वस्यानमेवालंजल्पमात्रेपि कार्पराणाद्यीतत्वेपि मार्येवालंजलिबंधादित्रेपेच्छादियमानेरश्रुक्तनिवासस्थलाभिगमनमेव न मितिपदं च
तुष्टयनासंयंत याचात्मनिक्षेपाभिमायजकंजलिबंधादिमात्रविषयोऽपि शत्रुमपि नहन्यात् ॥ आनृशंस्यं सकलधर्मसारभूतो दयागुणस्तदर्थत्वगा
र्थेमित्यर्थः परंतपेति शरणागतं भक्ति किं पुनरुपकर्तेनैन मत्यर्थं युष्मत्कर्तव्यमितिकं चिद्ध्याजानं मत्ये किं दुःसेवो धर्मः ॥ २८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु.
॥४९॥

शरणागतेत्यर्थः ॥ ब्रह्मसत्वविभागानालोचनेन यथा गानहिंसापि तद्दुष्पूर्णकार्यमित्याह आर्त्त इति आर्त्तः किं च नान्यगति प्रपन्नः आर्त्तः शरणागत मनवे तापार्त्तिपूर्वदृष्टत
स्तु यदि वा दृप्तः अभिमानी परेषां शत्रूणामप्यात्मशरणागतोऽरिरपि पूर्वं कृतापकारोऽपि कृतात्मना धर्मशास्त्रविधिविहितमनःकिं तत्प्राणानपि परित्यज्य रक्षितव्य इति संबंधः ॥२८
अयं शरणागतरक्षणधर्मस्य नित्यत्वबोधनाय तदकरणे पापमाह स चेदिति सः भयात्तद्ब्रक्षणीनः तद्वीर्यसकाशाच्च स्वासावस्यापि भयं मन्येऽस्य तनोऽहितेनो दीपी
हा वाच्या स्वार्थापरिज्ञानाद्धा कामात्तद्वीरसकाशात्किंचित्फलप्रेप्सया हा ... यथाशक्त्या न रक्षति तत्पापं यस्य पादेन सदृश ... दिनावाप्यापांमरं स्त्रिते

आर्त्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः । अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥२८॥ स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न र
क्षति ॥ स्वया शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितं ॥२९॥ विनष्टः पश्यतस्तस्यारक्षिणः शरणागतः । आदाय सुकृतं त
स्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥३०॥ एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ॥ अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनं ॥३१॥

शरणागतमिति शेषः तस्य तत्पापं अरक्षितस्य शरणागतस्य पापं प्राप्नोतीति शेषः यद्वा लोकगर्हितं भावे निष्ठा लोकनिंदां च प्राप्नोतीति ॥२९॥ न केवलमेतावदेव सुकृ
तसर्वं स्वीकृत्य गच्छतीत्याह विनष्ट इति शरणागतोऽरक्षितो विनष्टः स्यात् तस्य पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणार्थं तस्य सकलमेव तस्य रक्षितुः संबंधि सुकृ
तमादाय गच्छेत् ॥३०॥ किं तु बहुना इह चैव लोके कीर्त्यादि संपत्तिं संग्रहेणाह एवमिति अत्र लत्वरक्षणमस्वर्ग्यं विनिंदितं नरकहेतुरित्यर्थः अयशस्यमपकीर्तिकरं बलवीर्य

विनाशनं यशोबलवीर्ययोः सतोरपि शरणागतो न रक्षितस्तयोर्विनाशकमित्यर्थः ॥३१॥

राम.
॥४९॥

पु॰
॥१५॥

समस्तमितितमेवसांवरस्यवीचिमालाकुलस्यसागरस्यचद्वयोर्विशेषोनासीदित्यन्वयः ॥११८॥ सिंधुराजस्योर्मयः सक्ताः निरंतराः अयोमयैः पाशमोहनाः सत्वरं ॥११९॥
रत्नौघेत्यादि स्फीतोदद्वयमेकं वा कं वा पुनानाविषक्तं संबंधं त्रजनाद्वरत्नौघविक्षेपक्षेपकोर्मयः जलसंत्रासदंबं तेत्रजनात्वक्रोद्गमस्तनं तमिव व्यस्यंते ॥१२०॥ वाताहतज
लाशपज्जलापाप्यः समुद्रः वातहतश्वासौजलाशयश्चेति कर्मधारयः ऊर्मिभिः काशीमववलांतमिव व्यस्यंते ददृशुः अनिलोद्धतमितिपुनरुक्तिः ॥२१॥ ततइति

समस्तमितितमेवस्यावीचिमालाकुलस्य च ॥ विशेषो नासीत्सागरस्यांबरस्य च ॥११८॥ अयोमयैरहताः सक्ताः सत्वरं भीमनिस्वनाः । नहुषी १
ऊर्मयः सिंधुराजस्य महाभेर्य इवाहवे ॥१९॥ रत्नौघजलसंनादं विषक्तमिव वायुना ॥ उत्पतंतमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलं ॥२०॥
ददृशुस्ते महात्मानो वाताहतजलाशयं ॥ अनिलोद्धतमाकाशे प्रवल्गंतमिवोर्मिभिः ॥ २१॥ ततो विस्मयमापन्ना हरयो ददृशुः
स्थिताः ॥ भ्रांतोर्मिजलसन्नादं प्रलोलमिव सागरं ॥१२२॥ इ॰ सर्गे वा॰ पु॰ चतुर्थः स॰ र्ग॰ ॥४॥ सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सु
समाहिता ॥ सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता

विशेषविधानार्थत्वान्न पुनरुक्तिः भ्रांतानां क्षुभितानामूर्मिजालानां सन्नादो यस्मिन्नतं अत एव प्रलो
लमपचलमिव पश्यंतं ॥१२२॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥४॥ स्वारक्षा आसमंतात्सती स्वारक्षा शोभना आरक्षा यस्याः सा नीलेन विधिवन्नीशालोत्तरीत्या ससमाहिता राम॰
सम्यक्कारचिंतासेना सागरस्योत्तरे तीरे साधु विनिवेशिते ति संबंधः ॥१॥ ॥१५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु.
॥ ५० ॥

अथ स सुग्रीवो विस्मयपरवश आह किं मंत्रितं धर्मज्ञ शरणागतरक्षणाय धर्मरहस्यवेत्तृत्वेन कृतार्थः सर्वजनस्वामिनस्तव बृहस्पतिर्जवान्तरे कारिन स तव वा न तस्ये कनिष्ठत्व
मात्रं पंकल्याणं प्रभाषे प्रपाद इति पत्रं अर्कि किंचित्र ॥ २६ ॥ स मां जगत्यापि विभीषणाः शूर्द्धवे नि मद्द्रव्यस्य वशा दिति भावः किंच परम मे धा विवाहन् मत्ता भा वादभिमा पश्चो ध
कस्य रवविकाशा दिस्म प्रादनुमानान्तवत्ते कस्य पादिधिक्षितत्वान्यायं तस्मात ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नीश्वरस्य तव वचो निशम्य ततो हरीश्वरेणाभिहितं विभीषणं संगमे जगामेति

किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह ॥ यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥ ३६ ॥ मम चाप्यन्तरात्मायं शुद्धं वेत्ति विभीष
णं ॥ अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितं ॥ ३७ ॥ तस्मात्क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं
चाभ्युपैतु नः ॥ ३८ ॥ ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ॥ विभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्त्रि
राजेन यथा पुरंदरः ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमदाष्टादशः सर्गः ॥ २५ ॥ राघवेणाभये दत्ते संनतो रावणानुजः ॥ विभीषणो महाप्रा
ज्ञो भूमिं समवलोकयन् ॥

वचो निशम्य ततो हरि प्रवरेणाभिहितं विभीषणेन संगमाय ॥ ३९ ॥ इत्यष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ एवं प्रारब्धस्य शरणागतसंगमरूप
फलस्य का शरणागतस्य प्रारब्धं मेवाप्रत्यक्षार्थं लाभमाह राघवेणेत्यादिना अभये दत्ते दक्षिणेनैतत्सर्वभूतानामभये दत्ते संनतः हर्षवशान्ते सोपि गुणाभिः अधिकान् श्रीरघु
नाथ कृत्स्नाणगुणानां साक्षात्कारेण संप्रहृष्टो भूत्वा गः स्वावरोहणाय भूमिं समवलोकयन् हृष्टः अभिमतलाभजनितलाभश्रीतिप्रकर्षादवनिपपात ॥ ॥ ५० ॥

रामा.
॥ ५० ॥

मतसहृत्त्वं न धर्मिष्ठं प्रापिनिवर्तकं धर्महेतुकं प्रशंसकी त्रिकर्णं कलोदये फलप्रदानकाले सम्यग्धियेते स्वर्ग्यं स्वर्गप्रदं च स्यात् तस्मात् रक्षितुरिति शेषः अतः सहृत्त्वं न यथार्थं करिष्यामि कंडुक्ष
वो कंडुकारित्रं चरणप्रणयं शरणागतरक्षणं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अथ निश्चतुनामैन ततं वैजगत्साक्षि सर्वेश्वरो कारुण्यसमुद्रस्य सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य तदेव शङ्के परमकारुणिकस्य ममा
नादिसंकल्पसिद्धत्वात् सहजो अनवधिको यः प्रसादः सकृदेवेति सकृदेव एकवारमेव कृपायां जातो यस्मात् इतिः शास्त्रार्थः अपेक्षितो नानावृत्तिः सकृदेव हि शास्त्रार्थः
कृतो यं न रम्यपुरुषमितिश्रुतेः प्रपन्नायेति मानसीकायिकी वा प्राप्तिः मानसी प्रपत्तिः तवास्मीति च याचते इति वाचिकी उभयोरनन्तरं प्रपन्नायेत्यर्थः

करिष्यामि यथार्थं तु कंडोः शृणु वचनमुत्तमम् ॥ धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ॥ ३२ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च या
चते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ ३३ ॥ आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ विभीषणो वा सुग्रीव यदि
वा रावणः स्वयम् ॥ ३४ ॥ एवमस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देनाभिचोदितः ॥ ३५ ॥

एवंविधायाधिकारिणे सर्वभूतेभ्य इति मीत्यर्थे भयहेतुरिति पंचमी भयहेतुत्वाशंकितेभ्यः सर्वभूतेभ्यो मं यभयाभावं ददामि अभयमेव मोक्षो नाम अथ सोऽभ
यं गतो भवति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति श्रुतेः विद्याफलत्वेन श्रवणात् एतद्व्रतं मम समस्तसंसारस्य कस्यचित्प्रपन्नस्य परित्यागो ऽनुपपन्नश्च तस्माद्भित्तव्यर्थः
॥ ३३ ॥ अथ परिग्रहात्मवादिनं सुग्रीवमेव वत्सलात्मीयतया खलतां गोपायितुं स्वीकारपिवानमेव तत्त्वतः प्रपन्नमपि प्रतिपत्त्या नयेन निमित्तं विभीषणो वा मदनुगृहीतो वा विभीष
णो वेषधारी स्वयमेव रावणो भवतु अस्य सम्यक् प्रपत्ती सत्त्वे शरणागतस्याभयं मया दत्तं मतः त्वमिमं नयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यु.
॥ ५० ॥

अथ सखीत्वे विस्मयपरवशः आह किमत्रेति धर्मज्ञ शरणागतरक्षणधर्मरहस्यवेत्तः लोकनाथ सर्वजनस्वामिन् सुखावह सर्वान् जनान् सुखकारिन् सत्त्ववान् सत्पथे कनिष्ठत्व
माप्य कल्याणं प्रभाषेथा इति यत् अत्र किं चित्रं ॥ ३६ ॥ मम अंतरात्मापि विभीषणं शुद्धं वेत्ति तत्र हेतुरनुमानादिति भावः किंच परमेमे धाविनाहन् मत्ताभावादभिप्राय द्योत
कत्वविकाशादि हि सानुमानात् सर्वतः सुपरीक्षितः सार्यं तस्मात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नरेश्वरः तत् वचो निशम्य ततो हरीश्वरेणाभिहितं विभीषणेन संगमं जगामेति

किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह ॥ यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥ ३६ ॥ मम चाप्यंतरात्मायं शुद्धं वेत्ति विभीषणं ॥ अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥ तस्मात्क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥ ३८ ॥ ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ॥ विभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे ॰ यु॰ १ अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ राघवेणाभये दत्ते संनतो रावणानुजः ॥ विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयन् ॥

वचो निशम्य ततो हरिप्रवरेणाभिहितं विभीषणेन संगमं अभिप्राय ॥ ३९ ॥ इत्यष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ एवं शरण्यस्य शरणागतसंगमरूप
फलस्य शरणागतस्य शरण्यसमीपप्राप्तिरूप लाभमाह एवमित्यादिना अभयेन रक्षितेन सर्वभूताभये दत्ते सत्यव्रतः पूर्वं श्रुतेभ्योपि गुणेभ्यः अधिकान् श्रीरघु ॥ ५० ॥
नाथकल्याणगुणान् साक्षात्कारेण समुपलब्धः मूर्तानगः साक्षाद्गुणाय भूमिं समवलोकयन् हर्षः अभिमतलाभजनितलाभः श्रीजिष्णुकः राघवविषया ॥

सतुधर्मात्मासर्वाखेवस्यावेपिश्रमसुत शरणागतिधर्मनिश्चवान् शरणान्वेषीकृतशरणवरणोविभीषणः रामस्यवस्मिन्पदापातात्पायोतकाभिरामाकाशस्पादस्यो
स्तुतभिरासक्तैः सहनिपपातयाणिपादाद्यैरसमतिभिश्चोगैः सततरसर्थः अत्रानुकूल्यस्यसंकल्पःप्रातिकूल्यस्यवर्जनंचोक्तंधर्मात्मेतिमहाविश्वासःशरणान्वे
षीतिगोप्तृवरणोपपादात्मात्मनिक्षेपरूपविधांगशरणागतिःकृताभवति ॥१॥ एवंकायिकशरणागतिरुक्ता अथवाचिकींदर्शयति । अब्रवीदितियुक्तेषु
निःपुजे ॥ सोमतिसंअर्हषिणासंवर्सतीषकः ॥३॥ मत्वासत्रास्त्वदायस्थायवेशरणागरत्वादिसुग्रीवाविसर्ववानृसक्रिभाउमस्मपिशरणपरमप्रातिव

सतुरामस्यधर्मात्मानिपपातविभीषणः । पादयोःशरणान्वेषीचतुर्भिःसहराक्षसैः ॥२॥ अब्रवीच्चतदावाक्यंरामंप्रतिविभीषणः ५
धर्मयुक्तंचयुक्तंचसांप्रतंसंप्रहर्षणम् ॥३॥ अनुजोरावणस्याहंतेनचास्म्यवमानितः । भवन्तंसर्वभूतानांशरण्यंशरणंगतः ॥४॥
परित्यक्तामयालंकामित्राणिचधनानिच । भवद्गतंमेराज्यंचजीवितंचसुखानिच ॥५॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामोवचनमब्र

ईशापठनाप्यतेसंखन्ने अनुजइति । सर्वभूतानांशरण्यामित्यनेनवत्सलमबरूपावगमः ॥ वीत् । वचसासांत्वयित्वैनंलोचनाभ्यांपिबन्निव ५
स्तुचितः ॥४॥ माप्यंतानिरासनपूर्वकंत्वमेवप्राप्यइत्याह परित्यक्तेति लंकावासस्थानं मित्राणिसुहृदोधनानितद्धारणसमागतानिवस्त्रनिस्क्रान्त
तयर्थः मेराज्यमितिसर्वपरिग्रहोपलक्षणं जीवितमितिधारकपोषकभोग्योपलक्षणंसुखान्येहिकामुष्मिकरूपाणि । इदंसर्वंभवद्गतंभवदधीनंकर्त्त
व्यमितिशेषः भवन्तंकर्यंविनान्यत्राहमर्थयइत्यर्थः ॥५॥ लोचनाभ्यांपिबन्निवअनुग्रहचलद्भ्यांलोचनाभ्यांपिबन्निवेत्यर्थः ॥६॥

पु०
॥५५॥

स दैत्यस्तानाभिसेनः क्रोधबलीवद्दर्मायेन गंधर्वोदितितिक्रम १२ राजवंशेतिसंवृद्धामानुषवध्यस्तपोधनपति ॥ २ शाक्रमपाविवलः शक्रवत्समर्थविभवान् ॥ १० मातिम
द्रः कुबेरःसेनापतिः ॥ ११ वृहद्गोधास्वमंगुलित्राणेयेनसंगोधाम्भायानवारणं ॥ अवध्यःकवचःश्रीवत्सकवचःयुद्धिस्वदर्पोमवतीसचयः ॥ १२ तदेवा

स्त्राण्याहिमवतस्तेनाससानोवलावले ॥ ५ ॥ एवमुक्तसदास्तोत्रमेगाचित्रकर्मणा ॥ एवनामस्वबलेसर्वौमाख्यातस्तुप
क्रमे ॥ ५ ॥ अवध्यःसर्वभूतानांदेवगंधर्वरक्षसां ॥ राजपुत्रदशग्रीवोवृदानास्तपमुक्तः ॥ २ ॥ एवमावाजोभ्यातामयत्वेषश्च
वीर्यवान् ॥ कुंभकर्णोमहातेजाः प्राक्रमतिबलोत्कटः ॥ १० ॥ तमसेनापतिसमस्यमहत्सा पदिवाप्लुतः कैलासेयेनसंग्रामेम
णिभद्रः प्राजितः ॥ ११ ॥ वृहद्गोधांगुलित्राणोऽवध्यकवचोयुधि ॥ धनुराददयपक्तिसवहद्रेपोभवतोद्भजित ॥ १२ ॥ संग्रामे
सुमहद्येहेनपपिबाड्नाशने ॥ अतहीनगतः मेरुनिरदजिह्वतिरायव ॥ १३ ॥ महेद्रमहापार्श्वौराक्षसस्वाप्यकंपनः ॥ अ
नीकस्याश्चतस्यैतेलोकपालसमायुधि ॥ १४ ॥ दशकोटिसहस्राणिराक्षसानांकामरूपिणां ॥ मांसशोणितभक्ष्याणांलंकाया

हसेग्रामरति छगहयहेतुचितवलसन्निवेश्ववति ॥ १२ ॥ अनीकस्याःनेनापतयः ॥ १४ दशकोटिसहस्र निवासिनां ॥ १५ ॥ सतैस्समहितोराजालोकपालां
स्तांसंज्ञातिशेषः इदंचमयाख्यातरक्षसांविवरणं ॥ १५ ॥ नैलोकपालाः ॥ १६ ॥
॥

रा५

अन्वीक्ष्य आलोच्य सर्वं कर्तव्यं ॥ १६ ॥ कर्माण्यपदानानि अपदानं कर्म वृत्तमित्यमरः । उद्धृकर्मनिर्वर्तितं शौर्याणीत्यर्थः । तान्यहमवगच्छाम्यवधारयामि एवं त्वत्तानि निमयादिमधवौ ख्याती
तिशोव्वः ॥ १७ ॥ अहं हे रक्षःशार्दूल त्वां यमं अपि नुर्निकृत्तम पित्वां अम्भा नेक्रणीष्यामित्यतो नागाराणं मृतो सामर्थ्यं ॥ १८ ॥ आलोचितमर्थमाह रसातलमिति ॥ रसातलं त्रिविहिताधोलोकमि
त्यर्थः पाताले अधोलोकादधिमं तं लोकं पितामहसकाशं स्ववर्गसमीपं उपरीतन्यलोकादधिमतं सत्यलोकं वा मेमतं ॥ १९ ॥ उक्तमर्थमतिरेकमुखेन दृढयन् सत्यमेत

विभीषणस्तु वचनं श्रुत्वा राक्षससत्तमः ॥ अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ यानि कर्माण्यपदानानि रावणस्य विषमाणि ॥ ख्या
तानि तानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि ते नामहे ॥ १७ ॥ अहं हत्वा दशग्रीवं सहसैन्यं महात्मने ॥ राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥
रसातलं वा प्रविशेत् पाताले वापि रावणः ॥ पितामहसकाशं वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ १९ ॥ अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रजनबान्धवं ॥ अ
योध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे ॥ २० ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ शिरसाभिप्रणम्याथ धर्मात्मा वक्तुमेव प्रचक्रमे ॥ २१ ॥
राक्षसानां वधे साह्यं लंकायाश्च प्रधर्षणे ॥ करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीं ॥ २२ ॥

दृढीमित्यर्थः सत्यमेव ब्रवीमीति अहत्वेति ॥ तैः सौभ्रातृभिः पञ्चम्यर्थे तृतीया शपे शपथं करोमीत्यर्थः ॥ २० ॥ त्वानमिमतरम्यमदानमयतिः ताः गाहे सर्वत्वामिमतकें कर्पमेवमार्थ्यपते श्रुत्वेति
श्रावेयेतित्पेदः ॥ २१ ॥ साह्ये साहाय्ये ॥ यथाप्राणं यथाबलं वाहिनीं एवमवाहिनीं ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उ॰
॥५२॥

एवंरुक्तैर्वर्णयितिरिक्षपुङ्गवाः। नाकं स्वमाणो विभीषणोपशिष्टेगेनव शीघ्रमात्रतेगीकनपिष्कलं मया दत्तमेगोक्तं नेत्यभिसन्धिमिषायेणोल स्वगतमादिशतिरताति॥२४
मानद वक्तमानमद ममसादेऽति पुङ्गमदत्व मितिभावः॥२५॥ एनेषा समुद्रादिस्मे नालङ्घनीयं पञ्चमासमनमितिविभीषणो न मेन इतिविभाव्यते॥२६॥ मेचुक्रुशुर्हर्षिता देव
ऊः॥२९॥ अथ समपोतौ कुत्रचिद्देशे हनुमत्सुग्रीवौ स्थलने विभीषणं वानरसेनाताणोपायमरछन्तामित्याह॥ अब्रवीदिति॥ इमाम्वेहेलोत्क्षोभ्यमिति तेन्याषि

इति ब्रुवाणो रामस्तु परीक्ष्य विभीषणम्। अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय॥२४॥ तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम्। राजानं र
क्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद॥२५॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभिषिञ्चद्विभीषणम्॥ मध्ये वानरमुख्यानां राजानं रामशासनात्॥२६॥
तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवङ्गमाः। प्रचुक्रुशुर्महात्मानं साधु साध्विति चाब्रुवन्॥२७॥ अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीष
णं। कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयं सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसां॥२८॥ उपायैरभिगच्छामो यथा नदनदीपतिं। तरा
म तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयं॥२९॥

हे दैव वरुणालयमिति। वानराणां सैन्यैः परिवृताः॥ कथं केनोपायेन सागरं तराम॥२८॥ उपायैः
केनोपायेन नदनदीपतिं अभिगच्छाम॥ अधिगमिष्यामः स सैन्याः सर्वे तरसा वरुणालयं यथा तराम तथा हे शोपायान् वदेति शेषः उपायैराधिगच्छाम इति पाठे पम्
स सैन्या नदनदीपतिं वरुणालयं यथा तराम तथा हे शोपायान्नाधिगच्छामो न जानीमः इत्यर्थः॥२९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवं मन्त्रे उपायमाह एवमिति ॥ २० ॥ शालावालागागानेत्यत्र प्रथमतो कार्यं करिष्यतीत्यभिसन्धाय ज्ञातिकार्यं प्रथमं समुद्रस्योपसंबन्धं दर्शयति । खानित इति सगरेणायं चे
रितिशेषः ज्ञातेः रामस्य सम्बन्धिनः ॥ २१ ॥ एवं विभीषणेनोक्ते राक्षसेन विपश्चिता । आजगामेति संबन्धः ॥ २२ ॥ सागरस्योपवेशनं । उपासनं ॥ २३ ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच विभीषणः । समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ २० ॥ खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः । कर्तुमर्हति
रामस्य ज्ञातेः कार्यं महामतिः ॥ २१ ॥ एवं विभीषणेनोक्ते राक्षसेन विपश्चिता । आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २२ ॥ ततश्चाख्या
तुमारेभे विभीषणवचः शुभम् । सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ २३ ॥ प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत ॥ २४ ॥ स लक्ष्मणं
महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् । सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः स्मितपूर्वमभाषत ॥ २५ ॥ विभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते । ब्रूहि त्वं सहसु
ग्रीव तवापि यदि रोचते ॥ २६ ॥ सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान् मन्त्रविचक्षणः । उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ २७ ॥ एवमुक्तौ
ततो वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ । समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ २८ ॥

प्रकृत्या स्वभावतः राघवस्यापि प्रकृत्या धर्मशीलत्वाद्रोचते स्म अर्थः ॥ २४ स इत्यादि क्रियादक्षः स्वपरकार्यकरणसमर्थोऽपि सत्क्रियार्थं विभीषणवद्बहुमानार्थं सलक्ष्म
णो सुग्रीवमभाषते स्म च ॥ २५ ॥ २६ ॥ उभाभ्यामर्थं कार्यं सम्प्रधार्य निश्चित्य यद्रोचते तदुच्यतां ॥ २७ ॥ समुदाचारोऽञ्जलिबन्धादिरुपचारः तद्युक्तमिति क्रियाविशेष
णम् ॥ २८

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु
॥५३॥

अस्मिन्काले ऽपायोपायज्ञानकाले सुखावहम् पथ्येन कार्यसाधकं नो आवयोर्विभीषणेन यदुक्तं तत्कथं न रोचिष्यति सर्वथा भिमतं विदितमेवेत्यर्थः ॥२९॥ ३०॥ समुद्रो नि
युज्यतां समुद्रस्सेतुबन्धनाय प्रार्थ्यतां ॥३१॥ संविवेश पत्नमकल्पेत् वेद्यामिव हुताशन इत्यनेन निर्जलत्वं समभत्वेव्यज्यते ॥३२॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥१९॥ अथ विभीषणानि र्वि

किमर्थं नो नरव्याघ्रो न रोचिष्यति राघव। विभीषणेन यत्तूक्तमस्मिन्काले सुखावहं ॥२९॥ अबध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन्वरुणालये। लंका
नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥३०॥ विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः अलं कालात्ययं कृत्वा समुद्रोयं नियुज्यतां ॥ यथा
सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालितां ॥३१॥ एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥३२॥ इ
त्यार्षे श्री॰ वा॰ युद्ध॰ एकोनविंशः सर्गः ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालितां ॥ ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् १
चारो रावणस्य राजस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ तां दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रः प्रतिगम्य ततस्त्वरन् आविश्य लंकां वेगेन राजानमिदमब्रवीत् ॥२॥ एष वा
नरऋक्षौघो लंकां समभिवर्तते ॥ अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥२॥ ॥ श्री ३

पनाने तां लंकां गन्तां तेप स्तौति। ततस्तस्मात्दिनात् निविष्टां समुद्रतीरास्थां ध्वजिनीं तां सेनां वीर्यवान् निविष्टि दर्शनसामर्थ्योर्जितः ॥१॥ आत्मनोऽदर्शितः अकाले चारप्रवेशायिद्धानित्य
र्थः सर्वतः सर्वां तां वानरध्वजिनीं व्यग्रः प्रयातत्या दृष्ट्वा वेगेन लंकामाविश्य राजानमब्रवीदिति संबंधः ॥२॥ अगाधः अतलस्पर्शी सेनापक्षे दुःप्रवेशः अप्रमेयः अपरि लप
च्छेद्यः ॥३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सीतायाः पदमागतौ सीतायाः स्थानमुद्दिश्य आगतौ ॥ ७ ॥ बलेत्यस्यं चद्रशपोजनकौ सा काशं नावत्सर्यं तावत्कामं बलमत्रिविशमिति व्यत्ययेनान्वयं गः ॥ ५ ॥ तत्र भूतं यथार्थी
मित्यर्थः ॥ ६ ॥ उपमन्दनं सीतायाः सांत्वं सामम्मे दो वा सुग्रीवं प्रति दंडस्यावकाशश्चत्वा सीतेतिभाव ॥ ५ ॥ आत्मनोर्थं तत्कालोचितकार्यं प्रकुर्वता चेत्यन्वयः सुग्रीवं प्रति साम मे
दमपोगार्थमिति शेषः ॥ ५ ॥ तदेवाह । सुग्रीवमिति यथास्तदेशं तत्तदेशमकामेन तिक्रम्य अंकोवमकान्तरं अत्र क्षमापापान् व्याहितया गिरा ब्रूहीति शेषः ॥ १ तवार्थी

पुत्रौ दशरथस्यैतौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ उक्तमायुषधैते पत्नीसीतायाः पदमागतौ ॥ ७ ॥ एतौ सागरमोसायमत्रिविशेमहाबलौ ॥ बले
चाकाशमावत्सर्वं तोदशयोजनं ॥ ५ ॥ न तत्र भूतं महाराज स्त्रिमंवेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ तवहृतौ महाराज स्त्रिमम हंति वेदितुं ॥ उपम
दनं तात्वं वा भेदो वा चमप्रयुक्तां ॥ ८ ॥ शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच सह सात्यर्थं तत्र धापार्थमात्मनः शुके
नामतदा रक्षोवाक्यमर्थविदावरः ॥ ५ ॥ सुग्रीवं ब्रूहि गत्वा त्वं राजानं वचनान्मम ॥ यथा संदेशमक्लीबं श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ १ ॥
त्वं वै महाराजकुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजःसुतश्च ॥ न कश्चनार्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथापि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ १० ॥ अहं यद्यहरं
भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः ॥ किं तत्र तव सुग्रीव किष्किंधां प्रतिगम्यतां ॥ ११ ॥ ॥ ॥

कोपिनाम्लिष्टामसाहाय्यकरणे माप्यं फलं नास्ति अनर्थश्च कश्चित्सुग्रीव हन्तव्यो नास्ति अतो निष्प्रयोजनमवतिष्ठेचितेति भावः पद्यपि वा कश्चिदर्थो राम तो जातं स्मा
त्तथापि मे भ्रातृसमोसि तथाचमहद्विषये औदासीन्यमुचितमिति भावः ॥ १० ॥ ११

दिशमिति जात्येकवचनं षष्ठ्यर्थे द्वितीया दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥२॥ ३ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकवस्तुदर्शनादुद्बुद्धविरहवेगं सोढुमशक्नुवन्नाचाविचलितो निःशोकश्चेत्यादि
गच्छता कालेन दृष्टप्रोषितजः ॥ शोकोऽपि गच्छतीति प्रसिद्धिः कान्तामपश्यतो मम तु स्मृत्यहन्यहनि वर्द्धते ॥ लौकिकशोकाविलक्षणोयं च्छोक इति भावः ॥४॥ न च शत्रुहृतापाङ
रे स्थिताया अपि तस्याः अन्याहरता समर्थस्य न च किं शोकेनेत्याशयः सन्न तद्विषयोऽपि शोकः किंत्वपभोगयोग्यस्यापि पापा वयसो वैफल्यात्स्मरतापदिस्याहन्मे दुःखमिति ॥ प्रिया

मैंदश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुंगवौ ॥ विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशं ॥२॥ निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः
पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥३॥ शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ॥ मम चापश्यतः कांतामहन्यहनि वर्द्धते
॥४॥ न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति च ॥ एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्त्तते ॥५॥ वाहि वात यतः कांता तां स्पृष्ट्वा मामपि

दूरेऽस्थितेति मे दुःखं नास्ति व्याघातात्पामने रात्रिचरेण हृतेति च न मे दुःखं त्वं हर्तुः शिरः हृतं न नि \\ स्पृश ॥ त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चंद्रे दृष्टिसमागमः ॥६॥
श्चपान ॥ किं त्वस्या वयो ह्यतिवर्त्तते व्यर्थमेव यातीत्येतदेव शोकनिमित्तमित्यर्थः ॥५॥ यतः स्पृष्टस्य स्पर्शस्य विनोदहेतुत्वात्तत्संपादनाय प्रार्थय
ते वाहीति ॥ हे वात मे कांता यातु पातः ॥ पवन स इति तत्र वाहि गच्छ तत्र गत्वा किं कार्यमित्यत आह स्पृष्ट्वेति ॥ तत्र स्थितां तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश किमेतावता वत्सावेत्य
चाह त्वयीति दृष्टिसमागमम मम चंद्रे चंद्राधीनो यथा तथा मे तदायत्तसंस्पर्शोऽपि त्वदधीनः ॥ यथा चंद्रे दृष्टिं प्रणयात्तन्नाल्लिकथा तां दृष्टवान स्मितहृद्यास्य एतत्रामेव

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
श्रीसरस्वती पुस्तक भंडार श्री लक्ष्मण किला अयोध्याजी
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

उ
॥५५॥

म इह वनमाश्रायेनापि त्वया किमपि कर्त्तुं न शक्यमित्याह नहीयमिति ॥१५॥ शुको विहंगमो भूत्वा शुकपक्षी भूत्वा आप्लुत्य चांबरं गमेति शेषः ॥१६॥ सागरस्योपर्युप-
रि सागरस्य मध्योर्ध्वदेशे रावणेनोक्तं सर्वमिदं वाक्यं यथादिष्टमब्रवीदिति शेषः ॥१७॥ तत्प्रापयंतं रावणोक्तं सुग्रीवाय समर्थं प्रापद्यंत गृहीतवंतः लोप्तुं पक्षाविति शे-

नहीयं हरिभिर्लंका प्राप्तुं शक्या कथंचन ॥ देवैरपि सगंधर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥१५॥ स तथा रावणसंदिष्टो रजनीचरः शुको विहं-
गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चांबरं ॥१६॥ स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरि सागरं । संस्थितो ह्यंबरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् । सर्वमुक्तं यथादि-
ष्टं रावणेन दुरात्मना ॥१७॥ तत्प्रापयंतं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः प्रापद्यंत तदा क्षिप्रं लोप्तुं हंतुं च मुष्टिभिः ॥१८॥ स तैः प्लवंगमैः सर्वैर्नि-
गृहीतो निशाचरः गगनाद्भूतले चाशु प्रतिगृह्यावतारितः ॥१९॥ वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् । न दूतान् घ्नंति काकुत्स्थ
वार्यंतां साधु वानराः ॥२०॥ यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रभाषते । अनुक्तवादी दूतः सन् स दूतो वधमर्हति ॥२१॥ शुकस्य वचनं रामः
श्रुत्वा संपरिदेविते ॥ उवाच मा वधिष्टेति घ्नतः शाखामृगगणांस्ततः ॥२२॥

षः ॥१८॥ १९ ॥ २० ॥ प्रयोजकराजसंदेशवादिनो ॥ क्षमोपलब्धो नास्मीत्याह यस्त्विति । भर्तुर्मतं संदिष्टं मार्गं हित्वा स्वमतेन कालदेशान्न्यायार्थमभ्यूह्य दूतः किंचि-
त्संदिष्टं भाषते । तदा स अनुक्तवादी सन् वधमर्हति ॥२१॥ शुकस्य परिदेविते परिदेवनं हृदयं वा कं श्रुत्वा मा वधिष्ट मा वधिष्टेति शाखामृगानुवाच राघवः वचनमार्गे ॥२२॥

रामं
॥५५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवं वचसा हीरिरमिः भयेदर्शितेसति पसलकुः पसवलेन शी प्रगतिर्भूत्वा वचनमब्रवीत २० लोकरावणारत्सनेन तस्मै देशे विनैव गमनेन ततो मेमहदुपमिति तस्मि
ते ॥२१॥ वाकंमत्तिसंदेशाकाकं अदीनमनः अदीनमनस्कः ॥२२॥ अनुकंप्योदयनीयस्त्वनासि आशिष्ट्वं असीतिशेषः अतः सहस्त्रवर्षःसखत्वमिच्छा दिवाक

सच पसलगुर्भूत्वा हीमिदं दर्शितेभये अंतरीक्षे स्थितो भूत्वा शुकोवचनमब्रवीत ॥२०॥ सुग्रीवसमनसंपन्न महाबलपराक्रम
विजित पालवव्रत्न व्योरावणोलोकरावणः ॥२१॥ सएवमुक्तः भवगाधिपहृदासुवंग्मानाम धर्मो महाबलः उवाचवाक्ये स्वनीचास्य
चाशुकं दीनमदीनसत्व ॥२२॥ नमेसिमित्रनतथा नुकंप्योनचोपकर्त्तासिनमेप्रियोसि ॥ अपिष्ट्रिरामस्यसहस्त्रवर्षः सखोसिवाली
वेवधार्हवध्यः ॥२३॥ निहन्म्यहंत्वांससुतेसवंधुं सज्ञातिवर्गाजनीचरेश ॥ लंकांचसर्वां महताबलेन सर्वैः करिष्यामिस
मेत्यभस्म ॥२४॥ नमोक्ष्यसेराघवस्यसर्वैः सेंद्रैरपिमूढरस ॥ अंतर्हितः सूर्यपथंगतोपितथैवपातालमनुप्रविष्टः
गिरीशपादांबुजसंगतोवाहतोसिरामेणसहानुजस्त्वं ॥२५॥ तस्यतेत्रिषुलोकेषुनपिशाचंनराक्षसं त्रातारंसानुपश्यामि

एतुततोरमाणित्वादेववाली वध्योसिरामेणेतिशेषः ॥२३॥ त्वांमनित्रराणमांत्सर्वसमेत्यभस्मनपः २४ मिनगंधर्वंनचासुरं ॥ २६॥
राघवस्यनमोक्ष्यसेत्यवाक्यअसेरसर्पः अंतर्हितो नर्धानप्राप्तोइतिशेषः २५॥ पिशाचादीनामेकैकंससुदितंच त्रातारंनपश्यामि अतएवनर
पचकंचनेतार्थः ॥२६॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥५५॥

नरपावहृत्यितिवहेनगउषमवधीरितिपनतत्वनेकिंवीर्यमित्तिशेष ॥२॰ हात्रिक्षिोवसान्रिध्येरामस्मन्रिधौल स्मणास्मनकाशेन पाशीनाकिंतु हतायो
वैपैगगरहीबानवृद्धासेखबलमितिशेषः ॥२५॥ग्रुम्रेष्ठमहाबलन्यादिरागाकेनवृद्धासेरग्रमर्थः ॥२१॥अपेक्षामितिदेशाभामणामावृत्लमोदृतराएवनेकिं
तुगसतपापरवलपरीक्षामवतिष्ठावाव ॥२१॥ कन्नजाह उलिने हीति रहतिष्ठमानेनसर्वैवलेनउलिते एवंभामामामेवेव्रहमितिउलपामितेपरि

अवधीस्त्वंजनावहंगक्षनेजनत्वुषे ॥२५॥ किंतुमेनामसात्रिधेसकापोल स्मणास्य च ॥ हतासीताविशाला स्त्रीपोवेर
घनेवध्यसे ॥२५॥ महाबलेमहाबानेदुराधर्षेसुरैरपि ॥ नवृद्धसेद्युम्रेष्ठपस्तेमामामागारिष्यति ॥२५॥ ततोवृवौद्धलिसुतोप्प
गदोहीसन्नम ॥ नाप्यंदृनोमहाभारचारकःमतिभालिमे ॥२१॥ उलितेहिवलेसर्वेमनेनेनवतिष्ठमा ॥ गद्धनेमागामहत्वेका
मेतद्धिमुमरोचते ॥२६॥ ततोराजासमादिशान्सममसवलीसुवाग्जगइध्ववंवेषुसविलपंतमनाथवत् ॥२१॥ शुकल
वानेष्वंदैलवतैः सेमपीडितः ॥ बाहुकोशमहात्मानंतामेदशाधात्मनं ॥२२॥ लुप्येतेमेवलास्वभौमि येतमेत्तपाशि

छिन्नतानमिसर्थः ॥२५॥ तन्नाउभावेता ॥२२॥ चैऊं्लंनकोपनेः ॥२२॥ लुप्येतेरसादिश्लोकद्वयमेकं॥ पांचातविंमारिष्यामि जापेरावितचपाम॰
वाक्ये लुप्येतेछिद्यतेपाचातिमिमचतिरावः अहोतचवचनं अहमेववानापीउपानीवितपदिनशीनशयांतानिंपसानाम्भोभापेजातवानस्मियांचतातिपसानाम्भो
नारिष्यामि एतस्मिन्नतरेकालेजन्मागतायोर्मसवन्नि निकालेणपाद्दस्तमंहतेततंत्वंदजस्ुपपयेथाःमातुषाःपदीहत्वया निवासितताऽनेन्नो वितंजन्नामिस्यर्थः ॥२४॥

ए५

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

२५ ॥ नक्षत्रपत् वक्षान्मवर्न्नेपित सवतो हत श्रागतरविवृषभो सेलोतदस्या शुक्ले ॥ २६ ॥ इति विंशः सर्गः ॥ २० ॥ एवं मासेगो केपरस्मिन्पेकोन रवीमंगोति दितकथा
शेषस्य पास्रेपति ततरतिनतः शुक्रमोचनानंतरे सा गा वेला पादर्भाना क्षीयमि सूदनोप्यकं मासु वंसतनुमहोदधे ज्वलितं त्वासनमभोगाभवा ऊस्य पक्षाय उपधानी
कृत्स्नातिशिष्येस्य द्रामिसल्पेन शोपितवान् वाङ्वर्णपति ॥ नातरूपैति ॥ उत्तरश्रेपोष्यावास कालेजातरूपमयैः सवर्णमयेश्च कादलमयैर्मूषितोम्भूषिते ॥ एककाल्पो
एतस्मिन्नेतरेकालेयन्न पायश्च येलते ॥ सर्वेतदपपधेषा ॥ नयांचेपदिमावित ॥ २५ मायतपत्न्यानम्स्त्वात स्मादेवितं वानल्म
व्रवीद्वमोस्यतांहतश्रागतः ॥ २६ ॥ इत्यार्षेश्री॰ वा॰ शु॰ विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ततः सम्मा वेलायाद र्भानात्मीय्यकं स्त्रेज लिमा
मुखः हत्वाभतिशिष्ये महोदधेः ॥ १ ॥ वाङ्मनगभोगामस्य पक्षायाति दनः जातरूपमयैश्च वमूषतोम्भूषितंघरा ॥ २ ॥ म
णिकांचनके प्रस्नमवामूषयेः सुजोपमनारीणामभिमरएमनेकधा ॥ ३ ॥
गमवधे दार्थः ॥ १ ॥ मतपादिस्त्रकामचराता निमूषणानि येषतः पमनारीणामन्नमक्षात्रीजनमासजे वाङ्मिनेकधालपनाले कारादिकाले म्मि मृष्टंस्य २ ए
मस्पैक पत्नीत्वात्समनारीत्वेन स्पेशधा म्मो विवाक्षिताः ॥ ३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ग्र.
।।५६।।

प्रात्त्वाऽस्य वैचेत् गंगासागरसिंधुः स्नानाय सूर्यस्यार्धं वा मिते जातं गंगासंगमे न वाल्ये प्रभुका पौ एति रुद्रैः सुरैः सुरैः कुम्भमैत्रित्रिया वर्णनीय रूपशोभितमित्यर्थः ॥७॥ पुराणापनेतं सततलिका सप्रेत
स्ये सीतापाऽन्नमोगेन सिता सोशोभितं तत्तन्मूलतं गंगाजलं निषेवितं गंगाजलेन नैमल्ये सकलं स्व संभोगं प्राप्नोति वृक्षिते ॥५॥ संयोगे पुण्डप्रापां वक्त्रप्रायोप्रोप्राग लवत्सा तिसप्रति
भरनिवार्य अन्तस्य प्रान्तगो शोकवर्द्धने दीर्घे दीर्घकालेन सुहृत्संगेन सम्यक्पाप्रकृवागतः श्रोत्रो पस्य सौभाग्यं तौम्यं शकेवलं स्वप्यापाश्रपमाले व नम्यते ॥६॥ पुनः स्नुरूपं

चेद् गंगासागरसंगमे वृषभस्नात्वा दधि वा मिते ॥ बाल्ये स्वयं प्रकाश्यं प्रश्रु चेदं ने सप्रशोभितं ॥४॥ प्राप्नुवने चोत्तमांगेन सीतापाः शोभितं पुरा तस्य कस्येव
हि गंगाजलं निषेवितं ॥५॥ संयोगे गंगासंगकाले प्रापसरणा शोकवर्द्धने सुहृत्संगेन दीर्घसागरतस्य पापक्षये ॥६॥ अत्र स्नातो व पुनः सर्वं
स्याद्यात विहितं तच्च दक्षिणो दक्षिणो वाहुः महापापैः प्रमुच्यते ॥७॥ गंगासहस्रे सुदानस्य पारम्यपुनोत्तमं स्वपमे प्रातो वापि तरणीसाम
एव वा ॥५॥ इति गोमतीकल्पमहावाहुर्मेहोदधिं ॥ अधिपिप्पे च विधिवत् स्नात्वा निपतो मुनिः ॥८॥ तस्य नाम स्वप्नमस्तु कुशास्त्री
तोऽपि हीनतले ॥ निःपापाद सर्व सप्तति पापाक्षिप्तो जितेन्द्रियः ॥९॥ ॥ ॥ ॥

सप्रेप प्राप्तवानितस्य स्नातार पुनः पश्यपते येन लताश्रयायातासुर्विह न च चेत्या यात किं पापं कित मित्यर्थः एतादृशः सर्वभूते स्यु ॥ उत्तमांगो मह लवम दाना र
क्षितो वाहुरपुप्राप अक्षत्रिदिनस्यामान पापस्वत्रस्य सागरस्य मध्यादेन मे सर्वस्य स्नानं वापि स्नात तत्स्य पापस्य स्तोत्रो सागरस्य मतो मध्यमे व स्नानादि निष्ठितं निश्चय पेक्ष
त्वादक्षिणो दक्षिणएव वा न विधिमयतो पापि स्तुहो निपतः कापि कनिष्ठम वा नस निर्गोनीति मे महोदधिं सुदृश्य अधिपिप्पे रसपेक्षित शोनाच्च यः ॥८॥ नि
पापादमप्रकृतस्य अमतस्नात निपापमसेत्यर्थः ॥९॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सः अगुरुस्तत्रेणतात्स्यात्मिस्यादिस्वकतिवीर्यः नयनः क्षमादि उपायानोपयोचितप्रयोगज्ञः धर्मवत्सलः शरणागतास्त्राणं दक्षमी श्रीतिमान् अपासत उपास्तं वा ॥१॥
एवंपृथाशगत्वं शरणागतत्वेपि प्रकलप्रदानाभिमुखाभावात् सागरस्य सापराधत्वे दर्शयति ॥ नचेति मंदोमंद द्युहिः ॥२॥ समुद्रसक्रुद्धः समुद्रं प्रक्रुद्धः ॥३॥ अवलेप
रूपं दृष्टिमित्यंवाक्यं ॥ स्वप्रमात्मानं नदर्शयतिरतिपत् अपि समुद्रस्य अवलेपोगर्वः वर्जितरतिशेषः ॥४॥ प्रशमश्चैवेन शोति ॥ क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं आर्ज

सत्रिरात्रोषितस्तत्र नयसो धर्मवत्सलः उपासतनतदाणमः साग्रं समितं पति ॥१॥ नचदर्शयति रूपं येदोणमस्य साग्रः गपतेनापि
एमेणायथाहमपि पूजितः ॥२॥ समुद्रस्ततः क्रुद्धो णमोत्क्रांतलोचनः हम्यीपस्य सवाचेदंल क्ष्मणं धणपलसत्तां ॥३॥ अवलेपः
समुद्रस्य नदर्शयतिपल्वपं ॥४॥ प्रशमश्च समाचैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ असामर्थ्यफलाह्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥५॥
आत्मप्रशंसिनं दृष्ट्वं विपरीतभावकं ॥ सर्वत्रोत्कृष्टदंडं च लोकः सत्कुरुते नरं ॥६॥ ॥

वं कौटिल्याभावः प्रियवादिता चेति सतां गुणाः निर्गुणेषु दयागुणहीनेषु अवलिप्तेषु तद्विषये असामर्थ्यफलाः सर्वशक्तियुक्तोपि दृष्टविषये प्रशमादिपर
श्चेन्नप्रशक्तं प्रमंतप्रस्थः ॥ अत एव दंडस्यैव विषय इति भावः ॥५॥ आत्मप्रशंसिनं शौर्यादिगुणानाविष्कृतं हृत्तपाम्लापमानं ॥ दृष्टं दृष्टंत्रं दृश अथ
मंपवनै साहसिकं ॥ विपरीतभावं कंरतसतः स्वगुणाख्यापनप्रयपरीक्षावनशील ॥ सर्वत्रमाणिमा चेउत्कृष्टंदंडं लतवंदं नरं लोकः सत्कुरुते बहुमन्यते ॥६॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
।।५५।।

कीर्त्तिर्दैर्घ्यं तत्ख्यातिर्यशः स्वदेशाति णम् हू निजयो वा लोके साम्ना प्राप्तुं न शक्यत इत्यन्वयः ।।१८।। अथ मद्बाणनिर्भिन्नैः रुत्प्लवद्भिः सर्वतः प्लवद्भिर्मकरैर्निरुद्धतोयं
मकरालयं दितनोयं मकरालयं पश्य पश्य ।।१९।। भोगिनो नागा नागपर्याया भोगा निर्भिन्नानि विवृतानि वत्समार्पमत्स्यानां महाभोगानि महाशरीराणि मया भिन्नानि पश्य ।। करिणां ग

न साम्ना शक्यते कीर्त्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ।। प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिन् जयो वा रणमूर्द्धनि ।।१८।। अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकराल
यं ।। निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः ।।१९।। भोगिनो पश्य भोगानि मया भिन्नानि लक्ष्मण ।। महाभोगानि मत्स्यानां करिणां
च करानिह ।।१९।। सशंखशुक्तिकाजालं समीनमकरं शनैः ।। अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ।।२०।। क्षमया हि समायुक्तं माम
यं मकरालयः ।। असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ।।२१।। न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ।। चापमानय सौमित्रे श
रांश्चाशीविषोपमान् ।। समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यांतु प्लवंगमाः ।।२२।। अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरं ।।२३।। वे
लासु कृतमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलं ।। निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयं ।।२४।। महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलं ।।२४।।
एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।। बभूव रामो दुर्द्धर्षो युगांताग्निरिव ज्वलन् ।।२५।। ।।

जाकाः मे त्वया नोकरा भिन्ना मया पश्येति शेषः ।।१९।। अथ शंखजालशुक्तिकाजालसहितं समुद्रं युद्धेन बाणमहारेण परिशोषये पश्येति शेषः ।।२०।। असमर्थमिवि
षये इति शेषः ।।२१।। स्वदेवे भवन्मम शाम्याह चापमिति ।।२२।।२३।। वेलासु कृतास्वेषु कृतमर्यादं तटेषु लंघनेन कृतनियमं निर्मर्यादं लंघितवेलं करिष्यामि ।।२४।।२५

रा॰
।।५२।।

यु॰
।।५५।।

कीर्त्तिर्दिगन्तव्यापिनी यशः स्वदेशव्यापि रणमूर्द्धनि जयो वा लोके साम्ना प्राप्तुं न शक्यत इत्यन्वयः ।।१८।। अथ पश्य मद्बाणनिर्भिन्नैरत एव मत्स्यादिभिः प्लवद्भिर्मकरैर्निरुद्धतोयं
मकरालयं पश्य ।।१९।। भोगिनो नागा नाम सर्पास्तेषां भोगानि शरीराणि लक्ष्मीकवत्सं मार्ग मत्स्यानां महाभोगानि महाशरीराणि मया भिन्नानि पश्य ।। करिणां ग

न साम्ना प्राप्यते कीर्त्तिर्न साम्ना प्राप्यते यशः । प्राप्यते लक्ष्मण लोकेस्मिन् जयो वा रणमूर्द्धनि ।।१७।। अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकराल-
यं । निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः ।।१८।। भोगिनां पश्य भोगानि मया भिन्नानि लक्ष्मण । महाभोगानि मत्स्यानां करिणां
च करानिह ।।१९।। सशंखशुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः । अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ।।२०।। क्षमया हि समायुक्तं माम-
यं मकरालयः । असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ।।२१।। न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः । चापमानय सौमित्रे श-
रांश्चाशीविषोपमान् ।। समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवंगमाः ।।२२।। अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरं ।।२३।। वे-
लासु कृतमर्यादं सहसोर्मिसमाकुलं । निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयं ।।२४।। महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलं ।।२४।।
एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः । बभूव रामो दुर्द्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।।२५।। ।।

जाकारमत्स्यानां करान्भिन्नान्पश्येति शेषः ।।१९।। अथ शंखजालशुक्तिकाजालसहितं समुद्रं युद्धेन बाणमहारेण परिशोषये पश्येति शेषः ।।२०।। असमर्थं विवि-
षये इति शेषः ।।२१।। एवंविधक्षमाशाम्याहं चापमिति ।।२२।।२३।। वेलासु कृतमर्यादं तटं लंघनेन तत्र निर्मर्यादं लंघितवेलं करिष्यामि ।।२४।।२५

रा॰
।।५२।।

सोऽर्धूतः शनैः संपीड्य संपीड्य अनर्थे संक्षोभं कृत्वा जगत्कंपयित्वा स्वामी यो वेगोतिशेष॥ उपमानि विधिना विधानात् समो च शान्तकालः वर्द्धमाना निवृत्ति संबंधः ॥२६॥२५ समुद्रस्य तोयवेगः
नलक्षोभः समाहत वेखः वाणगणाभवन्नितमाहत शब्दसहितोमहायोगेवमव॥२५॥२२॥२०॥२१॥२३ तथा वेन एवं संधानाद्वेष म्पस्मृतं॥ अपमनेपञ्चपाराक्षेत्रवेभ

संपीड्य च क्षुतः सोऽकंपयित्वा शीघ्रं जगत्॥ समोच विधिना तथा चक्रानि वशान्तलत्तः॥२६॥ तेन्वलं तोमहावेगा सेजसातायको
नमाः प्रविष्टांति समुद्रस्य जले विचलपक्वगो॥२५॥ ततोवेगः समुद्रस्य समीनमकरो महानसंभ्रमहायोः समाहतवलध्या॥२५॥
महोर्मिजालवितता॥ शब्दमालसमावृतः सक्षुभ्यत्पाववृतोर्मिः सहसासौ महोदधिः॥२२॥ व्यथिताः पत्रगाश्चास्नदीसास्यादी
तलोचनाः दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः॥२॥ ऊर्ध्वं पः सिद्धराजस्य सनत्कुमकामध्या॥ विस्मदरसेकाशाः तमसे
हुः संपतनं॥२१॥ आघूर्णितंतरोगो घः संभ्रान्तो गणपक्षसः॥ उद्वृत्तिनमहायाहः सपोषो वृद्धमालय॥२१॥ पक्षोतः समन्ततः
२१॥ आघूर्णिततरंगोघः संभ्रान्तोरगराक्षसः॥ उद्वृत्तिनमहाग्राहः सघोषो वरुणालयः नत्तलुतेनपवनस्य वेगेमकर्पमाराक्ष
तुपमेमेय॥ सोभिविह्नलसविनिश्चसंतं मामेतिमुक्त्वा क्षतगाललेवे॥२२॥ सत्तद्धि नाषिसुदक्षेणवान्नतसं पत्स्यते वीरतमससकार्ये
धतुः मकर्षमात्तो श्रीयश्रासेधानापेतिपावः कीर्पवविनिश्वसंतं तपवे॥ भवद्विधाः क्रोधवशानयांति दीर्घं भवास्म श्रपतु साक्षुवत्तं॥२४॥
सोविविह्नलसोपगम्यमामेतत्का समुद्रसतवनापानेनकार्यसुस्तुत्काक्षतगाललेवेक्षतवानिस्वर्थ॥२२॥ उदक्षेते द्विनावानेविनापि साक्षुवत्तंसमाचीर्णोपाप
मेवदीर्घं पथाभवजितयामवानपप्रणत॥२४॥

पु०
॥५८॥

कश्मिति वुवद्भ्रिश्रह्मप्यादिर्मिहताखरेणमामेतम्राश्वोहाहेति शावः हतसमर्थाः ॥ ३५ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ मध्यमे विश्रीषणानुपसामागरं परं एक्सेनवान्तमित्रगागते
चाघमानपेति वा चामीवषिभ्यातदाप्यनाविः हतनिजरूपेतेपारे ः मध्यौस्म्यतावतापानागतमीतिसमादपितंवत्स्याखुसंधानभौ पक्रमते इत्यर्थेति सपाताले पातालपर्यंत
मित्यर्थः ॥ १ ॥ शारनिर्दग्धतोयस्य निर्जलस्य समर्थः प गिरुष्क्रसमम्पे तनेलश्रस निहतानिसत्वानि पादौ सिपस्पतेम हान् पांशुवतिसन्ध्योरुणं त्यघतेऽमुत्र

अंशुमन्तं हितं प्राप्ति तथांतगरं स्वेव ह्यार्षिमिश्रे वसुरिषि मिश्र ॥ शावः कृतः कश्मिति वुवद्भिर्मामेतिचोक्ताम हताखरेण ॥ ३५ ॥ इ
त्यार्षे श्री० वा० सु० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ अथ योवाचाशुमंशंशे सगरं रघुनन्दन वचः श्रेयं वाघाषपियामिति पातालम्
हार्णव ॥ १ ॥ शारनिर्दग्धतोयस्य पातिमुष्क्रसमागरं मया निहतसत्वस्य पांसुरूलस्य चेतमहान् ॥ २ ॥ म क्रासिकनिसृष्टेन शास्त्र्ये
णासागर पारे तेयागमिष्येतियद्रिर्वसेवे गमा ॥ ३ ॥ विचित्रत्ताभिजानासि पौरुषेनाद्विक्रमं। दानवालयसंतापेम त्वो
(नागमिष्यसि

तेवुर्जमानसपापेलद ॥ १ ॥ नलसकलजलशोषणेन पाताल मात्र दरिशो षाकृत्रगमनासंभवमत्वाह मन्यामुके तिशख
र्षेण शास्त्रेनेन सेतुस्यानीयेनसेतुर्वेधनादिवन्किं शोभेन भवेदिति भावः ॥ ३ ॥ विक्रमेण नो परिमासे हे वेसनजलसंभनतुक्षोषणादिशक्तिं त्वत्पविक्रमे विचि
त्वेन विशेषेण पश्यलोचयत्वाभिजानासि पेरु षश्च स्वबलेसाजन्स निवेषनं शराणां पेरुषम् त्वं ना भिजानासि हे दानवालयसन्तापन। त्वां विनसंतापेना
वागमिष्यसि नत्वाम्प्रति स स्के तिशेषः ॥ ४ ॥

राम
॥५८॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पावत्त्वम्भसेजैर्भविष्यन्तलावदम्यपोरख्यायमितो गृहीत्वा मरुरोहीणगणोः महर्किषिं धांगच्छ २४॥२५ एतद्वाक्यं समाकर्ण्य पापवोधकं वाक्यं । तदेवाह देवासुरेशि
ति ॥२६॥ स्पर्शपतरुवित्स्पर्शो विषयः एतास स्पर्शो शुभ्रविषयेलस्पर्शवेधनरूपेको विदंत्यपिशास्त्रविदो पिसुह्रदुद्गच्छादर्पेतोमायर्यैदृजिह्वदात्मानं मध्वकारस्यन्तो
नघ्रः ॥२५॥ मंत्रयत्नाभिर्मंत्रैर्पचुरभिर्विधाभिर्मन्तसैनीमम्भृतिर्भिनं श्रद्धाल्पर्द्धिमान्पगसत्नुनश्च भास्मानपि चिकित्सातिश्चचिकित्सत ॥२५॥ अस्तु किं मकवे

षह मरुरोहीणगणैर्लब्धसंज्ञावीरस्मै ॥ गच्छत्वं भ्रातुरोगस्य किंक्षे धांगमूलस्मारैः ॥२४॥ अहं तु गावणो हत्वा घपत्रं समहवोधवृ ॥ मेषि
लीमानपिष्यामिशाक्रोनशामिवृम्रिये ॥२५॥ सुवेतत्द्वानौं द्रुमसुषेणोवाक्यमब्रवीत् ॥ देवासुरैर्महाभद्दमनुमस्तेपुरातन ॥२६॥
तदास्मदानवाद्ध्यानशास्त्रैस्पर्शको विदान ॥ निजघ्नुः शास्त्रविदषः छाद्यंतो मुहुर्मुहुः ॥२७॥ नानानीत्रश्च संज्ञांख्वपठसे
स्त्र वृहस्पतिः ॥ विद्याभिर्मंत्रयुक्ताभिरौषधिभिश्चिकित्सति ॥२४॥ नास्मेषुधाम्मानपि तेक्षीरोदं यांतु सागरं ॥ जवेनवानराः
शीघ्रेसंपातिपनसादयः ॥२८॥ हरयस्तु विजानंतिपार्वतीस्तामहोषधीः संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मितो ॥३०॥
तत्राहताविति ॥२८॥ ननुजाने किलानयनेतत्राहहरयाविति संजीवकरणीमित्यर्धमेकं वाक्यं शल्यांविशल्यकरणी ॥ देवेनब्रह्मणानिर्मितां अत्र
स्मानयितुं यान्तिन्नुषम्यते ॥ अत्र तपोखोयपेगारिति भावः ॥३०॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥१२६॥

रथिनाः मालावनपरस्यारत्नक्राः कुणपाशनाः गृध्राः ॥२१॥२२॥ प्रतिलोमं प्रतिकूलं ॥२४॥२५॥२६॥ अभिनिष्क्रम्य पुरात् दिशि शेषः महोध्र
ध्वजाग्रे रथिनाश्चैव अभिनिपेतुः कुणपाशनाः ॥ रुधिरार्द्रो महान्श्वेतः कबन्धः प्रतितो भुवि ॥२२॥ विश्वं चोत्सृजन्नादं धस्त्रा
क्षस्य समीपतः ॥ ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ॥२३॥ प्रतिलोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिस्वनः ॥ तिमिरौघावृतास्ता
स्त्रे दिशश्च न चकाशिरे ॥२४॥ स तूत्पातांस्ततो दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ॥ प्रादुर्भूतान्सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभ
वत् ॥२५॥ मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥२६॥ ततः सभीमो बलवान्निर्ययौ रथेनाभिनिष्क्रम्य रणो
त्सुकोऽबली ॥ ददर्श नातिदूरस्थां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूं ॥२७॥ इ॰ श्रीवे॰ रा॰ यु॰ ए॰ क॰ पं॰ चा॰ श॰ सर्गः
५१ ॥ धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमं ॥ विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकांक्षिणः ॥१॥ तेषां तु तुमुलः शब्दः संज
ज्ञे कपिराक्षसां ॥ अन्योन्यं पादपैर्घोरैर्निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥२॥ राक्षसैर्वानरा घोरा विनिकृत्ताः समन्ततः ॥ वानरै राक्ष
लपस्तु इलकल्यां ॥२७॥ इत्येकपंचाशः सर्गः ॥५१॥ ५२ ॥ समीकृताः ॥ प्रतिजघ्नुरर्थः ॥ साश्चापि पिष्टैर्भग्नो समीकृताः ॥३॥ राम॰
॥३॥
॥१२६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

निषसुरोम्भूषणो ॥ २१ मेचकेनम हता श्रोणी सूत्रेण कपिलस्त्वेण च ह्याबभौ ॥ अमृतोत्पादने नद्धो विनिकेनभुजंगेन वासुकिनानधो मंदरः ॥ २२ ॥ सकुंभकर्णभारत
हेमवर्णताम्रधोक्षिमहाभास्वम ॥ यद्वा लेलायमानस्याप्यमानानस्य वृहन्नारोस्तहतस्मतिनया ॥ अनेकफलमाल्मिर्मितमिव स्थः निवाते वातमवेक्षानिवाहके यद्वा वि
वातेश्चाब्धामेयलेपदम्मतन्निवातमुदाहृतमिति कोशः तत्काचनेन कवचमाबध्यमानः आबध्नताग्निरिवाबभौ विकिणाव्यलयः ॥ २३ ॥ सवो मर्त्यरमस्त वीणः सर्वाभ

कांचनांगदकेशानिष्काभरणभूषितः कुंभकर्णो वहन्तूर्णः मुहूर्तेनाग्निरिवावभौ ॥ २४ ॥ श्रोणीसूत्रेणमहतामेचकेनविरा
जता ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजंगेनेव मंदरः ॥ ३० ॥ सकांचनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा आबध्यमानः कव
चेरराजसंध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३१ ॥ सर्वभरणसर्वांगः शूलपाणिः स राक्षसः त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवा
वभौ ॥ ३२ ॥ भ्रातरं संपरिष्वज्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणां ॥ प्रणम्य शिरसा तस्मै संप्रतस्थे महाबलः ॥ ३३ ॥ तमाशीर्भिः प्रशस्ता
भिः प्रेषयामास रावणः शंखदुंदुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ ३४ ॥ तं गजैश्च तुरंगैश्च स्यंदनैश्चाम्बुदस्वनैः अनुजग्मु
र्महात्मानो रथिनो रथिनां वरं ॥ ३५ ॥ सर्पैरुष्ट्रैः खरैः सिंहैर्द्विपैर्मृगद्विजैः ॥ अनुजग्मुश्च तं घोरं कुंभकर्णं महाबलं ॥ ३६ ॥
स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः मदोत्कटः शोणितगंधमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३७ ॥

रणायजन सर्वांगः त्रिविक्रमेषपादस्यासेषकृतोत्साहः ॥ ३१ ॥ ३४ ॥ अंबुदस्वनैः स्यंदनैश्चमहर्मेघ्यामासेत्यर्थः अनुजग्मोति तावत्प्रेषितास्तेषि
षः ॥ ३५ ॥ सर्पादिभिर्वाहनैश्च अनुजग्मुः ॥ ३६ ॥ मदोत्कटः स्वाभाविकमदेनमत्तः ॥ ३७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

उ ।रस॥३९॥ वहुव्यामाः वहुव्याममात्राणः व्यामोवाल्मोः सद्भपोवीर्योत्तनयोत्तिपिंगेतरमित्सभरः वहुव्याममात्राण्यपीपादीतुघम्पात्वपुरीतिसंवर्षकताल
॥१२१॥ स्कंधान्तालकोशान्॥४०॥ अथास्यः मालेकाशतोम्पादम्पादिसर्य॥४१॥ तस्येक्षणदर्शीनेक्षतुः शतेतिपाणिणाहोविशालतिर्यक्देहप्रमाणमिदंशतक्षतुः

पदातपश्चवहवोमहन्तादम्महाबलाः॥ अन्तरात्समाभीमाभीमाक्षाःशाखपाणयः॥३४॥ रक्ताक्षाःसुमहाकायानीलोजन
चयोपमाः प्रलातुयम्परवैशश्चनिशितोश्चपालवान॥३९॥ वडव्यामांश्चपृथिवानगराश्चमशेलान्निच॥ तालस्कंधांश्च
विपुलानसेपरणोयान्दरासदान॥४१॥ अथासहूतरायदाहणंयोरदर्शने॥ निष्पपातमहातेजाकुंभकर्णोमहाब
लः॥४०॥ क्षतुःशतपरिणाहःसषदशतसमुच्छ्रितः रौद्रःशकटचक्राक्षोमहापर्वतसन्निभः॥४१॥ सन्निपत्यचरक्षांसि
दग्धशैलोपमोमहान॥ कुंभकर्णोमहावक्त्रःमहसन्निदमब्रवीत॥४२॥ अथवानरराजस्यानांम्ह्यस्थानिभागशःनि
दहिष्यामितंक्रुद्धःशलभानिवपावकः॥४४॥ नापराध्यंतिमेकामंवानरावनचारिणः॥ जातिरस्माद्विधानामासपरेष्यानोविभ
षणे॥४५॥ पुरारोधस्यमूलेतुराघवःसहलक्ष्मणः हतेतस्मिन्हतंसर्वतंवधिष्यामितोयुधि॥४६॥

तमगाढ्यहर्षोन्नत्सुमः॥४१॥ सन्निपत्यवच्य॥४२॥४४॥ वानरस्यानोरथानिहनिष्पामीसुक्तानिरपराधास्तेनहन्यः किंतराम्सर्वमर्वापाराधमूलत्वादेतत्स
रस्माहनापराध्यतोविनापराध्यंतिलक्ष्मणरतिशेषः किंतुसाजातिवीनस्जातिरस्माद्विधानापरैष्यानानोविभूषणमलेकारः॥४५॥ अत्रतत्सैःराहवरोधस्य ए
मूलेरायवाणवहंतव्यस्तस्मिन्हतेसर्वहतंभवत्यतस्तमेवयुधिवधिष्यामि॥४६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

कुंभकर्णस्य रक्षसश्चाक्रोशं वेति शेषः नादं चक्रुः । रक्षसां प्रति शेषः ॥ ७ ॥ ७४ ॥ गर्दभारुणाः गर्दभसूत्राः अश्वकाः उल्लमृगाः स्यमृगाः ॥ ७८ ॥ सज्वलकवलैः सांगार
पीडैः हतास्त्यमौ ॥ ७९ ॥ सज्वलकवलैः सांगारपीडैः ॥ ५० ॥ सव्यो वामः सव्यस्यापसव्येन नयेनापि सेव्यते ॥ ५ ॥ ५२ ॥ अचिंतयन् अगणयन् ॥ ५३ ॥ तद्

एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुंभकर्णस्य रक्षसः । नादं चक्रुर्महायोधाः कंपयंतः स्म वारणं ॥ ४८ ॥ तस्य निष्पततस्तूर्णं कुंभकर्णस्य
धीमतः । बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समंततः ॥ ४९ ॥ उल्कासनिसुचो मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः । ससागरवना चैव वसुधा
गवेपत ॥ ५० ॥ घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः । मंडलान्यपसव्यानि बबंधुश्च विहंगमाः ॥ ५१ ॥ निष्पपात च गृध्रो
स्य शूले वै पथि गच्छतः । प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुरकंपत ॥ ५२ ॥ निष्पपात तदा चोल्का ज्वलंती भीमनिःस्वना ॥ आ
दित्यो निष्प्रभश्चासीत न च वातः सुखोऽनिलः ॥ ५३ ॥ अचिंतयन्महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् ॥ निर्ययौ कुंभकर्णस्तु कृ
तांतबलचोदितः ॥ ५४ ॥ स लंघयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसन्निभः ददर्श चाभ्रघनसंकाशं वानरानीकमद्भुतं ॥ ५५ ॥ ते दृष्ट्वा वा
नरश्रेष्ठा राक्षसं पर्वतोपमं ॥ वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५ ॥ तद्दृष्ट्वा वानरानीकं प्रतिमं चंडदिक् प्रोद्भ्रवदिभ्रमिवाभ्र
जालं सकुंभकर्णः समवेक्ष्य हर्षात् ननाद भूयो घनवद्धनाभः ॥ ५६ ॥ ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य पे
तुः स वेगात् वहवो धरण्यां निकृत्तमूला इव सालवृक्षाः ॥ ५७ ॥ ॥

हनस्य महाबाहुनाभावात ॥ सद्यामिति अभ्रघनसमत्वं अभ्रसंघात तत्तुल्यं ॥ ५७ ॥ ५५ ॥ अभ्रजालं अभ्रसंघात ॥ ५६ ॥ ५८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

विउलपाखवानितिशलवदिस्समाप्नुसाउधं ॥ किंकारंख्वान ॥ किंकरोमिस्तुपास्थितोदंडे स्पासीतिनयो कौउगोतेमुसुः कालाग्निरुद्रवविनिर्गतेन ॥४४॥ रतिपे
चषष्टितमः सर्गः ॥ ॥ नियातान ॥ श्रशनियोषानविधमनदहन ॥ २३४ ॥ आत्मनः ॥ आत्मसंवेधीनिवीर्याणि ॥ शरक्कमान ॥ अभिजेनानिमशस्त्रवुलानि ॥ ॥

विउलपाखवानसकेभकर्णो विनिषन्नायविनिर्गतो महात्मा ॥ कपिगणमपमारयन्नसमीमः सुसुविकिंकरंडवानगोते
॥४५॥ इत्यार्षे॰ वा॰ पु॰ पं॰ चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ सलेषपिलाममाकारेगिरिकूटोपमोमहान ॥ निर्ययौनगराच्छूर्णं कुंभकर्णोमहा
बलः ॥ १ ॥ सननादमहानादं समुद्रमभिनादयन ॥ जनयन्निवनिर्यातान विधमन्निवपर्वतान ॥ २ ॥ तमवध्यंमघवतायमेनवरुणे
नवा ॥ मेक्ष्यभीमाक्षमायांतेवानराविप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥ तांस्तुविद्रवतोदृष्ट्वावालिपुत्रोंगदोब्रवीत ॥ नलंनीलंगवाक्षं
चकुमुदंचमहाबलं ॥ ४ ॥ आत्मनोप्यत्रविस्मृत्यवीर्याण्यभिजनानिच ॥ क्वगच्छथभयत्रस्ताः प्राकृताहरयोयथा ॥ ५ ॥
साधुसौम्यानिवर्तध्वं किंप्राणान्परिरक्षथ ॥ नालंयुद्धायवैरक्षोमहतीयंविभीषिका ॥ ६ ॥ महतीमुत्थितामेनांराक्ष
सानांविभीषिकां ॥ विक्रमाद्विधमिष्यामोनिवर्तध्वंप्लवंगमाः ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेणतुसमाश्वास्यसंगम्यचततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिह
स्ताहरयोयुद्धायांतःस्मगतास्थिरे ॥ ८ ॥ तेनिवर्त्यतुसंरब्धाः कुंभकर्णंवनौकसः ॥ निजघ्नुःपरमक्रुद्धाः समदाइवकुंजराः ॥ ९ ॥ प्रा
एतरुक्षोद्यताःसर्वाभिर्न्नालेनसमर्थ्य ॥ विभीषिकामपजन्नकथ ॥ शुभिर्गिरिशृंगैश्चशिलाभिश्चमहाबलाः ॥ पादपैःपुष्पिताग्रैश्चहन्यमाना
नकम्पतहर्षवेषमसोनाद ॥ ॥ ॥ निवसन्निवतामकृत्वा ॥ १ ॥ मांशुमिरूत्वते ॥ ॥१०॥

॥:॥ हुतुहिलिलि

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥१॥ ममैव यद्दत्तो हे समर्थ ॥ १२ ॥ निरुत्सा निक्षिप्तात ॥ १३ ॥ नावलोकयन्न त्रस्यन्देहं नालोकितवंत ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्थलानि यद्दत्तानि स्थूलकृष्ण ॥ १६ ॥ निपेतुः उ
हार्थमित्ति शेषः ॥ १ ॥ १७ ॥ पुरे मयानीवीयुष्माकं सर्वां महीपरिक्रम्यापि गत्वापि स्थानं मातिशं न पश्यामि सुग्रीवात्तां विना गतानां वपुसमर्वथैतिभावः ॥ श्वतः

श्रुस्रगात्रेषु पतिता भियंते शतशः शिलाः पादयोस्तु क्षिप्ता याश्वयायाः पेतुर्महीतले ॥ १ ॥ सोपि सेमानिस्तं कुहोवानरगणो
पहीजसा ॥ मेमय्यपस्मापन्नो वेनास्पथिरीवोत्थित ॥ १२ ॥ लोहिताद्रीमुहायः शैलेन संस्मादृता निरुत्साः पतिता भूमौ नात्र
उष्णारवृद्धमा ॥ १३ ॥ लघुपतः मक्षा वैतो वानरानावलोकयन् केचित्तत्र संद्रेपतिताः केचिद्गगनमाश्रिताः ॥ १४ ॥ वक्ष्य
मानास्तु तेवीरा स्वसेनवलीयसा ॥ सागरे पेतुर्वैतीरार्ताः पथानेनैवदृदुवः ॥ १५ ॥ ते स्थलानि तथा निम्नं विविर्णावृदना भयात
त्रक्षावेक्षानुसमारुयः गोपुच्छान्त्वाक्षिप्ता गुहाः ॥ १६ ॥ निपेतुः सवृगाः केचित्केचित्तत्रैवावतस्थिरे ॥ केचिद्भूमौ निप
तिताः केचित्तत्र समन्नारव ॥ १७ ॥ तान्समीक्ष्य गदो भयात्तवानराणिदमब्रवीत ॥ श्रवृत्तिषत्तपद्यामो निवर्त्तिषु सर्वगमाः
॥ १८ ॥ भयान्नौवीन पश्यामि परिक्रम्य महीमिमां ॥ स्थानं सर्वैं निवर्त्तिषु किमात्मनपरिक्षय ॥ १९ ॥ निरपेक्षाणां दूरं वता
म संगगति पौरुषाः दारहुपहसिष्यंति सर्वेषातस्तु जीविनो ॥ २० ॥
सर्वैं निवर्त्तिषु ॥ १९ ॥ हे श्वेते गगति पौरुषाः निरपेक्षाणां पाषाणाव
साधुक्षरहितानां दूरं वतां दारापहसिष्यंति ॥ सावदारापहासोनी विनां जीवतो ॥ युष्माकं यातोमतिः ॥ २० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

उ. ॥१८३॥

पुष्पस्याहर्ये पुराकर्मस्य कामी ताः सेनः सधावत्ततो नाप्यावामिदोहिताः खलु ॥२१॥ बोधुष्पकं जनसंसदि यानि विकत्थनानि सोदृष्याणि ह्रस्वोदयता मतिपास्वत
हिता निर्वामि हिंत्व कराणि च कृतानि तानि सर्वाणि पश्यध्वं तां कृपा तानि ॥२२॥ यः स त्वरुषैः क्षिकृत नोजीवति तस्य जीवने धिगित्येवं मीमांसावीरैः क्रियमाणाः अथवा
दाक्षिककार्पण्यः अधुपनेमाणादप्याक्षिकः ईदृशास्त्रतो भयं त्वमतां स स्तुरुषैर्जुष्टो मार्गः सेव्यतां ॥२३॥ कल्मिहि स त्वरुषैर्जुष्टो मार्ग इत्यपेक्षायामाह शप्यामहे

कुलेषु जाताः सर्वे स्म विख्याताः पौरुषेण महत्सु च ॥ कथं गच्छेम भपत्रत्ताः माकृतानहयो यथा ॥ अनार्यैः खलु पद्दीनाः स्त्रीन्कावा पैन
धावत ॥२१॥ विकत्थनानि वीर्याणि नदैर्जनसंसदि ॥ वानि वः कुत्र यातानि सोदृष्याणि महान्ति च ॥२२॥ गोपालश्च वावदः श्रूयन्ते
यत्न जीवति क्षिकृतकृतः मार्गः स त्वरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्वमतां भये ॥२३॥ शप्यामहे वा निहता ष्टथिव्या मत्स्य जीविताः ॥ दुष्प्रा
पं ब्रह्मलोकं वा मा सुमोधुविसदिताः ॥२४॥ अथवा शप्यामः कीर्तिं वा निहत्या शत्रुमाहवे ॥ निहता वा लोकस्य समो प्राणा वयमवानगः
॥२५॥ न त्वं भक्तर्णः कौरव्य हृच्छ्रा जीवन गमिष्यति ॥ दीप्यमानमिवात्मानमुपतेगरवपावकं ॥ २६॥

इति शप्यामहे सत्युरुषैर्जुष्टो मार्गः शपामस्वा बुद्ध्य भवति नमदर्शनार्यमत्स्य जीवितापस्कृतं ॥ नदाकुपोविभिर्दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं ॥ शामुमः शापथामः वा शरदे
अवस्थायां ॥२४॥ अथ समरानिवर्तिनावीरारागो जीवनेमा रेपापो हृ भयोपि श्रीपलकृत्वं गतिपादयति ॥ अथवा शपामहं इति शत्रुमाहवे निहत्वा निहत्य कीर्त्तिं वामा
अयामः निहता श्रेष्ठा लोकमप्यवीरैर्दुष्प्रापमाप्यस्व ब्रह्मलोकं सर्वसुखं नेभ्यमाने इत्योक्त्वामिः ॥२५॥ न त्वं कथमप्रिजयमानस्य शोभावेन स्थिमान गमीजन

[illegible] ॥२८॥ [illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

वहवोचपमेकेनकुं भकर्णेनिभयाः पलायनेनपदि प्राणगानास्थाम हेतदापशोना शोगमिष्यतीतिसेवेषु ॥२१॥ २४ दपितेरष्टे ॥२२॥ ३०॥ अनुमानैः साल
गिरिभिदनादि हष्टांतप्रास्य तैर्युक्ति विशेषैः ॥२१॥ चाहामनेतीक्षाषद्वंत्रामतीक्षाः ॥२४॥ रतिषदृषष्टितमः सर्गः ॥२६॥ तेनिर्वृत्ता रत्नादिचक्रुः सुत

पलापनेनचोदिशः प्राणानास्थाम हेतवे ॥ एकेनवहवोभयापशो नाशंगमिष्यति ॥२२॥ एवंब्रुवाणांतेशूरमेगदंकेन
कांगदं दृष्ट्वाणामन्तोवाक्यमूचुः स्यादविगर्हितं ॥२५॥ कृतेनःकदनेघोरेकुंभकर्णेनिाक्षसा ॥ नस्यात्तुकालेयःकामो
दयितेनो विनेहि ॥२८॥ एतावदुक्त्वावचनंसर्वेतेभेजिरेदिशः ॥ भीमरास्यसमापतेतेदृष्ट्वावानरयूथपाः ॥३०॥ इत्वमाणा
न्वीरेश्रेण ... समाः सांत्वनेनाथसमानेनस्तुतनः सर्वेनिवर्त्तिताः ॥३१॥ महर्षयोपनीताश्चबालिपुत्रेणाक्षीमता
श्चाज्ञामतीक्षा ... वानरयूथपाः ॥३२॥ श्रीरा. र्षे. वा. यु. सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६६॥ तेनिवृत्ताम हाकायाः श्रुत्वा
गदवचस्तदा ॥ नैष्ठिकं ... वैसमरकांक्षिणः ॥१॥ समुदीरितवीर्यास्तेसमारोपितविक्रमाः ॥ पर्यवस्थापिता
वाक्येरंगदेनवलीमुखाः ॥२॥ प्रयाताश्चगताहर्षेमरणेकृतनिश्चयाः ॥ चक्रुःसुतुमुलंयुद्धंवानरास्त्यक्तजीविताः ॥३॥

मुलेयुद्धमित्येतमेकेवाक्यं ... निशानाथास्ततेवेधितैमाणापर्यवस्थापितामितिपावत ॥१॥ समुदीरितवीर्याःकथितात्मोपमाकृतपराक्रमाः
समारोपितविक्रमाः समालेवितविक्रमाः ॥२॥ एतानिश्चयहेतुमाहत्यक्तजीविताः रतिजीवनाशात्यक्त हिमार्थास्त्यर्थः ॥३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥ २७४ ॥

४ ॥ आसिपत ॥ स्वपातयत ॥ ५ ॥ प्रकीर्णाः शिथिलावयवाः योधिताः हिंसिताः कुंभकर्णस्यैकैकस्मात्पाणितलशातादिसंबद्धायेन पतिता रसार्थं ॥ ६ ॥ पाणिस्पिप्पशी
गस्य ॥ पन्नगानभस्सपन्नगरुडरेव ॥ ७ ॥ विशेषेणालेवतरतिविलेवः ॥ २ ॥ तं कुंभकर्णमप्राप्य ॥ १ ॥ तानिप्रस्तिद्वानिऽसौस्वदिव्यस्त्रमदेकेगिरेःशिरःस्मेगेचि

अथवृक्षाण्यमहाकायाः सानूनि सुमहान्ति च ॥ वानरास्तूर्णमुत्सृज्य कुंभकर्णमभिद्रवन् ॥ ४ ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्रा
णि च वानराः ॥ प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुंभकर्णेन योधिताः ॥ ५ ॥ षोडशाष्टौ चदश च विंशत्त्रिंशत्तथैव च ॥ पाणिस्पिप्य च
बाहुभ्यां सादरं नरसपरिधावति । भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ६ ॥ कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः संगम्य च ततस्त
तः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्द्धनि ॥ ७ ॥ ततः पर्वतमुत्पाट्य द्विविदः प्लवगर्षभः ॥ दुद्राव गिरिशृंगाभम
भिलंबरवतोपदः ॥ ८ ॥ तं समुत्क्षिप्य चिक्षेप कुंभकर्णाय वानरः ॥ तमप्राप्य महाकायं तस्य सैन्येऽपतत्तदा ॥ ९ ॥
ममर्दाश्वान्गजांश्चापि रथांश्चापि गजोत्तमः ॥ तानि चान्यानि रक्षांसि तच्च नष्टं गिरेः शिरः ॥ १० ॥ तच्छैलवेगाभिहतं हता
श्वहतसारथि ॥ रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ ११ ॥ रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः ॥ शिरांसि नर्दतां
जह्रुरोस्सा भीमविक्रमाः ॥ १२ ॥ वानराश्च महात्मानः समुत्पाट्य महाद्रुमान् ॥ रथानश्वान्गजानुष्ट्रान्राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ राम
हसैप ॥ ११ ॥ १२ ॥ रथिनो राक्षसाः शरैर्वानरेन्द्राणां शिरांसि जह्रुः ॥ १२ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥१५॥१६॥ हरीणामनीकमर्मच्युसकुंभकर्णस्यगात्रादितिसंबंधः ॥१७॥ तेनहडमकुत्कृ गिरिशृंगेतास्तेचु स्यमेमेदाद्द्रगात्रदृत्पत्रसंधिरार्षः ॥१८॥ आविध्यश्रा
मयित्वा ग्रहःस्कंदः ॥१९॥ युगांतेघमेघस्तनितस्यघं स्वनस्तदुपमं ॥२०॥ कुंभकर्णातभपात्नोश्च च्वपः संपतिप्रहे ॥२१॥ सर्प्पवस्यापपन्नवत्तमितिपत्वा

हनूमांछैलशृंगाणि वृक्षांश्च विविधान्बहून ॥ ववर्ष कुंभकर्णस्य शिरस्यंबरमास्थितः ॥१५॥ तानि पर्वतशृंगाणि शूलेनाये
णाबिभेद सः ॥ बभंज वृक्षवर्षं च कुंभकर्णो महाबलः ॥१६॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य ॥ तस्थौ जतो
स्यापततः ॥ धरस्तान्महीधराग्रं हनुमान्प्रगृह्य ॥१७॥ स कुंभकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायं ॥ संचुक्षुभे तेन
तदाभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥१८॥ स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्रशृंगं ॥ बाह्वंतरे मारु
तिमाजघान गुहोचलं क्रौंचमिवोग्रशक्त्या ॥१९॥ स शूलनिर्भिन्नमहाभुजांतरः प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन्मुखात् ॥ ननाद
भीमं हनुमान्महाहवे युगांतमेघस्तनितस्वनोपमं ॥२०॥ ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ॥ प्लवंग
मास्तु व्यथिता भयार्त्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुंभकर्णात ॥२१॥ ततस्तु नीलो बलवान्पर्य्यवस्थापयन्बलं ॥ नीलः चिक्षेप शै
लाग्रं कुंभकर्णाय धीमते ॥२२॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह ॥ मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ सवि
स्फुलिंगं सज्वालं निपपात महीतले ॥२३॥

पमानं सैन्यं निवर्त्तयित्वेत्यर्थः ॥२२॥ व्यशीर्यत विशीर्णाः समभवत ॥२३॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥१८५॥

२४॥२५॥स्पर्शा निवमालादि स्पर्शानिवेदयानो जानन्॥प्रसुप्तेतिप्रकर्षेणासुप्ते आगतं शोणितं प्रस्रवः॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥ विविजोव्याम॰ आत्म

ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गंधमादनः॥ पंचवानरशार्दूलाः कुंभकर्णमुपाद्रवन्॥२४॥ शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्चाभितस्तदा
कुंभकर्णं महाकायं निजघ्नुस्ते महाबलाः॥२५॥ स्पर्शानिव प्रहारांस्तान्वेदयानो न विव्यथे॥ ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे
॥२६॥ कुंभकर्णस्य बाहुभ्यां पीडितो वानरर्षभः॥ निपपातर्षभो भीमो प्रमुखागतशोणितः॥२७॥ मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमा
हनत्॥ आजघान गवाक्षं च तलेनेंद्ररिपुस्तदा॥२८॥ दत्तप्रहारा व्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः॥ निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता
इव किंशुकाः॥२९॥ तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महात्मसु॥ वानराणां सहस्राणि कुंभकर्णं प्रदुद्रुवुः॥३०॥ तं शैलमिव शैला
भाः सर्वे तु प्लवगर्षभाः॥ समारुह्य समुत्पत्य ददंशुः प्लवगर्षभाः॥३१॥ तं त्वेव दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैः शिखिभिर्वीरा भिन्नलया॥ कुंभक
र्णं महाबाहुं निजघ्नुः प्लवगर्षभाः॥३२॥ स वानरसहस्रैस्तु विचितः पर्वतोपमः॥ राजते राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव॥३३॥ बाहु
भ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य सुमहाबलः॥ भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव॥३४॥ प्रक्षिप्ताः कुंभकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे
नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः॥३५॥

तद्वैरक्षैः॥३३॥ ३४॥ ३५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰
॥१८५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

शोणितं कांशैः योधैः अग्निजिह्वगैः स्वर्णपुंखैः कंकपत्रैः कंकपत्राण्येव पत्राणि येषां तैः ॥ ५ ॥ संहितैः गृहीतैः ॥ ५ ॥ जनितो हर्षो येन जातो स्ताहाः अभीतवत् नि
र्भयाः सेतः ॥ ६ ॥ शूलनिर्भिन्नदेहाः रक्तेन तन्माई ॥ ७ ॥ ८ ॥ जितकाशिभिः जितश्वासैः ॥ १० ॥ द्रुमैः शैलशिखरैः तरु ॥ ७ ॥ मम होरे हेवाणशीलता रमयत ॥ ११

राक्षसांस्त्वभिसेदुः हावा नराचिशितैः शरैः विव्यधुर्घोरसंकाशैः कंकपत्रैः जिह्मगैः ॥ ७ ॥ तेगदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्ग
रैः ॥ घोरैश्चपरिघैश्चित्रैः त्रिशूलैश्चापि संहितैः ॥ ५ ॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः ॥ अमर्षजनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्म
ण्यभीतवत् ॥ ६ ॥ शरनिर्भिन्नगात्राश्च शूलनिर्भिन्नदेहिनः ॥ जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ १० ॥ ते भीमवे
गा हरयो नर्दमानाः समंततः ममंथू राक्षसान्वीरा नामानि च बभाषिरे ॥ ५ ॥ तद्बभूवाद्भुतं योद्धं वानरराक्षसां ॥ शिलाभिर्वि
विधाभिश्च बहुशाखैश्च पादपैः ॥ ९ ॥ राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः ॥ ववमुः रुधिरं केचिन्मुखैः रुधिरभोजनाः ॥ १० ॥
पार्श्वेषु दारिताः केचित्केचिद्राशीकृता द्रुमैः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचित्केचिद्दन्तैर्विदारिताः ॥ ११ ॥ ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः ख
ड्गैश्च विनिपातितैः ॥ रथैर्विध्वंसितैः केचिद्व्यथिता रजनीचराः ॥ १२ ॥ गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसां ॥ मथितैर्वाजिभिः
कीर्णं सारोहैर्वसुधातलं ॥ १२ ॥

१२ ॥ वनौकसां पर्वताग्रैः वानराणां न पर्वताग्रैः मथितैः गजेन्द्रैः ॥ सारोहैः वाजिभिश्च वसुधातले कीर्णं मम भूतं ॥ १३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

मसपरवमंजमस्तापर्यवमंजेनर्षः ॥२६॥ मांसशोणितसंक्लेदं मांसशोणितसंसिक्तामितसर्षः ॥३७॥३८॥३२॥४०॥४१॥ वज्रहस्तात्मजस्ववालिनःपुत्रोगदः

भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो हरीन्पर्वतसन्निभान् ॥ बभंजवानरान्सर्वान्संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥३६॥ मांसशोणितसंक्लेदां कुर्वन्भूमिं
स राक्षसः ॥ चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्छितः ॥३७॥ वज्रहस्तोपपाशन्नः पाशहस्तोपयानतकः ॥ शूलहस्तो बभौ तस्मि
न्कुंभकर्णो महाहवे ॥३८॥ यथाशुष्काण्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ॥ तथा वानरसैन्यानि कुंभकर्णो व्यनिर्ददहन् ॥३९॥ ततन
ले वध्यमानास्तु हतप्रथास्वगमाः ॥ वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विस्वरं भृशं ॥४०॥ अनेकशो वध्यमानाः कुंभकर्णेन वानराः ॥
राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः खिन्नचेतसः ॥४१॥ प्रभग्नान्वानरान्दृष्ट्वा वज्रहस्तात्मजात्मजः ॥ अभ्यधावत वेगेन कुंभकर्णं म
हाहवे ॥४२॥ शैलशृंगं महद्गृह्य विनदंश्च मुहुर्मुहुः ॥ त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुंभकर्णपदानुगान् ॥४३॥ चिक्षेप शैलशिखरं
कुंभकर्णस्य मूर्द्धनि ॥ स तेनाभिहतस्तेन शैलेनेंद्ररिपुस्तदा ॥४४॥ कुंभकर्णः प्रजज्वाल क्रोधेन महता तदा ॥ सोभ्यधावत वेगे
न वालिपुत्रममर्षणः ॥४५॥ कुंभकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् ॥ शूलं ससर्ज वै रोषादंगदे तु महाबलः ॥४६॥ तमापतं
तं बलवान्युद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवान्मोक्षयामास बलवान्वानरर्षभः ॥४७॥

॥४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४७॥ ४७॥ ४७॥ ४७॥

पु.
॥१८६॥

॥४९॥४२॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥प्रजापतेः पौत्रः चतुर्मुखजं भ्रमराजनितः मक्षरजः उत्रतातसुग्रीवस्य ब्रह्मपौत्र त्वं ॥५७॥ व्यावि
उत्पत्य चैनं तरसा तलेनोरस्यताडयत् ॥ स तेनाभिहतः कोपात् प्रमुमोह चलीमुखः ॥४८॥ स लब्धसंज्ञो तिवलो मुष्टिं संग्रह्य रा
क्षसः ॥ अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥४९॥ तस्मिन्नप्लवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि ॥ तच्छूलं समुपादाय सुग्रीव
मभिदुद्रुवे ॥५०॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य कुंभकर्णो महाबलं ॥ उत्[illegible]पपात महावेगः सुग्रीवो वानराधिपः ॥५१॥ सप
र्वतायसुतं क्षिप्य समाविध्य महाकपिः ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुंभकर्णो महाबलः ॥५१॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य कुंभकर्णः
प्लवगमं ॥ तस्यौ विवृत्य सर्वांगो वानरेंद्रसमुन्मुख ॥५२॥ कपिप्राणितं दिग्भागं भक्षयंतं महाकपीन् ॥ कुंभकर्णस्थितं
दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥५३॥ पातिता ह्यनेकवीराः हतं कर्मसुदुष्करं ॥ भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥५४॥
त्यज तद्वानराणां के प्राकृतैः किं करिष्यसि ॥ सहस्वैकनिपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥५५॥ तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्वधैर्यसमन्वि
तं ॥ श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुंभकर्णोब्रवीदिदं ॥५६॥ प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजः सुतः ॥ श्रुतपौरुषसंपन्नस्तस्माद्गर्जसि
वानर ॥५७॥ स कुंभकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच ॥ तेनाजघानोरसि कुंभकर्णं शैलेन वज्राशनिसंनिभेन

ध्य संजील्प ॥५८॥ ५८ ॥ ५८ ॥ ॥५८॥ ५८ ॥

रम-
॥१८६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥५२॥ ६०॥६१॥ ६२॥६३॥ ६४॥ लंकामलपात्रलंकां समीपवर्त्तिमिलयात्॥६५॥६६॥ अभिमिमय्यकक्षपटेलत्वाज हारसैन्यमथाद्यदेशे मिनापेत्यपीं
ततश्चैलमग्गंगंसहसाविभित्रंभुजांतरेतस्यतदाविशाले॥ ततोविषेदुःसहसालवंगाक्षोगणाश्चापिमुदाविनेदुः॥५२॥ सशैलशृं
गाभिहतश्चुकोपननादकोपन्नादकोपाच्चविवृतवक्त्रः॥ व्याविध्यशूलसतडित्प्रकाशंचिक्षेपहर्यृक्षपतेर्वधाय॥६०॥ तत्कुं
भकर्णस्यभुजाप्रविद्धंशूलंशितंकांचनदामजुष्टं॥ क्षिप्रंसमुत्पत्यनिगृह्यदोर्भ्यांबभंजवेगेनसुतोनिलस्य॥६१॥ कृतंभारसहस्र
स्यशूलंकालायसंमहत्॥ बभंजजानुमारोप्यततःहृष्टःप्लवंगमः॥६२॥ शूलंभग्नंहनुमताहृष्टासाहरिवाहिनी॥ हृष्टनेनादबहु
शःसर्वतश्चापिदुद्रुवे॥६३॥ सिंहनादंचतेचक्रुःप्रहृष्टावनगोचराः॥ मारुतिंपूजयामासुर्दृष्ट्वाशूलंद्विधाकृतं॥६४॥ सतत्त
थाभग्नमवेक्ष्यशूलंचकोपरक्षोधिपतिर्महात्मा॥ उत्पाट्यलंकामलयात्सशृंगंजघानतत्रैवसमुपेत्यतेन॥६५॥ सशैलशृं
गाभिहतोविसंज्ञःपपातभूमौयुधिवानरेंद्रः॥ तंवीक्ष्यभूमौपतितंविसंज्ञंनेदुःप्रहृष्टायुधियातुधानाः॥६६॥ समभ्युपेत्याद्भुतघोर
वीर्यंसकुंभकर्णोयुधिवानरेंद्रं॥ जहारसुग्रीवमभिप्रगृह्ययथानिलोमेघमिवप्रचंडः॥६७॥ सतंमहामेघनिकाशरूपमुत्पाट्य
युधिकुंभकर्णः॥ रराजमेरुप्रतिमानरूपोमेरुर्यथात्युच्छ्रितघोरशृंगः॥६८॥ ॥ ॥ ॥

६॥ अत्युच्छ्रितघोरशृंगः अत्युच्छ्रितानिअत्यंतोन्नतानिघोराणिशृंगाणियस्यसः साकारस्यादर्शनापरमधर्मोमेदपादर्भंछितौपुंत्तुसुग्रीवसाधारणःसाहसप्रापेभितो

॥ ल ॥ ज

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु.
॥ १८७ ॥

ततस्तमारापजगामेति लंकामिति शेषः त्रिदशालयपानां निर्नादं दुःखजं शृण्वन् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अथ पूर्वे सुग्रीवः वानरराजमहाबलत्वात्तत्रैव
मेव कुंभकर्णान्मोक्षं प्राप्स्यति ॥ यदि न मोचयिष्यत्यात्मानं तदा मोत्तव्यितयो मयेति निःक्षणमात्रं मती स्पष्टवानाह यद्यपि सासुरोरगैस्त्रिदशैर्गृहीतोऽपि भवेत्तथापि

ततः समारापजगाम वीरः संस्तूयमानोऽधिपयातुधानैः ॥ शृण्वन्निनादं त्रिदशालयानां प्लवंगराजग्रहविस्मितानां ॥ ६९ ॥ ततः
समारापतदा समेन्द्रे हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः ॥ अस्मिन्हृते सर्वमिदं हृतं स्यात्सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७० ॥ विद्रुतां वाहिनीं
दृष्ट्वा वानराणामितस्ततः ॥ कुंभकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं च हरीश्वरं ॥ ७१ ॥ हनूमांश्चिंतयामास मतिमान्मारुतात्मजः ॥ एवं गृ
हीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७२ ॥ यद्वै न्याय्यं मया कर्तुं तत्करिष्यामि सर्वथा ॥ भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्ष
सं ॥ ७३ ॥ मया हते संयति कुंभकर्णे महाबले मुष्टिविशीर्णदेहे ॥ विमोचिते वानरपार्थिवे च भवंतु हृष्टाः प्लवगाः समग्राः ॥ ७४
अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः ॥ गृहीतोऽयं यदि भवेत्त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७५ ॥ मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः ॥ शै
लप्रहाराभिहतः कुंभकर्णेन संयुगे ॥ ७६ ॥ अयं मुहूर्तात्सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे ॥ आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यं तत्करि
ष्यति ॥ ७७ ॥

महाबलत्वात्स्वयमेव मोक्षं प्राप्स्यति किं पुनरन्येन राक्षसाधमेनेत्यपेक्षितरक्षणो नाश्चयः ॥ ७५ ॥ तर्ह्यात्मानं मोचयित्वा किं मिन्नत्विति निवर्तेनेत इत ॥
स्यान्नाहमस्मेरन्ति ॥ मोहवशादात्मानं परेणागृहीतं न बुध्यत इति मन्येऽस्य स्थैर्यः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ॥

राम.
॥ १८७ ॥

न यापि हस्तुगतः स्वामीमत्स्येनावपुंसोमोचयितुमब्रवीत्माशंकाहमपाहि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ स तं हंसमपामासप्रमनास्त्रिविक्रमपामास ॥ ८० ॥ पुष्पाग्रवर्षैः ॥ उत्तमपुष्पवर्षैः ॥ ८१ ॥
साम न्यपुष्पगंधोद्वर्षैः सिच्यमानः दैवगत्या मोहनिवृत्तये पेत्स्यी वयति शेषः ॥ ८२ ॥ समनिकाराम्यमस्तू पतिकरत ॥ ८४ त्वौतीप्रणाः कपोलेनेवेक कपोलं तुंचे ति शेषः

मया तु मोक्षितस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्त्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ७५ ॥ तस्मात्सर्वाणि पत्नीं क्षिप्ये वित्रासं मे पापि
वस्यनः ॥ भित्रं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहं ॥ ७६ ॥ इमं स चिंतयित्वा तु हनूमान्मारुतात्मजः ॥ मधुः संसलं भयमास वानराणां महा
चमूं ॥ ७७ ॥ स कुंभकर्णस्य विशीर्षलंकासुरनमोदापमहाह्रीतं ॥ विमानचर्यागहनोपुरस्यैः पुष्पाग्रवर्षैरभिवर्ज्यमान ॥ ७८ ॥ पुष्पगंधोद
वर्षैस्तु सिच्यमानः शनैःशनैः ॥ राजवीथ्यां स्त्रशीतजवान संज्ञाले भ हरीश्वरः ॥ ७९ ॥ ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजांत
रस्थः ॥ अवेक्षमाणः पुरराजमार्गे विचिंतयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८० ॥ एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रतिकर्तुमद्य ॥ तथा
करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यं ॥ ८१ ॥ ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेंद्रशत्रोः ॥ खरैश्च कर्णौ दश
नैश्च नासां ददंश पार्श्वेषु विदारयामास ॥ ८२ ॥ स कुंभकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन रदैर्नखैश्च ॥ रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमा
विध्य पिपेष भूमौ ॥ ८३ ॥ स भूतले भीमबलेन पिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः ॥ जगाम खं कंदुकवज्जवेन पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८४

पादैः पादनखैः पार्श्वे पार्श्वं दहेऽदयत्पार्श्वयोरंसयोः कपोलयोश्च विददारेति संबंधः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ सुरारिभिः राक्षसैः ॥ ८७ ॥ ॥ ॥

यु॰ ॥ १८८ ॥

महाबलो निर्ऋतिः ॥ ८५ ॥ अभिमुखं सरभुवा प्रभञ्जकं जितं स्वबंधः ॥ ८२ ॥ नीलाञ्जनेन विधं जनत्याचारितः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मधुलेलिप ॥ २३ ॥ रक्षस्त्रादे
कर्णनासाविहीनस्तु कुंभकर्णो महाबलः ॥ राजशोणितजोद्गारी गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ८५ ॥ शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ ७
त्वापाभिमुखो भीमो भीमनेत्रो महाबलः ॥ २० ॥ अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः ॥ नीलाञ्जनगिरिप्रख्यः ससंध्य इव तोयदः ॥ २१ ॥
गते च तस्मिन् सुरराजशत्रुः क्रोधात् प्रदुद्राव रणाय भूयः ॥ अनायुधोऽस्मीति विचिन्त्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ २१ ॥ ततः स पर्याः से
ह सा महात्मा निष्कम्प तद्वानरसैन्यमुग्रं ॥ तेनैव रूपेण बभञ्ज हृष्टः प्रहारसंघैश्च पदेन सद्यः ॥ २२ ॥ बभक्ष राक्षसोऽप्युग्रः कुंभकर्णः प्लवङ्गमान्
प्रियदर्शिनः ॥ बुभुक्षितः शोणितमांसगृद्धः प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रं ॥ २३ ॥ चखाद रक्षांसि हरीन् पिशाचान् ऋक्षांश्च मोहाद् युधि कुंभक
र्णः ॥ यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास तथा हरीन् प्रवरान् ॥ २४ ॥ एकं द्वौ त्रीन् बहून् क्रुद्धो वानरान् सह राक्षसैः ॥ समादायैकहस्तेन
प्रचिक्षेप मुखे त्वरन् ॥ २५ ॥ ॥

रपिबन्स्रवते हेतुर्मेहादिनिमपादिने ॥ चक्रपाणिमनर्वै वृषपादितिभावः पथ्या नमस्कर्तारिते तथा समक्षपामासे स्पर्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २५ ॥
२ ॥ ॥ २ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ॥ २ ॥

राम ॥ १८८ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

भक्षितानां वानराणां संवंधिमेदः शोणितं च संप्लवत ॥ तासु मांसशुष्कमज ॥ ९६ ॥ गतिं शरणं ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ कालिवसत्काः अपि तु ताः परस्परां तेन भाषा अन्नमालाप
स्यसः ॥ अनेन गाधो भागशव कालिसुर नंस्यांविदेश ह्यानमिति गम्यते ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ पीड्यमानः स राक्षसानलदेहविशेषमत्वा तेरेणा विगत शेषं च

संप्लवन्नदमेदः शोणितं च महाबलः ॥ वध्यमानो नरैर्वर्वैर्भक्ष्यमाणास्य वानराण ॥ ९६ ॥ तेन भक्ष्यमाणा ह्यपोरणमंज स्वमदागतिं कुं
भकर्णो महाकृद्धः कपीन्खादन्प्रधावति ॥ ९७ ॥ शतानि सप्तचाष्टौ च विंशत्त्रिंशत्तथैव च ॥ सपरिष्वज्य सवाहुभ्यां भक्षयन्परिधा
वति ॥ ९९ ॥ मेदोवसाशोणितदिग्धगात्रः कर्णावसक्तग्रथितांत्रमाल्यः ॥ ववर्ष शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्रः कालो युगांतस्थ इव प्रवृद्धः
॥ ९९ ॥ तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः ॥ चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरंजयः ॥ १०० ॥ [highlighted, illegible]
सकुंभकर्णस्य शरान्शरीरे सप्त वीर्यवान् ॥ निचखानाददे चान्यान्विससर्ज च लक्ष्मणः ॥ १०१ ॥ पीड्यमानस्तदस्त्रं तु विशेषं तत्त
राक्षसः ॥ ततश्चुकोप बलवान्सुमित्रानंदवर्द्धनः ॥ १०२ ॥ अथास्य कवचं शुभ्रं जांबूनदमयं शुभम् ॥ प्रच्छादयामास शरैः संध्याभ्र
मिव मारुतः ॥ १०३ ॥ नीलांजनचयप्रख्यः शरैः कांचनभूषणैः ॥ आपीड्यमानः शुशुभे मेघैः सूर्य इवांशुमान् ॥ १०४ ॥ ततः स रा
क्षसो भीमः सुमित्रानंदवर्द्धनं ॥ सावज्ञमेव प्रोवाच वाक्यं मेघौघनिस्वनः ॥ १०५ ॥ अंतकस्यापि कुर्वाणो भयमात्महवे प्रवृद्धता
मामभीतेन त्वया पितावीर ज्ञानत्वया ॥ १०६ ॥

कारेंस्थर्यः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु·
॥१०२॥

॥१०६॥१०७॥१०८॥११०॥१११॥ ११२॥११३॥११४॥११५॥११६॥ अर्चिषः ज्वालाः ॥११७॥ अभ्यधावत जनं रामं विसृज्य तिरिशेषुः ॥१०९॥११८॥

मया हीना प्रवृधस्येहमस्योरिव महामृधे ॥ तिष्ठत्वप्यथितः पृष्ठः किं पुनर्मम दायकः ॥१०६॥ रोरावतसमा ह्ल्होवृजः सर्वामरैः प्रभुः ॥ नै
व शक्नोऽपि समरे स्थापयितुं कदाचन ॥१०७॥ अथ तापाहस्ते मित्रेवलेना पिपराक्रमैः ॥ नोषिनो गंतुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवं
॥१०८॥ यदनु वीर्यवान्नात्ता हे सौमित्रे हरतेऽत्र पा राममेवाभिमिच्छामि हंतुमिन हतेहने ॥११०॥ [illegible]
रामेभपाचेत्रिहने पश्येस्याः सुतिसंस्रगोतान्हं पोषप्रिषामि स्वबलेन प्रमाथिना ॥१११॥ मस्तकं चावर्जत दूषं ग्रीवा चस्तुमि
संहिते ॥ मक्षेपोरजनेखा वां सौमित्रिः प्रहसन्निव ॥११२॥ पश्यत्प्रशक्रादिभिर्देवैरसत्वप्राप्य पौरुषं ॥ नेतसिंनान्यथा वीर ह
वत्तिवपराक्रमः ॥११३॥ एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्यद्रिरिवाचलः ॥ इति श्रुत्वाब्रवीन्नाहं त्वल्लक्ष्मणमतिक्रिशाचरः ॥११४॥ अति
कम्य तु सौमित्रिं कुंभकर्णो महाबलः ॥ राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव मेदिनीं ॥११५॥ अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् ॥ कुं
भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशितांश्च शरान् ॥११६॥ तस्य रामेण विद्धस्य सहसाभिप्रधावतः ॥ अंगारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्च
रुरर्चिषः ॥११७॥ ग्माबद्ध विकटेर्णाभीं नर्दमानो राक्षसपुंगवः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥११८॥ ॥

॥ ॥ ॥

राम·
॥१०२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ते रौद्रा क्रमयो जिताः स्थगः ॥११९॥ १२०॥ १२१॥ मलबवतां निर्दलं ॥१२२॥ १२३॥ १२४॥ रामस्तं गिरिशृंगं अग्रं ततामध्ये मार्गमरुश्चभिर जिह्मगत्वादि विशिष्टीः शरैश्चिच्छेद १२५

नसौ रामस्त्रिमया सेशाणवर्हिताशवासमः ॥११९॥ हलत्वास्यपरिश्रृंगादचोर्व्यापपातह ॥ आयुधानि च सर्वाणि सिमेकापतितानत्वे
॥१२०॥ स निरायुधमात्मानं यदामेने महाबलः ॥ मुष्टिभ्यां चकराम्यां चकार कदनं महत ॥१२१॥ सबाणैरतिविद्धांगः क्षतजेन समु
क्षितः ॥ रुधिरं परिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥१२२॥ सतीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्छितः ॥ वानरान्राक्षसानृक्षान्खादन्स
परिधावति ॥१२३॥ अथ शृंगं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः ॥ चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानंतकोपमः ॥१२४॥ अप्राप्तमेंत
राघवः समभिसंधाय शरैर्जिह्मगैः ॥ चिच्छेद गिरिशृंगं तेपुनः संधाय कार्मुकं ॥१२५॥ ततस्तु रामो धर्मात्मा तस्य वर्ममहत्तदा शरैः
कांचनचित्रांगैश्चिच्छेद भरताग्रजः ॥१२६॥ तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिवश्रिया ॥ द्वे शते वानरेंद्राणां पतमानमपातयत ॥१२७॥
तस्मिन्काले तु धर्मात्मा लक्ष्मणो राममब्रवीत ॥ कुंभकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून ॥१२८॥ नैवायं वानरान्राजन्न
न विजानाति राक्षसान ॥ मत्तः शोणितगंधेन स्वान्परांश्चापि खादति ॥१२९॥ ॥

१२६ ॥१२७॥ योगानुपायान्परिमृशन् ॥ विचारयन् ॥१२८॥ १२९ ॥ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तेनैद्रास्त्रमपोजितःपातः ॥११९॥ १२०॥१२१॥ महेन्द्रवर्तां निर्दहन् ॥१२२॥ १२३॥१२४॥ तमहं गिरिशृंगं अर्थं तत्र मध्ये मार्गसहाभिर जिह्मगत्वादि विशिष्टैः शरैश्छिद्य १२५

तस्यारश्मिनिभप्रख्यालेशात्त्वर्हितावासमः ॥११९॥ हस्तत्राणस्यपरिक्षिप्तशागदाचोर्व्यापपातह ॥ आछ्याद्यानिचमर्वाणि निष्केकोपितभृतत्वे
॥१२०॥ सचिरछिद्यधर्मात्मानं पदामेनेमहावलः ॥ सुदुष्प्राप्यचकालम्बांपूर्वकाकेट्टनेमहत ॥१२१॥ सवारौतिविहंगः क्षतजेनसमु
क्षितः ॥ रुधिरंपुरितसर्वाव गिरिःप्रश्नवरोयथा ॥१२२॥ हतीवेनाचकोपेन रुधिरेणोचमूर्छितः ॥ वानरानराक्षसानक्षानरवोरस्रम
पशिवावजि ॥१२३॥ आदिशृंगसमाविध्यभीमंभीमपराक्रमः ॥ चिक्षेपराममुद्दिश्यवलवानंतकोपमः ॥१२४॥ अप्राप्तमेत
रामः मन्मभिस्तैःशरजिह्मगैः ॥ चिछेदगिरिशृंगंतेपुनःसंधायकार्मुकं ॥१२५॥ ततस्तुरामोधर्मात्मा तस्यवर्ममहस्वरा ॥ शरैः
कांचनचित्रांगैश्चिच्छेदभरतोग्रजः ॥१२६॥ तन्मेरुशिखराकारं घोतमानमिवश्रिया ॥ द्वेशतेवानरेन्द्राणांपतमानमपातयत ॥१२७॥
तस्मिन्कालेतुधर्मात्मालक्ष्मणोराममब्रवीत ॥ कुम्भकर्णवधेयुक्तोयोगान्परिमृशन्बहून ॥१२८॥ नैवायंवानरान्राजन्
नविजानातिराक्षसान ॥ मत्तःशोणितगंधेनस्वान्परांश्चापिखादति ॥१२९॥ ॥

१२६ ॥१२७॥ योगानुपायान्परिमृशन् ॥ विचारयन् ॥१२८॥ १२९ ॥ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

करजैर्नरवैः ॥१४॥ मूढाः मूर्छिताः ॥१५॥१६॥ अवपोथिताः हिंसिताः ॥१७॥ करदंडैर्हिंसनैः ॥१८॥ करदंडैर्हिंसनैः ॥१९॥ विह्वलं तेजो विवशाः ॥ गतासवः

वानरैर्भीमविक्रान्तैरुत्सुमाल्सुमवेगितैः ॥ राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिदारिताः ॥१४॥ विव्रलीवदनाभूयो विप्रकीर्णशिरोरु
हाः मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥१५॥ अन्ये तु परमक्रुद्धा राक्षसा भीमविक्रमाः तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमै
र्हरीन् ॥१६॥ वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः ॥ मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः ॥१७॥ सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्रा
क्षो राक्षसर्षभः ॥ रोषेणाकदनं चक्रे वानराणां युयुत्सतां ॥१९॥ प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः ॥ मुद्गरै
र्हताः केचित् पतिता धरणीतले ॥२०॥ परिघैर्मथिताः केचिद्भिन्दिपालैर्विदारिताः ॥ पट्टिशैर्मथिताः केचिद्विह्वलन्तो
गतासवः ॥२०॥ केचिद्विनिहता भूमौ रुधिरार्द्रा वनौकसः ॥ केचिद्विद्राविता नष्टाः संक्रुद्धै राक्षसैर्युधि ॥२१॥ विभिन्नहृदयाः के
चिदेकपार्श्वे विदारिताः ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रैर्विनिःसृताः ॥२२॥ तत्सुभीमं महद्युद्धं हरिराक्षससंकुलं ॥ प्रबभौ
शस्त्रबहुलं शिलापादपसंकुलं ॥२३

अमवत्रिति शेषः ॥२०॥२१॥ आन्त्रैर्विनिःसृताः निःसृतान्त्रा इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ १२०

पथासुखाः पथासुखेप्याः ॥१३१॥ भारः वानरारोहणभारः ॥१२१॥१२२॥१२३॥ विश्वराणिनिविल्लः अमर्षः रक्षसंरुद्धोपमितिमित्तावेगेन समुत्पपात ॥१२४॥१२५

साधेनमधिरोहंतुसर्वतोहरयोद्रुतं ॥ एषयाम्यपथासुखाहित्शंलसस मंततः ॥१२०॥ अथापंडमतिः कालेहरि भारप्रपीडितः
प्रययौद्रुतक्षसोमहमोनाम महत्स्यात प्लवंगमान ॥१२१॥ तसमतद्रू सनेप्रुतावाजपरक्षसधीमत ॥ तेसमाहतहहरेशा कुंभकर्णोप्लवं
गमाः ॥१२२॥ कुंभकर्णस्तुसंक्रुद्धः समाहत्यप्लवंगमैः ॥ वधुनयत्तान्वेगेनदुष्टहस्तीवहस्तिपान ॥१२३॥ तानदृष्टामिधुनान्
रामोरक्षोपमितिरक्षसंवेगाद्रभिदुद्रावचवेगितः ॥१२४॥ समुत्पपातवेगेनधनुस्पाणिमामादरे ॥१२४॥ क्रोधाकेक्षणोवीरोनिर्दह
न्निवचक्षुषा ॥ राघवोराक्षसंवेगाद्रभिदुद्राववेगितः ॥१२५॥ हृषयान्हर्षयन्सर्वान्कुंभकर्णवलार्दितान ॥१२६॥ सचापमादाय
भुजंगकल्पंदृढज्यमुग्रंतपनीयचित्रं ॥ हरीन्समाश्वास्यसमुत्पपातरामोनिवद्धोन्नमतूणवाणः ॥१२७॥ सवानरगणैस्तैस्तुवृतः
परमदुर्जयः ॥ लक्ष्मणानुचरोरामः संप्रतस्थेमहावलः ॥१२८॥ सदृदर्शमाहाकायंकिरीटिनमरिंदमं ॥ शोणिताप्लुतसर्वाङ्गराक्षस
कुंभकर्णमहावलं ॥१२९॥

१३६॥ निवद्धोन्नमतूणवाणः निबद्धोन्नमवाणजूणाः इत्यर्थः ॥१२७॥ लक्ष्मणानुचरः लक्ष्मणः अनुचरोयस्यसः । लक्ष्मणसहितइत्यर्थः ॥१२८॥

राम॰ ॥१२०॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

१४० ॥१४१॥ कालांतकयमोपमं । तद्दृष्ट्वा निर्वेत्रधिपुरानकोवेनि वदेकस्मेवावस्थामे राक्षाला हिमामभेदः यद्दाकाले युगांतकालेच नक्राना शकोय मङ्गमायस
तपोक्तं ॥१४२॥१४३॥१४४॥ भुजगराजस्य रोषस्यान्नमोयो भोग लहद्दाहूर्यस्य ते ॥१५॥ हेरक्षोधिपविषा दमागच्छ योहंप्र गृहीतचाप-स्थिमलरामम वेहितस्मा

हरीन्द्रसममभिधावंतं यथा नष्टं दिशागजं ॥ मार्गमालां हरीकुहूं राक्षसैः परिवारितं ॥१४०॥ विष्णुमंदरसंकाशं कांचनांगभूषणं ॥ स्वयं
तं हि धिरं वक्ता हवेमेव मिवोत्थितं ॥१४१॥ जिरूपायाधिविहितसत्तिलाशोशोणितोक्षितं ॥ मृदुत्वा नरानीकं कालांतकयमोपमं ॥१४२
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं श्रमदीप्तानलवर्चसं विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥४२॥ सतस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्षभः
त्रिमूष्पमाराललोषममभिद्रावतघवं ॥१४४॥ ततलवानोद्दत्तमेव कस्मं भुजंगराजोत्तममभोगवाहुः ॥ तमापतंतं धरणीधराभ
मुवाच राममप्रधिकं भकलां ॥१४५॥ आगच्छाक्षोधिपमा विषादमवस्थितोहं प्रगृहीतचापः ॥ अद्येव हि भीषणतस्य पन्नरामम्भवा
नमुहूर्तान्मयि विनाविचेतनाः ॥१४६॥ रामोपमिति विज्ञाय जहास विहसन्स्वने ॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धो हरीन्द्र विद्रावपनारणी ॥ हरपत्रि
वत्तवैषां हरदपानिवनीकसां ॥४७॥ प्रहस्य विहत्तेनेभीमं समेघस्तनितोपमं ॥ कुंभकर्णोमहातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥१४८
नामेवागच्छसुहृत्त्वां विवेतानिर्जीवोभविजेति पश्विरामः कुंभकर्णोमवाचेमचपः ॥१४६॥ रामोपमिति विज्ञाय परमेवचमेजितोषः ॥१४०॥१४८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु.
१४९॥ १५०॥ विकर्णोनासइत्येतावन्मात्रेणमामवज्ञातुंनार्हसियतःकर्णनासाविकर्त्तनात्मेऽल्पापिपीडाऽभवत्तेनोनहिविशिष्टोदिव्यदेहंलीलयात्वयासुयोधः नस्मा
॥१२१॥ न्मयिपत्नवान्भवेदित्यर्थः ॥ १५१॥ दृष्टपौरुषविक्रमंदृष्टबलपराक्रमं ॥ १५२॥ नव्यथते नचिक्षिपे ॥ १५३॥ १५४॥ वारिधाराः पर्वतस्येवसायकान्शरीरेणापिबन्निति

नाहंविराधोविज्ञेयोनकवंधोखरोनच ॥ नवालीनमारीचःकुंभकर्णोहमागतः ॥१४९॥ पश्यमेमुद्गरंभीमंसर्वकालायसंमहत्
अनेननिर्जितादेवादानवाश्चमयापुरा ॥१५०॥ विकर्णनासइतिमानावज्ञातुंत्वमर्हसि ॥ अल्पापिहिनमेपीडाकर्णनासाविकर्त्तनात्
॥१५१॥ दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूलवीर्यंगात्रेषुमेनघ ततस्त्वांभक्षयिष्यामिदृष्टपौरुषविक्रमं ॥ १५२॥ सकुंभकर्णस्यवचोनिशम्यरामा
मःसुपुंखान्विससर्जबाणान् ॥ तैराहतोवज्रसमानवेगैर्नचुक्षुभेनव्यथतेसुरारिः ॥१५३॥ यैःसायकैःसालवरानिकृत्तावाली
हतोवानरपुंगवश्च ॥ तेकुंभकर्णस्यतदाशरीरंवज्रोपमानव्यथयांप्रचक्रुः ॥१५४॥ सवारिधाराइवसायकांस्तान्पिबन्शरीरेणमहे
न्द्रशत्रुः ॥ जघानरामस्यशरप्रवेगंव्याविध्यतेमुद्गरमुग्रवेगं ॥१५५॥ ततस्तुरक्षःक्षतजानुलिप्तंवित्रासनंदेवमहाचमूनां ॥ व्याविध्यतंमु
द्गरमुग्रवेगंविद्रावयामासचमूंहरीणां १५६

योजना एतैःसर्वैःसायकैःशरीरेमग्नैरपिनव्यथयांचक्रुरितिदर्शितं ॥ उग्रवेगंतंमुद्गरं ॥ व्याविध्य ॥ अप्यपितावद्रामस्यशरप्रवेगंजघान ॥१५५॥ ततोऽप्यमुमुद्गरेणहरीणांचमूंविद्रावयामास ॥१५६॥ राम.
॥१२१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तेन वापव्याहेत्रणासमुत्रंसद्रासहितं वाकृत्वकर्त्तं ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ भयहतावशेषाः भग्नसमुद्रापतितवाऽहनावशिष्टाः पर्यन्तमाश्रितास्समुद्रस्वाङ्पानत्र देशस्समीपमाश्रि
तविषण्णा ॥ वस्थितनागमराक्षसपोः सन्निपातेऽद्भुतहृद्दृशुः ॥ १५९ ॥ कोलाहलतेन्नरोण ॥ १६० ॥ तेद्गलव्रपक्षेन तोद्गरसमंत्रितेन ॥ १६१ ॥ विचेष्टमानः विवर्त्तमानः भूमा

बाणप्रभावाद्दाणत्ररामहाहतामः सचिक्षेपनिशाचरस्य ॥ समुद्रं तेनचकर्त्तबाहुं सलक्ष्मणं तत्रवाहुल्लसमुल्लनाद ॥ १५७ ॥ सतस्यबाहुर्गिरि
शृंगकल्पः समुद्रतीरोवशवाणाठत्र ॥ स्थानंतस्मिन्नहिराजसैन्ये जघानरात्रौवानरराक्षसीव ॥ १५८ ॥ तेनावाभयहतावशेषाः पर्यन्त
माश्रितास्तनदाविषण्णाः ॥ मयीक्ष्णोगारुद्दशुः सवोरमेद्गरक्षोधिपस्सनिपातं ॥ १५९ ॥ सकुम्भकर्णोरविनिश्चलत्तूबाहुर्महस्तिष्ठलत्तायखाचच
लेद्गः ॥ उत्पाटयामास करेणसालं ततोभिदुद्राव रणेनरेंद्रं ॥ १६० ॥ तेनेत्सबाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पत्रगभोगकल्पं रौद्रास्त्रयुक्तेन
जघानरामोबाणेनजंघवनदचित्रितेन ॥ १६१ ॥ सकुम्भकर्णस्यभुजोनिकृत्तः पपातभूमौगिरिसन्निकाशः विचेष्टमानोऽभिजघानवृक्षा
न्शिलाश्चवानरराक्षसांश्च ॥ १६२ ॥ तच्छिन्नबाहुं परमीक्ष्यरामः समापतन्तंसहसानदन्तं ॥ द्वावर्द्धचन्द्रौनिशितौगृहीत्वाच्छेदपादौयुधि
राक्षसस्य ॥ १६३ ॥ तौतस्यपादौप्रदिशोदिशश्च गिरीन्गुहांश्चैवमहार्णवंच ॥ लंकांचसेनांकपिराक्षसानां विनादयन्तौविनिपेततुश्च

छिन्निशेषः ॥ १६२ ॥ भग्नस्त्रप्रगपतंस्वाप ॥ १६३ ॥ विनादयन्तौ दिग्नादीरमजिघ्नन्पंतौ ॥ १६४ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु. ॥१९२॥ चंद्रमिव स्थितं रामं राहुर्यथा तथा कुंभकर्णः विदुद्राव ॥१६५॥ १६६॥ अरिष्टं मंगलप्रदं अरिष्टं शुभाशुभमित्यमरः ॥१६७॥ १६८॥ वैश्वानरोऽग्निः ॥१६९॥ च-
लचारुकुंडलमिति कुंडलव्यतिरिक्तदेशयोः स्वीये रामस्पर्शी तत्त्वादितिभावः प्रहाचलेगते चारुणी रमणीये कुंडले यस्मात्तच्चलचारुकुंडलमित्यर्थः ॥१७०॥ कर्तनवेगाद्गते

निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभं ॥ दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन् राहुर्यथा चंद्रमिवांतरिक्षे ॥१६५॥ अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रैः रामः शरैर्हेमपिनद्धपुंखैः ॥ स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि ॥१६६॥ अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदंडांतककालकल्पं ॥ अरिष्टमैंद्रं निशितं सुपुंखं रामः शरं मारुततुल्यवेगं ॥१६७॥ तं वज्रजांबूनदचारुपुंखं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशं ॥ महेंद्रवज्राशनितुल्यसारं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥१६८॥ स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन् ॥ सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्राशनितुल्यविक्रमः ॥१६९॥ स तन्महापर्वतकूटसंनिभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुंडलं ॥ चकर्त रक्षोधिपतेः शिरस्तदा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥१७०॥ कुंभकर्णशिरो भाति कुंडलालंकृतं महत् ॥ आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चंद्रमाः ॥१७१॥

स्थितं कुंभकर्णशिरः ॥ आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वयात्मके रात्राविति तन्मध्यगतस्वं-
द्रमाः स्वभाववतीत्यर्थः ॥ प्रहा कुंडलाभ्याममलंकृतं विनाहतं ॥ अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः कुंभकर्णस्य शिरः ॥ रात्रौ प्रातःकाले आदित्ये राम. ॥१९२॥
उदिते गगनमध्यस्थचंद्रमा इव निष्प्रभं भातीत्यर्थः ॥१७१॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पर्वतसदृशं तद्रक्षःशिरो रामबाणाभिहतं पपात पुनश्च पादौ त्रिदिवं जटुच्चलं काप्याः प्रकामं पातयत्तु सचप ॥१७२॥ तच्चाक्षोभितसमाताकं कायं कुत्रीवेगेन तु रत्न
मुद्रे पपात । पुनितं तदा ग्राहादीन्महापेन मर्मं दिवि वेश्मभूमिमत्यपादितस्यर्थः ॥१७३॥ ॥१७४॥ ॥१७५॥ महीतामहत्वा सुरहिताद्देवास्तादी समीक्ष्यैव यथा ततयाने

तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशं ॥ बभंज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥१७२॥ तच्चातिकायं हिम
वत्प्रकाशं रक्षस्तदा तोयनिधौ पपात ॥ ग्राहान्महामीनचयान्भुजंगमान्ममर्द भूमिं च तथा विवेश ॥१७३॥ तस्मिन्हते ब्राह्मणदे
वशत्रौ महाबले संयति कुंभकर्णे ॥ चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं विनेदुः ॥१७४॥ ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्न
गाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ॥ सयक्षगंधर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥१७५॥ ततस्तु ते तस्य वधेन भू
रिणा मनस्विनो नैरृतराजबांधवाः ॥ विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथासुरा हताः ॥१७६॥ स देवलोकस्य तमो
विहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ॥ तथा व्यभासीद्धरिसैन्यमध्ये निहत्य रामो युधि कुंभकर्णं ॥१७७॥ प्रहर्षमीयुर्बहवस्तु वा
नराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः ॥ अपूजयन्राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥१७८॥ स कुंभकर्णं सुरसैन्यमर्दनं मह
त्सु युद्धेषु जितं कदाचन ॥ ननंद हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥१७९॥ इत्यार्षे भाड॰ सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७

ततो वांधवांधवा रघूत्तमं समीक्ष्य व्यथिता विनेदुरिति संबंधः ॥१७६॥ देवलोकस्य त्राकाशस्य मध्ये इति शेषः व्यभासीत् विशेषेण आभाति स्म ॥१७७॥ प्रबुद्धप
द्मप्रतिमैरित्यत्र मजिमाशरोरुहवचनः प्रबुद्धपद्मसदृशैरिवेत्यर्थः ॥ अनेनैव शाब्दं वै पर्यायः । इष्टभागिनं इष्टभागिमंतं ॥१७८॥ कदाचन कदाचिदपि अजितं अ
जयवंतं इत्यर्थः ॥१७९॥ इति सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु०
॥१२३॥

कालसंकाशः स कुंभकर्णः कालकर्मणा मन्सनानंसग्रकः ॥३॥ समुद्रमर्द्धप्रविशेनकवंधरूपं लोकापेनोपलक्षितो सुहृत्त्वं मतपिना विक्रम्य ॥२॥ विहत नासाक
र्णेन शरीरेणाशिरेलकस्रोन लंकाद्रिरुखाप्रवीनोपमः कुंभकर्णोरामतेजसमप्रशांतदाति हर्षेणा चपः ॥१५॥ अग्रंगंमन्नः पिंडीमजोविहतोविहतो वि
कुंभकर्णोवस्थेनससतमा प्रहारः समास्तः ॥ हर्वभूगंसमासः अवत्रापत्रीपदगति ॥ कुंभकर्णेहतंदृष्टाराघवेणमहात्मना ॥ राक्ष
साराक्षसेंद्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥१॥ स जनसकाखसंकाशः संयतः कालधर्मिणा विद्रुत्यवानरीसेनां भुक्त्वापिलावकवा
नरान् ॥२॥ प्रतापितुश्च हृत्त्रं सुप्रशांतो रामतेजसा ॥ कायेनार्द्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनं ॥३॥ निहतं कर्णो नसमग्नविस्फुर
दुधिरं वहु रुखाद्दार शरीरेणा लंकाद्वारं पर्वतोपमं ॥४॥ कुंभकर्णा लववश्रानाकाकुत्स्थशरपीडितः ॥ अंगं उभमतो वि
व जोरावदग्धरवद्रुमः ॥ श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुंभकर्णं [illegible] ॥ [illegible] महा
वलं ॥ रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥५॥ पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवांतकनरांतकौ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शो
कपीडिताः ॥७॥ भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रांतौ बभूवतुः ॥८॥ ततः कृच्छ्रात्स
मासाद्य संज्ञां राक्षसपुंगवः ॥ कुंभकर्णवधाद्दीनो विललाप स रावणः ॥९॥ हा वीर रिपुदर्पघ्न कुंभकर्ण महाबल ॥ त्वं मां विहाय
वै दैवाद्यातो सियमसादनं ॥१०॥

हलन शरीरेशवरवच्छोउमरव शांतरसन्चपः ॥१८॥ देवांतकादयोरावणादयश्चाः ॥१॥ महोदरमहापार्श्वौ
विमाजनोभ्रातरोतस ॥८॥ २॥ १०॥

राम०
॥१२३॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ममबांधवानांशल्यंहृदयशल्यंशोकमिसर्पथः ॥ ११ ॥ अहंशास्मिच्यहमपिमन्तप्रापूरत्सूर्यैः स्तराहमेस्तराहोमन्ः ॥ १२ ॥ १३ ॥ नचनिषेधपानदाशानोपिपस्य
यत्नेष्टः त्वंनकुपीत ॥ १४ ॥ १५ ॥ लक्ष्मलक्ष्माः लक्ष्मावहस्तः ॥ १६ ॥ जीवितेनास्मिमेमतिः सजीविजपावस्यानेत्तुहिजांलोन्यर्थः ॥ १७ ॥ अहंश्रातहेताः

ममशल्यमनुद्धृत्यबांधवानांमहाबल ॥ शत्रुसैन्यंप्रतापैकः कथमांतंसमभ्यगच्छति ॥ ११ ॥ इदानींखल्वहंनास्मियस्यमेदक्षिणोभुजः ॥ पति
तोयंसमाश्रित्यनविभेमिसुरासुरान् ॥ १२ ॥ कथमेवंविधोवीरोदेवदानवदर्पहा ॥ कालाग्निप्रतिमोघोरराघवेणाहतोहतः ॥ १३ ॥ य
स्यतेवज्रनिष्पेषोनकुर्याद्व्यसनंसदा सकथंरामबाणार्त्तः प्रसुप्तोस्मिमहीतले ॥ १४ ॥ एतेदेवगणाःसार्द्धमृषिभिर्गगनेस्थिताः
निहतंत्वांरणेदृष्ट्वानिनदंतिप्रहर्षिताः ॥ १५ ॥ ध्रुवमद्यैवसंहृष्टालब्धलक्षाःप्लवंगमाः ॥ आरोक्ष्यंतीहदुर्गाणिलंकाद्वाराणिसर्व
वशः ॥ १६ ॥ राज्येननास्तिमेकार्यंकिंकरिष्यामिसीतया ॥ कुंभकर्णविहीनस्यजीवितेनास्तिमेमतिः ॥ १७ ॥ यद्यहंभ्रातृहंतारंनहन्मि
युधिराघवं ॥ ननुमेमरणंश्रेयोनचेदंव्यर्थजीवितं ॥ १८ ॥ अद्यैवतंगमिष्य अद्यैवतंगमिष्यामिदेशंयत्रानुजोमम ॥ नहिभ्रातॄन्समुत्सृज्य
क्षणंजीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ देवाहिमांहसिष्यंतिदृष्ट्वापूर्वापकारिणं ॥ कथमिंद्रंजयिष्यामिकुंभकर्णहतेत्वयि ॥ २१ ॥

नाहमिपरिस्तदाउद्देव्ययीजीवितंश्रेयोनचनैवेत्पथीः किंतुमरणमेवश्रेयोनचजितिसंबंधः ॥ १९ ॥ आत्महितिवरहवचंपस्जापं ॥ १२ ॥ २० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰

जीवितं ॥२१॥ यावत्प्रदारम्य कुंभकर्णमहत्प्रयोर्द्दहाणां पंडिताशाउत्पन्नलावनदारम्य विभीषणावचोमांव्रीउपतिरुद्धं श्वान्तवोनगरही तमिजित्वाजज्जितोस्मी मर्थ ॥२३॥२२

॥१२४॥ कुंभकर्णाइतिहतं हत्वंनकर्णोहमुजइत्याद्यक्रमकारेण विचित्रवधं यासं विदितावह विलप्यमपतदितिसंबंधः ॥२४॥ इत्यषष्टितमः सर्गः ॥ एवहावृतिरिवदर्प घ्रेत्य

तेदिदेमामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभं ॥ यदज्ञानान्मया तस्य नगृहीतं महात्मनः ॥२१॥ विभीषणवचो यावत्कुंभकर्णप्रहस्तयोः ॥ वि
नाशोयंसमुत्पन्नो मांव्रीडयति दारुणः ॥२२॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः ॥ यन्मया धार्मिकः श्रीमान्सनिरस्तो विभी
षणः ॥२३॥ इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुंभकर्णं ॥ न्यपतदथ दशाननो भृशार्त्तस्तमवजमिंद्ररिपुं हतं वि
दित्वा ॥२४॥ इत्यार्षे वा॰ रा॰ यु॰ अ॰ षष्टितमः सर्गः ॥६०॥ एवं विलप्यमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्य
मब्रवीत् ॥१॥ एवमेव महावीर्यो हतो नस्तात मध्यमः ॥ नतु सत्पुरुषा राजन् विलपंति यथा भवान् ॥२॥ नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वम
सि प्रभो ॥ स कस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशं ॥३॥ ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः कवचः सायकं धनुः ॥ सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघसमस्वनः
॥४॥ त्वयासकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः ॥ स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥५॥ कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणं ॥ उ
द्धरिष्याम्यहं शत्रून् गरुडः पन्नगानिव ॥६॥

दिप्रकारेण विलपमानस्य विलपतो रावणस्य श्रुत्वा विलापमिति शेषः ॥१॥ एवमेव देवदानवदर्पहा कालाग्निसमः तिमरस्यादिप्रकारेण महावीर्यः तातेन मध्यमोम
ध्यमपितृहतो दैवादिति शेषः सत्पुरुषाः प्रभुः रक्षणं त्रैलोक्यविजयसमर्थो शोचति शोकं वर्तते कश्चित् ॥२॥४॥ त्वया शस्त्रेण सकृद्विशस्ता इत्यन्वयः ॥५॥६

राम॰ ॥१२४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

नरकोविसृजेति ॥ अपंक्तिहिकापांविभक्तितेर्जातेषु वानापियसुखेष्वपतनं हंमहतांधूम्रितत्तात्रिरकोदस्यः नस्यवात्मीकिमवंध निर्माणकालेऽप्रसंज्ञानजना
जे ॥ १ ॥ नवकंमकरणीमाध्याम्यर्थेकथंरावणास्यानस्मान्जेपप्रन्मात्रशापासनीषलत्राह । कानचोदितिइतिकालाम्मकभगवत्योरणयापनत्वस्यपद्धत्वख्याउपरमदस्य

शंवरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा ॥ तथा घशपितानामो मयापूर्वविनिपातितः ॥ १ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उ
न्नताभिमवाप्नात्मा नैव मृत्युरेवलामृदा ॥ २ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवांतकनरांतकौ ॥ अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ३ ॥
ततोऽहमहमित्येव गर्जंतो नैर्ऋतर्षभाः ॥ रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥ अंतरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः ॥ स
र्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे समरदुर्मदाः ॥ ११ ॥ सर्वे सुबलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयंते स्म निर्जिताः ॥ १२ ॥
देवैरपि सगंधर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ सर्वे शस्त्रविदो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥ सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवराः सदा ॥ सर्वे
स्तथा भास्करतुल्यदर्शनैः सुतैर्वृतः शत्रुबलश्रियमर्दनैः ॥ राजा मघवानिव यामरैर्वृतो महाद्रानवदर्पनाशनैः ॥ १५ ॥ स पुत्रान् संपरि
ष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः ॥ आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १६ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः ॥ रक्षणार्थं कुमारा
णां प्रेषयामास संयुगे ॥ १७ ॥

पर्यः ॥ ८ ॥ २ ॥ १० अंतरिक्षे गतं गमनं येषां ते ॥ ११ ॥ विस्तीर्णकीर्तयः विशालकीर्तयः ॥ १२ ॥ १३ प्रवरविज्ञानाः
स्त्रे छन्नानवंतं ॥ १४ ॥ १५ आशीर्भिरित्यस्य संप्रेषयेति शेषः ॥ १६ ॥ युद्धोन्मत्तमत्तशब्दौ महोदरमहापार्श्वयोः पर्यायनामनी ॥ १७ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

युद्धे गोधुं वैश्विहरूपे सीतां ते तद्रूपं कोपवारकेधनुपिन्नादि । धनुष्मान् स पापात ते त्री वीणा नयामसुरे ॥ स्वार्थे हि ह्वः हि ष्काश्वसहेषा तद्रूपं तालेन युक्ते मंदा ना में दोष्वा गजन्वि
शे षो गाढ स्तनि तं वं हित मे गीत पत्र तन ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ साथि लातस्य चक्रादि सा हितं । ध्येम म प्यघा विनि पपात ॥ कृ व रे ह्वी पुगे धा । ॥ अव कुति कालेश्य

धनुष्मांतं त्रिमुखां हि ष्कातालसमचितं मेदस्त्विनि तगीतं वघुद्वयो धवं मा वभौ ॥ २४ ॥ ध्रुवाश्च सु धनुष्पा णिर्वा नजनरामरू इति ॥ हसन
विद्रावयामास दिशास्त्रानुद्रारवरिभि ॥ २५ ॥ धृत्वा स्वेगा महिते से मे स्थितं मे स्यमारुति ॥ स्वम्प्रवर्जति सं क्रुद्धः महास्वविपुलां शि
लां ॥ २६ ॥ क्रोधाद्धि गुणानात्मार्षः पितुस्तु स्य पराक्रमः शिलां तां पातयामास स्थूखाक्षस्य व्यूधं प्रति ॥ २७ ॥ आपतंतीं शिलां दृष्ट्वा गदा
पुर्यम्य संभ्रमात ॥ । स्थारक्षस वेगेन वृक्षधायातयामास स्थूखाक्षस्य राथं प्रति ॥ २८ ॥ आपतंतीं शिलां दृष्ट्वा गदस्तु पम्प संभ्रमात ॥ रथा
दास्वस वेगेन वृक्ष धायां व्यवस्थितः ॥ २९ ॥ संभ्रमं पारा ध्वंतस्य निपपात शिला भुवि ॥ स चक्रं कृत्वा तां म्वं सेध नेम शरग्रमन ॥ ३० ॥ तम
न्का शय्यै तस्य हनूमान्मारुतात्मजः । क्षेप्ता कदने चक्रे स तं धविस्पै तुं मे ॥ ३० ॥ विभिन्न शिरो भं नाराससोरु धिरोक्षिताः दृशैः
प्रमथिता स्त्रामेनिपेतुर्धरणीतले ॥ ३० ॥ विद्रुत्यारास ससे स्मह नूमान्मारुतात्मजः गिरेः शिखरमादाय स्थूलाक्षम भिदुद्रुव ॥ ३१ ॥
स क्रुशरासहितं ॥ २९ ॥ स्यंभगायं स्म न्काससे तोक दनेचक्रे वसे गा स्सगार्थमि तिशेषः स्कंधः स्थल शाखाः विटपः स स्मशगाखा ॥ ३० ॥ भवेतस्य पविता रति शेषः
॥ ३१ ॥ ३२

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ १५ सर्वौषधीभिः ॥ आयुधप्रहारनिवारकौषधीविशेषैः औषधस्तकुष्ठं मांसी हरिद्रद्वे शैलेयचंदनं च चांपकमुस्तं च सर्वौषध्यो दशस्मृता इति रावणव-
॥ १२५ ॥ नात् ॥ समालभ्य समालिप्य ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सवितेवास्तमूर्द्धनीत्यनेन शीघ्रं नाशः सूचितः ॥ २२ ॥ २३ ॥ विद्युद्भिरुल्काभिः सहितः ॥ २४ ॥ त्रिभिः कांचनप-

तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणं ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १८ ॥ सर्वौषधीभिर्गंधैश्च समालभ्य महाबलाः
निर्जग्मुर्नैरृतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकांक्षिणः ॥ १९ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवांतकनरांतकौ ॥ महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचो-
दिताः ॥ २० ॥ ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतसंनिभं ॥ ऐरावतकुले जातं समारोहन्महोदरः ॥ २१ ॥ सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्चाप्यलं-
कृतं ॥ राजगजं समास्थाय सवितेवास्तमूर्द्धनि ॥ २२ ॥ हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलं ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्म-
जः ॥ २३ ॥ त्रिशिरा रथमास्थाय विराजत धनुर्द्धरः ॥ सविद्युदुल्कः सज्वालः सेंद्रचाप इवांबुदः ॥ २४ ॥ त्रिभिः किरीटैस्त्रिशिराः शुशु-
भे स रथोत्तमे ॥ हिमवानिव शैलेंद्रः त्रिभिः कांचनपर्वतैः ॥ २५ ॥ अतिकायोऽतितेजस्वी राक्षसेंद्रसुतस्तदा ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठ-
स्सर्वधनुष्मतां ॥ २६ ॥ सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं सानुकर्षं सकूबरं ॥ तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलं ॥ २८ ॥

र्वतैः शिखरभूतैरुपलक्षितो हिमवानिवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ सुसंयुक्तं सुसंयुक्ताश्वं सानुकर्षं रथाधःस्थितपरिकृतबंधनपाशयादिनोदाहविशेषे। अनुकर्षः अ-
नुकर्षो दार्वधःस्थमित्यमरः। सकूबरं प्रोमयुगंधरं ॥ २७ ॥ राम॰ ॥ १२५ ॥

२९ ॥ २८ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ परिवेषसमारोपस्मितो देवांतकः क्षोदोम्भोगिरिः समुद्रमथने मंदरगिरिः परिगृह्यास्थितस्य विस्मो वृद्धिं उवयनराणां जेत्मृतकर्षः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अमरा
वेत्याः सत्ताइव लकापाः मृतस्थितिस्य चपुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निश्चित निश्चयेन मरणं स्वमरणं वा शत्रूणां पराजयं वा कीर्त्यामरुते पोषः ॥ इति मतिहेतवा निर्ज

सकुंचन विचित्रेण किरीटेन विराजता ॥ सप्तौ श्रवणमेरुः प्रभा ॥ अभिवृधा सप्तवर ॥ २९ ॥ सूरराजरथे नमि नराज सूतमहावलः ॥ व
तो वै अजशार्दूलैर्युक्तं वाणारिवामरैः ॥ २१ ॥ हयमुखैः अश्वः प्रस्थितः श्वेतकेतकमधिरी ॥ मनोजवं महाकायमारूहोहन्नरांतकः ॥ २० ॥
गृहीत्वा मुप्रसम्यक्ताभं विराजन्नरांतकः ॥ शक्तिमारोपितं जस्वी गुहः श्रिधिविगतोपथा ॥ ३१ ॥ देवांतकः समारोपपरिवेवजं भुषिते
परिगृह्य परिष्टप्मां वृथविस्मार्वि उवयन ॥ ३२ ॥ महापार्श्व महाकायो गदामादाय वीर्यवान् ॥ विराजे गदापाणिः कुवेरइव संयुगे ॥ ३३
म[illegible]नुस्थि मेहात्मानावुत्ते पति मैर्वृताः ॥ नाम गजेश्वत्तु रंगे श्वपे श्रेवरस्मि स्वनैः ॥ ३४ ॥ अन्तजप्रमहाकापारक्षसाः प्रवप
धाः नेविजमहात्मानं कुमाराः सर्ववर्चसः ॥ ३५ ॥ किरीटिनः स्रिपास्तु शायहादी मारवावरे ॥ परिगृहीताव भोतेषा शस्त्राणामाव
निःशिताः ॥ प्रारभ्य मनीकाशा हेमाव लिविवोवरे ॥ ३६ ॥ मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयं ॥ इति हत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संय
गार्थिनः ॥ ३७ ॥ जगर्जुश्च विनेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ जगृहुश्चापि ते वीरा निर्जग्मुश्च हृष्टमेदसः ॥ ३९ ॥

स्मरीतिसंवेध ॥ २० ॥ जगर्जुर्मेघवन्निचक्रुः विनेदुः सिंहनादं चक्रुः चिक्षिपुः प्रातुविषपाक्षेपवचनान्प्रवृत्तः ॥ सापकानिस्मस्पजारश्रीमनेनान्वयः ॥ ३९ ॥

यु.

१२९ ॥

क्ष्वेडितास्फोटनिनदैर्वैसंधाणसंचलन् रक्षसांसिंहनादैरवंविस्फोटितमिव ॥ ३९ ॥ समुद्यताः शिलाणवक्षाप्रधानियेनगत ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ लब्धलक्षाः ल
ब्धपराक्रामविषवाया ॥ ३४ ॥ प्रतिनर्दन्त ॥ प्रसनर्दन्त ॥ ४४ परहर्षप्रात्तहर्षप्रोत्तुङर्ष ॥ अमष्यमाणा ॥ ४५ ॥ ४६ केचिद्द्रुमशिलाप्रधाइनिस्वभावो

क्ष्वेडितास्फोटनिनदैः स्वबालवच्चसंधरा ॥ रक्षसांसिंहनादैश्च विस्फोटितमिवांबरं ॥ ३९ ॥ ते भिनिष्क्रम्य समुदिता राक्षसेंद्रा महाबला
: ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलाप्रधं ॥ ४० ॥ हरयोपि महात्मानो ददृशुर्नैऋतं बलं ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधं किंकिणीशतनादि
तं ॥ ४१ ॥ नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधं दीप्तानलरविप्रख्यैर्नैऋतैः सर्वतो वृतं ॥ ४२ ॥ ते दृष्ट्वा बलमायांतं लब्धलक्षाः प्लवंग
माः समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्मुहुर्मुहुः ॥ ४३ ॥ अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दंतवानरान् ॥ ४४ ॥ ततः समुत्कृष्टरवं निशम्य
रक्षोगणा वानरयूथपानां ॥ अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं विनेदुः ॥ ४५ ॥ ते राक्षसबलं
घोरं प्रविश्य हरियूथपाः ॥ विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥ केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवंगमाः ॥ रक्षः
सैन्येषु संक्रुद्धाः केचिद्द्रुमशिलायुधाः ॥ ४७ ॥ द्रुमांश्च विपुलस्कंधान्गृह्य वानरपुंगवाः ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलं
॥ ४८ ॥ ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमां ॥ बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ ॥

न्निः ॥ नाहृष्टाः प्लवंगमाः रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः आकाशमाविश्य चेतनः ॥ केचिद्विपुलस्कंधान्द्रुमादीन्गृहीत्वोच्या चेतः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९

राम.

१२९ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

५०॥५१॥ शैलमध्ये गताश्चितांगाः गिरिशिखरैर्वा सिंदेहाः सुविक्षिप्तप्रहारैर्वीततलोचनाः वंहितगितलोचनाः॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥ आक्षिप्ता
सिंहनादान् विनेदुश्च राक्षसाः सह वानरैः शिलाभिः चूर्णयामासुर्यातुधानान् प्लवंगमाः॥५७॥ निजघ्नुः समरे क्रुद्धाः
कवचाभरणावृतान् केचिद्रथगतान् वीरान् गजवाजिगतानपि॥५८॥ निजघ्नुः सहसाभ्येत्य यातुधानान् प्लवंगमाः शैल
शृंगाचितांगास्ते मुष्टिभिर्वीततलोचनाः॥५९॥ चेलुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुंगवाः राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदुः क
पिकुंजरान्॥५२॥ शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः॥५४॥ रुधिरशोणि
तदिग्धांगास्तत्र वानरराक्षसाः ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः॥५५॥ मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणितोक्षि
ता विकीर्णाः पर्वताकारै रक्षोभिरिमर्दनैः॥५६॥ आसीद्धि मेदिनी शर्णा तदा युद्धे मदान्वितैः॥ आक्षिप्ताः क्षिप्यमा
णाश्च भग्नशैलैश्च वानरैः॥५७॥ पुनरंगैस्तदा चक्रुस्तत्र युद्धमद्भुतं॥ वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः॥५८॥ राक्ष
सान् राक्षसैरेव जघ्नुस्ते हरियूथपाः आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नू राक्षसा हरीन्॥५९॥ तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि
वानराः निजघ्नुः शूलशस्त्रास्त्रैः चिच्छिदुश्च परस्परं॥६०॥ सिंहनादान् विनेदुश्च राक्षसाः सह वानरैः छिन्नवर्मतनुत्राणा
राक्षसा वानरैर्हताः॥६१॥ रुधिरं प्रस्रवन्तस्ते रससारमिव द्रुमाः रथेन च रथं चापि वारणेनापि वारणं॥६२॥

क्षिप्यमाणा इति निपुद्धमकालकपने भग्नशैलैश्च वानरैः राक्षसमध्ये युद्धसाक्षनशैलादिभिः तत्र पुनरंगैर्हस्तपादादिभिस्तत्र भूलायुद्धं चक्रुः॥५५॥
क्षिप्यमाणा इति निपुद्धमकाल... ॥६१॥६२॥
आक्षिप्य बलाद्गृहीत्वा॥५९॥६०॥ छिन्नानि वर्माणि पतत्राणानि येषां ते रुधिरं प्रस्रवन्तस्ते रससारं निर्यासं॥६१॥६२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰
॥ १९० ॥

६३ ॥ ६७ ॥ ६५ ॥ ६६ गर्वितं हृष्टचेष्टः गर्वितं हृष्टं च पथ्यामवतितयाचेष्टंतरतिगर्वितहृष्टचेष्टः नानाखगः द्रुमशैलदंतनखादिनानामहाणायुता ॥ ६९
विमर्दइहेमहेष्यमाणोषु ॥ महीष्वेत्सवलीमुखेषु वानरेषु ॥ ६५ ॥ ६८ ॥ ७१ ॥ ७४ ॥ तस्य मार्गः तेन पद्धा यद्गतो मार्गः पतितैर्वानरैः भिसंवृतो मांसशोणितं तस्य

हयेन च हर्यक्षेण चित्रेण धूर्वानराग्रणी ॥ महद्धनुस्ततः सर्वे प्रगृहीतमहाशिलाः ॥ ६३ ॥ हायेण समतान्यपर्वतमे रवव दृश्य
स्थिताः ॥ नष्टुहमवद्धाः रक्षोवानरसंकुले ॥ ६४ ॥ सुरासुरैर्दैत्यैर्दैस्त्व मलैस्त्वनिशितैः ॥ शैलैस्ससमावानरोद्गाणां च्छिदः
पादपाननशिलाः ॥ ६५ ॥ विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च द्रुमैः छिन्नैश्च सर्वगैर्हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमाव सुधाभवत् ॥ ६६ ॥ तेवा
नरागर्वितहृष्टचेष्टाः सेयाममासायमपविशुद्धाः ॥ युद्धं समेते वै महारक्षसैस्तैर्नानायुधैश्च द्रुमादीन समन्वाः ॥ ६७ ॥ तस्मिन्नम
वनेतुमुलेविमर्दसमहीष्यमाणेषु वलीमुखेषु निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६८ ॥ ततो हयं मारु
ततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ॥ नरांतको वानरराजसैन्यं महार्णवं मीनइवाविवेश ॥ ६९ ॥ सवानरान्सप्त शतानि
वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद ॥ एकः क्षणेनैव दृष्टिमहात्मा जयानसैन्यं हरिपुंगवानां ॥ ७० ॥ ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठ
प्रतिष्ठितं ॥ चरंतं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७१ ॥ सतस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वा
नरैरभिसंवृतः ॥ ७२ ॥ यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुंगवाः ॥ तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरांतकः ॥ ७३ ॥ ददाहाग्निसमा
निवनानि वविभावसुः ॥ ७४ ॥ यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाञ्छैलान्वनौकसः ॥ तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ७५ ॥

दिक्षु सर्वदृश्यते ॥ ७७ ॥ ७२ ॥ विभावसुर्वह्निः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

२

एष
॥ १९० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ज्वलंतं ज्वलतमिव स्थितं महात्म घम्पनराणां सुभटानामेतत्कोनरांतकः सुयाम्भो ते सर्वी सुदिक्षु विचचार प्रमर्दन् मर्दयन्॥ ६॥ पतीहेतो हत्वा ते तं स्थितं पोतं
चविव्याध श्रुतः स्वदितं नशोकं गीत्सर्यः॥ ५१॥ ५५॥ ५२॥ ५७॥ कुंभकर्णेन पातिता नर्मनीलादीनो सत्र (त्रपौहषा सौगसो पतेषां लक्ष्म सैन्यं नमाहये क्षितिख

ज्वलं तमास सघम्प सेयाम्भो ते नरांतकः॥ दिक्षु सर्वा सुवलवान् विचचार नरांतकः प्रमर्दन् मर्दितो युद्धे मावृद काले पथानिलः
॥ ५६॥ नशोकं दृष्टिं वीरान् सुस्या तेस्य दितं भयात्॥ ऊस्तं तं स्थितं पोतेसर्वानि विव्याध वीर्यवान्॥ ५७॥ एकेनांतककल्पेन मासेना
दितस्तेजसा॥ भयान्निहीसैस्मा निनिपेतुर्धरणीतले॥ ५९॥ वज्रनिष्पेषसदृशं मासुरूपाधिनिपातने॥ नशोकुर्वेनिराससोऽतेवि
नेदुर्महासत्त्वे॥ ६०॥ पतत्संहारौ वीराणां रूपाणि मचकाशिरे॥ वज्रमित्रायकूपनो शैलानो पतना मिव॥ ६१॥ पेत्तुः सर्वे महात्मा १८
नुः कुंभकर्णेन पातिताः तेस्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतास्थिरे॥ ६२॥ विमेसमागेः सुग्रीवो ददर्श हीवाहिन्या न
रांतकमपत्रस्तो विदृवी मितत्ततः॥ ६४॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरांतकं॥ गृह्यतमासमापातं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितं॥ ६३॥
दृष्ट्वोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः॥ कुमारमंगदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमं॥ ६४॥ गच्छैनं राक्षसं वीरं यो सौ तुरगमास्थितं
क्षोभयंतं हरिवलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय॥ ६५॥ समर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपात ततोंगदः॥ स्वेनीका मेघसंकाशाद् श्रुमानिव
स्याः खस्याचितैर्दिवाः वानरेंद्रानीलादयः॥ ६१॥ ६२॥ वीर्यवान्॥ ६६॥ शैलसंघातसंकाशो हरीणामग्रतो भोंगदः राजा गरस्तस्य
६२॥ ६४॥ गच्छेतो राक्षसं समीतिहेहतमितिशेषः॥ ६५॥ मेघात्सेकाशाद् नीकाल्वसेनामध्यात्॥ ६६॥ स्वंगदेन दिव्यम् नाभाणेन सत्रहेयुक्तः॥ ६७॥

२५ ॥ अस्मिन्ममोरसि प्रासं क्षिपेत्यब्रवः ॥ २१ ॥ २७ ॥ २५ ॥ वालिपुत्रमभिगम्यप्रासमुज्ज्वलंतमुत्ससर्ज सप्रासः भग्नोऽभवत् भूमौ न्यपतच्च ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्फुटिताक्षितारः

यु ॥ १९५ ॥ निरायुधो महातेजाः केवलेनात्रदंष्ट्रवान् ॥ नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ तिष्ठ त्वं सा कृतैरभिर्हीभिः किं क-
रिष्यसि ॥ अस्मिन्वज्रसमस्पर्शे प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ २० ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः ॥ २१ ॥ संदश्य दशनैरोष्ठं
विनिश्वस्य भुजंगवत् ॥ अभिगम्यांगदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ २१ ॥ प्रासं समाविध्य तदांगदाय समुज्ज्वलंतं सहसोत्ससर्ज
स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ २२ ॥ तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पं
तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरंगमस्याभिजघान मूर्ध्नि ॥ २३ ॥ निमग्नपादः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसन्निका-
शः ॥ स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विभिन्नमूर्धा ॥ २४ ॥ नरान्तकः क्रोधवशं जगाम महाहवे तं तुरगं पतितं समीक्ष्य
स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रं ॥ २५ ॥ अथांगदो मुष्टिविशीर्णमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृ-
शोष्णं ॥ मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिस्मिये च ॥ २६ ॥ अथांगदो वज्रसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिं गिरि-
शृंगकल्पं ॥ निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ २७ ॥ राम ॥ १९५ ॥

स्फुटिताक्षिशीर्णाः अस्य स्फुटिताक्षिनिष्क्रान्तास्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २२ ॥ ९ ॥ ॥ ॥

शृङ्गिनानिष्पिष्ट एव विभग्नो वृक्षो पपात स ज्वालो अभिप्रायो नात्यां वमन् ॥ २५ ॥ २२ ॥ मुद्गरं ते विक्रमे कृतवान् । गदो रामनमः प्रहर्षणं कृतवान् सोपि अक्षतः
त्तलः श्रीणमपि विस्मिये विस्मितो जातः अथातिभीमकर्मा गदः पुनरप्युपदे पदनि मिश्रेन हर्षितो वभूव तस्मिन् ॥ तत्र हो वभूवे समर्थः ॥ १० ॥ इत्येके न स

स शृङ्गिनिष्पिष्टविभग्नवृक्षो ज्वालां वमन् शोणितदिग्धगात्रः । नरान्तको मूर्छितवेपमानः पपात वृक्षो अचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ २५ ॥ अ
थोत्तरा शेषितृदशाननमानवेन्द्रो कालं चापि महाप्रमादः । वभूव तस्मिन्निहते तिवीर्ये नरान्तके वालिसुतेन संख्ये ॥ २६ ॥ अथांगदो
रामनमः प्रहर्षणं मुद्गरं कृतवान् हि विक्रमे ॥ विस्मिये सोप्यथ भीमकर्मा पुनरप्युपेदे स वभूव हर्षितः ॥ १० ॥ इत्यार्षे ०
रामा० वा० यु० एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैऋतर्षभाः । देवान्तकस्त्रिमूर्द्धा च पौलस्त्यश्च म
होदरः ॥ १ ॥ आरूढो मेघसंकाशं वारणेन्द्रं महोदरः । वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वेगवान् ॥ २ ॥ भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तदा देवा
न्तको बली ॥ आदाय परिघं घोरमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥ रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः । आस्थाय त्रिशिरा वीरो वा
लिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४ ॥ स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः । वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५ ॥ देवान्तकाय तं वी
रश्चिक्षेप सहसाङ्गदः । महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिं ॥ ६ ॥

इति तमः सर्गः ॥ पौलस्त्यस्त्रिशिरा इति विशेषणं न तु महोदरस्य ॥ देवान्तकादयस्त्रयः पञ्चमुत्तरश्लोके संबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दीप्तामशनिमिव वज्रं संचिक्षेप ॥

पु॰
॥ ११२ ॥

५ ॥ ५ ॥ १ ॥ ७ ॥ श्वपचक्रामपश्चाद्राजगाम ॥ ७ ॥ १२ ॥ स्य समहागजे महोदरस्य गजे ॥ १२ ॥ तस्यांगदस्तनस्य नारान्तस्येति द्वितीयतच्छ्लोकान्त्यपः ॥ ८४ ॥ ८५

त्रिशिरास्ततश्चिच्छेद शरैराशीविषोपमैः स वक्षस्येव तमालोक्य ऽस्य पातनतरोगदः ॥ ५ ॥ स ववर्ष ततो वृक्षान् शिलाश्च कपि
कुंजरः तान्श्चिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ परियाग्रेण तान् वृक्षान् वक्षं ज समुणान्तकः त्रिशिरा स्वंगदं वी
ऽमभिद्रुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥ गजेन तस्य मभिद्रुस्य वालिपुत्रेम महोदरः ॥ जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ १० ॥ देवान्तकश्च
संक्रुद्धः परिघेणांगदं ऽपगम्याभिहत्याशु श्वपचक्राम वेगवान् ॥ ११ ॥ स त्रिभिर्नैऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः न
विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः तलेन समभिद्रुत्य जघान्या स
महागजे ॥ १३ ॥ तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे पेततुर्लोचने तस्य विननाद च वारणः ॥ १४ ॥ विषाणं चास्य
निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः देवान्तकमभिद्रुत्य ताडयामास संयुगे ॥ १५ ॥ स विह्वलस्तु तेजस्वी वातोद्धत इव द्रुमः ला
क्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १६ ॥ अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली ॥ आविध्य परिघं वेगादा
जघान तदांगदं ॥ १७ ॥ परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा ॥ जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८ ॥

१५ ॥ लाक्षारसेनसमानोवर्णोपस्य तदुधिरं ॥ १६ ॥ ७ ॥ १८ ॥ ॥

राम
॥ ११२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

श्रृंगिह्यगैः ऋजुगामिभिः ॥१९॥२०॥ २१॥ गिरेः शिरः पर्वतस्य मूर्ध्नि ॥२२॥ विज्रंभिते त्रिशिरसः पर्वतभेदनरूपे जेभमाणमालोक्य ॥२३॥ तं प्रवियहस्तं दे
वातकं ॥२४॥ २५॥ निर्वृत्ता वहिर्निर्गता दंता अक्षिणी विलेविजिह्वा च यस्य सः ॥२६॥ २७॥ मूर्ध्नि समधिरूढो तिष्ठद्गगमनवेलायां मारुतगजस्य

तमुत्पतंतं त्रिशिरास्त्रिभिर्वक्रैः जिह्मगैः ॥ घोरैर्हि प्रतेः पुत्रे ललाटेभि जघान ह ॥१९॥ ततोग्रदंष्ट्रस्त्रिसंत्रिभिर्नैऋत
पुंगवैः हनूमानपि विज्ञापनी न स्वापि पतत्पतः ॥२०॥ ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ॥ तद्रूपेण मृतोधमा
त्वभिंदन्निशितैः शरैः ॥२१॥ तद्बाणशततनिर्भिन्नं विदार्य तं शिलातलं सविस्फुलिंगसज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥२२॥
स विज्रंभितमालोक्य हर्षादेवांतको बली ॥ परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥२३॥ तमापतंतं समुत्पत्य हनूमान्
मारुतात्मजः ॥ आजघान तदा तं तु वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥२४॥ शिरसि प्रहरं वीरस्तदा वायुसुतो बली ॥ नादेनाकं
पयन्सर्वान् राक्षसान् स महाबलः ॥२५॥ स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्धा निर्वांतदंताक्षिविलंबिजिह्वः ॥ देवांतको राक्ष
सराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥२६॥ तस्मिन्हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ ॥ क्रुद्धस्त्रिमू
र्धा निशितास्त्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षं ॥२८॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः कुंजरं पर्वतोपमं ॥ भूयः समधिरूढोसौ मंदरस्थ इवांशुमान्
व ॥२९॥ ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योपर्यपातयत् ॥ गिरौ वर्षं तडिच्चक्रं चापवानिव तोयदः ॥२९॥
गदेन हन्त्वादितिमा वः ॥ ३०॥ ततश्चक्रं चापमर्पितदृढञ्च पस्यातिसतो पदोवर्षगिरा विव ॥ ३१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अभिदुद्रुवत॥ अभ्यद्रवत॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८ वहंतोनिवहाः स्वतजस्वहः स्वतजवहान्सरितश्चकेविकीर्य॥ उत्पाद्येत्यर्थः॥ २९ रतिद्वि

तमापतंतं संक्रुद्धः सौग्रदस्तुयमवीर्यवान्॥ विनर्द्दमानः सहसा हनूमंतमभिद्रवत्॥२३॥ तस्य क्रुद्धस्य रोषेण गदांतां वडुकेटको
पातयामास वक्षस्य क्षोभमस्य केयहनूमतः॥ २४॥ ताडितः सतयातेन अप्रदंष्ट्राभिमहत्पपा॥२५॥ स कपिर्मारुतबलस्तमहाप्रे
चिंतयत॥२६॥ स्वप्रासस्य शिरोमध्ये गिरिश्रृंगं गमपातयत॥२६॥ स विस्फालितसर्वांगो गिरिश्रृंगेण ताडितः पपात सहसा भूमौ
विकीर्ण इव पर्वतः॥२७॥ स्वप्राससंनिहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ते प्रताश्च विविशुर्लंकां वध्यमानाः प्लवंगमैः॥२८॥ स तु प
वनसुतो निहत्य शत्रून् क्षतजवहाः सरितश्च संविकीर्य॥ रिपुवधजनितप्रमोमहात्मा मुदमगमत्कपिभिश्च पूज्यमानः॥२९॥
इत्यार्षे॰ वा॰ यु॰ द्विपंचाशः सर्गः॥५२॥ द्वितीयमहासमासः स्वप्राससंनिहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः क्रोधेन महताविष्टो नि
श्वसन्तुरगो यथा॥१॥ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः॥ अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं वन्यर्दंष्ट्रं महाबलं॥ गच्छत्वं वीर निर्याहि
राक्षसैः परिवारितः॥ जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह॥२॥

पंचाशत्सर्गः॥५२॥ ५२॥ गच्छत्वं वीर निर्याहि इत्यादि उपात्रियाहीत्यर्थः॥२॥

रा॰ ॥१२८॥

पु
॥२००॥

विसृष्टगात्रः शिथिलगात्रः विहंसितो निरुद्धपराक्रमः ॥ ३१ ॥ ३५ ॥ ३४ ॥ पितरं महोदरो ॥ ३३ ॥ ३७ ॥ ३४ ॥ ३६ ॥ विरथस्य विदारितवान् ॥ ३७ ॥ ३६ ॥ स्विवः

नरः शरैर्दिशो भिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः नीलो बभूवाथ विसृष्टगात्रो विष्टंभितस्तेन महाबलेन ॥ ३१ ॥ त
तस्तु नीलः प्रतिलब्धसंज्ञः शैलं समुत्पाट्य घनद्रुमं तं ॥ ततः समुत्पत्य महोग्रवेगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३२ ॥ ततः स
शैलाभिनिपातभग्नो महोदरस्तेन सहाद्रिपेन विपोथितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाद्रिः ॥ ३३ ॥ पितृव्यं नि
हतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे ॥ हनूमंतं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३४ ॥ स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गि
रेः ॥ त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्विभेद बहुधा बली ॥ ३५ ॥ तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं तदा कपिः विससर्ज रणे तस्मि
न्रावणस्य सुतं प्रति ॥ ३६ ॥ तमापतंतमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् ॥ त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ३७
हनूमांस्तु समुत्पत्य हयं त्रिशिरसस्तदा विददार नखैः क्रुद्धो गजेंद्रं मृगराडिव ॥ ३८ ॥ अथ शक्तिं समासाद्य कालरात्रिमि
वांतकः चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३९ ॥ दिवः क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्तामसंगतां ग्रहीत्वा ह
रिशार्दूलो बभंज च ननाद च ॥ ४० ॥

क्षिप्तां गां काश्यां निर्गतां ॥ स्वसंगतो स्वर्गे लगतिं ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

एम
॥२००॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

घोरसेकाशे भयंकरस्वरूपो ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ मन्दचेतनः विसंज्ञः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ किरीटे किरीटप्रदेशे ॥ ४६ ॥ तुष्टुः सुतस्य विघ्नरूपस्य ॥ ४७ ॥ आपत

नेदृष्ट्वा घोररसेकाशं पार्श्वं सूर्यां हनूमता ॥ महाहृष्टवानरगणा विनेदुर्जलदा यथा ॥ ४१ ॥ ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्त
मः निजघान च खड्गेन वानरेन्द्रस्य वक्षसि ॥ ४२ ॥ खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान त्रिमूर्द्धानं तलेनोरसि वी
र्यवान ॥ ४३ ॥ स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो भुवि ॥ निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ४४ ॥ स तस्य पततः ख
ड्गं समाछिद्य महाकपिः ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वनैरृतान् ॥ ४५ ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः उत्पत्य
च हनूमन्तं तेन ताडयामास मुष्टिना ॥ ४६ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः ॥ कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभं ॥ ४७ ॥
स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ॥ क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४८ ॥
तान्यायतास्याण्यगसंनिभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ॥ पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथार्कमार्गात् ॥ ४९ ॥
तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण ॥ नेदुः प्लवंगाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४९ ॥ हते त्रि
शिरसं दृष्ट्वा महोदरमथापि च हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ५० ॥ चुकोप परमामर्षी महापार्श्वो निशाचरः जग्रा
हार्चिष्मतीं चापि गदां सर्वायसीं शुभां ॥ ५१ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितलेपनां विराजमानां वपुषा शत्रुशोणिततर्पितां

स्राणि स्रायतेंद्रियाणि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अथापि च तथैव च हतमिति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उ

ऐरावतादयो दिग्गजाः ॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥ ॥

॥२०१॥ तेजसा तां गदां दीप्तां घोरां शक्राशनिप्रभां विक्षिप्तो ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहां ॥५३॥ गदामादाय संक्रुद्धो महापार्श्वो निशाचरः हरीन्
समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥५४॥ अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजं महापार्श्वमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥५५॥
तं पुरस्तात्स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमं आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥५६॥ स तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः भि
न्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥५७॥ स संप्राप्य चिरात्संज्ञामृषभो वानरर्षभः क्रुद्धो विस्फुरमाणोष्ठो महापार्श्वमुदैक्ष
त ॥५८॥ स वेगवान्वेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं वानरवीरमुख्यः संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान बाह्वन्तरे शैलनिकाशरूपः ॥५९॥ स
कृत्तमूलः सहसेव वृक्षः पपात भूमौ क्षतजोक्षितांगः तां चास्य घोरां यमदण्डकल्पां गदां प्रगृह्याशु तदा ननाद ॥६०॥ मुहू
र्तमासीत्स गतासुकल्पः प्रत्यागतात्मा सहसा सुरारिः ॥ उत्पत्य संध्याभ्रसमानवर्णस्तं वारिराजात्मजमाजघान ॥६१॥ स मूर्छि
तो भूमितले पपात मुहूर्तमुत्पत्य पुनः ससंज्ञः तामेव तस्याद्रिवराद्रिकल्पां गदां समाविध्य जघान संख्ये ॥६२॥ सा तस्य रौद्री स
मुपेत्य देहं रौद्रस्य देवाध्वरविप्रशत्रोः ॥ बिभेद वक्षः क्षतजं च भूरि सुस्राव धातोरिव चाद्रिराजः ॥६३॥ सोऽभिदुद्राव वेगेन गदां
तस्य महात्मनः जग्राह तां गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः ॥६४॥ महापार्श्वो महानादो जघान रणमूर्धनि ॥ स तया गदया भग्नो
विशीर्णदशनेक्षणः ॥६५॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रहिते ९९ केवलज्ञानी विनिर्पर्यय प्रोरहिन सेनो जो विनार्थ । मिथ्यालोकसत्रिकाशमिति त्रिपाविशेषतं ॥ ९७ इतिसप्तमिजमः सर्गः ॥ १ ॥ ८ पितृव्यो कावित्सन्नामहद्धोमन्त्रे च
मन्त्रे चेतिश्रावणरक्षणोऽमं भाजनो ॥ २ ॥ ३ तत्पूर्वतहसप्तसमुद्रा पूर्वमद्रासुरं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ कुंभकर्णोपसुतस्थितानिम्नपमानाः परस्परंत्र पतेरस्माप्यीमितिशेषः ॥ ७ ॥ तेन

निपपातमहापार्श्वो वच्चाहतइवाचलः ॥ विशोर्णभग्नेममौगजसवेगतापुधिपतितोराक्षसे तस्मिन्विद्रुतेराक्षसांवले ॥ ९९ ॥ तस्मिन्नह
तेऽथनतीरावणस्य तेत्रजतानांबलमरावम ॥ न्यक्षापुधं केवलज्ञी विनार्थे द्रष्टाव मिथ्यालोकसत्रिकाशं ॥ ९७ ॥ इति षष्ठः सर्गः
मः सर्गः ॥ ७ ॥ ८ त्वंवलं निहतं दृष्ट्वा सवलं लोमहर्षणं आह प्रतिहतान् दृष्ट्वा शाक्र तुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥ पितृव्यो चापि सप्तसमर
रेसंनिषूदितो ॥ एवहा मन्त्रचमन्त्रे वृध्यातुरोराक्षसानेमो ॥ २ ॥ तुकोपपुत्रेमहापनेनाववृष्टन्तवरोषधि ॥ अतिकोपाद्विसंक्रामशादेवद
नवेदपहो ॥ ३ ॥ सभास्क्रासहसस्मसवाजमिवभास्वरं ॥ एषमालस्वशक्रामीरभिद्रष्टावबानरान ॥ ४ ॥ स विस्फार्यतदाचापंकिरीयम १
कुंडलः ॥ नाम सस्त्रावपामासतेनादच महास्वनः ॥ ५ ॥ तेनसिंहप्रणादेनामविस्त्रावणोनच ॥ ज्याशदेनतुभीमेन त्रासप्रापास वान
रान् ॥ ६ ॥ तेरष्ट्वादेहमेहान्यं कुंभकर्णोपसुस्थितं भयार्त्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परं ॥ ७ ॥ तेनस्वरूपमालोक्य प्रयाविस्मयविक्र
मे ॥ भयाद्वानरयूथानि विद्रवंतितनस्ततः ॥ ८ ॥ तेमिकापसमासाद्यवानरामुध्यचतसः ॥ शरणापयारगोजम्यु लक्ष्मणायजमाहवे ॥ २
ततोऽतिकाकुंतस्यापपर्वतोन्नमं ॥ ददर्श क्षित्रिनंदनाकुंजनेकालमेववन ॥ १० ॥ ॥
स्वरूपमालोक्यतेद्रकुंजीतिजलरूदूपस्यनिर्वाह ॥ ८ ॥ २ ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥२०२॥

सात्वपितामाभैश्चेत्युक्ता ॥११॥ हरिलोचनः सिंहदृष्टिः ॥१२॥१३॥ रथपञ्चभिरिति दीर्घत्र्या ॥ रथस्याभिः शक्तिभिरिति सर्पः ॥१४॥१५॥१६॥ ध्वजमध्ये गमनिश्चैरं स्थानेन
एतद्ध्वजस्तम्भे भवति ॥१७॥ त्रिनतं त्रिषु स्थानेषु नतं मध्ये च नतं मेघस्तनितं मेघस्तनितं मेघवत्तल्पज्वालात्वं हेमपट्टं हेमसदृशपट्टभागं ध्वजस्या स्पकरणामिति शेष

स तं दृष्ट्वा महात्मानं राघवस्तु सुविस्मितः ॥ वानरान्समनुप्राप्तान्विविधीषु तदा सुवानह ॥११॥ कैलासपर्वतसंकाशो धनुष्मान्हरिलोचनः ॥ ७
सिंहसमोहनुर्गणविशालोरस्सुदर्शनः प्रियः ॥१२॥ स रथैः पञ्चभिः शुभ्रैः युक्तो वाजिभिराससुदर्शैः ॥ अविचित्रैरथैर्नाभाभिविभितैरिव महेश्वरः
॥१३॥ कालजिह्वप्रकाशाभिः पञ्चभिर्वानिविराजते ॥ अयं तोरथ्यः शक्तिभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥१४॥ ध्वजयष्टिश्चास्य समन्तानि हेमपट्ट
निसर्वशः शोभयंति रथस्य हेमगण्डकश्चापमिवाम्बरे ॥१५॥ कनकोपरिशृङ्गाग्रे रत्नासनेषु विराजयन् ॥ अम्भेविरुपिनोत्सेशो रथे नादि
त्यतेजसा ॥१६॥ ध्वजमग्रगपनिष्टैर्गरुड्यणाभिविराजते ॥ स्वपरिश्मिसमैर्वाद्यैः दिशो दश विराजयन् ॥१७॥ त्रिनतं मेघसंनादं हेमपट्ट
लंकृतं ॥ शतकक्षकुसुमैःश्चतं धनुस्तस्य विराजते ॥१८॥ सध्वजं सपताकश्च सासंकर्षो महारथः ॥ चतुःसाहस्रमात्रको मेघस्तनितनि
निस्वनः ॥१९॥ विंशतिर्हेरुशचात्रेशैचत्रणपाः स्वरथमास्थिताः ॥ कार्मुकाणि च भीमानि नित्यशास्त्रकाञ्चनपिंगला ॥२१॥ द्वौ च खड्गौ च पा
र्श्वसंस्थौ प्रदीप्तौ पार्श्वशोभिनौ ॥ चतुर्हस्तत्सरुचितौ व्यक्तहस्तदशायतौ

१८॥ अत्र कषेरिषांधुस्यंदनं जेत समहिता रचम्मा॰ सारिज ॥ सपश्यपले॥
समाप्तः ॥१९॥ कार्मुकाभिधनंषि ॥२०॥ पार्श्वशोभिनौ पार्श्वाभ्यां शोभितौ चतुर्हस्तप्रमाणाभ्यां त्सरुभ्यां खड्गमुष्टिभ्यां चितौ युक्तौ व्यक्तं दशहस्तप्रमाणौ

रा॰ ॥२०२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रक्तकं धूम्रग्राः रक्तकंभ्रास्यः कालः हस्तवर्णः कालस्यमन्नोरिवमहद्वकंपस्यतः ||२२||२३|| धनर्वलोनंतमध्यंनेत्रगतः ||२४||२५||२६||२७||२८|| कर्ष्वतोर

रक्तकं धूम्रशोणाक्षो महापर्वतसन्निभः || कालमेघसमो महावक्त्रौमे यस्य रवभास्करः ||२२|| कांचनांगदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभ
ते || शृंगाभ्यामिव तुंगाभ्यां हिमवान्पर्वतोत्तमः ||२३|| कुंडलाभ्यां तु यस्येन भ्राति वक्त्रं शुभेक्षणं || धनर्वलं नरगतः परिशशी
निशाकरः ||२४|| आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमं || यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्त्ता विद्रुता दिशः ||२५|| सपृष्टो राजपुत्रे
ण रामेणामिततेजसा || आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ||२६|| दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः || भीमकर्मा
महात्मा हि रावणो राक्षसेश्वरः ||२७|| तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो बले || वृद्धसेवी श्रुतधरः सर्वास्त्रविदुषां वरः
२८|| अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे || भेदे सांत्वे च दाने च नये मंत्रे च संमतः ||२९|| यस्य बाहुं समाश्रित्य लंका भवति
निर्भया || तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ||३०|| तेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना || अस्त्राणि चाप्यवा
प्ताविशि पवषयपराजिताः ||३१|| सुराहौरवध्यत्वं दत्तमस्मैस्वयंभुवा || एतत्कवचं दिव्यं रथश्चैष भास्वरः

त्रि हृष्यतेरनेनेति कर्षणः तस्मिन्नपाशदाविनर्षः ||२९||३०||३१||३२|| ||

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु० २०३

३३ विष्टंभितं। निष्फलीकृतं ॥ ३४ अथर्षभः अस्त्राणां पारगः काम्यै ॥ ३५ अस्मिन्नतिकाये ॥ ३६ क्षिप्रमित्यत्र हेतुः पुरेति वानरपतीन् क्षपयतीत्यर्थः ॥ ३६

एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः ॥ रक्षितानि च रक्षांसि ये च सर्वाः(?) विनिषूदिताः ॥ ३३ ॥ वज्रं विष्टंभितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीमतः ॥ पाशः सलिलराजस्य युद्धे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥ एषोऽतिकायो बलवान् राक्षसानामथर्षभः ॥ स रावणसुतो धीमान् देवदानवदर्पहा ॥ ३५ ॥ तदस्मिन् क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुंगव ॥ पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥ ततोऽतिकायो बलवान् प्रविश्य हरिवाहिनीं ॥ विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरं ॥ अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ॥ ३८ ॥ कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च ॥ पादपैर्गिरिशृंगैश्च युगपत्समभिद्रवन् ॥ ३९ ॥ तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः कांचनभूषणैः ॥ अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥ तांश्चैव सर्वान् स हरीन् शरैः सर्वायसैर्बली ॥ विव्याधाभिमुखान् संख्ये भीमकायो निशाचरः ॥ ४१ ॥ तेऽर्दिता बाणवर्षेण भिन्नगात्राः पराजिताः ॥ न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महाहवे ॥ ४२ ॥ तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ॥ मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥

३७ ॥ ३९ ॥ समभिद्रवन् । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः ॥ अभिमुखे स्थितानिति शेषः ॥ ३८ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ \\ यौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥

यौवनदर्पितो हरिरिव तरुणसिंह इव ॥ ४३ ॥

राम० २०३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

वीरत्वादप्युध्यमानं कंचिदपि तविजयानकत्वाद्वीजयगीरवान् । सगर्वितं सगर्वे ॥ ४४ ॥ यस्य शक्तिरस्ति विद्यावस्याप्युत्साहस्तद्युक्तस्य यः सपुद्दृदरात् ॥ ४५ ॥ ततस्य
वंशं गमसुदिघ्रपांकं निशम्य तस्य पिता अनाद्यन्य स्थित्व अनादरोद्भवः ॥ ४६ ॥ आक्षिप्य आदाय ॥ ४७ ॥ महादीनस्य यत्न ॥ ज्याघातरूढदम्भदिति शेषः ॥ ४८ ॥

स पूर्वं सेद्धाहृ। एयमधेनाबुध्यमानं निजयानकं चित् ॥ उपेत्य रामं स धनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४४ ॥
रे पेक्षियितो हं शरचापयाणिर्नपाक्तकं चनपोधयामि ॥ यस्यास्ति शक्तिर्वसायपुक्ताः दत्तात्मेशी वृमिहाद्यपृदे ॥ ४५ ॥ ततस्त
वाक्यं वजीनिशम्य कोपमैमित्रिरमित्रहंता ॥ अमर्षमाणाक्षमस्य पातज याहवायत्तजनः स्मपिता ॥ ४६ ॥ कृतः सौमि
त्रिरसत्यपापादाक्षिप्य मायकं करात्मा इति कायस्याविचकर्षमहद्दनुः ॥ ४७ ॥ पर्वणेन समहीपे चलानाकार्यमासां दिशः ॥ ज्याघातो
न मसमाप्त्यायद्यासपन्नरजनीचरान् ॥ ४८ ॥ सौमित्रेस्वापमिषोंषं शुद्धाप्रतिभयं तदा ॥ विस्मितिपेमहातेजाराक्षसेदन्तमेन
सदा ॥ ४९ ॥ तदाति कायकुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्स्थितं ॥ आदाय निशितं वाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥ वालस्त्वमसि सौ
मित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः ॥ गच्छ किं कालसदृशं मायो धयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥ न हि मद्वाहुसृष्टानां वाणानां हिमवानपि ॥ सोढुमु
त्सहमेवेगमंतरिक्षमेयो मही ॥ ५२ ॥ सुखसुप्तं प्रकालाग्निं विवोधयितुमिच्छसि ॥ न्यस्य चापं निवर्तस्व मां प्राणान्न जहिमञ्झतः

पतिभयं । मयूकं ॥ ४८ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ मञ्जोमांघासः ॥ ५३ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु. प्रतिस्त्वां होऽहंकारवान् ॥ निवर्त्तितुं ने च्छसितन्नातिष्ठ स त्वे प्रमाणारूपी स्वग्नपुमस्वयंगमिष्यसि ॥ ५४ ईश्वराणधं त्रिस्त्रलं ॥ ५५ तेनवशीग्निं प्रापस्यसि । वत्सुनस्त
॥ २०७ ॥ ववाताः ॥ शोणितं पास्यसि ममेति शेषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ प्रधानः श्रेष्ठः कन्यकानान । श्रान्तम्ना याम्नात्रान ॥ सन्तहृष्टाः श्लक्ष्ण्यताण्ड कान भवन्ति च्या

अथ यदा त्वं प्रतिस्त्वां न निवर्त्तितुमिच्छसि ॥ तिष्ठ प्रमाणाम्यारिस्त्वं गमिष्यसि पुमक्ष्ययं ॥ ५४ ॥ प्रत्युप्रमे त्रिशिखा रत्वाणाणा वसुरुर्पणि
पृदनान् । ईश्वराणप्रधमेकप्राणान्समकान्न्यन्ने भविष्यतो न ॥ ५५ ॥ ... प्रसकाशीतवाताः पास्यन्ति शोणितं ॥ शृगालजरद्वकंहानाग
राजन् सपाणितं ॥ ५६ ॥ स्नेह वसुन्नामंकङ्कः शरंवनविसंद्धे ॥ ५७ ॥ पुत्वाति काय स्ववच सो... सानि विनं सपतितान जप्त्वं समं
वकोपाति वत्सोरूह च्छीरुवाच्च वाकात्तत्तो महार्षः ॥ ५८ ॥ नवाकामा न्नान भवान प्रधानो न कन्यनात स्तन्त्वा भवति ॥ नपिविन्त्य
श्रेय विनिवाकाणां तेनो विदर्पप सामवतुंदण तम्न ॥ ५९ ॥ कर्मणास्त्व चपालमानं न विकन्पयितुमर्हसि ॥ पौरुषाणानु प्रोघ्नः सत्तु प्रवाहदनि
स्मतः ॥ ६० ॥ सर्वौघधं समायुक्तो धर्नीवरः यमास्यितं ॥ प्रारं वरिवाम्पविदेर्यापनेव पणक्रम ॥ ६१ ॥ तन्मः शिरस्तो निशितैः पातेपि
प्राम्यहं शरैः ॥ माल्लः कालसंपक्ष वतान्नाम लकर्मपथा ॥ ६२ ॥ ॥

स्मनोवन्नं सामर्थ्ये ॥ ५२ ॥ ६० ॥ ६१ वेनाजरसवंवं धनाल ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम. २०७ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

बाणा शल्यंजरोस्थितं वाणा शल्यकृतं छिद्रं दुस्थितं ॥ ६३ मर्मसुंजानी हि प्रास्थि जस्य शत्री तिशिषेषु ॥ ६४ पुराक्रमेणा बाल्यं प्रति वेधक मिस्यत्र हर्शतं तमाह ॥ बालेनेमिवाम

अयुक्तमेमाम का बाणा लक्ष्म कांचन भूषणाः ॥ प्रासं भित्त्वा हि हृदि रंगात्राहता शल्यां जरोस्थितं ॥ ६३ ॥ बालो यमिति विज्ञाय न त्वावज्ञातुं न मर्हसि
बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ ६४ ॥ बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रांतास्त्रिविक्रमैः ॥ लक्ष्मणस्तस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्स
त्यार्थवत् ॥ अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥ ६५ ॥ ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः ॥ गुह्यकाश्च महात्मान
स्तद्युद्धं द्रष्टुमागताः ॥ ६६ ॥ ततोतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकं ॥ लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चांबरं ॥ ६७ ॥ त
मापतंतं निशितं शरमाशीविषोपमं ॥ अर्धचंद्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६८ ॥ तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगं ॥ अ
तिकायो भृशं क्रुद्धः पंचबाणान्समाददे ॥ ६९ ॥ तांश्चरान्संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तानप्राप्तान्शितैर्बाणैश्चिच्छेद
भरतानुजः ॥ ७० ॥ स तान्छित्वा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मणः परवीरहा ॥ आददे निशितं बाणं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ ७१ ॥ तमादाय
धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ॥ विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च सायकं ॥ ७२ ॥ ॥

निनेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सायकं चापमारोप्य बाणं धनुषि निधाय अंबरं संक्षिपन्निव बाणवेगेनांतरालस्थितमाकाशं ग्रसन्निवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

४॥ वृद्धैर्भिः वृत्तलक्षैः सेवितः शोभितः ॥ ५॥ तत्र चापि महावृक्षैः चतुःकट्ठचशिलाप्राकारानि संवृतसुसंस्थितमर्थैः ॥ ६॥ ऋष्टिः सस्वलकूरः कूर्चाश्चापलाम्बिताः पुरातपो
निपातिताः सर्वे ॥ ७॥ ८॥ ९॥ तोमरांकुशपाशादिभिः हृदा श्वासकृता युद्धकुशला वेगवन्तो चनिपातितारस्तत्वेक्षकः लक्ष्मसंयुक्ता अस्त्रैः संस्थाश्च शराणां रूपनियमिताः ११

तैः पीसन्स्का द्रुततरं मायावीराः ससेसस्वराः निर्जगाम बलैः सार्द्धं वृद्धैर्भिः पविवाशितः ॥ ४॥ नागैरश्वैः रथैः रुद्धैः संयुक्तैः सुसमाहितः ९
ता काञ्चनचित्रेस्त्र वृद्धैर्भिः समलंकृतः ॥ ५॥ ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्विभूषितैः तनुत्राणिचसर्वाणि सर्वेषु निर्ययौ द्रुतं ॥ ६॥ पताका
लंकृतेः दीसंतसत्काचनभूषितैः रथेमरदृष्टिरिणी हत्वा सुमारोह च स्वप्रतिः ॥ ७॥ ऋषिभिस्तोमरैः खड्गैः पाशैः शूलैः सलेपि ॥ भिंदि
पालैश्च चापैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ॥ ८॥ खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः पदातयश्च निर्याति विविधाः शस्त्रपा
णयः ॥ ९॥ विचित्रवाससः सर्वे दिव्याभरणभूषणाः गजा महोत्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः ॥ १०॥ तैर्युद्धकुशलाह्यत्वा
मरांकुशपाणिभिः आमेलस्थलसंयुक्ताः शूरा महाबलाः ॥ ११॥ तद्वृत्तसर्वबलं योऽविमस्थितमशोभत ॥ मावृट्काले
यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः ॥ १२॥

विमस्थितं विशेषेण कृतमस्थानेशशोभत मावृट्काले सविद्युतो नर्दमाना मेघाः वनीलसम्भासीवलस्यच गणिभिः शीघ्रगोनात ॥ १३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

८३ ॥ आत्मनं च विशल्यं च कारे तस्य हेतुर्विभुरिमिश्रं ततः परं अग्रे रामस्य मंत्रेण ॥ ८४ ॥ जदेवाहस्यायेयेनेति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अतो अहितं द्विमालवशान्निंश्र
अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो भुवि क्ष्मि ॥ स्वस्वायत लक्ष्मिरं तौ सुमन्दमन्दं ह्रि ॥ ८७ ॥ स च कालं महात्मनं च विशल्यं समसहसा
विस्मः ॥ न ग्राह च शरं तौ स्वाम्येव राणापि समादधे ॥ ८४ ॥ आग्नेयेन ततः स्त्रेण योजयामास तापकं ॥ सजज्वाल ततः दृष्ट्वा रोषं च अस्य
महात्मनः ॥ ८५ ॥ अतिकायो पि तेजस्वी रौद्रस्तमहिस्तं समादधे ॥ तेन चाग्नेयमास्युजे गाम्भं हेमपुंखं महा जपत ॥ ८६ ॥ ततस्स ज्वलिते घोरं ल
क्ष्मणः शरमोहितं ॥ अतिकायापि विक्षेपकाल दंडमिवांतकं ॥ ८७ ॥ आग्नेयवात्र भिमं च कोदृष्ट्वा वाणानि शाचरः ॥ उभमजे
नदावाणो रौद्रस्य पौरुषो जितः ॥ ८८ ॥ ताउभावंबरा वाणानन्योन्यसमभिजघ्नतुः ॥ तेजसा संप्रदीप्ता श्री क्रुद्धाविव भुजंगमौ ॥ ८९ ॥
तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुर्धरणीतले ॥ निरार्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥ ताववभीषीपमारौ तु मृजे तेमसृहवे ॥ ९०
ततो तिकायः ॥ संक्रुद्धस्त्वाष्ट्रमैषीकमुत्सृजत् ॥ ततम्र चिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान ॥ ९१ ॥ रोषीकोनिहतं दृष्ट्वा हाषि कुमारा
वणात्मजः ॥ याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सापकं ॥ ९२ ॥ ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ वायव्येन तदस्त्रं तु नि
जघान स लक्ष्मणः ॥ ९३ ॥ अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः ॥ अभ्यवर्षत संक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजं ॥ ९४ ॥

स्वरूपं शरं ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ दीप्यमानो महाशावपिपरस्पराभिघातात्राभाजेने ॥ ९० ॥ वक्षंतक्षदेवग्नाकमैषीकास्त्रं ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

भग्नमग्रवह्निशल्यं पेशांते ॥ ९५ ॥ मोघान् सर्पान् ॥ ९६ ॥ वध्यमानाः क्रियमाणवर्ष ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमंत्रं ॥ १०१ ॥ दिशप्रोमादै

ते जिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते ॥ भग्नाग्रशल्यास्सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९४ ॥ तन्मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ त्व
ष्ट्रवर्षं नवाणानां सहस्राणां महायशाः ॥ ९६ ॥ स वध्यमानो बाणौघैरतिकायो महाबलः ॥ अवध्यकवचस्संख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥ ९
न शरं शाकुल्यं कं तु पश्चिमतस्पन्नरोत्तमं ॥ आपपात मस्सुपागम्य वायुर्वाक्यमभाषत ॥ ९८ ॥ ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः
ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा ॥ ९९ ॥ अवध्य एष हि सर्वेषामस्त्राणां कवची बली ॥ १०० ॥ ततस्स वायोर्वचनं निशम्य
सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ॥ समादधे बाणममोघवेगं तद्ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियोज्य ॥ १०१ ॥ तस्मिन्वरास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमि
त्रिणा बाणवरे शिताग्रे ॥ दिशः सचन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास चचाल चोर्वी ॥ १०२ ॥ तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियुज्य चापे शरं सुपुंखं यमदूतक
ल्पं ॥ सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पं ॥ १०३ ॥ तं लक्ष्मणोन्मुक्तमविद्धवेगं समापतन्तं ज्वलनप्रकाशं ॥ सुवर्ण
वज्रोत्तमचित्रपुंखं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०४ ॥ तं प्रेक्ष्यमाणः सहसातिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ॥ स सायकस्तस्य सुप
र्णवेगस्त्वतिकायस्य जगाम पार्श्वं ॥ १०५

त्वकं पिदेस्मनषज्जते ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ ॥ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

१०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ निरपेक्षा गृहानपेक्षाः ॥ १११ ॥ दृष्ट्वा गिरीन्द्रदृश्यमजपस्यभागः श्वसिः सोमालीनी दृष्ट्वा गिरीन्द्रदृश्य मतिकायपर्वतं प्रास्वंतमिस्र र्थं:
तमागतं ते प्रेक्ष्य नराधिकाय योधागाः प्रदीप्तां तककालकल्पं ॥ जवान तशाकापिंगरा कुर्वीः शूलैः शरैः स्वायप्यविपत्रचेष्टः ॥ १०६ ॥ नानायुधा
न सुजविचहात्तिमौधाक्तिलतास शरैरप्रदीप्तः ॥ कूसघतमेवकिरीटकुंडलं तदातिकायस्य शिरो जहार ॥ १०७ ॥ तच्छिरः सशिरस्त्राणं व
क्ष्मणोपुपमर्दितं ॥ पपात सहसा भूमौ शृंगं हिमवतो यथा ॥ १०८ ॥ तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तं वसुभूषणं ॥ वभूवुर्व्यथिताः सर्वे ह
तशेषा निशाचराः ॥ १०९ ॥ ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारैर्जनितश्रमाः ॥ विनेदुरुच्चैः सहसा वहवो विस्वरैः स्वरैः ॥ ११० ॥ ततस्ते त्व
रितं याता निरपेक्षा निशाचराः ॥ पुरीमभिमुखा भीता द्रवंतो नायके हते ॥ १११ ॥ प्रहर्षयुक्ता वहवस्तु वानराः प्रफुल्लपद्मप्रतिमानना
स्तदा ॥ अपूजयल्लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमवले दुरासदे ॥ ११२ ॥ इत्यार्षे श्रीरा॰ वा॰ ए॰ एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥
अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महात्मना ॥ उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ धूम्राक्षः परमामर्षी सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ अ
कंपनः प्रहस्तश्च कुंभकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥ एते महावला वीरा राक्षसा युद्धकांक्षिणः ॥ जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ नि
हतास्ते महावीर्या रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥ राक्षसाः सुमहाकाया नानाशास्त्रविशारदाः ॥ अन्ये च वहवः शूरा महात्मानो निपाति
११२ ॥ एते कसप्ततितमः सर्गः ॥ १०१ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ताः ॥ ४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु० प्रख्यातबलवीर्येणेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यं यौ सरद्धृत्यादि विशेषणको वीरौ भ्रातरौ तेन मे इंद्रजिता दत्तवरैः शरैः पन्नगाकारैः शरैरादिभिर्मोक्तुं
॥२०७ मोचयितुं न शक्यं न हृदये घोरैः सर्वैः समुदितैरपि मोचयितुमशक्यौ तस्माद्विशारवंधाद्विमुक्तौ तत्प्रभावैः सहजसत्त्वबलादिभिर्मायया वा मायया विचित्रया मोहनेन वा

प्रख्यातबलवीर्येण रावणेनेंद्रजिता मम ॥ यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ वद्धौ दत्तवरैः शरैः ॥ ५ ॥ पन्नगाकारमुखैः सर्वैस्तु तैर्महाबलैः मोक्तुं न हृदय
न्ने घोरैः सर्वैः समुदितैरपि ॥ ६ ॥ तं न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥ शरबंधाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ ये प्रधाना राक्षसाः
शूरा निर्गता मम शासनात् ॥ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥ ८ ॥ न तत्र पश्याम्यहं युद्धे यो वधेमे सलक्ष्मणं ॥ शासयेत्सबलं वीरं
ससुग्रीवं विभीषणं ॥ ९ ॥ अहो नु बलवान् रामो महदस्त्रबलं च वै ॥ यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥ तं मन्ये राघवं वीरं
नारायणमनामयं ॥ यद्भयाद्धि पुरी लंका पिहितद्वारतोरणा ॥ ११ ॥ अप्रमत्तैश्च गुल्मेषु भिर्गुल्मैर्गुप्ता पुरी त्वियं ॥ १२ ॥ अशोकवनि
कायां च यत्र सीताभिरक्ष्यते ॥ निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वदैव नः ॥ १३ ॥ यत्र यत्र भवेद्गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः सर्वतश्चापि ति
ष्ठध्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः ॥ १४ ॥ द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः ॥ प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वशः ॥ १५ ॥

न वेत्ति न जाने इंद्रजितवंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एवं रामप्रभावं स्मृत्वा चकृत्यासेप्रमत्तैः पुरीरक्षणं निश्चयमपनि अप्रमत्तैरित्यादिना त्रीणि विधेर
क्षा रक्षितेषु ॥ १२ ॥ यत्र सीताभिरक्ष्यते तत्राशोकवनिकायामिष्क्रमो निर्गमः प्रदेशो वा ज्ञातव्यः मदनुज्ञां विना कोऽपि जनो न निर्गमयितु
योनापि प्रवेष्टुमपि त्ववश्यत्वर्थः ॥ १३ ॥ यत्र यत्र गुल्मः इत्यस्यादितरक्षितवोष ॥ १४ ॥ १५ ॥ राम० ॥२०७॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

इ ऋषभं च बलमित्यन्तं जनवदर्थं प्रकारमाह ॥ किं हि षण्मासिकमिति ॥ द्विषन्तं वा लं स्थितं किं तु यन्तं उक्तं किं आपतन्तं लिङ्गव्यत्यय आर्षः अत एव आगमनशी
लं किं लंकापाभिनिवेशः ॥ पथा पथा ह वी स्थितं स्थितिमन्तं किं पुनरेवं प्रकारेण मन्दादृश्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ मन्युशल्यं मन्युरूपं शल्यं ॥ १८ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ इति

नावस्थानेषु कुर्वन्ति सौभद्रेषु कदाचन ॥ द्विषन्तं वा लघु क्रमापतन्तं स्थितं पथा ॥ १६ ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लंकाधिपस्य त
त् ॥ वचनं सर्वमातिष्ठन् यथावत्तु महाबलाः ॥ १७ ॥ तान् सर्वान् स समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ मन्युशल्यं वहन् दीनः प्रवि
वेश न ॥ १८ ॥ ततः स संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपो महात्मा ॥ तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन् मुहुर्मुहुश्चैव मतिस्मधर्मी ॥ १९ ॥

त्यदेशा ३

इत्यार्षे ... द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ततो हतान् राक्षसपुंगवांस्तान् देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् ॥ रक्षोगणास्तत्र हताव
शेषास्ते रावणाय त्वरिताः शशंसुः ॥ १ ॥ ततो हतांस्तान् सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ पुत्रक्षयं भ्रातृवधं
च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥ ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे संपरिप्लुवानं ॥ रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्र
जिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ उक्तमर्थमनुवदति ततो हतानिति देवान्तकादयस्त्रिशिरोतिकायौ चतार ॥ १ ॥ २ ॥ संपरिप्लुवमानं लिङ्गः कानजादेशः शोका
र्णवमग्नमित्यर्थः ॥ ३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हे तात तस्मान्मोहं गंतुं नार्हसि पुत्र पस्मादिंद्रजिज्जीवति इंद्राणीः इंद्राणि: इंद्रजित्त्वया रणे विहतः मारणे मेघनादं वरसितुं कश्चिदपि समर्थो नास्ति ॥४॥ महारणे निर्भिन्नो नर
वविकीर्णदेहो वसुमत्तां ॥५॥ उक्त्वार्थमेवमतिज्ञाय वेकेना हइति मिनि योहषदैवषक्त्वां पौरुषे रणे हजयो पर्वलेनदेवेन सेनमग वद्धान्वलेन चषक्त्वा क्रिपमाणेत्र

न तात मोहं प्रतिगंतुमर्हसि पुत्रेंद्रजिन्नीवति राक्षसेंद्र ॥ नेंद्रविवाणे मिहतो लिक् क्षिप्ताणेन समर्थः समरे मिपातुं ॥४॥ पशणाध
णेमंसहल स्मणेन महारणे निर्मित्त्र विकीर्णदेहं ॥ गताषुबंम्र सिप्रलेशणानं शरैः शिनेरणेविनु सर्वगात्रं ॥५॥ इमांमतितांम्रणेश
कशत्रौ सुनिष्ठिनाणैहषदैवषक्त्वा ॥ त्वयैव रामं सहलक्ष्मणेन तेजस्विनं पिष्यामि शरैरमोघैः ॥६॥ त्वयेंद्रदैवैवरत्वजं विध्वस्त
साध्यान्स्वदैष्वा नाराचं दुस्तर्षा दुस्संतिमे विक्रममममेर्यविद्या स्थितो पे च लिपु जवारे ॥७॥ स एवमुक्त्वा त्रिदशेंद्रशत्रु रणेच्छया राजो
नमदीन सत्वः ॥ समाहतो हर्षिलेतुं तस्वेगो रथ्यं खस्थं समाक्षिप्त्रकं ॥८॥ समास्थाय महातेजा रथं हरिहयोपमं ॥ जगाम सह
सा तत्र पुत्रहमूमिमरिंदमः ॥ २ ॥ तं संप्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः ॥ सहर्षमाणा बहवो धनुः प्रवरपाणयः ॥१०॥ गजस्कं
ध गताः केचित्केचित्परमवाजिभिः ॥ व्याघ्रवृश्चिकमार्जारखरोष्ट्रैः स्वभुजंगमैः ॥ ११ ॥

द्विकर्मलिक्तः संप्रपिष्यामि ॥ शरैः पिष्यामि ॥६॥७॥ स्वास्त्रे सैन्यं समाधीपते ॥ पुत्रहमेभिः निजिमाषपौषव्रजः खड्गरथपलेश्वपक्त्वं ॥९॥ हरीश्वरद्वा
घः ॥२॥ सहर्षमाणास्त्या चहुषमाणार्जनयैः ॥१०॥११॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

१२॥१३॥१४॥ शिवस्य शशिन श्वेतवर्णी रववरोगीपस्य तेन॥१५॥ हैमैः हिरण्मयपदैः हेमहिमविमर्षितैः हेमशलाकायुक्तैः॥१६॥१७॥ युद्धमसिंहहजयपर्वतपादवकहोम
साधकमर्मि निकुंमिल्लाम्यन भिन्नार्थः॥१९॥ इत्यमी व्याकारं॥ अथ विधि विधि सहतत्काल्योक्तमकार॥२॥ गंधमाल्यपुरस्कृते लाजसत्कारैः॥ लाजैर्यावकंसत्वतत्रपावके

वराहैः श्वापदैः सिंहैर्गजैर्वृकैः पर्वतोपमैः॥ काककंकसमप्रख्यैः राक्षसैर्भीमविक्रमैः॥१२॥ प्रासपट्टिशनिस्त्रिंशशूलखड्गगदाधरैः
भुशुण्डिमुद्गराघपरिघातनपाणिभिः॥१३॥ सशंखनिनदैः शूलैर्भैरवनादचापिनिस्वनैः॥ नगाग्रविद्रस्थैर्भूरिमहासर्पैर्विषोपमा
न॥१४॥ सशंखशशिविभूषितैश्च सर्वगात्रविभूषणैः॥ रत्नमणिप्रदीप्तैस्तु नमःस्वर्णसमप्रभा॥१५॥ वीरैस्तु मानसत्तमो वीरो हैमैर्हैमवि
मर्षितैः॥ चारुचारुस्तुत्यैश्च सुस्थैः सर्वधनूत्पमता॥१६॥ नानाल्लाविरुद्रजितालेकास्तूपम विमतेजसा॥ राजापतिवीर्यरोधा
रिवाहैरुग्रभालवता॥१७॥ समंतमाप्यमहातेजा पुरुहूतसमिमद्रिदमः॥ स्यापपामासरक्षोमिरथमतिसमंततः॥१८॥ ततस्तद्रु
तमोक्ता हेतमनुसहशमम॥ गुरुर्वेदसमपृष्ठा मंत्रवह्निविधिवत्तदा॥१९॥ सादविसीजसत्कारैर्मील्यगंधपुरस्कृतैः॥ स्रुवैः
पावकं दीप्य॥ राक्षसैर्दुःप्रतापवार॥२०॥ शाल्वाणिशरपत्राणिसमिधोपविभीतकाः॥ स्वाहिंसामित्रवासंमिसत्त्वंकार्म्यापसतत
या॥२१॥

वृष्यमाणसंस्कारसंरक्षतं हविर्वीक्ष्यमाणाच्छागपंजुहाव॥२०॥ शाल्वाणपेवशरपत्राणिकाश्वविशेषा॥ परिसरणमूरजा रौद्रकर्मणितेषां
विनिपक्षनात विभीतकाः विभीतवृक्षसंबंधिन्यःसमिधः॥ वासांसि लोहितानित्राणि स्वत्रिति शेष॥ स्रुवं कार्म्यापसंत्रासीदिति शेषः॥२१॥

पु॰
॥२०५॥

सतोमरैः शरपत्रैः मएकत्वे प्रतिलग्नो तत्र षड् मसौजीवतो ताजस्याहतजीवस्य होमा र्पमिति शेषः ॥ २२ ॥ सहदेवे ति सजी वस्य समया वपवस्य स्यागस्य सहदे
वमहास्थासमिद्धस्य महार्चिषो ग्रे सकाशात् निर्लिंग्य निवमस्वपिडाग्य स्वविजयमद्दपन ॥ २३ ॥ तान्येवाह प्रदक्षिणेति प्रदक्षिणावर्त्तो धूमियो मांगः शि
खा यस्येति विग्रहः ॥ २४ ॥ अन्त्रविशारदः सः ब्राह्ममन्त्रमाहायामास स्वाजहावब्रह्मास्त्रमंत्रजो पधउदा दिकं च सिद्धब्रह्मास्त्रामंत्रेणाभ्यमंत्रयत ॥ २५ ॥ नरस्व

स तेन त्राशिं समालोपियशरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्य सर्वलक्षस्य स्पर्गलं जयाहजीवतः ॥ २२ ॥ सहदेवस्य मिद्धस्य विक्षमस्य महार्चिषः
वमध्वुत्सान्निल्लिंग्य निविजयं प्रा स्व प्रोपन ॥ २३ ॥ प्रदक्षिणावर्त्तं शिखस्तप्तकांचनसंनिभं ॥ हविसमिजिन याहपावकं सं पस्थितं
॥ २४ ॥ ब्राह्ममाहायामास ब्राह्मस्त्रविशारदः ॥ धत्रश्चात्मरथं चैव कवचं चाभ्यमंत्रयत ॥ २५ ॥ नस्मिन्नाहूयमाने तु हूयमाने च
पावके ॥ सार्कयहेंदुनक्षत्रं वितत्रासनभस्थलं ॥ २६ ॥ स पावकं पावकदीप्ततेजा ऊद्धा महेन्द्रप्रतिमप्रभावं ॥ सत्रापवत्रा शासिरणा
प्रवशत्नः स्वेन देवधात्मानमचित्त्यवीर्यः ॥ २७ ॥ ततो हपुराणा काणि पनाका ध्वजशो भितं ॥ विपियो राक्षसवलेन दमभं प्रपत्तेपा
॥ २८ ॥ ते शरैर्वेदमिश्रित्वै स्त्रीक्षणावे गैरलं हलं ते ॥ तोमरैरंकुशैश्चापि वानरान्जगुरुह वे णवतिस्त्रतेनः कुद्धसानरसमीक्षणि
शाचपाप्त ॥ हश्यभवेनोपध्वंतुवानरा णाजिघांसया ॥ ३० ॥

मंत्रे आहूयमाने जेरहन्मंत्रदैवते क्षिप्यमाणा वाहनेन मंत्रेण पावके हूयमाने च सति सार्कादिकं नभस्थलं जत्रास च चाल ॥ २६ ॥ आत्मानमंतरदधे अंतर्धापयामा
स अत्रनभोविनरणपर्यः आत्मानमिन्द्राकारलोपयच्छादेसः ॥ २७ ॥ ततदति पाणस्पस्मा स्पतेनां मघा गभक्षोम पर्यः ॥ २८ ॥ २९ ॥ राक्षसानरसमीक्ष्य आ-
हेति शेषः किमाह तद्वाह स्पाह जि ॥ ३० ॥

एम॰
॥२०५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

३१ नालीको विशालाक्षः पृष्ठः रक्षोभिरावृतः । राक्षसैर्भैरवैः परिवृतस्त्राकाशप्रदेशे स्थित दर्पः । अथ पार्वती देवी देवैर्वृतैः किं विहस्य तेन विचकर्त्त हिंसितवान् ॥ ३२ एव
तिमिरमिवामित्रसंक्रान्तप्रदेशे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स पितृसंकल्पाः संहृत्य तद्धृदसंकल्पा ॥ ३७ ॥ अथ धावन्त दिशाभिमुखं तेनेति शोषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स कुजम्भो वि

नन्नलो राक्षसाः सर्वे गर्जन्तो जयकांक्षिणः ॥ अथ वर्षं स्वतन्त्रो घोरं ववर्ष स्वेच्छया वृष्टिभिः ॥ ३१ ॥ स तु नालीकनामा चैव गदामभिमुसले
रपि ॥ रक्षोभिः संवृतः सैन्यैः वानरान् विचकर्त ह ॥ ३२ ॥ तेन वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः ॥ अथ वर्षन्तः सहिताः वानराः शैल
पादपैः ॥ ३३ ॥ इन्द्रजित्तेनैते क्रुद्धो महातेजा महाबलः ॥ वानराणां शरीराणि बिभेद द्रावणात्मजः ॥ ३४ ॥ शोणितेनैव चहारेन
वपुषे च ससर्ज च विभेद समरे क्रुद्धो राक्षसान् संप्रहर्षयन् ॥ ३५ ॥ स शौर्यं संविकाशेः शान्तकुम्भविभूषणैः ॥ वानरान् समरे वीरः
प्रमथ्य प्रदर्जयेत् ॥ ३६ ॥ ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शापपीडिताः ॥ ये तु स्थितवन्तः संकल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३७ ॥ प्रतप्त भिन्ना
दिशो वीर्यवानगमन् भिन्ना ॥ अथ धावन्तः संक्रुद्धाः समरे वानरर्षभाः ॥ ३८ ॥ ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः ॥ व्यथिता
विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३९ ॥ रामस्यापि प्रकम्पवान् रामस्य कंजीविना ॥ नृदन्तस्ते भिन्नगात्राः समरे स शिलायुधाः
४० ॥ ते द्रुमैः पूर्वमागैः शिलाभिश्च प्रवङ्गमाः ॥ अथ वर्षन्त समरे राक्षसान् [illegible] समवस्थिता ॥ ४१ ॥ तद्रुमाणां
शिलानां च वर्षमागतं महत् ॥ व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ ४२ ॥ ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः

ताः स कुंजीवितेच्छा सशिलायुधाः शिलास्पायुधैः स हिंसिताः ॥ ४१ ॥ ४ ॥ व्यपोहत वारयामास ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वानराणामनीकानि विभेद समरे प्रभुः ॥ ४२

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ ॥२११॥

४४॥ ४५॥४६॥ मूर्छितः सह्रदुः॥४७॥ ४०॥४२॥५०॥ अत्र द्वितीयनलिशाद्वेवरदानवलवनाभाचकः॥५१॥ खसैसंखसैम्योपरिभागेउत्सज्य॥५२॥५३॥५४॥

आशाद्दशशुरैलो श्लोः सविद्यागंधमास्संविद्याधुनवभिस्त्रैवनलंहृताख्वस्थिवं॥४४॥ समभिल्लमहावीर्योर्मिदेममविराशौः पं
चभिर्विशितैस्त्रैवगजंविद्याधमंपुगो॥४५॥ जांवत्वंतेत्दशभिर्लेस्त्रिंशाभिरेवच॥ सप्तीवमषभंचैवसोगदेतथा॥ सौरैहंन्तवैसौ
स्तौत्रिंशाद्गानंकरोत्तदा॥४६॥ अम्नभपितिदामुल्लातवेभनानवरुभिः॥ शौरैः अर्हपामाससमुद्रहुः॥ कालाम्निरिवमुछितः॥४७
सशरैस्लर्णसेकाशैः सुमतैः शीघ्रगामिभिः॥ वानराणामनीकानिनिर्मसेयमहारणे॥४८॥ आकुलावानरीसेनांशाराजालेनपी
डितां॥ हृष्टः सपशामीत्स्वादद्दशीक्षनंजोक्षितां॥४९॥ पुनरेवमहातेजाराक्षसेंद्रात्मजोवली॥५०॥ संसज्जवाणवर्षंचशास्त्रव
र्षंचदारुणां॥ ममर्दवानरानीकमिंद्रजित्तरिमोवली॥५१॥ स्वसैन्यमुत्सृज्यसमेत्यतूर्णमहाहवेवानरवाहिनीषु॥ अहपपमानुः
शस्त्रान्समुत्थंववर्षनीलांबुधरोयथांबु॥५२॥ तेशक्रजिद्वाणविशीर्णदेहामायाहताविस्वरमुन्नदंतः॥ रणेनिपेतुर्हरयोद्रि
कल्पायथेंद्रस्याभिहतानगेंद्राः॥५३॥ तेकेवलंसंददृशुःशितांशान्वाणान्रणेवानरवाहिनीषु॥ मायाभिगूढंचसुरेंद्रशत्रुं
नचात्रतंराक्षसमभ्यपश्यन्॥५४॥

+प्रथमोवीर्पवह्वाचकः+अरटीका ॥५॥ ॥ ॥ ॥

राम॰ ॥२१०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥१३२॥ निस्वनाः सप्रतिघोषः ॥ १३ ॥ दुर्निमित्तरूपमशुभमेवाह ॥ आकाशादिति ॥ विघनाद्विनिर्मेघात् ॥ १४ ॥ घोरमृगा रक्षसो निःस्वनेन व्याहरन् ॥ १५ ॥ औत्पातिकानुत्पातसु

निस्वनाद्दिक्षु महानुदग्देशपत्र समुपः तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३ ॥ आकाशाद्विघनात्तीव्रा उल्काश्चा
प्यपतंस्तदा ॥ वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे ॥ १४ ॥ व्याहरन्त मृगा घोरा रक्तो निश्वनं तदा ॥ समापतंस्ततो योधास्त्व
मास्खलंस्तत्र दारुणं ॥ १५ ॥ एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः । धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥
तांस्तु निष्क्रमतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः । प्रणेदुः सुमहानादान्दिशः शब्देन पूरयन् ॥ १७ ॥ ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां
राक्षसैः सह । घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवधकांक्षिणां ॥ १८ ॥ निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः । रुधिरोक्षितसर्वा
ङ्गा न्यपतन्धरणीतले ॥ १९ ॥ केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघबाहवः । चिक्षिपुर्विविधं शस्त्रं समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥

सूचकान् ॥ १६ ॥ जितकाशिनः जितेन जयेन काशन्ते दीप्यन्ते इति जितकाशिनः पूरयन् शब्देन आर्षमेकवचनं ॥ १७ ॥ तुमुलेत्यादि विस्पष्टं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ राम ॥१३२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

५५॥५६ प्रफुल्लाः किंशुका इवाभासन्निति शेषः॥५७॥५८॥ शनैर्नैर्ऋतमारुताः स्तनचुपः अग्नेर्मध्ये विविशुः अग्नेरंगारं समाश्लिष्य तस्य जगतीतले पेत
स्था॥५९॥६०॥ केसरिहरिमित्यार्ष॥६१॥६२॥६३॥६४॥ बाणान् वर्षे बाणान्निरंतरणा नैरंतर्येण वर्षमाणोऽभितः प्राप्य मानः समसणान् बाणान् वर्षन् रथानि पा

ततः स क्षोभितस्तीव्रं महात्मा सर्वतो दिशं बाणानां शीघ्रताग्रैः॥ प्रच्छादयामास रविं संकाशो विद्रावयामास च वानरेंद्रान्॥५५
स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविद्ध दीप्तानलसन्निभानि॥ सविस्फुलिंगोज्ज्वलपावकानि प्रवर्षतीवं प्लवगेंद्रसैन्ये
॥५६॥ ततोऽनलसंकाशाः शरैर्वानरपुंगवाः॥ नादिताः शरजिह्वाग्रैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः॥५७॥ ते योध्यमभिसर्पंतो नरेंदो
मे रविवत्त्वं ते॥ रक्षसेंद्रान् निर्भिद्य विप्रेत्तुर्वीनरर्षभाः॥५८॥ उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः॥ शनैर्विविशुरन्योन्यं पेतुः स्म
जगतीतले॥५९॥ हनूमंतं च सुग्रीवमंगदं गंधमादनं॥ जांबवंतं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च॥६०॥ मैंदं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गवयं त
था॥ केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरं॥६१॥ सूर्याननं ज्योतिर्मुखं तथा दधिमुखं हरिं॥ पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरं॥६२
प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिंद्रजिन्मंत्रसंहितैः॥ विव्याध हरिशार्दूलान् सर्वांस्तान् राक्षसेश्वरः॥६३॥ स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान् नि
र्भिद्य बाणैस्तपनीयपुंखैः॥ स बाणवर्षैरभिवर्षमाणो भास्करराश्मिकल्पैः॥६४॥ स बाणवर्षैरभिवर्षमाणो धाराभिरिपा
नाविचिंत्य॥ समीक्षमाणः परमास्त्रसंप्रयोगं रामलक्ष्मणौ तामिदमुवाच॥६५॥ ॥ ॥ ॥

नाविचलत्रभिविचिंत्य बाणवर्षानत्पाहते सर्वं॥ अत्र हेतुमाह॥ परमास्त्रश्रीरिति॥ अनेन स्वरूपकारणैः सम्यक् समीक्षमाणः स्वस्वभावाद्बलं वेन ब्रह्मास्त्रमभि

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु.
॥२११॥

असौ एतत्समेतः भस कुंभकर्णेभ्रातपेत्रब्रह्मास्त्रमाश्रित्य स्मान्नाशमेवार्दयति ॥ ९६ ॥ नहि तत्र प्रतिक्रियकर्त्तेत्यत्राह त्वं सर्वे जित ऋषेर्देहो अहं ऋषिदेहः ॥ ९७ ॥ न च ऋषिदे
हस्मापिसेहा स्मध्वैः शाखवेध्मा दिदिग्मा श्चैह त्वं का पुमिति चेत्त्रभगवतो ब्रह्मणः अठणां तनस्मास्माभिः पालनौ चित्तैर्नेत्रस्य तत्त्व हन सैवो चिन्तामणिपेनाह
मम्येऽशि ॥ अचिन्त्यः अचिंत्यवैभवः पौमस सकलसंसारस्य प्रभवः स्वशास्त्रं महिं रावणभीतिनस्य भगवन्नणं दर्शयामासमि अस्वमायाजानामि अतस्मा

असौ एव लक्ष्मणः लक्ष्मणे ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य महेद्रं दृष्टवान् ॥ सिषात्रपि त्वाह रिसैन्यमगमस्मान्नौ रंदेपतिमस्त्रकं ॥ ९६ ॥ त्वं प्रभुवाद
न च यो महास्त्रास्त्वमास्थितो न हि जिमीमकायः ॥ कपं च शक्तो ऽधिनऋषिदेहोनिहंतुमवेद्र जितवतात्यः ॥ ९७ ॥ मन्येसप्रभुमेगवान
चिन्त्यो पस्येतरस्त्रप्रभवप्रभावे ॥ बाणावपातैर्न मिहावधीमश्रपांसहावृयमेनाः सहस्त ॥ ९८ ॥ यच्छादयन्मेगहिणं सहस्र
वीरदिशः माय केवशिजालैः एतत्त्वमवधूपतिनामपूर्वं जश्राजनेवानराजसैन्य ॥ ९९ ॥ आबांतु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ नि वृत्तपदहोह
तेहर्षपरौ वा ॥ भुवं भवेदस्पमनारीवा सप्रमेणाममादाय

स्मरन्तमिमं बाणावृपातं समपाम्रहाव्यग्रमनाः सहस्त्रवेद्धीप्रज्ञा चिन्तनीये निजाननं ॥ १०० ॥ पृथि
नाग्रपुरुषं वित्तास्य विपतिना ॥ अस्य शब्दः पूर्णमग्नौ वीरो पल्मिनतेन ॥ १०१ ॥ एतत्तस्य हनस्ये वै तदुपरमोपायत्वमपीत्याह हव्याचामिति ॥ रणाग्र्यलक्ष्मी ॥
हतहर्षरोषो ॥ अप्रकाशितजएषहर्षविकारो अनतावविसंज्ञाविवादिपतिनो दृष्ट्वा रणाग्र्यलक्ष्मीसमाभाष्यधुवंममतावमनारिवासे लंकामवेक्ष्य स्थितिप्रख्या
दस्माभिरत्रुटिं न कारिष्याचदति शेषः ॥ रणाग्र्यलक्ष्मी विजयलक्ष्मी अस्य पुर्वे दत्तं रणाग्र्यलक्ष्मीं गृहीत्वैव सा कामलवाजंवार्त्तंनणमस्य ॥ १ ॥

राम.
॥२११॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

विशल्योपि हि तौ ॥१०२॥ इति त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ तयोः राघवयो रणाये तस्मादुद्वेगसंहितं प्रोचे हृष्टो विभीषणः किं चिन्तयति येदिरे महावस्त्ववरिन्मुखे ॥१॥ अप्रतिमैः
अत्र संनतकालो चिन्त्यते ॥२॥ न देवा हमामेष्टजितं गतौ वार्यप्रत्नावव शावि षगाविति प नत्वविषमेमामे ॥३॥ ततो विषगतोस्मान्न को वा र क्षिप्यन्ती ति शात्रम्भो भ पमाम्भज अ

न तत्स्तनुविंद्रजित्द्रजालैश्चैवमवततु तत्र तदा विशल्यौ ॥ सचापि तौ तत्र विषादविन्नाननाद्रहर्षा विराम समेदं ॥१०१॥ ततो लसावानरराजसैन्य
एमंच सर्वं सहलक्ष्मणेन ॥ विषादपिन्नाससहसाविवेप्रायरीदशायी च भुजभिरापा ॥१०२॥ सलपमानः सत्रुयानुधावैः पित्रैच सर्वं हृषि
तो भवावा ॥१०३॥ इत्यार्षे वाल्म० त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥१॥ तयोस्तदाराधवयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरियूथपानां ॥ सुग्रीवनीलांगद
जांबवंतो न चापि किं चिन्त्यति येदिरे ते ॥१॥ ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वा
स्यपन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥२॥ माभैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ वशगौ विषण्णौ स्वयंभुवो वाक्यम मोघहंतौ यत्तत्साहिता विंद्रजि
दस्त्रजालैः ॥३॥ तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयंभुवाब्राह्मममोघवीर्यं ॥ तन्मानयंतौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोत्र विषादकालः ॥४॥

चैते द्विषपे विषादकालो नास्ति पत तस्मान्नत्स्वयंभुवो वा कं मत्रहस्तसहहं तौ मानयं तौ विंद्रजित्स्त्रजालैः सादितौ सादितौ विवत्नं मानाविति पदतो मामैष्टेसर्पी ॥३
उक्तमेवार्थं विशदयति ॥ तस्मै चेति कोत्र विषादकालः ॥ न कोपि स्तगोनंतरमुन्यास्पतन्इति शेषः ॥४॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु ॥२१२॥ मारुतिस्ततदा विभीषणवचः श्रुत्वा तद्ब्रह्मसंमाननपित्वा सहर्षमेवाथ ब्रह्मवरदर्शं स्थित्वा विभीषणं प्रसीद्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्त्रहते ब्रह्मास्त्रहते ॥ आश्वासयावहे दिवावेदेति
शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रस्रवद्भिः जलमितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ हतान्हतप्रायानित्यर्थः ॥ ११ ॥ अह्नः पंचमशेषेण पंचमभागावशेषेण पंचमभागावशेषे भागस्त्वेन प्रातः संगवम

ब्रह्मास्त्रं ततदृष्ट्वा धीमानमानयित्वा तु मारुतिः ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्मिन्नस्त्रहते सैन्ये वानराणां तरस्विनां ॥ यो यो
धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहे ॥ ६ ॥ ताउभौ युगपद्वीरौ हनूमद्राक्षसोत्तमौ ॥ उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ७ ॥ भिन्नलां
गूलहस्तोरुपादांगुलिशिरोधरैः ॥ स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ८ ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंकुलां ॥ शस्त्रैश्च पतितै
र्दीप्तैर्ददृशाते वसुंधरां ॥ ९ ॥ सुग्रीवमंगदं नीलं शरभं गंधमादनं ॥ जाम्बवंतं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ १० ॥ मैंदं नलं ज्योतिमुखं द्वि
विदं पनसं तथा ॥ विभीषणो हनूमांश्च ददृशाते हतान् रणे ॥ ११ ॥ सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनां ॥ अह्नः पंचमशेषेण वल्ल
भेन स्वयंभुवः ॥ १२ ॥ सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलं ॥ मार्गते जाम्बवंतं स्म हनूमान्स विभीषणः ॥ १३ ॥

ध्याह्नापराह्णसायाह्नेषु षट्षष्टिघटिकात्मकेषु पंचमेन सायाह्नेनेत्यर्थः ॥ चतुर्भिर्भागैर्ब्रह्मास्त्रसाधनमितिज्ञेयं सप्तषष्टिकोटिवानरहनने सामर्थ्यमाह वल्लभेनेत्यस्य वल्लभे राम
नब्रह्मास्त्रेणापरिमितप्राणिहननसमर्थेनेहननमितिना संभावितमिति भावः ॥ १२ ॥ मार्गतो विचिन्वतोऽस्यर्थः ॥ तस्यवद्भक्तत्वादुपायप्रश्नार्थमिति भावः ॥ १३ ॥ ॥२१२॥

स्वमात्मजं पापुक्तं वपुः स्वभावान्नापावलीनादिनाप्तं ॥ १४ ॥ १५ ॥ कृच्छ्रादभ्युद्गिरन् कंपमानत्ववोचकमभ्युद्गिरन् तत्त्वाप्यपत्र ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ येनांजनादेवी सुप्रजाः सुपुत्रवती ॥ १८

स्वमभुवजरपापुत्रं वृद्धं शरशतैश्चितं ॥ प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यंतमिव पावकं ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तमुपसंगम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ कच्चिदा
र्य शरैस्तीक्ष्णैर्न प्राणा ध्वंसितास्तव ॥ १५ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जांबवानृक्षपार्थिवः ॥ कृच्छ्रादभ्युद्गिरन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
नैरृतेंद्र महावीर्य स्वरेण त्वाभिलक्षये ॥ पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७ ॥ अंजना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैरृत ॥ ह
नूमान्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धारयते क्वचित् ॥ १८ ॥ श्रुत्वा जांबवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः ॥ राजपुत्रावतिक्रम्य कस्मात्पृच्छसि मा
रुतिं ॥ १९ ॥ नैव राजनि सुग्रीवे नांगदे नापि राघवे ॥ आर्य संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २० ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जांबवान्
वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु नैरृतशार्दूल यस्मात्पृच्छामि मारुतिं ॥ २१ ॥ अस्मिन्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलं ॥ हनूमत्युज्झितप्राणे जीवं
तोपि वयं हताः ॥ २२ ॥ धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि ॥ वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २३ ॥ ततो वृद्धमुपागम्य नि
यमेनाभिवादयत् ॥ गृह्य जांबवतः पादौ हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ ॥

आर्यपुत्रौ राघवौ ॥ १९ ॥ आर्यः जांबवन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ जीविताशा ततो भवेत् जीवदेहो लक्ष्मणादिवलाभसमाचारादिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

यु०
॥२१३॥

विबुधपार्थिवः विशेषेणाबुध्यंति जानंतीन्द्रियाणि तेषां पः स्वामी ॥२५॥२६ विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः ॥२७॥ सादितौ पीडितौ ॥२८॥ सागरमित्युपरियोगे द्वितीया ॥२९॥
कांचनं स्वर्णमयं ॥ अत्युग्रमतिहादिमिदं वृषभेशं ॥ ऋषभं ऋषभाख्यं ॥३०॥ तयोः शिखरयोः ऋषभकैलासयोर्मध्ये इत्यर्थः ॥३१॥ औषधयो दीप्ताः दीप्ता औषधीरित्यर्थः

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तदा विबुधपार्थिवः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्म स पुंगवः ॥२५॥ ततो ब्रवीन्महातेजा हनूमंतं स जांबवान ॥ आगच्छ
हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि ॥२६॥ नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा ॥ त्वत्पराक्रमकालोयं नान्यं पश्यामि कंचन ॥२७॥ ऋक्षवानरवी
राणामनीकानि प्रहर्षय ॥ विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥२८॥ गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरं ॥ हिमवंतं नगश्रेष्ठं हनू
मन्गंतुमर्हसि ॥२९॥ ततः कांचनमत्युग्रमृषभं पर्वतोत्तमं ॥ कैलासशिखरं चात्र द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥३०॥ तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तम
तुलप्रभं ॥ सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्यौषधिपर्वतं ॥३१॥ तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभवाः ॥ द्रक्ष्यस्यौषधयो दीप्ता दीपयं
ती दिशो दश ॥३२॥ मृतसंजीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि ॥ सवर्णकरणीं चापि संधानीं च महौषधिं ॥३३॥

चतस्रये न द्वितीया पेये प्रथमा ॥३२॥ मृतं संजीवयतीति मृतसंजीवनी तां ॥ जीवनानंतरं संचाररूपस्य मत्वा विशल्यं करोतीति तां ॥ विशल्ये कृते पश्चात् सवर्णतादिसंधानं तं क राम·
रोतीति तां ॥ ततो व्रणात्कृतवैवर्ण्यं नाशयित्वा पूर्ववर्णसमानवर्णं करोतीति सवर्णकरणी तां ॥ संधानीं छिन्नशिरःकबंधयोरपि पश्चात् नाडीसंधानकरणी ॥३३॥ ॥२१३॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्राणोयेजिपयोजयित्वा आप्लुतास्पेत्स्यवयः ॥२४॥ वलीहर्षैः वलोद्रेकैः आस्फोट्य आस्फोटितैर्भूत्वा ॥२५॥ पर्वतस्तत्रस्थः त्रिकूटप्रस्थितास्यः पर्वतोत्तमं त्रिकूटं ३६
हरिपादविनिर्भग्नः तत्पादभाराक्रान्तः निःसारात् निर्विशेषभूत ॥२७॥ हरिवेगात हनुमत उत्तम तत्र वेगात्ताग्रा वृक्षाः पेतुः पादस्पर्शं संघर्षाद्रश्मिवशतो जज्वलुश्च ॥२८॥ त
स्मिन् त्रिकूटपर्वते घूर्णमाने कंपमाने नगोत्तमे तच्छिखरे वानरास्थातुं न शेकुः त्रिकूटस्यैव पृथुस्थमित्वात्तच्छिखरे स्पैर्वलं कात्वात् ॥३२॥ अत एव साध

नाः सर्वे हनुमन्त गद्गदं संस्थितं तुत्वमर्हसि ॥ आप्लवस्व पृहरीन्द्राणां योजनानां गंधवहात्मज ॥२४॥ श्रुत्वा जांबवतो वाक्यं हनूमान्हरिपुंगवः
आस्फोटतवलो हर्षैर्लोयवेगेरिवार्णव ॥२५॥ स पर्वतस्तदा तस्य पीडयन्पर्वतोत्तमं ॥ हनूमान्रहृष्टपतेवृणोहिजीमपरवपवने ॥२६॥
हरिपादविनिर्भग्नो निपपात सपर्वतः ॥ न शशाक तदा स्थातुं सेतुं भूषणानि पीडितः ॥२७॥ तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः ॥ शृ
गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनूमता ॥२८॥ तस्मिन्संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले ॥ न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे
॥३२॥ स घूर्णितमहाहारमयग्रहगोपुरा ॥ लंकात्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत्तदा ॥४०॥ पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य पृथिवी
धरं ॥ पृथिवीं क्षोभयामास समुद्रांश्चैव मारुतात्मजः ॥४१॥ स मंगां स्तु पौलमायीडपवाउवासुभवनमुखं ॥ विकसो त्रेननाददौ त्रासय
त्रिवलक्षसमान

ततिन्यत्रिनलंका क्षोभउच्यते प्रनृत्ते वप्रनृत्तेव मनृत्तेव ॥४०॥४१॥ वडवामुखं वज्ज्वाज्वलमानं मुखं विवृत्य व्यादाय पूर्वलक्षसमानत्रासयन् उग्र
मुखैर्निनादरव घवोवाकालंकारौ ॥ पावकौषधानपन्तावद्रक्षो निर्गमीमामहद्दितिते षां त्रासार्थं नादेनार्पः ॥ लक्षणाहंजोरितिशतमस्यपः ॥४२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

।। पु० ।।
।।२१७।।

४३ प्रतिश्रितकर्मपरिसमाप्त्यर्थं देवं देवतांप्रणाममति नमस्कृत्वेति समीहत चिंतितवान् ।। ४४ प्रच्छोघमनेनेत्यस्माहातिरेकउक्तः । एशिनमनेनाकाशगमनाउक्तल्पमालावायु
निरोधः श्रवणानिकुंचनेनवलेरीभंगमुखलोदानेनामिमिवेशः ।। ४५ माहत्मवानराः । त्रिकूटवननिरंसवासिनः माहत्मवानराउक्तेहार ।। अत्रसैवाववाक्तिस्थिति वाहोर्वेगेनो

तस्मान्नूषमानस्य मुक्ताभिन्नस्तनमे ।। लंकायाः पराक्रमास्तत्र जगो कः संदिहतुमप्यात् ।। ४३ ।। नमस्कृत्वा प्रणामाय मारुतिर्भीमविक्रमः
राघवाय परं कर्म समीहत परंतपः ।। ४४ ।। स पुच्छमुद्यम्य भुजंगकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणौ निकुंच्य ।। विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभमा
प्लुत्य वेगात्प्रसमंदुर्वेगः ।। ४५ ।। स वृक्षखंडांस्तरसा जहार शैलान् ।। शिलान्समाकृतवानरोघ्रः ।। बाहूरुवेगोद्धूतमहावालेसी
लावेगाः सलिले निपेतुः ।। ४६ ।। स नीलमेघप्रतिमोरगभोगकल्पो भुजौ भुजंगारिनिकाशवीर्यः ।। जगाम मेघं हि नगराजमध्ये दिशः प्रकर्ष
विचरन्महात्मा ।। ४७ ।। समागरः घूर्णिततीव्रविमालतया मत्तो भ्रामितसर्वसत्वे ।। सवीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं प्रवृत्तविभुकरा
तमुत्तमं ।। ४८ ।। स पर्वतानक्षगणान्नसरांसि नदीस्तथा काननिवगाह्नमानि ।। स्फीतांज्जनानन्नतानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतु
ल्यवेगः ।। ४९ ।। आदित्यपथमाश्रित्य जगाम सगतश्रमः ।। हनूमांस्त्वरितो वीरः पितृतुल्यपराक्रमः ।। ५० ।।

इता ।। उन्नतिलिता ऊर्वोर्वेगेन संप्रवृत्ताद्रुमेरिता क्षीणावेगाः क्रमेणाक्षीणावेगाः तेन ।। ४६ ।। भुजंगारिर्गरुडः तत्सदृशं वीर्यपराक्रमः मेरुमेरुपर्वतास्तिनदि
गवस्थितं नगराजं हिमवंतं ।। ४७ जनन्जनपदान् ।। ४८ आदित्यपथमाकाशं ।। ५० ।।

राम०
।।२१७।।

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥५१॥ जांबवद्वाक्यस्मरणं औषधिपर्वतमतीत्य चेगाति स पेनामध्य गगमनं निरतस्य र्थ ॥५२॥५३॥५४ पुरार्षिसंघोत्तमेति । उत्तमसुरर्षिसिद्धैरितर्थः ॥५५ तत्र ह देवतादिस्थाना-
नामाश्रुतकामतिलब्रह्मकोशमित्यादिना । ब्रह्मकोशं भगवतो हिरण्यगर्भस्य स्थानं यक्षो शंमापधिरस्य दिग्गुलिसिद्धं ॥ रजतालयं हिरण्यगर्भपरमेष्ठी रजतनाभस्थाने श-
क्रसदनस्यस्थानं रुद्रशरप्रमोक्षं पत्रस्थानं स्थिताह रुद्रित्रिपुरसंहारणपशरेप्रमोचनतस्थानं ॥ हयाननं भगवतो हयग्रीवस्य स्थानं ॥ ब्रह्मशिरो ब्रह्मणश्चदे वगात्तस्था-

जवेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतोपमः ॥ जगाम हरिशार्दूलो [illegible] दिशः शरेण नाद्यपन् ॥५१॥ स्मरन् जांबवतो वाक्यं मारुतिर्भीमविक्रमः ।
ददर्श स हसा गत्वा हिमवन्तं महाकपिः ॥५२॥ नानाप्रस्रवणोपेतं नानाकंदरनिर्झरं । श्वेताभ्रचयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ॥५३॥ शो-
भितं विविधैर्वृक्षैर्गगनस्पर्शिनोत्तम [illegible] ॥५४॥ स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमहेमशृंगं ॥ ददर्श पुण्यानि महाश्रमा-
णि सुरर्षिसंघोत्तमसेवितानि ॥५५॥ स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षं ॥ हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वत-
ह्या०१ किंकरांश्च ॥५६॥ व[illegible]लयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबंधनं च ॥ ब्रह्मासनं शंकरकार्मुकं च ददर्श नाभिं च वसुंधरायाः ॥५७॥

नं तत्र तत्र निवास[illegible]समस्त्रिहितान्वैवस्वतकिंकरांश्च ददर्श ॥५६॥ वह्न्यालयं वह्निस्थानं वरुणालयं वरुणस्थानं । सूर्यनिबं-
धनं । सूर्यगणापत्रस्थाने निबंधनं समावेशनतस्थानं । अन्नतएव गतस्सूर्यप्रभं । ब्रह्मालयं । चतुर्मुखब्रह्मस्थानं शंकरकार्मुकं पिनाकाख्यं राजस्थाने वसुंधरायाः
नाभिं पातालप्रविवेशं ॥५७॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु०
२१५

कैलासमग्र्ये श्रीपूर्वकास्यानं हिमवच्छिलां भगवतः शंकरस्यातपःसमाधिपीठं तं वैरृषभं श्रेष्ठमग्र्यं कांचनपीलं प्रदीप्ताभीरात्रौ प्रज्वलंतीभिर्मृतसंजीवन्यादिभिःसर्वौषधीभिः संप्र-
दीप्तं सर्वौषधिपर्वतेंद्रं जांववदुपदिष्टं ददर्श ||५९|| वासवदूतस्सूनुः वायुपुत्रः वर्यौगीसवदूत त्वं वा सर्वादेशेन मे घाहिम्रेरकल्याज | विचयमन्वेषणं | ५२ समतीत्यात्रातीत्या पीज्यर्थः

कैलासमग्र्यं हिमवच्छिलां च तथर्षभं कांचनशैलमग्र्यं || प्रदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधिपर्वतेंद्रं ||५९|| स तं समीक्ष्यानलरश्मि-
दीप्तं विसिस्मिये वासवदूतसूनुः || आप्लुत्य तं चौषधिपर्वतेंद्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार ||६०|| स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः
दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ||६०|| महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे || विज्ञायार्थिनमायांतं ततो जग्मुरदर्शनं ||६१||
स ता महात्मा हनुमानपश्यन्कोपाद्रोषाच्च भृशं ननाद || अमृष्यमाणोऽग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेंद्रं तमुवाच वाक्यं ||६२|| किमेतदेवं सु-
विनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकंपः || पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो नगेंद्र ||६३|| स तस्य शृंगं सनगं सनागं स-
कांचनं धातुसहस्रजुष्टं || विकीर्णकूटं ज्वलिताग्रसानुं प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममंथ ||६४|| स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान्
ससुरान्सुरेंद्रान् || संस्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवीर्यः ||६५|| ||

अनेन श्लोकद्वयेन हिमवत्सक्तं ||६०||६१|| ता महौषधीः ||६२|| यद्राघवे कृतानुकंपो नासि एवं किमेतत्तदौदासीन्यं तेत्वया विनिश्चितं तत्किं बलादित्यर्थः सबला
दिति चेत्तत्राह ||६३|| सनागं सगजं अन्ममाथ उत्पाटयामास ||६४|| अतः सततमितिनदित्यर्थः ||६५||

राम०
२१५

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हृद्यपेदनः भयेद्रुरसमर्थः ॥२१॥ घोषवत् घोषवान् ॥२२॥ अस्त्राणि संसृज्य वानरान्समभि अस्त्राणि मथुम्पत नदनेन रमखाशावाह्वा हृष्टहृष्टमकुर्वन्तेसमर्थः ॥२३॥ २४ ॥ लीकं स
ह्येन्त्रिमित्रे ॥२५॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसरलमर्थः ॥२६ संवर्तके मलपकाले अनलरव ॥२७ ॥ नानराक्षसगणान्निजघाने निशेषः ॥२८ ॥ चक्राकदन्ष्ट्रोरमिस्र

हृत्वा गोणंच शिलानांच शस्त्राणांचापि निस्वनः श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥२१॥ रथनेमिस्वनस्तत्र सागरस्येव घोषवत ॥ शंख
मेरीमृदंगानां अभवत्तुमुलस्वनः ॥२२॥ केचिदस्त्राणि संसृज्य वानरान्युद्धमकुर्वत ॥ तैलेश्च चूर्णैः स्त्राविणः शिषिस्त्रसुमेरपि ॥२३॥
जानुभिश्चाहताः केचिद्भग्नदेहास्तु राक्षसाः । शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्दानैरर्युद्धदुर्मदैः ॥२४॥ वज्रदंष्ट्रो महाबाणैर्लोकविश्रा
सयन्हरीन् ॥ चचारलोकसंहारी पाशहस्त इवान्तकः ॥२५॥ बलवंतोस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे ॥ जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्छि
ताः ॥२६॥ निघ्नतो राक्षसान्सर्वान्दृष्ट्वा वालिसुतो रणे ॥ क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥२७॥ तान्राक्षसगणान्स
र्वान्वृक्षमुद्यम्य वेगवान् ॥ अंगदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥२८॥ चकारकदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥२९॥ अं
गदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः । विभिन्नशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पादपाः ॥३०॥ ॥ ॥

हिंमित्रवाक्ये ॥२९॥ ३० ॥ ॥३०॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

मात्कराख्यानेत्रंजरिसंमाक्र्णभशिखंवरहणानरवपंमाक्ररसचिकायोत्वाच्चसर्पसमीपस्थः। पतिसर्पस्वबभाविसर्पैः॥६६॥ सहस्रधारेणसवापकेन॥ सा
शिज्वालेन अपिनेनस्वकरापितेनच केणाविस्फुरिताणाग॥६७॥ तंवानराहम्नेनहृतः श्रुत्वागंधाघ्राणोनसर्वेजीवितारजिमम्येते॥६८॥ शैलोत्तमेत्रिकूटपिस्व

समोक्षणाद्वानमनुजपवरत्वंभाक्षणभंशिताभंशिवंसंप्रगघ॥ वमौनगरभावस्वस्तिकायोपरवेः समीपेप्रतिभातकृताभ्रमः॥६६॥ सतेन
शैलेनसमंरामशैलोपमोगंधवहात्मजस्तु॥ सहस्रधारेणसपावकेनकेणारेवविस्फुरिताप्लुतेन॥६७॥ तेवानरायेस्यतदाविवेकुः
सतानपिपेस्यमुदाननादं॥ तेषांसमुद्धृत्यरवंनिशाम्यलंकालयाभीमतरंविनेदुः॥६८॥ ततोमहात्मानिपपाततस्मिन्शैलोत्तमे
वानरसैन्यमध्ये॥ हर्युत्तमेभ्यःशिरसाभिवाद्यविभीषणंतत्रचसस्वजेसः॥६९॥ तावप्युभौमानुषराजपुत्रौतंगंधमाघ्रायमहौषधीनां॥ बभूव
तुस्तत्रतदाविशल्यावुत्तस्थुरन्येचहरिप्रवीराः॥७०॥ सर्वेविशल्याविरुजाःक्षणेनहरिप्रवीरानिहताश्चयेस्युः॥ गंधेनतासांप्रवरौषधीनां
सुप्तानिशांतेष्विवसंप्रबुद्धाः॥७१॥

रे॥६२॥७१॥ विशल्यकरण्यविल्याः संधानकरण्याविरुजाः येस्वर्वेनिहतालेसुसानिशांतेष्विवसंप्रबुद्धाः स्त्र॥
मेनसावर्णस्यसिद्धिरस्तुनमा॥७२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पदिमहौषधीनां गंधमाघ्राय राघवौ हरिप्रवीराश्च यथापूर्वं समस्तं तत्र वस्यात्तदौषधेगंधस्पर्शस्साधारणत्वे तेषामप्युत्थाने हेतुमाह पदेशिमात्रा पर्वत्रापर्यणच्चोनिरवत्रिवाच
शत्रूणां हतराक्षसे पत्रानानामावार्थमित्यर्थः ॥ तत्परिज्ञाने तत्र वशिष्टबलस्याप्यी पत्लंजाना वाचानरालंकां प्रविशेस्तुलेमपादि क्षत्रिसेमर्थी वं रावणास्येश्वरे ष
याविचारः ॥ ७२ ॥ हताहता इति वीरास्सर्वेऽपि हताः सागरे क्षिप्यंत इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ओषधीशैलमिति दीर्घत्वार्षः ॥ ७४ ॥ इति चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ एवं हनु

यदाप्रभृति लंकायां युध्यंते कपिराक्षसाः ॥ तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७२ ॥ ये हन्यंते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुंजरैः ॥ हता हतास्तु क्षिप्यंते सर्व एव तु सागरे ॥ ७३ ॥ ततो हरिर्गंधवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः ॥ निनाय वेगाद्धि
मवंतमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७४ ॥ इत्यार्षे चा॰ चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ अर्थ्यं
विज्ञापयंश्चापि हनूमंतमिदं वचः ॥ १ ॥ यतो हतः कुंभकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः ॥ नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥

महाबलीतौषधीपर्वतं गंधमात्रेणास्समागतप्राणो विशल्यो सुसमुद्दिते सुग्रीवः कुर्यात्पोधकोपाशिरिके राक्षसयोनिः शेषबलं कापि दहनं हनूमते निवेदयितुमर्हस्मा
दिना ॥ अर्थ्यं अर्थादनपेतमर्थ्यं एकार्थं विज्ञापयन् एषमापेति शेषः ॥ ततो हनूमंतमब्रवीदिति संबंधः ॥ १ ॥ निषूदिता राघवाभ्यामिति शेषः ॥ तस्मादिदानीमु
पनिर्हारे निष्क्रमणाय दूमस्माकं दातुं नार्हतीत्यर्थः ॥ उपनिर्हारं प्रादेशिकं निष्क्रमणरूपयोधानत्वामनेकार्यंनात ॥ २ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अतो ये ये महाबलाः सन्ति लघवः क्षिप्रकारिणस्ते सर्वे उल्काः गृहीत्वा लंकामभ्युत्पतन्तु दाहायेति भावः ॥ ३ ॥ ततोऽस्तंगत आदित्य इति नव रवौ उल्काहस्तो तदा गवाक्षिसुत्तं इ
हानी ततोऽस्तंगत आदित्ये रतिकथमुच्यते ॥ मरणे पूर्वदिवसापरात्रिशेषे उल्काहस्ताः प्लवंगमाः हनुमद्विभीषणाभ्यां जाम्बवदन्वेषणं ततस्त्रिपोगे जतउ भक्षिप वीनाहरण
प्रगमनं ततो हारांगुलम्बनम्प्रायणाण्डलगमनमिति त्रिंशदवशिकामध्ये सर्वं ॥ अथ पुनः प्रदीप्य हनुमदादीनां लंकादाहापगमनमिति निशेषसमंजसं ॥ ४ ॥ आरक्षीह्वा

ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवंगमाः ॥ लंकामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ २ ॥ ततोऽस्तंगत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे
लंकामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ३ ॥ उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः ॥ आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रद्
द्रुवुः ॥ ४ ॥ गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च ॥ प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनं ॥ ५ ॥ तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक् त
दा प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले ॥ ६ ॥ अगरुर्दह्यते तत्र परं चैव सुचन्दनं ॥ मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकं ॥ ७ ॥

तुमितेनस्याह्य आरक्षितो विरूपाक्षा आरक्षस्थाः ॥ ४ ॥ गोपुरेषु अट्टालेषु अट्टेषु गृहोपरितनगृहेषु प्रतोलीषु वीथीषु चर्यासु अवांतरवीथीषु प्रासादेषु उच्चगृ
हेषु च संप्रहृष्टाः वानराः हुताशनं ससृजुः क्षिप्तवन्तः ॥ ५ ॥ तेषां वानराणां संबंधि हुतभुक् गृहसहस्राणि ददाह पतंतीति अन्वयः ॥ ६ ॥ दहत्कार्पम्पंचपति
अगरुरिति । तत्र प्रासादेषु दह्यते दग्धः ॥ ७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु०
॥२१७॥

सौमकौशेयोत्तरादयमेदाभेदः ॥ वाल्कं सौमादिकौशेयं कृमिकोशोत्थमितुमयन्नाप्यमरः शोभनं शोभमानं ॥ आविकं ॥ आविरोमनिर्मितं तत्रवत्त्वं और्णामेषादिलोम
निर्मितं कंबलं कांचनं भांडं सौवर्णमयकरणं ॥ १० ॥ नानाविधजनसंस्थानं नानाविधविकारवद्धि चित्ररचितवेशमिति निर्मूषणादि सर्वविशेषणं ॥ वाजिभांडः परिच्छदं वाजिभांडमलं
कारः परिच्छदः पल्ययनादिश्च भांडग्रहणेनैवाश्वाभरणानामपि करणत्वे तंसादित्वस्तादिश्ववेषनार्थवाजिपदं ॥ गजानां ग्रैवेयाणि कंधराणि कक्ष्याः कक्ष्यबंधिन्यः

सौमं च रुक्मं जतं च कौशेयं चापि शोभनं ॥ आविकं विविधं चौर्णं कांचनं भांडमायुधं ॥ १० ॥ नानाविधजनसंस्थानं वाजिभांडपरिच्छदं
गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभांडश्च संस्कृतान् ॥ ११ ॥ तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च ॥ खड्गधनूंषि जिह्माबाणान् तोमरांकुशशक्त्य
यः ॥ ११ ॥ रोमजं वालजं चर्म व्याघ्रजं चाप्यजं वरं मुक्तामणिविचित्राश्च मासादान् प्रसमं ततः ॥ १२ ॥ विविधान्यन्नसंयोगान्नयिर्हृदयंतितत्रैव
नानाविधजनसंस्थानं स्वर्गहृदयंगमं मुकतदा ॥ १३ ॥ आवासान् राक्षसानां च सर्वेषां गृहश्रेष्ठान् ॥ हेमचित्रतनुत्राणां खग्भांडं वाधारिणां ॥ १४ ॥

रथभांडमनरथालंकारान् निसर्वसंस्कृतान् ॥ उत्तेजितान् ॥ ११ ॥ तनुत्राणि वर्माणि हस्त्यश्वानां वर्म च आयसकोशादिनिर्मितं ॥ ११ ॥ रोमजं कंबलादि वालजं चामरादिव्या
घ्रजं चर्म आसनोपयोगि अजं मृगमशादि ॥ १२ ॥ अन्नसंयोगान् अन्नसंपद्यंते येषु तान् पात्राणि इत्यर्थः चित्रान् ॥ गृहान् खनिकादिगृहान् ॥ १३ ॥ हुताशदीप्त
त्वेन खेदादिशयं यजपितं जेयं व्यासंगं दर्शपति ॥ आवासान् निमादिनागरहश्रेष्ठानां गृहस्थानां दीर्घभावत्वार्षः हिमचित्रं जतत्रं येषां तेते पंजभांडानि भूषणानि ॥ १४ ॥ राम०
॥२१७॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

श्रीधुपानेन चंचलानि अक्षीणि येषां ते एवं मदविह्वलगामिनीनां मदेन मंदगमनशीलानां कोंजानि आलंबितनवस्त्राणि येषां ताः शत्रुसंजाता नोमसुपेशांदीर्यभा
वश्चार्थः ॥१५॥ प्रियैः प्रियवल्लभैः कांताभिः सार्धं तत्रलीनां गच्छतां अग्रिमपादिति शेषः ॥१६॥ एवं वा सक्तानां लकानिवासिनां शातमहस्त्राणि महाणपदहन
॥१७॥ एवलास्यपनर्थननाशं व्यंजयितुं दह्यमानगृहाणि वर्णायजिसारवंती मादिना सारवंति स्थिरस्थानचंजि महाहाणि महार्हवलवंति ॥ गंभीरत्वाणि वंति

श्रीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनां ॥ कोंजालंबितवस्त्राणां शत्रुसंजातमस्तुनां ॥१५॥ गृहाश्चलां सिहलानां रवा
दनां प्रियवतामपि ॥ शापत्रेणुमस्तमानां प्रियैः सह ॥ तत्रलानां गच्छतां तत्र पुत्रानादापुमवीतः ॥१६॥ तेषां शतसहस्राणि तत्रास्ते
कानिवासिनां ॥ अदहत्पावकस्तत्र ज्वालचपनं ॥१७॥ सारवंति महार्हाणि गंभीरत्वाणि वंति च ॥ हेमचंद्रार्हचंद्राणि
चंद्रशालोत्रतानि च ॥१८॥ रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानां निलवेशः मणिविद्रुमचित्रपाणिस्पशंतीव च मास्करां ॥१९॥ कौ
चवहिणवीणानां मूषणानां भूषणानां च नित्यवैः ॥ नादितान्यचलामानि वेश्मानि ददाह सः ॥२०॥ ज्वलनेन परीतानि तोर
णानि च काशिरे ॥ विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि वर्मगे ॥२१॥

ज्वनेन कृत्स्नप्राकारां नगरे हह्वाराणपद्धारतोद्गमिनलस्सणांगंभीर्यवंति
हेमचंद्रार्हचंद्राणि हेमनिर्मितानि पूर्णचंद्रार्हचंद्राकाराणि चंद्रशालाभिः शिरोगृहैस्तुंगानि ॥१८॥ साधिष्ठानानि सौधहर्म्यमंचकादिसहितानि दि
वाकरं स्पृशंतीव स्थितानि ॥१९॥ क्रौंचादयो लीलार्थं गृहेषु संवर्धिताः क्रौंचादीनां निस्वनैर्नादितानि पंचलाभूतिगृहाणि यस्मिन् ददाहेति संबंधः ॥२०॥
घर्मे सम उष्णे तीति घर्मगो वर्षाकाले तस्मिन् प्रवृत्तानि विद्युद्भिर्नद्धानि मेघजालानीव नोरणानि ॥२१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु.
॥२१५॥ दवाग्निदीप्तानि महागिरेः प्रिखाराणीव स्थिता निगृहाणि ॥ २२ ॥ विमानेषु समग्रहम्यासादेषु सन्नाभरणा सर्वांगाः सर्वाणामयराणान्यपि स्मके सर्वे ॥ २३ ॥ तत्रै
चेति समभूमिप्रसादेवर्त्तमाना निगृहाणी सर्वे ॥ २७ ॥ ज्वालामज्वलितैः ज्वालामवि वैशीत्यर्थः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वसैगजवाजि भिर्दा हपरित्राणापमुत्कै निगृहान्मो

ज्वलनेन पुरीजानि गृहाणि प्रचकाशिरे ॥ दवाग्निदीप्तानि पर्वाशिखराणि महागिरेः ॥ २२ ॥ विमानेषु प्रसन्नाभ्रदह्यमानाश्च वरांगनाः सन्त्का
भरणा सर्वांगा हा हेति चुक्रुशुः ॥ २३ ॥ तत्र चाग्निपरीतानि निपेतुर्भवनान्यपि ॥ वज्रीवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः ॥ २४ ॥ तानि
निर्दह्यमानानि दूरात् प्रचकाशिरे ॥ हिमवच्छिखराणीव दह्यमानानि सर्वशः ॥ २५ ॥ हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि ॥ रा
त्रौ सा दृश्यते लंका पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वैः प्रमुक्तैश्च तुरगैरपि ॥ बभूव लंका लोकान्ते भ्रान्तग्राहइवार्णवः ॥ २७ ॥
अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क्वचिद्भीतोऽपसर्पति ॥ भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्तते ॥ २८ ॥ लंकायां दह्यमानायां शुशुभे च
महोदधिः ॥ छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २९ ॥ सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी ॥ लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव
वसुंधरा ॥ ३० ॥ नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः ॥ स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे शतयोजनं ॥ ३१ ॥ ॥

प्रवृत्तैर्गजैः मुक्तैश्च तुरगैरपि तत्रापि ... ॥ लोकान्ते प्रलये भ्रान्ता ग्राहाकुलस... ॥ २७ ॥ २८ ॥ छायाप्रतिबिम्बितानि ...
तपा संक्रान्तसलिलं प्रसन्नः ॥ लोहितोदेक ... ॥ २९ ॥ ३० ॥ ... विनेदुषो नारीजनस्य तु ... एम.
॥२१५॥

२२॥ उद्बद्धमूर्द्धोष्ण्यावेक्षः ॥ २३॥ २४॥ विस्फारयानसंध्वनयत्नः विस्फारोयश्रुतखः स्वानरम्समरः ॥ २५॥ संहारकाले संक्रुद्धो भगवान्भवः शार्ङ्गब्रह्मात्मकं वे
दमयं धठ विस्फारयत्रिवमहद्धूत विस्फारयत् ततमस्त दाच्छ्रेणो भमेतिसंचय ॥ २६॥ ततमस्य ज्याशब्दस्तावद्भौ वानरा राक्षसगणाश्च निकंपाधरीत्नस्यु

प्रदग्धकाया न्यपतन्राक्षसा चित्रिर्गता न्तवहिः ॥ सहसाभ्यसमं तिसम्हृहापो षुषुपुन्तसव ॥ ३२॥ उद्धृष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनं ॥ दि
शोदशसमुद्रं च पृथिवी च व्यनादयत् ॥ ३३॥ विशाल्यौ च महात्मनो तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ससंभ्रमौ जगर्हतु सुतरो भौ धनुर्वरे ॥ ३४
नतो विस्फारयामास रामस्य धनुरुत्तमं ॥ च प्रत्वनुसुलं शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३५॥ स घोषो भगनतेन रामो धनुर्विस्फारयन्म ह
तः ॥ भगवांस्त्रिपुरं संक्रुद्धो भगवो वेदमयं धनुः ॥ ३६॥ उद्धृष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनं ज्याशब्दस्यापि रामस्य त्रपंव्यापदिशो
दश ॥ ३५॥ तस्मिन्काले तावुभौ भीमाचावजितामस्य सुमुखे ॥ ३७॥ वानरोद्घुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्वनः ॥ ज्याशब्दस्यापि राम
स्यत्रैपं व्यापदिशो दश ॥ ३८॥ तस्य कार्मुकनिर्मुक्तैः शरैस्तत्पुरगोपुरं ॥ कैलासशृंगप्रतिमं विकीर्णमपतन्भुवि ॥ ३९॥ ततो रा
मशरान्दृष्ट्वा विमाने भूगृहेषु च ॥ सन्नाहो राक्षसेंद्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ४०॥ तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वतां सर्वा राक्षस
द्राणां रौद्री व समपद्यत ॥ ४१॥ आदिष्टा वानरेंद्रास्ते सुग्रीवेण महात्मना ॥ आसन्न द्वारमासाद्य युद्धश्च समवेगमा ॥ ४२॥

स्तुवे ॥ २७॥ एतत्त्रैपंदश दिशो व्याप्यव्यास समप्लुत ॥ ३८॥ ३९॥ सन्नाह उद्योगस्तुमुलः अधिकः ॥ ४॥ सन्नह्यमानानां कक्षावंधादिपुद्धसन्नाहं कुर्वतां
रौद्री मलपरा विरिव ॥ ४१॥ यतदस्य आसन्न द्वारं नेदासा द्युद्धं ध्वमित्युपदिशः ॥ ४॥

पु.
॥२१२॥

अपि चैषां कं मध्ये तत्र रक्षोऽस्थितो वितर्द्यं पुलापर्द्धं कुर्यात सराजशार्दूलदूषकोऽपवग्भिः मवलैर्हनुमद्दत्यादिष्टाः ॥४३॥ स्थितेऽत्र मतस्थिविशेषः
॥४५॥ तत्र स्थाणवत्तस्य भयको ध्वज यज्ञभिन्नजंभ लांतङ्गत्वविक्षेपात् सप्रश्च महाङ्गाश्च प्रवृत्ता दशदेशो व्यामिश्रा व्यासाः हयवानरलद्रस्य मसुरिव गा

पष्ठावो विजयं कुर्यात्तत्र तत्राप्युपस्थिते ॥ सहंतव्योऽभिसंस्तुतराजशासनदूषकः ॥४३॥ नेषुवानरसुत्त्वेषु रीसो ल्वोज्ज्व
लपाणिषु ॥ स्थितेषु हूरमाश्रितसाणवर्णामसुराविशत् ॥४४॥ तस्मुजंभित विक्षोभा व्यामिश्रा वै दिशो दश ॥ हयवानि वरुद्र
स्यमसुर्गात्रेष्वप्रपत ॥४५॥ सकुंभं च निकुंभं च कुंभकर्णात्मजावुभौ ॥ मेघूपामास सक्रुद्धो राक्षसैर्वहुभिः सह ॥४६॥ रूपा
क्षः शोणिताक्षश्च प्रजंघो कंपनस्तथा ॥ निर्युक्तौ भकर्णाभ्यां सह रावणशासनात् ॥४७॥ शशास चैव तान्सर्वा
न् राक्षसान्स महाबलान् ॥ राक्षसागच्छतायेव सिंहनादं च नादयन् ॥४९॥ ततस्तु चोदितास्ते न राक्षसा ज्वलिताप्रभाः
लंकायानिर्ययुर्वीराः प्रणादंतश्चमुहुर्मुहुः ॥५०॥ राक्षसानां सुघोराणां स्याभिर्भाभिः खमिश्च सर्वशः ॥ चक्रुर्लोके सपभं व्योम हारपश्चा
मिभिः सह ॥५१॥ ततस्ताराधिपस्याभाजालोलोचनपैवभा ॥ नपोराभरणास्याभा वलयोर्धामभासपत् ॥५॥

तेषु प्रकृपयेच सर्वेस्तवा दिशि दहपत ॥४५॥४६॥४७॥ अथासां तत्रामेवग छजे निवानराणी कभपायत्वपं सिंहनादं नादयन् कुर्वन् शशाम ॥४८
४९॥ समयं निशि निशिरं ॥५०॥ ताराधिपस्य चंद्रस्य ताराणां नक्षत्राणां तेपोर्वानरराक्षसवलयो तभ्राणामा आभरणकांतिस्त्रज्वालिताय काशमानावां

विनर्द्दं मथ्यगताकाव्येश्रुतमसवस ॥४८॥

राम.
॥२१२॥

ऽन्नप्रलोकस्यैवन्माला नं चंद्रभ्येत्यादि ग्रहाणां नक्षत्राणां ॥५२॥ ह्रस्मावलंकागृहमकाशैः पुनरपिमाकाशे गोवर्धनस्या हनत्रैतिसंसकंसंवधं सलिलं पस्पसः
॥५३॥ उन्नमासिपरस्वधं पारस्वधो द्विविधः ॥ असिरुष्य कुठारपश्च तत्रासिहपपरस्वधमित्यर्थः अन्येनाशात्रदन्द परस्वधामर्यानपीनरहन्तं ॥५४॥५५॥ ज्वलि

चंद्रांशुभिर्भूषणाभाश्च गृहाणां ज्वलिताप्रभा ॥ हरिरक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ॥५२॥ तत्र चार्द्दप्रदीप्तानो गृहाणां साग्रयः
प्रज्ञ। भामिः संसक्ता सलिलस्थलोर्मिः प्राप्तुमधिकं ॥५३॥ यतोनाकाथ जसंख्कक्षसत्नमसिपरस्वधं ॥ भीमाश्वरथमातंगनगनाप
सिसमाकुलं ॥५४॥ दामप्रज्वलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकं ॥५५॥ तद्रक्षसबलं भीमं भीमविक्रमपौरुषं ॥ ददृशे ज्वलितप्रासं किंकि
णीशतनादितं ॥५६॥ हेमजालाचितभुजं व्यावेष्टितपरश्वधं ॥ व्याघूर्णितमहाशस्त्रबाणसंसक्तकार्मुकं ॥५७॥ गंधमाल्यमधूत्से
कसंमोदितमहाबलं ॥ घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिःस्वनं ॥५८॥ तद्दृष्ट्वा बलमव्यग्रं राक्षसानां सुदारुणं ॥ संचचाल स्वयं वेगान्नाव
लं सहेर्नेनादश्च ॥५९॥ जघानोत्सृज्य सच्चूर्णवनकदलं रक्षसां महत् ॥ अग्र्याम गीतमस्य शरिवलपृतेगार इव पावकं ॥६०॥ तेषामुत्पपातमर्षव्या
मश्चपरिघाप्रान्नि ॥ राक्षसानां बलं श्रेष्ठं प्रमथ्य पृथुप्रमथ्या पृत ॥६१॥ ततो मन्त्राक्षवासीत हरीपा पथपुप्रस्तवः ॥ तस्यौ लोभिभूनोमुष्टिभि
स्वनिशाचरान् ॥६२॥ नत्येवापतनां जेषां हरीणां निशितैः शरैः ॥ शिरांसि समहसाजहुः रक्षसां भीमविक्रमाः ॥६३॥

तम्मा सम्मितत्वमाप्तस्थापदः स्पर्शमये हस्तेकुंभेनेनतस्मा पीनरहंकं यासस्योज्वलितत्वं बाणवर्षणाद्वौ क्षंप्य गजादि किंकिणीनां शतैर्नादितं ॥५६॥ हेमजालेति हेमजा
लव्याप्तभुजमित्यर्थं व्यावेष्टिताः चालिताः परिवधापसिन तत् ॥५७॥ गंधादीनामुत्सेकादधिकयोत्सर्मोदितो महानिलोपेनतन ॥५८॥ संचचालस्वमिव वेगा

म ॥५२॥ ६०॥ तेषा रक्षसां भुजवामहेतान्मजवधनेनव्यामष्टाः ह्याली
ताः परिघाश्चनयोपवनतन ॥६१॥६२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

६४ अपरे निशाचरास्तेषां कपीनां प्लवगर्षभ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ देहीति प्रत्यभिनिशेषः आत्मानमायासेन किं क्लेशयसि इत्यसौ वा भावे इति तत्रान्यो
न्यमेवं भाषिरे इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ विप्रलंभितशस्त्रमित्यादि क्रियाविशेषणं ॥ ६८ ॥ वानराणां समरेऽनेन प्रकारेण वानरान्जघ्नुरिति संबंधः ॥ ६९ ॥ आलंब्य

दशनैर्हस्तकर्णैश्च मुष्टिभिर्भिन्नमस्तकाः ॥ शिलाप्रहारभग्नांगा विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६४ ॥ तथैवाप्यपरे तेषां कपीनाम
मतिभिः शितैः ॥ प्रवीरानभिजघ्नुरुग्रास्समानात्तालितैः ॥ हरिवीरान्विजघ्नुस्ते घोररूपा निशाचराः ॥ ६५ ॥ हन्यमानं
जघ्नुस्तान्यः पातयंतमथोत्पतत् ॥ गर्हमाणा जगर्हान्योदशनैरभ्यधावत ॥ ६६ ॥ देहि युद्धं न देहीति दशस्वन्योन्यमब्रुवन्
किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं च भाषिरे ॥ ६७ ॥ विप्रलंभितशस्त्रं च विमुक्तकवचायुधं ॥ समभ्युद्यतमहाप्रासं मुष्टिशूलासिसंकुलं ॥ प्रा
वर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसां ॥ ६८ ॥ वानरान्दश सप्तेति राक्षसा जघ्नुराहवे ॥ राक्षसान्दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन् ॥ ६९ ॥ विस्रस्त
समालंब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥ श्रीरामायणे वा० यु० पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ प्रवृत्ते संकुले तस्मिन्घोरे वीरजनक्षये ॥ अंगदः
कंपनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥ आहूय सोंऽगदं कोपात्ताडयामास वेगितः ॥ गदया कंपनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २ ॥ स संज्ञां
प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ अर्दितश्च प्रहारेण कंपनः पतितो भुवि ॥ २ ॥ ॥

वेगेन धावमानं प्रतिष्टम्भनतः पतित आचारः ॥ ७० ॥ इति पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ सकले ॥ निरंतरं तस्मिन्महायुद्धे प्रवृत्ते ॥ १ ॥ आहूय स्पर्धयित्वा अंगदं स्पर्धयां शब्दे
चेति धातोर्ल्यप् वेगितः त्वरावान् चचाल अंगद इत्यर्थः ॥ २ ॥ सोंऽगदं चिक्षेप कंपनो रक्षो निशेषः ॥ ३ ॥ ६२

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥ १४०॥

मपकारी॥ पर्य्यंकाश्रमस्थितिशेषः सुमभावस्त्वार्षः शारदीवपयानिशोसत्रैव शब्दः पादपाणि॥ ३२॥ ३३॥ इति त्रिपंचाशः सर्गः॥ ५२॥ ५॥ ३२॥ वानराणामिति निर्धी
र्घोषैस्त्रिदैर्यनौसैः प्राणिरिहीराक्षसाः॥ हर्षिताश्च समेत्त्वाथ अनुपिप्रकारी तदा॥ ३१॥ हाके युवचैव पशस्त्वैव स्वसमलेकृता॥ भूमि
भीतिरोजतुशारदीवपयानिशा॥ ३०॥ अंगदस्य च वेगेन तदा राक्षसवलं महत्॥ मार्कंपनतदा तत्र पवनेनांवुदो यथा॥ ३३॥ इत्या
र्षे॰ वा॰ यु॰ त्रिपंचाशः सर्गः॥ ५२॥ वलस्य च निपातेन अंगदस्य वलेन च॥ राक्षसः क्रोधमाविवेश वज्रदंष्ट्रो महावलः॥ १॥ विस्फा
र्य च धनुर्घोरं शक्राशनिसमप्रभं॥ वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः॥ २॥ राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते पंचस्वसमव
स्थिताः॥ नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुध्यंत तदा रणे॥ ३॥ वानराणां च शूरास्तु ते सर्वे प्लवगर्षभाः॥ आयुध्यंत शिलाहस्ताः सम
वेताः समंततः॥ ४॥ तत्रैवायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशं॥ राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचक्रिरे तदा॥ ५॥ वानराश्चैव रा
क्षसः सुमहाद्वृक्षान्महाशिलाः॥ सर्वाणि पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः॥ ६॥

रारोपदी॥ ४॥ तत्र वीरस्य ये कालेनास्मिन्नस्ति हेमाधने पदे॥ ५॥ ६॥ ॥ ॥

रा॰

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

कंपनं हतमित्यन्वयः अभीपतवत् अभीतमिति क्रियाविशेषणं ॥४॥ कालाग्निसमविग्रहैः कालाग्नितुल्याकारैः ॥५॥ क्षुरः क्षुराग्रः शराः क्षुरप्रो ईदृचंद्राकृ
तिः नाराचः सर्वायसः वत्सदंतः सदाकारः शिलीमुखः कंकपत्रसदृशः कर्णी पार्श्वद्वयस्थितकर्णिकावान् शल्यस्तु शल्यमपत्वाद्दीर्घफलको बाणः विपा॰

ततस्तु कंपनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे ॥ रथेनाभ्यपतत् क्षिप्रं तत्रांगदमभीतवत् ॥४॥ सोंगदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः
शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥५॥ क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदंतैः शिलीमुखैः ॥ कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः श
रैः ॥६॥ अंगदः प्रतिविद्धांगो वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ धनुरुग्रं रथं बाणान् ममर्द तरसा बली ॥७॥ शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म
समाददे ॥ उत्पपात दिवं क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥८॥ तं क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्यांगदो बली ॥ करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य न
नाद च ॥९॥ तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोंगदः ॥ यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुंजरः ॥१०॥ तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च
पुनः पुनः ॥ वालिपुत्रोभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥११॥ आयसीं तु गदां गृह्य स वीरः कनकांगदः ॥ शोणिताक्षः समाश्वस्तस्तमे
वानुपपात ह ॥१२॥ प्रजंघस्तु महावीरो यूपाक्षसहितो बली ॥ गदयाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलं ॥१३॥ तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः
शोणिताक्षप्रजंघयोः ॥ विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचंद्र इवाभवत् ॥१४॥ ॥ ॥

कर्णी विपाठस्तु सदृशस्तव ॥६॥७॥ ८ परामृश्य पक्षित्वा ॥९॥ अंसफलके स्कंधफलके यज्ञोपवीतवदेनं शोणिताक्षं चिच्छेद ताडनात् अपि न पातितो नाभिमतः ॥१०॥ तं महाखड्गं शो
णिताक्षो यपयगृह्य अपरान् प्रजंघादीन् ॥११॥ कनकांगदः इति शोणिताक्षविशेषणं ॥१२॥१३॥१४॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

प्र·
।।२२१।।

परिरक्ष्यं तौ मातङ्गलंत्वदिनिभावं ।। पारस्परादिहस्यापातात्रगमतिमटजिज्ञासयेन्यर्थः ।। १५ प्रतिपन्नाःसादयामा ।। १६ त्रपाणांचांगमैर्दृढविदानांत्रिभिःशोणितास्

श्रृंगदंपरिरक्ष्यंतौमैंदौ द्विविदावुच ।। तस्यतस्यतुरम्यागे पोपारसादिहस्य पा ।। १५ ।। अभिपेतुर्महावीर्याप्रतिपन्नामहावलाः ।। रक्ष
सावानरानरोपादरक्षितावाता गदाधराः ।। १६ ।। त्रपाणांवानरेंद्राणांत्रिभिःराक्षसपुंगवैः ।। संसक्तानांमहद्युद्धममभवद्रोमहर्षणम ।। १७ ।। तेतरव
क्षान्हस्यमादायसंमरेविक्षिपुस्तदाहवे ।। खड्गेनप्रतिचिच्छेदतान्प्रजंघोमहावलः ।। १८ ।। रथानश्वान्द्रुमैःशैलैस्तत्रविक्षिपुस्तदाहवे रा
क्षसेंद्रैःप्रतिचिच्छेद तान्महापार्श्वोमहावलः ।। १९ ।। सृष्टान्द्विविदमैंदाभ्यांहि दमातङ्गमाघवीर्यवान ।। ववर्जगदयापार्श्वो शोणितास्रःप्र
तापवान ।। २० ।। उद्यम्यविपुलंखड्गंपरमंमर्मविदारणं ।। प्रजंघोवालिपुत्राय अभिदुद्राववेगितः ।। २१ ।। तमभ्याशगतंदृष्ट्वा वानरेंद्रोम
हावलः । आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिवलस्तदा ।। २२ ।। वाहुंचास्यसनिस्त्रिंशमाजघानसमुष्टिना ।। वालिपुत्रस्यघातेनसापपा
तक्षितावसिः ।। २३ ।। तंहष्टापतितंभूमौखड्गंमुसलसन्निभं ।। मुष्टिंसंवर्तयामासवज्रकल्पंमहावलः ।। २४ ।। सललाटेमहावीर्यम
गदंवानरर्षभं ।। आजघानमहातेजाःसतुमुहूर्तंचचालह ।। २५ ससंज्ञांप्राप्यतेजस्वीवालिपुत्रःप्रतापवान ।। प्रजंघस्यशिरःकायाद्भ्रा
रपामाससवीर्यवान ।। २६ सरक्षपार्श्वोस्फुरतःपितृव्येनिहतेरणे ।। अवरुह्यरथात्क्षिप्रंक्षिप्तलोचवदमारुदेदे ।। २७ ।।

प्रजंघयचपार्श्वैः ।। १८ रथानश्वान्प्रतीतिशेषः ।। १९ सृष्टान्प्रक्षिसारः ।। २० वालिपुत्रापोह्यम्य वालिपुत्रेहंतुसंघम्येत्सर्थः ।। २१ ।। २२ ।। २३ ।। २४ ।। २५

राम·
।।२२१।।

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

जयाहरद्धा ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवं गमाप्यमैन्दद्विविदाभ्यां आकर्षत्राकर्षतां उत्पाटनमुत्पाप्ततं समाहाह्वेहह ॥ २१ ॥ सद्विविदः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कुंभकर्णसुतोपतः

तमापतंतं संप्रेक्ष्य पुष्पाक्षं द्विविदस्तदा ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो जयाहवलवद्वली ॥ २५ ॥ गृहीत्वाजानं हष्टु शोणिताक्षो महाबलः
आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदं ततः ॥ २६ ॥ स जराभिहतस्तेन चचाल च महाबलः ॥ उत्पाटाचपुनस्तस्य जहार द्विविदो गदां ॥ २७ ॥ ततो
शोणिताक्षश्च सौम्यशौसचागाम्मंतरं द्विनौ ॥ चक्रतुः समरे तीव्रं आकर्षोत्पाटनं भृशं ॥ २९ ॥ द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैस्तु स
निष्पिपेष च सवीर्येण प्रमाथावाविध्यवीर्यवान ॥ ३१ ॥ यूपाक्षमभिसंक्रुद्धो मैंदो वानरयूथपः ॥ पीडयामास बाहुभ्यां यूपाक्षं सहतं
क्षितौ ॥ ३२ ॥ हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेंद्रचमूस्तदा ॥ जगामाभिमुखी सा तु कुंभकर्णसुतोपतः ॥ ३४ ॥ आपतंतीं च वेगेन
कुंभस्तां सांत्वयच्चमूं ॥ ३५ ॥ अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवंगमैः निपातितान्महावीरान् दृष्ट्वा रक्षश्चमूस्तदा ॥ कुंभस्त
के तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करं ॥ ३६ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः ॥ मुमोचाशीविषप्रख्यान् शरान् देहविदारणान् ॥

पत्रप्रत्रेसपर्पैः ॥ ३७ ॥ सांत्वयत्तत्रसांत्वयत ॥ ३५ ॥ अत्युत्कृष्टं लक्षैः कुंभः लब्धलक्षैर्महावीर्यैस्तेजस्विभिर्वानरैर्निपातितान्महावीरांश्च दृष्ट्वा राक्षसदुष्करं कर्म च चक्रे इति सं

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तद्रक्षसगणानां न छिन्नैर्वानराणां वानरराक्षसगणानामित्यर्थः ॥ ९ ॥ छिन्नैः पादैर्बाहुभिश्च प्लुताः स्थिताः ॥ ९ ॥ बलावापताः कंकादिभिर्याप्याभ्यासाः गोमायुकुलैः सेव-
लाश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ १० ॥ पुनः केषांचिन्मतमाह भुजेति ॥ भिन्नकायाः भिन्नमध्यकायाः ॥ ११ ॥ निशाचरा नैशाचराश्चेत्यर्थः ॥ ताभ्यां प्रमग्रमभूत ॥ १२ ॥ सपादवित्रस्तान्

हरीणां तेषु युध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनां ॥ तद्रक्षसगणानां च सुमहद्वैशसमवर्तत ॥ ९ ॥ सभिन्नशिरसः केचित् छिन्नैः पादैश्च बाहु-
भिः शस्त्रैरर्दितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ९ ॥ हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां समाश्रिताः ॥ कंकगृध्रबलाद्यैश्च गोमायुकुल-
संकुलाः ॥ १० ॥ कबंधानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि च ॥ ११ ॥ भुजपाणिशिरश्छिन्ना भिन्नकायाश्च भूतले ॥ वानरा राक्षसा-
श्चापि निपेतुश्चापि भूतले ॥ ११ ॥ ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरं ॥ प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १२ ॥
राक्षसान्भयसंत्रस्तान्हन्यमानान्प्लवंगमैः ॥ दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रास-
यन्हरिवाहिनीं ॥ १३ ॥ शरैर्विदारयामास कंकपत्रैरजिह्मगैः ॥ बिभेद वानरांस्तत्र षट् सप्ताष्टौ नव पंच च ॥ १४ ॥ विव्याध परमक्रुद्धो
वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १५ ॥ त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकृत्तदेहिनः ॥ अंगदं संप्रधावंति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततो ह-
रिगणान्भग्नान्दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा ॥ क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदैक्षत सोऽंगदः ॥ १७ ॥

प्रदेहेतुभ्यो वित्रस्तान् ॥ १२ ॥ सप्ताष्टौ नव पंच च वानरान् तु एकेनैव शरेण विभेदेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तं प्रधावंति धावंतिस्म ॥ १६ ॥ क्रोधेनोदैक्षतं क्रोधे-
नोदैक्षत ॥ १७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ॥१३२॥

नैकत्र विषेते ॥ रम्यत्वाद ॥ चंद्रस्त्रेमादिना सागरोत्तमे क्षीरोदे पश्चिमे देशेष्व प्रतेमा स्थितं तत्र चंद्रपर्वतमोत्तमः तत्र जनयो ऽत्ले श्रीषधीत्नारम्य युं ॥ २१ ॥ तत्रावस्थाने हेतुमाह
तत्रत्ने रतिपयविपनसारस्यो जानंतितयापि शीघ्रगा गम्मनार्थं वायुसुतो षाढ ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नंतरे श्रीषध्यानपनवान्नी कालेसागरोत्तोये पर्पर्वस्यपाितोगविस्त्रे

चंद्रस्वानाम्नाद्रोणस्त्र क्षीरोदे सागरोत्तमे ॥ अमृतं यत्र मथितं तत्र जातं परमौषधी ॥ २१ ॥ तेन तत्र विहितं देवैः पर्वतं तु महौषधी ॥ अप
वादेसुनोरान्नेनहरस्मोस्त्वगच्छत ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नंतरे वायो मेघाश्चापि स्रुविघुतः पर्पस्यसागरे तोयेकंपपन्निव पर्वतान ॥ २३ ॥
महतापक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः निपेतुर्भग्नविटपाः सरलालवणांभसि ॥ २४ ॥ अभवन पन्नगास्त्वस्ता भोगिन स्तत्रवा
सिनः शीघ्रं सर्वाणि याः शेषिनम्ने ज्वलवर्णानवे ॥ २५ ॥ नगोम्नु हत्नाद्रुदरैवनेनते येमहावलं ॥ वानरान् दहशु सर्वे ज्वलं
नमिवपावकं ॥ २६ ॥ नगागतम भिप्रेक्ष्य नागास्ते विमेदद्रुवः पेतुस्तोप्रनखो वहीशा रम्भतेर्महावली ॥ २७ ॥

प्य पर्वतानकंपपन्निवपस्य वायुहरस्य दितिशेषास विघुतो मेघाश्चासन ॥ २३ ॥ सर्वद्वीपमहाद्रुमाः सर्वपदं द्रुमविशेषं वा ॥ २४ ॥ तत्र वासिनः मलय
वासिनः भोगिनो महाकायाः पन्नगास्त्वताश्च अभवन्तयारुस्मित्सर्वाणलवर्णानि जिनरुद्रुः भयादंतर्मग्नानीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ एप

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰ ॥१५४॥

हरीमन्नगाना विवेति सिंहेन गजमस्य वहस्य व्याप्य मन्नस्य सं मं वा रे वस्तु क्लिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सोपि वस्तोपि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदश्चोभौ संप्राप्तौ हरिराक्षसौ ॥ चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव ॥ १८ ॥ ततः शरसहस्रेण वालिपुत्रं महाबलं । जघानमर्म
देशेषु घोरोऽप्यवि शिलोपमैः ॥ १९ ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबलः । चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा पतन्तं
तं वृक्षं संभ्रान्तश्चापि राक्षसः । चिच्छेद बहुधा सोपि मथितः पतितो भुवि ॥ २१ ॥ तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः । प्रगृह्य विपुलं शैलं
चिक्षेप जनदच्च ॥ २२ ॥ तमापतन्तं दृष्ट्वा स रथादाप्लुत्य वीर्यवान् । गदापाणिरसंभ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २३ ॥ साङ्गदेन शिला क्षि
प्ता गत्वा तु रणमूर्द्धनि । सचक्रकूबरं साश्वं ममाथ रथं तदा ॥ २४ ॥ ततोऽन्यच्छिखरं गृह्य विपुलं द्रुमभूषितं । वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि
पातयामास वानरः ॥ २५ ॥ अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः स मूर्च्छितः । मुहूर्त्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य निःश्वसन् ॥ २६ ॥ स लब्धसं
ज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितं । जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः ॥ २७ ॥ गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमकुर्वत । अन्योन्यं नि
घ्नतस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ २८ ॥ रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ । बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २९ ॥ ततः प
रमतेजस्वी अङ्गदः प्लवगर्षभः । उत्पाट्य वृक्षं स्थितवानासीत्पुष्पफलैर्युतः ॥ ३० ॥ राम॰ ॥१५४॥

पुष्पफलैः हलमध्यत वृक्षीपे स्तैर्यत आसीत ॥ ३१ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

आर्षभं चर्म ऋषभचर्मनिर्मितं फलकं चर्मणा च परिष्कृते कोषरूपेणेत्यर्थः जग्राह वज्रदंष्ट्रं गदयेति शेषः ॥२१॥२५॥ व्रणैः समुत्थैः समुत्पतितैः रुधिरैरित्यर्थः

स जग्राहार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभं ॥ किंकिणीजालसंछन्नं चर्मणा च परिष्कृतं ॥२१॥ विचित्रांश्चरन्मार्गान्निरुषितो कपिरा
क्षसौ ॥ जघ्नतुस्तु तदान्योन्यं निर्दयं जयकांक्षिणौ ॥२२॥ व्रणैः समुत्थैः शोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ युध्यमानौ परिश्रांतौ
जानुभ्यामवनीं गतौ ॥२३॥ निमेषांतरमात्रेण अंगदः कपिकुंजरः ॥ उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दंडाहत इवोरगः ॥२४॥ निर्मलेन सु
धौतेन खड्गेनास्य महासिना ॥ जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः ॥२५॥ रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा ॥ स रोषप
रिवृतांगः शुभं खड्गाहतं शिरः ॥२६॥ वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः ॥ त्रस्ताश्चाभ्यद्रवंल्लंकां वध्यमानाः प्लवंगमैः ॥२७॥ विष
ण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखाः ॥२८॥ निहत्य तं वज्रधरः प्रतापवान्स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये ॥ जगाम हर्षं महितो महा
बलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥२९॥ इत्यार्षे० वा० यु० इह काण्डे चतुःपंचाशः सर्गः ॥५४॥ तृतीया पहाराः समाप्तः ॥२॥ वज्रदंष्ट्रं
हतोस्मुना वालिपुत्रेण रावणः बलाध्यक्षसमवाचेदं कृतांजलिपुरस्थितं ॥५॥ ॥

२२॥२४॥२५॥२६॥२७॥ महितः पूजितः ॥२९॥ इति चतुःपंचाशः सर्गः बलाध्यक्षप्रहस्त ॥१॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥१४२॥

५॥ शाखामृगाणां गणो येषां सा खवलस्य नेता नायकः सेनापतिरित्यर्थः॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ मेघाभः श्यामवर्णः तोयमेघतुल्यः मेघवर्णः मेघवन्नीलवर्णः मेघस्य खनरवः महान्खनो
यस्य सः निर्यातिनि पतितम्॥ ७॥ मतमृगादाह नहीति॥ हिमवत्सानुमहामेरुषेमुरोः पिकपायि धनशाकम्ते॥ अतोहेतोः सअर्कं पनशाख्वाच्योमूर्खेनेन सताच्चादि सरखम

धूम्रोग्रेभिर्यं तु दर्दूषिः स्नमासाम्रीमविक्रमः॥ अर्कं पनेवुरध्युतस्मर्वशाखामृगकोविदं॥ ४॥ एषशाखामृगाणोमाचनेताचूडविक्षि
मतः भूतिकामस्त्रमेमिसे निसंचसमाप्रियः॥ २॥ एषजेष्वतिकाकुम्भ्यो सुग्रीवचमहावलं॥ वानरान्स्वापरान्योगानन्नमिष्यति
सेशयः॥ ४॥ १ागेरिव सतनामाज्ञा रावणस्य महावलः॥ वलसंनवरपास्मसुतदालघुपराक्रमः॥ ५॥ ततोनानाम्महात्मा भीमा स्राभी
मदर्शनाः॥ निष्पेतराक्षसमुख्या वलाध्यक्षप्रचोदिताः॥ रथमास्याय विपुलं तत्र काचनमण्डितं॥ ६॥ मेघाभो मेघवर्णस्व्र्च
यस्तेनमहावनः राक्षसैः सेवतो भीमसदानिर्यातस्य कंपनः॥ ७॥ नहिकंपयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे अकंपनः ततस्त्वादिम
दादित्यतेजसा॥ ५॥ तस्य निर्यायमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया॥ अकस्मादैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनां॥ १॥ व्यस्फुरन्नयनं
चेचास्य सव्यं युद्धाभिनंदिनः॥ विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत्स्वनः॥ १०॥ अभवत्सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतं॥ ऊचुः
खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः॥ ११॥

काशनरतिशेषः॥ ७॥ नस्य रथवहनहनतणां हयानामकस्मान्निहेतुकमेव दैन्यमागच्छत्तेन रतिशेषः॥ ८॥ विवर्णः विपरीतवर्णः॥ १०॥ सुदिने वर्षादिरहितदि
र्दिनं मेघाच्छन्नरहिते॥ ११॥

राम॰
॥१४२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सिंहोपचितस्कंधः सिंहस्येवोन्नतस्कंधः ॥१२॥ रभसः अनुकंपनस्य ॥१३॥ विक्लावमेवेति शेषः ॥१४॥ समभिस्रुत्य जीविनां तस्योन्न तु शरीराणामिसृ र्थे ॥१५
परस्परजिघांसवः ॥ अन्योन्यमिति शेषः ॥१६॥ विनर्दंतो सिंहनादं कुर्वंतो अभिगर्जंतो ॥ अभिमुखे गर्जनं कुर्वंतो ॥१७॥ अस्मात्वर्णमिमं अनुरागवर्णस्यान्क

सिंहोपचितस्कंधः शार्दूलसमविक्रमः ॥ तावुभौ तातनाग्रेंमैवनिर्जग्मतुराजिरे ॥११॥ तदा निर्गच्छतस्तस्य रसस्य सुमहद्राक्ष
से ॥ वेश्मवसु महानादः स्वभिपन्निवसागरं ॥१२॥ तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः ॥ द्रुमशैलमहाधराणां योद्धासमुपस्थि
स्थितो ॥१४॥ तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे कपिराक्षसोः ॥ रामरावणयोरर्थे समभिस्रुत्य जीविनां ॥१५॥ सर्वे ह्यतिबलाः शूराः स
र्वे पर्वतसन्निभाः ॥ रूपेणरौद्रसंस्थाने वपास्यजिघांसवः ॥१६॥ तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगे ति तालविनां ॥ शुश्रुवे सुमहान्को
पात्स्योन्यमभिगर्जतां ॥१७॥ संजज्ञे रूपवर्णमिमं सुभीममभवद्रणं ॥ उद्धूतेन हरीशक्षोभिः तेन रोधदिशो दशः ॥१८॥ अन्यो
न्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपांडुना ॥ तेवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥१९॥ न ध्वजानपताका वा नगजो वाहयोपि वा ॥ अ
युधं स्यदनं वापि ददृशे तेन रेणुना ॥२०॥

स्य अस्थापस्मिन् तद् अभ्यां सुभीममभवत् ततश्च हरीश क्षोभिरुद्धृतेदशदिशः तेसरोधेतिसंबंधः ॥१८॥ कौशेयोद्धूतपांडुनाउद्धूतकौशयवदीषत्पांडुवर्णेन
तेनाजसासेवृतानि छत्रानि कपिराक्षोलक्षीणानि अन्योन्यं रणाजिने ददृशुः रजसोत्कटवांपांडुखे भूमेदादितिशेयं ॥१९॥ नेनोरणाध्वजादिन ददृ ॥१२॥

किष्किं

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥१४२॥

शरावस्रूपजेनहरणाविपरार्थनगणिचकाशिरे ॥२१॥ सुसंहृष्टाः सुजगसंसम्पकृत्कृद्धाः ॥२२॥ अदर्शनफलमाहनेपराभिनिप्रयमंहृषिराद्राश्रयचर

राक्षीभेनपंकानुलेपनांपंकानुलिप्तांकर्मणीत्यु॰ ॥२२॥ शरीरशवसंकीर्णाशवरूपैः शरीरैः संकीर्णा ॥२४॥ डुमशिलाद्यावानरीयाशस्त्रास्त्रयोराक्षसी

शरस्रप्रसुमहान्लेभानन्दीनामभिधावताम् ॥ रूपतेषुसुलेभेदेनरपाणिचकाशिरे ॥२१॥ हरीनेवसुसंहृष्टा हरयोजघ्नुराहवे

राक्षसाराक्षसांश्चापि निजघ्नुस्तिमिरेतदा ॥२२॥ नेपथ्येनैवनिघ्नंतः स्वांश्चवानरराक्षसाः ॥ रुधिरार्द्रीनदाचक्रुर्महींपंकानुले

पनां ॥२३॥ ततस्तुरुधिरौघेणाभिसिक्तंव्यपगतंरजः ॥ शरीरशवसंकीर्णावभूवचवसुंधरा ॥२४॥ द्रुमशक्तिगदाप्रासैःशि

लापरिघतोमरैः ॥ राक्षसाहरयस्तूर्णंजघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥२५॥ बाहुभिःपरिघाकारैर्युध्यंतःपर्वतोपमैः ॥ हरयोभीम

कर्माणोराक्षसाञ्जघ्नुराहवे ॥२६॥ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धाःप्रासतोमरपाणयः ॥ कपीन्निजघ्निरेतत्रशस्त्रैःपरमदारुणैः ॥२७॥

अकंपनःसुसंक्रुद्धोराक्षसानांचमूपतिः ॥ संहर्षयतितान्सर्वान्राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥२८॥ हरयस्त्वपितरक्षांसिमहाद्रुममहाश्म

भिः ॥ विदारयंत्यभिक्रम्यशस्त्राण्याच्छिद्यवीर्यतः ॥२९॥ रा॰ ॥१४३॥

पाः ॥२५॥ २६॥ शस्त्रैः उग्रमारादिभिः ॥२७॥ संहर्षयतिसमहर्षयतसंभावयामास

सेत्यर्थ ॥२८॥ अभिक्रम्यअभिमुखोभूय आच्छिद्य ॥ उपहत्यवानराःप्रहरन्तीतिशेषः ॥२९॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

२० लीलयाऽऽयासेन ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अथ सेव्ये ॥ ४ ॥ एतान्निहत्य मिच्छामि प्रमथ्यमतः स्वसेना सहागादिति शेषः तद्देवा

एतस्मिन्नंतरे वीरो हाय रकु मर्दो नलः मैंदश्च पुसकृद् स्वकु वेगमतुन्नमे ॥ २ ॥ तेलुव सैर्महावीरा रासमानो चम्रमखे ॥ कदनेसमम
हचेष लीलया हरिपुंगवाः ॥ ३ ॥ अकंपन समादिश विविधाव धपोक्षिनः मम मेघ्ना समासन्नेवानरानु गणाशोभम् ॥ २८ ॥ रमा
षैश्री मद्रामाय० ७ इ० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ते दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः ॥ क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकंपनः ॥ १ ॥
क्रोधमूर्छितरूपस्तु ध्वनन्परम कार्मुकं ॥ दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैव तावत्त्वरितं रथं प्रापय सारथे ॥ ए
ते च बलिनो घ्नंति सुबहून् राक्षसान्रणे ॥ ३ ॥ एतेऽत्र बलवंतो वे भीमकोपाश्च वानराः ॥ द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठंति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥ ए
तान्निहंतुमिच्छामि समरश्लाघिनोऽह्यहं ॥ एतैः प्रमथितं सर्वं राक्षसो दृश्यते बलं ॥ ५ ॥ ततः प्रचलिताश्वेन रथेन रथिनां वरः ॥ हरीन
भ्यपतद्दूरात्स्फुरज्ज्वालोऽनलोपमः ॥ नस्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ अकंपनशरैर्भिन्नाः सर्वस्वामिप्रदर्शिवः ॥ ६ ॥ तान्मृत्युव
शमापन्नानकंपनशरानुगान् ॥ समीक्ष्य हनुमान् ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ७ ॥ ॥

ह एतैरिति ॥ ४ ॥ प्रचलितास्वेन वेगवदश्वेन ॥ ६ ॥ ५ ॥ ज्ञातीनुक्तसखनलादीनुपतस्थे उपस्थानादिति शेषः ॥ ७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ड·
॥१४४॥

सवगसत्तमाः कुमुदाद्य ॥ १ ॥ नैवलब्धो नोवमत्तु यैनो बलवंतस्तपाश्चिता ॥ १० ॥ ११ ॥ अर्के भगवश्याप्याप्य अर्केयध्मध्यस्थयोजनाय ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अमहागो

तेमहाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगसत्तमाः ॥ समेत्य सम्प्रवीराः सहिताः पर्यवारयन् ॥ २ ॥ अवस्थितं हनूमंतं ते दृष्ट्वा प्लवगर्षभाः ॥ बभूवुर्विस्मिता
हि बलवंतमनुपाप्नुवाः ॥ १ ॥ अर्कं भगसमुद्दिश्य महेंद्रं तस्य पर्वतं महेंद्रादिवधाप्तिः शोभितं वर्षेह ॥ ११ ॥ अचिंतपित्राबालो वानर
रीरे पतितानच्छिन्नान् ॥ अर्कं पवनवश्याप्य मनोदक्षमहाबल ॥ १२ ॥ समहस्तमहातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ अभिद्रुद्रुवेगं दृ
ष्टः कंपयन्निव मेदिनीं ॥ १३ ॥ तस्याथ नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ॥ बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४ ॥ आत्मानं
वै महत्कृत्वा क्रोधसमन्वितः शैलमुत्पाटयामास वेगेन महागक ॥ १५ ॥ तेन गृहीत्वा महाशैलं पाणिना केन मारुतिः सवि
न्ध्य महानादं भीमं पामारवासवान् ॥ १६ ॥ ततस्तमभिद्रुद्रावीर स्सस्मैं कंपनं ॥ ग्राहितं सर्वि संख्येव ज्वाला वज्रं ददा ॥ १७ ॥ अर्के
पन्नगस्तं हनुमानिपितं गमस्यध्यते ॥ दूरदेवमहाबाहो हृदिवैद्रोतापतन् ॥ १८ ॥ तं पर्वताग्रमाकाशे स्रोवायोविदारिते ॥ विकी
र्णं पतितं दृष्ट्वा हनूमान्क्रोधमूर्छितः ॥ १९ ॥
अनायुधे ॥ १५ ॥ महानादं कृत्वा घलत्वे तस्य धे ॥ १६ ॥ ग्राहीति प्रसिद्धौ ॥ १८ ॥ न दृष्ट्वा हनूमन्तुमुक्तं शैलशृंगं दृष्ट्वा ॥ १९ ॥ तेन दिसर्पं क्रोधमूर्छितो रम्प्रचितिको
पे ॥ १९ ॥

एम·
॥१४४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२०॥ २१॥ चूर्णयैः स्फारास्यामैः ॥२२॥ पदातितुरगच्छन्नीतिपदातिर्गमान्नर ॥२३॥ २४॥ २५॥ २६॥ महद्भिः सानुमानिव ॥ वज्रप्रचितप्रगाढवातप्रहारवृद्धवर्ष्मो

सोश्वकर्णस्फारास्यरोषदर्पाञ्चितो हरिः तर्पविस्मायमासमहागिरिमिवोच्छ्रितं ॥२७॥ तं गरुडो महासंकुले सोऽश्वकर्णो महाद्युतिः

महेन्द्र पुण्यमीमांसाश्चामपनामा मसंयुगे ॥२१॥ मधावन्तवेगेनवभंजतरसाद्रुमान् हनुमानुपपृक्तेहस्तयोरुद्रियमही ॥२२॥ गजोश्वतग

जातेहानुमत्यपानाद्यपिनलया ॥ जयान हनुमानभीमान राक्षसौ श्वपदातिगान् ॥२३॥ तमेतेकमिवकुर्द्दम् समोमामहामागो हनुमन्तम

भिमे प्रण राक्षसाविमदुद्द्रुवुः ॥२४॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहं ॥ ददर्शाक्षकंपनो वीरः सुभ्रोभचन्नादवच ॥२५॥ स चाव

दृष्टाभिवीरौ क्षितेदेहे विदारणौ ॥ निर्विभेद हनूमन्तं महावीर्यमकंपनः ॥२६॥ तथाप्याहतेम तिविहवृद्धभिःश्रावतिभिः

हनूमानुदरह्य वीरः महावेगवसानुमान ॥२७॥ शिलाजम्गहावीर्योमहाकायो महात्मानः ॥ पुष्पिताशोकसंकाशो विधूमइवपावकः

॥२८॥ गतोत्सृह्य सुमसायवत्त्वावेगमनन्तरम ॥ शिरस्यभिजघानाशुराक्षसेन्द्रमकंपन ॥२९॥ सवृक्षेणाहतस्तेनसक्रोधेन महात्म

ना ॥ राक्षसोवानरेन्द्रेण पपातचममार च ॥३०॥ तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकंपन ॥ व्यथिताराक्षसाःसर्वेक्षितिकंपइवद्रुमाः

॥३१॥ त्यक्तेमहायुधाःसर्वेराक्षसास्ते पराजिताः लंकामभिययुस्त्रस्तावानरैस्तैरभिद्रुताः ॥३२॥

गिरिविजनेन्द्र दृशोरसमर्थ ॥२०॥ २१॥ २२॥ वानरेन्द्रेणक्रीतितेनवसेनाकालेन हतरमसनूषन ॥३०॥ क्षितिकंपे भूकंपकाले ॥३१॥ ३२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

उ॰
॥१८५॥

स्यन्दनैः खेटनैः ॥ २३ ॥ तेभ्यस्तस्मोऽम्येमम श्रुं तो ह्यादेशो मे मंदं कुर्वालासुदर्सहः पुरा शतं मे समागताः मेमूहनगरं विविशुस्त ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनुकूलतोनुकूलद
शनैर्वचनालिंगनैर्यथा हैं सर्वान्हरीन्सम्मस्तजयत ॥ २६ यथाभागं यथावद्दलं समागतान्नैव चकर्षुः मयागता ध्याथमिति शापः ॥ २७ ॥ अपि च नाथ ने

तेमुक्तकेशाः संभ्रांता भयमाना पराजिताः स्ववक्षःसु जलेंगैः स्मरंतो विपदं दुःखं ॥ २२ ॥ अथ मीमां तेमम श्रुत्वा विविशुर्नग
रं पातु ॥ पुरा तत्र कालेन समदः मे समागता सुदुर्गसुरः ते खेले कामविशेषण सर्वे महाबलाः समेत्य महापुः तदैव हन्तुमेतन्म स्वजय
न ॥ २५ ॥ सोपि स्ववद्धा मानुं सर्वान्हरीन्संमम स्वजयत ॥ हन्तुमानुष सर्वेषां स्वोऽपि यथा हैमनुकूलतः ॥ २६ ॥ विनोदस्वपयामासा
ह्यपो जितक्लान्तिः ॥ चकर्ष स्वपुनस्तत्र समागता नेवागस्सान् ॥ २७ ॥ सवारिधो भासमभजन्म हो कपिः समेत्य सरस्योपि निहमना
हतिः महासुरभीममभिक्रम्य ताततो यथैव विस्वर्वलिनं महाहवे ॥ २४ ॥ अथ राजपुत्र देवगणा सदा कपिरिव पंच रामो विवलस्व
लस्यमाः ॥ तथैव सुग्रीव सुताः सवेग माविश्य बला स्वैव महावलाः सदा ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे॰ वा॰ उ॰ ष दृपन्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
चतुर्णपि महा अकंपनवक्षः समाश्च ॥ ४ ॥ अकंपनवधे स्तु मात्राकुर्दोषा एव सेस्वाः किंचिद्दीनस्तु स्वस्थापि सचिवो मानदेस
विसृष्टयथा वलिने बलवंतं महासुसेक्षवेकेर्ध्मादि दृपं हत्वा वीरशोभासमजततयैवेनर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ त ॥ १ ॥

रा॰
॥१८५॥

एवं दिवसे पूर्वाह्ने सर्वान्गुल्मान्सेनाध्यक्षान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पार्श्वोपनिविष्टस्य अग्निसमीपनिविष्टशत्रुबलस्येत्यर्थः ॥ अत एव सहसा बलात्कारेण पी-
डितस्य अप्रमत्तहात् ॥ अयमकर्तकद्वाहेतोर्मोक्षमुपरोधमोक्षं न पश्यामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ अतः अस्माद्गुल्मात् ॥ ७ ॥ चलिता द्रविष्यति ॥ पलायिष्यतऽत्यर्थः ॥ ८

स तु श्रुत्वा मुहूर्तं मंत्रिभिः संविचार्य च ॥ ततस्तु रावणः पूर्वे दिवसे राक्षसाधिपः ॥ २ ॥ तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृतां ॥ द
दर्श नगरीं राजा पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥ रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाचामर्षितः काले प्रहस्तं युद्धकोविदं ॥ ४
पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य ह ॥ नान्यं युद्धात्प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५ ॥ अहं वा [stain] कुंभकर्णो वा त्वं वा सेनापते म
म ॥ इंद्रजिद्वा निकुंभो वा वहेयुर्भारमीदृशं ॥ ६ ॥ स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च ॥ विजयायाभिनिर्याहि यत्र
सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥ निर्याणादेव ते नूनं चपला हरिवाहिनी ॥ नर्दतां राक्षसेंद्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपला ह्यवि
नीताश्च चलचित्ताश्च वानराः ॥ न सहिष्यंति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्रुते च बले तस्मिन् रामः सौमित्रिणा सह ॥ अ
वशस्ते निरालंबः प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १० ॥
२ ॥ अवशः वशः प्रभुत्वं तद्रहितः ॥ वशमिच्छामभुत्वपीरितिविश्व ॥ अत एव निरालंबः बलस्य वश
मेष्यति ॥ १० ॥ ॥

प्रत्यभिनंद्य विजयाशिषा प्रतिसंमान्य वेतामन्वस्मणा शौरी निशेषः ॥ ३८ ॥ तयोर्व्रणाः क्षतानि संरुरुहुः संरूढाः अभवन् तयोस्तनू शरीरे सुवर्णे शोभनवर्णे अभवन्
कांतिमत्यौ स्निग्धे चकमकत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेजः पराभिभवसामर्थ्यं वीर्यं पराक्रमः बलं शरीरं ओजः कांतिः उत्साहः उद्यमः कार्येषु स्थिरयत्नः प्र

ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनंद्य च ॥ विममर्ष च पाणिभ्यां मुखे चंद्रसमप्रभे ॥ ३८ ॥ वैनतेयेन संस्पृष्टौ तयोः संरु
रुहुर्व्रणाः ॥ सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥ तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणाः ॥ प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृति
श्च द्विगुणं तयोः ॥ ४० ॥ ताउत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ ॥ उभौ तौ सस्वजे हृष्टो रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१ ॥ भवत्प्रसा
दाद्व्यसनं रावणिप्रभवं महत् ॥ उपायेन व्यतिक्रांतौ शीघ्रं च बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥ यथा तातं दशरथं यथाजं च पितामहं ॥ त
था भवंतमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥ को भवान्रूपसंपन्नो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४
तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः ॥ पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥ ॥

दर्शनं शत्रूणामात्मनां परोत्कर्षार्थमित्युपन्नः ॥ बुद्धिः परोक्षाभिज्ञत्वम् ॥ स्मृतिः अनुभूतार्थाविस्मरणं ॥ तत्तेज आदिकं सर्वं द्विगुणं वैनतेयस्पर्शात्पूर्वतोप्यधि
कं जातमित्यर्थः ॥ अत्र धीरिति पाठः समग्रपाठः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ बलिनौ बलं धितवंतौ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विरजे निर्मले ॥ ४४ ॥ ४५

नतु युद्धे मृत्योर्वने विसंदेहात् कथं निरालंबो यशामेष्यतीत्यत आह आपदिति॥ युद्धे आपत् मृतिः संशयिता संदेहविषया श्रेयो विजयस्तु तत्र न संशयितो न संदेह
विषयः तत्रास्ति वक्तव्याच्चाहं दृष्टो हृष्टविजयत्वाच्च॥ किंच श्रेयो न मे दिग्धं युद्धे जीवने मरणे च श्रेयः सत्वात्॥ नीचैरुच्चैर्मताश्च न्यमलोकः॥ अतो ऽत्र युद्धे मरणनिश्चे
भिः संशयरहिताय यायुद्धे धूचोन्तस्य युद्धे जीवितसंशयः॥ तमेव कालं युद्धस्य मन्यं देति मनोषिणा इत्याह दिशाद्विति भावः मम मतं त्वेतत्॥ तव मतं यत्तद् हीमाहि प्र
तिलोमेति प्रतिलोमेत्यविकल्पको निर्देशः॥ आर्षमकारान्तत्वं प्रतिलोमं मदुक्तप्रकारविपरीतप्रकारं अनुलोमं मदुक्तप्रकारं वा यत्तुनो हितं मन्यसे तद्

आपत्संशयिता श्रेयो नात्र निःसंशयीकृता॥ प्रतिलोमानुलोमं वा यद्वा नो मन्यसे हितं ॥११॥ एवमुक्तस्तु प्र
हस्तो वा हितीयपतिः॥ रक्षसेंद्रस्य वाक्येदमसुरेंद्रमिवोशना॥१२॥ राजन्मंत्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मंत्रिभिः॥ विवादश्चा
पि नोऽवृत्तः समवेक्ष्य परस्परं॥१३॥ प्रदाने न तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया॥ अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत्तथैव नः॥१४॥

देति शेषः॥११॥१२॥ राजन्कुशलैर्मंत्रिभिर्बिभीषणादिभिः सहवोस्माभिर्मंत्रितपूर्वं मंत्रितं तदा परस्परं परस्परमतं समवेक्ष्य आलोच्य नः अस्माकं विवा
दश्चापि वृत्तः नैकमत्यं वृत्तमित्यर्थः॥ एवं विभीषणो निर्गच्छदिति भावः॥१३॥ मंत्रितमर्थमाह प्रदानेनेति॥ सीतायाः प्रदानेन तु श्रेयः॥ अप्रदाने ॥१४६॥
तु युद्धमिति च मया व्यवसितमित्यर्थः॥ यदेतव्यवसितं तदेव नोस्माभिर्दृष्टं च॥१४॥ ॥ ॥ ॥

सि०१

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अतः परं ह्यपस्थानगमनात् कृतं देवमपानुशेप मित्याह सोऽहमिति॥ यानैर्भूषणादिभिर्दानैर्मानैः त्वदर्थानं जीवितमित्यादि प्रियभाषणैः रञ्जित उक्तपूर्वा
दितुः काले ह्यापत्काले किं न कुर्यां। विनियोगमपि कुर्यामित्यर्थः॥१५॥ उक्तमेव विशेषयति न हीति युधि ज्ञु हृष्यन्ते होऽमिच्छेते॥१६॥ बलाध्यक्षान् बलनियो
जनाधिकृतान् सुरूपान्॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ हुताशनं तर्पयतो ऽग्नौ वह्नौ धारणाति होमानाचरतां ब्राह्मणांश्च नमस्यतो गन्धपुष्पादिभिर्देवपितॄन् सेवधि अ

सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं रञ्जितस्त्वया॥ सोऽहं चाप्यविधेः काले किं न कुर्यां प्रियं तव॥१५॥ न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारा धनानि च
त्वं पश्य मां तु हृष्यन्ते त्वदर्थे जीवितं त्यजे॥१६॥ एवमुक्त्वा तु भर्त्तारं रावणं वाहिनीपतिः॥ उवाचेदं बलाध्यक्षान् प्रहस्तः पुरतः स्थि
तान्॥१७॥ समानयत मे शीघ्रं राक्षसान्वो महाबले॥१८॥ वद्धाखड्गाः प्राणनिर्वीर्यैर्हतानां तेऽरणाजिरे॥ अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः
काननौकसां॥१९॥ इत्युक्तवचने तस्मिन् बलाध्यक्षाः कृतत्वराः॥ बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन् राक्षसमन्दिरे॥२०॥ सा बभूव मुहूर्तेन
तिग्मनानाविधायुधैः॥ लङ्काराक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला॥२१॥ हुताशनं तर्पयतो ब्राह्मणांश्च नमस्यतः॥ आज्यगन्धप्रतिवहः सु
रभिर्मारुतो ववौ॥२२॥ स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमन्त्रिताः॥ संग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन् राक्षसास्तदा॥२३॥

आज्यगन्धप्रतिवहः ब्राह्मणार्चनेन कुसुमादिना सुरभिर्मारुतो ववौ॥२२॥ संग्रामसज्जाः संग्रामाय सन्नद्धाः अभिमन्त्रिताः जयजयमन्त्रेणाभिमन्त्रिताः स्रजो ग्र
हणं हस्ताज्जगृहुः गृहीत्वा च धारयन् धारयामासुरित्यर्थः॥२३॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥१५५॥ श्रालुमवाहने प्यूरतिशेषः रावणोमे स्पस्ता पितृपामषाने रावणमभिनंयेमृधे ॥ २४ सञ्जकल्पितं सन्नद्धं नेन कल्पितं सर्वोपध समेतपाक ल्पितमि
मर्थः ॥ २५ ॥ एषंविशिनष्टि हयैरिति शैक्ष्यक्रद्वषैन । सम्यक् समीचीनः सतोयसते ॥ सुसंस्पृष्टते नियमिते ॥ साक्षाच्च द्वार्कभाखां चेद्वार्क विभाव

सधनुष्काः कवचिनो वेगाद्धावमाना सुमाः रावणाभिमुखा राजानं महत्संपर्यवारयन् ॥ २८ ॥ अथ रामेण च राज्ञा नेमे रीमा हतमेरवे
श्रीहरी हास्थदिव्यं महत् सञ्जकल्पितं ॥ २५ ॥ हयैमहाजवैर्युक्तं सम्यक् सूतेन संस्पृष्टं महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चं द्वार्कभास
रं ॥ २९ ॥ उपगम्य ध्वजैर्युक्तं सुवर्णस्यं सर्वं सक्तं सुवर्णजालसंयुक्तं महत्सं तमिव श्रिया ॥ २५ ॥ ततस्तो येश्च स्थायां परावणाप्रित
प्राप्तः लंकाया नियया तं रावणेन महात्मना ॥ २५ ॥ ततो दुंदुभिनिर्घोषः पर्षस्त निनदो यमः वादित्राणां च निनदः शर्षत्रिव
मेदिनीं ॥ शुश्रुवे स्वश्व सर्वेषां अप्रमयाते वाहिनी पतौ ॥ ३१ ॥ निनदन्तः स्वरानुयोगान् पुरुषसाज समुपेतः भीमरूपा महाकायाः म
हकाम्पत्वाः सराः ॥ ३२ ॥ नरान्तकः कुम्भहनुः महानादः समुन्नतः ॥ महत्सम चिवासे ते निर्ययुः परिवार्य तं ॥ ३४ ॥
रमिमर्थः साक्षात्सम सहस्पष्टी समः ॥ ३५ ॥ सुवहस्ये शोभनाय परासिकं सर्व सर्वं योग नायांग ॥ ३५ ॥ २५ ॥ दुंदुभिनिर्घोषास्तादि सुख सुमत नेनान्वय एम॰
॥२५॥३०॥३१ ॥१५६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२२॥ कल्पान्तकोपमः काले प्रलयकाले श्रीकेतोर्दिग्नाशकोपमस्तदुपमः ॥२३॥ तस्य महत्सत्वनिर्याणाय्यो येषां निर्गमिकालान्सिंहनादेन स्वस्थानान्निर्याणायो
येषां च मयोजके समवेभृतानि विकृतेः खैरुपलक्षितानि संति विनेदुरितिसेवेषः ॥२४॥ तस्य दनि मित्तान्याह अथ भ्रमिता दि ॥ मांसशोणितभोजनः खगाः स
मूर्हैनैव मूर्योरेणाशर्वहरण न निर्ययौ ॥ गजरथनिकायो नुवृलेन महताव्रजन् ॥२॥ सागरमतिर्मायेनव तमेन्स्वले नसः ॥ मूर्हस्तो
निर्ययौ तर्णकुद्धः कालांतकोपमः ॥२३॥ तस्य निर्याणाय्यो येषां राक्षसानां चनर्दतां ले कार्याणवं भूतानि विनेदुर्विहृतैः ख
रैः ॥२४॥ अथ भ्रमा कार्याम्याविष्य मांसशोणितभोजनाः मण्डलान्यपतेव्यानि खगास्तु क्रूरयं मति ॥२५॥ वमंतिपावकं ज्वालाः
शिवा घोरं ववाशिरे ॥ स्रंता क्षता तपपातोल्का वायुश्च परुषं ववौ ॥२६॥ अन्योन्यमभिसंरुद्धा ग्रहाश्च न च कांशिरे ॥२७॥ मे
घाश्च खरनिर्घोषाश्च सोपरि रक्षसः ॥ ववर्षुः रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरः सरान् ॥२८॥ केतुर्महदिनिरनदो सविलीनादक्षिणा
मुखः ॥ तदरणभयतः पार्श्वस्थसन्त्रामहात्मभो ॥३०॥

पुरःस्थानि मदक्षिणानि मेघजालानि चक्रुः अपसव्यं तु दक्षिणामित्यमरः खाद्यानीन्मदक्षिणोदर्निमित्तं ॥२५॥२६॥२७॥२८॥ केतुपुरि विलीनो दक्षिणामुखे
रुधोनदहनशब्दं कुर्वन् अभयतः पार्श्वकं हय्यमानर तिशेषः तथा कुर्वन् ॥ स सप्तमन्त्रान्तेरणं समगात् सानिशोभाजपप्रियेचाहरेत ॥३२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ स्तनस्य सतत वेशाजस्य सा। येईप्सुक्षिः अश्वगतिशिरसा विचक्षणास्य बुहुशसं यामसवगा हत्तोप्य समहस्ता स्यतोदः नोत्तेस्य भजत ॥४१॥ निर्याणश्री
॥२४५॥ ॥४१॥ सा नामहारणा शिलाव क्षाक्लिना महाणा ॥ अभ्यवर्तत अभिमुख जगाम ॥४२॥ आह्नेसां ॥ उन्मूलयता ॥४३॥ रक्षोगणावनौ दु साभिमुख१

सा। थेर्वहृश अश्वासमेयामवगा हतः मतोदोस्य पतह स्ताम्रस्तस्य हयसाक्लिन ॥४०॥ निर्याणश्रीश्च या चासी द्रुखरा च मदुर्लभा ॥ स
नया श प्रभुहर्नेसमे च स्वलितान्हया ॥४१॥ महसत्त्वमिनिर्याते प्रख्यातबलपौरुषे ॥ ऋषिनामा महारण्य कपिसेनाभ्यवर्तत ॥४२॥
अथ घोषः सतुमुलो हीनाणां समजायत ॥ वृक्षाणां भज्यतां चैव गुर्वीं वेगात्पतां शिलाः ॥ नर्दतां सिंहनादं च वानराणां च गर्जतां
अभे मृदितेस्मे रक्षोगणावनीकसां ॥४४॥ वेगितानां समर्थानामसेस्यवक्षकाक्षिणां ॥ पास्याचारं पतानां निनादः प्रयुते
महान् ॥४५॥ ततः महसत्त्वः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयायुद्धर्मतिः ॥ विविद्धवेगेच विविधतां चमूस्थयामुमर्षः
शलभौ विश्यावसु ॥४६॥ इत्यार्षे॰ ए बु॰ स सपं चामः सर्गः ॥५५॥ ततः महसत्त्वनिर्याते दृष्टाभीमपराक्रमं ॥ उवाच स

निनादः प्रपतेरसुत्त्रोणासेदेक्षः ॥४७॥ ४५ ॥ कपिराजवाहिनीमभिमतस्थे तां च मम् विवेश ((स्मितेरामो विभीषणमागेदम ॥१॥ राम॰
४६ ॥ इति सप्त्रंचाशः सर्गः सस्मितमितिवलवद्भ्रुदर्शनेहर्षणोतिभावः नदेवत्र्यं जयति ॥ अमिदंसरति ॥१॥ ॥२४५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

२ ॥ ३ ॥ लंकायां राक्षसेंद्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ॥ लंकायां राक्षसेंद्रस्य संबंधि बलतृतीयभागेन संवृत इत्यर्थः वीर्यवलं तद्धारस्य रणे रणोत्सवपराक्रमः पर
क्रमे पराभिभवने प्रख्यातस्य ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं प्रहस्तमभितः अभिमुखेन गर्जतो बलीयसां वानराणां महतीं सेनामभिसंबध्यं

कस्यैष सुमहाकायो बलेन महता वृतः ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवंतं निशाचरं ॥ २ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥
एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ ३ ॥ लंकायां राक्षसेंद्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ॥ वीर्यवानस्त्रविच्छूरः प्रख्यातश्च पराक्र
मे ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तं निर्यातं भीमं भीमपराक्रमं ॥ गर्जंतं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतं ॥ ५ ॥ ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसां
अभिसंजातघोषाणां प्रहस्तमभिगर्जतां ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टिबाणाश्च शूलानि मुसलानि च ॥ गदाश्च परिघा घोराः प्रासाश्चै
व परश्वधाः ॥ ७ ॥ धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणां ॥ प्रगृहीतान्यशोभंत वानरानभिधावतां ॥ ८ ॥ जगृहुः पाद
पांश्चापि पुष्पितांस्तु गिरींस्तथा ॥ शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवंगमाः ॥ ९ ॥ तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सु
महानभूत ॥ बहूनामश्मवृष्टिं च शरवर्षं च वर्षतां ॥ १० ॥

कं वेषं निर्यातं प्रहस्तं ददर्शेति संबंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं वानरानभिधावतां जयैषिणां राक्षसानां खड्गादीनि शो
भेतेति संबंधः ॥ ७ ॥ ८ ॥ गिरींस्तथा जगृहुरित्यत्रार्थः गिरिशृंगाणीति पावतः ॥ ९ ॥ १० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु.
॥१४२॥

११॥ पस्मापश्चैस्त्रकैः न्वकंतपरमापधमितिनिर्वेहुः ॥१३॥ रथसंधानसंस्थिताः रथवरवसंबभाविवंधनरन्नरसैः संस्थिताः संस्मृताप्रसर्थैः ॥१२॥ स्कंजं ॥ उच्छ
लंतः ॥१४॥ १५॥ वेमुउन्नमाहः ॥१६॥१७॥ वीरमार्गाः पराङ्मुखवत्वलक्षणालमनुव्रताः अनुगताः ॥ अभजवत ॥ अभीहताहीति ॥१८॥१२॥ नेषांम

वहवो राक्षसा युद्धे वहून्वानरयूथपान् ॥ वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्वहवो मृधे ॥११॥ शूलैः प्रमथिताः केचित्केचित्त
परमायुधैः ॥ परिघैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥१२॥ निरुच्छ्वासाः पुनः केचित्पतिता जगतीतले ॥ विभिन्नह
दयाः केचिदिषुसंधानसंधिताः ॥१३॥ केचिद्विधा हताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि ॥ वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्च विदारिताः
॥१४॥ वानरैश्चापि संक्रुद्धै राक्षसौघाः समंततः ॥ पादपैर्गिरिशृंगैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥१५॥ वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च
हता भृशं ॥ वेमुः शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणाः ॥ आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दतां ॥ वभूव तुमुलः शब्दो ह
रीणां रक्षसां युधि ॥१७॥ राक्षसाः वानराः क्रुद्धाः वीरमार्गमनुव्रताः ॥ विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥१८॥ नरा
न्तकः कुंभहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ एते महत्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥१९॥ तेषां चापततां शीघ्रं तांश्चापि वानरान्
द्विविदो गिरिशृंगेण जघानैकेन रान्तकं ॥२०॥

ध्येएकंनरांतकंजघोऽस्मिन्नपः ॥२०॥

॥ ॥ ॥ ॥

राम.
॥१४२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सुग्रीवेण तदा क्षिप्तमपोथयत हतवान्॥२१॥ महानादस्य तद्रूपम्॥२२॥ कुंभहनुः तारेण मतो घृतेवच्छपुष्पुखे रतिक्षेपः ततः सभासमस्तकुंभहनोर्महता वक्षेण सप्राणान्
सन्त्याजमपतत्समतयनयद्दितिसेवक्षः॥२३॥ तत्कर्मैसहगा देवमाचिवचतष्यमाणार्पकर्म॥२४॥ अमयोः सेनयोलिंवसतो श्रमीनावर्त्तरवसंजज्ञे स्तुमितस्सागरस्येवनि

दुर्मुखश्चापरस्थाय कपिः स विपुलद्रुमः । राक्षसं क्षिप्रमहसे तमसत्त्वं तमपोथयत्॥२१॥ जांबवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलां । पातया
मास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि॥२२॥ अथ कुंभहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् । वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणांस्त्याजयद्रणे॥२३॥
अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तोऽयुध्यमास्थितः । चकार कदनं घोरं संख्ये तु प्यारोदैन्योकसां॥२४॥ आवर्त्त इव संजज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा ।
क्षुभितस्सागरस्येव तस्मिन्नेव स च निस्वनः॥२५॥ महता हि शरौघेण महलोक्यद्धकोविदः । अर्द्दयामास संक्रुद्धो वानरान्परमाह
वे॥२६॥ वानराणां शरीरैस्तु राक्षसानां च मेदिनी । बभूवातिचिता घोरा पर्वतैरिव पर्वतैः॥२७॥ सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्र
काशते । संछन्ना माधवे मासि पुष्पितैरिव किंशुकैः॥२८॥ हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमां । शोणितौघमहातोयां यमसागरगा
मिनीं॥२९॥ श्रीरामाय नमः ॥

स्वन रवसेन योर्निस्वनस्संजज्ञे॥२५॥ २६॥ अतिचिताघासा॥२७॥ तेषु महत्स्म कर्षणम निपादपिहंपुनराह सामहीति॥२८॥ अपुष्पिछित्रवच्चारवधोवत
रतिघातपितृतां मेवपद्भूमिनदी वेनवर्णपतिहतवीरौघमास्निाहतोवीराणामोघावर्वतंतरपसोतांय मएव सागरलङ्घामिनी॥२९॥

पु.
॥ १५१ ॥

पक्षतली हानौ हृदयदक्षिणभागस्थाने सविशेषांवेव महापंके प्रस्थो ॥ ३० ॥ ३१ ॥ काषष्ठपाभीमस्ते दलतरोद्विजार्धः प्रद्युम्नमिमपोंतद्रूपांनदीमवर्नपिनायनापावे
हंसादिभिविना नदीमिवतातेल ॥ ३२ ॥ यमस्योध्वस्तावुपगातु माप्तां नलिनीमाली ॥ यथायोगजश्रयपास्तविनीत्वान्तककेवोभवंतीतिपावृत्त तथा व्यहस्तपीतमेतरक्षता
कपिमुखप्रसादरतं नदीतेल ॥ ३३ ॥ ततः स्कंधेरथेस्थितवारणो यानस्तन्तमुख्येतताषावेगेन सवंगमाच्चिग्रेतमहस्तनीलोददर्श ॥ ३४ ॥ वीहिनीपतिः

पक्षतली ह महापंके कांचिवृक्षांगांविशैवलो ॥ भिन्नकायशिरोग्रीवामंगानवपवशाहलो ॥ ३० ॥ एषवहं समगणा वकोंगीकं कसमालेते
विना मेरुः फेनसमाक्तगामार्द्रलनितनिस्वनां ॥ ३१ ॥ नाकापरुषप्रदृस्तत्पश्चहंसमिमिमयीनदी ॥ नदीमिवयनापापेहंससमस्तसेवि
तो ॥ ३२ ॥ राक्षसाः कपिमुख्याप्रसवेतेरलादस्तांनदी ॥ यथापमस्योध्वस्तांनलिनीगजश्रयथया ॥ ३३ ॥ ततः स्कंधं तेवारणोवा
नप्रहस्तस्कंधे स्थितं ॥ ददर्शततस्तानीलोविनिग्रतं प्रवंगमान ॥ ३४ ॥ उद्धतस्तवावुपुरमहस्तंप्रवलंवलात ॥ तमोस्प्याभिद्रुते
पुईपगनोवाहिनीपतिः ॥ ३५ ॥ प्रेनादिरूपवर्णोनीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५ ॥ सधनुर्धेनिनान्द्रेतो विक्षिपपरमार्हवे ॥ नीलाप्र
व्यसनेहोगानमहस्तोवाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥ तेमाप्यविशिखानीलेविनिर्भियसमाहिताः महीनगस्तम्महावेगासपिताश्वपत्रेणाः
॥ ३७ ॥ नीलःशरेरभिहतोनिशितेर्ज्वलनोपमेः ॥ ३८ ॥ सततं परमदर्दर्शमापततेमहाकपिः महस्तताररयामास तवक्षस्य सायवीर्यवा

महस्तः तोडद्रुतोवावमहरप्रवलमिववलवद्रक्षामिवप्रद्धेतालाद्भिहतस्या भिमुखेनापांनीलस्मीस्थापयेननीलमेवाभिदुद्रुवेरतिसर्वे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ने ॥ ३७
हषिताः पत्रगारवनीलेनिर्भियमंहीनंसभुः विविशुरितिसर्वः ॥ ३ ॥ ३८ ॥ ३८ ॥

राम
॥ १५१ ॥

४१ वारयितुमपारयन्नाप्तमानः स्वनमग्रहाविवस्य प्राप्ते काले महावल्गेद्वर्षसागरा वल्गेच कालस्य भागवानतेन नातिक्रमः कालस्य सत्वरवर्णे दृष्टिसञ्चिते ॥ ४१

४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रभिन्नाविव मातङ्गौ ॥ ४६ ॥ सिंहशार्दूलसदृशावन्यविलेखास्मे ॥ ४७ विक्रान्तविजितवक्त्रमास्तविनयोपशमः प्रमुक्तास्ममाणोस्त्र मतामिति शेषः

सतेनाभिहतः क्रुद्धो नदन्तरास्समपुंगवः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि सुवर्णानीव चन्द्रपतौ ॥ ४१ तस्य बाणगणान्घोरान्राक्षसस्य महात्मनः स्व
पास्यन्नवादयितुमसमर्थः हतैर्निमीलितः ॥ ४१ यथैव गौर्वर्षमावर्ष शरमदर्शयमागते ॥ एवमेव महत्सस्य शरवर्षमदर्शयद् ॥ निमीलिता
क्षः शिलासानील सेहे मुदा ह्यसौ ॥ ४० ॥ रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् ॥ मर्घयान्प्र यात्रीलुः महतस्मनो जवान् ॥ ४२ ॥ तत
स्ताक्षा पसस्मद्दृत समहस्तस्य महाबलः ॥ वभंजतरासानीलो ननाद च पुनः पुनः ॥ ४४ ॥ विषुत्तमकुलं त्सालेन महतो वाहिनीपतिः ॥ नराय
मुसलेयारस्य स्नादव पूपुवे ॥ ४५ ॥ ताबुभौ वाहिनीमुख्यौ जाताबैरौ तरस्विनौ ॥ स्थितौ ससजदिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ४६ ॥
उल्सिवेलो सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरं ॥ सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७ ॥ विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ
कांक्षमाणौ यशः प्राप्तं वृत्रवासवयोः समौ ॥ ४८ ॥ आजघान ततो नीलो ललाटे सालेन स महत्स्व पानोयपत्नमानस्य सुस्रावशोणि
तं ॥ ४९ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य सुमहागदां ॥ प्रहस्तस्सो रतिक्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ५० ॥

४५ ॥ पत्राणयतः पाणोद्युतः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु०

॥१३३॥

सत्वावाहनत्वेन सहायं इति गरुडोक्तिः साध्यकारणाज्जमहायाधीसंग्रामः ॥४४॥ इदं सांख्यं मदे कृत्सांध्यमित्याह अग्रहणे वेसादिना ॥४५॥ ४५॥ काद्रवेयाः कद्रुपुत्रा नागास्ते नागार
क्षोमायया शरभूतास्त्वदाश्रयाः इति वक्ष्यी हिः त्वांपाशारत्यर्थः ॥४८॥ ममदुर्मैवैरित्यादिना पदान्त्यमिदं चेहतं ते न त्यागिजिहराति समभाग्यपदत्व्रि ॥ अनुकूलं ततशुभं देवता

अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ गरुत्मानिह संप्राप्तो युवयोः साह्यकारणात् ॥४६॥ असुरा वा महावीर्या दानवा
वा महाबलाः ॥ सुराश्चापि सगंधर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुं ॥४७॥ नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबंधं सुदारुणं ॥ मायाबलादिंद्रजि
ता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥४८॥ एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः ॥ रक्षोमायाप्रभावेन शरभूतास्त्वदाश्रिताः ॥४९
सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥५०॥ इमं श्रुत्वा तु वृत्तांतं त्वरमाणोहमागतः ॥ सहसा
युवयोः स्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ॥५१॥ मोक्षितौ च महाघोरादस्मात्सायकबंधनात् ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव
हि ॥५२॥
नयि समरे समरविषये ॥५१॥ इमं वृत्तांतं नागबंधवृत्तांतं तच्छ्रुत्वा देवतानां मरुद्वादिभिः प्रोषः स्नेहाम्लक्ष्णो गतः ॥५१॥ अप्रमादश्च नित्यं तद्दत्वा
उग्रतामसत्त्वमपोरागमसावधानाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः ॥५२॥

राम०

॥१३३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥१५१॥

अचिंत्यमचिंतयित्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तत्रोर्मिसंकुलं महार्णवमिवेरयत् ॥ ५३ ॥ महत्तस्य शिरो वृक्षाद्बिभेद ॥ ५४ ॥ ५५ विभिन्नशिरसः विक्षिप्तशिरसः शोणितदिग्धस्य च वपः
मश्रवतोनिरीः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ निर्भर्त्सितोऽभिन्नस्ते द्विवेधेस सांसांश्च तलिलेनतिष्ठतितद्द्रुतम् ॥ ५८ ॥ ध्यानस्थकन्वेध्यानेनदेवतांप्रणामेनपरमकामीनिनत्तेषांमवस्तात्वे न्यपदुःख

तमचिंत्यमहारोसः प्रगृह्यमुसलं महत् ॥ अभिदुद्राव बलिनं बलीनीलेस्ववेगतः ॥ ५१ ॥ तमुग्रवेगं संरब्धं आपतंतं महाकपिः ततः संप्रे
क्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलां ॥ ५२ ॥ तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः ॥ महत्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ ५३ ॥
सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला विभेद बहुधा घोरा महत्तस्य शिरस्तदा ॥ ५४ ॥ स गतासुर्गतश्रीको गतसत्वो गतेंद्रि
यः पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५५ ॥ विभिन्नशिरसस्तस्य बहुसुस्राव शोणितं ॥ शरीरादपि शैलस्य ग्रावगिरेः स्रुत्ववारो
यथा ॥ ५६ ॥ हते महत्ते नीलेन तद्बलं प्रमहाबलं ॥ रक्षसामवशिष्टानां लंकामभिजगाम ह ॥ ५७ ॥ नवाकुः समरक्षणां तु हते वाहि
नीपतौ ॥ सेतुबंधे समासाद्य विशीर्णं सलिलं यथा ॥ ५८ ॥ हते तस्मिंस्तु सत्वेन स्पष्टा सेनिरूप्यमाः ॥ रक्षः पतिगृहं गत्वा ध्यानमूक
त्वमागताः ॥ प्राप्ताः शोकार्णवे तीव्रे निःसंज्ञा इव ते भवन् ॥ ५९ ॥

योऽहैः किमपि वक्तुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः गदेवाह ॥ प्राप्ता इति ॥ तीव्रेयोरं शोकार्णवं प्राप्ताः शोकार्णवमप्राप्ताः इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ रा॰

सलक्ष्मणेन रामेण समेतेन प्रशस्यमानो॰ तस्य महर्षेः हृष्टरूपोऽतिमहर्षेश्च बभूव यूथपो यूथपतिः ॥ ५ ॥ इत्यष्टपंचाशः सर्गः ॥ अथ तस्मिन्निति महत्ते रक्षःपक्षे सर्वे प्लवङ्गमानाम्
ऋषभेण नीलेन ॥ १ ॥ पावकसुतशस्तं नीलेन हतं शस्त्रोऽपि च वचः सोऽस्मात् पचवचस्मान्म्रप्रः कार्यम् इति नीतिनिलपापिराणाः कालचोदितमपात्तमाश्रयतो विहापास्य

तनस्तु नीलो द्विजपो महाबलः प्रशस्यमानः सुकृतेन कर्मणा ॥ समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ३८ ॥ इति श्रीसं० ११
वा० ७७० अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ तस्मिन्हते राक्षससैन्यपाले प्लवंगमानामृषभेण युद्धे । भीमायुधं सागरतुल्यवेगं विदुद्रुवे
राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥ गत्वा तु रक्षोऽधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् ॥ तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोऽधिपः क्रोध
वशं जगाम ॥ २ ॥ संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य शोकार्दितः कोपपरीतचेताः ॥ उवाच तान्नैरृतयोधमुख्यानिन्द्रो यथा चामरयोध
मुख्यान् ॥ ३ ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः ॥ सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ४ ॥ सोऽहं रिपुविनाशाय वि
जयायाविचारयन् ॥ स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥ अद्य तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् ॥ निर्दहिष्यामि
बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६ ॥

ने क्रोधवशं गतं रक्षः पिशाचेन सत्याने ॥ २ ॥ निर्जरा देवाः ॥ ३ ॥ रिपवोऽपि अभ्यः अवज्ञा अतिकपपः किं करिष्यन्ते रक्षेवं हपानकार्यकृत पैर्वानरैः इन्द्रबलसूदनो मे सैन्य
पालः सानुयात्रः सानुचरः सकुञ्जरश्च सूदितो हतो नीरोहैर्भावेतान कार्यैतियोजना ॥ ४ ॥ अविचारयन् रिपुबलेनतारीकुर्वन् रणशीर्षं रणमूर्द्धनि युद्धमिति मितसर्थः ५॥

उ॰ ॥१५२॥

ऽंगमोत्तमपत्रपंक्ते ऽंगमोत्तमाज्ञः श्रेष्ठऽंगुलिपंक्ते । अतः प्रकाशमानेन वपुषा चन्द्रलेऽते ऽंगमोत्तमप्रभा सा च प्रकाशमानमिमर्थः ॥ ५ ॥ आस्फोटितस्वेडितसिंहनादैः
आस्फोटितैः भुजास्फालनैः स्वेडितैः सखशैषीयप्रकाशकमार्वैः सिंहनादे ह हासे स्वर्वैर्निकानामिति शेषः ७ लपेस्त्राहमि ॥ ६ ॥ कादिम्यमिद्धपेषौ लोपप्पे सके
चविकाशाहे सिद्धमेघोपमे ॥ २ ॥ महार्णवस्य प्रश्नस्य महामेघस्वनैर्वचसन्निर्घोषोपस्वनवत् ॥ ० ॥ आतिमिचेऽमत्मितकोपने ऽपश्यश्रीःपहोत्तमेनमपवर्द्द मा

ल एव सुत्राज्वलनप्रकाशेरथेतुरंगोत्तमराजयुक्ते ॥ प्रकाशमानेन वपुषा ज्वलंते समाऽरोहमाराज्ञ शत्रुनाशः ॥ स शंखभेरीपटहप्र
णादैरास्फोटितक्ष्वेडितसिंहनादैः प्रापमवैश्रवाप्पमिप्रस्रुमानसदपयोपहसरा नमुत्सेः ॥ ५ ॥ स शैलजोमतनिकाशकायैर्मो
सा शनैः पावकदीप्तनेत्रैः वभौवतोरा क्षसपुंक्षमुख्यैर्मतेर्वतोक्षद्ररवामोशनः ॥ ९ ॥ ततोनयाप्पाः सहसा महोजा निष्क्रामन्तं तद्वानर
सैन्यमग्रे ॥ महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तं ॥ १० ॥ तद्राक्षसानीकमतिप्रचंडमालोक्य रामो भुजगेंद्रबाहुः ॥ वि
भीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ ११ ॥ नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टं बलसेवम
सोभ्यमभीरुजुष्टं सैन्यमहेंद्रोपमनागजुष्टं ॥ १२ ॥ ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः शशंस रामाय बल
नलक्ष्मीकः सेनानुगतस्वामिमिस्ये क्षणाय पर्वतः सेनपापीवतः ॥ ११ ॥ भुजंक्षचैतितमाभावश्चार्यः मा(प्रवेकं महात्मनां राक्षसपुंगवानां ॥ १३ ॥
सासिशूलायुधरूपैः शस्त्रैर्जुष्टं महेंद्रोपमनागजुष्टं महेंद्रपर्वतः सेनपापीवतः ॥ ११ ॥ भुजंक्षचैतितगभावेश्चार्यः प्रासासिशूलायुधरूपैः शस्त्रैर्जुष्टं महेंद्रोप
मनागजुष्टं महेंद्रपर्वतसदृशगजयुक्ते ॥ अभीरुभिर्योधैर्जुष्टं ॥ १२ ॥ बलप्रवेकं बलश्रेष्ठं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः इत्यमरः महात्मनां महाधैर्याणां ॥ १३ ॥

एप॰ ॥१५५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

महात्मा मत्तदेहः अप्रमकंपनः स्वर्वं तन्नामकंपनास्मः स्वशरीरभारेण तत्स्वारूढत्वा गजस्य शिरः संकंपयन्नेति ॥१४॥ मृगराजकेतुः सिंहध्वजः धनुर्धचनिम्नेनेनधु
नुर्वलाधिक्यसूचनं ॥ करीवेति नेन कायवलं कविर्तुल्यत्वे हेतुः ॥ उग्रा विवृद्धा दंष्ट्रा यस्य सः ॥ तथा वरप्रधानः वरैर्ब्रह्मदत्तैः प्रधानं प्रख्यातः ॥१५॥ विंध्यादित्र
यौपमेनोच्चत्वपरते जो न विभाव्यत इति ख्यातता सूच्यते ॥ अतुल्यमानमनुपमानं ॥१६॥ घंटानिनादेन सप्रणदिनं नादं खरं क्रूरं गजमारुह्य गर्जति

यो सौ गजस्कंधगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्षः ॥ संकंपयन्नागशिरो स्थपैति स्वकंपनं तेन मवेहि राजन् ॥१४॥
यो सौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धनुर्धुन्वनुः शक्रधनुःप्रकाशं ॥ करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इंद्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥१५॥
यश्चैष विंध्यास्तमहेंद्रकल्पो धन्वी रथस्थो तिरथो तिवीरः ॥ विस्फारयं चापमतुल्यमानं नाम्नातिकायो तिविवृद्धकायः
॥१६॥ यो सौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घंटानिनदं प्रणादं ॥ गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम सतापवीरः ॥१७॥ यो
सौ हयं कांचनचित्रभांडमारुह्य संध्याभ्रगिरिप्रकाशं ॥ प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोशनितुल्यवेगः ॥१८॥ यश्चैष शू
लं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगं ॥ वृषेंद्रमास्थाय शशिप्रकाशमायाति यो सौ त्रिशिरा यशस्वी ॥१९॥

१७॥ कांचनचित्रभांडे ॥ कांचनमयानि चित्राणि भांडानि अश्वप्रवाभरणानि यस्य तं ॥ साभ्रसंध्याम प्रवाभरणामितस्ममौ ॥ अतएव संध्याभ्रगिरिप्रकाशमप्रवमाह
स्वमरीचीनद्धं किरणैर्वद्धं प्रासमुद्यम्य गर्जतीति शेषः । प्रासो कांतविधजाते ॥ एष पिशाच नामकः ॥१८॥ किंकरो वज्रवेगं वज्रवेगा रक्षिकवेगमित्यर्थः ॥ वृषे
द्रं वृषभंद्रमास्थाय यो सावायाति सौ त्रिशिरा ॥ अपंचकृत्स्नादयः ॥१९॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ ॥१५३॥

रथयुवापीनंवत्कठंविशालंसलजाब्जसुंदरंवृक्षोपलस्य ॥ समाहितः सत्वद्रुक्ष्वेतविस्फारपद्मामवलंब्याकर्षपत्रपत्नलीलयाधृत्वात्रसौकुंभोभाति ॥ २० ॥ जांबूनदवज्रजु
ष्टंजांबूनदेनवद्धेहीरकादिरत्नैस्थपुकांत्यामणवद्वींसंसधर्मनीलमणिकांतासधर्मविवृस्थितंपरीयत्र ॥ रत्नश्रीपातिसोसौनिकुंभरत्नपर्यः ॥ २१ ॥ पावककवद्दीप्तंतेषु
सतेरपंसमास्थापेउदनउच्चतोविभातिनगाग्रेगेपध्वजइतिगग्रेगेयोध्रुभावभूजकंउनिरूत्पर्थमितिभावः असौभगंतकः ॥ २२ ॥ त्रिभीरवगांवर्तीपतिपद्मे

असौचजीमूतनिकाशहपुकुंभः पद्मपुष्पराजनवृक्षाः ॥ समाहितःपद्मरागराजकेतुविस्फारपद्माविभूतविधुचनर ॥ २० ॥ पुष्पे
पुजांवृत्तरत्नजुष्टदीप्तविधूमपरिधिमगरत्न ॥ अपातिरत्नावलकेतुभूतः सोसौनिकुंभोभुजगेशकमी ॥ २१ ॥ पद्मपुष्पचापप्रसिशरे
षजत्पुतोविनपावकदीमूरत ॥ रथ्यसमास्थापविभांस्वदयोनरात्नकोसौनगग्रगपाधी ॥ २२ ॥ पद्मेषुनानाविधवारहपेव्यो
घोष्टनागद्रुमगेहवक्रैः ॥ भूजवर्तनोभातिविचत्रनेत्रैः सोसोरणामपिदर्पहंता ॥ २३ ॥ पवित्रेतत्रजेरेइप्रतिमंविभातिछत्रंसितं
तक्षमशलाकमग्ये ॥ नेत्रेवरस्योधिपतिर्महात्माभूतैरतोहद्धवावभाति ॥ २४ ॥ असौकिरीटीचलकुंडलास्यानागेंद्रविद्वेषापम
भीमकायः महेंद्रवैवप्रवृत्तदर्पहंतारस्योधिपस्तपरवावभाति ॥ २५ ॥ मत्स्ववाचततोरणोविभीषणामविंदमः ॥ अहोदीप्तोमहा
तेजारावणोसमेप्रवरः ॥ २६ ॥

षइतिपक्षणामपिदर्पहंताअसौरावणरतिशेषः भूतैर्जगतोविचत्रनेत्रैः ॥ २३ ॥ हासोतत्राहपत्रेतिपत्रेदप्रतिम ॥
त्वादित्याकछत्रंविभातिअत्रैवरस्योधिपतिरवभातिभूतैर्भूतगलौर्वतोहद्धत्व ॥ २४ ॥ नगेद्रोविद्यलद्धभीमःकायोपलस्यसः ॥ २५ ॥ दीप्तःकांतिमानमहा
तेजामहाप्रतापः ॥ २६ ॥

राम॰ ॥१५३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अश्वरूपेण तस्मात् वपवसेस्यानेन लस्वयंतत्तेजः समावृते ॥ २६ ॥ २८ ॥ २९ ॥ देहवृद्धिं समभ्यसत् देहे ॥ ३० ॥ क्रोधविमोक्षमिति क्रोधं कार्यं करिष्यामि समर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ द्वारेष
नेकायाचलथापि द्वारेषु चर्यामहामार्गाः गृहमूलापतन तस्माणिपूराणि विहितः रमासादाः सुनिर्वृताः सुखिनः निर्विशंकाः निर्भयास्ति शत ॥ ३३ ॥ इहागतं मां विदि

श्वादि समरवृद्धये प्रोरश्मिभिर्भाति तिग्मतः नभ्रमजलसुपीवसरूपेण तेजः समावृते ॥ २६ ॥ देवदानवयक्षाणां वपुर्नैतादृशं
भवेत् ॥ यादृशं रस संदृश्यवपुरेतत्प्रकाशते ॥ २७ ॥ सर्वे पर्वत संकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः सर्वे दीप्तास्य खरा घोराः श्वास
महौजसः ॥ २८ ॥ भातिनलस्सम राज्यो तो मदीसेर्गभविक्रमे ॥ भूतेः श्रीवत्तमीक्ष्याँ देहवृद्धिर्वातकः ॥ ३० ॥ दिष्ट्यायमयुपा
पात्मा ममहृष्टिपथेगतः अयं क्रोधविमोक्षमिति सीताहरणसंभवे ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो धनुष्ठापवीर्यवान् ॥ लक्ष्मणानुचर
लस्यौ सद्द्वस्य शरो वरं ॥ ३२ ॥ ततः सा प्रोक्षितपतिर्महात्मा राक्षसो सितां साह महाबलानि ॥ द्वारेषु चर्यागृहमोपेषु सुनिर्वृता सि
ष्ठत निर्विशंकाः ॥ ३३ ॥ इहागतं मां सहितं भवद्भिर्देवनीकसः छिद्रमिदं विदित्वा ॥ यस्मांपरीदृष्टस्महाः ममष्यमवधर्ययेषुः सहसा
समेताः ॥ ३४ ॥ विसर्ज्य पिन्वामसचिवो मत्तत्लानेगतेषु रक्षः सुयथानियोगं ॥ व्यदाय हानेरसागरोयेमहामृषाहरणमिवार्ण
वान्तेर्दिववृद्धिहरं रामभसौ सपरिवाः स्पागमनरूपेविदित्वामनष्यक्षमपित्वा मधर्षयेयुरभिभवेयुः साहिताः संमिलिताः ॥ ३४ महामृधः महा वीर्ये ॥ ३५ ॥
मन्त्रः अर्णवोयससमुद्रजलसमूह ॥ ३५ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥५७॥

दीप्तारुभवच्छ्वापुच्छवस्तने ॥२६॥ प्रयोगशब्दैर्दीव्यादिः पुंस्त्वपि वद्भव समांतवरहव समपतनते ॥३५॥ ३५ महेन्द्रशनिर्वज्रे महेन्द्रपदमौल्याना शनिग्रावसप्थे ॥२८॥ शक्रा

तमापतंतं सहसा समीक्ष्य दीप्तैश्च चापैर्विशिखैः सुतीक्ष्णैः ॥ महत्त्वमस्याय महीधराग्रं दृष्ट्वा वाक्षोभिपतिं हरीशः ॥३६॥ तच्छैलशृंगं वृद्ध
वृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय ॥ तमापतंतं सहसा समीक्ष्य चिच्छेद बाणैर्ज्वलनाग्निकल्पैः ॥३७॥ तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे
शृंगे विकीर्णे पतिते पृथिव्यां ॥ महाहिकल्पं शरमंतकाभं तमादधे लक्ष्मणलोकनाथः ॥३८॥ स तेन गाढानिलतुल्यवेगं सविस्फुलि
गं ज्वलनप्रकाशं ॥ बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥३९॥ स सायकस्तेन विसृष्टबाहुः शक्राशनिप्रख्य
वपुः शितायः सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद्गुहेरितः क्रौंचमिवाग्रशक्तिः ॥४०॥ स सायकार्त्तो विपरीतचेताः कूजन्पृथिव्यां नि
पपात वीरः ॥ तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥४१॥ ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो
नलश्च ॥ शैलान्समुद्यम्य विवृद्धकायाः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रं ॥४२॥ तेषां प्रहारान्स चकार मोघान्रक्षोऽधिपो बाणगणैः
शितागैः ॥ तान्वानरेन्द्रानपि बाणजालैर्बिभेद जांबूनदचित्रपुंखैः ॥४३॥

शनिप्रख्यं शक्रशरीरं सुग्रीवमासाद्य गाढमप्रगल्भपातमेव बिभेद गुहेरितोग्रशक्तिः क्रौंचमिव ॥४०॥ विपरीतचेताः अचेतः प्रतिपातवत् ॥४१॥ ४२॥ ४३॥

राम

दीसारथ्य वस्याप्यस्यत्वस्यतो ॥ ३३ ॥ प्रयोग शब्दैर्दीचीदिः पुंस्यपि वज्ज्व स्वमांत्र वहुवस्यपततद ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ महेन्द्राशनिर्वज्रो महेंद्र पदमौन्याततस्यानिन्द्यावतस्य र्थी ॥ ३५ ॥ शक्रा

तमापतंतं सहसा समीक्ष्य दीप्तैः पृचापेषु विपाटु क्षतेंद्रं ॥ महत्तमस्त्राय महीधराग्रं दृष्ट्वा क्षोणिपतिं हरीशः ॥ ३६ ॥ तस्यैव लक्ष्मेगं वृद्ध
व क्षमानं तु मगरच्चित्विक्षेप निशाचरस्य ॥ तमापतंतं सहसा समीक्ष्य चिक्षेप हवान् ग्रहानपीपतेषुवैः ॥ ३७ ॥ तस्मिन्प्रवृद्धो नमसातु वक्षः
प्रयोगविद्धौर्विपतितैरपृथिव्यां ॥ महाहि कल्पैः शरपात काभैः समाद्देरेतस्समलोकनाथ ॥ ३८ ॥ स तेन गाहाद्भ्रानिलतुल्यवेगं स विस्फुलि
गं ज्वलन प्रकाशं ॥ वाणं महेंद्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय हृष्टः ॥ ३९ ॥ समाप्यकोपनवयाबाड्गुप्तकः शक्राशनिप्रख्य
वपुः शिताग्रः सुग्रीवमासाद्य विभेद वेगाद्गुहेरीता क्रौंचमिवोग्रशक्तिः ॥ ४० ॥ समाप्य कार्यं विपरीतचेता कृत्तं तु शाखे व्यानि
पपात वीरः ॥ तमेवरूपं प्रमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः महाशा परिपादुधानाः ॥ ४१ ॥ ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो
नलश्च ॥ शैलान्समुद्यम्य विवर्द्धकायाः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेंद्रं ॥ ४२ ॥ तेषां प्रहारान्स चकार मोघान्रक्षोधिपो बाणगणैः
शिताग्रैः तान्वानरान्दूरनिवाय जालैर्विभेद नानाविधरूपवेषैः ॥ ४३ ॥

शनिस्पर्शवज्रसारेः सुग्रीवमासाद्य गात्रमपर्याप्तमेव विभेद गुहेरीतीव शक्तिः क्रौंचमिव ॥ ४० ॥ विपरीतचेताः अचेताः पतितः पपात ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

७४। ते स वीरा वध्यमानाः भयमेहिं स्पमाना ततः पतिताश्च वीरा वेगेन भूमौ पतिता नानद्यमाना अतिशयेन निनदं तो भयशल्यविद्धाः भयमेव शल्यं तेन विद्धाः शाखामृगा व
नु चालित्वे नेता दृश्यमानाः भिन्नाः उक्तेन कारेण आवलम्ब्य कानी सेनः शाखापवर्लोकशाखा हि तं गजाग्रपाशेन गतिरिव भूत गति । मयो निकाननबोधिका निपमा
दिक॥७५॥ ततः अपतुनाम्बस्तोमहसा आश्रितवचलाभ्युपात्मसनात्स धनुष्मानमोः ध्वन्नत्पदवी गाम गमनाय मुपचक्रमे॥ तदेवभ्रमाविचारात्वयाक्रमेत नस्य

नेवानौ द्वाद्विदशाखिनास्ते भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमरूपाः॥ ततस्तु तद्बाणसमस्तमुग्रैर्मृत्वाक्ष्यमाणस्तवाणजालैः॥७४॥ ते वध्य
मानाः पतिताश्च वीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः शाखामृगास्ते बलमायकामञ्जनमुः पारापद्भ्याससमये॥७५॥ ततो
महात्मा सधनुर्धनुष्मानादाय पृथक् सहसा जगाम तेन स्पशाः मांजलिस्तु पेत्य उवाच वाक्यं प्रणाम्य पूर्णं॥७६॥ काममर्पसि
पर्यासि वधाय सदात्मनः॥ विधमिष्यास्यहं नीचमनुजानीहि मां प्रभो॥७७॥ तमब्रवीत्स महातेजा रामः सत्यपराक्रमः
गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे॥७८॥

पाः श्रीरामचन्द्रे कर्पलक्ष्मीमेव माः प्रांजलिस्तु पेत्य प्रणाम्य पूर्वं तद्वाक्यमुवाच॥७६॥ हे
आर्य अत्र सदुरात्मनो दृष्टे वधाय काममहमेव पर्याप्तोऽस्मि एनं नीचमहं विधमिष्यामि। स एव प्रभो मां अनुजानीहि॥७७॥ नीचपदस्तु चितमनादर्वा प
तिप्लवपरशविधया युद्धप्रयोजितया पलयरो भव समर्थः॥७८॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥१५५॥

पलस्यावश्यकत्वमाह एवं गतो हीति त्रैलोक्येनापि तद्धनिं देवादिसहितेनापीत्यर्थः ॥४९॥ पलम्प्ररत्वे दर्शयितितस्येति छिद्राणि प्रमादस्थानानि मार्गस्व ॥ अन्वेषय स्वछि
द्राणि चेत्स्वस्य गोपायेति शेषः चक्षुषा क्षणुषा लक्षय स्वद्दृशा अवलोकय पतनंतो क्षणुपाक्षणव्याप्यौ गत्मानं समाहितः सावधानः तन्त्रपत्लाद्दक्ष ॥५०॥ स्वप्रतिक्रमेत्यर्थः ५१

एवं गतो हि महावीर्यो रावणो द्रुतपराक्रमः ॥ त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुःप्रसह्यो न संशयः ॥४९॥ तस्य छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि
च लक्षय ॥ चक्षुषा क्षणुषा यत्नाद्दक्षात्मानं समाहितः ॥५१॥ एवं स्वबुवचः श्रुत्वा परिष्वज्य च तं च सः ॥ अभिवाद्य ततो रामं सुप्रे
सौमित्रिराहवे ॥५२॥ स रावणं वारणहस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापं ॥ प्रच्छादयंतं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भि
न्नविकीर्णदेहान् ॥५३॥ तमालोक्य महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ निवार्य शरजालानि विदुद्राव स रावणं ॥५२॥ रथं तस्य समासाद्य
बाहुमुद्यम्य दक्षिणं ॥ त्रासयन्रावणं धीमान्हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥५४॥ देवदानवगंधर्वा यक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ अवध्यं
त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयं ॥५५॥ एष मे दक्षिणो बाहुः पंचशाखः समुद्यतः ॥ विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितं ॥५६॥
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ संरक्तनयनः क्रोधाद्राक्षसो भीमविक्रमः ॥५७॥ क्षिप्रं प्रहर निःशंकं स्थिरां कीर्तिमवा

५१ ॥ ५२ ॥ ५४ ॥ भूतं मा समिति शेषः ॥५५॥ पंचशाखः पंचशाखाः अंगुलयो ((प्नुहि ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥५८॥
यस्मिन्सः तव देहे चिरोषितं भूतात्मानं जीवं ते देहाद्दूरं विधमिष्यति निःसारयिष्यति ॥५६॥ ५७ ॥ स्थिरां कीर्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः प्राप्नुहीति सोपालंभोक्तिः हनुमान्प्रियवचा ॥१५५॥
सु परस्परमहतवानिति ज्ञापयन्नाह ग्रीवां कीर्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ज्ञातविक्रान्तं ज्ञातविक्रमं भावेन ॥५८॥

राम ॥१५५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥५३॥ तत्र विश्वसितव्यं भवद्भिः यथा वयमृजवो धर्मपरत्वया राक्षसास्मा पीजिक स्मिन्नं रक्षो गतस्मार्जवं तत्र विश्वसितव्यमिति भावः ॥ एते नैवोपमानेन हशंतेन राक्षसा जि
ह्मा इति शेषः ॥५४॥ आमृष्टुं गमनानुज्ञां कारयितुं ॥५५॥ तन्नमस्कारमाह ॥ सखे राघवेति ॥५६॥ अत्र हं सख्याने का कास्येथ सारिनोक्तं कथमिति राममभिप्रायमा

प्रहृत्य राक्षसाः सर्वे संग्रामे क्रूरयोधिनः ॥ शस्त्राणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलं ॥५३॥ तत्र विश्वसितं वो राक्षसानां रणा
जिरे ॥ एते नैवोपमानेन नित्यं जिह्मा हि राक्षसाः ॥५४॥ एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः ॥ परिष्वज्य सुहृत्स्निग्धमा
प्रष्टुमुपचक्रमे ॥५५॥ सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतं ॥५६॥ न च कौतू
हलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव ॥ कृतकर्मा रणे वीर सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥५७॥ बालवृद्धावशेषां तु लंकां कृत्वा शरोर्मिभिः
रावणं च रिपुं हत्वा सीतां त्वमुपलप्स्यसे ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ॥ रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसां ॥५९॥
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् ॥ जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ६० ॥ ॥

शंकमाह सखित्वादिदानीं तद्विषयप्रश्नो न कर्तव्यः ॥ रावणवधानंतरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह कृतेति अनुवेत्स्यसि एतैः सर्वैः सहेति शेषः ॥५७॥ सम्प्रसोमाहव
॥ ॥ धेनाय मा क्लिमपर्यक पर्यंक शजि ॥ बालवृद्धेति ॥ शरोर्मिभिः शरपरंपराभिः ॥५८॥ शीघ्रविक्रमः शीघ्रगतिः ॥५९॥६०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

एवंमया महत्तमुस्ताकुमाः । सुतेत्समसत्त्वरक्षमज्ञानायेतिशेषः एवंमिवज्ञानत्वाद्विप्रनो । किंसपिमहिक्रमविषयेज्ञातव्येनास्तीतिभावः ॥ ५२ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
समाधूतः कंपितोऽभूत ॥ भूमिचले भूमिकंपे सति ॥ अचलो गिरिर्यथा ॥ ६२ ॥ तथाताडितेनेतितत्ताताप्यपंतेनाऽभ्युदः एवंवेते दृष्टानुदः संतोषादितिशेषः ६३

एवंतस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोब्रवीत ॥ मुहूर्तेहि मया एवं मर्षसेऽस्मरसुतेतव ॥ ५१ ॥ एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः । आ
जघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान ॥ ६० ॥ सतलाभिहतस्तेन चचाल च महाहरिः । स्थित्वा मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः ।
आजघानाभिसंक्रुद्धस्तलेनामरवैरिणं ॥ ६१ ॥ ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना । दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचले
चलः ॥ ६२ ॥ संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितं । ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सुरासुराः ॥ ६३ ॥ अथाश्वास्य महातेजा राव
णो वाक्यमब्रवीत । साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयो सि मे रिपुः ॥ ६४ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् । धिगस्तु मम वीर्यस्य
यत्त्वं जीवसि रावण ॥ ६५ ॥ सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे । ततस्त्वां मामको मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयं ॥ ६६ ॥ ततो मारुतिवा
क्येन कोपस्तस्य तदाज्वलत् ॥ ६७ ॥ संरक्तनयनः क्रोधान्मुष्टिमावर्त्य दक्षिणं । पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६८ ॥

६४ ॥ वीर्यस्य धिक् वीर्यं धिगित्यर्थः यत्त्वं जीवसि मत्तलताडितोपीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ दुर्बुद्धे महारावण एतस्मात्पानमिश्रविक्रमं थविकत्थसे ॥ स्वायसेयम स्वपेयमनिल
यं ॥ ६६ ॥ ततस्तेनेत्यर्थः अस्मयातदा शब्दो तिरिप्यते अज्वलत् ववृधे इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ वीर्यवान्बलवान्वीर्यं बलेऽप्रभावे चेत्यमरः ॥ ६८ ॥

पु
॥ १५६ ॥

वीर्यवान् बलवान्वीर्यबले सम्भाव्य चेममः ॥ ४९ ॥ पुरे हि गतिविशाले वक्षसि हतो हनूमान् स चचाल तेन विह्वले मूर्ध्नि तेन महाबलेन तदानीमपि पर्वतेन निभ्रमन्नीपे दृष्ट्वा ग्रस्तमाधि
नीले पतितस मग्न पपादिति संवध ॥ ५० ॥ ५१ ॥ आदीपयामास ज्वालमतो ज्वलयामास ॥ ५२ ॥ शैलेय समाप्य स्कन्धे शाखा पीडितः सोऽधिपतये शैलाग्रमसृजत तत्र

हनूमानवक्षसि स्थिरेण चचाल हतः पुनः विह्वलेन तदा दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबले ॥ ६ ॥ रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यपातन् । ग
समतानामुक्षिप्य विर्देशा ग्रीवं प्रतापवान् ॥ ७ ॥ पत्रगमुतिं मे मीमे मे वक्ष स्म नासिरे विशिखैः शरैरादीपयामास नीलं हरिच मूपतिं ॥ ८ ॥
पुत्र सुपर्ण वक्ष समाप सोनीलः कपिचमूपतिः करोत केन शैलाग्रे सोऽधिपतये सृजत ॥ ९ ॥ हनूमानपि तेजस्वी समाश्व
स्तो महामना ॥ विमेसमाक्तो युद्ध रक्षः सरोषमिदमब्रवीत ॥ १० ॥ २ ॥ नीलेन सह संयुक्तो रावण राक्षसेश्वरं ॥ अन्येन युध्यमान
स्य न युक्तमभिधावनं ॥ ११ ॥ रावणोऽपि महातेजा सत्श्रृंग सप्तभिः शरैः ॥ आजघान सुतीक्ष्णाग्रैः स तद्विकीर्णं प्रपात ह ॥ १२ ॥
त द्विकीर्णं गिरेः श्रृंगं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल कोपेन परवीरहा ॥ १३ ॥

हा देवत्वाभिसर्थ्यः एकेनैकेन रतोत्तराशाकाणोगम्यते ॥ ५ ॥ समाश्वसत्य मासससमाश्वासो हनूमानुपनयद्वे मुनीलेन युद्धाय संसक्तं रावणं विमेसमा रा॰
तः अन्येन युध्यमानस्य युध्यमाने सति अभिधावनं अयुक्तमित्यब्रवीदितियोजना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥७७॥ समासाद्य समीपं प्राप्य पावकिं सा कपुत्रं ॥७९॥ ॥७२॥ ॥८०॥ ध्वजाग्रादिछिन्नं हरिर्हृष्टो ति शोभः शुद्धो रावणाद्रि रिरे स्थिते केन पिङ्गाक्ष इत्यादि मोल लक्ष्मणोऽग्रहन्त साश्च
पि विस्मितास्तत्र य ॥८१॥ न केवलं स्वपक्षा वापितुरेव रोपपीत्याह रेवरोपपीति आह ायमाम ॥ आददे ॥८२॥ नीलस्य वसंभ्रान्तं रावणं हृष्टा लक्ष्मलसान्त्वयहर्ष

लो श्ववकणीन्द्रध्वजान्सालां सूत्तां शापितसुष्मितान् ॥ आश्यां सुविविधान्नक्षात्रीलश्चित्रसेपसंभगे ॥७७॥ सतानवक्षासमा
साद्य प्रति चिच्छेद रावणः ॥ आश्य वर्षरजहतो शरवर्षेण पावकिं ॥७९॥ अभिवष्टःशोणि वेणमे घेने वमहाबलः ॥ हस्तेन वाणदा
नां ध्वजाग्रेनिपपातह ॥७२॥ पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समवस्थितं ॥ जज्वाल रावणः क्रोधा त्रतोनीलो ननाद ह ॥८०॥ ध्वजा
ग्रे धनुषग्राग्रे किरीटाग्रे चतं हरिं ॥ लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च हृष्टा राम श्च विस्मितः ॥८१॥ रावणोऽपि महातेजा कपिलाघव विस्मितः ॥
अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतं ॥८२॥ ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवंगमाः ॥ नीललाघवसंभ्रान्तं हृष्टा रावणमाह
वे ॥८३॥ वानराणां प्रणादेन संरब्धो रावणस्तदा ॥ संभ्रमाविष्टहृदयो न किंचित्प्रत्यपद्यत ॥८४॥ आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः श
रं ॥ ध्वजशीर्षे स्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥८५॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परया न य ॥८६

विषया अनया वहष्टाः प्लवंगमाश्च क्रुशुः ॥८२॥ वश रेन नील लाघवं समुद्वीपते संरब्धः क्रुद्धः संभ्रमोऽत्यन्त माया आविष्टहृदयो नकिं चित्प्रत्यपद्यत किं चित्राजानवित्स
र्थः ॥८४॥ ॥८५॥ माययापावं चनया ॥८६॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु०
॥ १५५ ॥

आत्मरूपाणि आत्मनो योग्यानि ॥ स्वपराक्रमे उचितानि निजानि तानि कर्माणि यद्यपि सृजसि ॥ १६ ॥ तथापि मया मुक्तो ऽस्त्रप्रयोजितो यः सायकस्त्वां जीविता
न् भ्रंशयिष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पितुरग्रे महात्म्यसंयोगात् स्वयम्स्वाभिमंत्रितो वराणोग्निं दग्धुमर्हसि ॥ वियुज्यत ॥ २१ ॥ २२ ॥ त्वं सौमित्रिमासाद्य सुग्रीवा

जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्रोषि वानर ॥ नानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ १७ ॥ तथापि त्वां मया मुक्तः सायकोस्त्र
प्रयोजितः ॥ जीवितं परिरक्षंतं जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः ॥ संधाय बाणमस्त्रेण
चमूपतिमताडयत् ॥ १९ ॥ सोस्त्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः ॥ निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले ॥ २० ॥ पितृमा
हात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ न तु प्राणैर्वियुज्यत ॥ २१ ॥ विसंज्ञं पतितं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सु
कः ॥ रथेनांबुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ २२ ॥ आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् ॥ धनुर्विस्फारयामास राक्षसेंद्रः
प्रतापवान् ॥ २३ ॥ तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयंतं धनुरप्रमेयं ॥ अन्वेहि मामेव निशाचरेंद्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हसि
॥ २४ ॥ स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशाम्य राजा ॥ आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः ॥ २५

रीन वारयित्वा रणमध्ये ज्वलन् स्थितो राक्षसेंद्रो धनुर्विस्फारयामास ॥ २३ ॥ २४ ॥ रक्षः रक्षोत्तमो रावण इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ ॥

राम०
॥ १५५ ॥

श्रुतेनाशेषमाप्स्यतीमे तगाभीमविष्यतिगितिनिःश्वपासहस्तद्वापमगोशार्यमागमश्चाह्निपरीतवद्धिलंपृदिस्माप हृच्छयाहृष्टिमार्गमामोति श्चयाग्निस्वगोम
मब्राणजालेःसंसाधयमानःपीयमानोमृत्सदेशमास्पति ॥ ९४ ॥ अविस्मयानां तद्दिक्रमाद्दिदर्शनेपिविस्मयाहितेः उद्धृताश्रुतिनेस्पादतिस्योल्पादस्तुव
टा ॥ सिताग्राक्षवलापादृष्टःपस्यते नगर्जतिनाम्नम्बायाकुर्वीतिवलेपापक्षद्वीपेनाह्निकेत्यसेप्स्यथः ॥ ९५ ॥ जानामीतिसोपहासोजिः चोपिसीताह
दिष्ट्यासिमेराघवहृष्टिमार्गमामेतं त्वकामीविपरीतचेताः अस्मिन्नुस्वगोयास्वमिमस्वदेशंतेसाध्यमानो ममबाणजाले ॥ ९६ ॥
तमोहसौमित्रिरविस्मयानोगर्जनमहृष्टसितायदंष्ट्र ॥ राजन्नगर्जतिमहाप्रभावाविकत्थसेपापकृतावाप्ष्ट ॥ ९७ ॥ जानामि
वीर्यं तववाससंद्वलंमतापंचपराक्रमंच ॥ अवस्थितोहेमरथापपाणिरागच्छकिंमोघविकत्थनेन ॥ ९८ ॥ सएवमुक्तः
कुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्तशरान्सुपुंखान् ॥ तान्लक्ष्मणःकांचनचित्रपुंखैश्छिच्छेदबाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९९ ॥ ता
नप्रेक्ष्यमाणाःसहसानिकृत्तान्निकृत्तभोगानिवपन्नगेंद्रान् ॥ लंकेश्वरःक्रोधवशंजगामसमुच्चास्यत्रिशितानपृषत्कान्
॥ १०० ॥ सवाणवर्षंतुववर्षतीव्रंरामानुजःकार्मुकसंप्रयुक्ते ॥ क्षुराद्वचंद्रोपमकर्णिभल्लैःशरांश्चचिच्छेदनचुक्षुभेच ॥ १०१ ॥
सवाणजालान्यपितानितानिमोघानिपश्यंस्त्रिदशारिराजः ॥
(तो)नैवेतिभावं मोक्षविकत्थनेनथायाम्निश्लाघनेन ॥ ९९ ॥ एषकामवाणान् ॥ १०० ॥ सरामानुजोरावणोपरिवाणवर्षंववर्ष ॥ नदिष्मानस्वशांश्चाचाहिमिम्प्रिछेदनचुक्षु
भेच चात्रस्थाननचचल ॥ १०१ ॥ त्रिदशारिराजः रावणेन ॥ १०२ ॥
१०२ ॥

यु
॥१५५॥

महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् महेन्द्रवज्रस्याशनेश्च तुल्यवेगान्॥ ३॥ शिथिलं यथा भवति तथा प्रगृह्य॥ ५॥ ६॥ मेदस्त्वक्कोशगतत्वग्मांसविशेषः स्वयमुग्रशक्तिः समधिकसामर्थ्यः

संलक्ष्मणस्त्वाप्रिशराञ्छितायान महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान्॥ संधाय चापे ज्वलनप्रकाशान् स समर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय॥ ३॥ स तानप्र
चिच्छेद निशाचरेन्द्रः छित्वा च तान्लक्ष्मणमाजघान शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयंभुदत्तेन ललाटदेशे॥ १०४॥ स लक्ष्मणो रावण
सायकार्त्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य॥ पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः॥ १०५॥ निकृत्तचापं त्रिभिराजघान
बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः॥ स सायकार्त्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद॥ ६॥ स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगा
त्रो रुधिरावसिक्तः॥ जग्राह शक्तिं स्वयमुग्रशक्तिः स्वयंभुदत्तां युधि देवशत्रुः॥ १०७॥ स तां सधूमानलसन्निकाशां वित्रासनीं संयति वान
राणां॥ चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः॥ ८॥ तामापतन्तीं भरतानुजोस्त्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः॥ तथा
पि सा तस्य विवेश शक्तिर्भुजान्तरं दाशरथेर्विशाले॥ १०९॥

॥

८॥ सधूमानलसन्निकाशां सधूमानलसदृशीं॥ राक्षसराष्ट्रनाथो रावणः॥ १०८॥ तथापि सेति॥ ब्राह्मत्वेनामोघत्वात्॥ भुजान्तरं वक्षः॥ १०९॥

राम
॥१५५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

शक्तिमानपि महाबलवानपि शक्त्या समाहतः सन् पपात विह्वले ते विकलेभवे तं लक्ष्मणं रामोऽम्बणवक्षस्थलात्मवक्षसे न भुजाभ्यां जग्राह । इति हनूपी ।पिपुत्रहत्वानदर्शना
दिदानीमपि पुत्रहन्ता वनभयेन गृहीत्वास्तस्मिन्देशे पपात पक्षाशयेनाग्नमारभ ।। ।। नचोद्धर्तुं मशक्कोदित्याह हिमवानिति ।। येनराव वेयोनसुरासुरैः सहाहिमवद-
द्रो पि भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्तःमभन्तेनभरतानुजः संख्ये उद्धर्तुं शक्तो नाभूत ।।१११।। कुतस्तेन्नाद्रुशक्तोति ।। अमोघया ब्रह्मदत्तया शक्त्या समाहतो नरो वक्षसि ता-
डितोऽपि सौमित्रिः स्वमात्मानं विष्णोः सर्वव्यापकस्याचिन्त्यमितपराचिन्तयन्महेशं संभागमंशं परमनुस्मरन् रामात्मकोऽहमिति स्वस्मादिभ्यर्थः तथा चनाद्रश-

स शक्तिमान् शक्तिसमाहतः सन् पपात मूर्छामलघुं स वीरः । ते विह्वले तं सहसाभ्युपेत्य जग्राह राज्ञा त्वरसा भुजाभ्यां ।।११०।। हिमवा-
नुमेदरोमहद्विलोकं वायुसुरासुरैः । शक्यं सभुजाभ्यां सुहृद्धं न सोढव्येभरतानुजः ।।१११।। शक्त्या ब्राह्म्या हतः सौमित्रिः शक्तात्दितस्तु सन्-
नातरो ।। विष्णोरचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं स्पर्शमनुस्मरन् ।।११२।। तन्नोदानववर्पघ्नं सौमित्रिं देववैकंटकः ।। तंपीडयित्वा बाहुभ्याम-
समुल्लंघनेऽभवत् ।।११३।। अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् ।। आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ।।११४।।

स्वारााणानुभावेन स्वामाभ्यविक्रमात्मनो गुरुत्वमाविर्भूतमिति भावः । ननु कथमन्यैः शसेभवः त्रिलोकरूपस्य निरवयत्वात् ।। समस्तं नवरूपे रोगोशान्नमुच्यते किंतु गुरु-
विभीवत्वात् प्लुवात् ।।११२।। तदेवाहतीति ।। तथायानुसंधानमाहिमवन्तसमर्थः । तेनाहरामभावे सौमित्रिं बाहुभ्यां पीडयित्वा लंघने चालने क्लिन्नमसमभवत् । न समर्थोऽभ-
वत् किं पुनरुद्धर्तुमिति भावः ।।११३।। अथ सौमित्रिक्लेशेनोन्नताक्रुद्धो वायुसुतः स्मर्थः ।।११४।।

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

रा
॥ १५२ ॥

ध्रमावगमत् ॥ अचचाल ततः पपात शपिरः ॥ ११५ ॥ दशशिरसः स्नेहखिरंववापहनेनेत्रश्रवणैरास्येनेननेत्राभ्यां श्रवणाभ्यां चेत्यर्थः ॥ ११६ ॥ मुंचिकाले विघूर्णमानः पुन
र्निश्चेष्टः स्तन्द्र्यो रथोपस्थे रथोपरिभागे उपाविशत् स्थितः ततो मूर्छितः अत एव संज्ञाशून्य आसीत् ॥ न च स्थानमवस्थितिं स्थानं समालभत् तालम्बन् ॥ ११७ ॥ नेदुः संतोष
दिति शेषः ॥ ११८ ॥ अत्यापांस समीपे ॥ ११९ ॥ ततः सर्वे हियमुनिमादिनो लक्ष्मणस्योपमके प्रलयमु नंकमाहृशस्यक पिनाप्समसमीपप्रापणो कथमित्याशंकाविरोधे परिहरति

तेन मुष्टिर्महांस्तेन रावणोरसि संसृष्टः । जानुभ्यामगमद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ ११५ ॥ आस्यैः सनेत्रश्रवणैर्ववाम रुधिरं बहु ॥ ११६ ॥
विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् । विसंज्ञो मूर्छितः स्वासीन्न च स्थाने समालभत् ॥ ११७ ॥ विसंज्ञे रावणे दृष्ट्वा समरे भी
मविक्रमे ॥ ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सवासवाः ॥ ११८ ॥ हनूमानपि तेनाथ लक्ष्मणेन रणाहितः । आत्मपद्रुमयुक्तो वाङु
प्यापरिक्ष्यते ॥ ११९ ॥ वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणामप्रकंप्योपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ १२० ॥ तं समस्त समस्ता शक्तिः
सौमित्रिं दुर्जयं ॥ एवं कामस्यार्थे तस्मिन्नु स्थाने नवनरः पागता ॥ १२१ ॥ एवं सोपि महातेजाः साप्य संज्ञां महाहवे ॥ आरोहन्निशितान्
बाणान् जग्राह च महद्धनुः ॥ १२२ ॥

वायुसूनोरिति ॥ सुहृत्त्वेन सखित्वेन परमया भक्त्या चलक्ष्मणः शत्रूणामकंप्योपि वायुसूनोर्लघुत्वमगमत् ॥ इदं च भक्तमात्रस्य महत्त्वं भगवतः स्वभावसिद्धमेवेति बोध्यं ॥ राम
१२० ॥ दुर्जयमिति हेतुगर्भविशेषणं अर्जयमानं समत्तज्जगते मर्थः स्थाने स्थिति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ ॥ ॥ ॥ १५२ ॥

अकांडे शक्तिनिर्गमात् प्लवसत्त्वविशल्यत्वेषु को हेतुस्तत्राह आप्लवत इति ॥ शत्रुसूदनो लक्ष्मणः पुनरपि त्वमीस्यमीहरूपादपत्त्रपा चमीमांसापात्रविषयं विस्मो भी
गमात्मनं मत्स्यनुस्मरन् ॥ आप्लवतः प्राणाख्यवायोः सद्विपर्यामः विशल्यः निहकसर्वगात्रश्चासीदिति शेषः ॥ १२३ ॥ समभिद्रवत ॥ १२४ ॥ अथैनमित्यादिसार्द्धमेकान्व
यं ॥ यथा विष्णुर्गृहीत्वमतं ॥ समास्थमवैरिणां शास्त्रितयाममपृष्ठं समारुह्य रावणं शास्त्वमर्हसीति वाक्यमब्रवीत् ॥ १२५ ॥ तच्छ्रुत्वेत्यादिसार्द्धमेकं वाक्यं वायुपुत्रेण

आप्लवतश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः ॥ विस्मोर्भागममीमांस्यमात्मनः मत्स्यनुस्मरन् ॥ १२३ ॥ निपातितमहावीरां वान
राणां महाचमूं ॥ राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत ॥ १२४ ॥ अथैनमुपसंगम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत मम पृष्ठं समारुह्य रावणं
शास्तुमर्हसि ॥ १२५ ॥ विष्णुर्यथा गरुत्मन्तमारुह्यामरवैरिणं ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितं ॥ १२६ ॥ आरुरोह
महावीरो हनूमन्तं महाकपिं ॥ रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ १२७ ॥ तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः ॥ वै
रोचनिमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२८ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरं ॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह
॥ १२९ ॥ तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशं ॥ क्व नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १३० ॥ ॥

भाषितं तद्वाक्यं श्रुत्वा तमारुरोहेत्यन्वयः रथस्थं रावणं ददर्श मनुजाधिपः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ अभ्युद्यतायुधः उद्धृतायुधः विष्णुर्वैरोचनिं बलिमिव प्रदुद्राव वशी ग्र
मागमत् गमनमात्रेह दृश्यन्तः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ईदृशं लक्ष्मणप्रहाररूपं सीताहरणरूपं च राक्षसशार्दूल गतः हरिपीत्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

पु॰
॥१६०॥

तदेवाहपदीति ॥ पद्मपीठादीन् ॥ शारणंगमिष्यसित्वंदशवारिधिशोवारणाविदिशः समर्थः वा शत्रोप्ययं ॥१३१॥ एवंपरमक्रोधेहेतुमाहपदति ॥ त्वयत्वपापहृदंगच्छत्रसौम्य
त्समात्रात्वयाशङ्कानिहतलाघितं सहस्रावितापदंगजीतं ॥ आत्मप्रतिज्ञापसरणेहंनहृःसंशांतये ॥ सप्तत्रैपात्रस्मतेसत्वेम त्स्वभीविष्यामीतिशेषः ॥१३२॥ एते

पदीद्वैवलतमास्त्राणेनवासवंप्रभुर्वैश्रवानरशंकरान्वा ॥ गमिष्यसित्वंदशवारिशीघ्रातथापिमेनाद्यगतोविमोक्ष्यसे ॥१३१॥ पश्चैव
शक्त्यानिहतस्त्वयाद्यगच्छन्विषादंसहसाभ्युपेतः ॥ स एष रोषाग्निरजमस्त्रुःसप्तत्रयाराः [illegible] सतवाद्य
दृष्ट्वे ॥१३२॥ एतेन चाभ्युपगतदर्शनानिशेषार्जनस्थानहतानिपानि ॥ चतुर्दशान्यानिवनेप्रधानानि रक्षःसहस्राणिनिपातितानि ॥१३३॥
राघवस्यवचःश्रुत्वा राक्षसेंद्रो महाकपिं ॥ वायुपुत्रंमहात्मानं वेहेनतदर्हवानो ॥१३४॥ एषरामहतोविष्टः सर्वेष्वेरमनत्रस्यारन् ॥ आज
घानशेलोक्षेणःकालानेलशिखोपमे ॥१३५॥ राक्षसेनाहवेतेनस्ताडितस्यापिमापकेः ॥ स्वभावतेजोपुक्तस्यसप्तलेजोभ्यवर्द्धत ॥१३६॥
ततोरामोमहातेजाराक्षणेनकृतव्रणं ॥ दृष्ट्वाप्लवगशार्दूलंक्रोधस्यवशमेयिवान् ॥१३७॥ तस्याभिसंक्रम्यरथंसचक्रंसाश्वध्वज
छत्रमहापताकं ॥ ससारथिंसाशनिशूलखड्गंरामःप्रचिच्छेदशरैःसुपुंखैः ॥१३८॥ ॥

नमपात्रावकानिरक्षांसिनिषूदितानि ॥१३३॥ १३४ ॥१३५॥ भूपलेजंः शैपीविरुद्धममज ॥१३६॥ एपिवान्प्राप्तः ॥१३७॥ अभिसंक्रम्यसंप्रक्रोमज्ञा १३८

राम॰
॥१६०॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु०
॥ १३४ ॥ सिंहनादंनेदुःचक्रुःलांगूलंदधुवुःकंपयन् ॥ ६१ ॥ पपातपृक्षेपासर्वे ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ निरावस्य क्षपेव पौंक्काले पयाघनानादस्य या निशीथे ऽर्द्दितो वेवमराणां
नादो बभूव सुपर्वः ॥ ततपिशाचा रुद्रा नवानरपूषांसंख्या ये ता हन्त्व हमिसु क्रमकारेणा निरवधिकशक्तिसंपन्नः सर्वज्ञो रामभद्रः कपमतुरवा शक्तवेद्दनिजा नै
हिताकोभसौ स्थितदवामाधावपत ॥ उ च तेश ची नांशुद्धं भावाना मज्जतां मागा संदेह हापिविपहाभिविनाशो विपरीतानां तु कजलगता पिकाय

ती हजो राघवो हृष्टा नतोवानरपुंगवाः ॥ सिंहनादं ननादेदुर्लांगूलं दधुवुस्तथा ते ॥ ६१ ॥ नगो नोपेरीः समाजग्मुर्मदं गांस्वापनादयन् ॥ स्थ्याः
शं त्वांस्व संहृष्टाः क्ष्वेलनम पिपयापुर ॥ ६२ ॥ अपरेस्फोटयविक्रांता वानरा नगपाविन ॥ इमा जन्मापविविधाः तत्स्थः शानसह
स्रशः ॥ ६३ ॥ विसृजंतो महानादान्त्रासयंतो निशाचरान् ॥ लंकाद्वारारणएपाजरमुपडुकामाः प्रवंगमाः ॥ ६४ ॥ ततस्तु भीमबल
मुत्तो निनादो वभूव शाखामृगरुथपानां क्षपेनिदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे० रा० यु० प० चाश्व स
र्गः ॥ ५ ॥ प्रथमाप्रहारः समाप्तः ॥ १ ॥ ते षां तु तुमुलं शब्दं वानराणां महौजसां ॥ नर्दतां राक्षसैः सार्द्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥
नी २

सिंहहिविहितसि ॥ अतः पौराणिं वा रिपुराभउक्तौ मममजनैर्भवितव्यमिति शिक्षार्थ साधिका ब्रह्म वादानस्म च अस्मा नार्थं चेवं कृतं नामिनिमं तव्यं ॥ ६५ ॥ इति पंचा राम
शः सर्गः ॥ ५ ॥ प्रथमा प्रहारः समाप्तः ॥ १ ॥ अथ यग राक्षसैर्विभीषणा दिभिः सह ते षांह तु मदादीनां तुमुलं शब्दं रावणः शुश्राव ॥ १ ॥ ॥ १३४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

वरदं विशालं सुजानं रूपं राजा हि महाभागो वेदनादिभिः प्रशस्ता कार्ये ॥ तस्मिन् प्रजानोते रंढः शक्ते वाणान् जघान ॥ १२ ॥ पञ्चविंशत्यपक्रान्ता ग्रानिमान्निपाता दिति
मपदं लोपालिनः सागरं वृक्षमिं ग्रास्थुदं ॥ स्व शानि रोमाति रुक्मवक्षसे । नाति मासः न्यापि च चाल सागरा जगप्रवालो रसिहतोभ शार्ङ्गे स्वापे वीरोऽपि चापे चतुस्मो
चे ॥ १४ ॥ विरहलतं मूर्छितं तं दृष्ट्वा महात्मा दयानुरुद्धं चेद्राकाराग्रे बाणमादद तेन सुकूटं चिच्छेद ॥ ४५ ॥ निर्विषोय आशीविषः सर्पस्तत्रस्ये शंनाचिषस

अथैवं दशानुतो रामो घान वाणेन वज्राशानिसन्निभेन भुजान्तरे दूरं मुनातु रूपे वज्रेणाग्रे महेमगा वानि विदुं दं ॥ १२ ॥ यो वज्र
पातावशनिसन्निपातान् चुक्षुभे नापि चचाल राजा स राम बाणाभिहतो भृशार्तं स्व चाल चापं चमुमोच वीरः ॥ १४ ॥ ते विरलं
ते पतमानं स्पष्टमन्युमाददे दोसमयाद्द चेदं तेनार्कवर्णेन सहसा किरीटं चिच्छेद सो क्षिपते महात्मा ॥ १५ ॥ ते निर्विषाशी
विषसन्निकाशं शानाचिषं सर्पमिवाप्रकोपं ॥ गत श्रियं हृत किरीट कूटं स्रुवाच रामो युधि राक्षसेंद्रं ॥ १७ ॥ हृतं तेवपा
वर्गमहत्समीमहज्जं प्रवीरःस्वहृतं तत्वया हि ॥ तस्मात् श्रान्तं रतिव्यवस्यं तेनाशरैमस्तु वशं नयामि ॥ ४३ ॥

दमिव अप्रकाशं नि स्तेजत्वं हृत किरीट मस्तु हमनत एवं गत श्रियं तं राक्षसेंद्रं युधिष्ठिर प्रत्युवाच ॥ १७ ॥ महद्दन्यं द्युरोमीगं कर्म युद्धे त्वया कृते किंचहताः प्रवीरा
यस्मात् थाहमपि कृत तत्स्माला श्रातो सीतिव्यवस्यज्ञानां मरस्तु वशं नेनयामि ॥ ४३ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥१६१॥

मे स्यामि मे स्मि ष्यसि ॥७४॥ ॥७५॥ ॥७६॥ ॥७७॥ इत्येकोनषष्टितमः सर्गः ॥ व्यथितेंद्रियः दुःखितमनस्कः ॥१॥ मनोज्ञ्यामुपपार्श्वपितं तद्देऽलेस हश्शोतमज्ञवदति
मा नेयर वेति ॥ महात्मनाम माहात्म्यभावेन बलवत्तेसमर्थः ॥२॥ ब्रह्मदंडस्य गतेन कालस्य स्थितो अपि वर्तास्यमुपकेवं पद्दाब्रह्मस्तात्त्व मोघेनेन सामर्थ्येराय वशाणा नामि

गच्छानुजानामिरणा हिंतत्वमविश्वामित्रं चाम्जलंको ॥ श्वाश्वास निर्यो हेरण्यीसधृचीन दावले मे स्यामि मे ष्यस्य ॥७४॥ स
एवमुक्तो हतदर्प्प हर्षो निहतत्वा पोनि हतास्वस्तन ॥ इत्यादितः हतवशीरक दो विश्वे शलेको स हस्तास्मरान्ना ॥७५॥ तस्मि
न्नमस्थि हेजेनाचेरेदं महावलेदानवदेवशत्रो ॥ हरोनविश्वलानेसहलस्यरोनचकाराम्तःपस्नोहवाग्र ॥७६॥ तस्मिन्नपत्यथे
दशोदशत्रोसुरासुराः सतगणाविशस्त्र ॥ समागताः सर्षिमहोरगास्तत्थैवमस्पृवचाः महर्षा ॥७७॥ इत्यार्षे वा० उ० ए
कोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥ सम्मविस्मयपूर्णलेकारामवाणमयादितः ॥ भग्नदर्पस्तदाराजा वभूव व्यथितेंद्रियः ॥१॥ मानेगरवसिंहे
नगाह्वेनैवपवत्रीगः ॥ अभिमन्तो भवद्राजा राघवे स महात्मना ॥२॥ ब्रह्मदंडेन मकाशानो विधृजलितवर्चसं ॥ सर्वान्सयवशाणानोवि
लयेरस्वसेस्वाः ॥३॥ सकांचनमयंदिव्यस्माप्रियस्य परमासन ॥ विमे स्माणा स्थोमिरणो वाक्यमब्रवीत ॥४॥ सर्वेतत्सलभूमेमोघ
पन्नेसंपन्नतपः पत्तामामनोमहद्देगमानेषेणाम्मिनिर्जितः ॥ ॥५॥ ॥ ॥

निकर्मणिषष्टी ॥२॥ ॥४॥ मेमयापवन्नपमत्संपरपेतत्सर्वमहद्देगाममानरजियन्तदपि मोर्यनिर्थकं तन्न हेतुर्मानुषेणेति ॥ ५

एम
॥१६१॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

त्वं मानुषेभ्यो भयं विजानीहीति ब्रह्मणोक्तो घोरं वाक्यं तदिदं मामभ्युपस्थितं तद्वाक्यं तथा अमोघमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु देवेभ्यो अभयप्रोपदेशः कस्मात्कृत इत्यत्रा
ह देवेत्यादि ॥ यस्मान्मनुष्येभ्यो न प्राचिंतं ॥ तस्मात्तेभ्यो भयं विजानीहीत्युक्तमित्यन्वयः ॥ ७ ॥ विदितमित्यादि सार्द्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ रक्षोहमिति तद्
परिजने काकाक्षिन्यायेनात्राविसंवध्यते ॥ हे राक्षसाधम यः सपुत्रं सामात्यं त्वां संग्रामे विहनिष्यति स पुरुषो मद्वंशे त्वां प्रत्युत्पत्स्यति ॥ ह्यनिति पद्यस्मात्

इदं तु तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितं ॥ मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥ ६ ॥ देवदानवगंधर्वयक्षराक्षस
पन्नगैः ॥ अवध्यत्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न चिंतितं ॥ ७ ॥ विदितं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजं ॥ इक्ष्वाकुकुलजातेनन
रण्येन यत्पुरा ॥ ८ ॥ उत्पत्स्यति हि मद्वंशे पुरुषो राक्षसाधम ॥ यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिं ॥ ९ ॥ निहनिष्यति
संयामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ शप्तोहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा ॥ १० ॥ सेयं सीता महाभागा जाता जनकनंदिनी ॥ उमा नं
दीश्वरश्चापि रंभा वरुणकन्यका ॥ ११ ॥

कारणान्तरमिक्ष्वाकुकुलजातेनानरण्येन पुरा शप्तोहं तस्मान्मया पूर्वमेव विदितं दशरथात्मजं रामं मानुषं मन्ये इत्यन्वयः ॥ ८ । ९ ॥ वेदवत्या चाहं शप्तः कृतः
उत्पत्स्यस्मात्कारणात्सा वेदवती धर्षिता केशेष्वस्था ॥ १० ॥ अत्र प्रकृते किमायातमत आह ॥ सेयमिति ॥ महाभागा ॥ सैव जनकनंदिनी जाता
भयकारणं शापं तामाह ॥ उमेति ॥ ११ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥१६२॥

तपसा तपोबलेन यथोक्ताः यथोक्तं मातलये वसमयप्राप्तं ऋषिभाषितं न मिथ्येति संबंधः उमा शापलक्षैः कैलासशिखरे चालनवेलायां रावणस्य नन्दीमि
त्तं मरणमिति सेवहस्तं॥ नंदीश्वरशापलक्षणकांडे स्पष्टः भाषा ... तिच वध मनलकूबरशापउच्यते॥ वहणा कन्यका पुंजिकस्थलाते नच्यते विवंध ब्रह्मशापो विव
क्षितः सो पि स्त्रीक्षयोगानिमित्तवधपूर्वकः॥ एतदेव शापरूपं मम यानिमित्तं समागम्य ज्ञात्वा॥ अंकार रक्षणो प्रत्ययं कर्तुमर्हथ॥ भरतं पश्यामि निश्चित तत्तान्नवि
शतिपत्यं कुरुतेस्य॥१२॥ को सो यत्यो यो स्माभिः कार्यं तत्राह॥ राक्षसा इति॥ चर्याः उपायो ममस्मेचारप्रदेशाः गोपुराणि पुरद्वाराणि॥१२

यथोक्तं तपसा प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितं॥ एतदेव समागम्य प्रत्ययं कर्तुमिहार्हथ॥१२॥ राक्षसाश्च पिपिति शंतु चर्या
गोपुरमर्हस॥१३॥ स च सर्वतिमगांभीर्ये देवदानवदर्पहा॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुंभकर्णो विबोध्यतां॥१४॥ सपरा
जितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितं॥ ज्ञात्वा रक्षो बलं भीममादिदेश महाबलः॥१५॥ द्वारेषु प्रत्यंगः क्षिप्रं तथा प्राकारेष्वधिरु
ह्यतां॥ निद्रावशसमाविष्टः कुंभकर्णो विबोध्यतां सुखं स्वपिति निश्चिंतः कामोपहतचेतनः॥१६॥ ॥

ऋषभतिमगांभीर्ये इत्युपमगांभीर्ये॥१४॥ अकालेन बुद्धः किमिति कुंभकर्णो बोधितवानित्यपेक्षायां कविराह सपराजितमिति सः महाबलो रावणः प्रह
स्तं निषूदितमात्मानं च पराजितं विचार्येति शेषः रक्षः कुंभकर्णं भीमबलं ज्ञात्वा भीमं बलमादिदेश तस्मात्कुंभकर्णबोधनार्थमिति शेषः॥१५॥ द्वा
रेषु अवांतरे अपप्रत्यः॥ प्राकारेप्रत्यः भीः काराश्वाधिरुह्यतां वानरान्निरोद्धुं यथेति भावः निद्रावशसमाविष्टः निद्रावशेन शयानः सुखं कर्त्तव्यत्याग
पुनरहितः स तु कामभोगेनापहृतज्ञानो निश्चिंतः सुखं स्वपिति इदः इति चिंताकुलैः नवापसमन्ते कामे मम विज्ञायतेसतीति शेषः॥१६॥

राम॰
॥१६२॥

न केवलमिदानीमेव सर्वदाप्येवं स्वपितीत्याह नवेति कदाचिन्नवमासान् कदाचित् षण्मासान् कदाचित्त्रीन्मासान् कदाचिद्द्वौ मासौ स्वापनियमेन स्वपितीत्यर्थः
इदं च निद्राया अनियमपरं वा कुंभकर्णः शापितास्त्वे षण्मासान्ते एकाहं जागरिष्यतीति तु षण्मासात्स्वार्वाकं न कदापि जागरणं परं तद्वन्न मपि तदेकाहमेवेति जागर
णाय कालनियमपरं अत एवोक्तं कौर्मे अविशेषेण वरप्रार्थने कुंभकर्णेन प्रतिपन्ने ॥ सुप्तो वर्षाणि पञ्चैकानि देवदेवः समेशितमिति ॥ वस्तुतस्तु शापितास्त्वे षष
ण्मासानिदमवधारणमेव नैव निद्रापि केसमसमकां ३ द्वितीयप्रश्ने च ३ हैमीमासान् संप्राप्य हरुस्त्रजंति ष ३ है हिंमासान् संप्रप्रं जि विहृत्तिपागे षड् दिनात्म
क मासस्योक्तत्वान्न दृष्टान्ते षण्मासावधारणेऽन्न विरोधः ॥ तथाहि नवषट्क ॥ ५४ षट्षट्क ॥ ३६ सप्तषट् ॥ ४२ अष्टौ षट्क ॥ ४८ ॥ शतोत्तराशीति
दिनानि ॥ षड्दिनसंख्यापाषण्मासानिमवं नित्यविरोधः ॥ उक्तस्त्वग्रमं प्रति ॥ शापितास्त्वेषण्मासान्ते एकाहं जागरिष्यतीति विभीषणवचनं तु पक्षा

नवषट्सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः ॥ मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ॥ १७ ॥

न्तरेण सुपलक्षणं ॥ राक्षसः कुंभकर्णः अयं बोधयितुं प्राक् रं नाशं सोऽद्य इदानीमेव स्वापात्प्रबोधोपमिशापे नाहमं त्रं कृत्वेति ॥ अयं कुंभकर्णः इत
लेकाव रोधहिवसान्नवमेऽह इमं मंत्रं कृत्वा प्रसुप्तः स्वपितीत्यर्थः तथाहि ॥ मंत्रकरणदिवसमनंतरं दिनमेव कुंभकर्णस्य स्वापारंभः ॥ श्रीरामस्तत्रिवो विभी
षणागमनमपि मंत्रे दिन एव तदा मन्त्रानन्तरमेव विभीषणस्य स्वीकारः तद्दिनमारभ्य दिनत्रयं समुद्रस्य दर्भशयनं ॥ तदनंतरं पञ्च सु दिनेषु सेतुबंधः से
तुबंधपारे निविष्टे सम्भवस्यापका लेसमुद्रतरणगतः स्त्यहमास्यापावस्थाने चतदनंतरदिने सुर्यो वेलाया वेलामुकुरध्योमंग ॥ सुवेलाद्वस्तहस्तंका
वरोधो नवमेऽह्नि षष्ठो तो वेजिनव दिवसगतानो पपत्ति ॥ अयं तेसमहानका वशिके पपनेत्यापत्का न सम्यक्त्वमस्य वक्तुलीम वनाभिप्रायं ॥ १७ ॥

पु.
॥१६३॥

सर्वरक्षसां ककुदः प्रधानः प्रधानेऽग्रजलिंगे च वृषांके ककुदोऽस्त्रियामित्यमरः ॥१९॥ परः केतुः श्रेष्ठ इव प्रकाशकः सर्वं सर्व्यः ॥१९॥२०॥ नाहं प्रबोधयिष्ये पश्चात्सोऽपि शंकस्य दानीमी
दृशसमये यो नोपकरिष्यति चेत्तेन किं प्रयोजनमित्याह ॥ किमिति ईदृशे व्यसने यो प्रेसतिपः कुंभकर्णेन साह्याय कल्पते तेन किं करिष्यामीति संबंधः ॥२१॥ प्र

स हि संख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसां ॥ वानरान्राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव हनिष्यति ॥१९॥ एष केतुः परः संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्ष
सां ॥ कुंभकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥१९॥ रामेणाभिनिरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन्सुदारुणे ॥ भविष्यति न मे शोकः कुं
भकर्णे विबोधिते ॥२०॥ किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ॥ ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साह्याय कल्पते ॥२१॥ ते तु तद्वचनं
श्रुत्वा राक्षसा रावणात्तथा ॥ जग्मुः परमसंभ्रांताः कुंभकर्णनिवेशनं ॥२२॥ ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः ॥ गंधमा
ल्यांस्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययुः ॥२३॥ तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायतां ॥ कुंभकर्णगुहां रम्यां पुष्पगंधप्रवाहिनीं ॥२४
कुंभकर्णस्य निश्वासादवधूता महाबलाः ॥ प्रति ष्टमाना कृच्छ्रेण प्रयत्नाद्विविशुर्गुहां ॥२५॥ ॥

मसंभ्रांताः कथमेनमकाले प्रबोधयिष्याम इति व्याकुलाः ॥२२॥२३॥ तामित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं सर्वतो योजनायतं सर्वदिक्षु सर्वेर्गंधप्रवाहिनीं कुंभकर्णा राम.
नुलिप्त चंदनादि गंधप्रवाहवतीं कुंभकर्णगुहां निःश्वासादवधूताः संतः कृच्छ्रेण प्रतिष्ठमाना अभिमुखं गच्छंतोऽपि प्रयत्नाद्विविशुरित्यन्वयः ॥२४॥ २५॥ ॥१६३॥

कांचनकूटिमां कांचनविहृतस्मिं ॥२५॥ विभूतेनिद्राकालीनविकायत्र्नं विकीर्णं शिथिले ॥२७॥ ऊर्ध्वं स्तारि प्रोक्तत्रयमेकाच पे ऊर्ध्वलोमाचितततेउ ऊर्ध्वलोमस्य नश
॥२॥ ॥२५॥ मीमनामासापुटं मयेकान्नामारक्षं ॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥ अथपक्रमे गोमेदाम ध्यनीव्रातुयापानो ह लिलिपुरीतिलेप नेचक्रः पादैनत्रे श्रेनमाल्यगं दे

नांमृविशयगृहां पोशुभीकांचनकूटिमो ॥ ददृशुर्नैऋतव्याघ्राः शयानं भीमविक्रमे ॥२६॥ तेऽनुतं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतं ॥ कुंभकर्णं
महानिद्रासहितं भीमवेशमसंप्रसन्न ॥२७॥ ऊर्ध्वलोमा चिततनुं श्वसंतमिव पन्नगं ॥ त्रासयंतं महाकायं श्वसानं मांसस्पर्शिनं ॥२८॥ भीमनासापुटं
तं तु पातालविपुलाननं ॥ शयने न्यस्तसर्वांगं मेदोरुधिरगंधिनं ॥२९॥ कांचनांगदनद्धांगं किरीटिनमरिंदमं ॥ ददृशुर्नैऋतव्याघ्राः कुंभ ध्रुं२
कर्णं महाबलं ॥३०॥ ततश्चक्रुर्महात्मानः कुंभकर्णाग्रतस्तदा ॥ मांसानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणं ॥३१॥ मृगाणां महिषाणां च
वराहाणां च संचयान् ॥ चक्रुर्नैऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतं ॥३२॥ ततः शोणितकुंभांश्च मद्यानि विविधानि च ॥ पुरस्तात्कुंभक
र्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः ॥३३॥ लिलिपुश्च परार्ध्येन चंदनेन परंतपं ॥ दिव्यैराच्छादयामासुर्माल्यैर्गंधैः सुगंधिभिः ॥३४॥ धूपं गंधांश्च स
सृजुस्तुष्टुवुश्च परंतपं ॥ जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानाः सहस्रशः ॥३५॥

मात्यचेष्टैने ॥ श्वासांसयामासुः आध्मापयामासुः ॥३६॥ ततस्तेनानुनयेनः अनरिसर्यः ॥३५॥

यु॰ तुमुले यथा स्थानं यथा भागं यद्विनेदुः अमर्षिताः मयलवैः पल्लवैः स्वेनुजगृको ष्वाः स्वेनेलु ॥२६॥ आस्फोटयामासुः नादयामासुः चिक्षिपुश्छं कुंभकर्णघ्राणांके पपामासुः कुंभक
॥१६४॥ र्णो विबोधार्थं विपुले स्वने चक्रुरिति संबन्धः ॥२७॥ शंखसहितभेरीपणवानां प्रणादं ससृजुः ॥ आस्फोटितं बाहुताडनशब्दं क्ष्वेलितं गर्जितं ॥ सिंहनादं च सस्रुस्ताविहंगाः

शंखानाध्मापयामासुः शशांकसदृशप्रभान् ॥ तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥२६॥ नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशा
चराः कुंभकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनं ॥२७॥ सशंखभेरीपणवप्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादं । दिशो द्रवंतस्त्रिदि
वं किरंतः श्रुत्वा विहंगाः सहसा निपेतुः ॥२८॥ यदा भृशं तैर्निनदैर्महात्मा न कुंभकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः ॥ ततो भुशुंडीमुसलानि सर्वे
रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥२९॥ ते शैलशृंगैर्मुसलैर्गदाभिर्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च ॥ सुखप्रसुप्तं भुवि कुंभकर्णं रक्षांस्युदग्राणि
तदा निजघ्नुः ॥३०॥ तस्य निश्वासवातेन कुंभकर्णस्य राक्षसाः राक्षसा बलवंतोपि स्थातुं नाशक्नुवन्पुरः ॥३१॥

सर्वा दिशो द्रवंतो गच्छंतः त्रस्ता अभिभूताः त्रिदिवमाकाशं किरंतः उद्गच्छंतः त्रस्ता अभिभूय शांतिमलभमानाः सह सा निपेतुः भूमावापतंतिस्म ॥२८॥ भुशुंडीर्मुद्गरविशेषान् ॥२९॥ राम॰
३०॥ रक्षस इति विशेषणं श्वासातिशयद्योतनाय ॥३१॥ ॥१६७॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

गाढं परिहिताः दृढाहततपरिधानाः वमल्लाभीतिभेषः कुंभगणान् । कुंभेवाद्यगणानवादयामास इतिशेषः ॥४१॥ दशनागसहस्राणि दशनागसहस्राणि तेराक्षसाः अभिघ्नंतो न दंतस्य सने
स्नेमम बोधयन्ति स्म तु वारः ॥४३॥ ४४॥ गृहीतोयेपल्लंडपाक्रमस्य मले बोधयेन्नो पापमारेभिरे स्मघ्यैः ॥४६॥ ४५॥ मृष्टशोभिते कांचनेन निर्मिताः कोणावाद्यदंडपाणयो नादृशो नामा

ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः । मृदंगपणवान्भेरीः शंखकुंभगणांस्तदा ॥४१॥ दशनागसहस्राणि समाहत्य समापतन् । नीलां
जनचयाकारं ते तु तं समबोधयन् ॥४२॥ अभिघ्नंतो न दंतश्च नैव तं बुबुधे तु सः । यदा चैनं न शक्नुवन् प्रतिबोधयितुं तदा ॥४४॥ ततो गुरुतरं
यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् । अश्वानुष्ट्रान्खरान्नागान् जघ्नुर्दंडकशांकुशैः ॥४५॥ भेरीशंखमृदंगांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ निजघ्नुश्चा
स्य गात्राणि महाकाष्ठकडंगरैः ॥४६॥ मुद्गरैर्मुसलैश्चापि सर्वप्राणैः समुद्यतैः ॥ तेन नादेन महता लंका समभिपूरिता ॥ सपर्वतवना
सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥४७॥ ततो भेरीसहस्राणि युगपत्समहन्यत ॥ मृष्टकांचनकोणानामसक्तानां समंततः ॥४८॥ एवमप्यतिनिद्रस्तु
यदा नैव प्रबुध्यते ॥ शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥४९॥ ततः कोपसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ तद्रक्षो बोधयि
ष्यंतश्चक्रुरन्ये पराक्रमं ॥५०॥

सक्तानां सहतानां भेरीणां सहस्रमित्यर्थः छार्षः समासः ॥४७॥ शापस्य ब्रह्मशापस्य ॥४९॥ ५०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

भ॰ तान्येवाह ॥ अन्ये भेरीरित्यादि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पातपन् अपातयन् ॥ ५३ ॥ वध्यंते ताम्यंतीति वेक्षणानि चर्मादीनि तुरुष्कैर्म्लेच्छैर्बृहद्भिः पातग्राभिर्गदादिभिः पैर्वैर्ध्यमानैः पीड्यमानैः ५४

॥१६४॥ स्पर्धी परमसमतवाणक्षोवनंक्रीडादि स्पर्शोयमितिमम्यते स्म ॥ उद्धो विगतनिद्रः ॥ ५५ पात्यमानैः मर्वोधैस्तत्यानार्थेऽनः क्षिप्यमाणैः स्तम्भपीडितुडस्य पातऽद

अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चुक्रुशुर्महास्वनं ॥ केशानन्ये मलुलुपुः कर्णावन्ये ददंशतिच ॥ ५१ ॥ ऽद्रकुंभशातानन्येस्तमसिंचनकर्णयोः अकंमक

र्णैः प्राससदृश महपि द्वावप्रमातः ॥ ५२ ॥ अन्ये च बलिनस्तस्य कूरस्तुद्धपाणयः मर्धिवक्षसि गात्रेषु पातयन्कुक्षमुद्गरान् ॥ ५३ ॥

स्नुवक्षनवहामिः शतमर्भाभिस्कृतर्वचः ॥ वध्यमानो महाकायो नयाञ्चुभनतास्मसः ॥ ५४ ॥ वानराणां नामहस्तेचप्राणीरीसमन्यावितै

कं भकराणान्नदो वहस्पर्शपरमसमन्यत ॥ ५५ ॥ सपात्यमानैर्गिरीन्द्रस्य वक्षसि चिनयस्तानु विपुलमहाप्रावा ॥ निद्रासपात्स्तुद्रूपपी २४

द्धितश्च विजृंभमाणः स्तहसोत्सपात ॥ ५६ ॥ सनागभोगोच्चलस्रग्कलापो विक्षिप्यवाहू जितवज्रसारौ ॥ विवृत्य वक्रं वडवामुखा

भं निशाचरेंद्रो विहतं जजृम्भे ॥ ५७ ॥

तिष्ठत ॥ ५६ ॥ विजृंभमाण इत्युक्ते विवृणोति सनागेति ॥ दैर्घ्येन नागोद्दृशांसः कांतिम्पीतनपोचेलस्फोदृशांतः ॥ वडवामुखमद्धस्य वह्निर्नी अश्वस्त्री विवृतमपेक्ष रा॰

स्यायाभवतितया ॥ ५७ ॥ ॥१६५॥

हिंग्धगंभीरस्वेनदुःखशाकृत्याचक्षिः ॥ २ यथायतः कारणान संप्रहृष्टानां वानराणां महान्सौ नादः समुत्थितः अतः कारणादेतेषां व्यक्तं सुमहती प्रीतिर्जाता तेतिशे
षः ॥ नात्र संशयः भाद्रस्य वणमात्रेण कथं ज्ञेयं तेषां प्रीतिस्तु मीपमत्र माह तथा चेता दिसार्द्धस्त्रो केन यतः एम लक्ष्मणेण विद्वो विपुलैर्नादैर्वरुणान्यतः श्रु

स्निग्धगंभीरनिर्घोषं श्रुत्वा तं निनदं भृशं ॥ स चिंत्यानां तन तेषां मध्ये वचनमब्रवीत ॥ १ ॥ यथायं संप्रहृष्टानां वानराणां समुत्थितः ॥ व
इनादं सुमहान्नादो मेघानामिव गर्जतां ॥ ३ ॥ व्यक्तं सुमहती प्रीतिरेतेषां नात्र संशयः ॥ तथा हि विपुलैर्नादैः सुस्पष्टमेव हरणात्पृः ॥ ४ ॥
नौ तु वद्धौ शरैर्लौ श्लो भ्रातरौ राम लक्ष्मणौ ॥ अयं च लघुमहानादः शंकां जनयतीव मे ॥ ५ ॥ एतत्तु वचनं चोक्त्वा मंत्रिणा लक्ष्मणे
प्रवरः ॥ उवाच नैऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥ ६ ॥ ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां वनौकसां ॥ शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारण
मुत्थितं ॥ ७ ॥ तथोक्तास्तेन संभ्रांताः प्राकारमधिरुह्य च ॥ ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८ ॥ तौ च मुक्तौ सुघोरेण श
रबंधेन राघवौ ॥ समुत्थितौ महाभागौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ९ ॥ संत्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते ॥ विषण्णवदना घोरा राक्षसे
न्द्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥

चुक्षमे ॥ अज्ञोपंनादः शंकां एमस लक्ष्मणोपोर्विमोचनशंकां जनयमेवेसर्पः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ किं हर्षकारणमुत्थितं तं ज्ञात्वा प
तं ॥ ७ ॥ संभ्रांता ॥ अधिरुह्य यः समुत्थितौ हेष्टु निशेषः ॥ ९ ॥ उपस्थिताः प्राप्ताः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

जाजृंभमाणस्य पुनः पुनर्जृंभां कुर्वतः वक्त्रमेतत् पातालसन्निभं ददृशे उपरि तु मेरुशृंगाग्रे उदितो दिवाकर इव ददृशे महाशरीरवान् ॥ ५५ ॥ ५८ ॥ ६० ॥ दीप्ताग्निसदृशे रति
कौर्यातिशयोक्तिः ॥ विद्युत्सदृशेति निद्राविरामकालिकचांचल्योक्तिः महाग्रहौ शनैश्चरांगारकाविति परपीडाकारत्वेन ॥ ६१ ॥ अदर्शयन्राक्षसा रतिशीघ्रं दर्शितवन्त

तस्य जाजृंभमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभं ॥ ददृशे मेरुशृंगाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५५ ॥ स जृंभमाणोतिबलः प्रबुद्धो रजनीचरः निश्वा-
सश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ५६ ॥ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुंभकर्णस्य तद्बभौ ॥ युगांते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ ५७ ॥ तस्य
दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी ॥ ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ५८ ॥ ततस्ते दर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्च विविधान्बहून् ॥ वराहा-
न्महिषांश्चैव बभक्ष स महाबलः ॥ ५९ ॥ अदद्बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितो पिवत् ॥ मेदःकुंभान्मद्यकुंभानु कुंभकर्णस्तदापि-
वत् ॥ ६२ ॥ ततस्तृप्तं समाज्ञाय समुत्पेतुर्निशाचराः शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६४ ॥ निद्राविशदनेत्रस्तु क-
लुषीकृतलोचनः चारयन्सर्वतो दृष्टिं तान्ददर्श निशाचरान् ॥ ६५ ॥ स सर्वान्सांत्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः ॥ बोधनाद्वि-
स्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ किमर्थमहमाहत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः कच्चित्सुकुशलं राज्ञो भयं वा नेह किंचन ॥ ६७ ॥

न वमस्य ॥ ६५ ॥ अथ तत्र समस्यामास अदर्दलं ॥ ६३ ॥ समुत्पत्तीति सर्वकुंभकर्णभयेनांतर्हिताः पश्चिना इदानीं तस्य तेन शांतक्रोधत्वात् तत्सुखमाजग्मुरित्यर्थः ॥ ६४
निद्राविशदे स्वच्छत्वं मीलिते नेत्रे यस्य सः ॥ ६५ ॥ विस्मितः रतिप्रभावतो निद्रापगमाभावेन अकालबोधनादिति भावः ॥ ६६ ॥ आहत्य आदरात् सर्वं यत्नः सर्वमिति यावत् ॥ ६७

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उ.
॥१६६॥

असेभ्यः प्रान्नभ्यः पर्यदर्थं पर्वनिवसथं ॥ १५॥ २२॥ अर्थितु तेन पायायाय्यैन ॥ १॥ ११॥ देवहूतमिंद्रादिक्षितु ते नोस्मान्स्मात्रपाच्चातेत सुलेभयं प्रक्षातस्तन्वयः ॥ १३॥ १२
१४॥ नन्विंद्रादिभिरपि दुष्प्राप्येन मम स्मत्सुखं कथं वानरैः पीडितेतत्राह एकेनेति सानुयात्रः सानुगः ॥ १५॥ संयुगे युद्धे जीवन्मुक्त इत्युक्ते तिशेषः ॥ १६॥ पत्नहूतः याम

अप्रवाक्षुब्धमस्मभोमपंपारमुपस्थिते । यदर्थमिवे नागैतैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ १९॥ अपरास्तसमनेनसमभयमुसारयाम्यहे ॥ पा
तयिष्यमहं देवाशास्तयिष्येतयानले ॥ २२॥ नवलंकालेयमुसंवेवेवयिष्यत्तिमामभुः गदास्यानार्थं तत्वेन मत्य वोक्षनकालये ॥ २१॥
एवेत्तुवर्गप्रसेक्ष्यं कुम्भकर्णमिदम् ॥ रथमप्स्यः सचिवेरामंतः कृतांजलिरभाषत ॥ २३॥ न मे देवकृतंकिंचिद्भयमस्ति कथंचन ॥ मा
नुषान्वोभयराज तृणतुल्यं सम्भवा सते ॥ २४॥ न देवदानवेभ्यो वा भयमस्ति हिता हृदशी । यादृशं मानुषादगूनं भयं मम समुपस्थिते
॥ २२॥ वानरैः पर्वताकारैः लंकेयं परिवारिता ॥ सीताहारनिमित्तं मे दारुणं मानुषान्महतुमलं भयं ॥ २४॥ एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी
कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुंजरः ॥ २५॥ त्वयास्योक्षिपश्चापिपोलस्यो देवकंटकः कंव्रजेतिसुगेमुक्तो रामेसर्गदिसवच
सा ॥ २६॥ अत्र देवैः कृतो राजा नापि देत्यैर्न दानवैः कृतः सरहरा मेरामविमुक्तः प्राणसंशयात ॥ २७॥ स स्वपास्य वचं श्रुत्वा आ
वस्थानमापितः स्वरमेता हृतस्त्वाम वस्थां मा पितः प्राणसंशयात ॥ मारणे संशयं नीः ((तुर्यक्षिपराजय ॥ कुंभकर्णो विवृतास्योरपा स मिदमब्रवीत ॥
त्वाद्विष्टकृमेवस्मर्थः ॥ २८॥ पराजयपराजपवोक्षकंवावरे ॥ २९॥
॥

एमं
॥१६६॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

७२॥ ८०॥ समरविजितं स गंधर्वं रावणो विद्धो दशग्रीवो दानवपहतोपस्थं तं कुंभकर्णमित्यर्थः॥ ८१॥ ८२॥ संप्रतस्थे भस्यान्नमुपचक्रमे॥ ८३॥ ८४॥ तं नैव च निपीतवान् द्रष्टुम्

सर्वमेवैव भक्षयिष्यामि रिपुसैन्यं सलक्ष्मणं॥ राघवं चरणे हत्वा ततो द्रक्ष्यामि रावणं॥ ७९॥ राक्षसमांसतर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः॥ रा
मलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितं॥ ८०॥ तत्तस्य वाक्यं बुबुधे नातिशम्य समर्दितं रोषविवृद्धदर्पं॥ महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृ
तांजलिर्वाक्यमिदं बभाषे॥ ८१॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च॥ पश्चादपि महाबाहो शत्रून्युधि विजेष्यसि॥ ८२॥ म
होदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः॥ कुंभकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः॥ ८३॥ तमागतं समाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्र
मं॥ राक्षसास्त्वरितास्तत्र दशग्रीवनिवेशनं॥ ८४॥ तेऽभिगम्य दशग्रीवमासीनं परमासने॥ ऊचुर्बद्धांजलिपुटाः सर्वे राक्षसनिशा
चराः॥ ८५॥ कुंभकर्णः प्रबुद्धोसौ भ्राता ते राक्षसेश्वर॥ कथं तत्रैव निपीतस्तु द्रक्ष्यसे तमिहागतं॥ ८६॥ रावणस्त्वब्रवीद्दृष्टो रा
क्षसांस्तानुपस्थितान्॥ द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं स पूज्यतां॥ ८७॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः॥ कुंभक
र्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः॥ ८८॥ द्रष्टुं त्वां कांक्षते राजा सर्वराक्षसपुंगवः॥ गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं संप्रहर्षय॥ ८९॥
कुंभकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनं॥ तथेत्युक्त्वा महावीर्यः शयनादुत्पपात ह॥ ९०॥

तं द्रक्ष्यसि वाक्यं करोषि त्विति संबंधः॥ ८६॥ प्रसन्नतां सर्वतः शेषः॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥

पु· वत्ससमीरणांवत्सवृद्धिकां ॥ २१ ॥ उपहारयन् ॥ उपाहारयन् ॥ २२ ॥ ईषद्विनितावन्मधुपानेनापिरक्षदेवसमुत्कटीमत्तश्चेमर्यः कालांतकयमोपमः कालेमत्यकालेय

॥१६७॥ श्रांतकः संहारकोपमस्तत्सदृशस्त्रमर्यः ॥ २३ ॥ २४ ॥ वपुषोदेहकांत्यातत्र राजमार्गेश्रंजलिमालयापौरजनहृतपति शीघ्रं ॥ २५ ॥ स्वप्रमेयत्वेहेतुगिरिशृंगकल्प

प्रस्थाप्याग्ववरंदंहृष्टः भ्रातः परमहर्षितः ॥ पिपासस्त्वरयामास पानंवत्ससमीरणं ॥ २१ ॥ ततस्तेत्वरितास्तत्र राक्षसा रावणाज्ञ
या ॥ मधुमत्स्यांश्च विविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ २२ ॥ पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे ॥ ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोब
लसमन्वितः ॥ कुंभकर्णो बभौ हृष्टः कालांतकयमोपमः ॥ २३ ॥ भ्रातुः स भवनं गच्छन्रक्षोभिः परिवारितः ॥ कुंभकर्णः पदन्या
सैरकंपयत मेदिनीं ॥ २४ ॥ स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ॥ जगाम तत्रांजलिमालया वृतः शत
क्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ २५ ॥ तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिः स्थिताः ॥ दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृंगकल्पं वितत्र
सुस्ते हरयः सपालाः ॥ २६ ॥ केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं व्रजंति केचिद्व्यथिताः पतंति ॥ केचिद्दिशश्च व्यथिताः प्रयाताः केचिद्भयार्ता
भुवि शेरते स्म ॥ २७ ॥ तमद्रिशृंगप्रतिमं किरीटिनं स्पृशंतमादित्यमिवात्मतेजसा ॥ वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयार्दिता दुद्
विरिपतत्स्ततः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ राम· ॥१६७॥

त्वं ॥ २७ ॥ २८ ॥ आत्मतेजसा आदित्यं स्पृशंतमिव तत्तत्सदृशमितिपावत्त ॥ २८ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

इति षष्टितमः सर्गः ॥ ६ ॥ ततो रामस्ततो दिव्यो कदृष्ट्वा मेकाञ्चनं परमं पुरा ब्रह्माकाशं क्रमममां नारायणाभिवपर्वताकारदर्शनं तं राक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा धनुरादाय किरीटि
नं महाकायं कुंभकर्णं ददर्शेति संबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ कांचनमयं पांगदहस्तं परमभूषणं अतएव सतोयांबुदोमेघस्तत्सदृशं ॥ ३ ॥ ४ ॥ हरिलोचनः कपिलनेत्रः हरिर्नीमक

इति सा पु च शि त मः स र्गः ॥ ६१ ॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ किरीटिनं महाकायं कुंभकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा
राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनं ॥ क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं प्रभुं ॥ २ ॥ सतोयांबुदसंकाशं कांचनांगदभूषणं ॥ दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्रा
व वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्द्धमानं च राक्षसं ॥ सविस्मयमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥ कोसौ पर्वतसंका
शः किरीटी हरिलोचनः ॥ लंकायां दृश्यते वीरः सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥ पृथिव्याः केतुभूतोसौ महानेकोत्र दृश्यते ॥ यं दृष्ट्वा वानराः
सर्वे विद्रवंति ततस्ततः ॥ ६ ॥ आचक्ष्व सुमहान्कोसौ राक्षसो यदि वासुरः ॥ न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥ स पृष्टो राजपु
त्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः ॥ सो
ष विश्रवसः पुत्रः कुंभकर्णः प्रतापवान् ॥ एतस्य प्रमाणेन समो राक्षसो न विद्यते ॥ ९ ॥ एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजंगाः
पिशिताशना श्च गंधर्वविद्याधरकिंनराश्च सहस्रशो राघव संप्रभग्नाः ॥ १० ॥ ॥ ॥

पिलेत्रिषिस्सम रः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ २ ॥ संभ्रमयाश्राभत्स्यं गेतेत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ मोहिताः संभ्रान्ताः ॥११॥ महत्स्वापि तेजस्वी स्वभावेन बलवान् नतु वरमदानेनैतत्सर्वं ॥ अन्येषां रावणादीनां ॥१२॥ महत्स्वापि विलसत्कृत्पारस्पति रावेनैतादृशा ॥१३॥
॥१६८॥ १४ ॥ १५ ॥ नानघमानस्य ॥ अतिप्रपेनस्वदज्ञं ॥ भूमिर्भूयो वित्रसे ॥ उत्पातैर्नरभीतामृत्य ॥१६॥ निसृष्य उत्ताव ॥१७॥ विजृम्भा लहधिरम्वर्वा हे

प्रच्छपाणिं विरूपाक्षं कुंभकर्णं महाबलं ॥ हेतुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोपममिति मोहिताः ॥११॥ महत्स्वाभावस्तेजस्वी कुं
भकर्णो महाबलः ॥ अन्येषां राक्षसानां तु वरदानकृतं बलं ॥१२॥ एतेन जातमात्रेण क्षुधार्त्तेन महात्मना ॥ भक्षितानि सहस्रा
णि सत्वानां सुबहून्यपि ॥१३॥ ते भक्ष्यमाणा भूतानि प्रजाभयविपीडिताः ॥ यांति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥१४॥
स कुंभकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ॥ स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥१५॥ तस्य नान
द्यमानस्य कुंभकर्णस्य रक्षसः ॥ श्रुत्वा निनादं वित्रस्ता भूयो भूमिर्वित्रसे ॥१६॥ ततः कोपान्महेन्द्रस्य कुंभकर्णो महाबलः ॥ वि
कृष्यैरावताद्दंतं जघानोरसि वासवं ॥१७॥ कुंभकर्णो महाराजो विजज्वाल सवासवः ॥ ततो विषेदुः सहसा देवगंधर्वदानवाः ॥१८॥
प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः ॥ कुंभकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥१९॥ ॥ ॥

न्वीला व्याप्तसर्वमस्तं ॥१८॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ रा॰म॰
॥१६८॥

क्षौ एतन्मं प्रपंचयति प्रजानामित्याह ॥२०॥ निःप्रशः प्रतिदिनं ॥२१॥ वासवस्येति प्राधान्यादुक्तं रक्षांस्याचाहयामास गाम्पत्नील क्ष्मीभिमंत्रोत्तरोजुहावेसर्पः ॥२२॥
आप्रवलोजाजविहिंभ्रमः ॥ परमसंभ्रान्तेरतिपावकः ॥१३॥ यो लभेतेन विवस्वतासान्तस्मात्त्वमद्यप्रभृतिमृतकल्पः शापविप्लतह्यस्तु नीचोपंथायः स्वसवर्णाएपनेकामिदेवदेव

प्रजानां भक्षणं चैव देवानां चापि धर्षणं ॥ आश्रमध्वंसनं चापि परतो भृशं ॥ २०॥ एवं प्रजापतिस्त्वेष भक्ष्यपि प्यति निःसंशः ॥ आवि
रेशी वकालेन शल्यो लोको भविष्यति ॥ २१॥ वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ रक्षांस्याचाहयामास कुंभकर्णाद्दर्शिह ॥ २२॥
कुंभकर्णसमीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः ॥ कुंभकर्णमथाभ्यवलः स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २३॥ ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि
निर्मितः ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २४॥ ब्रह्मणाभिशप्तस्तु निपपात ततः प्रभो ॥ ततः परमसंभ्रान्तो रावण
वाक्यमब्रवीत् ॥ २५॥

ममेप्सितं । एवमभिहितस्तेजोकां प्रहृष्टस्तेद्विवौकसरस्रतिप्रपश्चर्णावंतरं मार्यनालस्थवद्ववार्षिकनिद्रासमनंतरकालमभावीत्यव
गंतव्यं ॥ अद्यप्रभृतिमृतकल्पः शयिष्यसरतिप्रासस्यतपश्चापोषसंभावात् ॥ २४॥ परमसंभ्रान्तो नित्ययः ॥ २५॥

पु॰ प्रवृद्धः समवर्धित सकांचन ॥ कांचनफलकोवृक्षः फलकालेकांचनहस्तफलप्राप्तिः कालेनिकृत्यतेछिद्यते ॥ साक्षात्त्वकंतस्माम्मेवंशशुंनप्राप्यं ॥ २६ ॥ पुनरपिलवणात्र्प्र
॥१६२॥ हनमिथ्येति अजातोपंलवप्रपत्स्येवनसंशयः अस्पशापनेनयाजागरेकालनिषमस्तुक्तिपतां ॥ २७ ॥ पूणमासोलवेपंपशापितानततोस्मनंजागरणंत्वेकोहमेवसस्तस्मात्

विवृद्धः कांचनोवृक्षः फलकाले निकृत्यते ॥ नचमांलवकं प्राप्यमेवं शशंसप्रजापते ॥ २६ ॥ नमिथ्यावचनं स्यात्तु तस्य शप्तस्य संशयः ॥ कालस्तु क्षिपतामस्य शापेजागरेतया ॥ २७ ॥ एवमस्यवचः श्रुत्वा लवपर्णीदमब्रवीत ॥ शापिताहं वयमासाचैका हेनागरिष्यति ॥ २८ ॥ एकेनाह्नात्वसौवीर चान्त्यमिंदुमुपस्थितः ॥ व्याप्नास्योभक्षपेयैश्चकानसंत्रक्रुद्धस्वपावकः ॥ २९ ॥ ततो सौख्यसनमापन्नः कुंभकर्णोमवोधयत ॥ तस्मादेकममीतोहिजागर्त्तिमनिएवतः ॥ ३० ॥

तेकापैरितिशेषः अजस्वेदलोकजयाधारावणस्यकुंभकर्णोनसहगमनेमयमद्दिनेमधुपरेवासउज्जोद्दित्तीपदिवसेकैलासेत्जीपदिवसेएहस्तुकर्णेनपडदुप्रसंगेत्र
नेकदिनमपिजागरणंभवतीपते ॥ २९ ॥ एकाहंजागरिष्यतीत्युक्तं ॥ विषदयतिएकेनेति ॥ २९ ॥ इदानीतस्माकालेवोधनानिमित्तमाहसौमाविति ॥ ३० ॥ राम॰ ॥१६२॥

शिबिरात् स्वगृहात् ॥ भस्मयन् हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ भस्मसात्कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ऊर्जाम : इच्छति । कुंभकर्णमिति ॥ ३२ ॥ विभीषणस्तत्ररमाह उच्यतामिति । समुच्छ्रि
तं एव तोत्र मायया विभीषिकादीनि भित्तिकिंचिद्यंत्रमात्रमनतो न किंचिदेतद् इति स्थितवानराउच्यंतां ॥ इति विज्ञापहरयः रहएतस्मिन्विषये निर्भयाभविष्यंति ॥ ३३ ॥

स एष निर्गतो वीरः शिबिराद्भीमविक्रमः ॥ वानरान्भृशसंक्रुद्धो भस्मयन्परिधावति ॥ ३१ ॥ कुंभकर्णसमीक्ष्यैव हरयोद्य प्रदुद्रु
वुः ॥ कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यंति वानराः ॥ ३२ ॥ उच्यंतां वानराः सर्वे यंत्रमेतत्समुच्छ्रितं ॥ इति विज्ञाय हरयो भविष्यंतीह निर्भयाः
॥ ३३ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत्सुमुखोद्गतं ॥ उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३४ ॥ गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठ
स्व पावके ॥ द्वाराण्यादाय लंकायाश्चर्याश्चाप्यथ संक्रमान् ॥ ३५ ॥ शैलशृंगाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहरन् ॥ तिष्ठंतु वानराः
सर्वे सायुधाः शैलपाणयः ॥ ३६ ॥ राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ॥ शशास वानरानीकं यथावत्कपिकुंजरः ॥ ३७ ॥ ततो
गवाक्षः शरभो हनुमानंगदस्तथा ॥ शैलशृंगाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३८ ॥ ॥

हेतुमत् युक्तिमत् ॥ सुमुखोद्गतं वानराणां कल्याणसौमुख्यसंपादनायोद्गतमुपदिष्टं वचः राघवः श्रुत्वा नीलं प्रति वाक्यमुवाच ॥ ३४ ॥ यथा सर्वद्वारनिरोधे
क्षिप्रं त्वं गच्छेति ॥ ३५ ॥ शैलशृंगादीन् उपहरन् ॥ उपसंहरतः संचिन्वंतो भवंतु तिष्ठंतु इति शेषः ॥ ३६ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥

पु॰ ॥१८०॥

रामवाक्यं श्रुत्वा इमात्रमित्येवं तत्पश्चात् उपश्रुत्य जितकाशिनो निर्मथाहरुपः परवाहिनी ॥ वृक्षैः पुरीपरिसरक्षणान् समसेनां प्राद्रवैरर्दयन् ॥३२॥ शैलो घनदीप्तहस्तं उ घनशैल दीप्तहस्तं हरीणां समग्रं तदनीकं रराज किमिव गिरेः समीपानुगतं महदुग्रं महाम्भोधरजालमिव ॥४॥ इत्येकषष्टितमः सर्गः

रामवाक्यमुपश्रुत्य महारूपो जितकाशिनः ॥ पादपैर्हृपन्वीरा वानराः परवाहिनीं ॥३२॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलो घनदीप्तहस्तं ॥ गिरेः समीपानुगतं पयोदवृन्दं महन्महाम्भोधरजालमुग्रं ॥४॥ इत्यार्षे रा॰ सु॰ एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥ स तु राक्षस शार्दूलो निद्रामदसमाकुलः ॥ राजमार्गस्थि प्राज्ञं हृष्टं पपौ विपुलविक्रमः ॥१॥ राक्षसानां महेलेषु वक्तः परमदुर्जयः ॥ गृहेभ्यः पुष्पवर्षं लाकीर्य माराक्षसदर्पपो ॥२॥ सहेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनं ॥ ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनं ॥३॥ स ततः प्याससपर्वाभ्रजालमं विप्रपरक्षोधिपतेर्निवेशनं ॥ ददर्श दूरे ग्रजमासनस्थं स्वपभुवं शाक्रइवासनस्थ ॥४॥ ॥ना२

६१ ॥ निद्रामदसमाकुलः निद्रापाथ्याकालोचितत्वेन वर्त्तमानपानमदेन मद्यपानकृतेन च समाकुलो यस्मिन् ॥१॥ गृहेभ्यः तहहवज्जिद्विहलतेभ्यो निर्गतेने तिशेषः ॥२॥ भानुभिः सर्पदिक्षिशोभाभास्वरं दर्शनं यस्य तत् ॥ रत्नेषु सर्पदिक्षिरणसंबंधादक्षि कार्यं जो वत्वं गृहस्येति भावः ॥३॥ दूरे कक्षान्तरप्रदेशे ददर्श उत्तमपु व्यकस्यत्वादिति भावः ॥४॥ राम॰ ॥१८०॥

श्रीः
॥१३५॥

११ योत्स्यतोऽद्य विमर्षर्थं ॥ १२ ॥ पाशान्निष्ठितान् स्थितौ ॥ राजानौ विबभासमानाविमर्षर्थं ॥ १३ ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा वीरौ विरेजतुर्वरं लक्ष्मणो मम पश्य त्वन्मात्रुसमवह्नि विमर्षय ॥ १५
सशापस्य प्रगमसंशपस्य ॥ १६ ॥ नरेन्द्रा हनिष्कला स्त्रिये राघवा इन्द्रजित्रमश्रुक्तैः संग्रामे मम गिरिश्वर्गाजी वितमात्र न नेनिष्फला संचरन्ताः स्वतु तस्मात्स्य शरा

नरेन्द्रप्रिये पंडित स्वलागवलास्य निशाचराः ॥ इत्युक्त्वा निवेदयामासुः पर्यावद्वाक्ये कोविदाः ॥ १७ ॥ यौ तावविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निवद्धौ शरबन्धेन निष्कृष्टौ मुमोचतुः ॥ १८ ॥ विमुक्तौ शरबन्धेन दृश्येते नौ रामजिरेषा शानिवगजौ स्थितावग जेन्द्र समविक्रमौ ॥ १३ ॥ श्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विवर्णवदनोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः ॥ अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५ ॥ तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलं ॥ १६ ॥ निष्फलाः खलु संवृत्ताः शरा वासुकितेजसः ॥ आदत्तं यैस्तु संग्रामे रिपूणां मम जीवितं ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निश्वसन्नुरगो यथा ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसं ॥ १८ ॥ बलेन महता युक्तो रक्षसां भीमविक्रमः ॥ त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता ॥ परिक्रम्य ततः शी

घ्रं निर्जगाम नृपालयात् ॥ २० ॥ राम
॥१३५॥

वस्यामितार्थः ॥ १९ ॥ १८ ॥ १२ ॥ परिक्रम्य रावणं परिक्षिणीकृत्य ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१५४१

॥५॥ कस्मात्समभिविगाह्य द्वारणीतीर्त्वा ॥६॥ उपस्थितं प्राप्तं ॥७॥ हतं मया कर्त्तव्यं किमिति चाब्रवीत् पुनः स एव रोषमुदितः ॥ उत्पन्नत्रासमनार्दस्य पपरिष्वजे जिसंवृधः
मुदितो त्सत्से जिसंधिरार्षः ॥५॥२॥११ तदेव दर्शयति किमर्थमिति ॥ आहतस्य पत्वं हत्वा प्रेतो भविष्यति मया निहन्तहतिरोषः ॥११ रोषेणोबत्स परिवृत्ताभ्यामुपलक्षि

भ्रातुः सभवनं गच्छन् राक्षसगणसमन्वितः ॥ कुंभकर्णः पदन्यासैः कंपयन्मेदिनीं ॥५॥ सोभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिविगाह्य
च ॥ ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुं ॥६॥ अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुंभकर्णमुपस्थितं ॥ तूर्णमुत्थाय संहृष्टः संनिकर्षमुपान
यत् ॥७॥ अथासीनस्य पर्यंके कुंभकर्णो महाबलः ॥ भ्रातुर्ववंदे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ पुनस्समुदितोत्यंतरावणः प
रिषस्वजे ॥८॥ स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनंदितः ॥ कुंभकर्णः शुभं दिव्यं प्रपेदे वरमासनं ॥९॥ स तदासनमाश्रित्य कुंभक
र्णो महाबलः संरक्तनयनः क्रोधाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥१०॥ किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन्प्रबोधितः ॥ शंस कस्माद्भयं तेत्र को वा प
्रेतो भविष्यति ॥११॥ भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुंभकर्णमुपस्थितं ॥ रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥१२॥ अद्य ते सुमहान्
कालः शयानस्य महाबल ॥ सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयं ॥१३॥ एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली ॥ समुद्रं सब
लस्तीर्त्वा मूलं नः परिकृंतति ॥१४॥

ते कुंभकर्णमिदं वाक्यमब्रवीत् ॥१२॥ सुमहान् कालो गत इति शेषः ॥ मया संभ्रमं अपगमनं तंतरामिति भवः ॥१३॥
मूलं मूलबलं परिकृंतति बाधत इत्यर्थः ॥१४॥ ॥

पु०
॥१८१॥

स्व लंकायां स्वीय लंकाद्वीपे वानरैः कार्यं वंशकृतं वानरसमीपे कार्यं वत्स कृतं ॥१५॥ वानराणां क्षयं न पश्यामि तिष्ठतु स्वयं स्वहेम द्वीपे रक्षोभिर्जितः सर्वा त्रपिन दृश्यतं ॥१६॥ १७
१९ सर्वे क्षपितान्या शिताः कोशाः शेषपीणि पस्य तं मामभ्युपपद्य वारक्षत्रापस्व बालवृद्धावशेषिताम् इमां पुरीं च ॥ त्रापस्व हे महावाहो भ्रातुरर्थे सुदुष्करं कर्म कुरु ॥१९

हतं पश्य च लंकायां वनानि च ॥ सेतुनासस्त्वमागम्य वानरैः कार्यं वंशकृतं ॥१५॥ येराक्षसामुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि ॥ वानराणां
क्षयं पश्य हेतुं पश्यामि कदाचन ॥१६॥ न चापि वानराद्धेजितः शक्रः कदाचन ॥१७॥ तदेनं प्रमुखतस्त्रायस्वास्मान्महाबलः ॥ नाशय त्व
मिमान् शत्रून् पदर्थे बोधितो मया ॥१८॥ सर्वे क्षपितकोशं च स त्वमभ्यवपद्य मां ॥ त्रायस्वेमां पुरीं लंकां बालवृद्धावशेषितां ॥ भ्रातुरर्थे
महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करं ॥१९॥ मयैवं नोक्तपूर्वो हि भ्राता कश्चित्परंतप ॥ मय्यस्ति तु तव स्नेहः परां संभावना च मे ॥२०॥ देवासुरेषु
पु देवयुद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ ॥ त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ॥२१॥ तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमविक्रम ॥ न हि ते सर्वभू
तेषु दृश्यते सदृशो बली ॥२२॥ कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्राणमिवांधवप्रिय ॥ स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं शरद्घनं
पवनश्चोद्यतो महान् ॥२३॥ इत्यार्षे॰ वा॰ पु॰ हि॰ षष्टितमः सर्गः ॥६२॥

॥६२॥ सुं०

मा या कश्चिदपि भ्राता नैवमुक्तपूर्वः परां संभावनां कार्यसिद्धिमत्ता शामेव प्यस्तीति शेषः ॥२०॥ प्रतिव्यूह्य प्रतिभटत्वेन संपाद्य ॥२१॥ वीर्यमातिष्ठ वीर्यं प्रमय स्वं बल ॥२२
हे प्रियप्राण एतदुत्तमं हितं प्रियात्वं हे माधवयोः स्नेहाद्धर्ष कुरुष्व ॥ हे बांधवप्रिय स्वतेजसा सपत्नवाहिनीं व्यपप शरद्घनं महान्उद्यतः पवन इव ॥२३॥ इति द्विषष्टितमः

राम०
॥१८१॥

प्रजहास चेति । विभीषणप्रमाणस्य सर्वस्य फलं प्राप्तमिति हासः ॥ १ ॥ नु देवाभिर्नीपदर्शीपति दृष्ट इति । पुरा मन्त्रविनिर्णये विभीषणादिभिर्मन्त्रविचारकाले हितेषु हितवाक्ये-
ष्वनभियुक्तेनाश्रद्दधानेन त्वया सोऽयं दोषस्त्वया आसादितः यो मया विभीषणेन च दृष्टः सर्वनाशमासीत्फलस्यार्थः ॥ २ ॥ पापस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः फ-
लं त्वां शीघ्रमभ्युपेतं मासे अत्रेत्यन्वयः पापपरिपाके हि एवं फलमभ्युपेतं प्रतिमायात ॥ अत्रोदाहरणमाह निरयेष्विति ॥ दुष्कृतकर्मणः कृतवतो मार्गे महापातकि-

तस्य राक्षसराजस्य निशाम्य परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णो बभाषेऽथ वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥ दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा मन्त्रविनि-
र्णये ॥ हितेष्वनभियुक्तेन सोऽयमासादितस्त्वया ॥ २ ॥ शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः ॥ निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥ प्र-
थमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४ ॥ यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ॥
पूर्वं चोत्तरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥

नः पापाः निरयेष्वेव पतनं यथा प्राप्नुवन्तीति तद्वत् । स्वकरेण परिहार्यत्वमभ्युपेते ॥ ३ ॥ हे महाराज एतत्त्वया केवलं वीर्यदर्पेण नत्वस्य सीताहरणरूपं कार्यं प्रथममचिन्तितं
साध्वसाध्वेवेति न विचारितम् ॥ अनुबन्धो नाम अनुबन्धो दोषः सादोऽपि न विचारितः दोषः सादोऽनुबन्धः स्यादित्यमरः ॥ ४ ॥ पूर्वकार्याणि पूर्वकर्तव्यकार्याणि पश्चात्कुर्यात्तथोत्त-
रकार्याणि च पूर्वं स नयानयौ नीत्यनीती न वेद ॥ अत्र च एवं कार्यविचारः पश्चात्कार्यं सीताहरणं ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ ॥९८२॥ देशकालवैपरीत्येन न्यूनत्वमकर्मणो दोषं दर्शयति देशकालेति। उचितदेशकालरहितानि विपरीतदेशकालयुक्तानि क्रियमाणानि कर्माणि अनयने बलात् बधानेषु विपरीत्व
दुष्यंतीति मतिकुलकर्ममिसूत्वा विरुद्धफलानि भवंतीत्यर्थः। अनयनेषु संकेतेषु शेषहवींषीव॥ ६॥ देशकालविरोधे फलवैपरीत्यमुक्त्वा इदानीं तदविरोधे सिद्धि
माह त्रयाणामिति सचिवैर्मंत्रिभिः सह समये निश्चयं कृत्वा त्रयाणां मंत्रमयमध्यमाधमभेदेन त्रिविधानां कर्मणां तत्रात्मोपचयपूर्वापचयसमे भेद समये क्रियमा
णां हेतुपयोगियानमुत्तमं कर्म॥ आत्मपरयोर्बलसाम्ये क्रियमाणं संधानं मध्यमं कर्म परोदयात्मग्लानिसमये क्रियमाणं दानं हठवसमाश्रयणमधमं कर्म एतास्त्र

देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत्॥ क्रियमाणानि दुष्यंति हवींष्यप्रयतेष्विव॥ ६॥ त्रयाणां
पंचधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यति॥ सचिवैः समयं कृत्वा स सम्यक् पृथिवीं नयेत्॥ ७॥ यथागमं च यो राजा स
मयं विचिकीर्षति॥ उध्यते स सचिवांश्चापि सुहृदश्चानुपश्यति॥ ८॥ ॥

त्रिदैवषकर्मणां पंचधा योगं॥ कर्मणामारंभोपायः॥ १॥ पुरुषद्रव्यसंपत्॥ २॥ देशकालविभागः॥ ३॥ विपत्तिप्रतीकारः॥ ४॥ कार्यसिद्धिश्चेति पंचविधं संबं
धं यः प्रपश्यति। स सम्यक् पृथिवीं नेता धीमान् भवतीत्यर्थः॥ ७॥ एवं वर्तमानस्य प्रथममेव बुद्धिसिद्धिः फलमित्याह यथागममिति यो राजा यथागमे यथानी
तिशास्त्रं समयं कार्यं निर्णयं विचिकीर्षति॥ कर्तुमिच्छति। स सचिवांश्च उध्यते सचिववर्गस्तान् गुणदोषानुज्ञानानि सुहृदश्चानुपश्यति अयमसुहृद् यदि हितवक्ता अयमप्रभोः एन॰
सुखमात्रजननेच्छया वदति। न सुहृदित्यनुपश्यति कार्यवशेन विचारयति स बुध्यते॥ कर्तव्याकर्तव्यविवेकबुद्धिमाप्नोति॥ ८॥ ॥९८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ पुरुषेहिफलेव्रतपार्थ्यमितिद्विस्त्राह धर्ममिति । हि स्वार्थकाले विहितं पूर्वाह्नमध्याह्नसायाह्नकाले धर्ममर्थं च कामं च मन्येत केवलं शेषो भजते युवराजादि स्त्री
णो हे ह्यानिवा मातः कालविहितं धर्मं मध्याह्नविहितमर्थं च मातः काले भजते मध्याह्नविहितमर्थं मातः कालविहितं धर्मं च मध्याह्ने भजते सायंकालविहितं धर्मं म
ध्याह्नविहितमर्थं च सायंकाले भजते सर्वान्वा सायंकालविहितकामं प्रातर्मध्याह्नविहितौ धर्मार्थौ च सायंकाले अवशेषं भजते कालव्यत्यये तु ॥ ८ ॥ अथ प्र
र्ववित् हेका मैमासे धर्मार्थयोर्मध्ये अवशेषं रत्याह त्रिविधमिति । त्रिषु चैतेषु धर्मार्थमिश्रकामेषु पूर्वः पूर्वः श्रेष्ठ धर्मः पर्व अनुतत्त्वानाववक्ष्यते । आचार्यलिङ्गजानातित

धर्ममर्थं हि कामं वा सर्वान्वा रक्षसां पते । भजते पूरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥ त्रिषु चैतेषु पूर्वः श्रेष्ठः स्मृतो नान्येन वक्ष्यते
ते । राजा वा राजपुत्रो वा सर्वं यत्तत्स्म वृद्धः स्मृतः ॥ १० ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमं योगं चासत्सु श्रेष्ठ ताभौ च नयानयौ
॥ ११ ॥ काले धर्मार्थकामान्यः संमन्त्र्य सचिवैः सह निषेवेतात्मवान् राजा न स व्यसनमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ हितानुबन्धमालोच्य का
र्यं कार्यमिहात्मनः राजा सर्वार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैर्बुद्धिजीवि

स्य वृद्धः स्मृतः सार्थमित्यर्थः ॥ १० ॥ उपप्रदानमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं । उपप्रदानं
सान्त्वं सामभेदं काले तत्तदुचितकाले विक्रमं दण्डं च योगं उक्तपञ्चविधं प्रयोगसाधनं सेपास्ततावभौ नयानयौ प्रसिद्धौ प्रयोगाप्रयोगकालौ धर्मादीन्स्वकाले
सचिवैः सह संमन्त्र्य आत्मवान् जितेन्द्रियो भजते निषेवते अनुतिष्ठति स व्यसनं नाप्नुयात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ यो राजा सर्वार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः सह आत्मनः कार्याका
र्यं मालोच्य कर्तव्याकर्तव्यं विचार्य हितानुबन्ध शुभोदर्कफलं निषेवेत स जीवनीति शेषः ॥ १२ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रसा नीतिमुत्क्रमान वक्तुं वा ऽस्मभि ध्यायनीति वा ऽऽर्येमे त्रिवाक्यमपि न पथ्याह्यमित्याह अनभिज्ञायेमादिना शास्त्रार्थाननभिज्ञाय पुरुषाः पशुबुद्धयः प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति तावेषु पुरुषाः
पशुवद्बुद्धयो ऽज्ञा मंत्रेषु राजकार्यविचारेष्वभ्यंतरीकृताः मंत्रापितत्वेन कृता प्रागल्भ्यात्प्राप्तव्यं च नामात्रेणामप्यपीदं वक्तुमिच्छन्ति तदुक्तमागत किंचिद्बुद्धौ नास्त्यर्थः ॥१४
अशास्त्रविदुषामिति तस्य व्याख्यानमर्थशास्त्रानभिज्ञानामिति॥ अपापि विपुलो ऽभिप्राये केवलं हठात् देवेच्छतो वचनं न कार्यमित्यन्वयः॥१५॥ एतामिमंत्रकालेऽभिवि

अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान् पुरुषाः पशुबुद्धयः प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥१४॥ अशास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः ॥ अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छतां ॥१५॥ अहितं च हिताकारं धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः अवेक्ष्य मन्त्रबाह्या स्ते कर्तव्याः कृत्यदूषकाः ॥१६॥ विनाशयेयुर्भर्तारमसहायाः शत्रुभिर्वृताः विपरीतानि कृत्यानि कारयेयुश्च मन्त्रिणः ॥१७॥ तान् भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये ॥ व्यवहारे राजजानीयात्सचिवानुपसंहितान् ॥१८॥

निर्णयकरणे॥ सर्वथा कार्यमित्याह॥ अहितं चेति॥ धार्ष्ट्यात् साहसात् ये जल्पन्ति ते मंत्रबाह्या अवश्यं कर्तव्याः ॥१६॥ विनाशयेत इति॥ केचन दुर्मंत्रिणो म
न्त्रिणो ऽसहायाः शत्रुभिर्वृताः भर्तारं नाशयेयुः विपरीतानि कृत्यानि कारयन्ति केचित् सुमन्त्रिणो दुर्मंत्रिफलभर्तृनाशपर्यन्तो ऽतः सर्वज्ञैः स्वशत्रुभिः सहिताः
रक्षणं कुर्वन्तीति शेषः ॥१७॥ सुमन्त्रिदुर्मन्त्रिनिर्णयः कथं तत्राह॥ तानिति मन्त्रनिर्णये चिकीर्षिते तान् मित्रसंकाशान् मित्रान् उपसंहितान् उ
त्कोचादिना शत्रुवशीकृतान् सचिवान् संकाशान् व्यवहारेणाभिमुख्येनोपलक्षणादि राजा जानीयात् ॥१८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

दृढप्रत्ययकार्यविषयेऽहत्यानि ॥ उपसंहितमंत्रिभेदितानि कार्याणि सहसा त्वविचारेण नश्यन्तः कुर्वन्न प्रपलस्य आपातमात्रजनकवचनसंतप्तस्यान्तः खंडश्रमेण न्नवं
प्रपद्यंते द्विजाः पक्षिणः क्रौंचस्य स्कंदशाक्तिविदारितक्रौंचाख्यपर्वतस्य त्वमिवांध्रमिव ॥ १९ ॥ अवज्ञाय ॥ अवमन्यस्यानाद्दूतजपदस्य अवरोप्यते निवर्त्यते ॥ २० ॥ सर्व
तेऽपि पथं दोदर्प्यामेऽनुजेन विभीषणेन च पटुतं देववशात् पनो हितं त्वं तु पथ्यं च्छसि तथा कुरुष्वेति निजतया दितिभावः ॥ २१ ॥ कुहंसस्त्रकुरी कुर्वे अवं चके एतत्सुवा

चपलस्येह लब्धानि सहसान प्रधावतः ॥ क्षिप्रमस्येव पद्यंते क्रौंचस्येव द्विजाः ॥ १९ ॥ यो हि शत्रुमवज्ञाय आत्मानं नाभिरक्षति ॥ आ
वाप्नोति हि सोऽनर्थान् रस्यानाच्च अवरोप्यते ॥ २० ॥ पदुक्तमिह ते पूर्वमपि प्रीतेनानुजेन च ॥ न देवनो हितं वाक्यं पदिच्छसि तथा कुरु ॥ २१ ॥
एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवः कुंभकर्णेन भाषितः ॥ भ्रुकुटिं चैव संचक्रे कुरुद्धश्चैनमुवाच ह ॥ २२ ॥ मामेवं गुरुवाचार्यः किं मां त्वमनुशास
सि ॥ किमेवं वाक्श्रमं कृत्वा कालेऽप्युक्तं विधीयतां ॥ २३ ॥

चकेसचवप ॥ २२ ॥ हे कुंभकर्ण त्वं मान्यो वृद्धमानार्हः ॥ आचार्यः आचारमेव वर्त्तको गुरुरिव मामनुशाससि ॥ एवं वचनं न वाच्यमिति भावः ॥ एवमुक्तप्रकारेण वा
कुश्रममहत्याम्यासेव फलं वाचमुक्ता किं फलं नीतिकालसातीतत्वादिति भावः ॥ कालेन प्राप्तानीतकाले निमित्तमुक्तं सद्धदेवं तद्विधीयतां क्रियतां ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ पंकुंभकरोतिक्रन्दोवमंगी हलत्पोत्रमाह ॥ विश्रमादिति विश्रमाद्विपरीतज्ञानात चिन्नमोहात ॥ अज्ञानात बलवीर्यभयेणाश्रयणोभयाद्वेणावा पत्कार्यंनाभिप्रवृत्तं न हतं
तस्मात्पुनः कृपाऽऽरब्धानीमतीतकालेच्युर्थेसर्वथः ॥ २४ ॥ यदेवमतोऽस्मिन्निति गतेऽनुगतमेव न च नापास्यजीतिभावः अपनयमं अनीतिजं ॥ विक्रमेणात्वीयेन २५
यदि मे मयि स्नेहोऽस्ति विक्रमं ॥ पराक्रमं तावत्क्रमितिशेषः ॥ यदि चाधिगच्छसि ॥ यदि वा राजकार्यमुद्दिश्यानुष्ठानस्यं नैहृदि कार्यतममेमतं ॥ अतिशयेनानुष्ठातु

विश्रमाच्छिन्नमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा ॥ नाभिपन्नेऽधरेदानीं त्वयाप्तस्सघनः कृपाः ॥ २४ ॥ अस्मिन्काले तु पथुकं नदिदानी
विधीयतां ॥ गतं तत्रानुयोगांश्च तिगतं तु गतमेव हि ॥ समापन्नपजं दोषं विक्रमेण समीकुरु ॥ २५ ॥ यदि त्वच्चास्मि मे स्नेहो विक्रमं वाधि
गच्छसि ॥ यदि वा कार्यमेतन्ने हृदि कार्यतमं मतं ॥ २६ ॥ स सुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्युपपद्यते ॥ स बंधुर्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते
॥ २७ ॥

ं समतं तत्राउ हं कुविति संबंधः ॥ २६ ॥ किंच यदि सुहृत्त्वं तदा वश्यमेवेदं कार्यमित्याह ॥ स इति ॥ विपन्नार्थं ॥ विनष्टसर्वकार्यं ॥ अतएव दीनं मलिनसत्त्वं अ
भ्युपपद्यते ॥ अनुगृह्णाति स एव सुहृत् ॥ बंधुत्वं त्वेनेदेवाप्यमित्याह ॥ सबंधुरिति योऽपनीतेषु अनीतिमत्सु साहाय्यायोपभवति स एव बंधुः ॥ २७ ॥ २७

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

धीरदारुणां पृष्ठिते कर्तव्यं तर्हि किं कुर्विति स क्रोधे पृष्टः कृत्वं ॥ समुद्रघोषो विपत्त्यार्थमित्य क्रोधे दारुणात्वं ॥ २८ ॥ २९ ॥ तेत्यपासंतापस्य प्रयमाप्य अलं संतापो न कर्तव्यः स्वर्पः स्व
स्थः स्वर्गस्थस्य समर्पितं ॥ ३० ॥ एतदैर्यं पत्युर्नैव त्रिमितं ॥ ३१ ॥ न चिहितं किमित्युक्तमित्यत्राह ॥ अवश्यमिति सर्वावस्थासु रोग हर्षादि सर्वावस्थासु स्थितं त्वां प्रतीति

तमथैनं खुवाणां सखच्चनं धीरदारुणां ॥ हृष्टोपमिति विज्ञाय शनैस्स क्षामुवाच ह ॥ २७ ॥ नमतीव समालक्ष्य भ्रातरं स भिनेदि
७२ र्पं भक्तरोः शनैर्वाक्यं वभाषे परिसान्त्वयन् ॥ २८ ॥ अलं रोषसत्वजेंद्र संतापमुपपद्यसे ॥ एवं च संप्राप्तमप्रसस्यस्य भवितुमर्हति ॥ २
नैतन्मनसि कर्तव्यं समप्रज्ञो वनितापार्थिव ॥ तमहं नाशयिष्यामि पन्नगं पुरिव पक्षिराट् ॥ ३१ ॥ अवश्यं च हितं वाच्यं सर्वावस्थासु तेन्म
या ॥ चं वधं भ्रातुरभिहितं भ्रातरत्वहं ह्यद्यपार्थिव ॥ ३२ ॥ सह शत्रुं पत्नकाले स्मिन् रक्तं तु हि त्रिष्वेवं च पुनः प्राज्ञानां कदनं प्रपश्य क्रियमाणं
नृपारीणां ॥ ३३ ॥ अथ पप्रप्रमहावाहो मयासमरमूर्धनि ॥ हतेन मे सहभ्रात्रा द्रष्टुं वंशी हीवाहिनी ॥ ३४ ॥ अवधारणमाशिरोरुहश्रावयानी
तेरनागिरान ॥ मुखी भव महावाहो सीतां मन्युं तदुःखिता ॥ ३५ ॥ अवधारण मम पश्य त्रुनिधनं सम हनत्प्रियं ॥ लंकापरिलक्ष्माः सर्वेणेते नि
हतं वांधवा ॥ ३६ ॥ अवशो कपरीतानां स्त्रवंधु वधकारणात् ॥ पात्रोर्ड थिविना प्रोन करोम्य प्रमार्जनं ॥ ३७ ॥ अद्य पर्वतसंकाशमसुरपं
मिव ततो पदं ॥ विकीर्ण पराक्रमस्य प्रपश्य समरे त्वयी विंशो णितजो क्षितं ॥ ३८ ॥ ॥

शेषः ॥ ३२ ॥ यन्मम पराक्रमस्य सह शत्रु अस्मिन्काले च त्रिष्वेवं खना कुर्व योग्यं तन्मया क्रियमाणं शत्रूणां कदनं प्रपश्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सत्पर्पमिव नोप
दमिति ॥ हविर्नक्रतया सत्पर्पकाशमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

दाशरथिं जिघांसुभिरस्माभिः परिरक्षितोपि कथं वधमुपैषि ॥ ३९ ॥ तथा हेतुर्गर्भितमाह ॥ मामिति मां निहत्य राजदुत्तरं किंचत्वां निहनिष्यति ॥ तत्र ममैव हन्तं तेनात्मशंकं अत्र
एवनाहमात्मनीति स्वविषये संतापं राम विषयभयं नागच्छेयं ॥ ४० ॥ इदानीमपि इदानीमेव युद्धाय व्यादिशं त्वं तु यूयं पीड्यानच प्रेषणीयाः ॥ ४१ ॥ अहमित्यर्द्धमेकं चार्द्धं

कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षितः ॥ जिघांसुभिर्दाशरथिं वधमेष्यसि दानव ॥ ३९ ॥ मां निहत्य किल त्वां हि निहनिष्यति राघवः ॥ नाहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥ कामं त्विदानीमपि मामादिशत्वं परंतप ॥ न यूयं प्रेषणीयस्ते प्रह्वा पातुल
विक्रम ॥ ४१ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबल ॥ ४२ ॥ यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ॥ तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ४३ ॥ गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभियाद्वै पुरंदरः ॥ ४४ ॥ अथवा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून् ॥ न मे प्रमुखे कश्चित्तस्यान्तु शक्रो जिजीविषुः ॥ ४५ ॥ नैव शक्त्या न गदया नासिना नैषुभिः शितैः ॥ हस्ताभ्यामेव संरब्धो हनिष्यामि सवज्रिणं ॥ ४६ ॥ यदि मे मुष्टिवेगं मे राघवो विषहिष्यति ततस्त्वास्यन्ति वा रोगा धाराः रुधिरं राघवस्य तु ॥ ४७ ॥ अचिरात्पिबिवा रोगा वा रुधिरं राघवस्य च ॥ लक्ष्मणस्य च पास्यामि चिरकालपिपासिताः ॥ ४८ ॥

॥ ४२ ॥ उक्तं विवरणोति यदि शक्र इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ मृद्नतः महतः प्रतिसुखे अग्रे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मे मुष्टिवेगं राघवो यदि सहिष्यति तदा राघवस्य धारा रोगा मे रुधिरं पास्यंति तत्सहनमेव तत्प्राणत्याग इति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तद्दूरं ॥ एवमागतद्धां अभिनिष्क्रम्य पत्तनो निर्गम्य पुष्पतः पंसं किं चिरेणाकिं विलंबेन विलंबो व्यायीत्स्पर्धि ॥ २२ ॥ एवमास्यात्तथा एवमाज्ञाह तद्ध्वासव
चनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ बहुबंधः प्राणा ख्याति द्विष्यति शोषः ॥ २३ ॥ गदादिभिन्नत्पलभित्ना ॥ २४ ॥ २५ ॥ समलं कृते तिरोधंज पो विशेषणं सुव

अभिनिष्क्रम्य तत्तूर्णं बलाध्यक्षमुवाच ह ॥ त्वरयस्व बलं शीघ्रं किं चिरेणापयस्यतः ॥ २२ ॥ धूम्राक्षस्य वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो व
लानुगः बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतं ॥ २३ ॥ ते बद्धघंटा बलिनो घोररूपा निशाचराः विनर्दमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्य
वारयन् ॥ २३ ॥ विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः ॥ गदाभिः पट्टिशैर्दंडैरायसैर्मुसलैरपि ॥ २४ ॥ परिघैर्भिंदिपालैश्च भ
ल्लैः प्रासैः सपाशकैः ॥ निर्ययू राक्षसा घोरा नर्दंतो जलदा यथा ॥ २५ ॥ रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलंकृतैः ॥ सुवर्ण
जालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २६ ॥ हयैः परमशीघ्रैश्च गजमदोत्कटैः ॥ निर्ययू राक्षसा व्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २७ ॥ वृकसिंह
मुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषितैः ॥ आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिस्वनः ॥ २८ ॥ स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः
प्रहसन् पश्चिमद्वारं हनूमान्यत्र यूथपः ॥ २९ ॥ रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनं ॥ प्रयांतं तु महाघोरं राक्षसं भीमदर्
शनं ॥ ३० ॥ अंतरिक्षगताः क्रूराः शकुनाः प्रत्यषेधयन् ॥ रथशीर्षे महाभीमो गृध्रश्च निपपात ह ॥ ३१ ॥

र्णजालविचित्रैः ते तत्कालं कारैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ परिघश्चमहानायवगुणे हतुमान्यत्रोध कालस्य तं दे व पश्चिमद्वार हनुमान्यो डंगिनीतं ॥ २९ ॥ ३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

४९ ॥ ५१ ॥ ५५ ॥ देवाद्रिम्योपि पदिमं पेन या पितवासाधाराणो वशोजयजेदातुमिच्छामि चद्रूपहेतवो देवाः पूर्द्धयोपि क्रुहेमहीतले शापिष्यंति दिवं पनर्नखान

चिंतयातत्पुसेराजन् त्रिमर्त्यमपि विष्ठति ॥ सोहं शत्रुविनाशाय तत्र निपातिमयतः ॥ ४९ ॥ सुचण्णमाद्रुपयो निहनिष्यामि ते
ऋगे। राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलं ॥ ५१ ॥ हनुमंतं च क्षोभ्र लंकापेन मदीपिता। हरौ स्वभस्म पिष्यामि संग्रोगैस्सव
स्थितान ॥ ५१ ॥ अमात्यान् मित्रतान् वहाल्लमहयशः पुदिचंदुदुपुराजनयदिचापि विभुपसुवः ॥ ५२ ॥ ततो हं नाशयिष्यामि
नैशंतमरुवांसुमान् ॥ अपि देवाशापिष्यंतेमपिक्रुहेमहीतले ॥ ५३ ॥ यमं च शमयिष्यामि स्त्रपिष्यामि पावकं ॥ स्वादिसंपा
तपिष्यामि सेनं स्वत्रैमहीतले ॥ ५४ ॥ शातक्रतुंवधिष्यामि पास्यामि वरुणालयं ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मे
दिनीं ॥ ५५ ॥ दीर्घकालमसमसरकुंभकर्णस्य विक्रमं ॥ अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः ॥ ५६ ॥ ननु त्रिदिवं त्रिदिवं
सर्वमाहारो मम रूपते ॥ ५७ ॥ वचनं ते दाशरथेः सुखावहं सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि ॥ निहत्य रामं सहलक्ष्मणेन खादामि
सर्वान् हरियूथमुख्यान् ॥ ५८ ॥ रमस्व काममपिव चाग्य वारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयदुःखं मयाद्य रामे गमिते यमक्षयं
चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे म वा॰ युद्धकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ता रमर्थं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वरुणालयेत्समुद्रं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ त्रिदिवं त्रिलोकीं आहारेण रूपते आहारपन्नयीसमिस्मयं ॥ ५८ ॥ सुखावहं उत्तमसुखे
कसमुखजनकसमवे ॥ ५९ ॥ इतित्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰ ॥५८॥

अथ मंत्रिभिः सह विचार्यैव रावणो न कार्यं तु त्वमिति अहमहाय रावणमादिश्य योत्स्यामीति च कुंभकर्णेन युक्ते तदुक्तमयं दूषयति महोदरस्तमाह ॥ तदुक्तमिति
अतिकायस्य कुंभकर्णस्य तत्रेनम्रकारेणोक्तं वचनं श्रुत्वा महोदर उवाच ॥१॥ हे कुंभकर्ण कुले महाकुले जातोपि धृष्टो बलिसत्वमाकृतदर्शनः सन् सर्व
त्र कृत्यं कर्तव्यं वेदितुं न शक्नोषि ॥२॥ न सर्वेदनयानयादित्यादिनाएवणो हे शेन कुंभकर्णात्कं दूषयति ॥ नहीति मादिप्रीकदर्पेन राजा नयानयौ ध्यचित
तु स्मात्तु स्वेन जानाति तेन किं तु जानाति एव ॥ त्वं तु कैशोरकाद्बाल्यात्केवलं धृष्टः सन् वक्तुमिच्छसि ॥३॥ एवं जाल सर्ववेत्तेत्याह ॥ स्थानमिति ॥ स्थानं व

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ॥ कुंभकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥१॥ कुंभकर्ण कुले जातो धृष्ट
प्राकृतदर्शनः ॥ अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुं ॥२॥ नहि राजा न जानीते कुंभकर्ण नयानयौ ॥ त्वं
तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥३॥ स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविधानवित् ॥ आत्मनश्च परे
षां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥४॥ यत्तु शक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना ॥ अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं बुधः ॥५॥

द्धिं क्षयं एवं हिंसेन यथा मासरूपेव स्यात् ॥ आत्मनो वृद्धिं परेषां हानिं च राजा बुध्यते ॥ किंच देशकालविधानवित् ॥ देशकालयोरुचितकर्तव्यवित्
४ ॥ लोके कापुरुषेणापि यत्कर्तुं शक्यं तादृशं कर्म विवेकी राजा कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ यत्तु शक्यमिति ॥ बलवता केवलशरीरबलेन विना
अनुपासितवृद्धेन प्राकृतबुद्धिनापि यत्कर्तुं शक्यं तादृशं कर्म को बुधो राजा कुर्यात् न कोपि ॥ ५ ॥

रा॰ ॥५८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एतावताभूयस्त्वेवै महाराजज्ञात्मेतच्चिंतितं मिविकुंभकर्णोक्तं दूषणं परिहर्तुं स्वयं त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठमित्यादिनाधर्म एव श्रेयो न लब्धकामस्तु हि लब्ध इति पठन्तं तेत्राह ॥ पापेष्विति पापेषु धर्मादीन् पृथगाश्रयान् धर्मादयः पापस्य विहृद्धानेकानुष्टेयान्प्रति ब्रवीषि तान् धर्मादीन् स्वभावेन अनवतो वदोर्द्वतेले स्वरोसामर्थ्यं नस्यास्ति ॥ ५ ॥ कुतस्तत्र सर्वस्य कोऽनुष्टेयत्वादेवेत्याह कर्मचैवेति सर्वेषां कारणानां सुखसाधनानां । धर्मार्थकामानां कर्मैव प्रयोजनं ॥ प्रयोजकमुत्पादकेन सक्तिः यस्य कस्यचन च पार्थो धर्मादिः एवमेकस्य रूप पत्नुसाध्यानां श्रेयः पापीयसां कर्मणां शुभाशुभव्यापाराणां फलमवैकस्मिन्नेव कर्त्तरि भवति एवं च विरुद्धयोरपि धर्मकामयोरेकोनुष्टेयत्वदर्शनाद्धर्म एवानुष्टेयो न लब्धो हि लब्धकाम इति त्वदुक्तमयुक्तमिति भावः ॥ ५ ॥ तत्र यद्रूपयत्नसाध्यं

पापेषु धर्मार्थकामोस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् ॥ अस्त्वेवाहं स्वभावेन न हि लक्षणमश्नितान् ॥ ६ ॥
कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजनं ॥ श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणां ॥ ७ ॥ मि
श्रेयसः फलावेव धर्मार्थौ वितराव पि ॥ स्वधर्मार्थयोः मासिंः फलं च मासवायिकं ॥ ८ ॥

ह्येप्येतेषु धर्मार्थयोः कामात्कश्चिद्विशेषो नास्तीत्याह निःश्रेयसेति ॥ धर्मार्थौ निःश्रेयसफलावेव सेतो कामनाविशेषणेन तत्रापि स्वर्गस्य स्वयफलावपि भवतः स्वत्र धर्मशब्देनार्थ निरपेक्षो जपध्यानादिः अर्थशब्देन चार्थसाध्यो यागदानादिः तेषां चित्तशुद्धिद्वारेण मोक्षसाधनत्वमस्तिकामस्तु न कदापि निःश्रेयसफल इति भावः ॥ तयोरेवमपि कामाद्विशेषमाह ॥ स्वधर्मार्थयोरितिनु यादिरूपे क्रियामध्ये वानित्य धर्मेण सेसति स्वधर्मार्थयोः प्रासौ भवतस्तयोश्च सतोः मासवायिकं विहितारम्भ्यन्के मसवायजमफलं यतः मासभवतीनत्वकाम्याकरणेमत्स वा यरतिभावे ॥ ८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

प्र.
॥२३॥

कीदृशं तत्फलं तत्राह ऐहलौकिकेति । इहलोके पश्वन्नचमवेकर्म्मसमफलं रहस्यमाद्याः । आदिरूपेण पापत्वनरकयातनादिरूपं निषेध्यते अनुभूयते एवं धर्मफलमपि
अथ कामस्यधर्मार्थयोर्वैलक्षण्यमाह कर्मणीति कर्मकाम्यं पशुपुत्रार्थमिष्टिस्विष्टिपर्वकर्माणि यत्ते नास्थितो भवति तत्रापि फलानि गृह्णाति तु विशिष्ट
अत्रापि हि प्राप्यभन्ते न तु धर्मार्थवत्कालान्तरे वा एवं च धर्मार्थकामाः । एकैकेनासेव्याः धर्मविरुद्धो यदि कामस्तदा सत्वत्यागविक्रमादिनासमाक्षेपः ॥९॥ अथ यद
मित्रिसंवधत्वाम्नरस्तुकं न तस्मिन्हात्तिजवेति । त्रयाणामेकानुष्ठेयत्वेमिदेहात्तिजनरदंकामरूपस्वरूपार्थसाधनेकार्य । कर्तव्योपेतया हृदिकसंनिविष्टे

ऐहलौकिकक्रियापाकेसंकर्मपुभिर्निर्दिश्यते ॥ कर्मण्यपि तत्कल्पानि लभन्ते कामसमास्थिताः ॥९॥ तत्रैकसमिदाज्याह
दिकोऽपमतेचनः शास्त्रोहि साह संयतस्यात्किमिवाज्यापनीयते ॥ १० ॥ एकस्यैवाभिधाने तु हेतुर्यः महत्तेजस्वया । तत्राप्य
नुपपन्ने तेव स्वामी यदशास्त्र ॥११॥

ते चनो स्माकं मे त्रिगांभ्मतमतमतेच वलवद्विषयेप्याप्नत्सोक्तवान् ॥ अतो एतिन्किंचिदचतुर्यमिस्मा
सुचनशास्त्रं । अथ साह समवर्तिरूपेमारान्कदोषमद्दो तिशास्त्रो हीति ॥ हिमसिद्ध्शास्त्रो साह सवलवतो वलाप्रवर्तिष्यमत्रैतदनुष्ठानेकिमिवापनीयते
कोपनक्र नकोपि ॥ उचितमेवकृतमित्यर्थः ॥१०॥ एवं त्वया स्तोविमृष्यकाणितापक्षमतिस्त्रिप्यकं भक्रणस्याभियाप्रसेनिस्येतिएकस्येति । ए
कस्यास्यहंपस्याभियानेपीहेतुः स्वपएकमहरूपः मकृतं उक्तस्तत्र यस्तदुपपन्न मउक्तं पत्त्राविस्तस्माध्यस्रहितत्तदभयतेवस्वामीत्यर्थः ॥११॥ एम.
॥२५॥

अनुपपन्नमेवाहयेनेन्नि पेनाजिवलाहताः । राघमियचुपः ॥ १२ ॥ जनस्थानेनेनपेनिर्जिताः । विद्राविताल्लानघातिमीजानत्रपरेवन्नमान प प्रभुमिहिकिन्न
॥ १३ ॥ सिंहमिवहसंसर्पमिवचक्षुपितमिच्छसि ॥ अहोनेमौ स्वमितिमावः ॥ १४ ॥ असह्यसोऽमघाकंसंत्रपहिहाप्रपराक्रममितुर्थः ॥ अासादपितं आसा
दिन ॥ १५ ॥ इदंसमर्थवलंशात्रोः प्रतिसमासनेनेसंपश्यसंपश्यपितजीवनविषप्रमतेलत्रशात्रुसमीपेराक्षस्यगमनेनमेनरोचतेरतिसंवधः ॥ १६ ॥ हीनार्थोहि

येनरूर्वंजनस्थानेवहवोनिवलाहताः ॥ राक्षसमाराघवंतंत्वंकथमेकोजयिष्यसि ॥ १२ ॥ येसर्वेनिर्जितास्तेनजनस्थानेमहौजसः ॥ १
क्षसांस्तानरुपंसर्वान्भीतानवाप्यपूष्यसि ॥ १३ ॥ तसिंहमिवसंकुद्धंरामंदशरथात्मजं ॥ सर्पमसुसमहोदुष्वापवोधपितु
मिच्छसि ॥ १४ ॥ ज्वलंतंतेजसानित्यंक्रोधनचुदुरासदं ॥ संमम्पमिवासस्यमासादपितुमिच्छति ॥ १५ ॥ संपापस्यमिदंमवृशा
त्रोः प्रतिसमासने ॥ राक्षसगमनंतत्रनहिमेरोचतेमम ॥ १६ ॥ हीनार्थस्तुसमृद्धार्थंकोरिपुंप्राकृतंयथा ॥ निश्चितंजी
वितत्यागेवशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥ यस्यनास्तित्रिलोकेषुसमःशूरोराक्षसोत्तम ॥ कथमाप्नुसेसपोद्दनुत्यनेद्विवसतोः ॥ १८

नवलः कष्टमानसमृद्धार्थ ॥ वसहायंजीवितागेनिश्चितंस्वयमागेनतगी हतस्यशत्रुसंहारादित्वोयोगंरिपुंप्राकृतंयथाप्राकृतमिवो क्तविशेषणः योगाराहित
मिववशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥ यस्यसमस्तत्वेषुसहयोनास्ति किंतुदेवपोरिंद्रस्तर्पपोस्तुल्यैर्जनेनरामेणोतिशेषः ॥ पोहंकथमाप्यसेसेरक्षसि ॥ १८ ॥

यु॰ ॥१९॥२०॥ सीतोपस्थानस्य ॥ सीतातकुल्यस्य कारकः साधनं कश्चिदुपायो मे मया हृष्टोऽस्तीत्यन्वयः तं स्मरणात्सुन्नात्स्वपापवद्धापूर्ण्योलो च्यते हृदि विरस्थेनमनसा रेजि शेषः ॥२१॥
॥१०५॥ तमुपायमाह त्रस्हमिति ॥ यं चैनेमिर्यास्यघोषय ॥२२॥ उपायैः सीतावशीकरणोपायैः हतस्य साध्यं नास्ति ॥ सिद्धे साधनं योगादिति भावः ॥२३॥ अथ यप्रक्षां तत्रैनो स्माकं श
त्रुरस्माभिरसाध्यना शात्वा यदि जीवति ॥ हतसंख्यागावयं च यदि जीवामस्ततो मनसाय त्समीक्षितं ॥ उपायजातमिति शेषः तमत्त ममभिपत्स्यामः आस्माभिरिति संवंधः

एवमुक्त्वा तु संरब्धः कुम्भकर्णो महो[illegible]दरः ॥ उवाच राक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणं ॥१९॥ त्वं त्वब्ध्वा परमात्मानं देही किमर्थं प
रितप्यसे ॥ यथेच्छसि तथा सीता वशगा ते भविष्यति ॥२०॥ दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः ॥ रुचिरश्चेन्नस्तवपात् ध्यारा
क्षसेन्द्र ततः शृणु ॥२१॥ अहं द्विजिह्वः संहादी कुम्भकर्णो वितर्दिनः ॥ पंच रामवधायैते निर्यान्तु स्ववघोषय ॥२२॥ ततो गत्वा व
यं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः ॥ जेष्यामो यदि ते शत्रून् नोपायैः हत स्म मास्तिनः ॥२३॥ अथ जीवति नो शत्रुर्वयं च हत संयुगाः ॥ ततः सम
भिपत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितं ॥२४॥ [illegible] वयं युद्धे दिहेष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः ॥ विदार्य स्वतनुं वाणैः रामनामां
कितैः शरैः ॥२५॥ राघवो भक्षितोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ॥ तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं तु नः कामं प्रदरस्व ॥२६॥

॥२७॥ ततः किं मिसपेक्षायामाह वयमिति ॥ वयं वाणैः स्वतनुं विदार्य रामेण विदारितां का एव त्वाहः रुधिरेण समुक्षिताः रामनामांकितैः शरैः सह युद्धादिहेष्याम इति यो राम॰ ॥१०५॥
जना ॥२८॥ इति वादिनः इत्येवं मिथ्यावादिनः त्वं नः काममभीष्टं प्रयच्छ इति तो पिकदेहीत्यर्थः ॥२९॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

गजस्कंधेन गजस्कंधेन गजस्कंधस्थितेन रुषेलोत्सर्थः॥२१ मीतोनामेसप्रमाथेमीन रवम्सत्वेमर्थः पाविवान्नुदासी दासगजास्यान २४॥ पोक्षिप्पो वृद्धदेवं देही तिशेषः
सदितःस्वदितरवपिव॥२९ कौलीनेजनवादे प्रमादयोभ सितारसेवरूपे विष्णुतेलोक सरवतः सीतयेतिशेषः॥२०॥ आस्वा समतंविघ्नेदः स्वितमिति शेषः॥२
उपक्ष पार्वचनेयाभ्यः पोक्षिके सीतायाः शोकोत्रवंशीय सामपथापातपास्त्रकामातादृश्यपि॥२२॥ मणीये स्वनवर्णेलभ्योग्य॥२३॥ गमिष्यन्वितदृशन्न मितिशे

ततोमयोषपो गजस्कंधेन पार्थिवहतो मः सहभ्राता ससैन्यः रतिसर्वतः॥२०॥ मीतोनामततोमत्वा ससानोनमर्थ्यभोपांसपाविवा
पस्वकामानेवसुचरायघ॥२९॥ ततोमाल्यानिवासांसिभषणामनुलेपने मेपेचवहुपोक्षिप्यःस्वपचमदितःपिव॥२१॥ ततोस्मिन
वहुलीमत्तेकौलीने सर्वतोगते भषितःसुमहद्रामोसाससेतिविष्णुते॥२०॥ मविष्यास्वाससचापितेसीतांराहसिसान्त्वय॥ धनक्षान्ते
स्वर्गेस्वकामनेगमलोभय॥२१॥ स्वनुपोपषपाराजेन भूषः शोकानुवंषया॥ स्वकामातद्वंसीतानुष्टनायामगमिष्यति॥२२॥
सुसापेहिभर्त्तरेविनुष्टमवगम्यसा॥ नेरास्यात्वीलघुत्वाह्रवहृदंसंप्रतिपत्स्यते॥२३॥ सापिरामवतवहुसुसाहंदःस्वक
शिता॥ त्वदक्षानेसुखेजात्वासर्वथा पगमिष्यति॥२४॥ एतत्तु नीतेमर्यादशानेनामेहि दृष्टेवभवेदनर्थः रहैवतेसेत्स्यतिमेसका
र्यमहान्वपुहेन सुखस्यलाभः॥२५॥

षः॥२४॥ उक्तमर्थं निगमयति एतदिति ममदर्शनेन ममवधात् सनीतेसुनिर्णीतेमहिदृष्टेवराम दर्शनमात्रेणात्वच्चनर्थो नक्षोभवेत। परेत्वमतोपदेराम दर्शनार्थंयोत्सुको
सः रहैवस्थितस्यतेमहान्सुखेस्यलाभः हेहेनसेत्स्यति॥२५॥
॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

रा॰
॥ १५१ ॥

तदेवाउद्वहेस्नो ।ति अनष्टसैन्यस्मरति, अनवाप्तसंशय: अप्राप्यमाणसंदेह: अउद्वहेनी एनजपनघ्रहश्यति ॥ कोपापेनी एनजपत्निमर्थः ॥ २४ ॥ शतिवतु:पुशितमःसर्गः एवमुक्त
उद्दे नकर्न्यमिसुक्त: निर्भर्त्स्यगर्जे तिनवर्षेस्मादिवृस्यमाणमकारोतोतिशेषः ॥ १ ॥ मनाजीमिनिवृन्नीयिष्यामीत्यर्थः निर्वेर: अशत्रु: ॥ १ ॥ यथानगर्जे तिमाचोसमस्ते सुशी
पेंहीयानकप्येतेपुक्षिकमाणा संपद्यमानेलमेगर्जितिपर्ष ॥ २ ॥ आत्मना आत्मानं संभावयितुं अस्ताय पिति नमर्षयतिनसहते नेच्छतीतियावत अपितु अदर्शयि

अनष्टसैन्योऽनवाप्तसंशयोऽप्यनुद्वहेनजपन्नराधिप: पुरोधसौ स्वं च महान्महीपति: प्रियंसमुद्रां चचिरेसमस्तुते ॥ २५ ॥ श्री
षे॰ वा यु॰ च तु॰ प शित मः स र्गः ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु निर्भर्त्स्य किंमकर्णो महोदरं ॥ अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं वचनं ततः ॥ १ ॥
सो हतवमपेघोरंवृक्षात्रस्तुदात्मन: एमस्याप्यमानीमिनिर्वैरस्त्वमसुखीभव ॥ २ ॥ गर्जति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदा: प
एषसंपद्यमानेलगर्जितं पुक्षिकर्मणा ॥ ३ ॥ न मर्षयति चात्मानं संभावयितुमात्मना अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करं ॥ ४ ॥ वि
क्लवानामबुद्धीनां राज्ञां पण्डितमानिनां ॥ ऐचतेत्वद्वचो नित्यं कथ्यमानं महोदर ॥ ५ ॥ युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः राजानं
मनुगच्छद्भिस्तु समेतद्धि नाशितं ॥ ६ ॥

त्यावाचासमामर्षयिष्यमकापुरुषदयरेकर्मकुर्वंति ॥ ४ ॥ विक्लवानामस्ट्रत्वरूपवैक्लव्याद्दिशाणवतामबुद्धीनां पंडितमानिनां राज्ञां हचोयद्विचीत्विरूपंसोचेतेनत्वंबोरमा
मित्यर्थः ॥ ५ ॥ एवमाविहर्मचेपराज्ञानाशितस्मात्युद्धइतियुद्धेमासकालेसतिकापुरुषैर्युद्धमीरुभिर्नित्यंसमचकालेपिप्रियवादिभिः राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छा
नुसारिभिर्भवद्भिस्तत्सर्वलंकाराज्यपविनाशितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ रघु॰
॥ १५१ ॥

विंनाशितेनदाह राजशेषेति पूर्ववमतो राजानमिममासाद्य हृच्छिन्नं सौहार्दमुख्या दितेत्स्व मित्रकार्ये हृतमिमर्थ ॥७॥ छिंद्वपामलापेने रनी उद्दहस्ते वनाप्यवान
देवकृतो मौलाह ॥ एषइति युद्धमस्तुयन्नोह शत्रुनिर्जयेषणे नेपार्थमेषनिजोमि अथेयं वनियांसामीत्यर्थः भवतामद्य मं त्रिणां दुर्नयं दर्मं चत्र तार्थमाहके महा ते

राजशेषा कृता लंका क्षीणः कोशो बलं हतं । राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकं ॥७॥ एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये ॥ दु
र्नयं भवतामद्य समीकर्तुं महाहवे ॥८॥ एवमुक्तवतो वाक्यं कुंभकर्णस्य धीमतः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन् राक्षसाधिपः ॥९॥ महो
दरक्ष्वरामात्रुपित्रस्तो न संशयः ॥ नहि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥१०॥ कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च ॥ गच्छ श
त्रुवधाय त्वं कुंभकर्ण जयाय च ॥११॥ शयानः शत्रुनाशार्थं भवान् संबोधितो मया ॥ अयं हि कालः सुहृदां राक्षसानामरिंदम ॥
॥१२॥ तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवांतकः ॥ वानरान् राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥१३॥ समालोक्य तु ते रूपं विद्रविष्य
ति वानराः । रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये स्फुटिष्यतः ॥१४॥ एवमुक्त्वा महातेजाः कुंभकर्णं महाबलं ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मेने
राक्षसपुंगवः ॥१५॥ कुंभकर्णबलाभिज्ञो जानंस्तस्य पराक्रमं ॥ बभूव मुदितो राजा शशांक इव निर्मलः ॥१६॥

यामेण समीकर्तुं च निर्यामीत्यन्वयः ॥८॥ धीमत इति प्रत्युवाचेति शेषः ॥९॥ महासारस्यं रूपमेवाह । महोदरोऽयमिति । त्रस्तेस्य लालने ॥१०॥ सुहृदां राक्षसानामयं
कालो युद्धगमनायेति शेषः ॥११॥ १२ ॥ स्फुटिष्यतः विदीर्णौ भविष्यतः ॥१४॥ पुनर्जातमिव मेने जेष्यत्ययमिति विश्वासादिति शेषः ॥१५॥ १६॥

यु॰
॥१२०॥

निर्जगाम निर्गतस्तुप्यतः ॥१९॥१९॥ सर्वैकालायसं सर्वेषवपूर्वैर्भद्रं दीप्तिपिकालायसनिर्मिते ॥ रुद्राशनिसमाभमत्याकोऽतिपीसिततत ॥१९॥ एकमात्मानमहादामानिय
स्पतं सन्नद्धो ज्वलपावकः कौर्पानखतएवात्मना गैदकाणी ॥२०॥२१॥२२॥२३॥ महात्मानो महावृद्धपः शीघ्रवेगाव्रतः सुव्यवसायिनो दृढनिश्चया ॥२४॥२५

एते वसुकः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥१९॥ राजस्तुवचनं श्रुत्वा कुम्भकर्णः समुद्यतः ॥ आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणं
॥१९॥ सर्वकालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणं ॥ इन्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रतिमगौरवं ॥१९॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिन्नरसूदनं ॥ रक्तमाल्य
महादाम स्वतश्चोद्गतपावकं ॥२०॥ आदाय विपुलं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितं ॥ कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥२१॥
गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं महत् ॥ अद्य तान् क्षुभितान् क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥२२॥ कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो
वाक्यमब्रवीत् ॥ सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः ॥२३॥ वानरा हि महात्मानः शीघ्राः सुव्यवसायिनः ॥ एकाकिनं प्रमत्तं
वा नयेयुर्दशनैः क्षयं ॥२४॥ तस्मात्परमदुर्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज ॥ रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निसूदय ॥२५॥ अथा
सनादुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तरां ॥ आबबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥२६॥ अङ्गदाङ्गुलीवेष्टान्वराण्याभरणा
नि च ॥ हारं च शशिसङ्काशमाबबन्ध महात्मनः ॥२७॥ दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः ॥ गात्रेषु सज्जयामास कर्णयोश्चा

मणिकृतोत्तरे मणिरत्नचित्रमध्यमदेशांतजे कांचनमालां कुंभकर्णस्य कुम्भकर्णो विवंधः ॥२६॥ अङ्गुलीवेष्ट (स्य कुंडले ॥२४॥
न्यङ्गुलीयकानि ॥१९॥ सज्जयामास ॥ आबबंधसमर्थं ॥ २२ ॥ ॥

राम
॥१२०॥

रा॰
॥२२२॥

तस्य कुंभस्य तत्तस्य शरं धनुर्विद्युद्वैरावतन्नूतं वंशज्ञो विर्षम त्यागमानं हितीयेंद्रधनुरिवभूपः शुशुभे रश्मिसंबंधः विद्युच्चक्रस्यानीपातेरावतो श्रमानंगाः तस्येंद्रधनुषः सर्वेषां तं
इंद्रायुधं विद्रधउत्तलदेवकनुत्रो हि तत्रेरावतं ॥ अत्रु दीर्घेंद्रधनुस्त्वसुक्तिविद्युत्तंत्रं चस्वाभाविकमिंद्रधनुरित्यर्थः विद्युत्सहितैरावतेंद्रचापयोः संयोगउत्पातकाले संभवं

तस्य तच्छुशुभे भूपः सशरं धनुरुत्तमं ॥ विद्युदैरावतार्चिष्मद्वितीयेंद्रधनुर्यथा ॥ ३८ ॥ आकाशात्क्षिप्रमुत्क्षेन जघान हि विदंतदा
नेन हाटकपुंखेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ३९ ॥ सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् निपपातादिकूटाभो विह्वलः प्लवगोत्तमः ॥ ४० ॥ मैं
दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भग्नमत्र महाहवे ॥ अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य विपुलां शिलां ॥ ४१ ॥ तां शिलां तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः ॥ बिभे
द तां शिलां कुंभः प्रसन्नैः पंचभिः शरैः ॥ ४२ ॥ संधाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमं ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजं
॥ ४३ ॥ स तु तेन प्रहारेण मैंदो वानरयूथपः ॥ मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्छितः ॥ ४४ ॥ अंगदो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तु महाहवे
अभिदुद्राव वेगेन कुंभमुद्यतकार्मुकं ॥ ४५ ॥ तमापतंतं विव्याध कुंभः पंचभिरायसैः ॥ त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातंगमिव तोमरैः ॥ ४६ ॥

तिच्च अस्तोपमा वा ॥ ३८ ॥ हाटकपुंखेन पत्रवाससा वासः स्थानीयं कंकपत्रं पत्रेण पत्रिणा बाणेनेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विप्रमुक्तपदः शिथिलपदन्यासो विह्वलः स्फुरन् प्र
पातेन ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्रसन्नैः उज्ज्वलितैः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तोमरैरंकुशैः ॥ ४६ ॥

राम॰
॥२२२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्वरितत्वरया ॥ ६ प्रत्यपादयत प्रायत ॥ ७ रथमावह युद्धमभिमायोस्य र्थः ॥ ८ ममाग्रतस्तात ममाग्रतो सर्पस वैप्रध्वं वानरैः सह निशि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

गच्छ पुत्र मयाज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तौ सवनौकसौ ॥ ३ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरो मानी खरात्मजः ॥ वा
ढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥ ४ ॥ सोभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ॥ निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली
॥ ५ ॥ समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोब्रवीदिदं ॥ रथमानीयतां शीघ्रं सैन्यं चानीयतां त्वरात् ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ॥
स्यंदनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥ प्रदक्षिणं रथं कृत्वा समारूढो निशाचरः ॥ सूतं संचोदयामास शीघ्रं वै रथमावह ॥ ८ ॥ अ
थ तान् राक्षसान् सर्वान् मकराक्षोब्रवीदिदं ॥ यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥ अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना ॥
आज्ञप्तः समरे हंतुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः ॥ शाखामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः
॥ ११ ॥ अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूं ॥ प्रदहिष्यामि संप्राप्तः शुष्केंधनमिवानलः ॥ १२ ॥ मकराक्षस्य वचः श्रुत्वा ते निशा
चराः सर्वे नानायुधोपेता बलवंतः समाहिताः ॥ १३ ॥ ते कामरूपिणः शूराः दंष्ट्रिणः पिंगलेक्षणाः ॥ मातंगा इव नर्दंतो ध्वस्तकेशा भयावहाः

१२ ॥ १३ ॥ ध्वस्तकेशाः अनेकभयावहाः ॥ १० ॥ १४ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सुग्रीवेण महोदरे निहते सति तत्र दृष्ट्वा कन्नासुग्रीवं महापार्श्वः समीक्ष्याङ्गदं च से ख्ये भीमपराक्रमः ॥१॥ वं जं भुमवत्वेषु ने ॥२॥ विषादे वैन् विमुखा ॥४५॥ स सत्
तस्य स्नात हतर तं सहितात्या दिसर्थ ॥ ४ ॥ अक्षसराजो मांत्र वान ॥ ५ ॥ शिलाग्रहीत्वा स्वमवानजुघान ॥ स्वनत्ता भि मि गात्या तत सं ददे च वर्भज ॥ २२ ॥

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः सुग्रीवेण समीक्ष्याथ क्रोधसंरक्तलोचनः अङ्गदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास मार्गणैः ॥१॥
स वानराणां मुख्यानां उत्तमाङ्गानि राक्षसः पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः ॥२॥ केषांचिदिषुभिर्बाहून् स्कन्धांश्चिच्छेद
राक्षसः वानराणां सुसंरब्धः पार्श्वं केषां चिदाक्षिपत् ॥३॥ ते ऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः विषाद विमुखाः सर्वे
बभूवुर्गतचेतसः ॥४॥ निशाम्य बलमुद्विग्नमङ्गदो राक्षसार्दितं वेगं चक्रे महाबाहुः समुद्र इव पर्वसु ॥५॥ आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मि
समप्रभं समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् ॥६॥ स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः ससूतः स्यन्दनात्तस्माद्विसं
ज्ञश्च पपात ह ॥ वि ॥७॥ स ऋक्षराजस्तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वाद्यूथान्मेघसंनिभात् ॥८॥ प्रगृह्य गिरिशृ
ङ्गाभं क्रुद्धः सुविपुलां शिलाम् अश्वान् जघान तरसा स्यन्दनं च बभञ्ज तम् ॥९॥ मुहूर्तात्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः अङ्गदं
बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥१०॥ जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥११॥ ग
वाक्षं जाम्बवन्तं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ जग्राह परिघं घोरमङ्गदः क्रोधमूर्छितः ॥१२॥ तस्याङ्गदः प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसं दूरस्थि
११॥१२॥ हस्थितस्याथ रक्षसस्य वधार्थं परिघं ददर्श महाप्रांसुमात्मनः ततः संगृह्य हीनात्मा श्रीमत्पिनाकं च महापार्श्वः तस्य पीयांविरश्मिसमप्रभं ॥१२॥

पविविपक्षवन ॥ ९२ ॥

८३

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ ॥२२१॥

१४॥ तस्यास्य सो हस्तात स्रोधःमुष्टादेके हस्तेशिलाबाणांश्चार्पेतयत् ज्ञात्वा योधस्य पातितएकेनकोरोति १५॥१६॥१७ तैलयोतं तेनातिनीलाग्नि शैलसारो
गतस्यपं ॥ हृदम शिथिले ॥१९॥ मोक्षयामास मोघंचकार ॥१९॥ सवर्जयत ॥ समवर्जयत ॥ ववेक्षेत्स्यर्थं॥२०॥२१॥ पफाल विशीर्णो ॥२२॥२३॥

हाम्यो भुजाभ्यां संगत्यम्याभ्यपिताचवेगवान् महापार्श्वोपविचिक्षेप वक्षार्थे वालिनःसुतः ॥१४॥ सतुक्षिप्तोवलवतापरिघस्त
सोस्यसः धनुस्सह शं हस्ताछित्वाबाणमपातयत् ॥१५॥ तेसमासाद्य तेजस्वी वालिपुत्रःप्रतापवान् ॥ तलेनाभ्यहनत्क्रुद्धः
कर्णमूलेसकुंडले ॥१६॥ सतुक्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः करेणैकेनजग्राहसमुद्गरं तंपरावधे ॥१७॥ तेनतेलयोते
विमले शैलसारमयंदृढं राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रेन्यपातयत् ॥१८॥ तेनवामास फलकं संग्रामस्त्वपातितं ॥ अंगदो
मोक्षयामास सरोषेणापरस्वधं ॥१९॥ सवीरोवज्रसंकाशमंगदोमुष्टिमात्मनः संवर्तयत्समुत्क्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः
॥२०॥ राक्षसस्यस्तनाभ्यासे मर्मज्ञो हृदयं प्रति ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शंस मुष्टिंविनिपातयत् ॥२१॥ तेनतस्यनिपातेन राक्षसस्य
महामृधे ॥ पफालहृदयंचास्य सपपातहतोभुवि ॥२२॥ तस्मिन्विनिहते भूमौ तत्सैन्यंसंप्रचुक्षुभे ॥ अभवच्चमहाक्रोधः स
मरेरावणस्य तु ॥२३॥ वानराणां महहृष्टानां सिंहनादस्त्वपुष्कलः स्फोटयन्निवशब्देनलंकांसाट्टालगोपुरां ॥२४॥
वानराणां सिंहनादो लंकां स्फोटयन्निवविदारयन्निवोदस्य दितिशेषः ॥२५॥ ॥

रा॰ ॥२२१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रघूणां महद्देवानामपि वांगदेन सह वानराणां सिंहनादः समभवत ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्येकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥ तस्मिन्विरूपाक्षे निहते सति पक्षे महोदरमहापार्श्वौ
हतौ दृष्ट्वा स रावणः क्रुद्धे जातमतिशोषा ॥ १ ॥ २ ॥ हस्तस्य नगरस्य वानरवलेति शेषः एको हदुःखमपनेष्याम्येव ॥ २ ॥ मलोच्छेदकारिष्यामीत्याशयेन रावणसर्वा

महद्दैलोवदेवानां नादः समभुवन्महान् ॥ २५ ॥ अथोद्दृष्ट्वा विरूपाक्षं वानरौकसां तत्र महाप्रणादं श्रुत्वा तस्य रोषेंबुधिराक्ष
सेंद्रः अभ्युद्यताभिमुखो वतस्थे ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्वाल्मीकीये युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥ महोदरमहापार्श्वौ हतौ
दृष्ट्वा रावणः ॥ तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥ १ ॥ आविवेश महान्क्रोधो रावणं तु महामृधे ॥ सूतं संचोदयामास
वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥ निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च ॥ दुःखमेकोपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥ रामवृक्षं
रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदं ॥ प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान्कुमुदो नलः ॥ ४ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव अङ्गदो गन्धमादनः हनुमां
श्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥ ५ ॥ स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् ॥ नादयन्प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ६ ॥

अपमहारवस्वेन रूपपातितम रणस्पमिति सीतापुष्पं प्रसवः स चासौ तेन वृक्षष्यण सर्वेषां वानराणां तन्तुफलमद इत्यस्य शाखाः सुग्रीवादयः तान् हितं
हन्मीति शेषः ४ ५ स रथस्य घोषेण दशदिशो नादयन्प्रययौ तूर्णं राघवं च ॥ अभ्यवर्तत अधावत इति शेषः ॥ ६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥ २८२ ॥

॥ नामशास्त्रेत मोय्र हस्तेवताकमस्त्रे ॥ ५ ॥ ब्रह्मणा स्वयं निर्मितेनाम समप्रभे सहितं सौमित्रिशोकः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ रावणो हनुमान् ककुत्स्थ रामो चक्रे

रुपितातेन शक्तेन सहसा दीपितिकानना ॥ संचचाल मही सर्वा सवनाम्बरा सद्विपा ॥ ६ ॥ नाम सेमुमहायो चूका रहुं मृदुरुतं ॥ नि
र्दहाहक पीन्द्रवीनुते मयेलु समेतनु ॥ ७ ॥ उत्पपात रणे यो रे तेर्मये संमधा विरिते नुहितनु हिरेशेकु वेत्रणानि मितेखपे ॥ ८ ॥
तामनीकामनेकानि रावणस्य शरोनेमेः हृष्टयानिशानशोरायवः पश्चवास्थितेः ॥ ९ ॥ अतो रामो समशार्दूलो विद्राव
हीवाहिनी ॥ स ददर्शततो राममतिष्ठन्तमपराजितं ॥ १० ॥ लक्ष्मणेन सहभ्राता विष्णुना वासवं यथा ॥ आलिखन्तमिवाकाशमवष्ट
भ्य महद्धनुः ॥ ११ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिन्दमं ॥ ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली ॥ १२ ॥ वानरांश्च रणे
भग्नानापतन्तं च रावणं ॥ समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकं ॥ १४ ॥ विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमं ॥ महावेगं म
हानादं निर्दहन्निव मेदिनीं ॥ १५ ॥ रावणस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च ॥ शब्देन राक्षसास्तेन पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६ ॥ त
योः शरपथं प्राप्य रावणो राजपुत्रयोः ॥ स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १७ ॥ तमिच्छन् प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशि
तैः शरैः ॥ मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान् ॥ १८ ॥ तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता ॥ बाणान् बाणैर्म
हातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥

प्रहारतिहर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥ रावणबाणौघैरामविस्फारितेन च पः शब्देन नृपेत ॥ १६ ॥ स रावणो राजपुत्रयोः समीपं प्राप्य चंद्रसूर्ययोः समीपे राहुर्यथा त

२०॥ अप्रतिकम्प्य वाणैर्व्याकुलीकृत्य शैलमिव स्थिरमचलं रामं मातलस्तात्॥ २१॥ २२॥ २३॥ २७॥ राघवो रावणो रावणो राघवमित्यन्योन्ये शरवर्षैर्व

र्षतुः येकेनवाणेन त्रिभिस्तीक्ष्णैर्दशाभिर्दश॥ लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद शरयुक्पाणिलाघवे॥ २०॥ अनुष्णु शरवर्षेण लक्ष्मणा लक्ष्म
वाप्यत॥ अप्रतिकम्पतो मित्रित्रावणः समितिंजयः॥ आससाद ततो रामस्थितं शैलमिवाचलं॥ २१॥ ससंख्ये रामसंगम्य सा
यकैर्भृशं रक्तलोचन॥ व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि॥ २२॥ शराधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युता॥ दृष्ट्वै
वपतिता शीघ्रं भल्लं जग्राह सत्वरा॥ २३॥ तान्शरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघव॥ दीप्यमानान्महावेगान्क्रु
द्धानाशीविषोपमान्॥ २४॥ राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तदा॥ अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्ववर्षतुः २५
चेरतुश्च चिरं चित्रं मंडलं सव्यदक्षिणं॥ वाणवेगपरिक्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ॥ २६॥ तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत्संप्र
युध्यतोः रौद्रयोः सायकमुचोर्यमांतकनिकाशयोः॥ २७॥ संततं विविधैर्वाणैर्बभूव गगनं तदा॥ घनैरिवातपापाये विद्युन्मा
लासमाकुलं॥ २८॥ गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः॥ २९॥ शरा
न्धकारं तौ वीरौ चक्रतुः परमं तदा॥ गतेस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ॥ ३०॥

ववर्षतुः॥ २५॥ अन्योन्यं वाणवेगात्तस्यतत्क्षिप्तौ अन्योन्यं क्षिप्तवंतौ अपराजितौ अप्रतिहतौ॥ २६॥ सायकं मुंचतः इति सायकमुचौ तयोः॥ २७॥
संततं॥ व्याप्तं॥ २८॥

गवाक्षितमिव सेनाम गवाक्षमिव गवाक्षपद्यैः सदृशैर्नेत्रैः सुवाजिभिः सम्पृक्तं जातवेगैः स्वार्थं पुल्लेष्वप्रावृष्टिविशेषणानिवान् ॥ २० ॥ नयने सूर्ये संगते चापि शश
धरे दस्तो चलेसन्को दग्धाद्विगतेषी सूर्यः दिवाप्रीतिपावनः ॥ २१ ॥ २१ ॥ २२ ॥ येन व्रजतः येन येन मं उल्लचारिणोऽस्म यथ ॥ २३ ॥ संसक्तहस्तो वाणप्रयोगे अस

वभूव तुमुलं युद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः ॥ अनासाद्यमचिंत्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ २१ ॥ उभौ हि परमेष्वासावुभौ युद्ध
विशारदौ ॥ उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ २२ ॥ उभौ हि येन व्रजतः तेन तेन शरोर्म्मयः ॥ ऊर्म्मयो वायु
नाविद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ २३ ॥ ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः ॥ नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुंच
त ॥ २४ ॥ रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभां ॥ शिरसा धारयन् रामो न व्यथामभ्यपद्यत ॥ २५ ॥ अथ मंत्रानपि
जपन् रौद्रमस्त्रमुदीरयन् ॥ शरान् भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥ २६ ॥ मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वी
र्यवान् ॥ २७ ॥ ॥

क्तहस्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ उदीरयन् प्रवर्तयन् ॥ २६ ॥ अछिन्नतापकः अव्यवछिन्नतापकः निर्जितमेव निर्जितवाणवर्षरतियावत् ॥ २७ ॥

पु
॥ २७४ ॥

राम

अवध्येश्वरे ईगे जनयन् अजनयत् ॥३८॥ वाणान् पाणिमुशंता योरूपैः शःसो वाणाः आर्षो लिंगव्यत्ययः एवणो मतिकुलिताः एवणेन निवाणेता अपि स्वव-
तेः पंचशीर्षा उरगा इमे भूमिं विविशुः ॥३९॥ पन्नगास्त्रेण प्रेषितैरस्त्रैः जितैर्वस्त्रितैरभिनत ॥४०॥ ४१ ॥४२॥ ईहामृगा वृकः पंचास्यान् सिंहमुखान् लेलि-
हासान् तदाकाराणि जिपावत ॥४३॥४४॥ ४५॥ पद्म आसुरेणास्त्रेण समाविष्टः एतान् ससर्ज तदा तमोऽस्त्रमासुरमस्त्रं पावकास्त्रं । घुणवः ससर्जे

ते महाभोगसंकाशाः कवचे पतिताः शराः ॥ अवध्येशसमे दृष्ट्वा नयगर्जन यं तदा ॥३८॥ ते भित्वा वाणरूपाणि पंचशीर्षा इ-
वोरगाः श्वसंतो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥३९॥ पुनरेवाथ तेजस्वी यत्कृतोरसतोक्षिपे ॥ ललाटे परमास्त्रेण दिव्यास्त्रकु-
शलोऽभिनत ॥४०॥ निहत्य तस्य वस्त्राणि रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ आसुरं सुमहद्घोरमस्त्रं प्रादुश्चकार ह ॥४१॥ सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान्
कंककाकमुखानपि गृध्रश्येनमुखांश्चापि सृगालवदनांस्तथा ॥४२॥ ईहामृगमुखांश्चान्यान् व्यादितास्यान् भयावहान् ॥ प-
ञ्चास्यान् लेलिहानांश्च ससर्ज निशितान् शरान् ॥ राम प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥४३॥ आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुनन्दनः ।
ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकप्रभम् ॥४४॥ अग्निदीप्तमुखान् बाणान् तथा सूर्यमुखानपि ॥ चन्द्रार्द्धचन्द्रवक्त्रांश्च धूमकेतुमुखानपि
॥४५॥ ग्रहनक्षत्रवर्णांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् ॥ विद्युज्जिह्वोपमांश्चापि ससर्ज विविधाञ्छरान् ॥४६॥

स चयः ॥४४॥ ततो द्विलक्ष्मोतिर्गणमुखवाणोत्पत्तिरिति हस्त्रग्निदीप्तसर्पवानिति ॥४५॥ विद्युज्जिह्वोपमान् विद्युद्दर्विःसदृशान् कराजिह्वाल्याः विषयोतिहलायक
४६ ॥ श्रीरामरामरामरामः

यु

॥२८५॥

विलपंजस्मुः तथापि सहस्रशो वानरान्नघ्नुः ॥ ७१ ॥ ५० ॥ पवीर्वापि हृष्टप्रमनुतेग ॥ ५५ ॥ ततमृतिहं ॥ ५२ ॥ इति गेततमः सर्गः ॥ १० ॥ क्रोधात्स्वपनेतामिसत्रा पिचक्र इति

नेणवृताशा राघोरा राघवास्त्रसमाहताः विलपंजस्मुराकाशे जघ्नुश्चैव सहस्रशः ॥ ५२ ॥ ततस्त्वं निहते दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा
हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः सुग्रीवस्य सुता वीराः पूजयर्पत्रुराघवं ॥ ५१ ॥ ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः ससत्वयत्नद्र्वेण
बाहुनिस्सते ॥ स्वयन्वितो दाशरथिर्महात्मा विनेदलच्चै मुदिताकपीरास्वाणः ॥ ५३ ॥ इत्यार्षे वा॰ यु॰ रा॰ नतमः सर्गः ॥ १०० ॥ ततस्त्वं निह
ते दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरं ॥ १ ॥ मयेन विहितं रौद्रमस्त्रं महाद्युतिः । उत्स्रष्टुं रावणो
भीमं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥ ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च । कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥ मुद्ग
राः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा । निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥ तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः
जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५ ॥ तस्मिन्प्रतिहते त्वस्त्रे राघवेण महात्मना । रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदीर
यत ॥ ६ ॥ ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च । कार्मुकाद्भीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७ ॥ तैरासीद्गगनं दीप्तं संपतद्भि
समंततः पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥

क्रिपा संवध्यते ततः किमत्र मतश्चाहमपेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥

एष

॥२८५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तानि सोऽस्त्रैर्निरस्तैव चक्राणि यावला देवके वलं चिछेद नमन स्वमपे ऽक्षतेस्म ॥ ९ ॥ ११ ॥ १४ ॥ १३ ॥ मनुष्यशीर्षं मनुष्यशीर्षपन्नं ध्वजं नैकधा चिछेद ॥ १४ ॥ १५

तानि चिछेद बाणौघैश्चक्राणि तु स राघवः । आयुधानि विचित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥ ततस्त्वेवं हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः
विव्याध दशभिर्वाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥ स विद्धो दशभिर्वाणैर्महाकार्मुकनिःसृतैः । रावणेन महातेजा नाप्राकम्पत राघवः ॥ ११ ॥
ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिंजयः । राघवस्तु सुसंक्रुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो ब
ली लक्ष्मणः सायकान्सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥ तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः । ध्वजं मानुष्यशीर्षं तु तस्य चि
छेद नैकधा ॥ १४ ॥ सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलं । जहार लक्ष्मणः श्रीमान्नैरृतस्य महाबलः ॥ १५ ॥ तस्य बा
णैश्च चिछेद धनुर्गजकरोपमं । लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान्पर्व
तोपमान् । जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥ हताश्वात्तु तदा वेगादवप्लुत्य महारथात् । क्रोधमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं
प्रति रावणः ॥ १८ ॥ ततः शक्तिं महाशक्तिः प्रदीप्तामशनीमिव । विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ अप्राप्ता
मेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिछेद लक्ष्मणः । अथोदतिष्ठत्सन्नादो वानराणां तदा रणे ॥ २० ॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना शक्तिः का
ञ्चनमालिनी । सविस्फुलिंगा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥ २१ ॥ ॥ ॥

गजकरोपमं धनुश्चिछेद ॥ १६ ॥ ९ ॥ १९ महाशक्तिर्महाबलः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

७ सेना वितत्य त्वं श्रमो येति सर्वे विविख्याता आसदं दुःसहा ॥२१॥ वेगिता वेगमापिता ॥२२॥ तर्णमभ्यवपद्यत शक्तिस्तमुखे लक्ष्मणस्य विभीषणं छिन्नवा
॥२०६॥ निमर्थः ॥२४॥ २५ महात्मना लक्ष्मणेन विसृष्टेन शरौघेन विकीर्यमाणो तरणं विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतविभीषणविषयपराक्रमो तरणं विभि

ततः सेना वितत्य त्वं कालेना पिद्रराम सदा ॥ जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥२२॥ सा वेगिता बलवता रणो नद्
रामदा ॥ जज्वाल सुमहातेजा शक्राशनिसमप्रभा ॥२३॥ एतस्मिन्नंतरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणं ॥ प्राणसंशयमापन्नं तूर्ण
मभ्यवपद्यत ॥२४॥ तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः ॥ रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत ॥२५॥ कीर्यमा
णः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना ॥ न प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥२६॥ मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ॥
लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत ॥२७॥ मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्यस्माद्देवं विभीषणः ॥ विमुच्य राक्षसं शक्ति
स्त्वयीयं विनिपात्यते ॥२८॥ एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा ॥ मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥२९॥
इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिं अष्टघंटां महास्वनां ॥ मयेन मायाविहितां अमोघां शत्रुघातिनीं ॥३०॥

पणं प्रहर्तुं मनश्चक्रे ॥२६॥ ९॥ २४॥ लोहितलक्षणा शत्रुरुधिरेण हतो लोहितावाच्य नेन सर्वं सापि वज्रक्षापि प्रबोध्यः स्याहता इति व्यज्यते ॥२९॥ ३०

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ ॥२२७॥

१५॥ १६॥ मसध्वजः॥ यपातस्तवहृष्टो पीनिष्प्रोषः॥ १७॥ विक्रमवर्जिताः पयाहृष्यावे विचित्रपाद्मासरहिताः॥ प्रथममाकुलैश्चरणोगगनाप्रस्थात्मात्मसुखावहः

परिखापिमहाकायामहाकायं खरात्मजं॥ अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चलयंतो वसुंधरां॥ १५॥ शंखभेरीसहस्राणामाहतानां समंततः

क्ष्वेलितास्फोटितानां च तत्र शब्दो महानभूत॥ १६॥ प्रमुष्टास्तिकराः सम्यक्तोस्मरयेत्सदा॥ यथा तस्य हस्तात्सौ ध्वजमस्य तदाक्षे

सः॥ १७॥ तस्य ते राक्षसा दृष्ट्वा विक्रमवर्जिताः चासन्नोकसैन्यगाद्दीनासात्मसुखावहः॥ १८॥ प्रवाति पवनस्तस्मिन्सपांसुः

खरो दारुणः निर्यातो नस्य रौद्रसमकराक्षस्य दुर्मते॥ १९॥ तानि दृष्टानिमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः॥ अचिंत्य निर्गताः सर्वे

यत्र तौ रामलक्ष्मणौ॥ २०॥ वनगजमहिषांगतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः॥ अहमहमिति युद्धकौ

शलास्ते रजनिचराः परिवभ्रमुर्नदंतः॥ २०॥ इत्यार्षे॰ यु॰ अ॰ स स ति त मः स र्गः॥ ७५॥ निर्गते मकराक्षे तु दृष्ट्वा वानरपुंगवाः

आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः॥ १॥ ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं रोमहर्षणं॥ निशाचरैः प्लवंगानां देवानां दानवैरिव॥ २

॥ १८॥ प्रवाति सपांसुरतरवरः प्रहर्षः अभिमुखो निर्घोषः॥ २॥ २०॥ असहत॥ शरराणगदासिभिन्नाभिन्नांगे रोपयांते॥ अहमहमिति वदंतः॥ २१॥ इत्यार्षे सप्त राम॰
तितमः सर्गः॥ ७५॥ ॥ ॥२२७॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

॥२५॥२४॥ आपतंतीं तां शक्तिं शक्राधिष्ठातृदेवतामुद्दिश्यानुव्याहरत् तदेवाह लक्ष्मणायेत्यादि स्वस्त्यस्तु त्वं हतोद्यमा हतप्रयत्ना भव तव प्रयत्नो नाशो येन तथा भूता एव मोघा मुक्तानां शे
विफला भव स्वशक्त्या वेगेन मुक्तेन रणे सामर्थ्यपुष्कलापा शक्त्या तेन आत्मवाक्येन मोघीकरणादाम स्वस्य समस्त कल्याणमावेदितं भवति ॥ २३ ॥ सा रावणेन मुक्ता श
क्तिरभीतस्य शूरस्यानुसंधानेन निर्भयस्य लक्ष्मणस्योरसि भित्त्वा शुभममज्जत् सा ॥ २४ ॥ मुक्ता आशु आसीदिति छेदः स्वगृहं वातस्य एवाह आशीविषोपमेत्यादिति

लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलंतीमिव तेजसा । रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ २१ ॥ सा क्षिप्ता भीमवेगेन वज्राशनिस
मस्वना ॥ शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्द्धनि ॥ २२ ॥ तामनुव्याहरच्छक्तिमापतंतीं स राघवः । स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मो
घा भव हतोद्यमा ॥ २३ ॥ रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा ॥ मुक्ता शूरस्याभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ २४ ॥ स
पतंती महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि ॥ जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ २५ ॥ ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया ।
शक्त्या विभिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ २६ ॥ तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः । भ्रातृस्नेहान्महातेजा वि
षण्णहृदयोऽभवत् ॥ २७ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पव्याकुललोचनः । बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ २८ ॥

२५॥ सुहृन्मवगाढया अतिशायितमेदनशात्रवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा किमिदानीं कर्तव्यमिति पर्यालोच्येत्यर्थः संरब्धतरः युद्धे अधिकोत्साह
वान् ॥ २८ ॥ श्रीरामरामराम: ॥ ॥ ॥

पु॰
॥ २७७ ॥

न विषादस्येमादि स्मोक हृदयमेकं वा मे विषादस्यापेन्नकालस्तितिसंचिंत्तलक्ष्मणे च निरीक्ष्य महतो न्यहे न सर्वयत्नेन सहजं बलात् स्वबलेन रावणस्य वधे
रतो निष्क्रितो मल्लक्ष्मण तु सुलेपदे चक्रे ॥ २८ ॥ अथ पंचवक्ष्यमाणार्थसंक्षेपः तमेवमपचपतिमद दर्शयति ॥ ७० ॥ नाशक्तिं लक्ष्मणायात्राद वमाहि
तेउ ह न्नु ही अश्शयल्ततो न शोकः न च हेतुर्बलीयसा महितामिति ॥ ७१ ॥ हेतुं तमेवाह अहितारति ॥ किंच सा शक्तिः सौमित्रेर्देहनिर्भिद्य धरणीतले
स्थिता ॥ विशगतिश्ववती ॥ ७१ ॥ नाशक्तिं कराभ्यां परम संपसत्वा ॥ वलवान्बले बन्नेरोल स्मणदेहादि चकर्ष विलक्ष्यभंजे च ॥ ७२ ॥ रघुशक्ति

न विषादस्य कालो यमिति संचिंत्य राघवः वक्रे ... तु सर्लेभ हेरावणस्य वधे स्थितः सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं परिवीक्ष्य ॥ २८ ॥
स ददर्श ततो रामः शक्त्या मित्रेण महाहवे ॥ लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचले ॥ ७० ॥ तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुं ॥ ७१ ॥ अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ सौमित्रेः सा विनिर्भिद्य
प्रविष्टा धरणीतलं ॥ ७१ ॥ तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहां ॥ बभंज समरे क्रुद्धो बलवान्विचकर्ष ह ॥ ७२ ॥
तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ७३ ॥ अचिंतयित्वा तान्बाणान्समा
श्लिष्य च लक्ष्मणं ॥ अब्रवीच्च हनूमंतं सुग्रीवं चैव राघवः ॥ ७४ ॥ ॥

सर्वदा शत्रुं निर्विघ्या बलात्समीपमेव प्राप्नोतीति ॥ रघुनंदनो रामेण रामो यामवेत्स तत्रा स समं सकलप्रेषण प्राशित निष्कर्षणं शक्तिं तन्त्रैव बलवता राघवेण वता विलक्ष्यभ
ग्रा एतदंतरेऽप्रविद्धः स्पृष्टः मनहा लामोहनस्येति ॥ शक्तिं निष्कर्षत स्तस्य रामस्य गात्रे विधिमाचयः ॥ ७४ ॥ समाश्लिष्येति ॥ समाश्लेषोपसकलपीडा
निवृत्तिफलकः स तत्रोदात्म्याय भाषमाननूपः ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥

एमं

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

४९ पापात्मा परदेशाः सुग्रीवो वध्यतां मया नोपक्षमामो आसन्नकाले लोकनेत्रेष्वपि मे चातकस्य मेघदर्शनमिव वधात्प्रभृति दर्शने मम चिरात्सत्कालोऽस्ति तस्मिन्निति संबंधः ॥ ४९ ॥ प्रतिपन्नाणो मि
मतिज्ञाने न चिरादिष्टसखीग्रभिप्रायैकस्य रावणस्य मित्राद्विरोधेन च परः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उष्ण त्राशादिकं तयोः देशः स्वभावे तमे मासे निर्यापो ययो मया तनो ममाक्रोशः कापदके सखुमा सं
एतत्सर्वमिह सबाणो रावणो निहत्यान्तः प्रस्तत्रपः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दृष्टिविषस्य दर्शनमात्रेण मेहाकेमहाके महाविषवतः सर्पस्य दृष्टिं मा सहेत् तुप

लुप्यमाणोऽपि वा पूर्वं विदित्वा दुष्कृतं मनोरमाः पाताल मम कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः ॥ ४९ ॥ पापात्मा परदेशाः सुग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः
कोऽस्मिंस्तं चातकस्येव घनदर्शने ॥ ४९ ॥ अस्मिन्न सुहृन्मेनेऽचिरात् समं प्रति प्रस्थाने मिके स्वरावणमरायकाजगदक्षयवानरः
॥ ५० ॥ रम्यता भवने नूनं दंडके परिखावने ॥ वैदेह्याश्च परिभ्रष्टा क्षोभितश्च समागम ॥ ५१ ॥ मा स्म ते रवि मह ह्रो लंके शाश्च नितरां पोप
पः श्रवणं सर्वमहेश प्रस्थापितमिहत्वा रावणं रणे ॥ ५० ॥ यदर्थं वानरानीकेः समानीतमिदं मया ॥ सुग्रीवश्च कृतो राजा निहत्वा वा
लिनं रणे ॥ ५१ ॥ यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्बद्धश्च सागरे ॥ सोऽयं मया रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ५२ ॥ चक्षुर्विषयमागम्य
नायं जीवितुमर्हति ॥ दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥ ५३ ॥ सुखं पश्यन्तु दुर्धर्षा युद्धं देवाः सगन्धर्वाः ॥ आसीनाः पर्वताग्रेषु
मे द्रावणस्य च ॥ ५४ ॥ अद्य पश्यन्तु रामस्य रामत्वं मम संयुगे त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सिद्धगन्धर्वजंगमाः ॥

स्वयमागच्छे चक्षुर्विषयमागम्य यस्य रावणो नो जीवितुं नार्हतीति संबंधः ॥ ५२ ॥ ५४ ॥ रामस्य रामत्वं त्रैलोक्यनुलोकान् सर्विदेवानक्षमै तान् नच नशो यैणचारमपतीन् वंद्यी मत्वेन
ष्टे च यो लोकाः पश्यन्ति स्म च यः नष्टचित्तकमायक शिष्या मीतिभाव ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु
॥ २८८ ॥

यावद्भूमिर्धरिष्यति मामिणिन्मनत्वयन्त्मैकर्मसचराचराः सदेवा लोका जनाः कथयिष्यंति ताहशमन्यत्कर्म करिष्यामि ॥ ५९ ॥ ५० ॥ ५५ ॥ ५२ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ भपातश्रान्तवी
ऊजनिते कोपेनसर्वथा मां हनिष्यतीति भीतेन सर्वथे ॥ ६२ ॥ इत्येकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ यत्नोति ॥ वाणौघान् विसृजन् रणे रावणस्य तदा लक्ष्मणे युद्धे दत्वा तस्मिन्नुपला

अद्यैष कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः सदेवाः कथयिष्यंति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ५८ ॥ एवमुक्त्वा शितैर्बाणैस्तमकोचर्मषणैः
अजयानरणे रामो दशग्रीवे समाहितः ॥ ५९ ॥ तुष्याम विविहंगानि चैर्दसमले स्वापिरावणः अप्यवर्षत्तदा रामं शरान्विद्यज्ञोपदः ॥ ६० ॥ ए
म् एव बाणसक्तानाम्मोमृमिनिर्वृत्ता ॥ शराणां च शराणां च वमसवतुल्ले लत्ने ॥ ६१ ॥ विच्छिन्नाश्च विकीर्णाश्च राम रावणयोः शराः
अंतरीक्षात्प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ६२ ॥ तयोर्ज्याकलनिर्घोषो राम रावणयो र्महान् ॥ त्रासनः सर्वभूतानां स बभूवाद्भुतदर्श
नः ॥ ६३ ॥ विकीर्यमाणाः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मतार्दितः भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथानिलेनाभिह
तो बलाहकः ॥ ६४ ॥ इत्यार्षे श्रीवा० रा० यु० एकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ शक्त्या विनिहतं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ॥ लक्ष्मणं समरे शूरं शोणि
तौघपरिप्लुतं ॥ १ ॥ स दत्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ॥ विसृजन्नेव बाणौघान्सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ एष रावणवी
र्येण लक्ष्मणः पतितः क्षितौ सर्पवच्चेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥ शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतरं मम पश्यतो मे
पि ते लक्ष्मणपीडा निवर्तयेर्थं सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ शोकसंदीपन ॥ २ ॥ मार्गेः मार्गोऽस्य ॥ ४ ॥ का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ४ ॥

राम
॥ २८५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥ ५ ॥ लज्जाफीवेति पालेिपदमार्थे ॥ ६ ॥ त्वमपाने स्वमे रम्यर्थे स्त्रार्थमस्पताखवे ॥ ७ ॥ भ्रातांनिहतमिस्यादि साहृश्लोकः कविवासे ॥ ८ ॥ रणयो सुखलुठेतमिति शेषः
स्वपंसस्म रम्लायीम्रातामेषुमलस्पणः पादिपंचत्वमाप्नुः मारो मेदिं सुवेन्नवा ॥ ९ ॥ लज्जतीवहिमेवी पंभूपतीवकूणहृत्तः
सापृकाव्यवसीदंतिहृषिर्वोष्पवृत्तागता ॥ ६ ॥ स्ववसीदंतिगात्राणिस्वपयाने रणाप्रिव चिंतामेवहंतेतीत्रासस्वषाचोप
जायते ॥ ५ ॥ भ्रातांनिहतं दृष्ट्वा रावणोनदरात्मना ॥ निशनेतेतदुःखातें ममेराघमिहतमशा ॥ पविषादस्मापवो विलुला पाकु
लेंद्रियः ॥ ५ ॥ भ्रातरंनिहतं हेष्टालस्मणं रणपांसुषु ॥ विजयोपिहिमे शूरानप्रियायोपकल्पते ॥ ९ ॥ स्वचक्षुविषयस्व
दुःकांप्रीतिंजनयिष्यति ॥ किं मेयुद्देनु किं प्राणैः युद्धकार्यनविद्यते ॥ १० ॥ यत्रायंनिहतःशेतेरणमूर्द्धनिलक्ष्मणः ॥ ११ ॥
यथैवमांवनेयांतमनुजातिमहाद्युतिः अहमप्यनुयास्यामितथैवेनंयमक्षयं ॥ १२ ॥ स्वेषवंधुजनोनित्यंमांसनित्यमनु
व्रतः ॥ इमामवस्थांगामितोराक्षसैःकूटयोधिभिः ॥ १३ ॥ देशेदेशेकलत्राणि देशेदेशेचवांधवाः तंतुदेशंनपश्या
मियत्रभ्रातासहोदरः ॥ १४ ॥ किंनुराज्येनदुर्द्धर्षलक्ष्मणेनविनामम ॥ कथंवक्ष्याम्यहंत्वंबां सुमित्रांपुत्रवत्सलां ॥ १५ ॥ उ
पालम्भंनशक्ष्यामिसोढुंदत्तंसुमित्रया ॥ किंनुवक्ष्यामिकौसल्यांमातरंकिंनुकेकयीं भरतेकिंनुवक्ष्यामिशत्रुघ्नंचमहावले ॥ १६ ॥
नादृष्टोभ्रातोहृष्ट्वा विजयोपिममेपापायसमर्थी ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्रायमितियत्कारणादिसमर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु
॥२८१॥

८ ॥ १२ ॥ १२ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पंचत्वमुपगतं नैवापत्र्यः श्वासायतमवात ॥ २३ ॥ अश्रुपेवा यं मुख सखी लपपादुपतिनिशस्य विहतमिमादिना ॥ २४ ॥ पुमपत्रतलौ
पमपत्रवद्धं सुवर्णां कतलवेलो ॥ २५ ॥ हेवालिन्न स्मिन्निविषाद्यमालयाः स्तलेमसुसमस्व स्मगात्त्रस्तेषु हृः केपमानस्य हृदयमसुलो छासमाख्याति ॥ २६ ॥ २
सहहेन । सवनेपानो विनाते नागतः स्कन्धे । हेवसालो श्रेयोन्नतं वेसु विगर्हितो ॥ २७ ॥ किं मया दुष्कृतं कर्म लभ्यत्वज्जन्म निपेनमेधार्मिको
तानि हन्तस्त्वायतः स्थितः ॥ १८ ॥ हा श्रातस्थितं मज्जे हृष्टस्तातोप्यवरमये । एकाकी किंतु मांसत्कापलोकाप गच्छसि ॥ १९ ॥ विलपंत
चमां श्रातः किमर्थं नाव भाषसे ॥ उत्तिष्ठ पश्य किं शेषे दीने मां पश्य च सुधा ॥ २० ॥ शोकार्तेस्मिन्नमस्य पर्वतेष्वेव नेष च विपदामस
पहावाहो समास्वासपितामम् ॥ २१ ॥ इत्येवं विलपंतीं तां शोकव्याकुलितेंद्रियां । रामभार्यास्त्वनवीरः तुषोगोवाक्षमस्तवी
त ॥ २२ ॥ सजेगभन्तरोहालवहिं वेल्कलकमालो ॥ नैवपचत्रमापत्रो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा महाभागः सु
षेणो एवं वेवचः समीपस्थस्य वाचेदं हनुमंतं महाकपिं । सम्यवित्तं नेव ज्ञानापि श्रुत्वामें न निष्ठुरं ॥ सुमनं च मसतत्र च सुलमस
हिलस्वते ॥ २४ ॥ पुमपत्रतलौ हसौ सुम सत्वो चलो च्युते ॥ नेदशां दृष्टपते रूपेणतावता विशांपते ॥ २५ ॥ विषादं मा कृथा वीरे तम
तोयमशीहंम ॥ साख्याति तं समसुतस्य ह्युलमात्रस्यमन लेसो छासमहृदपेवा । कपमानस्य हसुहृंः ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा महाभागः सुषेणो
एवं वेवचः समीपस्थस्य वाचेदं हनुमंतं महाकपि ॥ २७ ॥
हे सौम्य हनुमन् योसौ जीववतां श्रेष्ठः स्थितमो पक्षि पर्वतेंगवान स्पदास्ति ।
शिखो जातो यौषधिमानम ॥ २८ ॥ हेवीवास्पलं स्पतास्यतम्मन्नीक्ता यं विशल्यकरणपादि च ततो प्यौषधी लभमानयेति तिवेवं ॥ २९ ॥

राम

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२०॥ अजानंस्तां महौषधीरिति सर्वेषु शृंगेषु मप्पणिचये पुरा गोतरोक्त कालनेमिश्छहतत्रचिन्तां चक्रे हनुमानिति वीर्यवान् ॥२१॥ २४॥ अस्मिंस्तु शिखरे दक्षिणे अ
स्मिन्नेव शिखरे जाता नामौषधीर्मन्तर्केणावगच्छामि हियतः सुषेणास्यमेवं लक्ष्मणाशिखरे संजाता मब्रवीत् ॥ २२ ॥ अगृहीति अत्र शिखरे तामेतावन्मा
त्रमेव जानामि रूपे विशल्यकरणीति विशिष्यन जानाम्यनुभावाभावादन्नतां विशल्यकरणीं लक्ष्मणस्य समारोग्यादद्य वश्यमपेक्षितां यथा गृहीत्वा

सौम्य शीघ्रमितो गत्वा पर्वतं हिमसोदये ॥ ऋषभं स्थितो योसौ वीर्यवानुत्तमः ॥२५॥ दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय ॥ विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ॥२६॥ संजीवकरणीं वीर संधानीं च महौषधीं संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य नमानय ॥३०॥ इत्येवमुक्तो हनुमान् गत्वा चौषधिपर्वतं चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तामहौषधीः ॥३१॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥३२॥ अस्मिंस्तु शिखरे जातामौषधीं तां सुखावहां प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणो ह्येवमब्रवीत् ॥३३॥ अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीं महत् ॥ कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लव्यं च महद्भवेत् ॥३४॥ इति संचिन्त्य हनुमान् गत्वा क्षिप्रं महाबलः आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरेस्तटं ॥३५॥

गच्छामि यद्यहं हे लक्ष्मणं मा चातुर्यात् ज्ञात्वा दिदोषः स्यात् । विचारकरणेन कालात्ययेन लक्ष्मणस्य मारणाशदोषः स्यात् ॥ ३४ ॥ इत्येवमादिकं सं
चिन्त्य त्रिः प्रकंप्य खेन गुणास्यापित स्यापि अन्तहस्तान्यायेत्रिः प्रकंपन ॥३५॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु॰ रसैवमाद्रिकेसंचिंतनत्रिःभकंप्पस्कन्धेताराख्यापितस्मापितुमहत्सासाभ्यर्थेचिः प्रकंपतं ॥ ३८ ॥ गिरेः शिखरंगृहीत्वास्य लात्न्नभउस्तपराक्र ॥ ३९ ॥ सम्पस्यसुषेणसमी

॥२२०॥ इतिसंचिंत्यहनुमानागत्वाक्षिप्रमहाबलः ॥ श्रासाद्यपर्वतंफुल्लनानानगगणोत्सवंसमासाद्यमहाबलः गृहीत्वाहरिशार्दूलोहस्ताभ्यांस
मतोलयत ॥ ३८ ॥ सनीलमिवजीमूतंतोयपूर्णंनभस्तलात ॥ उत्पपातगृहीत्वातुहनुमान्शिखरंगिरेः ॥ ३९ ॥ समागम्यमहावेगःस
न्यस्यशिखरंगिरेः विश्रम्यकिंचिद्धनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत ॥ ३९ ॥ श्रोषधीनावगच्छामितान्स्रहंहरिपुंगव ॥ तदिदंशिखरंकृ
त्स्नमेवाहृतंमया ॥ ३९ ॥ एवंकथयमानंतंप्रशस्यपवनात्मजं ॥ सुषेणोवानरश्रेष्ठोजग्राहोत्पाट्यचौषधीः ॥ ४० ॥ विस्मि
ताःस्तुवभूवुस्तेसर्वेवानराःप्लवगाः ॥ दृष्ट्वाहनुमतःकर्मसुरैरपिसुदुष्करं ॥ ४१ ॥ ततःसंक्षोदयित्वातामोषधिंवानरोत्तमः ॥ लक्ष्म
णस्यददौनस्तःसुषेणःसुमहाद्युतिः ॥ ४२ ॥ सशल्यःसस्माघ्रायलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ विशल्योविरुजःशीघ्रमुदतिष्ठन्म
हीतलात ॥ ४३ ॥ तमुत्थितंतुहरयोभूतलात्प्रेक्ष्यलक्ष्मणं ॥ साधुसाध्वितिसुप्रीतालक्ष्मणंप्रत्यपूजयन ॥ ४४ ॥ एह्येहि
त्यब्रवीद्रामोलक्ष्मणंपरवीरहा ॥ सस्वजेगाढमालिंग्यवाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥

प्रक्षेपः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ संक्षोदयित्वासंमर्दयित्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ राम॰

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

४६॥ ४७॥ शिथिलं पावकाच्चाविक्लवः कोहि मे जीवितेनार्थ इत्येवं परमात्मना विशेषणं स्वविभीषणरामस्य दानप्रतिज्ञा शेषेऽपि लक्ष्मणो यावद्वाचापरिक्लिन्नं इत्यर्थः॥४८
नदेवाह॥ तां प्रतिज्ञामिति एतेन हत्वा विभीषणमप्यभिषेक्ष्यामीत्येवंरूपां॥४८॥ ४९॥ मल्कृतेनैराश्यं सीतापाप्तिजोपेचोपेक्षामुपगन्तुं नालं नयुक्तं देवा

अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा॥ दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतं॥४६॥ न हि मे जीवितेनार्थः सीतया च जयेन वा॥ को
हि मे जीवितेनार्थस्त्वयि पंचत्वमागते॥४७॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य राघवस्य महात्मनः॥ खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्
॥४८॥ तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रमः॥ लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं वक्तुमिहार्हसि॥४९॥ न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां सत्य
वादिनः॥ लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनं॥५०॥ नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मत्कृतेऽनघ॥ वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपाल
य॥५१॥ न जीवन्यास्यते शत्रुस्तव बाणपथं गतः॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः॥५२॥ अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रम
स्य दुरात्मनः॥ यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः॥५३॥ यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतां तव वेच्छसि प्रतिज्ञां॥
यदि तव राजसुताभिलाष आर्य कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर॥५४॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे द्व्यधिकश
ततमः सर्गः॥१०२॥ ॥

द्विपञ्चाशद्याणीतिशेषः प्रतिज्ञामनुपालयेत्यत्र वक्ष्यमाणप्रतिज्ञापि लक्ष्यते तया स्वस्य चिह्नं स्वनप्रतिज्ञां पालय॥५१॥ ५२॥ कृतकर्मा कृतसंचारो दिवाकरो याव
दस्तं न याति तावदस्य वधमित्यर्थः॥५३॥ ५४॥ इति द्व्यधिकशततमः सर्गः॥१०२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

७
॥२८५॥

लक्ष्मणोनीकेवासे श्रुत्वा धनुरादाय शत्रुसंदर्शनतो रावणाय विसर्जेमच यः ॥१॥ पूर्वम्भग्नेति महात्मना धनुष्मता दिन्तो रावणो भयात् तमड्डद्रावेत्य क्रंतरा
वणो पुहते भासे मतनम्मरथ्यमास्याय दर्भाउयाकारमिवकाकुत्स्यमंप धावतेति शेषः ॥२॥३॥४॥५॥६॥ ममरथेन शीघ्रं रथं त्वमयाहिमल्तलयातः

लक्ष्मणेन तु तं दृष्ट्वा कर्मणं श्रुत्वा स राघवः संदधे परवीरघ्नो धनुरादाय रायवीर्यवान् । रावणाय शरान् घोरान् विससर्ज च मृधे ॥१॥ अथ पार्श्वे स्थिमास्थाय रावणो राक्षसाधिपः अभ्यधावत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करं ॥२॥ दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ॥३॥ दीप्तपावकसंकाशैः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ निर्बिभेद रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥४॥ भूमिस्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः । न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥५॥ ततो देववरः श्रीमान् श्रुत्वा तेषां वचोमृतं ॥ आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥६॥ रथेन मम भूमिष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमं आहूय भूतलं यातः कुरु देवहितं महत् ॥७॥ इत्युक्तो देवराजेन मातलिर्देवसारथिः प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥८॥ शीघ्रं यास्यामि देवेन्द्र सारथ्यं च करोम्यहं ॥ ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमं ततः काञ्चनचित्राङ्गः किंकिणीशतभूषितः ॥९॥ तरुणादित्यसंकाशो वैदूर्यमयकूबरः सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥१०॥

भासम्छ आहूय रथेन मेति बोधनं सर्वे देवराज रथोपमिति बोधयित्वा मूदेवहितं कविमर्थः ॥७॥८॥९॥ कूबरो युगंधरः काञ्चनापीडैः स्वर्ण
मालैः श्वेतप्रकीर्णकैः । सितचामरैः पलंकारविद्भिः चामरैः प्रकीर्णकैः मिश्रमाः ॥१०॥

॥३॥ ४॥ निर्घाताः तद्वन्महाध्वनयो यंत्रोपलविशेषाः ॥५॥ ६॥ द्रवमाणान् द्रवतः जितेन जयेन काशंते इति जितकाशिनः राक्षसाश्चमवत्रिजितशेषः अमया
द्वितीयराक्षसपदवैयर्थ्यं स्यात् ॥७॥ तान्वानरविद्रावकान् राक्षसान् रामः शरवर्षेणावारयामास ॥८॥ ९॥ १०॥ यत् यस्मात् तं मम पितरं हतवान् तस्मात् मदग्रतः स्थिति

वृक्षमूलनिपातैश्च शिलापातैश्च पातनैः ॥ अन्योन्यं पातयंतेस्म तदा कपिनिशाचराः ॥३॥ शक्तिखड्गगदाकुंतैस्तोमरैश्च
निशाचराः पट्टिशैर्भिंडिपालैश्च बाणपातैः समंततः ॥४॥ पाशमुद्गरदंडैश्च निर्घातैश्चापरैस्तथा ॥ कदनं कपिसैन्यानां चक्रुस्ते
रजनीचराः ॥५॥ बाणौघैर्हिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः ॥ संत्रातमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥६॥ तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रव
माणान्वनौकसः ॥ नेदुस्ते सिंहवद्दृष्टा राक्षसा जितकाशिनः ॥७॥ विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समंततः ॥ रामस्तान्वारया
मास शरवर्षेण राक्षसान् ॥८॥ वारितान्राक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः ॥ कोपानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥९॥
तिष्ठ राम मया सार्धं द्वंद्वयुद्धं ददामि ते ॥ त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥१०॥ यत्तदा दंडकारण्ये पितरं ह
तवान्मम ॥ मदग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वा रोषोभिवर्द्धते ॥११॥ दह्यंते भृशमंगानि दुरात्मन्मम राघव ॥ यन्मयासि न हदृष्टस्त्वं त
स्मिन्काले महावने ॥१२॥ दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह ॥ कांक्षितोसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥१३॥

६३

हंतमिति शेषः स्वकर्मस्थं पितृवधरूपकर्मकर्त्तारं त्वां दृष्ट्वा रोषोभिवर्द्धते ॥११॥ यत् यस्मात्तस्मिन्काले पितृवधकाले तस्मिन्महावने मया न दृष्टः असि त
स्मान्मम गात्राणि दह्यंते दैवदर्शने तत्स्वीकारेणापि प्राप्तोसि इति शेषः ॥१२॥ इतरो मृगः सिंहेन इव मृगमात्रं ॥१३॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हारिभिर्हरितवर्णैः सकलवेराग्रध्वजः कनदंशुरुक्मध्वजः देवराजरथोवहः पोस्मीतिशेषः तामसस्वेसतनोरामसेवेकं ॥ १४ ॥ देवराजेनसंदिष्टः शीघ्रेणछेमातजसेमातलिलिलिचयूर
वैसयावसमक्षोकारणेभनाम्नयो मनुष्यलोकंप्रतिचलनमितिबोध्यं ॥ १२ ॥ मतोदैः स्वर्णैरणकाशे ॥ १७ ॥ १५ ॥ इदंताभिस्तुषम्पते ॥ १६ ॥ १८ ॥ सेपरिक्रम्यप्रदक्षि

हरिभिः सर्पसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथोवरः ॥ १२ ॥ देवराजेनसंदिष्टो रथमारुह्यमात
लिः ॥ अभ्यवर्त्ततकाकुत्स्थमवतीर्यत्रिविष्टपात् ॥ १३ ॥ अब्रवीच्चतदारामंसप्रतोदोरथेस्थितः प्रांजलिर्मातलिर्वाक्यं
सहस्राक्षस्यसारथिः ॥ १४ ॥ सहस्राक्षेणकाकुत्स्थरथोयंविजयायते दत्तस्तवमहासत्वश्रीमन्शत्रुनिवर्हण ॥ १५ ॥
इदमैंद्रंमहच्चापंकवचंचाग्निसन्निभं । शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्चविमलाशिता ॥ १६ ॥ आरुह्येमंरथंवीरराक्षस
जहिरावणं ॥ मयासारथिनाराममहेंद्रइवदानवान् ॥ १७ ॥ इत्युक्तः संपरिक्रम्यरथंतमभिवाद्यच ॥ आरुरोहतदा
रामोलोकान्लक्ष्म्याविराजयन् ॥ १८ ॥ तद्बभूवाद्भुतंयुद्धंद्वैरथंरोमहर्षणम् ॥ रामस्यचमहाबाहोरावणस्यचरक्षसः ॥ १९ ॥
सगांधर्वेणगांधर्वंदैवंदैवेनराघवः ॥ अस्त्रंराक्षसराजस्यजघानपरमास्त्रवित् ॥ २० ॥ अस्त्रंतुपरमंघोरंराक्षसंरा
क्षसाधिपः ससर्जपरमक्रुद्धः पुनरेवनिशाचरः ॥ २१ ॥ तेरावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः अभ्यवर्त्तंतकाकुत्स्थंसर्पाभू

णीभूत्वा ॥ १५ ॥ हैमपं ॥ हीरर्योविपोस्तोहिर्योतमोदंहैरथे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ त्वामहाविषाः ॥ २२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰
॥२८२॥

आदितास्याः स्वादितवक्त्राः ॥२३॥२४॥ माद्रस्थके ॥ मघुभजे ॥२५॥ शितिविमभाः स्वग्निमभाः ॥२६॥२७॥२५॥२८॥ के तुगुहिमप्रमसिसेनैके नपोलके

तेदीसवृक्षादीसवमतेज्वलनेसुवेः ए मसेवाम्बवर्नेस आदितास्याभयावहाः ॥२३॥ नेवीसुकिसमस्पर्शोदसिभोगेमहाविषैः
दिश्रपूस ततासर्वाः परिदिशश्च समावताः ॥२४॥ तानदृष्ट्वा पत्रगान्तगस्यः समापततचाहवे ॥ स्वकुपाशु पतेयोस्यादुरुच्चके
मयावह ॥२५॥ तेव्यव वस्तेसुकाः स्वकवत्राः शितिविमभाः सुपर्णाः कांच नाभस्त्वाविचेरुः सपशच्चैव ॥२६॥ तेतान
सर्वान्नरुक्षान्नजघ्नुः सर्पहत्यान्महाजवान् सुपर्णाहपात्मस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥२७॥ स्वकेमतिहतेक्रुद्धोनाव
लोकस्ससाक्षिपः ॥ स्वपवर्षत्तेदारामेयोग्निः शरावृष्टिभिः ॥२८॥ तेवन्याचहत्वेतास्वमलिकिरूकाः पुंणां ॥ स्रह्वीपिवा
ग्रालेखेला स्वातलिमप्तविप्यत ॥२९॥ विच्छदकेतुमिद्रस्य शरोगेके नावलाः पोन्नयितारायोपस्थे पान्के तुचकोच
ते ॥३०॥ ऐं द्रानभिजयानास्वानघाजालेनरात्वलाः विषिदुर्दैवगोक्षवीदनचाञ्चालोः सह ॥३१॥

तुविच्छेदः छित्रवचतोप्यातायोहुं देशातरापोपस्थिपातयिता ॥३२॥ ऐं द्रानस्वानभिजयान ॥३२॥ एप

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२२ एवमुक्ता दशरथा दर्शनं सेजाता निर्दिश्य निर्भयमानि च वैकृतानि स्वाहाम चेद्रमसमित्यादिना प्राजापत्यं च नक्षत्रं प्रजापतिदैवत्यं नक्षत्रमुत्तरोहिणीमित्यर्थः तां
समाक्रम्यास्थितेन वुधेन जगत्प्रीतिमवधीतिभावः ॥२३॥ दिवाकरस्य रश्मिर्वा सयातस्खलद्योर्मिजीनपूसर्षः ॥२४॥ शाल्ववर्णाः अमितवत् श्यामः केवधाकः कवे

ए ममार्गे तेते दृष्ट्वा स्थिता स्व परमर्षयः व्यथिता वानरेंद्रश्वाविभूतः सविभीषणाः ॥२१॥ एमचेद्रमसं दृष्ट्वा यत्ते एवनारद
न ॥ प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणी शशिनः प्रिया समाक्रम्य वुधस्तस्थो प्रजानामशुभावहः ॥२२॥ सधूमपरिवृतोर्मिः प्रज्व
लन्निव सागरः ॥ उत्पपाततदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरं ॥२४॥ शाल्ववर्णाः सुपरुषो मंदरश्मिर्दिवाकरः ॥ अदृश्यतकवंधांक
कः संसक्तो धूमकेतुना ॥२५॥ कौसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतं ॥ आक्रम्यांगारकस्तस्थो विशाखामपि चांबरे ॥२६॥
दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ अदृश्यत महासत्त्वो मैनाक इव पर्वतः ॥२७॥ निरस्यमानो रामेण दशग्रीवेण
श्रमात् ॥ नाभ्यक्रोद्भिसंधातुं सायकानां रणाजिरे ॥२८॥ स कृत्वा भ्रुकुटीं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः जगाम सुमहाक्रो
धं निर्दहन्निवचक्षुषा ॥७९॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये युद्धकांडे त्रिशततमः सर्गः ॥१०२॥

दा४

धौंकेयस्यस ॥२५॥ इंद्राग्निदैवते कौसलानामिक्ष्वाकूणां विशाखा नक्षत्रं महत्वांगारकस्तस्थौ ॥२६॥ एतेऽत्पाता भगवतो रामस्य मनुष्यभावलीलालेका ए
इतिवोध्य ॥२६॥ २७॥ २९॥ क्रुद्धः सन् सुमहाक्रोधं जगाम तादृशक्रोधमाप्तोऽभवज्जगाम दर्शितवैपरीत्यरावणपराक्रमस्य निमित्ते ॥३०॥ इति त्रिशततमः
सर्गः ॥१०२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

प्र
॥२८२॥ तस्य कुहस्येति ॥ २ ॥ श्रौ मातिकाः उत्पातमवनाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ लोकानां संवर्त्तः प्रलयकालहुतस्थिते तेत्स्या नेपस्पनन् ॥ ६ ॥ विग्रहमागता रामरावण युद्धपा
ताद्दि रौधिश्वर्वकमिति निवेर्शमासाः महत्वत् ॥ महृष्टाः सं तो वाक्यम् ऊचुः ॥ न ह्यास्मं विविक्तदर्शपतिदशग्रीवमिति ॥ यथपुमुरणा मपिवर णो वाक्क स्था

तस्य कुहस्य वदने दृष्ट्वा राम स्पधी मतः सर्वभूतानि विवृत्तेमुखाकं पतनचपे दिवो ॥ १ ॥ सिंहष्णा हैलवान् च्छैलः सेचवालाचुलहु
मः वमृवचाति सुभितं समुद्रः सरितो पतिः ॥ २ ॥ यत्नाश्रुवत निर्घोषा गगने परुष स्वराः ॥ श्यौमातिकाश्च नेद्दे नः समंतात्सरिचक्र
प्र ॥ ३ ॥ एवं दृष्ट्वा सुतेकुहउमातांश्च मुरोहणान् ॥ विवृत्तमुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्वपे ॥ ४ ॥ विमानस्यास्तदा देवा गंधर्वाश्च महो
रगाः ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मंत श्च खेचराः ॥ ५ ॥ ददृशुस्ते तदा ऊर्द्ध लोक संवर्त्तसंस्थित ॥ नानाप्रहारणौ भीमैः सुरासुरो संयुद्धं
तो ॥ ६ ॥ ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः प्रेक्ष्यमाणा महायुद्धं वाक्यं भक्त्या महत्वत् ॥ ७ ॥ दशग्रीवं जयेत्याहुः असुराः सर्व
स्थिताः देवा राममथोचुस्त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रोधाद्राघवस्य च रावणः प्रहर्त्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्रह
रणं महत् ॥ ९ ॥ २ ॥ ॥

पि देवानामनिमिषयीमाप्रदिप्तसूपया रावणं वर्षयंती जिवो ध्य ॥ १ ॥ राघवकुमसी धातं राघव विषक्रोधात् ॥ महारणमायध्ये स्पृशन् परामृशन् किं चेदानीं गरुड्ढोपि
तथिनि स्पृणां वृत्तिं तपत्रिसर्षः ॥ २ ॥ एम
॥२८३॥

कूटैः शूलस्य दलश्रमषिस्रौ ॥ ८ ॥ भगोनाग्निश्च यः भगो ज्वाग्निसमूहः । उपमा पश्यतान् अतिरौद्रं रौद्रं शूलमतिकम्पवृन्नगानेकनासाग्रे शत्रुभिः स्मृष्पं काले
नयमेनापि दारितं तस्य पितुमशकं ॥ ९ ॥ मेदनं विदारणं ॥ ७ ॥ अनीकैः अनेकानीकसंख्यैः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तानि हत्वा रक्षसां समक्ष

वं चकार स महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणः ॥ शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्छिन्नं दृष्ट्वा महाबलः ॥ १९ ॥ सधूमसमिवत्तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमं
अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदं ॥ २० ॥ त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तथा ॥ प्रदीप्त इव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ २१ ॥
तच्छूलं परमक्रुद्धो जग्राह युधि वीर्यवान् ॥ अनीकैः समरे शूरैः राक्षसैः परिवारितः ॥ २३ ॥ समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि
भैरवं ॥ संरक्तनयनो रोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ २४ ॥ पृथिवीं चान्तरीक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ प्राकंपयत्तदा शब्दो राक्षसे
न्द्रस्य दारुणः ॥ २५ ॥ अतिकायस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः सागराश्च चकंपिरे ॥ २६ ॥ स गृहीत्वा म
हावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् ॥ विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ २७ ॥ शूलोयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः ॥ तव भ्रातृ
सहायस्य सद्यः प्राणान् हरिष्यति ॥ २८ ॥ रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे ॥ त्वां निहत्य रणश्लाघिन् करोमि तरसा सम
॥ २९ ॥ तिष्ठेदानीं निहन्म्येष त्वामेष शूलेन राघव ॥ एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ ३० ॥ तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्ज्वा
लासमाकुलं ॥ अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ ३१ ॥ तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनं ॥ ससर्ज विशिखान् रामश्चा
रोमि(स्रो)भिः समं करिष्यामीत्यर्थः हत्वा यैर्गमादिना षष्ठी ॥ २९ ॥ ३० ॥ विद्युज्ज्वाला विद्युत्तादृशज्वाला ॥ पमायम्य वीर्यवान् ॥ ३२ ॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु
॥२२४॥

वारयामास प्रथमेवेगमंगंकृतवानिमर्थ ॥२२॥ २७॥ २५॥ २२६॥ २५॥ २५॥ बाणैर्बाणावद्धिः शब्द्यमानैः स्त्राणवराशब्दरसमासात्पचायच ॥२९॥ ३०॥

आपतंतं शरौघेण वारयामास राघवः भुजंगमांस्ते वा पिंगलैर्यैरिव वासवः ॥२३॥ निर्दहन्तमुतांश्चबाणान्रामकार्मुकनिःसृतान्
रावणस्य महाशूलः पतंगानिव पावकः ॥२४॥ तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्शूलसंस्पर्शचूर्णितान् सायकानंतरीक्षस्थान्राघ
वः क्रोधमाहरत् ॥२५॥ स तां मातलिनानीतां शक्तिं वासवनिर्मितां जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥२६॥ सतोलितां
बलवता शक्तिर्घंटाकृतनस्वना नभः प्रज्वालयामास युगांतोल्केव सप्रभा ॥२७॥ साक्षिप्ता राक्षसेंद्रस्य तस्मिन्शूले प
पात ह ॥ भिन्नः शक्त्या महाशूलो निपपात गतद्युतिः ॥२८॥ निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य मनोजवान् ॥ रामस्तीक्ष्णैर्महा
वेगैर्वज्रकल्पैरजिह्मगैः ॥२९॥ निर्बिभेदोरसि तदा रावणं निशितैः शरैः राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥३०॥
स शरैर्भिन्नसर्वांगो गात्रप्रस्रुतशोणितः राक्षसेंद्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥३१॥ स रामबाणैरतिविद्धगा
त्रो निशाचरेंद्रः क्षतजार्द्रगात्रः जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं दशास्यः ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा
यणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे चतुःशततमः सर्गः ॥१०४॥

गात्रेभ्यः प्रस्रुतशोणितेः पृक्ताः समूहस्थः समूहतपास्थितः वृहस्पतिः पावित्वात्समहस्थावे ॥३१॥ ३२॥ इति चतुराधिकशततमः सर्गः ॥ ॥

राम
॥२२४॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

। सत्वतेनेति ॥ ७ ॥ २ ॥ अंबुरास्यत्तानि क्षिप्रगिरिसोपदलवाकमिव सरवरोभवं बाणधाराभिः हवैः एषयत्रम्पर्द्युदितिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अश्मोपलेरुपल

स तु तेन महारोषात्काकुत्स्थेनार्दितो भृशं ॥ एवमानः समरश्लाघी महाक्रोधस्त्रवत्रागमत् ॥ १ ॥ स दीप्तनयनो मर्षाच्चापमुद्यम्य वीर्य
वान् ॥ अभ्यर्दयत्स संक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥ बाणधारासहस्रैस्तु स तोयद इवांबुना ॥ रावणो राघवं बाणैः स्तटाकमिव ह
१ पन ॥ ३ ॥ स्वरितः शरजालेन धनुस्संक्रैन संयुगे ॥ महागिरिरिवाकंप्यः काकुत्स्थेनैव कंपने ॥ ४ ॥ स शरैः शरजालानि वार
यन्समरे स्थितः ॥ गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्राणि क्षिप्रं महस्रोपि निशाचरः ॥ निजघानोर
सि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः ॥ दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान् किंशु
क द्रुमः ॥ ७ ॥ शराभिघातसंरब्धः सोभिजग्राह सायकान् ॥ काकुत्स्थः सुमहातेजा युगांतादित्यवर्चसः ॥ ८ ॥ ततोऽन्यो
न्यं सुसंरब्धौ तावुभौ रामरावणौ ॥ शरांधकारमाकाशं चक्रतुः परमं तदा ॥ ९ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः
वाच रावणं वीरः प्रहसन्परुषं वचः ॥ १० ॥ मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम ॥ हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि
वीर्यवान् ॥ ११ ॥ मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने ॥ वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥

स्यतामिति संबंधः ॥ ९ ॥ प्रहस्येति कोपजोपहासः ॥ १० ॥ अज्ञानात् ॥ अविवेकात् मनत्वहपारानाच्च हृतात्तस्मान्नीवीर्यवानसि ॥ ११ ॥ १२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु ॥२८५॥

विनाशाय च मन्त्रिहितं नायासु स्त्रीषु शरीरस्य च यः कायकुलषेकुलरवानेवेषि ॥१३॥ १४॥ शरीरो मयासेपोक्तिः श्लाघनीयमिमादिम्येयोक्तिः ॥१५॥ तदेतस्य शस्माह उक्तो दे नेति
गर्वेणाभि पत्रस्यानुष्ठितस्य च हितस्य रहास्सुत्रानर्थरूपस्य कर्मणः फलमिदानीमाप्नुहि ॥१६॥ १९॥ तदा तदैव ॥१४॥१९॥२०॥ न षातिपिपाष्मयावाणाशस्मान्तरोत्थितेवाणानोभा

स्त्रीषु प्रशा विनाशायामु पादाणामिमर्शकलत्वाकापुरुषे कर्मस्रूरोहमितिमन्यसे ॥१३॥ मित्रमर्यादनिर्लज्जचारित्रे बन्धुवस्थित
दर्प्यान्मनस्सुपादाय शूरोहमितिमन्यसे ॥१४॥ शरीरेणाधनदृश्यात्रावलेः सम्प्रदितेनच श्लाघनीयेमहत्कर्मयशस्य च कृतं त्वया ॥१५॥
उक्तो केनाभिपत्रस्यगहितस्याहितस्य च ॥ कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत्फलं ॥१६॥ शूरोहमिति चात्मानमवगुछसि दु
र्मते नैव लज्जास्ति ते स्त्रीणां चौ स्वद्यपकर्षितः ॥१७॥ पुष्टिमत्सन्निधौ सीताक्षपितासान्त्वया वलात् भ्रातरङ्खेपप्रणेतदाम
त्ता पकृतं हितः ॥१८॥ दिष्ट्यासिममचक्षुरद्य सुविषयमागतः त्वयित्वामायके त्वा क्षणेन्येयाम्नियमसादनं ॥१९॥ अद्य
ते मच्छरा छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलं । क्रव्यादाव्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥२०॥ निपत्यो रसि गृध्राश्ते स्त्रिनो प्रस्त्र
स्वसायके । पिबन्तु रुधिरं तर्षाद्वाणशल्यान्तरोत्थितं ॥२१॥ अद्य महाणमिभिन्नस्य गतासोः पतितुस्य ते कर्षन्त्वात्राणि
पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥२२॥ इत्येवं से वदन्वीरो रामः शत्रुनिवर्हणः राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शारवर्षेरवाकिरत् ॥२३॥

निशत्यानितंम्रु तालारं तराम्छिद्रदुत्थिते ॥२१॥ २२॥ २२॥

राम ॥२८५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ए। मस्यवीर्यादिगुणेवमत्व। अपकारस्मरणादिविशेषनः ॥ २७ ॥ अस्त्राणि अस्त्रदेवताः मादवमत्वः सन्निहिताः अमत्वत्रिमर्थः अस्त्रदेवतासन्निधिज्ञानमहर्षाच्चातिशये
न शीघ्रहस्तोऽभवत् ॥ २५ ॥ भूयोऽप्यधिकं ॥ २८ ॥ स्थिवादिति विमक्ति व्यसयः एयवस्येसर्थं ॥ २९ ॥ विक्षवेन विसृष्टेनोत्तानात्मनापरावीर्यपतनकार्यनाशेन शस्त्रंशास्त्रक्रमयोगेच

वधू व हि गुणां वीर्यं विले हर्षम्मभसे युगे ॥ रामस्याश्च बलं चैव शत्रोर्निधनकांक्षिणः ॥ २६ ॥ मार्दवम् अस्त्राणि सर्वाणि विदितात्म
नः स्फुरणं च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २७ ॥ शस्त्राणि सेनाभिः विनिर्मितानि विद्युत्प्राभानि गतानि सः स्फुरमाणाह्वयः प्रमोदवाणाः संसा न
दत ॥ २८ ॥ शीघ्रगांचापसमर्पितकरः शरवर्षाच्चापतवाति हन्यमानो दशग्रीवो विह्वलितहृदयोऽभवत् ॥ २९ ॥ यदा चशरसन्धानात्र
करं च क्षाराम ननाम समरे कृताः पविलक्षणेनात्मना ॥ २९ ॥ क्षिप्तास्त्राणि शरोत्तिने नशस्त्राणि विविधानि च समरे गा थापव
र्वेन स्युः कालोऽम्यवर्त्तत ॥ २८ ॥ सुतस्तु रथनेतास्य तदस्य स्यंनिरीक्ष्यते ॥ शनैर्युद्धाद्संभ्रान्तो रथंतस्यापवाहयत् ॥ ३० ॥
यं च तस्य रथजवेनसारथिर्निवार्य भीमजलदस्वनं तदा जगाम भीत्या समरान्महीपतिनिरस्तवीर्यं पतितं समीक्ष्य ॥ ३१ ॥ इत्या
र्षे वा॰ रा॰ यु॰ पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ स तु मोहात्सुसंक्रुद्धः कृतान्तबलचोदितः क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत्

नाभितदारमो यसनमसमकरोत् संहापनानिष्टदिति भावः ॥ २९ ॥ अपितु मूर्च्छितः मगोवक्षिप्ताः शरा अस्य एवगुणास्यपगाणार्थी पमाणाहत् पमयोजनाय प्रवर्त्तते स्य
एवमस्यम सुकालो ऽभ्यवर्त्ततउपस्थितः ॥ ३० ॥ मृत्युकालेऽपस्थिते स्याद्येसूतोऽपवाहयत् ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ इतिपंचाशीतितमः सर्गः ॥ सतुमोहादितिशनैर्मी

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हीनवीर्यमिव हीनबलमिव अशक्तमिव अश्वादिप्रयोगसामर्थ्यहीनमिव लघुमिवाल्पचित्तमिव अस्त्वमिव स्थधीरमिव तेजसा पराक्रमेण वसामर्थ्येन हीनमिवेति स्वशत्रुस्पष्ट
दैन्ये सर्वथा ॥ २ ॥ अवज्ञाय अवगम्य त्वया बुध्या विचेष्टया ॥ ३ ॥ मन्दं मन्दमिमाप्य ॥ ४ ॥ मम पौरुषयोः विद्विषोऽल्पोऽस्य स्पष्टत्वं विस्पष्टस्य ॥ ५ ॥ शत्रोः प्रख्यातः सत्वपाहेको
पौरुषः कुन्तिसुतः पुरुषः हत ॥ ६ पल्लवमिममाद्येकस्यामिपि चेन्नोद्दहासिमो हादपि अस्मानादपि शत्रोर्भिमुखेनमायपमिमत्वपोऽलो पल्लवोकं परोगाणो पीगाणो न्को वादिन

हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितं । मीलल्लघुमिवासत्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥ विसक्तमिव मायाया निद्रेवीवहिस्कृते
मामद्य वर्ज्ञपदर्वे हत्वया बुध्या विचेष्टसे ॥ ३ ॥ किमर्थं मामवज्ञाय गच्छेद्दमनवेश्म च ॥ त्वया सत्ये समस्तमे प्योपमपेवा
हितः ॥ ४ ॥ नृपात्यहिमनानार्य चिरकालसमार्जितं यशो वीर्यं च तेजश्च श्रेयसश्च विनाशितं ॥ ५ ॥ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य
तेजोपस्य विक्रमेः ॥ ६ प्रयत्नोयुद्धलब्धो हि कृतः कार्यस्य सत्वया ॥ पल्लवकथमिम्मोहात्त्वचोद्दे सिद्धमीते ॥ सत्सोप्य
तिन कार्ये पेपलाल्लघुपलकृतः ॥ ७ ॥ न हि तत् क्रियते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणा ॥ शूलं सदृशं चेतय त्वया तदनुष्ठितं ॥ ८ ॥
निवर्त्तय पार्थ शीघ्रं यावन्नापैति मे रिपुः यदि वा श्रेयसिष्ठितो सि त्वम्मपैते यदि वा गुणाः ॥ ९ ॥ ॥ ६

वृशीकृतः परस्परमेमृतितर्कः सत्यमिति भाति ॥ ७ ॥ न हि तत्त्वदत्तुष्ठिते कर्म एतहितकाङ्क्षिणः सुहृदो न क्रियते न भवति किं तर्हि शूराणां सदृशं चेतत्तप त्वया तत्त्वदनु
ष्ठितं प्रयापवाहनकर्मसमर्थः ॥ ९ ॥ यदि वा श्रेयसिष्ठितोऽसि चिरकालेमन्त्समीपेऽस्थितोऽसि यदि वा मे गुणामन्त्रतो पकारः समर्पतरलमर्थः ॥ ९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु. ॥२२८॥

१४॥ १५॥ येन यस्य साधने नात्मा द्विषन्तमेनं ते प्यलं वाप्यासो लिलेन वाते नैव मूर्धं पदं वर्ज्जितां सं पावजां ॥ १८ ॥ उन्नतोन्नता वादितं च हृत्यलापितं ॥ १९ ॥ नेत्वपाजे
तुमिस्मच पः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वाशिताः सुष्ठु भक्तवं तो यम विप्यांजि त्वद्ध्येने निशेष ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ आकाशे जीमूत पोः शाद्वरवज्ञान लपोज्यांक

अथ महात्मा वैशंपायनो द्विषं पं गतः येन पापि हनाशना: सहते स्व समेषणि ॥ १४ ॥ बहुना त्रु किमि केन प्राणा नमवचो मम ॥ प
प्रपत्तु सकलाल्लोका त्वां मां चैव त्राणा जिरे ॥ १५ ॥ अत्रैवी गदपा चापि वा हृभ्यां वा त्राजिरे ॥ अप्यस्ति येन वाणमपत्रे नानन्त वा
पुधि ॥ १६ ॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा प्रमोदशापात्मजः ॥ अब्रवीत्स हसन् वाक्यसुन्नतोन्नत्वादितं ॥ १७ ॥ कस्य मे किंच प्रा रक्षा
व हृन्सहशानितं ॥ नाणो शवा नेजे तु विनाश हुन वाग्वलात् ॥ १९ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां तत् पिता च पः ॥ त्रिशि
राद्दूषणा स्वापि दंडके निहतो मया ॥ २० ॥ त्वाशिना स्वापि मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः ॥ भविष्यंत्यद्य वै पापनी दृप्ता नंदन
त्वोकृपणाः ॥ २० ॥ रुधिरार्द्रमुखा हृष्टाः क्रूपस्यो अजास्व वै ॥ वेगतास्व हृष्टाः पांच भविष्यन्ति समर्वतः ॥ २१ ॥ रावणे नो वमुक्त
स्तमकरा सोमस्तावल: ॥ वाणा वानसृच नसैण वाणापूरणाजिरे ॥ २२ ॥ नाच्छशान्छरवर्षेणाणमस्पृष्टे दतै कथा ॥ निपेतुर्भुविवि
छित्राः रुकसंस्वाः सहस्रशः ॥ २३ ॥ तद्युममभवत्तत्र समेत्या सोमोजसा ॥ त्वाणक्षसभवत्सस्तजो देशारपस्य च ॥ २४ ॥ जीमूतपो
शिवाकाशे शत्वोज्ज्वानलपोगीव ॥ धनुर्मुक्तः स्वनो मत्यं सूपतेजे चरणाजिरे ॥ २५ ॥ ॥ ॥

रे नलपोः संघर्षा हेनोर्थ उसृज्ञो अन्योक्ष्य तमुक्तः स्वनोः न्यो समि स्त्रोरणाजिरे स्त्रूपनेसः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

रामः ॥२२९॥

हितबुद्धिः सुहृत् ॥ १० ॥ नोपजप्तः उपजापोभेदनमापितः सत्क्रियामृतकृतोविशेषः ॥ ११ ॥ यशास्त्रपरीक्षिताजीवनास्सरो नात्मीकं परवदीयेचपरोरक्षितेत्यर्थः स्नेहप्रसन्नमन-
सास्नेहार्द्रहृदयेनप्र्यापवाहनेशस्त्वात्त्वाप्रियमपिहितमितिनिश्चित्यकृतं ॥ १२ ॥ अस्मिन्नर्थेउद्घाद्यपोहननरूपेकार्ये अनार्यो लघुरिवअविमृष्यकारीक्षुद्रइवदोषतो
गन्तुंदेषत्वेनज्ञातुंनार्हसि मयिदृष्टबुद्धिंनार्हसीत्यर्थः कृतघ्नत्वाह ॥ अप्रपत्तामिति यदुक्तं मत्तिदास्यामितेब्रूयतो पत्रिमिन्नेचायोनिवर्त्तितस्तत्त्वअप्रयतोरथोप्येवेगन्चे

एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिर्बुद्धिना ॥ अब्रवीद्रावणोसत्यो हितेसानुनयंवचः ॥ १० ॥ नभीतोस्मि नमूढोस्मि नोपजप्तोस्मिशत्रुभिः
नेपमन्नोस्मिनालोहाविस्मृतानेचमतेक्रिया ॥ ११ ॥ नृपालहितकामेनयशास्त्रपरीक्षिता ॥ स्नेहप्रसन्नमनसाहितमित्यप्रि-
यंकृतं ॥ १२ ॥ नास्मिन्नर्थे महाराज त्वंमामप्रियहितेरतं ॥ कच्चिल्लघुमिवानार्यो दोषतोगन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ अप्रपत्तांचाभिक्षास्या-
मियत्रिमन्त्रमपास्य ॥ नदीवेगइवांभोभिःसंयुगेविनिवर्त्तितः ॥ १४ ॥ अप्रमात्तेनावगच्छामि महतासोकमर्मणा ॥ नाहितेवी-
र्योमुख्यं प्रकर्षं वोपधारये ॥ १५ ॥ रयोदुहनबसित्रास्वतरमेरथेवाजिनः ॥ दीनाबमर्षणीसाम्रांतात्पवोवर्षहताइव ॥ १६ ॥ निमि-
त्तानिचसंपश्येयानिमाद्रमेवर्त्तिनः ॥ तेषुतेष्वपिपत्रेषुलक्षयाम्यप्रदक्षिणा ॥ १७ ॥

द्रोदयेनप्रवृद्धसमुद्राम्भोभिर्नदीवेगारवतःयुगेसंयुगात्रिवर्त्तित ॥ १४ ॥ रणकर्मणियुद्धेनुवीर्येसोमुख्येवीर्यकार्यंप्रतिसोमुख्येप्रकर्षप्राञ्चोपेप्रपाधिक्येनोप-
धारयेनापश्ये ॥ १५ ॥ १६ ॥ निमित्तानिदुर्निमित्तानि अभिपत्नेषुजातेषु अदक्षिणांप्रतिकूलंलक्षयामीतिसंबंधः ॥ १७ ॥

प्र॰
॥२८५॥

ननु सेनेनानिस्रमादीनि निमित्तानि किं तेषु वक्तव्यहि चारिणोत्साहिकाचामाह देशकालाविति लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि मुखप्रसादवैवर्ण्यादीनि दैन्यमनुत्साह ॥१९॥
स्थलानि उन्नतप्रदेशाः समानि सर्वत्र समप्रदेशाः विषमाणि निम्नोन्नतप्रदेशाः युद्धकाल इति श्लोकानुवादः प्रस्तादर्शिनो प्रहारप्रद्धिदर्शने ॥२०॥ उपयाना
पयाने प्रसरप्रसमीपगमायगमनिवर्तने ॥ तत्कालावितियावत् स्थाने स्थैर्येण अवस्थानं प्रत्यपसर्पणं अभिमुखस्थितस्यैव पृष्ठतोपसर्पणं पृथकुटं विनाथ

देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च। दैन्यं हर्षश्च खेदश्च रथिनश्च बलाबले ॥१९॥ स्थलानि निम्नानि समानि विषमाणि च। युद्धकालश्च विज्ञेयः प्रस्तातादर्शने ॥२०॥ उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणं। सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं पृथकुटुंविना ॥२०॥ तत्र विश्रमहेतोस्तु तथैवाथ वाजिनां रोद्रं वर्जयता खेदस्मागतं मिदं मया ॥२१॥ खेदं
यानस्य पावीरस्योपवाहितः मतेस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं प्रभो ॥२२॥ आज्ञापयप्रयातन्तव स्मरारिनिसूदन ॥ नत्क
रिष्याम्यहं वीरगतानन्यमनेन चेतसा ॥२३॥ सदुष्टतेन वाक्येन रावणोऽसम्मतार्थः ॥ म प्राप्तेनव बहुविधं युद्धलुब्धो ब्रवीदिदं ॥२४॥

निर्वाहकेन सारथिना ॥२०॥ रौद्रं क्रूरं खेदं वर्जयता परिहरता ॥२१॥ खेदयानि मित्तैर्विनार थ्योपवाहितः मयाप्रदिदे हनतेतदृत्तं स्नेहपरीतेन न तद्यासेन नैव कृतं ॥२२॥
यथा तत्वं यत्कार्यं स्वरूपेवस्थितत्करिष्यामि गतानन्यापेन अन्यपोहितानन्यमनेनचेतसा क पिमनोन्न ववक्षतेसर्थः ॥२३॥ २४॥

एष

२५॥२८॥२५॥ महाएषमहांस्त्वासौ एष्वेति विग्रहः रणायतः रणोत्थ्यतः सुसुखदस्पर्शः ॥२५॥ इति षडधिकशततमः सर्गः अथ लोकातुजिघ सपालोकस्य
जपमाथनवस्तु मकोशनायादित्यस्य हृतश्च पतेमचोदयती तिष्ठमस्मास्त्वादेस्मांतर्पामित्रारमप्मादित्या येदेनुस्तोत्रतत्सातिपादकमादित्य हृदयास्वयंजोचभग
स्य सखेनोपदिशतिनतोयुद्धेत्यादिश्य स्यतोत्र स्यागस्त्य ऋषिरनुष्टुप्छंदस्त्वादित्यहृदयभूतो भगवानुरामप्रदो देवता निरस्ताशेषविघ्नतया ब्रह्मविद्याश्रीरामप्रसादसि
द्धौ सर्वत्रजयसिद्धौ च विनियोगः अस्य षडंगन्यासस्त्वहिंगर्भिः पंचभिर्विधिविशिष्टस्तुभिः समर्पणवैरस्यैः कुर्यात। ततोयुद्धेत्यादिस्वरेतीमंते

रथे पुनः प्रविश्येष तु रावणवधमिच्छवेनप। नाहं त्वामस्मरे राजन् त्रिवर्गिष्यति रावणः ॥२५॥ एवमुक्त्वा ततो हृष्टो रावणो रथ
सेश्वरः ददौ तस्मै शुभं सेकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २६॥ प्रभुना रावणावाक्यानि सारथिः सम्यवर्तते ॥ २७॥ ततो द्रुतं रावणवाक्य
चोदितः प्रचोदयामास हयान्स सारथिः ॥ सरासस्पेंद्रसुततो महाप्रभ ॥ स्पणे नरामस्य रणाय तो भवत् ॥ २८॥ इत्यार्षे॰ श्री॰
वा॰ युद्धषडधिकशततमः सर्गः ॥ १०६॥ ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिंतया स्थितं ॥ रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितं ॥१॥

स्तोत्रं ततो युद्धपरिश्रान्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं रणे द्रष्टुं दैवतैः सह समागम्य मिलित्वाभ्यागतो भगवानगस्त्यस्ततस्तं रामं तं ततो युद्धपरिश्रान्तं अनेकाहो
रात्रयुद्धेन परिश्रान्तमित्यवस्थितं समरे चिंतया रावणवधोपायचिंतया स्थितं पश्चात्तु रवर्षभ्यागतवस्थितं रामं दृष्ट्वा समाधिनोपवाहितं अग्रतः भाततो युद्धाय प्रदेक
तं समुपस्थितं रावणं च दृष्ट्वा तदा तस्मिन्काले अतरिक्षाद्देवमिश्रुपगम्याराममब्रवीदित्यर्थः ॥१॥

सू०
॥२८८॥ १ ॥ अथ मे कथय स्वाम्यस्मादन्यायप्रयोजनं सर्वकं तन्माहात्म्यं वर्णयति एवमेवमेतमादिस्तोत्रं कृतवता येन प्राप्तातिशयपातकापनिप्रोच्चहितकिं येन स्तोत्रेण सर्वान् रोगान् विजयिष्य
सि न संशयं हे स्व सनातनमनादिमतेश्रणु ॥ ३ ॥ तदेवाहं हरमाह आदित्यहृदयमिति आदित्यस्य हृदयं तत् मादित्यहृदयं ॥ आदित्यमन्त्रे प्रसादद्दामि सर्वार्थं यद्यहायस्यो
नरादित्ये हिरण्मयरहस्यशेष श्रुतिप्रति ॥ हृत्वा स्मृतं देवनाकं वा न दाख्ये स्तोत्रे प्रणपूरणपूजनेन कश्च नेन पवित्रके फलमुक्तं ॥ सर्वशत्रुविनाशने ॥ नमो ब्रह्मि

दैवतैश्च समागम्य दृष्टुमभ्यागतोऽस्म्यहं ॥ उपगम्याब्रवीद्दानगगस्तो भगवो स्मृता ॥ २ ॥ एवमेवमहाबाहो श्रृ
णु गुह्यं सनातनं ॥ येन सर्वान् रिपून् वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनं ॥ जयाव
हं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवं ॥ ४ ॥ सर्वमंगलमांगल्यं सर्वपापप्रणाशनं ॥ चिंताशोकप्रशमनमा
युर्वर्द्धनमुत्तमं ॥ ५ ॥ ५ ॥

स्मैहिके फले पारमपूतमाह ॥ अक्षय्ये परमे शिवे ॥ अपवर्गरूपे तस्मिं जपेदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ऐहिकानि ॥ फलोत्तराणि ॥ सर्वमंगलमांगल्ये सर्वमंगलरूपाणामपि मं सू
गलप्रदं ॥ आदित्यहृदयाख्यस्तोत्रं जपेदित्यनुषंगः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ५ ॥ ॥२८८॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ स्तोतव्यदेवतास्वरूपमाह रश्मिमंतमित्यादि ॥ पंचेंद्रियद्वारेणानेकज्ञानरूपरश्मिमंतं ज्योतिरूपं रश्मिमंतं च रश्मिमते नमः ॥१॥ समुद्यंतं लोकानुग्रहाय सम्यग्वृत्त्युपंतं
उदयगिरिं बुद्ध्येश्वरं सर्वं च समुद्यते नमः ॥२॥ एवंभूतं सर्वेषां नमस्कारणं च नमस्कारः इति तद्भूते देवैः सात्त्विकवृत्तिभिः असुरैस्तु जस्तमसवृत्तिभिश्च नमस्कृतं देवा
नां दानवानां च सामान्यमपि देवत्वमित्यर्थः देवासुरनमस्कृताय नमः ॥३॥ विवस्वान् विशेषेणावसुमान् ॥ शोभादिप्रकाशको लोपः वसुभिः किरणैः सकलसुवहारण
विशेषेणावाहमते विवस्वंतं सकलसुवहारेण वसुमंतं विवस्वते नमः ॥४॥ भासं करोतीति भास्करः तं भास्करं भासा सर्वं भासयतीति
भास्कराय नमः ॥५॥ भुवनानां मूलाधारादिब्रह्मरंध्रांतयोगशास्त्रप्रसिद्धानामीश्वरपक्षि स्वतारे भूरादिसप्तभुवनानां नमस्कारकं तपश्चरणेनादरेण भगवंतं पूजय

रश्मिमंतं समुद्यंतं देवासुरनमस्कृतं ॥ पूजयस्व विवस्वंतं भास्करं भुवनेश्वरं ॥६॥ सर्वदेवात्मको ह्येष तेज
स्वी रश्मिभावनः एष देवासुरगणांल्लोकान् पाति गभस्तिभिः ॥ ॥ ॥ ॥

स्व ॥ अनेन स्तोत्रेणोपतिष्ठस्वेत्यर्थः भुवनेश्वराय नमः ॥६॥ अस्य स्तोत्रस्यैकरूपमेतावन्माहात्म्यमित्याशंक्य तत्स्तुतिपाठस्य सर्वदेवतास्तवत्वात् स भवतीति त
स्य सर्वदेवतास्तवत्वं प्रतिपादयति ॥ सर्वदेवतात्मक इत्यादिना ॥ हि यस्मात् सर्वदेवोपादानकारणत्वादेष सर्वदेवात्मकः सर्वदेवात्मकत्वोपलक्षणं सर्वदे
वतात्मकाय नमः ॥७॥ तेजस्वी सर्वभासनेन समर्थः तेजोयुक्तः तेजस्विने नमः ॥८॥ रश्मिभिर्ज्ञानैः रश्मिभिः सर्ववस्तुज्ञानं भावयतीत्यन्ते निमत्तपादयति रश्मिभि
र्योगिनो भावयति ब्रह्मलोकं प्रापयतीति वा सः रश्मिभावनाय नमः ॥९॥ एष एतन्मंडलवर्ती देवासुरगणान् तेषां लोकांश्च गभस्तिभिर्ज्ञानैर्नेयरश्मिभिः
पाति ॥ यागादिरक्षणपातिः रश्मिभिः स्वाभिः पर्जन्यो वर्षतीति सुतेवोपिद्वारेण हविरादिदानेन देवादिगणान् लोकान् मनुष्यादींश्च पाति ॥ देवासुरगणपाल

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एष ब्रह्मेति ॥ एषोऽन्तर्हृदि से हिरण्मयः पुरुषस्तिरस्कृतेर्योगजनितसाक्षात्कारविषयः परो दृश्यमानश्च ब्रह्मा ब्रह्मलोके स्वपि विधाता सृष्टिशक्तिः ब्रह्मणे नमः ॥ १
विष्णुः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः स्वभक्तानुग्रहाय परिगृहीतदिव्यमङ्गलमूर्तिः श्रीमन्नारायणः विष्णवे नमः ॥ २ ॥ अपरिमितकल्याणगुणगणस्वभावो मङ्गलस्वादि
चिह्नो भगवान् महादेवश्च ॥ शिवाय नमः ॥ ३ ॥ स्कन्दतीति शत्रून् शोषयतीति स्कन्दो भगवान् मयूरवाहनश्च स्कन्दाय नमः ॥ ४ ॥ प्रजानां जन्मवतां तासां स्वामी स्वप्रकृ-
ह्वानसर्वोपादानत्वाद् यथार्थमाङ्गल्यचिह्नो भगवान् पद्मेशश्च प्रजापतये नमः ॥ ५ ॥ महेन्द्रः परमैश्वर्यकाष्ठां प्राप्तो वज्रहस्तत्वादिचिह्नो देवराजश्च इति परमैश्वर्ये इन्द्र

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपां पतिः ॥ ५ ॥

महेन्द्राय नमः ॥ ६ ॥ धनं चैव नमे सर्वानुग्रहाय सर्वेभ्यो ददातीति स्वाश्रयपतीति धनदः ॥ अन्नादो वसुदानः हस्तकमलकलफलदः कुबेरश्च ॥ धनदाय नमः ॥ ७
कालः बुद्धिविज्ञानतमपरोक्षतया कलयतीति कालः मेदलक्षणानुमेयः क्रियापरिच्छेदकश्च कालः कालाय नमः ॥ ८ ॥ यमयतीति यमः सर्वान्तर्यामी
यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः इति मनुः अविवादे भेदाभावः पितृपतिश्च ॥ यमाय नमः ॥ ९ ॥ सोमः सूते
अमृतमिति सोमः भगवानर्धनारीश्वरश्च सोमाय नमः ॥ १० ॥ आपः तत्त्वे चिताल्पकं तस्मान्ततकारणो यादसिवशादन्ततस्य पतिः वरुणश्च अपांपत
येनमः ॥ ११ ॥ ५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पितरः बीजप्रदाः तद्रूपो यस्सर्वेषां बीजप्रदः तथोक्तं ब्रह्ममहद्योनिरहं बीजप्रदः पितेत्युक्तः वृद्धत्वेऽस्य जार्यं कव्यवाहनादयः पितृदेवताश्च पितृदेवतायै नमः ॥ २२
वसुरहमर्थः अष्टौ वसवश्च वसुमूर्तये नमः ॥ २३ ॥ साध्याः मध्यानयोगिनो यः साध्यन्तीयत्वात् साध्याः देवगणविशेषाश्च साध्याः साध्यमूर्तये नमः ॥ २४ ॥ अश्वि
नौ अश्विनौ देवनमसपातौ अश्वशावरूः सर्वव्यासौ देवभिषजौ च अश्विमूर्तये नमः ॥ २५ ॥ मरुतः मपतेसकदाचिदिति मरुतः मरुः प्राणः प्राणोऽस्य भाजो मरुतिति मरुत्रूपो
नसप्तरूपे अन्तर्यामीरूपः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणाश्च ॥ मरुन्मूर्तये नमः ॥ २६ ॥ मनुतइति मनुः सर्वज्ञः आदिराजश्च मनवे नमः ॥ २७ ॥ वातीति वायुः वागतिगन्ध
नयोः गतिज्ञाने ज्ञापनेच ज्ञाताज्ञापकश्च प्रवरन्ति प्राणाश्च ॥ वायुमूर्तये नमः ॥ २८ ॥ वहतीति वह्निः देवमहिषिरवे यमहविष्टितो भूत्वा तस्मिन्सर्वं संसारं वहति

॥ पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः वायुर्वह्निः प्रजाः प्राणः कालकर्ता प्रभाकरः ॥ २ ॥

ति वह्निः ॥ अग्निश्च वह्नये नमः ॥ २९ ॥ प्रजायन्ते जीवात्मने विप्रजाः यज्ञपुरुषात्ममितो विमृष्टव्याप्योत्कादेवाश्च ॥ प्रजारूपाय नमः ॥ ३० ॥ प्राणयतीति प्राणः
न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ॥ इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ इति श्रुतेः प्राणापानाश्च वर्णकश्च प्राणाय नमः ॥ ३१ ॥ कालकर्ता
लोककर्ता उत्पादनेवसत्ता दिक्कालकर्ता सेवकाला कालश्च ॥ कालकर्त्रे नमः ॥ ३२ ॥ प्रभाकरोतीति प्रभाकरो भास्करावत् ॥ शरवस्यापि ॥ अर्थताद्रात्म्येन देव
तारूपत्वात् ॥ प्रभाकरः प्रभाकरायो ॥ शब्दमेदेनमूर्तित्वं ज्ञेयं ॥ प्रभाकराय नमः ॥ ३३ ॥ २ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सू° ॥ २९ ॥ यस्मात्तदर्थमर्दनेन स्मादादित्यः स्तो पतिपदस्सस्मास्रशेषविषयभोक्ता आदित्यो मे इत्यभिमानीत्यादित्येव च आदित्याय नमः ॥ ३४ ॥ शुद्धः भावित्सर्वेषां तेजः
हितिसविता अनेन कारणेनाधिनाः पासितचिदात्मवर्गस्वशक्तिभिः पर्जन्यादिभवस्मात् जनस्त्वादिभवश्शाच सवित्रे नमः ॥ ३५ ॥ सुवतिभिरेपतिकर्मणातिल
यः सूर्याय नमः ॥ ३६ ॥ खेपास्माकाशे हृदयाकाशे च गच्छतीति खगः खगाय नमः ॥ ३७ ॥ पुष्णातीति पूषास्थितिकर्ता पूष्णे नमः ॥ ३८ ॥ गभस्तिः सर्वव्यापिनील

आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ॥ सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥

स्मीसत्त्वान् तपोसर्वगतोविस्तुत्स्येवेयेहिमोत्रमेमिपरश स्मृतेः गभस्तिमते नमः ॥ ३९ ॥ सुवर्णसदृशः सुवर्णसदृशमूर्त्तिः आभरणस्वस्सर्वदा वसुवर्णदृ
ति श्रुतेः सुवर्णसदृशाय नमः ॥ ४० ॥ भानुर्भासकः भासनेन नमः ॥ ४१ ॥ हिरण्यरेतः ब्रह्मारूपेन देतोजगदुत्पत्तिवीजयस्मात् यद्वा हिरण्यरेतो डोन्माद्दकं द्रव्य
यस्मात् ॥ यद्वा हिरण्यंतस्मात् धने पारदरूपं वीर्यं यस्मात् अस्तातिसिकामार्थ ॥ हिरण्यरेतसे नमः ॥ ४२ ॥ दिवसव्याप ॥ प्रकाशवाचके ॥ प्रकाशकरोतीति ॥ २९ ॥
दिवाकरः दिवाकराय नमः ॥ ४३ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हरितो हरितवर्णो अश्वोस्येति व्याप्नोतीति हरिदश्वः अथवा मरकतमणिसदृश हरिदश्वाय नमः ॥ ७४ ॥ सहस्राण्यनेकान्यर्चींषि ज्वालानि रश्मयो यस्य सः पद्दा सहस्रसंख्याकानि रश्मि
र्चींषि रश्मयो यस्य सः सहस्रार्चिषे नमः ॥ ७५ ॥ सप्तसप्तिः सप्तशीर्षापाः मार्गादि प्राणि हेत्वंशुभी हेलो नैहेन्यासि केवाकचैकेति सप्तमार्गाः सप्त भवंति तस्मादिति सप्त
तेः सप्तमार्गाणां सप्तिः भवतीति यस्मात् सप्तसंख्याश्च हयसैंधवसप्तप्रतिकोष्ठः सप्तसप्तयश्चाश्वा यस्यासौ सप्तसप्तिः सप्तसप्तये नमः ॥ ७६ ॥ मरीचयो रश्मयो
सन्ती तिमिरी चिमान्नमस्कारात् वाक्निस्सर्थं मरीचिमते नमः ॥ ७७ ॥ अज्ञानलक्षणं तिमिरं उन्मथ्नातीति तिमिरोन्मथनः अंधकारनाशकश्च ॥ तिमिरोन्मथना

हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् ॥ तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा मार्तंड अंशुमान् ॥ ११ ॥

यनमः ॥ ७८ ॥ शम् पवर्गादि सुखं तस्माद्भवतीति शंभुः शंभवे नमः ॥ ७९ ॥ त्वक्षतितनूकरोति प्रकानासम्मतिमलयस्तूपानर्थमवाहृदः त्वमितिलव श
देववर्द्धकिश्च त्वष्ट्रे नमः ॥ ८० ॥ मृतमचेतनमंडं अंडं जीवयतीति मार्तंडः मार्तंडाय नमः ॥ ८१ ॥ अंशुमान् सर्वव्यापकः अंशवः व्यापकास्ते विद्यन्ते धा
तुः अंशवो विद्यन्ते अस्य व्यापकत्वात् पदार्थः स्थितः इति श्रुतेः ॥ अंशुमते नमः ॥ ८२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

सू
॥ २९१ ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्मेस कलजं गडस्मा स्कंजीवृत्मातेगर्भेयस्य सः हिरण्यगर्भः समवर्त्ततायुग्रतिश्रुतेः हिरण्यगर्भायनमः ॥ ५२ ॥ तापत्वयत स्तापनः विश्वानस्यानतत्वा
त शिशिरः शिशिरायनमः ॥ ५४ ॥ तपनः तपति सूर्यसत्वमावनरणं च सर्वे सूर्यः तपनायनमः ॥ ५५ ॥ अहस्करो दिवाकरः पर्यायः अहस्करायनमः ॥ ५६ ॥ रविरिति
रविः शन्ति हिरण्यगर्भोविष्णुरस्मि तिविः यो वेदं स्य स महिमानोमिति तस्मै रवि श्रुतेः रवयेनमः ॥ ५७ ॥ अग्निः कालाग्निरुद्रो गर्भे यस्य सोऽग्निगर्भः नारायणाद्रुद्रो जायते
ति श्रुतेः अग्निगर्भायनमः ॥ ५८ ॥ अदितेः पुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः अदितेः पुत्रायनमः ॥ ५९ ॥ शं च तत्सुखं चस्मात्स गणनात्मसर्थः शंखायनमः
॥ ६० ॥ शिशिरजाड्यं स्वहितत्वेन नाशयतीति शिशिरनाशनः हिमनाशनश्च ॥ शिशिरनाशनायनमः ॥ ६१ ॥ १२ ॥ व्योमनाथः आकाशकर्ता आत्मनश्चा

हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनोऽहस्करो रविः । अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शंखः शिशिरनाशनः ॥ ११ ॥ व्योमनाथ
स्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः । घनवृष्टिरपांमित्रो विंध्यवीथीप्लवंगमः ॥ १२ ॥

काशः संभूत इति श्रुतेः ॥ व्योमनाथायनमः ॥ ६२ ॥ तमोभेदीति ॥ तिमिरभेदनपर्यायः तमोभेदिनेनमः ॥ ६३ ॥ ऋग्यजुःसाम्नां पारं गच्छति
स नूडः तत्सदेकमतिपाद्यः ऋग्यजुःसामपारगायनमः ॥ ६४ ॥ सुनाश्चिकावृष्टिः स्फलकर्मफलदानत्वात् पापुस्मात्तः घनासंरणां वृष्टिर्यस्मादितिच घन
वृष्टयेनमः ॥ ६५ ॥ अपांसात्विकानां मित्रश्चेतन्यदातेनोपकर्त्ता मित्रः जलानामस्माकं सुखमुत्पन्नमापि ॥ अपांमित्रायनमः ॥ ६६ ॥ विंध्येगहनेवंड
गैरवे दुर्गे सोऽधश्चेश्वस्य नाऽमार्गेप्लवंगमः शीघ्रगताकिंच विंध्यवीथीप्लवंगमागतेन शीघ्रगंताच ॥ विंध्यवीथीप्लवंगमायनमः ॥ ६७ ॥ १२ रामः

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२६ अस्मोऽन्यगात्रेषु विहंगे हन्तुमसदिति शेषः ॥ अथवा विहिंस्यमानं वलं वर्द्धते स्मकृतप्रतिकृतनाम्नोऽयं कृतस्य प्रतिकृतं यपो लौताह शाव् योऽयं पस्मिन् कर्मणि त
त् कुहतां च कुरुतां अभावः आर्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ भित्वा रथं क्षेत्रार्थः वसुधास्थः असदिति शेषः ॥ ३१ ॥ वसुधां वसुधायां तिष्ठन् तद्वक्षः शूलं

देवदानवगंधर्वाः किंनराश्च महोरगाः ॥ अंतरिक्षगताः सर्वे दृष्टुकामास्तदद्भुतं ॥ २६ ॥ विहंगमोऽन्यगात्रेषु हिंस्यमानं वर्द्धनेवसं ॥ कृ
तप्रतिकृतनायोऽयं कुरुतां नौरणाजिरे ॥ २७ ॥ रामसुक्तांस्तु वाणौघान् रणे क्षत्वछिनद्दूरात् सायकांस्तु रामो वै नैकधा प्राछिन
च्छरैः ॥ २८ ॥ वाणौघाच्छिन्नाः सर्वा दिशश्चविदिशास्तथा ॥ संछन्ना वसुधा वा सर्वमंतात्त्वप्रकाशते ॥ २९ ॥ ततः क्रुद्धो महा
बाहुर्धनुश्छित्वा रक्षसः ॥ अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ॥ ३० ॥ भित्वा रथं शरैराशु घोरैः श्वान् दशवाजिनः पातयन् विरथो
वसुधास्थः सम करालो निशाचरः ॥ ३१ ॥ ततस्तद्वसुधां तस्थेः शूलं जग्राह पाणिना त्रासनं सर्वभूतानां ज्वलन्तं त्रिस
मप्रभं ॥ ३२ ॥ दुरवापं महच्छूलं तद्दत्तं मूर्धकां ॥ जाज्वल्यमानमाकाशे संहारास्त्रमिवापरं ॥ प्रदृष्टा देवताः सर्वा
भयार्ता विदुर्नो दिशः ॥ ३३ ॥ विश्राम्य च महच्छूलं मुञ्चत्संजनिशाचर ॥ स क्रोधात्मा हि रणे स्वराघवाय महात्म
ने ॥ ३४ ॥ तमापतन्तं तिर्जज्वाल वक्रांछुतं वाणैः अनुभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३५ ॥ तच्छिन्नं नैक
धा शूलो दिव्यहाटकमंडितं ॥ व्यशीर्यत महोल्केव रामवाणार्दितो भुवि ॥ ३६ ॥ तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लि
ष्टकर्मणा ॥ साधुसाध्विति भूतानि व्याहरंति नभोगताः ॥ ३७

जग्राहेति संबंधः ॥ ३२ ॥ शूलो दूर्चांदि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

आसमंतात्तपो जगत्त्रिर्माणार्थे कल्प्यः सोस्यास्तीत्यातपी ॥ तप आलोचने आतपिने नमः ॥ ९५ ॥ मंडले किरणसमूहस्तद्वान् यद्वा संध्यते नेनेति मंडलं कौस्तु-
भादि तद्वान् ॥ मंडलिने नमः ॥ ९६ ॥ मृत्युः सर्वस्य मृत्युभूतः पापदंडकः आसन्नमृत्युः पापोस्त्विति स्मृतेः मृत्यवे नमः ॥ ९७ ॥ पिंगलः नाडीप्रवर्तनेन कर्ममार्गप्रवर्तकः इस
र्थः पीतवर्णो वा पिंगलाय नमः ॥ ९८ ॥ सर्वतापनः सर्वसंहर्त्ता जपदाहे सर्वतापनाय नमः ॥ ९९ ॥ कविः सर्वज्ञः कवयिताच कवये नमः ॥ १०० ॥ विश्वो विश्व
रूपः विश्वमेवेदं पुरुष इति स्मृतेः विश्वस्मै नमः ॥ १०१ ॥ महत्तेजः स्वरूपं यस्य सः महातेजसे नमः ॥ १०२ ॥ रक्तं पालनेन सर्वरंजकः रक्तवर्णाय नमः ॥ १०३ ॥

आतपी मंडली मृत्युः पिंगलः सर्वतापनः कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १७ ॥ नक्षत्रग्रह
ताराणामधिपो विश्वभावनः तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोस्तु ते ॥ १८ ॥ ॥ ॥

सर्वभवोद्भवः सर्वकार्यवर्गोत्पत्तिहेतुः ॥ सर्वभवोद्भवाय नमः ॥ १०४ ॥ १७ ॥ नक्षत्रादीनां मेत्तत्र्यामितयाधिपः प्रवर्तकः ॥ नक्षत्रग्रहताराधिपा
य नमः ॥ १०५ ॥ विश्वभावभावनः सर्वोद्भवपर्याप्तः ॥ विश्वभावनाय नमः ॥ १०६ ॥ तेजसामग्न्यादितेजसामपि सन्नाम्स्फूर्तिसाधकं चिन्मयतेजोरूपः ये नत
पे तत्र पति तेजसेद्धः इति स्मृतेः तेजसामपि तेजस्विने नमः ॥ १०७ ॥ द्वादशात्मन ॥ द्वादशमाससर्वरूपमागमुकोत्तसर्वमूर्त्तिरूपायत्त्वेनमरस्यर्थः द्वा
दशात्मने नमः ॥ १०८

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उ ॥२९२॥ पूर्वापरगिरयेनदंतैर्यामितोरसमर्थः पूर्वापरगिरयेनमः ॥ २३ ॥ एवंपश्चिमस्याद्युपेइति पश्चिमाद्ययेनमः ॥ २२ ज्योतिर्गणानांपतयेनस्वत्रयहताउष्णिपपर्यायज्योति
र्गणानांपतयेनमः ॥ २४ ॥ दिनाधिपतयेइति दिवाकरपर्यायः दिनाधिपतयेनमः ॥ २५ ॥ २६ ॥ जयायब्रह्मलोकातलकलनलोकजयप्रदायजयाख्यमाव्हा
पालसत्वपेच ॥ जयायनमः ॥ २६ ॥ जयभद्रायब्रह्मलोकादिजयमाप्यद्रूढंसमानंदसदात्मकायजयभद्राख्यद्वितीयद्वारपालसत्वपेचरमोक्षणा ११

नमः पूर्वापरगिरयेपश्चिमायाद्ययेनमः ज्योतिर्गणानांपतयेदिनाधिपतयेनमः ॥ २६ ॥ जयायजयभ
द्रायहर्यश्वायनमोनमः नगेनेमःसहस्राशायादित्यायनमोनमः ॥ २७ ॥ ॥

शांतोऽवतीर्णोरावणकुंभकर्णौकृचिकृत्वेजयभद्रायनमः ॥ २८ ॥ हर्यश्वायहरीहरितमानस्तोवाहनेयस्यतस्मैयग्राम रुपायेसर्यः आदरातिशयेनमः श
दस्यद्विरुक्तिः हर्यश्वायनमः सहस्रांशवइति ॥ सहस्रमनंतानीवान्यंशवोयस्यसः ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतइतिस्मृतेः सहस्रांशवेनमः ॥ २९ ॥ आदित्ये एम ॥२९२॥
तिनाम्नः माधान्स्वोधनायनतेद्विरुक्तिः आदित्यायनमः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

उग्राय अनुपासकानामुग्ररूपाय ॥ उग्राय नमः ॥ २१ वीराय विविक्षमीरयति प्रापयति भक्तेभ्य इति वीरस्तस्मै वीराय नमः ॥ २२ सारंगाय मत्तवृत्तिपाय्याय सारंगा
यनमः ॥ २३ ॥ पद्मं हृदयकमलं तेनावबोधयति मंतव्यं बोधकाय पद्मगर्भाय नमः ॥ २४ ॥ मधुं चैतन्यं सर्वतस्तथा पश्यतीति कोपनाय च मधुराय नमः ॥ २५ ॥ २५ ॥ ब्रह्मे
शानाच्युतानां स्वरूपोऽसौ हारोत्पत्तिकं रुद्राणामीशाय स्वामिने स्थितिस्थित्यंतकारणी ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥ सततां पातिभगवान् कथं जनार्दन रतिस्मृतैः

नम उग्राय वीराय सारंगाय नमोनमः ॥ नमः पद्मगर्भाय मधुराय नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥ ब्रह्मेशानाच्यु
तेशाय सूर्याग्न्यादित्यवर्चसे ॥ भास्वते सर्वभक्ष्याय रौद्राय वृषभेन नमः ॥ ७ ॥ ॥

मातराद्दैवस्तुतेशानस्तु ब्रह्मेशानाच्युतेशानाय नमः ॥ २६ सूर्यः सूर्यपर्यायः सूर्याय नमः ॥ २७ ॥ आदित्यस्य अंतर्वर्चो ज्ञानं तद्रूपाय आदित्यवर्चसे न
मः ॥ २८ ॥ भास्वते चिद्रूपचित्प्रकाशवते ॥ भास्वते नमः ॥ २९ ॥ सर्वभक्ष्याय सर्वं विषयजातं भक्षयतीति सर्वभक्षस्तस्मै ॥ सूक्ष्मब्रह्मचैतन्यं चांडभेदं तत्र
द्दृन् रागिते स्तुतेः सर्वभक्ष्याय नमः ॥ ३० ॥ रुद्र दुःखं तन्मूलरागद्वेषौ तन्मूलाज्ञानं च विद्रावयतीति रुद्रस्तस्मै रौद्रे अज्ञानसहायस्य मर्थज्ञानाकारायेस्य

पु॰
॥२२३॥

तमोघ्न हिमघ्नेति तिमिरोन्मथन किरणशालि शत्रुपर्य्यायीत मोघ्नायनमः ॥ १०२ ॥ हिमघ्नायनमः ॥ १०३ ॥ शत्रुर्देहाहंभावः स्वात्मन स्वभगवद्रूपेषामनञ्जसो ध्येनतस्य
घातनात् तस्य हेताहन्तारमान चारणागदादि हन्ताच शत्रुघ्नायनमः ॥ १०४ ॥ अमितात्मने कालदेशपरिच्छेदरहितस्वरूपाय अमितात्मने नमः ॥ १०५ ॥ कृतघ्नाय कृते चे
तनेन बलस्य लोभ्भावलक्षु तस्य प्रकारो घ्नेति विस्मरतीति ते कृतघ्नाः भगवद्विमुखाः अज्ञाः संसारिणस्तानुसेमारानर्थमायतोन हन्तितादृशाय कृतघ्नायनमः ॥ १०६ ॥
दिवायचिदाने ज्योतिः स्वरूपाय देवायनमः ॥ १०७ ॥ ज्योतिषांपतयेरतिज्योतिर्गणानांपतयेतस्मपर्यायः ज्योतिषांपतयेनमः ॥ १०८ ॥ २० ॥ तप्तचामीक

नमो घ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने ॥ कृतघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥
तप्तचामीकराभाय हरये विश्वकर्मणे ॥ नमस्तमोभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥

राभाय ॥ सुवर्णसदृशाय सेतत्पर्यायः तप्तचामीकराभायनमः ॥ १०९ ॥ हरत्यशेषमज्ञानंतत्कार्यंचेतिहरिस्तस्मैहरये नमः ॥ ११० ॥ विश्वंसर्वंकर्मस्यतस्मै
सर्वकर्मा सर्वकाम इति श्रुतेः विश्वकर्मणेनमः ॥ १११ ॥ तमोभिनिघ्नस्तमोघ्नपर्यायः तमोभिनिघ्नायनमः ॥ ११२ ॥ रुचये दिव्यरूपाय दीप्तिमते रुचयेन
मः ॥ ११३ ॥ लोक्यन्त इति लोकाः इहप्रपञ्चतत्साक्षिणे साक्षात् द्रष्टे लोकानांपापपुण्यकर्मसाक्षिणे च ॥ लोकसाक्षिणे नमः ॥ ११४ ॥ २१ ॥

एप॰
॥२२३॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवमादिस्मृहरस्यपदिश्यवनरपितत्वातिपाय्यदेवतोस्तीतिनाशयत्येषेति श्लोकत्रयेण एषच्यादित्यः भवतीतिभूतैर्माणिज्ञातंतेत्रदण्डंनाशयतिखदिरं
तेचनाशयतीतितेन भूतनाशनायनमः ॥१५॥ तमेवउक्तमेवभूतंसप्पकालनिवृत्तोसृजति भूतसृष्टेनमः ॥१६॥ प्रभुःप्रकर्षेणलपाक्रिवेभवेनस्वकलमपे
चात्मन्नाभवतीतिप्रभुः सकलमपेचस्यसाक्षाद्विशतावभवेनमः ॥१७॥ पापतिशोषयतिगभस्तिभिःपापतेनमः ॥१८॥ तपतिनाशयति तपतेनमः ॥१९

नाशयत्येषवैभूतंतमेवसृजतिप्रभुः पायत्येषतपत्येषवर्षत्येषगभस्तिभिः ॥२१॥ एषसुप्तेषुजा
गर्तिभूतेषुपरिनिष्ठितः ॥ एषचैवाग्निहोत्रंचफलंचैवाग्निहोत्रिणां ॥२२॥ ॥ ॥

वर्षति सृजति । वर्षतेनमः ॥२०॥२१॥ एषकालोभूतेषुसुप्तेष्वपितेषुस्वयमनुपालनशक्तिनित्यचिद्रूपोजागर्ति ॥ जाग्रतेनमः ॥२१॥ भूतेषुपरिनिष्ठितः अंतर्यामि
मितयास्थितः भूतेषुपरिनिष्ठितायनमः ॥२२॥ अग्नयः पंचेदंयस्यप्राणाः पंचाग्नयः तेषुहोत्रंहोमस्तद्धिष्यात्मभवत्यतः अग्निहोत्रायनमः ॥२३॥
अग्निहोतृणांवासांप्रतमग्निहोत्रानुष्ठातृणां मोक्षस्वर्गापवर्गादिरूपंफलंतत्स्वरूपं ॥ अग्निहोतृणांफलप्रदायनमः ॥२४॥२२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ॥२९४॥

देवाः स्मरन्तु देवाः ॥ त्र्यैशेवसव ॥ एकादश रुद्रेत्यादि क्रमेणोपदिश त्वपवित्रिं मुद्देवाः क्रतवः सोमाद्यश्च मेधांताः क्रतुफलेषु स्वर्गादिद्विं च तत्त्वेषु लोके
षु पानि कृत्यानि क्रिपालनत्ताधनानि च ॥ अस्त्विपजमानममिदज्यपस्मादानितिं निजमक्तहिजानां संघटनेपायमसुः पापमसमर्थः पापमसमर्थामभगवतेव
स्तोनेमः ॥ २५ ॥ एवं पंचविंशत्सु तत्त्वस्थानसंख्याभगवतन्नामहस्तन्नाममेत्रावेदितव्याः ॥ २५ ॥ एवं कथितं तस्मात्स्तोत्रस्य फलमाहएतमिति ॥ अन्वादिसह

देवाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च ॥ यानि कृत्यानि लोकेषु सर्वेषु परमप्रभुः ॥ २४ ॥ एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु
भयेषु च ॥ कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥ पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् ॥ एतत्त्रिगुणितं जप्त्वा
युद्धेषु विजयिष्यति ॥ २६ ॥ अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं जहिष्यसि ॥ एवमुक्त्वा ततो गस्त्यो जगाम च यथागतं
॥ २७ ॥

एनमापदादिषु कश्चिदपि हि जनो नावसीदति न दुःखनिमग्नो भवति ॥ २५ ॥ पदेवमतः एनमपरवैनं स्वादित्य हृदयार्थं देवदेवं देवानामप्युपास्यं
जगतां जनिमतां भूतादिलोकानां च पतिम् । एतदादित्यहृदयस्तोत्रं त्रिगुणितं त्रिवारं जप्त्वा विजयिष्यति विजेष्यति ॥ एतन्जनरति शेषः ॥ २६ ॥ जहिष्य-
सि । वधिष्यसीत्यर्थः ॥ २७ ॥

एप॰ ॥२९४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

नष्टशोकोनष्टशोणवणाविषयचिंतामृपः शोकोयस्यस्यल्ष्धारयामासत्रिवांपेदितवान्॥२५॥ नष्टमाम्यादिसहृदयमितिशेषः॥२२॥ षतोभवतहृष्टनिश्चयेहतवा
न्॥२५॥ अथादिति॥ एमेप्रमणीयगनंदिपोरमिशिस्पृस्तदितमनाः पमेमहृष्यमाणाः पहृष्यनुपलक्तितरस्यर्थः निशिचापतिसंसृपेणवणानाशोविदिताविभ्रिम
सुगणामध्यगतृस्तनवोचितवचः अवरदिसुत्त्वपः अत्रसुगणामध्यगतरसनेनयुहृदर्शनार्थैस्थयेवलादवतीर्यैमहष्मीपे गणनेस्थितानानालेसक्कवानितगम्य
ते नतुब्रह्लादमहेंद्रक्षणदादिभिर्भवान्त्राणपणोदेवरमादिशः मोघमवेनभगवतोरामचन्द्रस्यैवसर्वस्मात्तपात्वेनप्रतिपादयिष्यमाणत्वान्कथमत्रादिसुत्त्वपत्वेम

एतच्छ्रुत्वामहातेजानष्टशोकोभवत्तदा॥ धारयामाससुग्रीवोरघवः प्रयताम्नवान्॥२५॥ आदिदेशमेष्ठुंजसुग्रीवप्रियांहर्षम
वाप्तवान्॥ निशाचरश्चिन्तिर्मुर्त्वाधरायसूर्यवर्चसवान्॥२८॥ एवमेवमहृष्यहृषात्मापुत्रोपस्पृगागतः॥ सर्वयत्नेनमहताव
धेतस्यप्रतोभवत्॥३०॥ अथाविरवदत्ताश्रीस्पृगामहृदितमनाः प्रमेमहृष्यमाणाः॥ निशिचापतिसंसृपेविदित्वा
सुगणामध्यगतोवचस्त्वोति ॥३१॥ इत्यार्षे० वा०७०स सोत्तरकाण्डेतमः सर्गः ॥१०॥

तिपाषतरतिचेच्छ्रणपयामसुविशापामादिसस्पगतपामतिपादनेपितदेनयामिसेपेवपामान्मनिमुखुवियापालास्पष्टमितिभगवानेवादरणपलोब्रह्म
मीमांसापासुक्कवानेतथास्मत्राचमेत्रस्मादिमातयमिविषयतयासर्वमिदंसंगच्छते अंतर्यामित्वेचेवोंतर्याम्येषयोनिःसर्वस्यप्रभवाप्ययोहिभूतानां
मित्यादिश्रुतोसर्वपरूपमध्यस्यंपमितिमादिसत्वोचभगवतोरामचन्द्रस्यैवप्रसिद्धमित्यादिसहृदयपाठरुद्भुतसमावताञ्तेज्यागाज्ञितिदिक॥३॥ इतिसतो
नाख्यातितमःसर्गः॥१०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya.IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सूर्यमित्रादिमादित्यो ऽकत्वयमेवं वाक्ये समासाश्चिः स्वलासमासाश्चिः हृष्टः सनत्कुमारगणान्ये वो समासेस्य च पः गंधर्वनगराकारं तद्दृष्टपूर्वकारमिसर्थः ॥ १ ॥ यमसं
पत्रैः पार्श्वैः पर्थ बृहन्तो चिता स्वगुणौर्जैर्वाजिभिः सपत्रैर्हेममालिभिर्वाजिभिर्युक्तं पताकायुक्तध्वजानां मालाभिरलंकृतं यत्रैनध्वजवान् इत्यस्य युक्तं समुच्छ्रितपता
किन मिसनरं च तदेव सुक्रमतो नप्सर्हणि ॥ २ ॥ मरणा शं प्रशा शकांद्वितीया यसाश्चि शब्दानेक विशेषणाव्यवधानात् ॥ रवौ स्मा विमानार्थो तदत्र

सूर्यांशुसाम्यि हेमपाण्डुरसन्निभं महद्धनं ॥ गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनं ॥ १ ॥ युक्तं पक्षसमं पत्रैर्वाजिभिर्हेममालिभिः युक्तो पक
लोकैः पूर्णपिताकाध्वजमालिनं ॥ यस्तमिव चाकाशे नादयन्तं सुघर्घरं ॥ २ ॥ मालाभिः पासेमानो स्वसेमस्य महर्षयो ॥ वाता
स्ययेक्षिमे चोदमा समासाश्चि ॥ ३ ॥ नमापतन्ते सहसा स्वन्वेते महाध्वजे ॥ पर्याप्तस्य समानस्य नारोनौ दद्दर्शह ॥ ४ ॥ लु
म्बाजिसमायुक्तं पक्षरौद्रूमावर्चसा ॥ उद्यमानमिवाकाशे विमाने सूर्यवर्चसं ॥ ५ ॥ तडित्सताकागहने दर्शिते द्रवधा
वधं ॥ धाराधारो विमुचंते धारासामिवोबरं ॥ ६ ॥ स ददृशमेघसंकाशमापतन्तं ययौ योः गिरीन्द्राभिमशस्य दीपितः स ददृश श्वनेः

वादकावेव ॥ २ ॥ रौद्रूमाश्च एवं वचंसाधनं ॥ ४ ॥ तडित्सताकागहने तडित्तुल्य पताकाभिर्गहिने संकीर्णे दर्शिते द्रवधा बधं दर्शिता नौ दृश्व क्षेन मदृशाम्बा
युधानियेनतमित्यर्थः धारासारो धारासमहं विमुचंते नमेव दमिव धारासारो विमुचंतं ॥ ६ ॥ वचाभिमशस्य चाभिहतस्य दीपितो गिरेः सन स्वसदृशं स्वनायोः ॥
यमापतंतं ददृशा ॥ ७ ॥

ल्प
॥२८५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

वालचेद्रनेते आरोपितमौर्वीहिलेनेवालचेंद्रवन्नतं धनुर्विस्फारयन्नेव वत्सो मातलिसूतवाचेति संबंधः ॥ ५ ॥ सोऽश्वमेव गवंते ॥ ६ ॥ अपसव्यममन्दधिषुरां पथ्यासात्तु यथाहता
वेगेन भूधरे पतता तेन रुद्रेण समं आत्मा न्यूनं हन्तुमतिः कृता अपसव्यतया गमनं विना शोषितकलित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनस्यास्य मा दंसानुधानेन आत्तिश आशुनस्येदे
णापोः रवणासरथेमतिमत्त इत्यपसव्येनेवेति शेषः ॥ ८ ॥ अच्छिवमिमादिक्रियाविशेषणानि स्वक्लीवमशीलत्वे असेन्नांतत्वाणसोभादक्षुभितचित्तत्वे

विस्फारयन्नेवे वेगेन वालचेंद्रवन्नतं धनुः ॥ उवाच मातलिं राम सहस्राक्षस्य सारथिं ॥ ५ ॥ मातले पश्य सोऽश्वमापतेनापरि
योनः ॥ ६ ॥ यथापसव्येपतताविगेनेन मृहत्नाप्रनः सम्मोहं तथा त्वाने तथा नेन कृता मतिः ॥ ७ ॥ तदस्य मार्गमात्रित्य रथस्य परिपो
विध्वंसपितुमिच्छामि वाणमेघमिवोत्थितं ॥ ८ ॥ अविक्लवमसंभ्रातमव्यग्रहृदयेक्षणं ॥ रश्मिसंचाररनियंतमचोदयद्युते
॥ १२ ॥ काममंतस्स गाधेय अंरदायोचितं पुत्रत्वाहमेकाग्रस्मायेनाशनिः स्वयं ॥ १३ ॥ पारिलुश्वत्तामस्यतेनवाक्येनमा
तलिः ॥ मचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १४ ॥ अपसव्यं ततः कुर्वन्रावणस्य महारथं ॥ चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावे
अव्यग्रमसंभ्रेवेति शेषः ॥ १९ ॥ अच्छिवामिमादिक्रियाविशेषणानि ॥ स्वक्लीवममील्लत्वे असंभ्रांतत्वाणा ॥ रामं व्यवधूनयत् ॥ १५ ॥
सोभादक्षुभितचित्तत्वे ॥ अव्यग्रहृदयेक्षणा हृदये क्षणा अव्याकुलमनोनयने रश्मिसंचारनियतं रश्मिनामसंचारो अंकुशेन समाणेनियतं तेने व्रणपंय यात
पारथं मचोदयेति संबंधः ॥ १२ ॥ अंरदायोचितं ताव्यपत्रपित्स माधेयोन शिक्षणीमां व्याप्युपुत्र रेकाग्रोहमहने मान्यं कर्मणा स्मायेनशिष्यये
१२ ॥ १४ ॥ रावणसारथ्ये मपसव्यं कुर्वन् सारथ्यसापसव्यतां पाणिहार्त्रिसर्थश्चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थापितेन रजसा रावणं अवधूनयत् अवकंपयत् ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उ°
॥२८६॥

रथप्रतिमुखो येन प्रतिमुखे सस्पलमितमर्थः स्वक्षस्यपत समाहत ॥१८॥ धर्षयामर्षितः रोषेण हर्षेण दैवद्वन्द्वाभ्यां तं प्रत्युत्पन्नमापुवन्निमर्थः ऐंद्रं पापमेस्व
र शरासनेंद्रं दिव्यमैंद्रं पर्यायतिखाता: निमाधखंजयाहसमर्थ ॥१९॥ तदुपोढं महद्युद्धं समुपोढमागत ॥२०॥ द्वाभ्यां पाप्यामवर्त्तितेद्वैरथं युद्धं दृष्टुं समीयुर्मिलित्वागताः
॥२१॥ उत्पाताना हा व वर्षयिते मंडलिनो वाताः वायाव्यपसव्यमर्थः तीक्ष्णाः तीक्ष्णवेगाः अपसव्ये वामावर्ते ॥२१॥ येन येनेति यागेनास मर्थः गृध्रकुलस्य रावण

ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्तान्यस्त्राणि विस्फार्य ते सायकाः ॥ रथप्रतिमुखो मे सायकैः स्वक्षस्यपत ॥१८॥ धर्षयामर्षितो रामो धैर्यवीरो येनालं भय
न् ॥ जयाह सुमहावेगमैंद्रं युद्धे शरासनं ॥ शरांश्च सुमहावेगान्सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥१९॥ तदुपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकांक्षि
णोः परमं अतिसंरब्धयो हंसयोरिव सिंहयोः ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ समीयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकांक्षिणः
॥१९॥ समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः ॥ रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥२०॥ ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोप
रि ॥ वाता मंडलिनस्तीक्ष्णा अपसव्यं प्रचक्रमुः ॥२१॥ महद्गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्थले ॥ येन येन रथो याति तेन तेन प्रधा
वति ॥२२॥ संध्यया चावृता लंका जपापुष्पनिकाशया ॥ दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेपि वसुंधरा ॥२३॥

सह गमनेन रावणस्य तत्र भ्रमणं लंसत्यति आसत्त्रमसो निकटे चांतिगच्छास्यो म दृष्टेरहोद्वै मायारस्तेके ॥२२॥ जपापुष्पनिकाशयाते ध्यया आकालिकेनेति शेषः एणं
लंका च ता अतएव वसुंधरा लंकापर्यंते भूमिः रात्रावपि आमहसंप्रदीप्तेव दिवसेपि संप्रदीप्तादृश्यत इत्यर्थः ॥२३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

२० ॥ २१ ॥ ५१ ॥ मथ्यावं तमाथावं तं ॥ ५ ॥ ५२ ॥ इति एकोनाशीतितमः सर्गः कुरकराम्येत्या पौष्पिका ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जुहवतः हाचवव्यमावक्राषः ॥ ५ ॥ १
क्रोमीषधराः अत्विग्धाररणा पौरकोष्मीषाराप नवस्यः सथ्यांनास्त्वरावम्रः श्वियत्राजग्मुः होमपरीचारिकाः ॥ इति ॥ ६ ॥ शस्त्राणि तोमराणि समनो

तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ॥ मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ स तं दृष्ट्वा पतंतं तं प्रहसन्रघुनंद
नः ॥ पावकास्त्रं ततो रामः संदधे तु शरासने ॥ ३९ ॥ तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे ॥ संछिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ४० ॥
दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनं ॥ लंकामेव प्रधावंत रामबाणार्दितास्तदा ॥ ४१ ॥ दशरथनृपपुत्रबाणवेगै रजनि
चरं निहतं खरात्मजं तं ॥ ददृशुरथ च देवताः प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णं ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे वा० यु० एकोनाशीति
तमः सर्गः ॥ ७९ ॥ मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिंजयः ॥ रोषेण महताविष्टो दंतान्कटकटाप्य च ॥ १ ॥ कुपितश्च तदा
तत्र किं कार्यमिति चिंतयन् ॥ आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेंद्रजितं सुतं ॥ २ ॥ जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अदृ
श्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः ॥ ३ ॥ त्वमप्रतिमकर्माणमिंद्रं जयसि संयुगे ॥ किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे
॥ ४ ॥ तथोक्तो राक्षसेंद्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः ॥ यज्ञभूमौ स विधिवत्पावकं जुहवेंद्रजित् ॥ ५ ॥ जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णी
षधराः स्त्रियः ॥ आजग्मुस्तत्र संभ्रांता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ६ ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः ॥ लोहितानि
च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ ७ ॥

मरैरिसतवादान ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि च पीलानि तोमराणि अभवन् ॥ विभीतकाः समिध
ध्या अभवन् ॥ अत्विग्लमीष वासांसि लोहितान्यभवन् कार्ष्णायसं स्रुवमासीत् ॥ ७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

संप्रेपेतुः रावणस्यआत्मादिनिश्शेषःतदातस्मिन्कालेअहिताःअनर्थसूचकाः ॥२७॥ प्रतीपत्वात्मार्गोगतस्यत्रवसुधाचचालरावणस्यप्रयाणेअकंपोनानर्थसूचकःप्रहरतांशे
ष्ठांवाहवःगृहीतारुववेकेश्चिद्गृहीतावाहवःप्रयाहंतेनस्तमंतेनयाश्वप्रवर्त्तिनसर्वः ॥२८॥ पर्वतस्यधातवःरक्तवर्णाःगैरिकादिरूपाः सर्वस्यावयवःरावणस्यांगेपतितास्तेनोदृश्यंतउत्तिरोवृष
॥२९॥ गृध्रैस्सुगता गृध्रसहिताः रुसर्पः शिवाःगोमायवोमुखैर्ज्वलनेनवमंतोः अस्यरावणस्यमुखमीक्षंतः संतसंचितांगकुपितेअशिवेअमंगलेचप्रयाणेभवतिनयाश्वागेदुःगृध्राणां

सनिर्यातोमहोल्काश्चसंपेतुर्महास्वनाः विषादयंतोरक्षांसिरावणस्यतदाहिताः ॥२७॥ रावणस्यप्रयातस्यचचालवसुधा ॥ रक्ष
साचप्रहरतांगृहीतारुववाहवे ॥२८॥ नाराचाःपीताइवस्रवनाः पतिताःसूर्यात्पपातरावणस्यांगेपर्वतस्येवधातवः ॥२९॥ गृध्रैश्च
गताश्वास्यवमंतोज्वलनेनमुखैः प्रणेदुर्मुखवतोसंतसाव्यक्तशिवाः ॥३०॥ प्रतिकूलंववौवायूरणेपांसूनसमुत्किरन् तस्यराक्षसरा
जस्यकुर्वन्दृष्टिविलोपनं ॥३१॥ निपेतुरिंद्राशनयःसैन्येचास्यसमंततः दुर्विषह्यस्वरोघोराविनाजलधरोदयं ॥३२॥ दिशश्चप्रदिशः
सर्वाबभूवुस्तिमिरावृताः पांसुवर्षेणमहतादुर्दर्शंचनभोभवत् ॥३३॥ कुर्वंतःकलहंघोरंसारिकास्तद्रथंप्रति निपेतुःशतश
टीका:३
स्तत्रदारुणादारुणारुताः ॥३४॥

साहिप्रमात्रेचज्वलनवमनादिकं ॥३०॥ वायुःरणेपांसूनसमुत्किरन् तेनतस्यरावणस्यदृष्टिविलोपनंदृष्टिविघातंकुर्वन्
ववौ ॥३१॥ इंद्राशनयःप्रसनेनश्यापधाशनिवावनिः ॥३२॥ ३३॥ तद्रथंरावणस्यरथंप्रति ॥३४॥ तद्रथंरावणस्यरथंप्रति ॥३४॥

पु॰
॥२२५॥

तुल्यमग्निवत्वाच्च जयवने ध्यानस्माद्दुष्कृतकारिणोतिशेषः ॥२१॥ २२॥ एवं एवगोपालजपहस्तचक्रादिदुर्निमित्तान्युक्तानि । अथ एवमेव जपहस्तचक्रशुभनिमित्तान्याह ए
मस्यापीति एमस्यापि परमसह्यजपशोसीनि जयहस्ते चक्रादिनि सौम्यानि मनोज्ञानि शुभानि शुभोदर्कानि सर्ववशः माद्यर्णतानि निमित्तानि शकुनानि भूषयन्तीति सर्व
पः ॥२४॥ प्रमोदेन हृष्टो लक्ष्मणो माञ्जलिश्चेतिशेषः ॥२५॥ लोकात्मगतानि स्वात्मार्थमाद्यर्णतानि निमित्तानि स्वहर्षफलकं निर्वृतिपरमं सुखं जगाम ददृशे अधिकं

जयाने ध्यः स्फुलिंगान्स्वनेत्रे प्योष्माणि संतते समस्त्रुत्स्मसत्पुण्यान्सम्यक् चवाभिच ॥ २१ ॥ एकोनकालवह्नेः समस्यानाम
पावहः एव णास्पक्षिप्राशापदान्मानः समस्तजितः ॥२२॥ एमस्यापि निमित्तानि सौम्यानि चशिवानि च ॥ वभूवुर्जयशंसीनि मा
र्दमतानि सर्ववशः ॥ २४ ॥ निमित्तानाहसौम्यानि एय वसज्जुपापच ॥ हृष्टापामसंहृष्टोहतेमनेसलवणः ॥ २५ ॥ नतोनिरीक्ष्य
लगतानि एयवो लोनिमित्तानि निमित्तकोविदः जगामहर्षचपरंचनिर्वृतिचकां प्युदेदेवाधिकेचविक्रमे ॥ २६ ॥ स्या वे श्री
मद्राम्यायणे वाल्मीकीये चतुर्दशसहस्र्योभास्करे शतेमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ततस्यवर्नमुद्भृत्रोमरवणोपोत्सदा ॥ सुमहद्दि
ष्यं युद्धं सर्वलोकभयावहं ॥ १ ॥ ततोराक्षससैन्यं चहरीणांचमहद्बलं ॥ मगहीतमहाणोनिश्चेषसमारिष्टत ॥ २ ॥

विक्रमेचचका ॥ २६ ॥ रसंषोनेशततमःसर्गः ॥ ९१ ॥ द्वैरथंद्वाभ्यां याभ्यांमवत्नेयुद्धंमवर्नमितियोजना सुमहच्चैकदिनव्यापी ॥ मगहीतमहालंभ्यापिनिश्चेष्टंसम ए॰
मन्निशत अन्यद्युतपद्धंदृष्टेतिभावः ॥२॥ २ ॥ ॥ २२५

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

न देवाह ससंभ्रमदृष्टावित्ति सम्पक्वयोर्दृश्यपङ्क्तांताविस्मयाः बलवत्त्वसंतंपाक्षिप्तहृस्याः प्रहृष्टशीलासन्नचित्ता ॥ ३ ॥ भुजैरुपलक्षितास्ततिशेषः नाभिन्नरुचः महद्वृपर
स्परमिति तिशेषः ॥ ४ ॥ एवंभूतोपश्यन्तो विस्मितास्सुरगणा सस्मितास्तैसंभ्रमंव पश्यन्तो विस्मितास्सुरगणा वानरगणो तैसंचाचित्रमिवावभौ चित्रलिखितमिव शुशुभे ॥ ५ ॥
कृतबुद्धी विषये निश्चितबुद्धी अभीवरूमीतार्हे ॥ ६ ॥ निश्चयमेवाह जेतव्यमिति । जयो वस्वभावीतिमर्तव्यमिति । मरणमवश्यंभावीति ॥ स्त्रा व च्च कार्येन तत्र मन

संप्रहृष्टास्ततो दृष्ट्वा बलवन्तौ रणस्थितौ ॥ व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैर्भुजैर्विस्मितवद्द
पः तस्थुः स्म रक्षे च तत्सर्वं नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥ राक्षसा राक्षसाश्चापि वानरा वानराश्चरा ॥ पश्यन्तो विस्मितास्सर्वे गणास्ते
मे चित्रमिवावभौ ॥ ५ ॥ तौ दृष्ट्वा च निमित्तानि दृष्ट्वा राघवरावणौ ॥ कृतबुद्धी स्थिरावेतौ युद्धायैवमीतवत् ॥ ६ ॥ जेत
व्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ॥ धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धे दर्शयतां तदा ॥ ७ ॥ एवं जपतः पश्यन्ते देवाः सर्षि
गणास्तदा ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान्संधाय वीर्यवान् ॥ ८ ॥ मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थिते ॥ ९ ॥ ते शरास्तम
नासाद्य पुरन्दररथध्वजं रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ १० ॥ ॥

यः इति धृतो एवं धैर्यं वंतौ तौ युद्धे स्ववीर्यसर्वस्वं अदर्शयतामित्यर्थः ॥ ९ ॥ ते शराः रथशक्तिं रथबलं परामृश्य प्राप्य ध्वजं जिह्मगतिं याते रथध्वजं नासाद्य
धरणीतले निपेतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥२८५॥

ऽतेऽपि हते कर्तुं मनसा सेभ चक्रमेऽद्युक्तवान् संकल्पितवानित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ सशार्ङ्गं दशग्रीववधं त्रिभिर्नामहीनागमेसन्धवः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अमर्षात् त्वमसहन्त ॥ १४ ॥ सबलनाथभावेवस्य हृदयस्यैव चरेहतदिग्मोऽद्य इति पद्मनालैः पद्मदंडैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ गदाश्चैति समोचेतसनुषज्यते ॥ २७ ॥ धनुषा कृपाणादाक्ष्मोचनमित्यत्राह

ततो गोपीपतेः कृष्णं दृष्ट्वा प्रमाकृष्णवीर्यवान् ॥ हतमतिः कृतेकर्तुं मनसा सेभ चक्रमे ॥ १० ॥ लब्धं तं धनुः शार्ङ्गं दृष्ट्वा समोचनिशितेषारी ॥ गृहीत्स पद्मिवासतद्भ्रूलेव तमिव तेजसा ॥ ११ ॥ तामृग्वृक्षे पतेज स्वीके तद्वद्विषणुसायके ॥ नगोम समंहीमिनादशत्रोवधं जेशरा ॥ १२ ॥ सनिहत्यत्रोपतद्भूमौ गवगमस्य दन्तक्षुजः क्षुजसौ म्यथनदृष्ट्वा गवागः सुपक्वावलः ॥ १३ ॥ क्रोधजेनाग्निनासेस्वे मदीस्मरवशावकः समदीप्तोऽभवत्तेको धादमर्षात्मदहन्निव ॥ तरोषवशमापन्नः शार्ङ्गवर्षवत्पुह ॥ १४ ॥ रामस्य तु गणान् दीप्तैः शरैर्विबाधगवगाः तेदिव्याहायमस्तचनास्वबलत्रापितस्नु ॥ वमृतुः स्वस्य हृदयाः पद्मनालेखिवाहताः ॥ १५ ॥ तेषामसेश्वमेदृष्ट्वा वाजिनो गवगास्तदा ॥ मयरवसमसकृद्धः शार्ङ्गवर्षस्तुमोचह ॥ १६ ॥ गदाश्च परिघांश्चैव चक्राणि मुसलानि च ॥ गिरिमेगाणि वृक्षांश्चैत पास्तलपारवधान् ॥ १७ ॥ मायाविहितमेतत्तु शरवर्षमपातयत् ॥ १८ ॥ सहस्रशस्तदा वाणान् श्रोत हृदयो वमः हृदलं [illegible]जननेनेसीगंभी भवति लन ॥ १९ ॥

मायेति एतत्र शरवर्षणं स्वस्य मायया विहितमित्यर्थः तदा दशग्रीवः अश्रोत हृदयो श्रमः विच्छिन्नोत्साहः सन् तदुमलभिस्मादिक्रियाविद्याविशेषः ततः सहस्रशो वाणान् मुमोचेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ एप

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

नैकशस्त्रमयं । अनेकशस्त्रमयं तं हर्षमागतं शस्त्रवर्षं वायोर्विस्मयकोत्पातिशये नमभत् अस्मत्तोरा घवायेमतिक्रम्य वानरोऽबले अभवन्नेत्रा
पतदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ततो दशग्रीवः निःसंगेन मार्गेण शासंगाहितेन अन्तरात्मना मनसा उपलक्षितः अमोचद्वाणान् निशिताः सायकैः तां शिलां चकार ॥ २१ ॥
व्यापच्छमाने व्यापच्छ तपलेक्षु वैतालोक्त स्मासेन रावणं दृष्ट्वा महत् सन्निवसंदधे अनायासेन संदधे ॥ २२ ॥ २२ ॥ शरवद्दृष्टं शराचितं द्वितीयमम्बरमिवाभाति स

तं हर्षमभवद्दृष्ट्वा नैकशस्त्रमयं महत् ॥ विस्मयोऽथ वायेसमेता ह्यानीवले ॥ २१ ॥ सायकैस्तां संचचकार शुनि
रतां ॥ अमोचच्च दशग्रीवो निःसंगेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥ व्यापच्छमानं ते दृष्ट्वा तस्मिन् बाणगणो ॥ महत्सन्निवकाकु
त्स्थः संदधे निशितं क्षुरान् ॥ २२ ॥ समुमोच ततो बाणान् रूपोन शोभ्यसह सवक्षः ॥ तानन्दृष्ट्वा रावणस्त्रं केवेशि
खैः खनितां ॥ २३ ॥ ततस्ताम्भोपपन्नेन शरावेधेनाभ्यासवत ॥ शरवद्दृष्टिवाभाति द्वितीयमिव चाम्बरं ॥ २४ ॥ नानि
मित्तोऽभवद्बाणो नातिमेनानि निष्फलः ॥ २५ ॥

॥ २४ ॥ अत्र बाणो नानिमित्तः निमित्तलक्ष्यमप्राप्य वर्त्तमानो नाभवत् नातिमे नात्र
गादधिक मेनानानि मेनैतिपाठे ॥ अमेनानेन अर्थः न निष्फलः लक्ष्यवेधपरामर्शवद्बाणान्सुता अभ्योजनहीनो नाभवत् ॥ २५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु°
॥२२२॥

वाणाननुविसृजतोस्य योधिनः अस्योभयमभिसंहस्तसंप्रयोगकार्येऽपि लघुत्वं व्यवधानेन निवेदनं ॥ २६ ॥ सव्यं च दक्षिणं च सव्यदक्षिणौ अत्र संतसंयोगे द्वितीया अथवा
सर्वयोर्विच्छिन्नं शरासनस्यन्तौ निक्षिपन्तौ ॥ निरुच्छ्वासमिवाम्बरं रवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ २७ ॥ कृतस्यानुकृते ॥ मतिक्रियान्तकरणशीलौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति निवो

अस्योभयं तेऽभिसंहस्तनिपेतुः क्षीरणीतले ॥ तथा विसृजतो बाणान्रामरावणयोर्मृधे ॥ २६ ॥ मार्गमध्येनामविच्छिन्नमसं
नौ सव्यदक्षिणं ॥ चक्रतुश्च शरैर्घोरैर्निरुच्छ्वासमिवाम्बरं ॥ २७ ॥ रावणस्य हयान्रामो हयान्रामस्य रावणः ॥ जघ्नतुस्तौ त
दान्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २८ ॥ एवं तु तौ सुसंक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमुत्तमं ॥ मुहूर्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं ॥ २९ ॥
प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ ॥ ध्वजावपातेन सदा [illegible] मर्षितौ च तौ [illegible]
न्नमे ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे [illegible] तमः सर्गः ॥ १०२ ॥ तौ तथा युध्यमानौ तु समरे रणमार्गव
णौ दृष्ट्वा सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥ १ ॥ अर्दयन्तौ सुसमरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ॥ परस्परमभिक्रुद्धौ परस्प
रमभिद्रुतौ ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

नाशतमः सर्गः ॥ समरे युद्धमध्ये विस्मितेनान्तरात्मना अन्तःकरणेनोपलक्षितानि ॥ १ ॥ अर्दयन्तौ पीडयन्तौ परस्परयोः क्रोधादिके रथिद्वारा ॥ २ ॥

रा°
॥२२२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मेरुं लानि मेरुं लङ्गतिः वीथ्यां तद्धारागतिः गतमस्मागताः नि शत्रुपथं मतिगमने ऽन्तःस्थाने मतिपरागमनेन तयोरणस्यावहुवचने एवं प्रकारेण वहुविधां रजसार्थ्यं ज्ञा
स्तत्स्य पन्थास्थ्य मारथ्यकर्म तज्ज्ञो गतिं स चारं दर्शयेन्नोन यो(?)यो यो रूपो वभूव तं ॥ ३ ॥ एवं तां मर्दयन् रणमोक्षकर्म ईयन् रणवग्रश्च स्वभौमवर्तनं निवर्त्तनं तद्रूप

पास्यां विधूय क्रौयो रूपो वभूव तं मेरुं लानि च वीथ्यां स्व गतमस्मागतानि च ॥ दर्शयन्तौ वहुविधां सत्तमार्थ्यज्ञां गतिं ॥ ३ ॥
स्व ईयन् रणवतो रणमोक्षयं वा विपिरावलानि गतिवेगसमाप्त्यै भवर्त्तननिवर्त्तने ॥ ४ ॥ क्षिपन्तौ शस्त्राला नितयोः स्तांस्त्वन्तौ तेषां
वेगं स्यन्दनगमनं सहा सासा रजलदाविव ॥ ५ ॥ दर्शयित्वा तयन्तौ लगतिं वहुविधां रणे ॥ पास्य सामित्रं सुखो पुनरेव च तस्य
नु ॥ ६ ॥ सुखे रणे यथापोर्वक्रवक्रं णवान्निनो पताकास्वपताकाभिः समीपुः स्थितयो जय ॥ ७ ॥ एवं तस्य तत्तो रणमोक्ष तुर
क्रैः शितैः शरैः चल भिस्य त्वरो दीप्तान् हयान् प्रत्यपसर्पयत ॥ ८ ॥ स क्रोधवशमापन्नो हयानाम् अपसर्पणे समोचयिशितान् वा
णान्नृणवायद् शानन ॥ ९ ॥ सोऽतिविद्धो वलवता दशग्रीवेण राघवः जगाम न विकारं च न चापि व्यथितो भवत ॥ १० ॥ चिक्षेप च
पुनर्वाणान् वज्रपातसमस्वनान् ॥ सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य दशाननः ॥ ११ ॥ ॥

गतिवेगसमापन्नो वभूव तु लिस्पर्द्धः ॥ ४ ॥ समरे राक्षसा से पातश्वासात् उत्तहितो ॥ ५ ॥ ६ ॥ क्षीरोदो गन्धर्वरोगस्त्वकाणं तत्व भाषं ॥ ७ ॥ मत्स्य पतसर्पपतत्स्व पसर्पणं नाना
स्वकामिसुखं नाना मेव पश्चाद्देन निवर्त्तनं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ चिक्षेप क्षिप्तवान् ॥ ११ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥ ३०० ॥

मातलेर्व्यर्थां न मद्युद्धे व दिव्यशक्तिमत्वात् अपसर्पणकाले रक्तबीजेन मस्त्रिसाना मनिवेशः सर्वमन्यथा योगश्च ॥ १२ यथा मातलेर्धर्षणयाकृद्धस्तथा स्वात्मनो न एवं कु
द्धो रिपुं विसृजेच काः ॥ १२ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निस्वनैर्वेगजेरिति शेषः ॥ १७ क्षुब्धानां सागराणां मध्यदेशः वृन्निपातालतलवासिनो व्यथितो जाता इति शेषः १८

मातले सुमहावेगाः शरीरपातिताः शराः न तस्य मम पिसेमो हंव्यर्थ्यां वा मद्युधि ॥ १२ ॥ तथा धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्नतया
स्मृतः चकार शासनात्तेनायवो विमुखो रिपुं ॥ १३ ॥ विंशतिं त्रिंशतिं षष्टिं शतशोथ सहस्रशः मुमोच राघवो वीरः सायकानस्य
देहे रिपोः ॥ १४ ॥ एवमेषोपि ततः क्रुद्धो राघवस्यारिः सहस्रशः गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५ ॥ तद्बभूवाद्भुतं यु
द्धं तुमुलं रोमहर्षणं ॥ गदानां मुसलानां च परिघाणां च निस्वनैः शराणां पुंखवातैश्च क्षुभिताः सप्तसागराः ॥ १६ ॥ क्षु
ब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ व्यथिता दानवाः सर्वे पन्नगाश्च सहस्रशः ॥ १७ ॥ चकंपे मेदिनी कृत्स्ना सशैलव
नकानना भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः चिंतामापेदिरे सर्वे
किं नाम हेतोः ॥ २० ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठंतु शाश्वताः जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरं ॥ २१ ॥ एवं
जपंतोपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणं ॥ २२ ॥

१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ जपंतः वदंतः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

एम॰

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रावणयोर्युद्धदर्शनविस्मितदेवादिजनसमकालमाह। गंधर्वाप्सरसामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं। गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः। सदृशत्वेन तद्भावप्रधानेन गगनेनैवोपमीयते
सागरः सागरेणैवेत्यर्थः। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोर्युद्धमिवाभवदित्येवं ब्रुवंतो गंधर्वादयो रामरावणसंबंधियुद्धं ददृशुरिति संबंधः। अनन्वयश्चायमलंकारः। तद्
लक्षणं काव्यप्रकाशे एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मत इति ॥२३॥२४॥ ततस्तद्वाक्यश्रवणानंतरं ॥२५॥ श्रीमत् छिंदत् ॥ अच्छिदित्यर्थः ॥२६॥ तस्यैव सदृशाप

गंधर्वाप्सरसांसंघा दृष्ट्वा युद्धमनूपमं ॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ॥२३॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ एवं ब्रु-
वंतो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणं ॥२४॥ ततः क्रोधान्महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्द्धनः ॥ संधाय धनुषा रामः शरमाशीविषोपमं ॥२५॥
रावणस्य शिरोच्छिंदच्छ्रीमज्ज्वलितकुंडलं ॥ तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥२६॥ तस्यैव सदृशं चान्यद्रावण-
स्योत्थितं शिरः ॥ तत्क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥२७॥ द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ छिन्नमात्रं
च तच्छीर्षं पुनरेव प्रदृश्यते ॥२८॥ तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामस्य सायकैः ॥ एवमेव शतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसां ॥२९॥

द्भूमौ पतितं तस्यैव सदृशमित्यर्थः ॥२७॥ छिन्नमात्रमिति छिन्नमात्रेण तच्छीर्षं तदानीमेव अन्यच्छिरो दृश्यत इत्यर्थः ॥२८॥ एकशतं ॥ एकोत्तरशतं एक
योनवारं छिन्नमित्यर्थः ॥२९॥ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥२०५॥

एवं रावणस्य जीवितक्षये विक्षये ... तोनि ... येनैव दृश्यते ॥२१॥२१॥२४॥ मातापिकाः ... मोय तेन निक्षिप्ता ॥२३॥२४॥२५ त्रिकूटशिखरे ... तो ... यो
यः कामगा वादं तरिक्षे च भूमौ च त्रिकूटशिखरे रसातले न च पश्यन् ... ईदृ निविकूटशिखरे चतन्महद्युद्धं भवन्निति सर्वः ॥२६॥ देवादीनां पश्यतां ... तानस

नैवं रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥२०॥ ततः सर्वास्त्रविदुषः कौसल्यानन्दवर्द्धनः । मार्गणौघैर्दुर्धर्षैः क्षिप्तं तथा मास
रावणं ॥२१॥ मारीचो निहतो येन खरदूषणकौ रणे । कबन्धो विराधश्च दण्डकावने ॥२१॥ कैः साला गिरयो भग्ना वाली च
क्षुभितोदधिः । तस्य मे सायकाः सर्वे ... मातापिका मम ॥२२॥ किं तु तत्कारणं येन रावणो मन्दतेजसः ॥२३॥ इति चिन्ता
परश्चासीद् ... ॥ ववर्ष ... रावणो ... ॥२४॥ रावणोपि तत्र क्रुद्धो ... सेश्वरः । गदा
... हृदये ॥२५॥ तस्य वक्त्रमहे ... हर्षणं ॥ ... च भूमौ च ... इति
॥२६॥ देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसां ॥ पश्यतां तन्महद्युद्धं समरे च भवन्निति ॥२७॥ नैव रात्रौ न दिवसे ... नैव
क्षणं । राम रावणयोर्युद्धं विरामं न ... ॥२८॥ दशरथसुतः ... योर्जयमनवेक्ष्य ... रणं ... सा
थ ... महात्मा ... रामं ... वाचवाक्यमाशु ॥२९॥ रमा ये श्री ... मा ... य ... ह ... २ ... तनमः सर्गः ॥१०॥

एतन्महद्युद्धं भवन्निति ... ॥२५॥ तद्देवा ... नैव रात्रमिति ॥२५॥ रणे ... रामस्य ... ॥२९॥ इति दशा ... तनमः सर्गः ॥१०॥

९ शरहोमेत्यर्चिषः ज्वालापाः सकाशात् यानि लिंगानि विजयं दर्शयंति तानि बभूवुः प्रपम्पत्रपुहुविनयोत्तालितपाविजीवनंतुनर्लकाप्रचेशतावात्रजप
स्य वर्णतत्वं ॥१०॥ राक्षसां लयं यितुं अभिचारयागीयानि निशेषः ॥ अंतर्द्धानगतं ॥ अंतर्धानशक्तियुक्तं ॥११॥१२॥ वपुषा वहपेन जाज्वल्यमानो रथ इति

सर्वेनोग्निंसमालीप्यशरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्यसर्वंहुत्वास्यगलंजग्राहजीवतः ॥९॥ शरहोमसमिध्मस्यविधमस्यमहार्चिषः ॥ बभू
वुस्तानिलिंगानिविजयंयान्यदर्शयन् ॥१०॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राहपावकः स्वयमुत्थितः ॥११॥
अस्त्राण्यग्निंतर्पयित्वापदेवदानवराक्षसान् ॥ आरुरोहरथश्रेष्ठमंतर्द्धानगतंशुभम् ॥१२॥ सवाजिभिश्चतुर्भिस्तुबाणैश्चविविधैर्युतः ॥ आ
तेपितमहाञ्चापः शुशुभेस्पंदनोत्तमः ॥१३॥ जाज्वल्यमानोवपुषातपनीयपरिच्छदः ॥ मृगैश्चंद्रार्द्धचंद्रैश्चसरथःसमलंकृतः ॥१४॥
जांबूनदमहाकंबुदीप्तपावकसन्निभः ॥ बभूवेंद्रजितःकेतुर्वैदूर्यसमलंकृतः ॥१५॥ तेनचादित्यकल्पेनब्रह्मास्त्रेणचपालितः
सबभूवदुराधर्षोरावणिःसुमहाबलः ॥१६॥ सोभिनिर्यायनगरादिंद्रजित्समितिंजयः ॥ हुत्वाग्निंराक्षसैर्मंत्रैरंतर्द्धानगतोब्रवीत् ॥१७॥
अद्यहत्वाहमाजौतौमिथ्याप्रव्रजितौवने ॥ जयंपित्रेप्रदास्यामिरावणायरणाजितं ॥१८॥ अद्यनिर्वानरामुर्वींहत्वारामंसलक्ष्मणं ॥ करि
ष्येपरमांप्रीतिमित्युक्त्वांतरधीयत ॥१९॥

शेषः मृगैः प्रतिमारूपैश्चंद्रैः अर्द्धचंद्रैश्च वाचनाचे शेषैः ॥१३॥ जांबूनदमया महांतः कंबवो वलया
यस्य सः कंबुर्नवलयपेशंखे स्मृतः ॥१४॥१५॥ राक्षसैः मंत्रैः निकृतिदेवताकैः मंत्रैः अंतर्धानगतः अंतर्धानशक्तिमान् अजरस्त्वंतस्यापतेत्युपरितनेनविशेषः
॥१६॥१७॥ ॥१८॥

अज्ञानात्त्रिविक्रमात्त्वपज्ञानत्रिविक्रममेनं रावणाम्भ्रव वर्त्तसे अत्र ह्रस्वमत्वाह स्वप्नयोगमात्रं करोषि उपेक्षसइति भावः ॥ १ ॥ अस्मैरणंम्प जि ॥ २ ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तं ब्रह्मणेन्द्रा
पदत्तं इंद्रेण अगस्त्यद्वारेण मापदत्तं ॥ ४ ॥ उक्तार्थस्य स्पष्टयति ब्रह्मणोत्यादि ॥ ५ ॥ अस्य बाणस्य ब्रह्मास्त्र यह वैशिष्ट्यमाह यस्येति वाजेषु वेगसाधन पक्षेषु प

अथ तं सुमारपामासुरावब्वंमानलिलदा ॥ अजिन त्रिविक्रिंवीरत्नमेनमठवर्त्तसे ॥ १ ॥ वित्तजात्मे वधापनमत्रंपैनामहंश्रयो ॥ विनाशः
कपिनो रामपः हरेः सोघवर्त्तते ॥ २ ॥ ततः सुसमागितेरामस्लेनवाकेनमानतलेः ॥ जयाहस्तपाण्दीसंभि स्वसंतसिमिवोरगं ॥ ३ ॥ यमस्मै
यपुमंयहाद्गस्त्यो भगवान्नृषिः ॥ ब्रह्मदत्तं महाबाणममोघं षिवीपर्विनः ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिंद्रायामितौजसा
दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकांक्षिणः ॥ ५ ॥ यस्य वाजेषु पवनः फलेपावकभास्करौ ॥ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमंदरौ
॥ ६ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुंखं हेमभूषितं ॥ तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसं ॥ ७ ॥ सधूममिव कालाग्निं दीप्तमा
शीविषोपमं रथनागाश्ववृंदानां भेदनं क्षिप्रकारिणं ॥ ९ ॥ द्वाराणां परिघाणां च गिरीणां चापि भेदनं ॥ नानारुधिरदिग्धां
गं मेदोदिग्धं सुदारुणं ॥ २ ॥

वनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानं ॥ विवक्षितं फले शल्ये शरीरमध्यभागे ॥ अकाशमयं व्याप्तिसाम
र्थ्यं ॥ पवनवत्त्वेन गतिसामर्थ्यं पावकादिमत्त्वेन दुःसहत्वं ॥ तर्हि लघुः स्यात्तत्राह गौरवे इति ॥ ६ ॥ सर्वभूतानां पृथिव्यादीनां तेजसा सारासे
न निर्मितं ॥ ७ ॥ क्षिप्रकारिणं शीघ्रभेदकारिणं ॥ ९ ॥ द्वाराणां गोपुराणां ॥ २ ॥

१० ॥ ११ ॥ गरुत्मतो वाजैर्वाजितं संजातपक्षं ॥ गरुडपत्रमितस्पर्धः ॥ १२ इक्ष्वाकुरामलक्ष्मणभयनाशनं तस्मै तमेषमभिमंत्र्य स्वनेनात्वपः ॥ १३ ॥ अभिमंत्र्य ब्रह्म
स्त्रविषये विशेषु चेदोक्षत्वैर्वेदमन्त्रमोक्षो पोमशिथिलि तिसंधानादीनां विधिविधानं मारगेलेन कार्मुके संदधे इति संबंधः ॥ १४ ॥ १५ परमापन्नः परमपल्लवान ॥ १६

वृत्रसारं महानागं नानास्मिन् दाहणं ॥ सर्वविद्वासतं भीमं श्वसंतमिव पन्नगं ॥ १० ॥ कंकगृध्रवकानां च गोमायुगणरक्षसां ॥ नित्यं भक्ष
प्रदं युद्धे यमरूपं भयावहं ॥ ११ ॥ नंदनं वानरेंद्राणां रक्षसामवसादनं ॥ वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२ ॥ तमुत्तमेषुं लोकाना
मिक्ष्वाकुभयनाशनं ॥ द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३ ॥ अभिमंत्र्य ततो रामः तं महेषुं [illegible] महाबलः
वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥ तस्मिन् संधीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुश्चचाल च वसुंधरा ॥ १५
स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकं ॥ चिक्षेप परमायत्तः शरमर्मविदारणं ॥ १६ ॥ स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः
कृतांत इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥ स विसृष्टो महावेगः शरीरांतकरः शरः ॥ बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ रु
धिराक्तः स वेगेन शरीरांतकरः शरः ॥ रावणस्य हरन् प्राणान् विवेश धरणीतलं ॥ १९ ॥ स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छविः ॥ कृ
तकर्मा निभृतवत् स्वतूणीं पुनराविशत् ॥ १८ ॥

वज्री वाहुविसर्जितो वज्रवद्दुर्धर्षः स बाणो रावणोरसि न्यपतदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ निभृतवत् विनीतवत् ॥ २० ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मालौः सहजो विनात मणधारणोपलात् अपप्रमानस्य हत्वा नमपकं कार्मुकमाशुपपात ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अभिप्रेतस्तस्य भृत्तस्य क्षमाभिसर्पथः ॥ २४ ॥ हत्वास्त्र पन्वा नहन
आश्रयोपेषां तत्वात । वाष्पमग्नवतीर्थ ह्वेः ॥ कहतौः श्रीकवमिहपन्लिताः संतो लंकमम्पपतन् ॥ २५ ॥ तद्ध्वंतं वक्षमिसपर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ द्रवोपा अश्रुमशाका

तस्य हत्वा हुतस्याशुकार्मुकं तस्य तापकं ॥ निपपात स महाकायो वृक्षमा गत्स्यजीवितात् ॥ २१ ॥ गतासुर्भीमवेगास्तैर्नत्वा तेजो महाद्युतिः
पपात संदग्धो भूमौ वज्रेणेव हतो यथा ॥ २२ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः ॥ हतनाथा भयत्रस्ता सर्वतः संप्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥
न हैतस्यामिषेतुस्ता न रावणादमपोधिनः ॥ २४ ॥ दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च ॥ अहिंसावान नरेंहृष्टैः सिंकम्मपत्न
अपातन् ॥ हत्वा अपत्ताकनहतौ वाष्पमहवचरौ मुर्दवेः ॥ २५ ॥ ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ वदंतो राघवजयं रावणा
स्य च तद्वधं ॥ २६ ॥ अथांतरिक्षे व्यनदत् सौम्यस्त्रिदशदुंदुभिः ॥ दिव्यगंधवहस्तत्र मारुतः ससुखो ववौ ॥ २७ ॥ निपपातांतरिक्षाच्च पुष्प
वृष्टिस्तदा भुवि ॥ किरंती राघवरथं दुरवापा मनोहरा ॥ २८ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता गगने च विशुश्रुवे साधु साध्विति वागग्र्या देवतानां महा
त्मनां ॥ २९ ॥ आविवेश महान् हर्षो देवानां चारणैः सह ॥ रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयावहे ॥ ३० ॥

२८ ॥ राघवस्तवसंयुक्तासाधु साध्विति वाक् गगने विशुश्रुवे ॥ २९ ॥ चारौः सहमहिनानामित्सर्पः ॥ ३० ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु० राक्षसपुंगवं हत्वा सुग्रीवादिकं सकामं संप्रत्यकामं चकार ॥ रावणवधेन रामकार्ये सिद्धे किल तेषां राज्यं प्राप्तवंतं प्रतिष्ठितं भवति ॥ २१ ॥ ततो मरुद्गणाः देवग-
॥२०३॥ णाः प्रशमं प्रसादं प्रजग्मुः मही न हि चकंपे मारुतो ववौ स्थावरमिति शेषः रुक्लप निर्दिवाकरः स्थिरप्रभो भवत् ॥ २२ ॥ ततस्सुहृद्विशिष्टाजां ववदारि

ततः सकामं सुग्रीवमंगदं च महाबलं ॥ चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुंगवं ॥ २१ ॥ ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः
प्रसेदुर्विमलं नभो भवत् ॥ मही चकंपे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥ २२ ॥ ततस्तु सुग्रीवविभीषणांगदाः
सुहृद्विशिष्टाः सहलक्ष्मणास्तदा ॥ समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेभिरामं विधिनाभ्यपूजयन् ॥ २३ ॥ स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजनबलाभिवृतो रणे रराज ॥ रघुकुलनृपनंदनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो यथेंद्रः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीवा-
पु० अमावास्यायां रावणवधो नाम एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

सहिताः सहलक्ष्मणाः सुग्रीवादयो विजयेन हृष्टाः संतो रणेऽभिरामं रणविषये सर्वजगन्नयनानंदप्रदं राघवं समेत्य विधिनाक्रमेण अभ्यपूजयन् अस्तुवन्नि- राम०
त्यर्थः ॥ २३ ॥ स तु रघुकुलनृपनंदनो निहतरिपुः स्वजनबलाभिवृतः त्रिदशगणैरभिसंवृतो महेंद्र इव रणे राजा ॥ २४ ॥ इत्येकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ ॥२०३॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ भ्रातृवधदर्शनेन हृष्टान्तःमन्त्रं वंधुसंवंधं हृतं शोकं सोढुमशक्नुवन् विभीषणो विललाप ति भ्रातरमिति ॥ शोकवेगपरीतात्मा शोकवेगेन विपरीतमनस्कः ॥ १ ॥ विनीतविद्या
सुशिक्षित ॥ २ ॥ अपवृत्तेन गमनवाणे स्थाजितेन मुकुटेनोपलक्षित ॥ ३ ॥ मया पूर्वं समीरितं प्रहृत वचः कामामोहपरीतस्य ते नरुचितं तमपिप्रमासीत् ॥ तदिदं वचः संप्राप्तं व
गाढम्भूतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रह्ववचनः प्रहस्तस्योदर्पात् न गवीतेन वह मन्यं तत्स्वयं च न वहुमन्येथा तस्योदर्कऽउत्तरकालिकविपाक आगतः प्राप्तः ॥ ५ ॥ सुनीतानां नयानां

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रणमूर्द्धनि ॥ शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १ ॥ वीर विक्रांत विख्यात विनीत नयकोविद
महार्हशयनोपेत किं शेषेद्य हतो भुवि ॥ २ ॥ निक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ ॥ मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥
तदिदं वीर संप्राप्तं मया पूर्वं समीरितं ॥ कामामोहपरीतस्य यत्ते न रुचितं वचः ॥ ४ ॥ यन्न दर्पात् प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः ॥ न कुंभ
करोतिरथो नातिकायो नरान्तकः ॥ न स्वयं बहुमन्येथास्तस्योदर्कोयमागतः ॥ ५ ॥ गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ॥ गतः
सत्वस्य संक्षेपः प्रस्तावानां गतिर्गता ॥ ६ ॥ आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चंद्रमाः ॥ चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो निरु
द्यमः ॥ अस्मिन्निपतिते वीरे भूमौ

सेतुर्गजः मर्यादाप्रणेतेत्यर्थः ॥ विग्रहः स्वरूपं सत्वस्य बलस्य संक्षेपो गतः सम्यक् क्षिप्यते अस्मिन्निति संक्षेपः संग्रहस्थानं
गतमित्यर्थः ॥ प्रस्तावानां प्रशस्तानां गतिर्विषयः ॥ ६ ॥ अस्मिन्नस्मौ निरुत्साहे नैव दानिशाकरो निःचित्रभानुर्वह्निः ॥ व्यवसाय उत्साहशक्तिः रावण
सहशास्त्रपतीपसाभावान्निरुद्यमो निर्व्यापारो भूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

नां २

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

रणेऽरक्षसशार्दूले त्वपि पांसव तस्य वजाते इह लंकापां वनमिमन स्यगज सत्वस्यगन्ताधाराव वस्यलोकस्य रक्षो लोकस्य किं शेषं न किं मपि सर्वेन छमिस्य र्व
५ ॥ धृतिर्धैर्ये मे व मचाल्लोयस्य सः धैर्यं हि वृक्षस्य पव्हवं म थ म फलं म व जिमृ सह तद्रातिम सह मा चमघाना निर्दे शः प्र सह न मे वा ग्र प्रपश्चो श्रेष्ठबंध प
स्य सः म ह त्वं हि छ या फलव कार्य फल स्या म्म व हि न हे तु ॥ नयपाचवलं स्यैवा यां शौयपस्य सः शौर्यमेव निवद्धं हठावस्थि तिसाधनं मूलं यस्य सः ॥ २ ॥ तेजप

किं शेषमिव लोकस्य हतवीर्यस्य सांप्रतं ॥ रणेऽरक्षसशार्दूले मय्युपस्थ इव पांसव ॥ ५ ॥ धृतिमवाल: प्रसहाग्र्यपक्षमूलपो वल
: शौर्यं निबद्धमूलं ॥ रणे महाराक्षसराजवृक्ष: संप्रति हि मेऽरण्यवृक्षमहतेन ॥ २ ॥ तेजोविशेषानुमित: कुलवंशपवंश: कोपम
सादपराग्च हतल ॥ इक्ष्वाकुसिंहावरहीनदेह: स्तुत: ख्यितोऽरणवरागंधहस्ती ॥ १० ॥ ॥

नीतितेज: पराक्रम एव विशेषास्तांइं नायस्य सः तेजो हि विशेषाणावतपामर्म मे हीस्पर्धं कुलवंश: कुलं पितृपैतामहादपलेषांवंश: समूहरावदं श: एषा
व पव विशेषोपस्य सः वंशा वेतो कुलेवर्गे एष्टस्या वय चेपि चेतिविश्व ॥ कोपामपराग्नेयाद्यापचपचापस्य सः प्रसाद: प्रस न्नतैव हस्तः शुंडादंडो यस्य सः राम॰
इक्ष्वाकु: राम: स राव सिंह स्ते नावरहीन: पाति जोदे हो न: पाति त्तोदेहो यस्य स: राव रागंधहस्ती ॥ राव णोऽरण्वमत्तगज: ख्यितैस्तुस: मतदन्तपर्व: ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पराक्रमोत्साहाद्वे च विजृंभितं ॥ विलसितं अर्चिर्ज्वाला यस्य सः क्रोधजो निग्रहः स एव धूमो यस्य सः स्वबलमेव प्रतापो दाहशक्तिर्यस्य सः अत एव प्रतापवान् तेजस्वी राक्षसा-
ग्निः एष मपयोधरेण निर्वापितः ॥ ११ सिंहस्यैव संहननमस्तु एव लांगूलककुद्विषाणानि यस्य सः सिंहस्यैव संहननं यो कायपरतारुष्मी षितो मनाइति निर्यूढः ॥ पराभि-
जयपतीति पराभिजित् गंधनागः गंधहस्ती गंधेन उत्साहे गंधहस्ती मत्तगजतुल्यः गंधनंस्तु च नीत्या हेहितसेनेन प्रकाशमान इति विशुद्धः चापलं धर्मादि विषयः सवलत्वमे

पराक्रमोत्साहविजृंभितार्चिर्निग्रहधूमः स्वबलप्रतापः ॥ प्रतापवान् संप्रति राक्षसाग्निर्निर्वापितो ऽमपयोधरेण ॥ ११ ॥ सिंहर्ष-
लांगूलककुद्विषाणः पराभिजिद्गंधनगंधहस्ती ॥ रक्षोवृषस्त्वापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतो ऽवसत्त्वः ॥ १२ ॥ वदंतं हेतुम-
द्वाक्यं परिहृष्टार्थं निशम्य तं ॥ रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणं ॥ १३ ॥ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चंडविक्रमः ॥ अ-
त्युन्नतमहोत्साहः पतितो ऽयमशंकितः ॥ १४ ॥ नैवं विनष्टाः शोच्यंते क्षत्रधर्मव्यवस्थिताः ॥ वृद्धिमाशंसमाना ये निपतंति
रणाजिरे ॥ १५ ॥

व कर्णौ चक्षुषी यस्य सः रक्षोवृषः रावणाख्यवृषभः क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामशार्दूलेन हतो ऽवसत्त्वः मृतः ॥ १२ परिहृष्टः प्रकाशमानो ऽर्थो
यस्य योपलाक्षं ॥ १३ ॥ अयं समरे निश्चेष्टः ॥ अप्रक्रोमस्वाम विनष्टः अपितु चंडविक्रमवान् दिग्गणक एव अशंकितः मस्तुशंका हि तएव सनदेवान्यजितः
१४ ॥ ततः किमत आह नैवमिति येव हिंजपमाणं समानाः संतो रणाजिरे निपतंति क्षत्रधर्मव्यवस्थिताः एवं विनष्टो चांते ॥ १५ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पृ.
३०५

न केवलं समरात्प्रदेवाशोच्यस्त्वं किंतु परः प्रजापूर्तसंपन्नाधीत्याह येन सेद्धा इति अस्मिन्नरावृतो कालसमायुक्ते शोचितुं न कालः ॥ १६ ॥ न प्रागिमरतो न तु शोचितुं च अस्मिन्नाशं
कं जपवत्तराजप्रोप्तिन शोकस्यानमिन्द्र हन्नैकांतविजयप्रति ॥ न भूत जयद्वे इत्येतद्देवोपपादयति ॥ परेति ॥ १७ ॥ क्षत्रधर्मे इत्यालोचनयापि न शोच्यते त्याह ॥ इयं ही

येन सेद्धा ह्युपो लोकात्वा मितावधिधीमता ॥ अस्मिन्न कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुं ॥ १६ ॥ नैकांतविजयोपुद्धे भूत जयद्वैं
कदाचन ॥ म्रियते हन्यते वीरः पातयाहंति संयुगे ॥ १७ ॥ इयं हि सर्वैः संदिष्टा गतिः क्षत्रियसंमता ॥ क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति नि
श्चयः ॥ १८ ॥ न देवेनिश्चयं हृष्टा तवमात्स्यापविज्वरः पद्दिहा नेत्रं कापिकल्प्यं तमनुचिंतय ॥ १९ ॥ न सुतावाक्यं विकांतं जयुत्रं विभो
घृताः ॥ उवाच शोकसंतप्तो भ्रातुर्हितमनंतरं ॥ २० ॥ योपविमर्दैषु न भयः एवं सुरैः समनैः सहवासवैन ॥ भवं तमासाधरणो विभयो वे
लामिवासाधपयासमुद्रः ॥ २१ ॥ अनेन दत्तानि निहत्य जैतानि भुक्ता स भोगानि मनास्व मन्या धनानि मित्रेषु समर्पिताम्नि वैरागयामि
त्रेषु च पापिताभि

ति पाणातिरेनेनयाइयंगति ॥ एवं मन्वादिभिः संदिष्टा ॥ उपदिष्टा अत संख्ये हतः क्षत्रियो न शोच्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥ न तत्तस्मादेवं निश्च
यं हृष्ट्वा ज्ञात्वा तवमात्स्यापमिश्रितं तत्वमवलंब्यात्र पल्कल्यमनुसृष्टे प्रेतस्तुचिंतय ॥ १८ ॥ २० ॥ विमर्दैषु युद्धेषु ॥ २१ ॥ निर्दग्धानीति शेषः ॥ स्वपरजितानामित्युदाहृदैवमा राम:
नीतिपोषः ॥ निर्भयाः मितरां पोषिताः ॥ २२ ॥ ॥ ३०५ ॥

एषो हिताग्यिरित्यार्षः संधिः आहिताग्निरिति छेदः वेदांतगः छतिजानातीति वेदांतगः कर्मसु अग्निहोत्रादिषु अस्य अशक्तः पश्यामोऽनुष्ठातापत्यमकुर्मद्र इत्यर्थः प्रेतगत
स मेतं त्वंगतस्य रक्षामि पुत्राणां विनष्टत्वेन आतुरो वा खिंकाणीत्यादि तिभाव ॥२३॥ तस्य लाभोपेतत्वं गौ हि गोधान विधानं प्रेतकृत्यं ॥२४॥ तदेवमप्यापि स्नेह विषये

एषो हि तातस्य महात्मनोऽस्य वेदांतगः कर्मसु चाप्यशक्तः ॥ एतस्य पश्येत गतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तवप्रसादात् ॥२३॥
स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु विमृश्य तेन श्रीशापपाशात्मनोर्हृदस्तु त्वरोस्य गाथा नविचिंत्य विप्रैः ॥२४॥
अथ त्वगाधवेगः गतोऽतोऽनिवेणिनि निवृत्तेन नृपो जन क्रियतां मस्य संस्कारेण धर्मे यथा तव ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीवाल्मीकीये रामायणे आदिकाव्ये अयो
ध्याकांडे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११२॥ एवमुक्त्वा निहिते तस्मिन्महात्मा स वेगेन महात्मना श्रुतेः पुनः हि निष्पन्नः तस्य स्यः शोककर्षितो
पितानां ॥१॥ वार्यमाणो सेवद्दुश्यैः स्वः क्षितिपाप्रमुखसंक्रुवो अप्य स्नेहः स्वानीगावो वस्तहतावव ॥२॥ तत्रोराणि विश्लिष्य स्पृहा
रेण महारास्येः ॥ प्रविश्य पापो अस्मोशे विचिन्वे सोहं तपति ॥३॥ आर्यपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः परिपेतुः कवधों कां मही शोणितकर्दमे ॥४॥

तः सेकास्त्वविषयांसं कामाकुर्विलपत्यः ॥२५॥ इतिद्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११२॥ एवमुक्तमिति
॥ वार्यमाणा स्वामुखवे चेष्टनाद् दुश्या निवार्यमाणा अपि प्रियमुखवेष्टं सः वृत्तवत्सा हतवत्साः गावदरव अपमत्ताश्च वियोगजशोकमावे दृष्टांत ॥२॥
मिणितकर्दमाः शोणितेः कर्दमो यस्यास्तां ॥४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एषो हितान्यपि स्वापर्वः संख्येः आहिताग्निरिति च्छेदः वेदांतगः कृतिजानातीति वेदांतगः कर्मसु अग्निहोत्रादिषु अग्रस्थः ॥ पश्मोत्तरं तापसमदुर्गदर्शनम् अर्थः पेतगतं
स मेतं तं गतस्य रक्षामि पुत्राणां विनष्टत्वेन आलोवा धिकाग्निवादि निभाव ॥२३॥ तस्य स्वर्गे पेतवर्गे हि माधान दिखानं मेत तत्त्वं ॥२४॥ तदेवमम्मा पिन्नेह विषय

एषो हि तापिश्च महातपाश्च वेदांतगः कर्मसु चाग्रशूरः ॥ एतस्य यन्मे तगतस्य तृप्तं तन्मे कृतेमि क्षामितं वृषभादान ॥२३॥
मतस्य वा वैषे ऽकलामेर्महात्मा संबोधितः साध विधीयते न स्वर्गं ज्ञाप यथाष्ठ मनरेरेदम तुः त्वगोस्य गाथा न विविचिंवितर्जनः ॥२४॥
अन्वगाप चीनेः गतोऽतो ना निवेदाणि निवेदनेन समपोञ्जनं क्रिपतोगस्य संस्कारे मम शेषषयातव ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीवा०
हृदकां हादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११५॥ एवं तानिहते तस्मिन्स्व वेरामहात्मना श्रोतः स्मृताहि निष्पन्नतएष स्पः शोकक
पितो ॥१॥ वार्यमाणः सर्वदुःशश्चैषमः क्षितिपः सम्मक्ववे रप्य रहुः खान्तीगा वोवृत्त हताउव ॥२॥ ततो रामा विनिष्क्रम्य गृह
रेगा सहराघवेः ॥ प्रविश्य पापोषनैर्योर विच्छिन्ने सो हतेपति ॥३॥ आर्षे पूवे चेति वादिस्यो हा नाथेति च सर्वशः परिपेतुः कव
धोकां मही शोणितक ईमो ॥४॥

तः संख्या विषयांशं कामाकुर्विसर्पः ॥२५॥ इति द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११५॥ एवमित्यमिति
॥ वार्यमाणा न्यां सुषचेष्टनाद्दुःशानि वार्यमाणा अपि पांसुषचेष्टेसः वृत्तहता हतवत्साः गाव इव अपमत्साभ्यविद्यो गजशोकमावे दर्शनं ॥१॥२॥
शोणितकर्दमां शोणितेः कर्दमोयस्यास्तां ॥४॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु.
॥२३०॥

॥१२॥ नागौ त्रिशिरसाविवेति दृष्टांते नरान्तक लक्ष्मणायो महाउरष लक्ष्मणप्रत्युत्थो वत्तभुजनशिरस्कत्वं वोत्समेस्तजंतौ स्वसंतौ सकलंतप्रमसस्य एकारिणा
वित्यर्थः ॥२०॥ इमौ ताविति संचिन्त्य सकलत्रसहनारवितिस्मरताद्रुखधारभिः २४ वर्षैः संततानाम् पूरणम्मासवीदिश प्राद्रुतिप्रोष ॥२१॥ वैहायसः आकाशगा

आपपात ततः संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः ॥ तीक्ष्णाग्रकार्म्ड कुन्तान् चैलांश्वो हिंद रिपुराणो ॥१९॥ स दृष्ट्वा महावीर्यो नागौ त्रिशि
रसाविव ॥ सृजंतौ विषधाराभिर्वीरौ वाह्नं महाप्रभौ ॥२०॥ इमौ ताविति संचिन्त्य सखै कृत्वा चकार्मुकं संतताने षज्जालाभि पर्जन्य इव च
ष्टिमान ॥२१॥ स तु वैहायसं प्रायो युधि तौ रामलक्ष्मणौ ॥ अवचस्य विंषये तिष्ठन्विव्याध निशितैः शरैः ॥२२॥ तौ तस्य शरवेगेन पूरितौ
रामलक्ष्मणौ ॥ धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥२३॥ प्रच्छादयेतौ गगनं शूरजालैर्महाबलौ ॥ नमस्वैः सुरसंकाशौ नैव
पस्पृशतुः शरैः ॥२४॥ स हि धूमांधकारं तु चक्रे प्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चांतर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृताः ॥२५॥ नैव ज्यात
लनिर्घोषं न च नेमिखुरस्वनः ॥ शुश्रुवे चारतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥२६॥ घनांधकारे तिमिरे शिलावर्षमिवाद्भुतं ॥ स ववर्ष म
हाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥२७॥ स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरो भृशं ॥ विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥२८॥

मीरयोपस्पृशः ॥२२॥ परितौ व्याप्तौ प्रचक्रतुः प्रादुश्चक्रतुः ॥२३॥ अस्त्रैः अस्त्रमंत्राभिमंत्रितैः शरैरन्तमिद्रजितं नैवपस्पर्शतुः ॥ अंतर्हितत्वादिति भाव
२४ ॥ धूमांधकारं च क्रमापयेजि शेषः नभः प्रच्छादयन्निति हेतौ शानच्प्रत्ययः ॥ दिशश्चांतर्दधे अंतर्धापयामास नीहारवशात् नरदविवे कंमापयासंपादना
मासेत्यर्थः ॥२५॥२६॥ घनांधकारे घनांधकारणि ॥२७॥ दत्तवरो वरदत्तैः ॥२८॥

राम.
॥२३०॥

पु०
॥२०६॥

५॥६।७।५। पतीव त्रिने स्खलुदतिस्म॥२॥ रक्षसोऽक्षमाणास्ताय पं नीमस्यैव कस्मिकत्वाज्जपक्षेमिव्याभावः॥१०॥ चक्रुशुरितिक्रोशोभिर

नाबाष्पपरिक्लिन्नाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः करेणव इवानर्दं सोनोर्जं हत यूथपाः ददृशुस्तं महाकायं महावीर्यं महाद्युतिं
रावणं निहतं भूमौ नीलांजनचयोपमं॥७॥ ताः पतिं निहतं दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु निपेतुस्तस्य गात्रेषु छिन्ना वनलता इव॥
बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह॥ चरणौ काचिदालंब्य काचित्कंठेवलंब्य च॥८॥ उत्क्षिप्य च भुजौ काचिद्भूमौ स्म प
रिवर्तते॥ हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत॥९॥ काचिदंके शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती॥ स्नापयंती मुखं बाष्पै
स्तुषारैरिव पंकजं॥१०॥ एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि॥ चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ताः पर्यदेवयन॥११॥
येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः॥१२॥ गंधर्वाणामृषीणां च सुरा
णां च महात्मनां॥ भयं येन महद्दत्तं सोयं शेते रणे हतः॥१३॥ असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योपि वा तथा न भयं यो न विजानाति
तस्येदं मानुषाद्भयं॥१४॥ अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसां हतः सोयं रणे शेते मानुषेण पदातिना॥१५॥ यो न
शक्यः सुरैर्हंतुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा॥ सोयं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लंभितः॥१६॥

स्वाध्वनिः परिदेवनं तास्य रुरोद क्रुशुरिति क्रोशोनिः स्वाध्वनिः परिदेवनं सास्य स्वरः॥११॥ १२॥ १३॥ मानुषाद्भयं जातमिति शेषः॥१४॥ १५॥
असत्त्वः कश्चिदिव दुर्बलः मानुषमार्गेण बलेभितः प्रापितः॥१६॥

एम
२

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

१८॥ सुहृदां वाक्यमिति शेषः ॥१९॥ एतावदपेक्षमाणाचतेन यावदानींसमेणकालस्य पात्रितः ॥१९॥ हितं वाक्यं तु वाणोपि यतनभाषितत तस्य लेहर्षमित्यर्थः ॥२०॥ यदि
तैत्वयासी तानियातिता यसर्पितास्मात्रदमः ऽदंयमनेनुस्यात् मूलहा मूलम् तत्तस्यैतहा ॥२१॥ यदिसीता नियातितास्यात तदा श्राताविभीषणो वज्रकामः
निष्पन्नमनोरथो भवेत तस्य कार्यस्य कारणादि इतिभावः मित्रकुलं मित्रपक्षः वयमविवशाः सः शत्रवश्च सकामानसः ॥२२॥ तुल्यमिति व्यपदिशत्यर्थः ॥२३॥ ए वेण्वगते

एवं वदंतमेव रुक्षाक्षरं स्नस्ततां प्रियः ॥ सपराववचदुःखान्नीविलेपश्च पुनः पुनः ॥१९॥ अभ्रमरावतां तसुहृदं सततं हितवादिनो
मरणापाहता सीता पातिता अनिशाचरः ॥१९॥ एतैः सममिदानीं तेन यमात्माच्य पातितः ॥१९॥ दुर्वाणापि हितं वाक्यमिशेश्वामा
विभीषणः ॥ दृष्टं पराषितो महात्वया मन्वधकाशितः ॥२०॥ यदि निर्यातिता ते स्यात्सीता एमाय मैथिली ॥ न नः स्याद्व्यसने
घोरमिदं मूलहरं महत् ॥२१॥ वज्रकामो भवेद्भ्राता एमो मित्रकुलं भवेत् ॥ वयं च विवशाः सर्वेः सकामानश्च शत्रवः ॥२२॥ त्वयासुन
ने शेह नेसीता संरद्धतां बलात् ॥ राक्षसावयमो त्वा चत्र ये तुल्यं निपातिते ॥२३॥ न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुंगव दैवं
चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥२४॥

त्वेष्याचरणस्य राक्षसनाशहेतुत्वाभिधायेदानीं तन्निरासपूर्वकं दैवस्यतत्कारणत्वं दर्शयति न कामकार इति तव कामकारः स्वच्छंदकरणं कामेन कामे
नाभिनत्वा दिच्छामनुवर्तितो यद्व्यवहारो नास्तीत्यर्थः कुतो यतो दैवमात्रजाते चेष्टयते तत्तत्कर्मसु उद्योगयतो दैवहतमेव केनचिन्निमित्तेन हन्यते ॥२४॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु०
॥३०७॥

तेन वरेण वानराणां राक्षसानां तव च प्राप्ते विनाशो दैवादुपागतः ॥ २५ ॥ अर्थेन निवर्तनेन कामेनेच्छया अनन्यपरत्वेन स्वाभाविकेन पुनः शक्ता असमर्था प्राप्तो लोके सुखी भूता दैवग-
तिं नैव निवर्त्तयितुं शक्ता ॥ २६ ॥ कुरर्य्यः क्रौञ्च्यः ॥ २७ ॥ इति त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ तासामिति ॥ १ ॥ मन्दोदरी मयदानवस्य तो [illegible] सुमध्यमे दशेति पाठे प्य

वानराणां विनाशोऽयं राक्षसानां च ते रणे ॥ तवैवेयं महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २५ ॥ नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञ-
या ॥ शक्या दैवगतिर्लोके निवर्त्तयितुमुद्यता ॥ २६ ॥ विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः ॥ कुरर्य्य इव दुःखार्त्ता बाष्पपर्य्या-
कुलेक्षणाः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे वा० यु० त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषितां ॥
ज्येष्ठपत्नी प्रिया दीना भर्त्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥ दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा ॥ पतिं मन्दोदरी तत्र कृपणा पर्य्यदे-
वयत् ॥ २ ॥ ननु नाम महाबाहो तव वैश्रवणानुज ॥ क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरन्दरः ॥ ३ ॥ ऋषयश्च महात्मानो
गन्धर्वाश्च यशस्विनः ॥ ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥ ४ ॥ स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ॥ न व्यपत्रप-
से राजन् किमिदं राक्षसेश्वर ॥ ५ ॥ कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितं ॥ अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोच-
रः ॥ ६ ॥ मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ॥ विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥

पमेवार्थः ॥ ननु निश्चयेन नाम प्रसिद्धौ [illegible] पुरन्दरोऽपि त्रस्यति स्म ॥ ३ ॥ तवोद्वेगात्त्वत्त उद्वेगं प्राप्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया चान्वितं त्वां [illegible] रामं
तत्रापि वनगोचरः कथं जघान अद्भुतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मानुषाणामविषये अगोचरे लङ्कादौ परूपदेशे चरत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥३०७॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सर्वतः समुपेतस्य सर्वगुह्योपकारिणः परिपृष्टस्य तत्त्वं तेन रूपेणाभिमर्शिने अमेयवीर्यात् एव एतदहं नैतिनद्रष्टुं शक्ष्यामि॥९॥ तर्हि केन वधः कृतस्तत्राह अथवेति
तव विनाशाय आगमितं तत्कल्पितां अचिंतनीयोपपादितां मायां विधाय कृतोऽतः स्वरूपेणागत इति समेव रतिशेष॥१०॥ अथवा गमरूपेण वासवेन त्वं धर्षितोऽसि
एतन्नोपपद्यते इत्याह वासवस्येति त्वां द्रष्टुमपि वासवस्य शक्तिर्नास्तीति समर्थः॥११॥ त्वत्कर्मेत्यादि महायोगी स्वाभाविकज्ञानशक्तियुक्तः परमस्वशक्त्या विशे-

न चैतत्कर्मणा लक्षस्य द्रष्टुं शक्ष्यामि च स्तुते॥ सर्वतः समुपेतस्य तत्त्वेनाभिमर्शिने॥९॥ अथवात्मस्वरूपेण कृतांजः स्वयमागतः मायां
तव विनाशाय विधाय मतिवर्जितां॥१०॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबले॥ वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे
॥११॥ त्वत्कर्मेषु महायोगी परमात्मा सनातनः॥ अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान्॥१२॥ तमसः परमो धाता शंखचक्रगदा-
धरः॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः॥१३॥

वेश्वरपतेः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः परमात्मा आत्मनामप्यात्मा तत्त्वमसीति यावत्॥ यस्यात्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति श्रुतेः सनातनः सदास्तित्व-
युक्तः अनादिमध्यनिधनः जन्मवृद्धिनाशहीनः महतः परमो महान् महतो महीयान्॥१२॥ तमसः परमः प्रकृतेः परः धाता स्रष्टा। यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति
श्रुतेः मध्यमे स्वरूपस्य स्वरूपमुक्त्वा इदानीं विग्रहगुणानाह शंखेत्यादिना नित्यश्रीः नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्य सः अजय्यः जेतुमशक्यः शाश्वतो अपक्षयादिरहितः ध्रुवः प-
रिणामशून्यः महायोगी त्वादिविशेषणविशिष्टो यो महाविष्णुः स एव तव नाशाय समर्थः॥१३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥२०५॥

तस्य सर्वेश्वरस्य कथं मानुषतया प्रतिभानं कथं च वानरैः सह सेवा ॥ अत आह सर्वकामस्य रावणवधेन वा किं प्रयोजनमित्याशंक्याह कामेन गोत्रापाह मानुषे रूपमास्था
येत्यादि सार्द्धश्लोकद्वयेन सर्वलोकेश्वरः सर्वलोकनाथो विष्णुः विष्णोः सकाशाद्विना चिरं पूर्वं हि तु मानुषं रूपमास्थाय पूर्वं गृहीत्वा वानरत्वमुपागतैः सर्वैर्देवैः
परिवृतो लोकानां हितकाम्यया ॥ लोकहितेच्छया लोकविरोधिनं महाराक्षसं परिवारं राक्षसमहापरिवारसहितं त्वां हतवानिति संबंधः ॥१३॥१४॥ लोकानामस्य

मानुषं रूपमास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥१३॥ सर्वलोकेश्वरः श्रीमान् लोकानां हितकाम्यया ॥ म-
हावीर्यं महाशक्तिं देवशत्रुं भयावहं सराक्षसपरीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥१४॥ इंद्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ॥ स्मरद्भिरिव तद्वै-
रमिंद्रियैरेव निर्जितः ॥१५॥ यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः खरस्तु निहतो भ्राता तदा रामो न मानुषः ॥१६॥ यदैव नगरीं लंकां दुष्प्रवे-
शां सुरैरपि ॥ प्रविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता वयं ॥१७॥ क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरा-
गता ॥१८॥ अकस्माच्चाभिलाषोसि सीतायां राक्षसपुंगव ॥ ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥१९॥ ॥

रावणस्य हनने सर्वलोकेश्वरस्य रामस्य वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसक्ते तन्निरासाय स्वकृतकर्मवशादेव खस्य नाशात् अस्य वैषम्यनैर्घृण्ये न स्त इत्याशयेनाह इंद्रियाणीति
पुरा तपोनुष्ठानकाले ॥ यद्वैरं स्वजयनिमित्तं वैरं स्मरद्भिरिंद्रियैः कर्मभवत्रिसंपादनेन निर्जितः स्वदोषकृत एवायं वध इति भावः ॥१५॥१६॥१७॥ व्युष्टिः फ- राम॰
लं व्युष्टिः फलेसमृद्धौ चेत्यमरः ॥१८॥ अकस्मात्सीतायामभिलाषोसि ॥ अपि लप्स्यसि तां मत्तित्वदभिलाषो युक्तः स्यादर्थः ॥१९॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ कल्पे गेवाहमनरेखया इति । विशिष्टामुत्कृष्टां मामतोऽर्पस्यदेवता ॥ २० ॥ वसुधायाश्च वसुधा क्षमावतां मिद शनिमतापामसोपि दृष्टांतम मिमितसर्थः प्रियः श्री यः श्रीमर्वसे
मा गए उक्ता नो हृष्टांतमतायाः प्रियापि दृष्टांतमभिमितसर्थः ॥ २१ ॥ छमना आनपित्वा आनीय आत्मसुखदूषणो लशुद्धः स्वी पवाची आत्मनः सुकुलस्य नाशने हृतमिति शेषः
२१ ॥ मैथिली संगमे हृते तेका मम मा प्य पति व्रताया स्त्रियास्त्व मा नं तु निश्चयेन दृष्यो सि मे प्रभो मे भर्त्तः ॥ २२ ॥ तत्र मध्यमां सीताक्षर्षपतनं दैवविधर्परात्मने पराचन दृष्टरतेप

अरे खेसा विशिष्टां तां रो हिताण्डा श्चापि दुर्मते । सीतो र्ष पतामास्यो नवपाश्च स दृष्टं हृतं ॥ २० ॥ वसुधायाश्च वसुधां प्रियः श्रीमते वसन्तो
॥ २१ ॥ सीतो सवीनव योगीमारण्ये विजने शुभा । आनपित्वा हृता दीनो छद्मनात्मसुदूषणः ॥ २१ ॥ अपाप्ये वचने कामं मे मैथिली संगमे
हृते ॥ पतिव्रता पाशपतान्तं दृष्टोसि मे प्रभो ॥ २२ ॥ तद्दैवपतत्रदाक्षं त्वं धर्षये मन्नमध्यमो । देवाहि विम्पतिं सर्वे सेंद्राः साम्पिपरो
गमाः ॥ २४ ॥ अवश्य मेव लभते फलं पापस्य कर्मणः । घोरं पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥ २५ ॥ शुभ कृच्छुभमाप्नोति पा
पं कृत्वा पमश्नुते । विभीषणास्तत्र मास त्वमायाः पापमीहशं ॥ २६ ॥ तास्मयाः मन्दाकस्वयं रूपेणा प्यधिकास्ततः अनेगव श
मा पवत्रस्त्वं तु मोहात्त्वं बुध्यसे ॥ २७ ॥ न कुले न न रूपे ता न दाक्षिण्येन मैथिली मयाधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥

तु तेन महात्म्येन देवा अपि ते विम्पतां ति सेवेश्वर ॥ २४ ॥ कर्त्री योः पापस्य फले काले प्राप्ते मनव पर्याण तेषामिति अवश्यं लभते नात्र संशयः ॥ २५ ॥ शुभं सुखे पापं दुः
खं ॥ २६ ॥ तस्मात्त्व तं सीता तोपि ॥ २७ ॥ मैथिली कुलादिना मदधिका पिनमत्तुल्यापिन अथापि तन्ने तथापि त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सर्वभूतान्यमलस्मराः । अहेतुकोमृतस्त्वस्ति अन एव तवापि मैथिलीकृतलस्मराः मैथिलीकृतलस्मरा निमित्तं परमस्य मैथिली हेतुकरमर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ कैलासेत्या
दिसार्द्ध श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ याहं कैलासादिषु विहृत्य अतुलया श्रिया उपलक्षिता विविधानन्दे स्थाने पश्यती त्वया सह विमानेन यापो साहं वीरतववधान्कामभोगेभ्यो
अंशितास्मीति संबन्धः ॥ २९ ॥ ३२ सैव सो भाग्यपलस्मरा वेसे वाहम्म्ये विविधवेवसं वता अनीतं ज्ञोचचलोश्रियोपधि कृत्य चामे वेतीव कारणादे वास्मि मावमुत्तम्ये वेपंम्ये

सर्वदा सर्वभूतानां नास्ति मत्तुल्यस्मरो न ॥ न वत हृदये मम मैथिलीकृतलस्मरा न ॥ २८ ॥ सीतानिमित्तं जो मम तुल्य यद्दुःख उपाह
तः मैथिली साहिमेरा विशोकाविहीश्यति ॥ अस्य पुण्यानहेतो पश्चिता शोकसागरे ॥ ३० कैलासे मंदरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने देवो
द्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहितानवया ॥ ३१ ॥ विमानेनात्युरुवेगायायाम्य तुल्याश्रिया ॥ पश्यन्ती विविधानन्देशाञ्छोकैः श्रिय तुल्यगर्वा
अंशिता काममोगेभ्यः सास्मि वीरवधान्नव ॥ ३२ ॥ सेवाहमेवास्मि सेवत्रा धिकराज्ञां चेच्चलां श्रिय ॥ ३३ ॥ हेरत्नसुकुमारे ते सस्पृश
त्वद्भुत सवत्रसे ॥ कांतिश्रीद्युतिमिश्रितं मत्स्मिंडपमद्दिवाकरे ॥ २४ ॥ किरीटकूटोज्ज्वलितैता त्रासं दासंकुंडल ॥ मत्स्याकुललोलास
स्यायमानभूमिषु ॥ ३५ ॥ विविधकल्पेश्चारुवल्गितपतेषु मे ॥ तदेवायतवेवं हि वक्त्रं न भ्राजते मम ॥ ३६ ॥

सुचिते ॥ ३२ ॥ हेराजन्त्रिमादिश्यो कचतुष्टयमेकेवाकोमस्त्वयोभनस्यवतंसनवक् शोभनत्वगौदिपस्यानेतस्वन्नसेऽत्रत्नामे कांतिः अहृदकरीमभातयाचेद्भुत्ल्ये
श्रीः सौंदर्यतेपापमतल्ये द्युतिः परामिभवसमर्थतेजस्तेनरविलुल्ये ॥ २४ ॥ किरीटकूटः किरीटाग्रतेनोज्ज्वलितैतामास्यंताश्रोहेपानभूमिषु मद्याकुललोला
सं भत्वातेयहृक्त्रं भ्राजते तिशेष ॥ २५ ॥ तदेवतेवक्त्रं एवेगवमवस्या मापवनभ्रानेते ॥ २६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

नामवस्थामाहा मत्पापकनिभिन्नमिति ॥ अतएव हृषिविलवैः हृषिमवाहैः रक्तो रक्तवर्णो विशीर्णोभेदो ऽस्थिगतमांसमज्जाभिः केनअन्नाच यस्य तत एतादृशोसनवश्या
जतरतिसंबंधः ॥ ३९ ॥ मा देवभव्यदापश्चिमा दशामेमयासमाताया मेदपाण्य पापमपाकदावकचिदपिसंवृद्धा विचाणितानामीत ॥ ३९ ॥ अस्थिरस्य देहस्य विनाशोकुतोन
संबुधेमचाह ॥ पितेति ॥ दानवरगोयमः अहंगोविताविशिष्ट पतिव्रपितमात ॥ ४२ ॥ हे स्वामिमर्दनन्वा दिव्यमौमममन्याथौ सुतानां सतीतिममस्त्वा वाहृदामति

एमस्तापकनिभिन्नं रक्तं हृषिविलवैः विकीर्णमि देमामिवर्षं स्पंस्पंदन रागुभि ॥ ३९ ॥ हापश्चिमामेसंमामा दशांवेक्षसदापि
नीयामयासोन्नसंवृद्धा कदाचिदपि मेस्पा ॥ ३५ ॥ पितादानवराजो मेमन्नामित्रस्य मेस्त्राः पञ्चो मे शक्रनिर्जेतारस्स हे गविता मेशा
३९ ॥ हे स्वामिमर्दन्याः क्रूराः मायान्तेवलपोहृषा अकृतज्ञिर्हृयानाया मममेभूतासीमतिर्भुवा ॥ ४५ ॥ तेषामेवैवमभावान्नाप्याके
एल्ससर्पम ॥ कथमयमसंवृद्धं मान्तुपादिदृश्यगते ॥ ४१ ॥ त्रिसर्धे हनीलसंहृ यामेनायुधो लोपममहत ॥ केशाएगदवैरूपेसका
हा लसगुज्वल ॥ ४२ ॥ कान्ते विहायैवक्षिकं दासत्यामस्मिव ॥ विनीत गुरुस्त्वम प्राणेति शङ्कात्मने भास्नामाम(राभ)मियदि
मुदिरिवनापदः ॥ ४३ ॥ तदेवायुधशारिन नीलसौ नैकशोष्मिते ॥ पुनर्दलमसंस्य पापरिषेन्तु पनशक्ते ॥ ४४ ॥ स्वाविधं शा
ललैर्पंकेलये वीणोर्नितः ॥ स्वपितेममेसुभग्नो मेछिन्न लाप वेक्षने ॥ ४५ ॥

रामीत ॥ ४० ॥ असंवृद्धेस्त्रसंभाविते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्वाविधं शाल्यकुसमलवैः कंटकैः केटकाका लोमभिरिवलग्रैर्वीणोर्नितं रंहत्समिति शेषः स्वावि
तुल्यस्लोमभिशलैलीशा ललेशालरस्तुमपत्राप्पमाः तयाममसुखपितेवीणोः संछिन्नलाप वंधनेसेछिन्नानिलापवंक्ष नानिषम नीविशेषरूपाणस्थि
वेक्षनानिपास्मिन्नत ॥ ४५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ग्र॰ हृक्षिप्य विधिधिष्णा से वेधं नाकं को ति वृत्र महा पतितः पर्वत इवस्थितो निपतितं ते पाशीः विकीर्णोपरस्पामीति सं बंधः ॥७६॥ हाविदेवं मम मिवेदं कर्येत स्मे वृत्रजाते ॥७७॥ त्रैलो
॥२१९॥ क्येस्यादिह त्रस्थियेत गेके वाक्यं वस्त्रलिलानि लेखने कथित्समाः महत ऋसर्थि ग्रंथकास्य स्सेहा कैलासे चलन ह्यास्मर्थः ॥७८॥ ७९॥ आजम्मावलेन दृष्ट्वा क्रानाम विष

स्थितो निपतितं तरजनुष्पामं वे हृक्षिाच्छविं च महा पतितो विकीर्णः पर्ववृतिः ॥७६॥ हा दुःखमनस्य मे वेदं नेत्रो येण कर्येह तः नेम
मोपि सुखः सः कर्ये मसुवर्णगतः ॥७७॥ त्रैलोक्यबुभोक्तारं चैलो क्यो द्वेषदं महत् जेतारं लोकपालानां संसारोदं कामस्य च ॥७८॥
हस्तानां निग्रहीतारं पाविद्यूत पराक्रमं ॥ लोकक्षोमपितारं च नादं मंतविदारणं ॥७९॥ आजमाहस्य याक्रानां वक्रारोध समनिधौ ॥ स
एच्यभग्राणेसां हंतारं भीम कर्मणां ॥५०॥ हंतारं दानवेंद्राणां पक्षणां च सहस्रणः निवातकवचानां निग्रहीतारमाहवे ॥५१॥
नैक पज्ञविलो मां चातारं स्वजनस्य च धर्मवेध्यापेत्रं पापाखराश्माहवे ॥५२॥ देवा सुरनकम्मानामाहर्तारं नत त्वं मतं शत्रु द्वे
षणां कदाता संतारं निजं सेम्यकान् ॥५३॥ लेकाह्रो पसर्गेसांकर्तारं भीमकर्मणां ॥ अस्माकं कामभोगानां दातारं प्रियं वोवरं ॥५४॥
एवं मम भावमन्नीदृष्ट्वा त्वामेप्पातितं ॥ स्थितास्म्यहं देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥५५॥ ॥

वचसो ॥५१॥ आहवे निग्रहीतारं नेतारमिति यावत् ॥५१॥ ५२ ॥५३॥ ५४॥ एवं मम भावंत्वां हतं दृष्ट्वा हतप्रियाप्यहं मे देहं धारयामि अतः स्थिरा कठिन हृदयास्मी एप
ति संबंधः ॥५५॥ ॥२१९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

॥५१॥ शक्रः हतः तद्वत्स्मिह ताश्च मिषात मात्रं मामास्त्र पतन्निपातितास्मि ॥५३॥५४॥५२॥६०॥ अनवगुंठिता प्रष्टा वगुंठनो ॥६१॥ अथ रुलज्ज्यास्तु कमवगुंठनेव
षां तान् ॥६१॥६२॥ नैकोः कुलस्त्रियः अप्स्वादीनामिति शेषः ॥६४॥ यच्छ स्मलन्म्लत्व वस्रशोषद्वशागतः त्वया विप्रकृताभिः लताप कालमित्यद्द ‘प कालतमपेयच्छ

शायनेषु महाहेषु शापिनाराक्षसेश्वर ॥ रहकस्मात्प्रमुह्योसि धर्मापेरेणगुंठिताः ॥५९॥ यदा पेतन्नपः शस्त्रो लक्ष्मणो नेद्रजितु
धि ॥ तदा त्वमिह तातात्र मयु त्वमिनि पातिता ॥५७॥ सा हेवं बुजने हो नाहीनाना प्येनु च त्वया ॥ विहीना काम भोगैश्च शोचिष्ये शा
श्वतीः समाः ॥५८॥ मयत्वो दीर्घमध्वानं राजन् त्वयसदृशी ॥ नयमामपि दुःखार्तानावर्तिष्ये त्वया विना ॥५९॥ कस्मात्वं मां विहायेह
लोकान् गंतुमिच्छसि ॥ दीनां विलपंतीं मंदां किं च मां नाभिभाषसे ॥६०॥ दृष्ट्वा खल्वभिनिष्क्रांता मामिहानवकुंठितां ॥ निर्गतान
गरद्वारात्पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥६१॥ पश्येष्टदारदारांश्च भ्रष्टलज्जावगुंठनान् ॥ वहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथं दृष्ट्वा न कु
प्यसि ॥६१॥ अयं पंक्तीडा सहायस्तेनापत्ना लालप्यते जनः ॥ न चैनमाश्वासयसे किंवा न वहुमन्यसे ॥६२॥ यासा त्वया विधवा राजन् कृतानेकाः अ३
कुलस्त्रियः पतिव्रताधर्मरता गुरुशुश्रूषणे रताः ॥६४॥ ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः त्वया विप्रकृताभिश्च प्रदर्शिते
दागतं ॥६५॥ प्रवादः सत्य एवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ॥ पतिव्रतानां नाकस्मात्पतंत्यश्रूणि भूतले ॥६६॥

संते स्मलमागते ॥६५॥ विप्रकृतानां पतिव्रतानामश्रुणपवृत्स्मान्किंचिदनर्थकालो विनाश्य तलेन पतेति नियोपं प्रवादः प्रायशो जने चातिप्रवर्तते समत्वे मां प्रतिज्ञातः नवा
नर्थकालव जात तः समर्थ ॥६६॥ शौंडीर्यमानिना शस्त्रवमानिना ॥६७॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२१॥ कं कपत्रिणा लेपतनगावाणाच्चं तरिक्षे एवागां समासाद्य तं विच्छन्नविह्वलस्मी प्रोणितो निशितः पेतुः ॥२१॥ ता निषून्‌दं द्रजितसंकवाणान् विचकर्ततिग्मा षै
गुणैः ॥२१॥ यत्नेयस्यां दिशि जन लस्यां दिशि ॥२२॥२३॥२४॥ अथ भूर्भुवस्वमेघावणोमर्ष्यस्य गत्यादिकमिवत्रास्येवे गपुत्रा गत्यादिकं किंचिहिदिने ॥२५॥२६॥२७॥

ततो हन्यमानो नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतो । हेमपुंखा वज्राकाघोरातिग्मा सुमुचतुः शरान् ॥२८॥ अंतरिक्षे समासाद्य रावणिं कंकपत्रिणैः ॥ वि
हलेपपत गाम्मे सौमित्रिर्लक्षशोणितः ॥ ३०॥ अतिमात्रं शरौघेणादीप्यमानो नरोत्तमः । ततो निष्पतनो महेन्द्रो नैव किंचिच्चकर्तुः ॥३१॥
यत्नेमहिद्दहणाजेतो शरान्विप्रतिसं छिन्नान् ॥ ततस्तु तौ दाशरथी समस्तौ तो सुतेनमं ॥३२॥ रावणिस्तु दिशः सर्वा रथे नातिरथः पते
न ॥ विव्याध तौ दाशरथी लघ्वास्त्रैर्निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ ते नातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुंखैः सुसंहितैः ॥ वज्रवत्तु दाशरथी पृथिव्यां
तौ विविकिंस्रुको ॥ ३४ ॥ नास्य वर्त्मानि कश्चित्तच्चरूपं धनुः शरान् ॥ न चास्य विदितं किंचित्तस्य मायावत्स्यसंभवे ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणा
स्तु मतं तं कृत्वा भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ब्रह्मास्त्रमहं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसां ॥ ३७ ॥ अथ रामस्तमभि मे लोकं कारिष्यामिमहा
बल ॥ तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणं ॥ नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्रा
जलिं शरणागतं ॥ पलायंतं प्रमत्तं वा न हंतुं त्वमिहार्हसि ॥ ३९ ॥ ॥

३८॥ अयुध्यमानं स्वरूपं न प्रच्छन्नं पद्मीन्यागहे स्माहप्रयतपास्थितं अयुध्यमानादिषष्ट्प्रकाराणामपि सर्वरक्षसां वधे ॥ उहे रोत ब्रह्मास्त्रसंधाने वधः स्यात् तत्र तु
तद्दस्यर्थः ॥ अंततो विभीषणस्यापि नाशप्रसंगः स्यादयः ॥३९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

उ
॥२११॥ कार्तर्यलक्षणो कार्तर्यसूचके ॥१९॥ यद्वालक्षणोपद्रवः पाकोविनाशः इतियावत् नस्मलक्षणोजायते ॥१८॥ मेदेवरोवियोगोराक्षसानांविनाशः समुपस्थितः
तिपदद्वयेनेध्यातमितिशेषः ॥२१॥ व्यसनेनेत्यत्रसमस्तिलक्षणेनमसंगिनामसक्तिमतोनल्हतेनार्थोयेषेस्वर्यलक्षणोनिवृत्तः यतःसोयपरस्त्रीप्रसक्तिरूपोमल

अपनीयोस्मात्सोमेयन्मागछमनात्वया ॥ आनिताराम पत्नी सा तते कार्तर्यलक्षणं ॥१९॥ कामयंचनतेउद्वेकदाचिन्नसेस
राम्यहं तन्नुभाग्यविपर्यासात्वं नेनेयद्वालक्षणं ॥२०॥ अतीतानागता ये जीवन्तेमानाविचक्षणाः मे विप्रियमोहात् दृश्या
त्वानिरुक्षस्यचापन ॥२१॥ ससुखाक समहाबाहुदेवरोमोत्युद्ब्रवीत् ॥ अयंराक्षसमुख्यानांविनाशः समुपस्थितः ॥२२॥ का
मक्रोधसमुत्थेनव्यसनेनमसंगिना निवृत्तत्वन्त्लतेनार्थं सोयमूलहरोमहान् ॥२३॥ नपात्ममिदं सर्वमुत्पायराक्षसांकुल
॥२४॥ नहिरक्षमेचिन्त्योमेस्याततुबलपौरुषः स्त्रीस्वभावात्तुमेबुद्धिः कालस्येपरिवर्तते ॥२५॥ सुहृत्ब्दः छन्दोचलेन्वृ
हीयात्वांगतिंगतः ॥ आत्मानमनुशोचामि त्वद्विनाशे न दुःखितः ॥२६॥ सुहृदा हितकामेन ममोक्तं वचनं त्वया ॥ आन्दृणां चैव
कातत्वं नहिन ममुक्तं दशानन ॥२७॥ हेतुवार्थयुक्तं विधिवत् श्रेयस्करमदारुणं ॥ विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥२८॥

ल्हहरो महान् धर्मरतिः शेषः ॥२२॥२३॥ ॥२४॥ दुःखितां संभाषः दुःखो ॥२५॥ सुहृदां मार्गीचादीनां ॥२६॥ अवलक्षणो मोम्यहेतवर्थयुक्तं हेतुमपोजनाद्याल हितं राम
हेतुमत्वहतं फलवत्त्वाद्दर्शितमित्यर्थः ॥२८॥ ॥ ॥२११॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मारीचकेभ्यः कर्णाभ्यामविहितमिति शेषः ॥७८॥ विनिक्षिप्य महत्तलेऽरतिशेषः ॥७९॥ याऽऽठुधामस्मलमालिनं ततो वक्षसीन्नमभिहितकुलभ्रमान्मकन्नाथं ॥८०॥ येनेन्मादिश्लो
कहृष्पमेव वाक्ये सर्पवच्चमायेन पाशित शात्रुसलहपमेतेनसह देहे नरदेहेनाव्यक्षधामस्य कृष्णइव अर्चितो महयते अनेनेति महरागः वहनं पराक्रमः महरागः सोपेपशीव चारीः स

मारीचकेभ्यः कर्णाभ्यां वाक्यमप्रितं त्वया । न कृते वीर्यमन्येन नन्वमेदं फलमीदृशं ॥७८॥ नीलजीमूतसंकाश पीतांबर शुभांगद त्वया
आणि विनिक्षिप्य किं शेषे क्षितावतः ॥७९॥ ममसत्त्वशोकार्त्तां किं मां न प्रतिभाषसे महावीर्य सदस्यसंयोगे षपलाधिनः प्रात
धानस्य दैहिकैर्वाक्यैः किं मां न प्रतिभाषसे ॥८०॥ अर्न्नेशे त्रिष विशेषे न वेपामवेक्षते ॥ अथ वैनिमपालेकामपि षाः सर्पाश्रमपः ॥८१
येन सर्दपसेपात्रनूतमोसप्पवद्धेसा ॥ वज्रं वज्रधरस्येव सोऽयं तेसमतेनाऽर्चितः ॥८२॥ गोवर्द्धन हारोहेमजालपरिष्कृतः पारियो
म वृक्षाणि नेवानि छिन्नः सह त्वया ॥८३॥ प्रियामिवोपगृह्य त्वं शेषे रम्य मेदिनीं ॥ अप्रियामिव कस्मात्त्वं मामनेकस्य भि
भाषिते ॥८४॥ धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा ॥ त्वयि पंचत्वमापन्ने फलते शोकपीडितं ॥८५॥ इत्येवं विलपंती सा बा
ष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ स्नेहाद् वक्षत्रहृदयात्तदा मोहमुपागमत् ॥८६॥ कश्मलाभिहता सन्नावभौ सा रावणालये । संध्यानुरक्ते जल
दे दीप्ता विद्युदिवोज्ज्वला ॥८७॥ ॥

हत्वक्षाच्छिन्नः व्यकीर्णं इति शेषः ॥८२॥८३॥८४॥ यस्या मम हृदये शोकपीडितेसत्तत्र फलते स्फुटितं मोधिगस्तु अर्थः ॥८५॥ अथ वक्षत्रहृदयाविशीर्णहृदय
॥८६॥ कश्मलाभिहतां मूर्छाभिहता सन्नाम्लया ॥८७॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
||२१२|| ||२५|| श्रियेति सहार्थे तृतीया दशाविभागपर्यायेस्याविभागस्य अपवर्गापाकदशाविशेषस्य पर्याये विनाशे प्राप्ते सति लोकानां स्थितिः राज्ञो चलपाश्रिया
सह स्त्रश्च वेति ते त्वया न विदितेति । न किंतु विदितैव राजश्रीः लोकस्थितिश्च स्थिरे ति जानास्येवेत्यर्थः ||२६|| स्त्रिग्मिस्तेषौऽन्त्रतेनौ ||२७|| २८|| श्रुत्वा वाक्यं सुतराम
वा सौ विभीषणः सोल्काः क्रियतां श्राद्धोऽसुक्तकाराणामा तु वनिती तिवुद्ध्या विभ एष रामानुवसमर्थमिवं ऽरूपे वचः मप्रिवृत विनयान्वितेस्य यान याप मभाषतेस

न यागतोऽसमस्यापसप त्म स्तोमप्रशात्वराः || पर्यवस्यापयामास हृद्यं स्नेहृदंतो ममशः ||२९|| किं तेन विदितादेवि लोकानां स्थिति
रध्रुवा || दशाविभागपर्याये राज्ञो चंचलाश्रिया ||३०|| इमे वृत्तं समगानामास प्रवृद्ध्यतां हरीदृह || त्वया पप्तौ न्वमिस्तुरवो मत नावसंत्ववि
स्तवे ||३१|| एतस्मिन्नंतरे रामो विभीषण मुवाचह संस्कोराः क्रियतां श्राद्धः स्त्रीगणाः परिसान्त्व्यतां ||३२|| तं प्रश्रितस्ततो रामं
श्रुत्वा वाक्यो विभीषणः विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः रामस्यैवानुवसमर्थ मत्रं प्रश्रयम भाषत ||३३|| त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं न
र्श सम नृतं तथा || नाहम र्हाम्रिसंस्कर्तुं परदाराभिमर्शनं ||३४|| भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः रावणो नार्हति पूजां पू
ज्योऽपि गुरुगौरवान् ||३५|| नृशंस इति मां राम वक्ष्यंति मनुजा भुवि || श्रुत्वा तस्य गुणान्सर्वे वक्ष्यंति सुकृतं पुनः ||३६||

र्थः ||३७|| सक्रोधमर्षिव्रते च पेन ते व्रतमनृत वादिनं || गुरुगौरवात् पूज्योऽपि इत्यक्तो दोषाश्चतः पूजां नार्हेनार्हति ||३८|| भ्रातुः संस्कारकरणे लोकाप एम
वादो भवेदित्याशंकायामाह । नृशंस इति । हे राम भ्रातुः संस्कारकारणे न येमनुजा मां भवमे नृशंस इति वक्ष्यंति ते सर्वेपश्चात् सरावणस्य गुणान् क्रौर्यादीन् श्रु ||२१३||
त्वा मां सुकृतं साधुकारिणमेव वक्ष्यंतीत्यर्थः ||३९|| ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

परमप्रीतः सन्वचनमब्रवीदितिभावः ॥९७॥ तवापीति सुग्रीवस्येव तवापि प्रियं प्राप्यमभिषेकलक्षणं मया कार्यं कर्तव्यं हि यतस्त्वत्प्रभावाच्च याजितेतत्साद्दवपर्वे स्यमेन्स्र
षिषेकसंपादनयोग्यपलक्षणं येन निर्हारलक्षणेन मया त्वं वाच्यः ॥९८॥ पप्युप्यपदे दोषवान् तथापि गुणवान् अस्मात्संस्कार्य एवेत्यभिप्रायेण हत्वा धर्मान्तेत्यादि श्लोकद्वये
न ॥९९॥ तवच्छन्दस्त्वात्संस्कारं परतिचेत्तत्राह मरणान्तानीति ॥ नास्माकं प्रयोजनं वैरनिर्यातनरूपं निर्वृत्तमतोऽस्य संस्कारः क्रियतामेष एव तवाः तवयथा ममापि प्रीति

तच्छ्रुत्वा परमः प्रीतो रामो धर्मभृतां वरः। विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदं ॥९६॥ तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितं
अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ॥९७॥ अधर्मानृतसंयुक्तः काममेष निशाचरः। तेजस्वी बलवान् शूरः संग्रामेषु च
नित्यशः ॥९८॥ शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः। महात्मा बलसम्पन्नो रावणो लोकरावणः ॥९९॥ मरणान्तानि वैराणि नि
र्वृत्तं नः प्रयोजनं। क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥१००॥ त्वत्सकाशान्महाबाहो संस्कारं विधिपूर्वकं। क्षिप्रमर्हति
धर्मज्ञ त्वं यशोभाग्भविष्यसि ॥१०१॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः। संस्कारयितुमारेभे भ्रातरं रावणं हतं ॥१०२॥
स प्रविश्य पुरीं लंकां राक्षसेन्द्रो विभीषणः। रावणस्याग्निहोत्रं तु निर्यापयति सत्वरं ॥१०३॥ शकटान्दारुपात्राणि अग्नीन्वै या
विषयस्यार्थः ॥१००॥ यथाभागमिति पूर्ववाक्येन तत्कर्तव्यं भ्रातरं संस्कृतवानित्य जयाजकांस्तथा ॥ तथा चंदनकाष्ठानि काष्ठानि विविधानि च
तिव्याप्तिरेवमविष्यतीत्यर्थः ॥१०१॥ १०२॥ १०३॥ निर्यापयति स्मेति शेषः ॥१०४॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥ ३१२ ॥

१०५ ॥ १०६ ॥ स्तुवद्भिः वंदिजनैः अभिनंदिते अभिनंदितं मित्रबान्धवाः शिबिकामारोप्य द्विजाः राक्षसद्विजा अश्रुपूर्णमुखा इति शेषः ॥ १०७ ॥ पताकादिभिश्चित्रिते शिबिको
वाहकैरुत्क्षिप्य विभीषणपुरोगमाः काष्ठानि गृहीत्वा दक्षिणामुखाः श्मशानमार्गं भेजिरे ॥ १०८ ॥ शरणाभिगताः आधारस्थानं कुंडं स्थाः ॥ १०९ ॥ प्लवमानानि चल
नान्यप्यासाभावात्तत्वयाच प्लवमानानीव ॥ १११ ॥ पद्मकोशीरचन्दनैः ब्राह्म्या पितृमेधं विधिवदग्न्यादिगतक्रियया ॥ रंकुः हरिणस्साम्रगः तत्संबंधि रोमकंबलेनास्त

अगरूणि च मुख्यानि गंधांश्च सुरभीस्तथा मणिमुक्ताप्रवालानि निर्वापयत राक्षसः ॥ १०५ ॥ आजगाम मुहूर्तेन राक्षसैः परिवारि
तः ॥ ततो माल्यवता सार्द्धं क्रियामेव चकार सः ॥ १०६ ॥ सौवर्णां शिबिकां दिव्यामारोप्य क्षौमवाससं ॥ रावणं राक्षसाधीशम
श्रुपूर्णमुखा द्विजाः तूर्यघोषैश्च विविधैः स्तुवद्भिश्चाभिनंदितं ॥ १०७ ॥ पताकाभिश्च चित्राभिः सुमनोभिश्च चित्रितां ॥ उ
त्क्षिप्य शिबिकां तां तु विभीषणपुरोगमाः दक्षिणाभिमुखाः सर्वे श्मशानन्तस्तेययुः गृह्य काष्ठानि भेजिरे ॥ १०८ ॥ अग्नयो दी
प्यमानास्ते तदाध्वर्युसमीरिताः ॥ शरणाभिगताः सर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः ॥ १०९ ॥ अंतःपुराणि सर्वाणि रुदमानानि सत्वरं
पृष्ठतोऽनुययुः प्लवमानानि सर्वतः ॥ रावणं प्रयते देशे स्थाप्य ते भृशदुःखिताः ॥ ११० ॥ चितां चंदनकाष्ठैश्च पद्मकोशीरचं
दनैः ॥ ब्राह्म्या संवेशयामासू रांकवास्तरणावृतां ॥ १११ ॥ प्रवचक्रू राक्षसेंद्रस्य पितृमेधमनुत्तमं ॥ वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्था
नं च पावकं ॥ ११२ ॥

रणेनावृतां चितां संवेशयामासुश्चक्रुः ॥ १११ ॥ पितृमेधं पितृमेधविहितं कर्म प्रचक्रुः तत्प्रकारो वेदिं चेत्यादि दक्षिणप्राच्यां
चितादक्षिणभागदेशे स्मर्यः यथास्थानं पावकं च चक्रुः दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयं दक्षिणोत्तरपाश्चात्ये गार्हपत्यं दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निमिति सत्त्वचीनस्य

रामायटिकायुद्धं ॥ १२८ ॥
लप॰
॥ ३१३ ॥

पृषदाज्येन संपूर्णं स्रुवं स्कंधे प्रचिक्षिपुः तत्पादयोः शकटं उर्वोः उलूखलमिति तच्चोत्तरपृष्ठोर्ध्वे ॥ ११२ ॥ दारुपात्राणि
सर्वेस्त चोक्त ततस्तत्र स्थाने दत्वा स्रुक्स्रुवमुसलेचतुर्मास्यं मुसलेचयथास्थाने दत्वाच विचक्रमुः पितृमेधं चक्रुः ॥ ११४ ॥ शास्त्रदृष्टेन मुनिदृष्टेन महर्षिविहि

पृषदाज्येन संपूर्णं स्रुवं स्कंधे प्रचिक्षिपुः पादयोः शकटं प्राहुरूर्वोरुलूखलं तदा ॥ ११३ ॥ दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिं
दत्वा तु मुसलं चान्यं यथास्थाने विचक्रमुः ॥ ११४ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः प
रिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ ११५ ॥ गन्धैर्माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानसाः विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि
लाजैरवकिरन्ति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तदा ॥ ११६ ॥ स ददौ पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दर्भ
विमिश्रितान् उदकेन च संमिश्रान् प्रदाय विधिपूर्वकं ॥ ११७ ॥ ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वयित्वा पुनः पुनः गम्यतामिति ताः
सर्वा विविशुर्नगरं ततः ॥ ११८ ॥ प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः रामपार्श्वमुपागम्य तदातिष्ठद्विनीतवत् ॥ ११९ ॥ रामो
पि सहसैन्येन ॥ ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ १२० ॥ रामा० वा० यु० चतुर्दशोत्तरशततमः स

तेन कल्पसूत्रकृद्ऋषिविहितेन परिस्तीर्यते स्म अनयेति परिस्तरणिका वपा तां राक्षसेन्द्रस्य समवेशयन् वपास्य मुखं मोर्णोतीति स्मृत्वा ग ॥ ११४ ॥
न ॥ ११५ ॥ वस्त्रैश्चेति श्लोकस्तु कर्षः ॥ ११६ ॥ विधिपूर्वकं प्रदायास्थित इति शेषः ॥ ११७ ॥ गम्यतामिति उक्त्वा इति शेषः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ इति च
तुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

यु०
॥२१७॥

तेन वर्तीति ॥१॥ तेनावक्ष्यीपैः सहकथ्या स्वकामेवाह ॥ एवमुक्त्वा ततः श्रीमान् सुग्रीवस्य मेत्रितं ते ना सेमेलनु सीता चैषणादि सर्वकार्यसाधकं मे त्रसामर्थ्यं ॥१॥ मारुति
लक्ष्मणयोरात्मे ऽत्रेगतवीर्यं च ॥ २ ॥ दृष्ट्वा रक्षेपिषितृशिष्टिमग्रं ऋग्मिममं ॥ अनुज्ञाप्य प्रयोग्येन येताज्ञां दत्वा प्रभृजयन् ॥४॥५॥६ लक्ष्मणेनाभिवादितो रा
घवः ॥ बलालये सेनानिवासस्थानमाजगाम ॥७॥ सलक्षपत्रना दिविशेषणो यथोक्त कालिन्यो तनाय ॥८॥ समुद्रती एवं लेकाप्याभिषेके कृते पुन

तेन वानरवर्षं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः जग्मुः स्वैः स्वैर्विमानैः खे कथयन्तः शुभाः कथाः ॥१॥ एवमुक्त्वा च वर्षे योरेणाघवस्य पराक्र
मे ॥ सुग्रीवं वानराणां च सुग्रीवस्य च मेचितं ॥१॥ अनुरागं च वीर्यं च मारुतेर्लक्ष्मणस्य च कथयन्तो महाभागाः जग्मुर्हृष्टा यथा
गतं ॥ २ ॥ रथं च वा पिरथं दिव्यमिंद्रदत्तं शिखिप्रभं ॥ अनुज्ञाप्य महाबाहुर्मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥४॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातो
मातलिः शक्रसारथिः ॥ दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवारुरोह सः ॥ ५॥ तस्मिंस्तु दिवमारूढे सुरसारथिसत्तमे ॥ राघवः परम
प्रीतः सुग्रीवं परिषस्वजे ॥ ६॥ परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेनाभिवादितः ॥ पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयं ॥ ७॥ अब्रवी
च्च तदा रामः समीपपरिवर्तिनं ॥ सौमित्रिं सत्वसंपन्नं लक्ष्मणं दीप्ततेजसं ॥ ८॥ विभीषणमिमं सौम्य लंकायामभिषेचय
विधाने राघवा सिहासनाभिषेकार्थं अत्रासौ चामितिनश्रमितव्यं ॥ अथवा राहवेशद्वैः (अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपकारिणं ॥ ९॥
स्पात्रक्षर्ममतस्यहे ॥ सच्चः सेति शतेपचलयाशैचुमितास्थितिरितिमनक्ते ॥ अनुक्रमिस्यनेनमित्रक्लसंभक्रमिसनेनदासहसे ऽपकारिणामित्य
नेनानुरागभक्तोः स्वार्थपर्यसानरुक्तेवेदितव्यं ॥ २॥

एप
॥२१७॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

परमः काम इत्यनेनानुशासनगतविभीषणाभिषेकस्यैव हि रावणविजयस्य मुख्यप्रयोजनमित्यवगम्यते ॥१०॥ घटमिति जात्येकवचनं ॥११॥ हस्त इत्यत्रापि जात्येक-
वचनं वानराणामिति बहुवचनं प्रयोगात् आनये आनयने ॥१२॥ समुद्रात् चतुःसमुद्रेभ्य इत्यर्थः ॥१३॥ परमासने विभीषणसंस्थापितमभ्यषिंचत् ॥१४॥

एष मे परमः कामो यदिमं रावणानुजं ॥ लंकायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणं ॥१०॥ एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण म-
हात्मना ॥ तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥११॥ तं घटं वानरेंद्राणां हस्ते दत्वा मनोजवान् ॥ आदिदेश महासत्वान् समु-
द्रसलिलानये ॥१२॥ अतिशीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते महाबलाः ॥ आगतास्तं जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः ॥१३॥ ततस्त्वेकं
घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने ॥ घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिंचद्विभीषणं ॥१४॥ लंकायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥ वि-
धिना मंत्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतः ॥१५॥ अभ्यषिंचत्तदा धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणं ॥ तस्यामात्या जहर्षिरे भक्ता ये चा-
स्य राक्षसाः ॥१६॥ दृष्ट्वाभिषिक्तं लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणं ॥ राघवः परमां प्रीतिं जगाम सहलक्ष्मणः ॥१७॥ स तद्राज्यं मह-
त्प्राप्य रामदत्तं विभीषणः ॥ संसान्त्वयित्वा प्रकृतीस्ततो राममुपागमत् ॥ १८ ॥ ॥

मंत्रदृष्टेन मंत्रेषु वेदेषु ॥ दृष्टेन विधिना प्रकारेण ॥१५॥ शुद्धात्मानमित्यनेन रामाज्ञयाभिषेकमंगीकृतवान् ॥ परमार्थतस्तु राममेवैकं कर्य्येव सक्तोस्मदिति स्वचि-
ते भक्ताः ये चास्य विभीषणस्यामात्यास्तितिक्षाभक्तास्तेपीत्यर्थः ॥१६॥ १७॥ प्रकृतीः अमात्यप्रभृतीः संसान्त्वयित्वा पुत्रमित्रविनाशजशोकापनोदं कृत्वा राममभ्य-
र्च्चमुपागमत् सलक्ष्मणः इति शेषः ॥१८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ऊ
॥ २१५ ॥

पौरास्तस्मै विभीषणाय आजह्रुः रामसमीपगमनवेलायामिति शेषः ॥ १९ ॥ मंगलमहितं तिमंगल्यं मंगलप्रयोजनं मंगलं हरिद्राक्षतादिमंगलद्रव्यं रामाय लक्ष्मणा
य च न्यवेदयत ॥ २० ॥ तस्यैव प्रियकाम्यया न त्वभोगेच्छया ॥ २१ ॥ २२ ॥ इमं महाराजं विभीषणं अधिपतित्वादस्मात्स्वलंकां गच्छ तत्र यथाविधि अनुज्ञाप्य रावण

अक्षतान्मोदकाँल्लाजान्दिव्याः सुमनसस्तदा ॥ आजहारथ संहृष्टः पौरास्तस्मै निशाचराः ॥ १९ ॥ स तान्गृहीत्वा दुर्द्ध
र्षो राघवाय न्यवेदयत् मंगल्यं मंगलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ २० ॥ कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणं ॥ प्र
तिजग्राह तत्सर्वं तस्यैव प्रियकाम्यया ॥ २१ ॥ ततः शैलोपमं वीरं प्रांजलिं प्रणतः स्थितं अब्रवीद्राघवो वाक्यं हनूमंतं प्लवं
गमं ॥ २२ ॥ अनुमान्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणं ॥ गच्छ सौम्य पुरीं लंकामनुज्ञाप्य यथाविधि ॥ २३ ॥ प्रविश्य रा
वणगृहे विजयेनाभिनंद्य च ॥ वैदेह्या मां कुशलिनं ससुग्रीवं सलक्ष्मणं ॥ आचक्ष्व वदतां श्रेष्ठ रावणं च मया हतं ॥ २४
प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्वं हरीश्वर ॥ प्रतिगृह्य च संदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५ ॥ इत्यार्षे० वा० यु० पंचदशोत्तर
शततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥ प्रविश्य च म
हातेजा रावणस्य निवेशनं ॥ ददर्श मृजया हीनां सातंकामिव रोहिणीं ॥ २ ॥

गृहं प्रविश्य विजयेन जयकथनेनाभिनंद्य सीतां तोषयित्वा वैदेह्यां मां कुशलिनं आचक्ष्व रावणं मया हतं चाचक्ष्वेति संबंधः ॥ २३ ॥ २४ ॥ संदेशं सीतावा
चिकं ॥ २५ ॥ इति पंचदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ इति प्रतीति सीतां प्रति समादिष्ट इत्यर्थः मारुतात्मज इत्यनेन वेगातिशय उक्तः ॥ १ ॥ मृजया मा
र्गादिसंस्कारराहित्येन सातंकां ग्रहपीडापीडितां ॥ २ ॥ राम

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

निभृतो निश्चलः प्रह्वो नम्रः प्रणतोऽभिगम्याभिवाद्य च स्थित इति शेषः ॥ ३ ॥ ततः सा नामतो दृष्ट्वा विस्मयस्य परमं तस्मै मास्ते तूष्णीं ततो दृष्ट्वा स्मृत्वा हनूमानिति ज्ञात्वा प्रमुदिताभ
वदित्यर्थः ॥ ४ ॥ सौम्यं निजदर्शनेन विकसितं ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुशलं त्वां माह इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एष मे देशवाक्यमाह प्रियमिति प्रियमाख्यामि ॥ इमाम्भ्यः स्वयं चाप्येति सहर्षसमेत
र्तेन मम संदेशवाक्येन । हे देवीति प्रियमाख्यामि त्वां भूयः । भूयिष्ठं सभाजये प्रीणये ॥ ८ ॥ धर्मज्ञे यातिव्रत्यधर्मज्ञे त्वं दिष्ट्या जीवसि अस्मिन् यथा मम जयो मम संयुगे एवमादि इति भावः

र समले निर्गते रामा हस्तीभिः परिवृतो ॥ निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोऽभिगम्याभिवाद्य च ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा तमागतं देवी हनूमन्तं महाबलं ॥ तूष्णीमा
स्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताभवत् ॥ ४ ॥ सौम्यं तस्या मुखं दृष्ट्वा हनूमान् प्लवगोत्तमः ॥ रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ वैदेहि कुश
ली रामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ विभीषणसहायश्च हरीणां सहितो बलैः ॥ ६ ॥ कुशलं त्वाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिंदमः ॥ विभीषणसहा
येन रामेण हरिभिः सह ॥ निहतो रावणो देवि लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ प्रियमाख्यामि ते देवि त्वां च भूयः सभाजये ॥ ८ ॥ दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे
जयेन मे प्रतिगृहीतो ॥ पृष्ट्वा च कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः ॥ ९ ॥ अब्रवीत् परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञे जयेन मज्जये
न च संयुगे ॥ १० ॥ लब्धोऽयं विजयः सीते स्वस्था भव गतव्यथा ॥ रावणो निहतः पापः सामात्यः ससुतो मृधे ॥ ११ ॥ मया ह्यलब्धनिद्रेण धृते
न तव निर्जये ॥ प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १२ ॥ ॥

प्रज्ञयेन मम जयेन हे त्वनागमज्जये निश्चिता वर्धसीत्यर्थः ॥ १० ॥ अत एवास्माभिः संयुगे विजयो लब्धः अथ त्वं गतव्यथा गतानी स्वस्था भवेदिति शेषः ॥ ११ ॥ तव
निर्जये शत्रुहस्तात्तव विमोचने धृतेन एकाग्रचित्तेन अत एवालब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्ध्वा एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीत्येवंरूपा विनिस्तीर्णेति शेषः ॥ १२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मायया तं हि तमेनमेव हंतं महावेगानाशीविषोपमान् अस्त्रान् अस्त्रविद्या देहस्याव ॥ ७ ॥ अन्यदृष्टवधोस्मदेकसाधनं ॥ अन्तत्वमभावेणाय दिदृशनिं स्यान्तदैन्तस्य वध्य इषुकारोवा
नरणामपीमा हन्तमेनमिति ॥ ७९ ॥ अस्मिंस्मामिविवादिवं त्वरणानदुपी तनलोकोपलक्षणतानवमिसेनदवलम्लोकोपलक्षणं ॥ ७२ ॥ त्वजितवरोपेतं निरीस
तेस्मउपानचिंतयंतिस्मेत्यर्थः ॥ इत्यशीतितमः सर्गः ॥ मनोविज्ञापस्थियात्वन्तेनसर्वपामां जिघांसतीनिस्तास्ना अहवात्रिचत्यपदंसविवेश ॥ १ ॥ तेषांकुंभकर्ण

अस्य सैव वन्नुवधे पत्नीकरिष्या वोमहाभुज अदेहस्या वोमहावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ७० ॥ नमेनं मापि नैस्त्रहूमंतहिंसं ..वला
तेराक्षसं निहनिष्यंति दृष्टावानरपुंगवाः ॥ ७१ ॥ यद्येषभूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि नभस्तलं वा ॥ एवं विगूढोपि ममा
स्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ७२ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः ॥ वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्त
दा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ७३ ॥ इत्यार्षे वा० यु० अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ अत्रगणपत्रीय ॥ २८ ॥ विज्ञाय तु मनस्तस्य राघव
स्य महात्मनः संनिवृत्याहवात्तस्मात् प्रविवेश पुरीं ततः ॥ १ ॥ सोनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनां ॥ क्रोधताम्रेक्षणः शूरो
निर्जगाम महाद्युतिः ॥ २ ॥ स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ॥ इंद्रजित्तु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकंटकः ॥ ३ ॥ इंद्रजित्तु ततो दृ
ष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥

हीनो ॥ २ ॥ ३ ॥ मायां परव्यामोहकरीं प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास
निकुंभिलां गंतुकामः पश्चिमद्वारेण निर्गच्छन् रावणमनविधाय न कं रामलक्ष्मणावो युद्धायोद्यौ दृष्ट्वा तत्रिवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याशयः ॥ ४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥३९६॥

से भ्रंशेभय वर्त्ने मा वर्त्नमानपापतो विभीषणविधेयं लंकैश्वर्यं कृतं॥ १३॥ तस्मात्त्वं स्वगृह एव परिवर्तसे अत आश्वसिहि अयं विभीषणः त्वद्दर्शनसमुत्सुकः सन्नभ्येतीति शेषः॥ १४॥ अवरुद्धा अवरुद्धवाग्व्यापारा॥ १५॥ १६॥ १७॥ संश्रितं संश्रयणमात्रं॥ १८॥ न केवलं हर्षवशादेव निर्वाक्या॥ किंतु प्रियाख्यानस्य

सेव्यमस्सुनकर्नव्यो वर्त्ने मामस्समालपे॥ विभीषणविधेयं हि लंकैश्वर्यमिदं कृतं॥ १३॥ तदाश्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे॥ अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः॥ १४॥ एवमुक्ता हनुमता सीता शशिनिभानना महर्षेणावरुद्धा सा व्याजहार न किंचन॥ १५॥ अब्रवीच्च हरिश्रेष्ठः सीतामप्रतिजल्पतीं॥ किं त्वं चिंतयसे देवि किं च मां नाभिभाषसे॥ १६॥ एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मे व्यवस्थिता॥ अब्रवीत्परमप्रीता हर्षगद्गदया गिरा॥ १७॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितं॥ प्रहर्षवशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणांतरे॥ १८॥ नहि पश्यामि सदृशं चिंतयंती प्लवंगम॥ मत्प्रियाख्यानकस्येह तव प्रत्यभिनंदने॥ १९॥ न च पश्यामि तत्सौम्य पृथिव्यामपि वानर॥ सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत्समं॥ २०॥

वतत्सदृशदेयवस्त्वभावादप्याह नहीति तव प्रत्यभिनंदने देयवस्तु मत्प्रियाख्यानस्य सदृशमिह न पश्यामीत्यर्थः स्वार्थे कः॥ १९॥ उक्तमेवार्थं विवृणोति पृथिव्यां नरपि हन चेति॥ अत्रापि शब्देन स्वर्गपातालयोः संग्रहः त्रिष्वपि लोकेषु तत्र पश्यामि यन्मत्प्रियाख्याने तव दातुं सदृशं भवेदित्यर्थः॥ २०॥ रा॰ ॥३९६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हिरण्ये रजते ॥ हिरण्यादेतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नार्हतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्निग्धमेवंविधं वाक्यं प्रतिदानमित्येतत्स्वरूपेण त्वमेव भाषितुमर्हसीत्यन्वया
अतत्त्वया सर्वैः प्रदिष्टं वचनं पुरस्कृत्य देवपारमेष्ठ्यमिति दत्तमितिशेषः ॥ २३ ॥ प्रियाख्यानसदृशं देयं वस्तु नास्तीत्यस्योत्तरमाह तवेति सारवत्सहातात्पर्यवत् ॥ २४ ॥ विज
यिनं रामं पश्यामीति यत्तस्मात्तेनैवार्थतः प्राप्तास्ते देवराज्यादयो गुणाः श्रेयांसि मया प्राप्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ हनुमद्वाक्यसौष्ठवं प्रशंसति अतीति अतिलक्षणसंपन्ने आ

हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च । राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदर्हति भाषितुं ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवङ्गमः
प्रगृहीताञ्जलिर्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २२ ॥ भर्तुः प्रियहितं युक्तं भर्तुर्विजयकांक्षिणि ॥ स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमे
वार्हसि भाषितुं ॥ २३ ॥ तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत्स्निग्धमेव च । रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ २४ ॥ अ
र्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः ॥ हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थितं ॥ २५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली ज
नकात्मजा ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजं ॥ २६ ॥ अतिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषितं ॥ बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया
युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुं ॥ २७ ॥ श्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं सुतः परमधार्मिकः ॥ बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमं ॥ २८
तेजः क्षमा धृतिः स्थैर्यं विनीतत्वं न संशयः ॥ एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः ॥ २९ ॥ ॥

काङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्त्वरूपलक्षणसंपन्ने ॥ श्रवणमात्रेण मनोहरत्वं माधुर्यं तद्गुणेन भूषिते अष्टाङ्गया शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणोह
पोहार्थविज्ञानतत्त्वज्ञानेतत्त्वज्ञाने च धीगुणाः इत्यष्टाङ्गया बुद्ध्या युक्ते तादृशवाक्यं वक्तुं समर्थ ॥ २७ ॥ बलं मानससहिष्णुत्वं शौर्यं युद्धोत्साहः स
त्त्वं शारीरं तेजः भराभिभवसामर्थ्यं विनीतत्वं चेत्यादयो बहवो गुणास्त्वय्येव सन्तीति अन्वयः शेषं स्पष्टम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥२०५॥ अथेत्यन्तः स्तुत्वा त्रिविलज्जितचित्तः विनीतवत् विनीतवाहं ॥२०॥ राक्षस्योऽराक्षसी ॥२१॥ क्लिश्यन्तीमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं क्रूराः क्रूरतरेक्षणा या
राक्षस्यः तां मतिघोररूपसमाचाराः अतियोरकर्माणः दारुणकथाः स्वतः सर्वा मुष्टिभिः हन्तुमिच्छामि एतद्वरमेव प्रयच्छेत्यन्वयः ॥२२॥२३॥ घोरेत्यादिश्लो
कद्वयमेकं वाक्यं शुष्कमुखैः नखैः लङ्घनैः उत्प्लुत्योपरि पतनैः ॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ एतेनात्मपोराजसेवाते हस्वाज्ञायाराजसेवापराणामित्यर्थः अतएव

अथोवाच पुनः सीतामसेश्रातो विनीतवत् ॥ प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात् सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥२०॥ इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनु
मन्यसे हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥२१॥ क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकागता ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रू
रेक्षणाः ॥२२॥ राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥ मुष्टिभिः पाणिभिः सर्वाश्चरणैश्चापि घातने ॥२३॥ इच्छामि विविधैर्घा
तैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ घातैर्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः ॥२४॥ कर्तनैः कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥ भृशं शु
ष्कमुखीभिश्च दारुणैर्लङ्घनैर्हतैः ॥२५॥ विविधैश्च प्रकारैश्च विभिपाश्वैः स्वकलेवरैः । निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियका
रिणीः ॥२६॥ एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥२७॥ एवमुक्ता हनुमता
वैदेही जनकात्मजा ॥ उवाच धर्मसहितं हनूमन्तं यशस्विनी ॥२८॥ राजसंश्रयवश्यानां कुर्वतीनां पराज्ञया विधेयानां च दासीनां
कः कुप्येद्वानरोत्तम ॥२९॥ भाग्यवैषम्ययोगेन पुरा दुश्चरितेन च ॥ मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥३०॥ राम
वश्यानां राजाज्ञयैव कुर्वतीनां राजाज्ञया कार्यं कुर्वतीनां विधेयानां कार्यकरणे वशीभूतानां एवंविधानां दासीनां एतासां कः कुप्येत् ॥३१॥ भाग्यवैषम्ययोगेन
भाग्यविपर्यययोगेन पुरा दुश्चरितेन दुष्कृतेन दुःकृतेन च मया एतत्तु भर्त्सनादिकं प्राप्यते हि यस्मात्स्वकृतं उपभुज्यते स्वकृतकर्मफलं प्राप्यते लोकैरित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रावणस्य दासीनां मे तर्जनादिके दशायोगात् अवश्यंभाव्यकालसंबंधात् प्राप्तव्यमिति मया निश्चितं अतस्तत्कालसंबंधादेव दुर्बलेत्याह हंत मर्षयामीत्यर्थः ४०
राक्षसीतर्जने राजाज्ञामूलत्वमप्यस्तीत्याह आज्ञप्ता इति ॥४१॥ अर्थ्यं मा स्वाते ऽपकारिणामप्युपेक्षैव तथापि सतत्वमपि मंत्रेति हास दर्शय
ति अयमिति ॥४२॥ न मे वश्लोकं दर्शयति नपायति । कस्मिंश्चिद्वने व्याघ्रानुद्रुतः कश्चिद्व्याधः ऋक्षस्थितं वृक्षमारूढः स वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरिस्थि
तं ऋक्षं स्वस्यास्मद्गणानामस्माकमप्ययं व्याधो ऽस्माकं शत्रुः वृक्षाद्भूमौ पातयेत्यब्रवीत् । एवमुक्तो भल्लूकः स्वाश्रयमागतमेनं पातयिष्यामि तथात्वे धर्महानिः स्या

प्राप्स्यत्येतद्दशायोगान्मयैतदिति निश्चितं । दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥४१॥ आज्ञप्ता रावणेनैता राक्षस्यो मा
मतर्जयन् हते तस्मिन्न कुर्वंति तर्जनं वानरोत्तम ॥४२॥ अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंहितः । ऋक्षेण गीतः श्लोको मे
तं निबोध प्लवंगम ॥४३॥ न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणां । समयो रक्षितव्यस्तु संतश्चारित्रभूषणाः ॥४४॥
श्रीराम राम राम राम राम ॥ ॥

दित्युक्त्वा सुष्वाप ॥ तां रक्षिष्यामि सुप्तमृक्षं पातयेति व्याघ्रेण प्रोक्तः सन्व्याधस्तं पृक्षं समपातयत् ॥ स ऋक्षः स्वस्य प्राक्सदृक्षेन स्वशाखांतरमवलंब्य नापतत्
त् ॥ तदनंतरं कृतापराधमेनं पातयेति व्याघ्रेण व्यमानोऽपि भल्लूकः । बहुशः कृतापराधमेनं हुंपेनं दास्यामीत्यभिधाय सेति पौराणिकी गाथा अतएव
सो ऽयं श्लोकः परेषां पापकर्मणां पराणुद्दिश्य पापं कुर्वतां पापं मा तनः पुरुषः पापेन तत्प्रकारं नाददीत न करोति समयः आचारः अपकर्तृष्वपि अनप
कारत्वेन रूपो रक्षितव्य एव हि यतः संतश्चारित्रभूषणाः ॥४४॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ देव्याः श्रेष्ठपदान् श्लोकः पापानां वा शुभानां वेति शुभेष्वपि पापेषु वधार्हेष्वपि आर्येण सज्जनेन कारुण्यं कार्यं करुणमित्यर्थः नकुत्रापापेषु यथापराधम
दण्डं कर्तव्यमस्मार्षं अस्त्रभूतेति यतो येन पापिहात्ते न कश्चिदिति॥ कश्चिदपि नापराध्यतीति न सर्वोप्यपराध्यत्येवेत्यर्थः तस्मात्सर्वत्र दयोचितेति भावः॥५५
पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम॥ कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति॥५५॥ लोकहिंसाविहाराणां रक्षसां का
मरूपिणां कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनं॥५६॥ एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविदः प्रत्युवाच ततः सीतां राम
पत्नीं यशस्विनीं॥५७॥ युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यशस्विनी॥ प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः॥५८॥ एवमुक्ता
हनुमता वैदेही जनकात्मजा॥ अब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम॥५९॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्पवनात्मजः
हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः॥६०॥ पूर्णचन्द्राननं राममद्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणं॥ स्थितमित्रं हतामित्रं शचीव
त्रिदशेश्वरं॥६१॥ तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियं॥ आजगाम महातेजा हनूमान्यत्र राघवः॥६२॥ सपदि
हरिवरस्ततो हनूमान्प्रतिवचनं जनकेश्वरात्मजायाः कथितमकथयद्यथाक्रमेण त्रिदशवरोपमराघवाय॥६३॥
इत्यार्षे श्री॰ वा॰ यु॰ षोडशोत्तरशततमः सर्गः॥११६॥ स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्लवंगमः रामं वचनमर्थज्ञो वरं
राक्षसानां वधे हितमनेनाभावि कोधर्मः अतोपि न वध्या इत्याह॥ लोकहिंसेति अशोभनं दण्डनं॥५६॥ ५७॥ ५८॥ सर्वं सुगमं॥ ५९॥
६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ इति षोडशोत्तरशततमः सर्गः॥११६॥ स उवाचेति॥१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

आरंभउद्योगः कर्मणो सेतुबंधादिव्यापाराणां फलोदयो रावणविजयः यन्निमित्तः यस्यास्सीतायाः लाभार्थं तां द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ३ ॥ पूर्वकात्प्रत्ययात् से देशकाले
कदाचन्मीयोपमितिविश्वासात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तो रामः ईषद्बाष्पपरिप्लुतः सन् सहसा ध्यानमगच्छत् तदा भवनोषितसीतापरिग्रहे महान् लोकापवादो भवेत् निर्दोषा
यास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः स्यात् ॥ एवं कार्यद्वैध्यात् किं कर्तव्यमिति चिंतयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ निश्वासदैर्घ्येण चिंतादैर्घ्यं लक्ष्यते आत्मनैकपात्रिकशतां

यन्निमित्तो यमारंभः कर्मणां च फलोदयः । सीतां तां शोकसंतप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
मैथिली विजयं श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥ ३ ॥ पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विस्वस्तया तया । भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सहल
क्ष्मणम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः । अगच्छत्सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ स दीर्घमभिनिःश्वस्य मेदिनी
मवलोकयन् । उवाच मेघसंकाशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥ दिव्यांगरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषितां । इह सीतां शिरःस्नातामु
पस्थापय मा चिरं ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः । प्रविश्यांतःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् ॥ ८ ॥ ततः सीतां महा
भागां दृष्ट्वोवाच विभीषणः । मूर्ध्नि बद्धांजलिः श्रीमान् विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ ९ ॥ दिव्यांगरागा वैदेही दिव्याभरणभूषिता यान

पुनः क्लेशयिष्यामीति तत्तापोऽनुमीयते भूमिमवलोकयन्निति चिंतायाः स्वरूपाभिनयः मेघसंकाशमिति मारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ १० ॥
नेन सीतानयनेच्छा तत्त्वा लक्ष्यते ॥ ६ ॥ अलंकृतानयनादेशात्तात्पर्यहर्षभावेणार्हतामतिपादनायनहिता हृष्टा दशाप त्वांदानां पतिपरहर्षभाषितेऽनुमीयते त
च्चने परीक्षागांधर्वं किंतु च लक्ष्मीवादिदेवतासखेन तस्याः पातिव्रत्यं ज्ञापयितुं ॥ ७ ॥ ततः स्त्रीणां तत्र गमनं नाम ॥ ८ ॥ ९ ॥

यु
॥२९१॥

११ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ...नेणीकावचनं ॥ १२ ॥ अंगीकारहेतुद्वयं भर्तृदेवता भर्तृभक्तिव्रतेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञात्वापि विभीषणागमनं ज्ञात्वापि ध्यानमा-
स्थितं ॥ अतः परं किं वक्तव्यं किं कर्तव्यमिति चिंताक्रांतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ रावणवधरूपं ... सीतागमनेन हर्षः रावणभवनोषितत्वेन दैन्यं रोषश्च ॥ अत्र रोषो मा-

एवमुक्तस्तु वैदेहीमभ्युवाच विभीषणः ॥ अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसेश्वर ॥ ११ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभी-
षणः ॥ यथाह रामो भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली पतिदेवता ॥ भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्र-
त्यभाषत ॥ १३ ॥ ततः सीतां शिरःस्नातां युवतीभिरलंकृतां ॥ महार्हाभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीं ॥ १४ ॥ आरोप्य शिबिकां
दीप्तां परार्ध्याम्बरसंवृतां ॥ रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १५ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितं ॥ प्रण-
तश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥ १६ ॥ तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषितां ॥ हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत्
॥ १७ ॥ ततो यानगतां दृष्ट्वा सविमृश्य विचारयन् ॥ विभीषणमिदं वाक्यं हृष्टो राघवोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्वि-
जये रत ॥ वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य विभीषणः ॥ तूर्णमुत्सारणं तत्र कारयामास सर्व-
तः ॥ २० ॥ कंचुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ॥ उत्सारयंतस्तान्योधान्समंतात्परिचक्रमुः ॥ २१ ॥ ऋक्षाणां वानराणां च राक्ष-
सानां च सर्वशः ॥ वृंदान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्तस्थुरंततः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

विशेषयोषयोगित्वादारोपित इति द्रष्टव्यं ॥ १७ ॥ स विमर्शं सवितर्कं विचार्य इत्यर्थः हर्षकर्मत्वप्राप्तत्वात् आत्मकः हर्षः हितो राघवो विभीषणमिदं वाक्यमब्रवी-
त् इति संबंधः ॥ १८ ॥ १९ ॥ उत्सारणं जनस्येति शेषः ॥ २० ॥ वेत्राणि झर्झराणि दण्डाश्च वेतः पाणौ येषां ते ॥ २१ ॥ उत्तस्थुः उत्थायजग्मुः ॥ २२ ॥

रा॰
॥२९१॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

वाक्यमाहे तनयाऽहं जनकस्य ॥ उक्त्वेमं वाक्यमास ॥२३॥ दाक्षिण्यात् समं कृत्वा ना । सेनासमूह पाविशेषात्तदर्पयति तत्तूर्णा सहनूमान् ॥२४॥ संस्थानत्कोपात ॥२५
ए नसदृशो निविर्नयस्रसज्जनस्तिशेषः कृष्य मेवेत्पुम्यतेतत्राह नत्रोयमिति ॥ खजनः श्यामादिसजेनसदृशः ॥२६॥ किंचत्प्रयोपंजनापसरणमयापसरस्मा
हनगृहाणीति ॥ गृहादिच्चपेतालिङ्क्षयाः तिरस्करिणपः एनसत्कारा उत्साणादयः स्त्रियः स्यावरणेनद्विं तुवतमाचरणमेवावरणमित्यर्थ ॥२७॥ स्त्रापि
ते षामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः वायुनोद्धूयमानस्य समुद्रस्येव निःस्वनः ॥२२॥ उत्सार्यमाणांस्तान्दृष्ट्वा समंता
ज्जातसंभ्रमान् ॥ दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥२४॥ संरब्धश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ विभीषणं महा
प्राज्ञं सोपालंभमिदं वचः ॥२५॥ किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः निवर्त्तयैनमुद्वेगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥२६॥
न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥२७॥ व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धे न स्वयं
वरे ॥ न क्रतौ न विवाहे वा दर्शनं दूष्यते स्त्रियः ॥२८॥ सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे महति च स्थिता ॥ दर्शनेनास्य दोषः स्यान्मत्समीपे वि
शेषतः ॥२९॥ तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभीषण ॥ सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृतं स्थितं ॥३०॥ एवमुक्तस्तु रामेण स
विमर्शो विभीषणः ॥ रामस्योपानयत्सीतां सन्निकर्षं विभीषणः ॥ ३१॥ ॥

वेश्मनां दर्शनमपि नास्या दोषायेत्याह ॥ व्यसनेष्विति व्यसने भरण जनवियोगे कृच्छ्रेषु आपत्सु युद्धे युद्धमध्ये ॥२८॥ यद्भक्ते दर्शनस्यादोषत्वं साधयति सैषे
माह सैषेति ॥२९॥ ३०॥ सविमर्शः सीताविषयेक्षामिनक्षित्रकीदृशामिति सविचारः ॥३१॥ ३१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उ ॥२९॥

॥२१॥ व्यथायो हेतुमाह कलत्रनिरपेक्षमिति ॥२३॥ लज्जयाजनसमक्षं भर्तुः समीप स्थितिर्न्नमूल ज्जायाः खेषु गात्रेषु अवलोपं तीसं कुचंतीव भर्त्तासि प्रवर्त्त
त ॥२४॥ २५॥ विस्मयादिति अत्र संभावितेरदर्शनेन ज्ञातमिति विस्मयः प्रियस्य दर्शनेन हर्षः स्नेहः स्वाभाविकः उत्कंठा स्मरणकालिकमुखमुद्रा तस्माह सोत्प्रेति
२७॥ २५॥ अथ विस्मय हर्षादि सहिते भर्त्तृवदननिरीक्षणानंतरं सा मैथिली सुचिरोद्दृष्टचिरकालव्यवधानेन दृष्टा ॥ उदितपूर्णचंद्रद्युतिकांतमिव

नृतो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनूमांश्च महावेगगः निशम्य वाक्यं रामस्य वृषभ वर्ष्यं स्थितामथ ॥२२॥ कलत्रनिरपेक्षं तमिंगितज्ञो रघूद्वहः
रौः ॥ अभ्यन्तमिव सीता यां तनर्कुपतिस्म राघवे ॥२३॥ लज्जया त्ववलीयंती स्वेषु गात्रेषु मैथिली विभीषणेनानुगता भर्त्तार
साभ्यवर्त्तत ॥२४॥ सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि रुरोदासाद्य भर्त्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥२५॥ विस्मया
च्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता ॥ उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥२६॥ अथ समपनुदन्मनः क्लमं सा
चिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ॥ वदनमुदितपूर्णचंद्रकांतं विमलशशांकनिभानना तदासीत् ॥२७॥ इति श्री० वा० यु०
स० ११४ ॥ इति नवमः सर्गः ॥११४॥ तां तु पार्श्वे स्थितां महाराम संप्रेक्ष्य मैथिलीं ॥ हृदयांतर्गतं भावं व्याहर्त्तुमुपचक्रमे ॥१॥
एषासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितं ॥२॥ ॥

स्य वदनमुदीक्ष्य वै च क्षु पार्श्वप्रकटीकृतीयमानः क्लमो मानसं दुःखं तेन समपनुदन् सम्यगपानुदन्तन्ने हे ॥ तदा च विमलशशांकनिभाननासमासीत् विनि
से वेषः विस्मयोत्थामनाहृतेत्स्यादि मं क्रमविरोध स्तु भगवतोरवस्समाणज्ञानकौमहोत्स्वस्यैवैवाप्रत्वनस्य सूचनार्थः ॥२७॥ इति समुद्रशाने शि
नतामः सर्गः ॥११४॥ महालज्जयानेत्राः ॥ एषेति मम स्वेणदर्शपतितेषशत्रुं जित्वा निर्जिता शत्रोः मर्म्मस्वामी भद्रेऽस्मसंवेनिवेदकत्वविधनेपौरुष लं ॥२९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अमर्षणस्य क्रोधस्यान्तं गतः फलेमासोस्मि ॥ अमर्षणाश्चतत्र दाहाहारणात्स्पणाभिमुखः उद्धृतोऽस्मि लितो ॥ ३ ॥ अघमेयो हृषे दृष्टलोके ऽतिप्रोषः तीर्णम
तिज्वालात्रीणाणविमानवधविषयमृतिसुत्वादात्मनः प्रभवामि । स्वतंत्रोभवामि ॥ ४ ॥ मया विहितावंचलचित्तेन रक्षसानीतात्र सीतादेवुतपादितुमवदेषोमानुषे
णमनुष्यमात्रप्रयत्नक्रमेण मया जितो ऽपनीतः देवकृतेषु दृष्टप्रयत्नेन निराकृतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अमर्षणायात्र मार्जने दोषमाह सेमामस्मिति ॥ समाजेति म
णतोस्य मर्षणस्योते अमर्षणात्से समार्जिता ॥ अवमानस्य शत्रुस्मृयाणणपदध्वतो ॥ ३ ॥ अयमेयो हृष्टे दृष्टमयमेतफलं स्वमः
स्रयतीर्णमतिज्वाला स्वप्रभवामीह चात्मनः ॥ ४ ॥ पापे विरहितानीताचलचित्तेन रक्षसा ॥ दैवते पादितो दोषो मानुषेण मया जि
तः ॥ ५ ॥ संमानस्य वमानं यस्ते जसा न मर्षणा जेति । कस्य पुरुषार्थास्तिपुरुषस्याल्पतेजसः ॥ ६ ॥ लंघनं चे समुद्रस्य लंकायाश्चा
वमर्दनं ॥ सफलं तस्य च श्लाघ्यमद्य कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥ युद्धे विक्रमतश्चैव हिते मंत्रयतस्तथा । सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलो
यपौरुषं मम ॥ ८ ॥ निर्गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः । विभीषणस्य भक्तस्य सफलो यपौरुषं मम ॥ ९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य
सीता मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥ पश्यतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधोऽभ्यवर्द्धत । प्रभूताज्यावसि
क्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ ११ ॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटीं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः । अब्रवीत्परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसां ॥ १२ ॥

मार्षि ॥ ५ ॥ अपमर्षणमार्जनेनेन सफलमित्यर्थः ॥ ८ ॥ मंत्रयतः चिंतयतः ॥ ९ ॥ तस्येत्यध्याहार्यं ॥ १० ॥ इत्येवं वदतस्तस्येति । अर्थात्तस्य यास्मिन्प्रयोजने नास्ति
तिमति फलनाद्दुःखेनाश्रुपरिप्लुता बभूव ॥ ११ ॥ पावकस्य क्रोधो दीप्ततावज्वलनं ॥ १२ ॥ तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः तिर्यग्भूतेन प्रेक्षितं प्रेक्षणं यस्य तत्तादृशेन लो
चनेयस्य सः ॥ १२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अक्कुंठधारैरभग्गायेः ॥४७॥ न कंपमेतेनाकंपत ॥४८ नागवक्षान विछेद शिलाविभेदे सच प ॥४९॥५०॥५१ एकहस्तम्पिक्षानव्या एतत्वाजए कहस्तेनोत्सार
गालंभवाउरसीखर्के सल्कंधमेनं सांत्वमारसिनिवेसवैकेन करोणासपी ग्रासलक्ष्मपणारवां किंचिदवनम्पउ अप्पमाप ॥ निष्य त्रंहत्ननवार ॥ गज उवेसपर्प ॥५२ सम

सोगंदं वउसिवीतो कंमो विज्जाधवीर्यवान ॥ अक्कुंठधारैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः कनक मसयतो ॥४७॥ अंगदं प्रतिविद्धो वालि
पुत्रोनकंपते ॥ शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्द्धि ववर्ष ह ॥४९ सप्तविछेदतान सर्वाच विभेदरच पुनःशिला ॥ कुंभकर्णस्ततं जंघा
मारुवालिणश्च समीरितान ॥४८॥ आपतंतंच संप्रेक्ष्य कुंभो वानर (दिष्य पं ॥ स्तुवो विद्याधवाणा प्पासु स्काम्पामिवकंजरं ॥४
नस्पसु स्त्रावरुधि (पिहितेचास्य लोचने ॥ अंगदं पाणिना नेच्चैर्विधाप तद्धिरोऽसिते ॥ सान्नमास तत्रमेकेनपरिजयाहपाणिना
॥५१॥ संपी ग्यो क्षिसस्तु धं करेण अभिनिवेष्टुपच ॥ किंचिदम्पवतम्पेनसम्म मापप पाणज ॥५२॥ तमिंद्रकेतुप्रतिमं च वक्षसं र
रसेभिमसमुत्सजनवेगेनपृथक्नामर्दरक्षसा ॥५३॥ सचि छेदशितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ॥ अंगदोविव्यघेभीस्ता
समाहचमुमोह च ॥५४॥ अंगदं व्यथितं दृष्ट्वा सौहृदेन मिवसागो ॥ दुगमदं ह्रीधेश्च शरहामापाघमिवेदपन ॥५५॥ रामस्तुत्व्यथितं स्तु
त्वा वालिणश्चैरणाजिरे ॥ व्यादिदेश महारिघ्रेष्ठा नजांवव नमस्तुसांत्वयन ॥५६॥ ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वारामस्य शासनं ॥ अभिपेतुः

संरजत सम्परसजन ॥५७॥ अभीसांविवियपे पुनःखनःक्षिप्रमानीतरपद्धेनेतिमानवं ॥५४॥५५॥५६॥५७॥ ससंकूढ़ाः कुंभमुद्यतकार्मुकं ॥५८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तां मायामाह इंद्रजिदिति तस्याः वधं मायासीतावधं आलोचयदित्यर्थः ॥५॥ सर्वेषां वानराणामिति शेषः बुद्धिं कृत्वा मंत्रं कृत्वा सीतां हंतुं व्यवसितः सन्ययौ ॥६॥७
८ ॥९॥ परिक्लिष्टमलिनं अमृजां उद्वर्तनादिसंस्काररहितेन सर्वगात्रेरुपलक्षितां ॥१०॥ अध्यवस्य निश्चित्य सा विषादात् अभवदिति शेषः निश्चपदे हेतुमाह ॥ अचिरेत्यादि

इंद्रजित्त्वरथेस्थाप्य सीतां मायामयीं तदा ॥ बलेन महतावृत्य तस्यावधमरोचयत् ॥५॥ मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः ॥ हंतुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥६॥ तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यांतं सर्वे ते काननौकसः ॥ उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥७॥ हनूमान्पुरतस्तेषां जगाम कपिकुंजरः ॥ प्रगृह्य सुमहच्छृंगं पर्वतस्य दुरासदं ॥८॥ स ददर्श हतानंदां सीतामिंद्रजितो रथे ॥ एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननां ॥९॥ परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियां ॥ रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियं ॥१०॥ तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीमध्यवस्य तां ॥ बभ्वाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥११॥ तां दृष्ट्वा मलदिग्धांगीं रथस्थां मैथिलीं ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो हनूमान्व्यथितो भवत् ॥१२॥ अब्रवीत्तां तु शोकार्त्तां निरानंदां तपस्विनीं ॥ दृष्ट्वा रथे स्थितां सीतां राक्षसेंद्रसुताश्रितां ॥१३॥ किं समर्थितमस्येति चिंतयन्स महाकपिः ॥ सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिं ॥१४॥

॥११॥१२॥ शोकार्त्तेत्यादिश्लोकद्वयं विशिष्टां राक्षसेंद्रसुतमिंद्रजितं आश्रितां सीतां दृष्ट्वा किं समर्थितमस्येति अब्रवीत् ॥१३॥ अस्तु
पत्र किमस्याभ्यर्थितमपि तु दुष्टमनेन हनामेव योगं कृतवानिस्या हसहनैरिति ॥१४॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

उ पत्कर्तव्यमिति ॥ शत्रुहन्तारमर्षणादित्युत्तरश्लोकः सीतेक्षणं । परिमार्जतो मनुष्येण यत्कर्तव्यं तन्मयापि कृतं ॥ १३ ॥ जीवलोकस्य माणिजा
॥ २२९ ॥ स्य मध्ये तपसा भावितात्मना अशुहृच्छिन्नेनापत्येन दुराधर्षाणां खलवानापि मयाधितिशेषः दक्षिणा दिगिव अमर्षणात् क्रोधाद्धेतोः शत्रुहन्ता
मया त्वं निर्जितेति संबंधः ॥ १४ ॥ सुहृद्वीर्याद्रामोऽयं पौरुषपरिश्रमः सत्वदर्प्यं मयानेन कृतं इति विदितं स्यालिमन्वयः ॥ १५ ॥ तर्हि किमर्थं कृत इत्य

यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणं परिमार्जता ॥ मयापि तत्कृतं सीते शत्रुहन्तारमर्षणात् ॥ १३ ॥ निर्जिता जीवलोकस्य तपसा
भावितात्मना ॥ अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥ विदितश्चास्तु भद्रं ते योऽयं रणपरिश्रमः सुतीर्णः सुहृदां
वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥ रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिमार्जता ॥ १६ ॥ प्रा
प्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ॥ दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढं ॥ १७ ॥ तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे
एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥ कः पुमान्हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषितां ॥ तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लोभे
न चेतसा ॥ १९ ॥ रावणाङ्कपरिक्लिष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा ॥ कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महत् ॥ २० ॥

त्रोह ॥ रक्षतेति ॥ वृत्तं चारित्रं ॥ रक्षता पालयता ॥ अपवादं ॥ स्वदारापहारिणो हननमशक्तोऽदित्येवंरूपं परिमार्जता निवारयता मया प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्य
ङ्गं नीचत्वं लाघवमितियावत् ॥ परिमार्जता मयेदं कृतमिति शेषः ॥ १६ ॥ परगृहवासेन प्राप्तचारित्रसंदेहा त्वं नेत्रातुरस्य नेत्ररोगिणो दीप इव मे प्रतिकूला
सि अनेन दृष्टान्तेन प्रतिकूलाया एव संदेहमात्रेण प्रतिकूलीकरणमिति व्यज्यते ॥ १७ ॥ सुहृल्लोभेनेति ॥ सुहृदि स्निग्धे लोभो जिघृक्षा यस्य तेन ॥ १९ ॥ राम
व्यपदिशन् ॥ मख्यापयन् ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पदर्थ्यैकुलार्थ्यं पार्थेग॰ आसन्नि॰ ॥ २१ ॥ कृतबुद्धिना निश्चितबुद्धिना पत्रसदृशेष ॥ लक्ष्मणादिषु मध्ये पत्रकुत्रापि मनो निवेशपयथा त्वासुखे स्वमात
पितकुले वा मनो निवेशय स्यात्मभ्रणार्थमिति शेषः ॥ अत्र मनोनिवेशनं नाम अन्नाथाः स्वकत्वेन तत्र हेवर्त्तनं मन्त्रीपुत्रिण्यकायाः स्त्रियो वेष्धु गृहेवास वि
धानात् नस्त्रीत्वातंत्र्यमर्हतीति स्मृतेः नत्वत्रामथ्यागृहा तृतीयके महापुरुषेणतादृशोक्तायोगात् ॥ २३ ॥ २२ ॥ सर्वलोकस्य मम चत्वपि वत्समे रेहोदुर्निवा

पदर्थ्यंनिर्जितामेत्वेयशः पतमाहतेमया ॥ नाप्तिमेत्वप्यमिथ्येगोपथ्ये रेगम्पतामितः ॥ २१ ॥ इतिमत्वाहतेमेदैमथैतेनात्कृतेबुद्धि
ना ॥ लक्ष्मणोभरतेवात्वं कृतबुद्धिपथासुखे ॥ २२ ॥ सुग्रीवेवानरेंद्रेवाराक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ निवेशय मनः सीते यथावासुख
मात्मनः ॥ २३ ॥ नहित्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमां ॥ मर्षयेत चिरं सीते स्वगृहे पर्यवस्थितां ॥ २४ ॥ ततः प्रियार्हश्रवणात
दप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली ॥ मुमोच वाष्पं सुभृशं प्रवेपिता गजेन्द्रहस्ताभिहतेव वल्लरी ॥ २५ ॥ इत्यार्षे वा॰ रा॰ श्री
श्रा॰ द॰ गेन्न॰ ए॰ श॰ त॰ तमसर्गः ॥ ११५ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणं ॥ राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताभवत् ॥ १ ॥ सा तदश्रु
तपूर्वं हि जने महति मैथिली ॥ श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्षं लज्जया व्रीडिताभवत् ॥ २ ॥ प्रविशंतीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा
वाक्शरैस्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्त्तयत् ॥ ३ ॥ ततो वाष्पपरिक्लिष्टं प्रमार्जयंती स्वमाननं ॥ शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिद
रस्साहनहित्वामिति ॥ २७ ॥ प्रियार्हश्रवणा प्रियश्रवणार्हेत्यर्थः गजेंद्रहस्ताभिहता वल्लरीयथा स्त्रीयं चति तथावाष्पममोचेत्यर्थः ॥ ब्रवीत् ॥ ४ ॥
वेष्टनगजभस्यलताविशेषः ॥ २५ ॥ इत्यार्षरामायणे रामतत्वे तमः सर्गः ॥ ११५ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ जने महति महाजनसन्निधौ लज्जयातिनम्रत्वीवभवेत्यर्थः ॥ २ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ॥२२५॥ अथ तं हृद्गीलपूर्वकं पापात्रीलं चायेपे॥ हृसेपुपूरुषमनतरावश्रोवदाशाणे॥ अश्रवणकृत्र॥५॥ पथ्यात्वमवगच्छसिउडेश्येयमितितेयानास्मिस्वेनचारित्रेणपातिव्रत्यमलक्षणेन
तेनपापेपरापुष्येननतुवमनस्यसंपादयिष्येतनोमेममपगछ॥६॥ छीमात्रुसाक्षात्रपेननाहंहृष्टअस्माहरथ्यगीति॥ एषयकृच्छीणांमाकृतच्छीणामचारेणवापापेनाहे
तुनासर्वामपिजातिपरिशंकसेरदमनुचितमितिशेषः॥ अहंतेवपापादिषुपरिक्षिप्तातदेमांशिकात्मज ज्ञात्वभावपापनपिशंकानुकर्पेत्सर्थः॥५॥ हात्वभावत्वातेव
पिशंकाभावेपियहरांसमयेनवर्णांगस्पर्शलक्षणोदेषस्तागहेहरत्याशंक्याह यद्यहमित्यादिनाश्लोकद्वयेन। विवशासत्यहंगात्रसंस्पर्शागतास्मिपपापि

किं गांगमसेहृद्यं वावसमीहशंश्रोतृदारुणे॥ हृसेश्चावपसेवीरमाकृतंः माकृतामिव॥ ५॥ ननयास्मिमहावाहोपयात्वम
वगछसि॥ ममपेगछमेस्त्रेनचारित्रेणैवतेशये॥६॥ एषयकृच्छीणांमाचरेणजातिंत्वंपरिशंकसे॥ परीत्यनेमोशंकोत्कुपरि
ते हृपरीक्षिता॥ ५॥ पद्यहंगात्रसंस्पर्शंगतास्मिविवशाप्रभो॥ कामकारोनमेतत्रदैवंतत्रापराध्यति॥ ५॥ मदधीनंतुयत्तन्मे
हृदयंत्वयिवर्तते॥ पराधीनेषुगात्रेषुकिंकरिष्याम्यनीश्वरा॥ ८॥ सहसंवृद्धभावाच्चसंसर्गेणचमानद॥ यदहंतेनविज्ञाताह
(ता) लेनास्मिशाश्वते॥ ९॥

तथापिमेकामकारःस्वेच्छाचारेणनास्तितत्रबलात्स्पर्शेदैवमेवापराध्यति। दैवमेवात्रकारणंनमेत्रापराधइतिभा
॥८॥ मदधीनंपरेणहीतुमशक्यंयद्धृदयंतत्तुत्वय्येववर्तते॥ पराधीनेषुपरैर्गृहीतुंशक्येषुगात्रेषुविषयेअनीश्वराअस्वतंत्राअहंकिंकरिष्यामिकिं
कुर्याम्॥ ९॥ सहसंवृद्धभावःपाणिग्रहणकालसंस्मृत्सिनसंसर्गेणचिरकालसहवासेनचयद्यहंतेनविज्ञातातेनैवदशातेनहेतुनाअ
हंशाश्वतेहताचिरकालंदृढंत्वयाहता॥ १०॥ ॥ एप ॥२२५॥

अवलोककः अवलोकितः ॥ अन्वेष्टमिति यावत् तदा किं त्वया नेविसर्जिता पुनरंगीकाराभावं किमिति न स्थापिता ॥ १ ॥ त्याने को विशेषस्तत्राह ममेत्स्यमिति एकं च
नुदेवजीवितस्यागे एतावत्पर्यंतं महतीत्वद्वियोगव्यथा न स्यादिति भावः ॥ २ ॥ एवं कृते न केवलमस्मैव व्यथाभावः किं तु भवतां भवत्सुहृदामपि वादिनां च मारा
सेदेहकार्यपानप्रयासश्चानस्यादित्याह न चेत्य्योति जीवितं तं प्राप्रस्ते कृतोयं व्यापारिस्त्रम जेन स्वत्विष्वलोपेषु हत्य्यनपरिक्लेश स्वानस्यादेरमन्वयः ॥ ३ ॥ श्लोके

मेषितं तेल्पदावीरेहस्मानवलोककः ॥ लेकास्याहं त्वया राजन् किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥ ममसर्वं वा नीरंद्रस्य तदा कांसमनंत
रे ॥ त्वया सम्मकृपा वीरे स्वकं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥ नूनं त्याते ममप्राये स्यात्स्वयापेम्यसज्जीविते ॥ सुहृज्जनपरिक्लेशश्चापे नि
ष्फलस्त्व ॥ १३ ॥ त्वया त्वनरशार्दूल क्रोधमेवानुवर्तता ॥ लघुनैव मनुष्येण त्वां लवमेव पुरस्कृते ॥ १४ ॥ अपदेशमेज नका
त्मोस्मि वसुधातलात् ॥ मगवन्ते चेवर्न नवकृतेन पराकृते ॥ १५ ॥ न मम मास्ति कृतः पाणिर्बाल्येन निपीडितः ममभक्तिं च शी
ले च सर्वं ते प्रप्रतः कृते ॥ १६ ॥ एवं ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी ॥ अश्रवी त्वत्स्मा मातादानेध्याव पार्श्वितं ॥ १७ ॥

चिंतितेन तु मम शीलमिति भावः ॥ १४ ॥ ममोत्सृष्टिस्थानसु चारित्र्ययोरपि विचार्यमाणयोरपि शंका न स्यात् भाव्यं तरत्वाह ॥ अपदेश इति ॥ अपदेशो वैदेहीत्मा
दिव्यवहारे जनकात् जनकस्य राजर्षेः सेवेक्षणात्वात् नोत्पत्तिर्जनकादिस्यनुकर्षः कुतस्त्वलं तिस्त्वाह वसुधातलात् तर्थं मेवदुःमानां हं वत्ते चारित्रचंतेत्वया न प्रास्तु
ते अपरिस्मागेहेतुत्वेन विचारिते ॥ १५ ॥ अपरिस्मागहेतुत्वेन सर्वलोकसंगमें तं पाणिग्रहणमपि त्वया न गमाणीकृतमित्याह न ममारणीकृत इति ॥ १६ ॥

यु॰
॥३२२॥

मिथ्यापवादो मिथ्याभियोगः ॥१८॥ गुणैरप्रीतस्य भर्तुः अप्रीतेन भर्त्रेत्यर्थः त्यक्ताया जनसंसदि त्यक्ताया या मम गतिः क्षमा तां गतिं गन्तुं हव्यवाहनं प्रवेक्ष्ये ॥१९॥ अम
र्षवशो दैन्यवशः ॥२०॥ मनश्छन्दं मनोभिप्रायं रामस्याकारसूचितं ॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ एवं के शुद्धचारित्रामदुष्टामेव मां यदि दुष्टां जानाति अहं तथा चेत् त

चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजं ॥ मिथ्यापवादोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥१८॥ अप्रीतस्य गुणैर्भर्त्रा त्यक्ताया जन
संसदि ॥ या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनं ॥१९॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्ष
त ॥२०॥ स विज्ञाय मनश्छन्दं रामस्याकारसूचितं ॥ चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥२१॥ न हि रामं तदा कश्चित्का
लान्तकयमोपमं ॥ अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाप्यशकत्सुहृत ॥२२॥ अधोमुखं ततो रामं शनैः कृत्वा प्रदक्षिणं ॥ उपावर्तत
वैदेही दीप्यमानं हुताशनं ॥२३॥ प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ बद्धांजलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥२४॥
यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥२५॥ यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति
राघवः ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥२६॥ कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहं ॥ राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां
पातु पावकः ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनं ॥ विवेश ज्वलनं दीप्तं निःसंगेनान्तरात्मना ॥२८॥ जनस्तु सुमहांस्तत्र बा
लवृद्धसमाकुलः ॥ ददर्श मैथिलीं दीप्तां प्रविशन्तीं हुताशनं ॥२९॥

दृष्टा चेत्सा पावको मां सर्वतः पातु केशं वा दिकमपि मा धाक्षीत् साक्षी सामर्थ्यं ॥२६॥ २७॥ निःसंगेन शरीरे निरभिलाषेणान्तरात्मनोपलक्षिता ॥२८॥ २९॥

राम

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सा ततेत्यादि एतदृश्यमेव लालाप्य श्लोकाः पञ्च पाः स्वानयनं कालिते ॥ ३०॥ ३१॥ आम्राद्भुतामिवे मादि दृष्टां तेनदेव्याः पपेपावनत्वं घोस्यते ॥ ३२॥ वसोधुरि
सं ततो यतधारो ॥ ३३॥ शसो णापेमाताम्रत एवचि द्विवाविरपे मनुष्यपो मा दो पतेती ॥ ३४॥ अद्भुतोपमं आप्स्वार्पमित्ये पमाज्ञानयतमन्त्रतो सः ॥ ३४॥ इसे कान
विंशात्सुन्नाशतेतमः सर्गः एवंवदतो हा हे माक्रोशं कुर्वतो सर्वेषा मान्नीगिरः श्रुत्वा ततो हि तन्नए बहुर्मनात्वि त्राचितो रमः प्रेयसी वियोगतो वाष्पव्याकु

सा ततसनवहेमा भातसक्तों वनमूषणा ॥ पपात ज्वलने दीप्ते सर्वलोकस्य संनिधौ ॥ २०॥ ददृशुस्तां विशालाक्षीं पतंतीं हव्यवा
हने सीतां सर्वाणि भूतानि रुक्मवेदिनिभां तथा ॥ २१॥ ददृशुस्तां महाभागां प्रविशंतीं हुताशनं ॥ सीतां कृत्स्नास्त्रयो लोकाः
पुण्यामाज्याहुतीमिव ॥ २२॥ प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वाः स्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ॥ पतंतीं संस्कृतां मंत्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ २३॥ द
ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगंधर्वदानवाः ॥ शप्तां पतंतीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ २४॥ तस्यामग्निं विशंत्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः
रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ २५॥ इत्यार्षे श्री एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९॥ ततो हि दुर्मना रामः श्रु
त्वैवं वदतां गिरः दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १॥ ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शनः ॥ सहस्राक्षो महेंद्र

ललीचनोभस्त्वा सुहृन्ने दध्यौ किमतः पाकर्त्तव्यमिति विचार्यपे एवं व ॥ अत्रावसरे पर्वपति गिल्ले के श विज (श्च वरुणश्च परंतपः ॥ २॥
पिनं दशरथराजकुमारस्त्रीराममभिनंदयितुं सर्वे पामे पि ऊरोगाः सर्वलोकप्रेप्सवः समागता इत्याह ततरत्यादि ॥ १॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥२२५॥

षडूर्ध्वनयनस्त्रिनेत्रस्तस्यार्थः सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मलोकपर्यंतसर्वलोकवर्त्तिपदार्थानां द्रष्टा ब्रह्मविदां वरो ब्रह्मेशो हि रापूरणमेः ॥३॥ एते सर्वे समागम्य मिलित्वा वि-
मानैर्लंकामागम्य एवमभिनन्द्य ॥४॥ मनद्युउघम् ॥५॥ देवगणा ब्रह्मादयस्तेषां श्रेष्ठे विमुखो वेदे वा रतिष्ठ तेः ॥६॥ एवं एवं स्मिन्कल्पे च सनो मध्ये
ऋतधामा नामवसुः आदिकर्त्ता श्रेष्ठेशाधिपतिपर्यंताख्या के सृष्टिकर्त्ता स्वयंप्रभुः रत्नानि पम् ॥७॥ अष्टम्यां कल्पे महादेवः साध्यानामपि पंचमो वीर्यवान्नाम

षडूर्ध्वनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः कर्त्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥३॥ एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः
आगम्य नगरीं लंकामभिनन्द्य च राघवं ॥४॥ ततः सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् ॥ अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठा राघवं प्रांजलि-
स्थितं ॥५॥ कर्त्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां विभुः उपेक्षसे कथं सीतां पतंतीं हव्यवाहने ॥ कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे
॥६॥ ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः त्रयाणामपि लोकानामादिकर्त्ता स्वयंप्रभुः ॥७॥ रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि
पंचमः अश्विनौ चापि ते कर्णौ चंद्रसूर्यौ च चक्षुषी ॥८॥ अंते चादौ च भूतानां दृश्यसे त्वं परंतप उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृ-
तो यथा ॥९॥ इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान्रामो धर्मभृतां वरः ॥१०॥

विराड्रूपे वपुषि इति अश्विनौ चेत्यादि ॥८॥ अंते प्रलयकाले आदौ सृष्टेः प्राक् च अस्मध्ये दृश्यसे अनेनोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तं सर्वेषु सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्व-
रोऽपि सन् जरवैदेहादिकमर्थमुपेक्षसे इत्यर्थः ॥९॥ ॥ ॥

राम
॥२२५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवं चेद्देवपालैः स्तूयमानोपि चतुर्मुखादात्मस्वरूपगुणाविष्कृती लोके भव्यापयिष्यन्नादौ स्वभक्तोपास्यं चिदानन्दैकरूपं स्वात्मानं दर्शयति । आत्मानं मानुषं मन्ये इति पा
त्वापेक्षयामानुषाभिन्नपरब्रह्मेमितिमतरस्मार्थः तत्राप्यविशेषमाह ॥ राममिति रामेण मात्मानमवकृ तनोप्यतिशयमाह दशरथात्मजमिति ॥ अवतारान्तरापेक्षयाप्यमुत
चक्रवर्त्तिपुत्रत्वमेवमिपतममितिभावः अथ स्ववाधिक्यात्रिजेनेच्छतिपत्स्वार्थे रुच्छतियोहमिति यतत्वरूपइत्यर्थः यस्येति सवृषशब्दः यतः अयो जनादाविर्भ
तस्तत्त्वं भगवान्मे ब्रवीतु ॥ ५ ॥ १२ ॥ स्वरूपमश्नोत्तमाह भवान्नारायण इति नाराश्चक्रं प्रन्नमस्यासो नारायणः आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ता
यदस्यायनं प्रोक्तं तेन नारायणः स्मृत इति मनुस्मरणात् स्वकोहं नैनारायणं आसीत न ब्रह्मा नेशानः नेमे द्यावापृथिवी इति श्रुतेः स नारायणो भवानित्यर्थः । अ

आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजं ॥ योहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ११ ॥ इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां
वरः ॥ अब्रवीच्छृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥ भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यस

वासस्तम मत्स्यका मस्य जगद्धापानाउपपन्निपाहात्तिरन्तिदिवम्नीतिदेवः लीलामयो जनेयाररूपां स्यापित्र्यापाः सैभवतीतिभावः पत्नी पत्नजित ॥ १३ ॥
वैशिष्टमाह श्रीमानिति नित्यं श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् नित्ययोगेमतुप् अस्य साधारणमायुधमाह ॥ चक्रायुध इति ॥ स्वरूपवैलक्षण्यमाह विभुरिति सा का
रोपिव्यापक इत्यर्थः एकत्वमाह एकशृङ्गो वराहस्त्वमिति ॥ मत्स्यो दधिसेस्मवेवराहरूपेण त्वामनेरुद्धार इत्यर्थः तस्य एकशृङ्गतासंदेदर्शितादंष्ट्र
यापर्व्वतेन्द्राणां चलनस्कृतवान् महते ॥ तत्र स्तुशावते देवमेकशृङ्गमसिद्धये एकशृङ्गवराहो भूतेदानमन्तिपाथवरति ॥ अनिष्टनिवर्त्तकत्वमाह भूतभव्य
सपत्नजितेरति ॥ भूताः सपत्नामधुकैटभादयः भव्याः शिशुपालादयस्तान् जयतीति भवमित्यर्थः ॥ १३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पुरस्तां मध्ये चांते च चाद्यादौ च समस्तमप्यतलत्वं पतत्व्रह्मतद्भवान् रत्नमते लोकानां धर्माधिकृतमाणिनापरो धर्मः पुज्यो वेविस्तुरिति स्मृतो ॥ स्वमे धांते धर्मत्व
मेव ॥ विष्वक्सेनाख्यं चाति पत्नी पतेः शत्रुसेनायस्या लोपो गम्या चे शाप विष्वक्सेनः चतुर्भुजः शत्रूणां निशितरक्षा स्थूला रोभुजायस्य सः ॥१४॥ शार्ङ्गं धनुः वा कार्न
रूपशार्ङ्गं धनुर्यस्य सः हृषीकेशः हृषीकाणां इंद्रियाणां विषयेरशानि येनाधरूप रति सूर्याण्यम्बलानि मनोतीति दधाति वा रविहृदय पंडरीके शेते रति वा सर्वा
त्वा हा पुरुषः तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति स्मृतेः पुरुषोत्तमः पुरुष शब्द प्रवृत्ति पाधवशा स्थाणपेक्षया वृत्तमरत्न परः अजितः पापमना रिभिर्न जि

अस्मां ब्रह्मसमस्तं च मध्ये चांते च गायव लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेन चतुर्भुजः ॥१४॥ शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पु
रुषो पुरुषोत्तमः ॥ अजितः खड्गधृग्विष्णुः कृष्णश्चैव हृहलः ॥१५॥ सेनानीर्ग्रामणीः सार्वत्वं बुद्धिस्त्वं क्षमा
दमः प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेंद्रो मधुसूदनः ॥१६॥

तः खड्गधिक् विद्यामयं नंदकाख्यं खड्गं धारयतीति खड्गधिक् विष्णुः सर्वव्यापके कृष्णः कृष्णवर्णः वहहलर इति वहतस्य शेषस्य ह्लांशस्य नीलाकेदक वद
णस्य मं वीर्यं यस्य सः ॥१५॥ सेनानीः सेनापतिः ग्रामणीः नेत्री ॥ सर्वजगत्त्वमेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका ॥ क्षमा आश्रिता मनामपराध सहिष्णुता
दम रंद्रियनिग्रहः ॥ तद्हणकत्वान्नदामताय्यपदेशः प्रभवाप्ययौ सृष्टिप्रलयौ ॥ तत्कारणत्वात्तथाव्यपदेशः ॥ उपेंद्र इंद्रस्यानुजत्वेन स्वत्वि भेद ॥१६

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्रजापतिरिदं समस्तं जनत्सृष्टेरिंद्रः कर्मत्वं वीर्यस्य सदृक्कर्माणं महेंद्रं महतामीश्वराणामिंद्रं इति। आत्मानमेव प्रमेयैवानेनाभोमस्सः पद्मनाभः पद्मयोनिजन्मकु
रस्यर्थः बृहस्पतिरिति ॥ पद्मनाभिरिये विंसकोशेनाभ्यस्तं तस्य ब्रह्माणमपि प्राजापत्यमेनवपाकर्मसर्वमपि निवेशितमिति। अरीश्चैतत्र नाशयतीत्यरिनाशनस्तं शरण्य
शरणं दर्पोदीर्यसे प्रद्वादाम्नायणीयं शरण्यं सपापे च त्वामेव दिव्या महर्षयः सनकादयश्चाहुः उपायेन हरिचित्रः शरणं शरणमिमं प्रमितेति निपदः ॥१०॥ सहस्रशृं
गोऽनेकशारवोपपन्नो भगवान् वेदात्मा वेदस्वरूपः शतशीर्षोऽनेकविधिमयशिरोयुक्तः महर्षभः श्रेष्ठतमः त्रपाणां लोकानां आदिकर्ता ब्रह्मादीनामपि क

ईदृक्कर्मा महेंद्रस्त्वं पद्मनाभोऽरिनाशनः। शरण्यं शरण्यानां च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥१०॥ सहस्रशृंगो वेदात्मा श
तशीर्षो महर्षभः ॥ त्वं च पाता हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥११॥ सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पू
र्वजः। त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परंतपः ॥१२॥ ॥

र्त्तानिमित्यर्थः ॥ स्वयंप्रभुः स्वतंत्र ऐश्वर्यः न तस्येकश्चनेति श्रुतेः ॥११॥ सिद्धानामाराधनां साध्यानामाराध्यानां आश्रयः प्राप्यः पूर्वजः सर्वेः पूर्वम
पि स्थितः सर्वकर्मसमाराध्य त्वमाहत्वं यज्ञ इति यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ वषट्कारः सुपलक्षणं स्वाहा स्वधेति च श्रुत्वा ॥ अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं
ये नेति ह्यस्य येपज्ञामहे इति पंचाक्षरं ॥ द्व्यक्षरो वषट्कार इत्युक्तेः सप्तदशाक्षरात्मकत्वस्यार्थः तथोक्तं चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च हू
यते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदत्विति ॥ ओंकारः प्रणवाख्यः परंतपः पापेकाशोपत्र त्वमेवेत्यर्थः ॥१२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

प्र॰
॥२३२॥

विकोशं क्षिप्रत्तपिवानं निस्त्रिंशं रवङ्गं हत्वाम्रर्द्धि तत्स्यैके शपाशोस्पृष्टे निशेषः ॥१५॥ पुप्रस्तातांतेषां पप्रगानां लानना हत्ये न्मूर्धः ॥१६॥१७॥१८ हेदुरात्मन्नरपदे
नां केशपक्षे केशाकलापे परामृशालदात्मानापश्यपञ्जो ब्रह्मर्षीणां कुले जातो पिराक्षसीपोनि माश्रितोसि अतस्त्वां धिगितिस्वनीरोमचपः ॥१९॥ नशेनमिरैपञ्चना

पा.२

नेह्वानरस्व लंरेहृष्टा रावणो हसमर्दितः ॥ हत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्द्धि सीताम कर्षयत ॥१५॥ नांस्त्रि पंपपणंतांते षांजाडयामास
राक्षसः ॥ क्रोशन्तीं रामरामेति मायया योजितां रथे ॥१६॥ गृहीतमूर्द्धजां हृष्ट्वा हनूमान्दैन्यमागतः ॥ दुःखजं वारि नेत्राभ्यामसृजत्तत्
न्माहतात्मजः ॥१७॥ तां हृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियां ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजं ॥१८॥ दुरात्मन्
न्नात्मना शाय केशपक्षे परामृशः ॥ ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥१९॥ धिक्त्वां पापसमाचारं यस्य ते म
तिरीदृशी ॥ नृशंसानार्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम ॥२०॥ अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥२०॥ च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ता
च्च मैथिली ॥ किं तवैषा पराद्धा हि यदेनां हंतुमिच्छसि ॥२१॥ सीतां हत्वा तु न चिरं जीविष्यसि कथंचन ॥ वधार्ह कर्मणानेन मम हस्तग

म०

यं अन्त्यान्न दुर्वृत्त दुराचार क्षुद्र अत्यल्पबुद्धे ॥ पापपराक्रम क्रूरपौरुष हे निर्घृण निष्करुण ते त्वां विषये ये घृणा नास्ति ॥ अनोत्र नार्यस्येदृशं कर्म धिगीत्यत्र वर्षः २०
अपराद्धा अपराधं कृतं कर्तृ निक्तः ॥२१॥ हे वधार्ह तेन कर्मणा चिरं जीविष्यसि हि यतो मम हस्तगतो सि ॥२२॥ ॥

एम॰
॥२३२॥

ध
॥३२६॥

तेऽग्रभवं निक्षिप्तं वा नन्विदुर्वेदा वैदिकाः स्वकोभवानिति चेदं तत्पानजानं अपरिच्छिन्नमहिमत्वात् । कस्त्वं हि वेद पञ्चसरति स्मृतेः सर्वस्मिन्तव्यापान्नेति दृष्टपस
रति सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु ब्राह्मणेषु गोषु च दृष्टपसे तपर्यामितपान्ने पसगो ब्राह्मणापादिवेश्वात गतत्वेपि पृष्यागमि क्षानेविशिष्टविभोत्स्या
नतया अनेनसर्वं क्षम अहो सोऽत्रमसुत्के ॥२१॥ एवं सर्वं जगमात पर्यामितामनमिक्षापत्स्या वारात पर्यामितामाहदिक्षिति । उत्पत्स्त्यानिपदाम्भुपिला
मेव प्रतिपादयंती सा हसहस्रचरणा इत्यादि अत्र शतशब्दः सहस्रवाचकः ॥२१॥ त्वमेव सहस्रचरणत्वादिविशिष्टमनंतरूपोसि त्वाम पर्वतावस

मभवं निक्षिप्तं वा तेन विदुः कोभवानिति ॥ दृष्टपसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च ॥२०॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु
च ॥ सहस्रचरणः श्रीमान् शतशीर्षः सहस्रदृक् ॥२१॥ त्वेषा रयसि भूतानि वसुधां च सपर्वता ॥ त्वं ते पृथिव्याः सलिले दृ
ष्टपसे त्वं महोरगः ॥२२॥ त्रीं ल्लोकान्धारयन्नाम देवगंधर्वदानवान् ॥ अहं ते हृदये सोम्य जिह्वा देवी सरस्वती ॥२२॥ देवागा
त्रेषु रोमाणि ब्रह्मणा निर्मिताः प्रभो ॥ निमेषस्ते भवेद्रात्रिरुन्मेषस्ते भवेद्दिवा ॥ २४॥

क्षांतदूर्गिभूतानि च धारयसितथा ते अहं ते पृथिव्या उपरि वर्तिनि सलिले त्वं महोरगप्रभो दृष्टपसे ॥ एवं च पृथिव्यामखंडप्रतिष्ठितत्वमेवेत्यु
क्तं ॥२३॥ विराड्रूपतामाह त्रीनिति त्रीन्लोकानि त्वादिना सार्द्धश्लोकत्रयेण हेराम देवगंधर्वदानव सहितान् त्रीन्लोकान्धारयन्नत्वं विराट्सीमूर्त्यंत्व
पान्योगमाह अहमिति हे राम तव हृदयसर्वाक्षा भंतुं न दोलत्वे अहं ज्ञानस्वरूपः तव जिह्वा वाग्देवी सरस्वती ॥२२॥ हे प्रभो ब्रह्मणा स्वयानिर्मिताये
देवादिगात्राणि तेषु रोमाणि च निर्मिताभ्यो षधिवनस्पत्यादीनीति शेषः रोमाणि च निर्मितान्योषधिवनस्पत्यादीनीति शेषः निमिषो मेषौ चाहोरात्रिदिवसात्वेन प्रसिद्धौ २५

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तेसेत्काराः सेतुरूपेत्वेवोध्यते एभिर्लोका इति सेतुकाराः प्रवृत्तिनिवृत्तिमवस्थावोधकाः वेदाः अभवन् किं बहुना एतत्सर्वं विदद्भिद्यजातं त्वया विना
न तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ तदेवाह जगदिति ॥ कार्यकारणरूपं सर्वं जगत्ते शरीरं स्थैर्य्यमशेषः प्रजानित्सेधारणसामर्थ्यं वसुधातलं भूतलमेव ॥२५॥ तेको
पोऽग्निः तेप्रसादः सोमः त्वया वामनात्मनावतीर्णेन पुरा एवं त्रिभिर्विक्रमैस्त्रयो लोकाः भूर्भुवःस्वःस्वरूपाः क्रान्ताः ॥२६॥ लोकाक्रमणफलमाह म
हेन्द्रस्येति ॥ बलिं बद्ध्वा महेन्द्रस्य राज्यकृतः त्रैलोक्यस्येत्यर्थः प्रयोजनप्रश्नोत्तरमाह ॥ सीता लक्ष्मीरिति देवः स्वप्रकाशरूपः कृष्णः श्यामः वर्णः प्रजा

सेत्काराः त्वमभवन्देवा नैतदस्ति त्वया विना ॥ जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातले ॥२५॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः
श्रीवत्सलक्षण ॥ त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः ॥२६॥ महेन्द्रस्य कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरं
सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥२७॥ वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुं ॥ तदिदं नः कृतं का
र्यं त्वया धर्मभृतां वरः ॥२८॥ निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ अमोघं बलवीर्यं ते न ते मोघाः पराक्रमाः ॥२९॥

पतिः सर्वजनपालकः ॥२७॥ स एव त्वं रावणस्य वधाय मानुषीं तनुं प्रविष्टोऽचिंत्यस्वरूपोऽसीति शेषः एवं परमकारुणिकेन त्वया तदिदं रावणवध
रूपं नः सर्वेषां देवानां कार्यं कृतं ॥२८॥ अथ वक्तानुवादपूर्वं वर्णितरूपमराकर्तुं प्रमाह निहत इति ॥ रावणो निहतः एवं चावतारकार्यं निर्वृत्तमतः प्र
हृष्टः सन् दिवं परं वैकुण्ठलक्षणमाक्रम प्राप्नुहि एवं सिद्धकार्यत्वात्ते वीर्यं बलममोघं ते सफलाः पराक्रमाश्च न मोघाः न
निष्फलाः ॥ अपितु सर्वे सफला एवेत्यर्थः ॥२९॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु ॥३२५॥

स्य परागमस्य पूर्वोपास्यां त्वं सर्वशीर्षमस्त्वं चाह अमोघमिति हे राम ते दर्शनं अमुद्धा मम्भ षितस्य शरणम सर्वे राम तैः स्तेरर्शनं देवर्षिमुख्यैर्विश्वामित्रादीनां
मनो यो एवं कालान्तरे स्तुत्वा तदर्शनमभावितेऽचिन्त्येन दृष्ट्वा णमप्यमोघं हे हि कामसुखमिक सकलपु फलसाधनं नवमनः ॥ राममस्ती वल्ली च नेम्नेवरू पोमोयः
स फले स्तवः ये च नृपि मक्तिमतः भक्तिमजिनं दत्तचित्तस्ये गमा कामतारूपं निहतमवाह मिति शरणो विश्वो चाते प्यमोघः राम धाममास्ति हपामोय फलाभवि

अमोघं दर्शनं राम न च मोघस्तव स्तवः ॥ अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३१ ॥ ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषो
त्तमम् ॥ प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३२ ॥ इममार्षं स्तवं दिव्यमितिहासं पुरातनं ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति ते
षां पराभवः ॥ ३३ ॥ इत्या र्षे वि श उ त्त र श त त मः स र्गः ॥ १२० ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ॥ अङ्केनाद
यवैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥ ॥

ष्पतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति ये त्वामिति ॥ ३१ ॥ स्तोत्रपाठफलमाह ॥ इममिति ॥ आर्षमृषिर्वेदस्तदुक्तब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वादार्षः स चासौ
स्तवश्चेत्यार्षस्तवस्तम् ॥ अत एव दिव्यं पुरातनं पुरावृत्तप्रतिपादकं इतिहासं अस्मादिति इतिहासं पुरातनं ब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् एवंभूतं ब्रह्मविद्या
स्तवं ये कीर्तयिष्यन्ति तेषां पराभवः पराजयो इह परत्र लोके शत्रुभिः पुत्रदारादिभिः पापैश्चाभिभवश्चाक्रमणं नास्ति न भविष्यति चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
इति विंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥ एतत्पितामहसमीरितं शुभं परमशोभनं वाक्यं श्रुत्वा अङ्केन वैदेहीमादाय विभावसुरग्निरुत्पपात ॥ १ ॥ रामं ॥३२५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तांचितां विरूपशिलीकृत्य मर्त्ये मानसंकल्पवादि चिह्नानि जन्म र्नियतः ॥ २ ॥ २ ॥ अग्निरिति । अग्निमंत्रं क्षेपणीति शेषः । तथारूपां अग्निं भवेशकाले
यादृशवृत्तां गणस्तवकशोभायुक्तां तादृशसौभाग्ययुक्तां मित्यर्थः । मनविनीमसत्र मनकां अर्के कृत्वा अर्केनादायेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पापाभावमेवोपपा
दयति नैवेति ॥ सुवर्णावर्णशौण्डीर्यं नाम न आदिभिः प्रत्येकं समुदितेष्वनालस्य चारत ॥ ६ ॥ ५ ॥ हृष्टानि हृद्यखण्ड आनन्दादिव्यवहारगुणसापरिहृत

विरूपापापचिंतां तां लवं देहीं हव्यवाहनः ॥ अस्यां मन्त्रिमानो गुरुग्रहीत्वा जनकात्मजां ॥ ५ ॥ तरुणादित्यसंकाशां तप्तकांच
नभूषणां रक्तांबरधरां बालां नीलकुंचितमूर्धजां ॥ २ ॥ अग्निरिति स्मात्वा भरणेन तथारूपां मनस्विनीं देहोरामाय पूर्वदेहीमके
कृत्वा विभावसुः ॥ ७ ॥ अब्रवीज्वलदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः । एषा ते राम वैदेही पापमस्या न विद्यते ॥ ५ ॥ नैव वाचा न मनसा
नानुध्यानात्त्रचक्षुषा ॥ सुवर्णावर्णशौण्डीर्यं न त्वामतिचचार ह ॥ ८ ॥ एवं वनेनाप्यनीतेषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ॥ त्वया वि
रहिता दीना विवशा निर्जने वने ॥ ६ ॥ रुद्धा चांतःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा । रक्षिता राक्षसीसंघैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ५ ॥
प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली । नाचिंतयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनांतरात्मना ॥ ९ ॥ विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णी
ष्व राघव । न किंचिदभिधातव्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ १० ॥ ॥

स्वजनदर्शनात्त्वच्चित्ता त्वय्येव चित्तं यस्याः । अत एव त्वत्परायणा त्वमेव परायणं ॥ उत्तमगतिर्यस्याः सा ॥ ९ ॥ तद्रक्षो नाचिंतयत तनाराणपतत्तत्र
हेतुः त्वद्गतेनात्मना त्वद्गतांतर्वे ॥ ९ ॥ विशुद्धभावां ॥ विशुद्धहृदया न किंचिदभिधातव्यं मद्वचनस्योत्तरं मिति शेषः । अहमाज्ञापयामि मद्वचनेमानयनम
तिगृह्णीष्वेत्यर्थ ॥ १० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥२२५॥

दृष्टो किमिहो चिंतेव नुमिति पृष्टवान् ॥१९॥ १४॥ अवश्यमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एवं रावणान्तःपुरे दीर्घकालोषितापि सीता शुद्धा इत्यं सीता पावनम-
र्हतीत्यधापि तथापि एतस्यां जानकीमपि शोध्यस्वीकरोति । यदि तदा रामो बालिशः कामात्मेति च त्रिषु लोकेषु सन्तो मां वक्ष्यन्तीति संबन्धः ॥१३॥ १४॥
र पेऽहमिति हृदये जानाम्येवेत्याह ॥ नन्वेति । यप्येवमस्य चित्तमित्यर्थः मच्चित्तपरिरक्षिणीम् हृतचित्तत्वेनात्मनो दोषाभावः ॥ स्वयमपि जनकात्मजा-

ततः प्रीतमना एषः श्रुत्वैवं वदतां वरः । दृष्ट्वा मुहूर्तं क्षमात्मा हर्षव्याकुललोचनः ॥११॥ एवमुक्तो महातेजा धृतिमान् दृढवि-
क्रमः । अब्रवीत् त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥१२॥ अवश्यं त्रिषु लोकेषु सीता पावनमर्हति । दीर्घकालोषिता चेयं राव-
णान्तःपुरे शुभा ॥१३॥ बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः । इति वक्ष्यति मां सन्तो जानकीमविशोध्य हि ॥१४॥
अनन्यहृदयां भक्तां मच्चित्तपरिरक्षिणीम् । अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥१५॥ प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः । उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥१६॥ इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा । रावणो नाति-
वर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥१७॥ न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि च मैथिलीम् । प्रधर्षयितुमप्राप्यां दीप्तामग्निशिखामिव ॥१८॥ ने-
यमर्हति चैश्वर्यं रावणान्तःपुरे शुभा । अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥१९॥ ॥

प्रीतिहेतुगुणविशेषणं जनकसुतायाः त्रिगाचारसंपत्तिर्वक्तव्येति भावः ॥१५॥ तर्हि किमर्थमुपेक्षितवानसीत्यत्राह प्रत्ययार्थमिति ॥ विश्वासजनना-
र्थमित्यर्थः सत्यसंश्रयः सत्यैकाश्रयः ॥१६॥ स्वेन तेजसा पातिव्रत्येन ॥१७॥ प्रधर्षयितुं न शक्तः अतएवाप्राप्यां अप्राप्यग्रहां ॥ तत्र निदर्शनं दी- एप॰
प्तामिति ॥१८॥ नेयमर्हतीति ॥ तत्र हेतुमाह अनन्येति मया अनन्या मत्तो भिन्ना किं सन्निमत्तो भेदादित्यर्थः ॥१९॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२०॥ सर्वेषां वो वचः सीताय हरणाद्विषयं मे हितं ॥ मया वश्यं कार्यकृत्ये प्रोग्यं त्रिलोकानां मैथिले हवतां लोकसामान्यो स्वं रक्षं स्वं भक्तारेणाहितं वद
तो ॥२१॥२२॥ इत्येकविंशद्वत्ता प्रकृतनामः सर्गः ॥२१॥ यद्येवेणानुभाषितमेतत् कृष्णवाक्यं श्रुत्वा जनतो जनकजा गीकाराय नतोमिदं वचः स्वमाणपक्षाणस्य
महावाहो इत्यादि शुभतारकामसंभगवान्महेश्वरो यान्महा ॥ हे पक्षाण स्वपुण्डरीक विलोचन महावाहो त्वयेदं कर्महि श्वाभाग्येन कृतं ॥२॥ उक्तमे
विशुद्धैत्रिषुलोकेषु मैथिलीजनकात्मजा ॥ नहि हातुमिपं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥२०॥ अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां
वो वचो हितं ॥ त्रिलोकानां लोकसामान्यानामेवं चवुवता हितं ॥२१॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महावलः प्रशस्य मानः स्वकृतेन कर्मणा
समेत्य रामः प्रियया महायशाः सुखं सुखाहे निवभूवनाख्येवं ॥२२॥ इमार्षे० वा यु० रा क विं षो ब्र रा श त त मः सर्गः ॥२१॥ ए
तच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेणानुभाषितं इदं शुभतरो वाक्यमाजहार महेश्वरः ॥१॥ पुष्कराक्ष महावाहो महावक्षः परंतप दि
ष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया धर्मभृतां वर ॥२॥ दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः अपवृत्तं त्वया संख्ये राम रावणजं भयं ॥३॥
आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीं कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरं ॥४॥ प्राप्य राज्यमयोध्यां च नंदयित्वा सु
हृज्जनं ॥ इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महावल ॥५॥

दावि यक्षीमति दिष्ट्येति सर्वस्य लोकस्य दारुणं भयमेवं प्रवृद्धं तमः अपवृत्तं निरस्तं आश्वास्येति ॥ अयोध्यां गत्वेति शेषः ॥४॥ दशवर्षसहस्राणि द
शवर्षाणि तानि च ॥ वत्स्यामि मानुषे लोके इत्युक्तं तत्पूर्वं तत्कृतामतिताम नुस्मरामहे ॥ प्राप्य राज्यमित्यादि श्लोकद्वयेन अयोध्यामयोध्यायां सुहृ
ज्जनं नंदयित्वा कुले कुलपरिपालननिमित्तं वंशं संतानं स्थापयित्वा ॥५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु
॥३२८॥

तुरगमेधेन दृष्ट्वा तुल्यमयशः प्राप्य ब्राह्मणेभ्यो विपुलं धनं दत्वा त्रिदिवं त्वं परमस्थानं प्राप्य गन्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ एष इति देव देहपुरग्रहे स्मापरिज्ञायमानत्वा
त्पुरःस्थिते त्वेश्वरस्मृत्यमानिर्देशात् ॥ ५ ॥ विमानशिखरस्थस्य विमानोपरि प्रतिष्ठितस्य पितुः प्रणाममकरोत् ॥ ६ ॥ ११ ॥ १२ ॥ हे मानुषा विहीनस्य

दृष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ एष राजा दशरथो विमानस्थः पिता तव
काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ९ ॥ इन्द्रलोकं गतः श्रीमान् त्वया पुत्रेण तारितः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवाद
य ॥ १० ॥ महादेववचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः ॥ ११ ॥ दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या
विरजोम्बरधारिणं ॥ लक्ष्मणेन सह भ्राता ददर्श पितरं प्रभुः ॥ १२ ॥ हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महीपतिः ॥ प्राणैः प्रिय
तरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ १३ ॥ आरोप्याङ्के महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १४ ॥
न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरर्षिभिः त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १५ ॥ कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्या
नि वदतां वर तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥ १६ ॥ त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणं ॥ अद्य दुःखाद्विमुक्तो
स्मि नीहारादिव भास्करः ॥ १७ ॥ तारितोहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना ॥ अष्टावक्रेण धर्मात्मा कहोलो ब्राह्मणो यथा ॥ १८ ॥ रम ॥३२८॥
अष्टावक्रपिता कहोलनाम महर्षिः पुत्रेण स्वधर्मेण तारित इति पौराणिकी कथा ॥ १८

नेसुरर्षभैः समानोपि स्वर्गो न बहुमतः ॥ १२ ॥ १७ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

हेसौम्य पयासावपि वक्षार्थं सोमस्त्रैः मार्थनपाष्ठकृत्वमपि पिहितेमस्यचत्वेनाच्छादितेनयारदानींविज्ञातामीति संबंधः । विहितामितिपाठेवासस्व वक्षार्थं सोमस्त्रैरिदम्
मिषेककृतात् प्रथमविहितमिदानींविज्ञातामीमर्थः ॥ १६ ॥ सिद्धार्थाहेत्याखगमसुखादर्पितंतत्रखमातिशापितमितिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ दृष्टमिच्छेय स

रदानींचविज्ञातामियंयासौम्यमरैःस्वैः । वक्षार्थंएवमस्येहपिहितंपष्ठोनमे ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाखलुकौसल्यायानारामगृहे
गते ॥ वनाद्विवृत्तंसंहृष्टाद्रक्ष्यतेशत्रुसूदनं ॥ १८ ॥ सिद्धार्थाःखलुतेरामनराएपेत्वांपुरोगते जलाद्रम्भिषिक्तंचेद्रक्ष्यंतेवसुधा
धिपं ॥ १९ ॥ अनुत्तमेनवलिनाशुश्रूषितास्मिधर्मचारिणा ॥ रक्षेयस्वामहंदृष्टमंतेनसमभागता ॥ २० ॥ चतुर्द्दशसमांसौम्यवनेनिर्यापि
तात्वया ॥ वसतासीतयासार्द्धंलक्ष्मणेनचधीमता ॥ २१ ॥ निवृत्तवनवासोसिप्रतिज्ञोपकुलान्विता ॥ एवंरणेचरणेहत्वादे
वास्यपरितोषिता ॥ २२ ॥ कृतंकर्मयशःश्लाघ्यंप्राप्तंतेशत्रुसूदन ॥ भ्रातृभिःसहराज्यस्थोदीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३ ॥ इति
ब्रुवाणंराजानंरामःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ कुरुप्रसादंधर्मज्ञकैकेय्याभरतस्यच ॥ २४ ॥ सपुत्रांत्वांत्यजामीतियदुक्ताकैकेयीत्व
या ॥ सशापःकैकेयींघोरःसपुत्रांनस्पृशेत्प्रभो ॥ २५ ॥ सतथेतिमहाराजोराममुक्त्वाकृतांजलिं ॥ लक्ष्मणंचपरिष्वज्यपुनर्वा
क्यमुवाचह ॥ २६ ॥ एवंशुश्रूषताभक्त्यावैदेह्यासहसीतया ॥ कृताममममहाप्रीतिःप्राप्तंधर्मफलंचते ॥ २७ ॥

लोकस्यएवमन्वितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ घोरःसशापःसपुत्रांकैकेयींयथानस्पृशेत्तथाप्रसादंकुरु ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ऊ
॥२२०॥

स्वर्गं मुखेन महिमानेन महत्त्वं च प्राप्स्यसी त्यनुकर्ष ॥ २५ ॥ २५ ॥ स प्रद्युम्नो हृदयस्थे देवानो हृदयस्थे ब्रह्मा च विद्यादिति सुमा देव हृदयस्थे नोपरिशेत याद्देवानो
लोए तद्वेम होपनिषदं देवानां गुह्यमिति सुमारे वर्णयते नोपदिष्टं ब्रह्म समिति तेन ब्रह्मणा वेदं नसम्यक् मतिपादितम स्य सर्वोषु नगन्कारेण तपानिसम

क्षुर्मे प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्चाविपुलं भुवि ॥ एवमेष्यसत्वं स्वर्गं च महिमानं तथोत्तमं ॥ २५ ॥ एवमेषु स्रषभदं तेषु मित्रानं देवहृदं न ॥ एवमः स
र्वस लोकस्य सुखे षभितः सदा ॥ २८ ॥ एतेमे ह्याख्यापो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः अभिवाद्य महात्मानं मूर्ध्ना तिष्ठन्ति योत्तमे ॥ २९ ॥
एते न ते द क्रमत्र्ययम सार्वब्रह्मसमिते देवान्य हृदयं सौम्यगुह्यं मः प्रोतेषु ॥ ३१ ॥ स्ववासं धर्मचारणप शास्त्रविपुलं त्वया ए
मेष्रुसूषता मग्रे वैदेत्या महसीतपा ॥ ३२ ॥ तथे त्युक्तात्म हा बाहुर्लं स्मरणाप्राज लिस्थितिः ॥ उवाच राजा धर्मात्मा वै देहीव
चने शुभे ॥ ३३ ॥ कृत्वैष्णोनलवैदेहिम सुस्मगमिम्मपति ॥ एमेणा त्वद्दिशु द्यर्थं कृतमेत द्विते षणा ॥ ३४ ॥ नत्वमुसुस्मा
धेपापतिसु सूषणां भाति स्त्रवस्तं हेम पावाव्य मेषु ते देवते पां ॥ ३५ ॥ इति पातिस्मादि त्युक्त्वा सीतां तथा स्तुषा ॥ इदं
लोकं विमानेन ययौ दशाश्यो ज्वलन् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे वा॰ उ॰ हृ॰ विंशात्तर शततमः सर्गः ॥ २२२ ॥

व्यस्त्रेम शोते ब्रह्मास्मिति तदं तद्ब्रमण वेतिसवेषः ॥ २१ ॥ यत एव मतोरामो ब्रह्मादिभिस्तत्सम स्मे वेक्तो नुग ने शुश्रूषतां नुपासर्व धर्मचरणं भात भितस्थ
२५ ॥ ३३ ॥ इमस्याराम तिपृथेशं गम्भता मितप्रकृतय मनति ॥ ३४ ॥ यद्यपि भर्त शुश्रूषा प्राप्ति वे न समाधे यान मार्थनार्थ विपोम्यातेरवतः मचत्रिसत्वा
तु स्तेपापिमपा गुरुत्वाद्देवगुरुवाक्यं तदेवाह तेदेवतमामिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इतिहा विंशदुपरिशततमः सर्गः ॥ २२२ ॥

राम

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ रावणकुंभकर्णादिजियादिवसेनातिहृष्टो महेंद्रस्तस्मै काकुत्स्थस्य भगवतो वानरोज्जीवनाभिप्रायं विविदित्वा मनुजापूतनालीलारूपेवचनमाह प्रतिप्रयात इत्या
दि काकुत्स्थे दशरथे महेंद्रोऽलमहेंद्रः भाव ॥ १ ॥ न वास्माकं दर्शनं अस्मत्कृतकं दर्शनं दशरथ एव काम्येष्टिकालानेऽमोघं वरणावृक्ष पर्यंतं जातमि
त्यर्थः त्वत्कृतं च मम हि षयकं दर्शनं निमिममर्थ्येया ॥ तेन प्रीतिप्रयुक्तत्वेन प्रत्युपकाररूपेप्सकार्यमिच्छसि तद्ब्रूहि ॥ २ ३ ॥ यद्वचनं वक्ष्यामि तत्सत्यं कुरु ॥ ७ ॥ पराक्रां

प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेंद्रः पाकशासनः ॥ अब्रवीत्परमप्रीतो राघवं प्रांजलिं स्थितं ॥ १ ॥ अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं परंतप प्री
तियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच कृतांजलिः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भा
र्यया ॥ ३ ॥ यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर ॥ वक्ष्यामि कुरु मे सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥ मम हेतोः पराक्रांताः ये गता यमसा
दनं ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठंतु वानराः ॥ ५ ॥ मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः ॥ तान्प्रीतमनसः सर्वान्द्रष्टुमिच्छामि
मानद ॥ ६ ॥ विक्रांताश्चापि शूराश्च न मृत्युं गणयंति ते ॥ कृतप्रयत्ना विपन्नाश्च जीवयैतान्सुरर्षभ ॥ ७ ॥ मत्प्रियेष्वभिरक्ताश्च
न मृत्युं गणयंति ते ॥ त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतमहं वृणे ॥ ८ ॥ नीरुजान्निर्व्रणांश्चैव संपन्नबलपौरुषान् ॥ गोलांगूलांस्तथैव
र्क्षान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ९ ॥ अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च ॥ नद्यश्च विमला यत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः ॥ १० ॥

ताः क्रतुपराक्रमाः ॥ ५ ॥ विप्रयुक्ताः जीवितनाशेनेति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मत्प्रियेषु मत्प्रियकर्मसु । अभिरक्ता निरताः त्वत्प्रसादात्समेयुः तौ वृजनैः प्रीतिशेषः ॥ ८
निरुजो निर्व्यथान् ॥ ९ ॥ उत्थितानां सर्वदा सकलाभावपवरणतो अकाले चापीति ॥ विमला विमलोदकाः ॥ १० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ये लोकवध्ये श्रोणादिभिरपि कृतसित्रा अतिद्रुः स्वेनपापगिहताः स्त्रीघातिनां लोकास्तानिहेदानीं जीवितमुत्सृज्य येन प्राप्नुजितल प्रपस इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥
आपन्नं तमिति लिंगव्यत्यय आर्षः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ येहुचीषितत्रोत्तरं प्रत्येवनिवाक्यशेषः । अमित्राणां शत्रूणां पत्याज्ञाकरं तमप्यापमपिक

ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्येषु कुत्सिताः । इहज्जीवितमुत्सृज्य मेयतानयमितिलप्रपस ॥ २३ ॥ इति ब्रुवाणो हनुमान् रसायुधे हीमि
र्वितः ॥ अभ्यधावत सुसंक्रुद्धो राक्षसेंद्र सुतं प्रति ॥ २४ ॥ आपन्नं तमहावीर्यं तदनीकं वनौकसां । राक्षसां भीमकोपानामनीकेनन्यवारय
त् ॥ २५ ॥ स तानवा राणसहे नाणवि क्षोभ्य हरिवाहिनीं हनूमंतं हरिश्रेष्ठमिंद्रजित्प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥ सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यस्य त्रिमिहागत
नाः । तां वधिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २७ ॥ इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर । सुग्रीवं च हनिष्यामि तं चानार्यं विभी
षणं ॥ २८ ॥ न हंतव्याः स्त्रियश्चेति यद्ब्रवीषि प्लवंगम । पीडाकरममित्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥ २९ ॥ ताटकायावधं रामः कि
म प्रकृतवान् पुरा । तदहं हन्मि रामस्य महिषीं जनकात्मजां ॥ ३० ॥ तमेवमुक्त्वा रुदंतीं सीतां मायामयीं तदा । शितधारेण
खड्गेन निजघानेंद्रजित्स्वयं ॥ ३१ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण छिन्ना तेन तपस्विनी ॥ सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥ ३२ ॥
तामिंद्रजित्स्त्रियं हत्वा हनूमंतमुवाच ह ॥ ३३ ॥ मया रामस्य पश्यैतां कोपेन च निषूदितां ॥ एषा विशस्ता वैदेही विफलो वः परिश्रमः

न्यमेव २९ ३० ३१ यज्ञोपवीतमार्गेणाभिन्ना यज्ञोपवीतधारणप्रकारेणाभिन्नेत्यर्थः मार्गशब्दः प्रकारवचनः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एषा वैदेही विशस्ता
अतो वः परिश्रमो निःफलः ॥ ३४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥२२५॥

श्रीतिलस्पते तेनेति श्रीतिलस्तम्भं श्रीतिव्येक्रं ॥ ११ ॥ महान पर्वतः इति ॥ एतस्मतो विमकीर्णिकाः चुरगणछादित्वस्यानमेधानलीको तु गतानयूनरूपायुश्रिता ग्यिरः म
नो हृत्सेमहत्वे ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पुष्पशवलाः पुष्पैर्नानावर्णैः सलिलाप्लुताः सलिलैर्भ्रंशाः ॥ १६ ॥ प्रथमपर्वदानात्स्वेसव्रणैः विनिर्व्रणैः संवर्जैः नि

श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः । महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं श्रीतिलस्तम्भं ॥ ११ ॥ महान पर्वत स्मात तत्तुयोक्तो ह्युसन्नम ॥ हिम्र
यानोक्तं सर्वं च तस्मादेतत् प्रविष्यति ॥ १२ ॥ समन्निष्यत्तु ते सर्वे पेह नाग्नक्षिता ह्यसेनः । भद्र शाश्वनमहण्ये युद्धे निहत्यानन बाहव ॥ १३ ॥
निहतो निर्व्रणाः श्वेवसपत्रे बलपौरुषा । सम्यग्स्यास्यन्ति सप्ताः सुप्ता निद्राक्षयेप यथा ॥ १४ ॥ सुहृद्भिर्बान्धवैः श्वेवज्ञातिभिः स्वजनेन
च ॥ सर्व एव समेष्यन्ति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १५ ॥ अकाले पुष्पशवलाः फलवन्तश्च पादपाः भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च
सलिलाप्लुताः ॥ १६ ॥ सव्रणैः प्रथमं गात्रैः संवृत्तैर्निर्व्रणैः पुनः ॥ १७ ॥ ततः समुत्थिताः सर्वे सुप्ते च हरिपुंगवाः । बभूवुर्वानराः
सर्वे किं त्वेतदिति विस्मिताः ॥ १८ ॥ काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः । अब्रुवन् परमप्रीताः स्तुत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १९ ॥
गच्छायोध्यामितो वीर विसर्जय च वानरान् । मैथिलीं सान्त्वयस्वेनामनुरक्तां तपस्विनीम् ॥ २० ॥ भ्रातरं भरतं पश्य त्वच्छोकाद्
व्रतचारिणम् ॥ शत्रुघ्नं च महात्मानं मातॄः सर्वाः परंतप ॥ अभिषेचय चात्मानं पौरान् गत्वा प्रहर्षय ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य
व्रश्रीमतेर्गो वै रूपलक्षिताभविष्यतीत्यनुषंगः ॥ १९ ॥ ततः देवाः सहसा रामं सौमित्रिणा सह ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैः हृष्टा जग्मुः सुराः
नुपह रूपसंकल्पानंतं ॥ अत्र किं प्रभेदस्तद्वंशवद्रूपे किमेतदिति विद्धेम जस्यकथमेव नीवनमितार्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ त्वच्छोकात् त्वद्वियोगशो

मिति ॥२२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

वासस्मात्सायपूत वानरगणामिति शेषः ॥२३॥ यद्यपि रामेण लोकेच्छामात्रे लीनेन तत्कृतं तथाप्याविर्भूतं नम्रपुरूपत्वात्तत्त्वरूपमो पनापेंद्र ह्रस्वात्तयाक्कमिति ध्येयं न
गीता मकाशिता ॥२४॥ इति त्र्यधिविंशतितमः सर्गः ॥ नामिति ॥ यस्मिन् दिने ब्रह्म स्वर्यां जनसमुत्तमे वृद्धिमंगलो ऽभिषिक्तः प्रातः ॥ सुखोदितसुखप्रवृद्धे रम्ये जपे
दृष्ट्वान्यथा वस्त्रपुष्पमाल्यो जलिर्विभीषणो वाक्यमब्रवीदिति संबंधः ॥१॥ स्नानानि स्नानमोक्षनसुगंधतैलादीनि माल्यानि स्रजः ॥२॥ अलकाधिपः अलकाधि

ऋषिर्वाय चकाकुत्स्थः सर्वान्सोविदिवौकसः । स स्नातोन सहस्रात्मा वासमानायपन्नदा ॥२३॥ ततः सुसालस्त्र गारामपालि
नामहाचमहेश्वमनापशालिनी ॥ प्रियान्वलती विराजसवंगो निशापराते बहि शीतारश्मिना ॥२४॥ इ का व्ये॰ ॰ त्र॰ यो
विंशा ति त मः सर्गः ॥२३॥ नाराचिमपुषितं रम्ये सुखोदितमरिंदमे ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥१॥ स्ना
नानि चागराणि माल्यानि वस्त्राण्याभरणानि च । चंदनानि च माल्यानि दिव्यानि विविधानि च ॥२॥ अलकाधिपतेः सर्वे ता नार्प्यः प्रम
निभेक्षणाः । उपस्थितास्त्वां विधिवत्स्नापयिष्यंति राघव ॥३॥ एवमुक्तः स काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणं ॥ हरीन्सुग्री
वमुख्यांस्त्वं स्नानेनाभिनिमंत्रय ॥४॥ स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यसंश्रयः ५

पाहम पर्याः विधिवत्सोपचारमित्यर्थः ॥३॥ सुग्रीवमुख्यान्वानरान्स्नानेन हेतुना अभिमंत्रय ॥४॥ भवतं दीनां तेषां निमंत्रणे कथं कार्यं तत्राह सत्विति
सतसुकुमारो भरतो मम हेतोर्मत्प्रयाणार्थं धर्मात्मा ताम्यति धर्माचारेणैव वृत्ति यतिसत्यसंश्रयः चतुर्दशवर्षेषु स्नानं हानिमदर्शने विना रुज्यात्मा शानसविवे
शकृत्पतिज्ञ ॥५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तं भरतं विना मे स्नानमपि न बहुमतं । वस्त्राण्याभरणानि तु कुतः ॥८॥ एषः इति हस्तनिर्देशः एवं कुर्वन्ति अयोध्यामागतः मार्गः एष पन्थाः अयमयोध्यामा
र्गः अनेन पथा यत एव तां पुरीं क्षिप्रं प्रतिगच्छामि इति शेषः परमदुर्गमः अतिदूरत्वादिति भावः ॥९॥१०॥ नहि केवलं पथसमागताय किमर्थं न दत्तमित्यत्राह अह
र्थमिति त्वदर्थं पालितमिति । न दत्तमिति अर्थः हृतेपि रावणेन इति शेषः ॥११॥ तदिदमिति लंकायां वर्तमानस्यापि । पुष्पकस्यास्य त्वत्प्रयाणाशिविलस्थैर्य

तं विना कैकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणं ॥ न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥८॥ एतत्पश्य यथा क्षिप्रं प्रतिगच्छा
मि तां पुरीं ॥ अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥९॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ अह्ना त्वां
प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ॥१०॥ पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभं ॥ मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेनाह
तं बलात् ॥११॥ हृतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमं ॥ त्वदर्थं पालितं चेदं तिष्ठत्यतुलविक्रम ॥१२॥ तदिदं मेघसंकाशं विमा
नमिह तिष्ठति ॥ तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥१३॥ अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥ वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति
मयि सौहृदं ॥१४॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चैव भार्यया ॥ अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥१५॥ प्रीतियुक्तस्य वि
हितां ससैन्यः ससुहृद्गणः ॥ सत्क्रियामेतां तावद्गृहाण त्वं मयोद्यतां ॥१६॥ ॥१७॥

(अ)पि यद्यपमाननादिदमिति मत्तः स स्वर्गतेरिदं यः इहलोके कार्यः ॥१४॥ वस तावदिहेति एकदिवसमिति शेषः ॥१५॥ सर्वकामैः भूषणादिभिः ॥१६॥ विहितां शास्त्रविहि
तां मयोद्यतां मया उपकल्पितां सामग्रीं कारणात् गृहाण इति संबन्धः ॥१७॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मेवंविधं दोषं परिहरन्निष्ठरणपादिनिमहद्वाक्यमवपंपश्योश्चजी निविश्वभाविष्यर्षः ॥ वक्षमाना तन्तत्कलतत्वात्वनाप्तसौहृदेनभक्त्या च मस्ता दयामि न त्वेवं न्त्याज्ञापया
मि ते अत्र हेतुः मे बोहमिति ॥१५॥ १६॥ स्मा विचेवेन मंत्रसहायेयेच सत्राभिः पौरुषेः सर्वात्मना परिजितरत्ससच्चयः ॥ १७॥ विभीषणवचनादव चनाकरणे हेतुमा
हे ॥ न त्वेवेदिति ॥ एतदत्रास्यि त्वान्तत्त्वाः त्वाराखी कारं नरूपामिति न पराज्ञानं मरणं ज्ञाजनं दुष्कुमेमनः त्वरते ॥१८॥ त्वाणयां हेतुमाह मानिवर्त्तविमि

प्रणयाद्धनुमांश्च सौहृदेन च राघव ॥ प्रसादयामि प्रेष्योहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥१५॥ एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच वि
भीषणं ॥ रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वतां ॥१६॥ हजितोहं त्वपापो वीरस्मात्स्वियेन परंतप ॥ सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृ
देनात्तमेन च ॥१७॥ न खल्वेतन्नकुर्यांते वचनं राक्षसेश्वर ॥ जेतुमेश्वा नरं द्रष्टुं मरणं त्वरते मनः ॥१८॥ मानिवर्त्तेपितुं यो सौचि
त्रेकूटस्य पुरागतः ॥ शिरसा पापचित्तोयस्य वचनं न हतं मया ॥१९॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी ॥ गुरुश्च सुहृ
दश्चैव पौरजानपदैः सह ॥२०॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर ॥ कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्विदिह संमतः
॥२१॥ अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोस्मि विभीषण ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरितं त्वानुमानय ॥२२॥ एवमस्य वचः श्रुत्वा राक्ष
सेन्द्रो विभीषणः ॥ तं विमानं समादाय तत्क्षणे प्रति निवर्त्तत ॥२३॥ ततः कांचनचित्रांगं वैदूर्यमणिवेदिकं ॥ कूटागारैः परिक्षिप्तं स
र्वतो रजतप्रभं ॥२४॥

नियस्य वचनं मया न हतं तेन मिमर्षः ॥१९॥ कौसल्यां चेति ॥ अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मे मन इत्यनुषज्यते ॥२०॥ ॥२१॥ मन्युर्दैन्यं कोपो वा
मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः ॥२२॥ २३॥ कूटागारैः शालागृहैः परिक्षिप्तं व्याप्तं राजतप्रभं रजतप्रकाशेन विशदत्वमुच्यते ॥२५॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पताकाः सप्तम ध्वजाः हेमकृतमयभूषितैः कांचनैर्हेममयैः कांचनं कांचनमयमिव स्थितं ॥२५॥ प्रकीर्णा व्याप्तं मुक्तामणिगवाक्षितं मुक्तामणिनिर्मितगवाक्षयुक्तं च
तुर्षु पार्श्वेषु किंकिणीजाले प्रकीर्णा व्याप्तं कोणेषु घंटाजालयुक्तं प्रणादवत्सर्वतो मधुरस्वनं ॥२६॥ मुक्ताजतसन्निभैः नेहत्रिमिलेस्थिपथः ॥२७॥ स्फटि
कचित्रांगैः स्फटिकमयचित्रावयवयुतैः महाधनैः महामूल्यैः ॥२८॥ उपस्थितं विमानं निवेदयित्वा तत्र तस्थौ ॥२९॥ इति चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः

पांडुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतं ॥ कांचनैः कांचनैर्हेममयप्रविभूषितैः ॥२५॥ प्रकीर्णं किंकिणीजालैर्मुक्तामणिगवा
क्षकं ॥ घंटाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनं ॥२६॥ तन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ बृहद्भिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्ताजतस
न्निभैः ॥२७॥ तलैः स्फटिकचित्रांगैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥२८॥ उपस्थितमनाधृष्यं त
द्विमानं मनोजवं निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे युद्धकांडे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२४॥ उपस्थि
तं तु तं कृत्वा पुष्पकं पुष्पभूषितं ॥ अविदूरे स्थितो रामं प्रत्युवाच विभीषणः ॥१॥ स तु बद्धांजलिः प्रह्वो विनीतो राक्षसेश्वरः ॥
अब्रवीत्त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवं ॥२॥ तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृ
तं ॥३॥ कृतप्रयत्नकर्माणो विभीषण वनौकसः ॥ रत्नैरर्थैश्च विविधैर्भूषणैश्चापि पूजय ॥४॥ ॥

अविदूरे स्थितो विभीषणः उपस्कृतं उपस्थितं रामं समेत्य कृतांजलिरामं प्रत्युवाच ॥१२॥ किं करोमीत्युक्तं वचनं उपशृण्वतो लक्ष्मणस्याग्रे इति शेषः ॥३॥ कृतप्र
यत्नेन कर्मणा कृतकार्ये संतान् रत्नादिभिः प्रपूजय ॥४॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एभिः सहर्ज्जंकानि जितेस्यनेन तव लंकाप्राभिवाभरणकमादेवेस्तुकं भवति ॥ प्राणमयं स्वक्का हृष्टैः स्वहस्तेस्याहवभिः ॥५॥ ह ॥ यथा पथा सा पंत्वपाहृतजेननंव मानानिवृताः सुवि
नोभविष्यंति ॥६॥ त्वां ननुसत्कारक्षमर्थेते षां च सत्कारापिपत्वं ज्ञात्वैव त्वां ततः सत्कारे नियुज्ये इत्याह स्वामिनमिति त्रिचितविषयेदं विशेषः संग्रहीतारं धनप्रदानेन मित्रं संग्र
हकारिणमित्यर्थः सानुक्रोशं दयालुं अनएवप्रशालिनं त्वा सर्वेत्र अभिगच्छंति अनुरागं तिजनलस्मात्त्वंसंग्रहीतारं धमत्वेबोधयामि सम्यग्बोधनेन प्रजेरजं

सहैहिरजितालंकानि जिगीर्जिनाएक्षसेस्वरहृष्टैः प्राणमयं समक्षसंग्रामे षवनि वह्निभिः ॥५॥ तस्मै हलभृतकर्मीणाः प्रत्यंतं साधु
वानराः स्वर्तरत्नपदानेनकर्मैषां सफलं कृत ॥६॥ एवं संमानिता स्वैर्जेन घमानाप्यात्वपा ॥ भविष्यंति हलभृते न निर्वृत्ता हरिरूपपाः
॥७॥ स्वामिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं प्रशालिनं सर्वे नमभिगच्छंति जनाः हं बोधयाम्यहं ॥८॥ हीनं राज्ये गुणैः सर्वैरभिहंतारमाह वे
स्यजं जिनपतिं सैन्याः संविग्नाः कं नरेश्वरं ॥९॥ एवमुक्तस्तामेणावानरं लंकार विभीषणः ॥ रत्नार्थैः संविभागेन सर्वानेवावप्रजप
त ॥१०॥ ततस्तानपरजितानहर्षरत्नैः स्व हीरपूपपान ॥ आरोहन्तोएमसद्विमानमस्तुनमं ॥११॥ अर्केनास्यपवे देहीलग्न
मानां प्रशालिनी ॥ लक्ष्मणेन सह भ्राता विक्रांतेन धनुष्मता ॥१२॥ ॥

र्थः ॥७॥ सैनिकस्यमानाकरणे दोषमाह ॥ हीनमितिसर्वैः राजगुणैर्दीनमानादिलक्षणास्तेनास्मणगुणैर्हीनं नृपं प्लवाहवैः अभिहंतारं ॥ घातयन्तं नृपतिं स्वामिनं जनं नरेश्वरं सं
विग्नाः सैन्यास्त्यजंति ॥ अर्जितो दानाहि नैनते सत्कारपीएवेति भावः ॥९॥ रत्नार्थैः रत्नैरर्थैः धनैः स्वसंविभागेन यथार्हमंशकल्पनपेन पर्थः ॥१०॥ ततः स्वजानं जरं प्रजाद
रीनारेव हेलोरिजितः प्रावृद्धपयोजना ॥११॥ लज्जमानां मदसं कारोहणपलज्जांती एमेरणं करोपणं च रत्ना सहा प्राहि जनवाज धनुष्मता रामधनुर्द्धारिणा ॥१२

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ॥३३४॥ ॥१३॥१४॥ अधर्मभीरुणेति छेदः ॥१५॥१६॥ सेन्द्रा दिवौकसोपि न त्वां धर्षयितुं शक्ता मत्प्रसादादिति भावः ॥१७॥१८॥१९॥ सयुक्ताः हर्षयुताः जनपदपीडनमकुर्वन्तस्त्वर्यां
॥२०॥ अभिषेकार्द्रं त्वां दृष्ट्वा जवेन सर्वेषामस्माकं मातरं कौसल्याममभिवाद्य च ॥२१॥२२॥ सीतालाभः प्रियः भ्रातृदर्शनं प्रियात्प्रियतरं ततः सुहृद्भिर्भवद्भिः सहितो भरतादि

अब्रवीच्च विमानस्थः सर्वान्वानरराक्षसान् ॥ सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणं ॥१३॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः
अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥१४॥ यत्तु कार्यं वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥१५॥ किष्किं-
धां प्रतियाह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः स्वराज्ये वस लंकायां मया दत्ते विभीषण ॥१६॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः
॥१७॥ अयोध्यां प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वांश्चामन्त्रयामि वः ॥१८॥ एवमुक्तास्तु रामेण वा-
नरास्ते महाबलाः ॥ ऊचुः प्रांजलयो रामं राक्षसश्च विभीषणः ॥१९॥ अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वान्नयतु नो भवान् ॥ मुद्यु-
क्ता विचरिष्यामः वनानि नगराणि च ॥२०॥ दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्याममभिवाद्य च ॥ अचिरेणागमिष्यामः स्वान्गृहान्नृपतेः सुत
॥२१॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः ॥ अब्रवीद्राघवः श्रीमान्ससुग्रीवविभीषणान् ॥२२॥ प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं ससु-
हृज्जनः सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥२३॥ क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं वानरैः सह त्वमप्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र
विभीषण ॥२४॥ ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ॥ अध्यारोहत्त्वरन् श्रीमान्सामात्यश्च विभीषणः ॥२५॥

भिः सह पुरीं गतः प्रीतिं लप्स्ये तत्प्रियात्प्रियतरमित्यर्थः ॥२३॥२४॥२५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम॰ ॥३३४॥

परमासनसन्नमपायं ॥ २६ ॥ हंसयुक्तेनेति ॥ अत्र हंसयुक्तेन वाहकत्वाकारेण निर्मिता हंसा न त्वन्ये प्रहृष्टः हृष्टरोमा प्रतीतः हृष्टचेता ॥ २७ ॥ अत्र संवाधमित्यनेन विमानस
वैपुल्यमुक्तं ॥ २९ ॥ इति पंचविंशाद्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥ अनुज्ञातमिति ॥ १ ॥ पातयित्वा संचार्य ॥ २ ३ ॥ अयोधनं युद्धस्थानं महद्विशसनं वधसाधनमुक्तं ॥ ४

तेषां हृष्टेषु सर्वेषु कौवेरं परमासनं ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसं ॥ २६ ॥ ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ प्रहृष्टश्च प्र
तीतश्च बभौ रामः कुवेरवत् ॥ २७ ॥ ते सर्वे वानरर्क्षाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ॥ यथासुखमसंबाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २९ ॥
इत्यार्षे रा॰ यु॰ पं॰ चविंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥ अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमं ॥ हंसयुक्तं महानादमुत्पपात विहायसं ॥ १ ॥
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनंदनः ॥ अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननां ॥ २ ॥ कैलासशिखराकारे त्रिकू
टशिखरे स्थितां ॥ लंकामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥ एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमं ॥ हरीणां राक्ष
सानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥ अत्र दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ॥ ५ ॥
कुंभकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः ॥ धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥ विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन मह
त्मना ॥ लक्ष्मणेनेंद्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे ॥ ७ ॥ अंगदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः ॥ विरूपाक्षश्च दुष्प्रेक्ष्यो महापार्श्वम
होदरौ ॥ ८ ॥

प्रमाथी ॥ प्रमथनशीलः राक्षस इति तदा हमभिप्रदर्शनं अग्रेपि सर्वत्र तद्युद्धसमभिप्रदर्शनमेव ॥ विमानस्यात्युच्छ्रायात्तत्सर्वं दृश्यं विप्रकृत्य क्षेपणाय
त ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अंगदेन विकटो हत इत्यस्य उवादात्तदपि ज्ञातमिति बोध्यं ॥ ८ ॥

पु०
॥ ३३५ ॥ ९ बली बलिनौ ॥ १० ॥ दंष्ट्रनामा कश्चिद् हतवान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ साग्रेण सहस्रादप्यधिकया केनचित्पत्नीनां सहस्रेण परिवारिता ॥ १४ ॥ तीर्थमवतारः ॥ यत्रावतारे तां
रात्रिं समुद्रोत्तरणदिवसरात्रिं वयं उषिताः ॥ १५ ॥ नलसेतुर्मत्रिपकनामकृत नलसेतुः सुदुष्कराः ॥ तत्र हि गिरिकेतेनिभावावः ॥ १६ ॥ अपां वरुणालयत्वा

अकंपनश्च निहतो बलिनो ये च राक्षसाः ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवांतकनरांतकौ ॥ ९ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षसप्रवरावु
भौ ॥ निकुंभश्चैव कुंभश्च कुंभकर्णात्मजौ बली ॥ १० ॥ वज्रदंष्ट्रश्च दंष्ट्रश्च बहवो राक्षसा हताः ॥ मकराक्षश्च दुर्द्धर्षो मया युधि
निपातितः ॥ ११ ॥ श्च निहतः शोणिताक्षश्च वीर्यवान् ॥ यूपाक्षश्च प्रजंघश्च निहतौ तौ महाहवे ॥ १२ ॥ विद्युज्जिह्वोऽत्र निह
तो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ यज्ञशत्रुश्च निहतः सुप्तघ्नश्च महाबलः ॥ सूर्यशत्रुश्च निहतो ब्रह्मशत्रुस्तथापरः ॥ १३ ॥ अत्र मंदो
दरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत ॥ सपत्नीनां सहस्रेण साग्रेण परिवारिता ॥ १४ ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ॥ यत्र सागरमुत्ती
र्य तां रात्रिमुषिता वयं ॥ १५ ॥ एष सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १६ ॥ पश्य साग राम०
रमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयं ॥ अपारमभिगर्जंतं शंखशुक्तिसमाकुलं ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ २३५ ॥

दिति विशेषणं सागरं पश्य ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अथ प्रसंगागमे यत्प्रदेशागमनकाले मैनाकं दर्शयति हिरण्यनाभमिति ॥ हिरण्यनाभनामानं मैनाकं विश्रमार्थं अवलंबनेन रक्षणार्थं ॥ १९ ॥ समुद्रस्य कुक्षौ कुक्षिसमीपे
न्नतीरे एतत्स्कंधावारनिवेशनं सैन्यनिवासस्थानं पश्य त्वं अंगनाः ॥ अत्र सेतुमूले पूर्वं सेतुबंधनात्पूर्वं विभुर्महादेवः प्रसादमकरोत् मत्स्यापितत्वेनात्र स्थितो अस्य दिशः पूर्व
तपश्चकार मे ॥ सेतुमूले महादेवमीशानं हरजवासस्थापयाम् सवेलिंग हजपामासराघवः ॥ तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शंकरः प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तवानव
रमुत्तमं ॥ यत्तत्पापस्थापितं लिंगं द्रक्ष्यंती हद्विजात्मज ॥ महापातकसंघहर्तालेशं पापं विनश्यति ॥ अत्रास्मिन्नेव पापानि यान्यत्र चर्म होदधौ ॥ दर्शनादेव लिंगस्य नाशं यांति

हिरण्यनाभं शैलेंद्रं कांचनं पश्य मैथिलि ॥ विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्तमं ॥ १९ ॥ एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्कंधावारनि
वेशनं ॥ अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः ॥ २० ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ॥ सेतुबंध इति ख्यातं त्रैलो
क्येन च पूजितं ॥ २१ ॥ एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनं ॥ अत्र राक्षसराजोयमाजगाम विभीषणः ॥ २२ ॥

नसंशयः पापवतस्पापसंजिनाद्वो यावत्स्यात्स्यास्यतिमिति ॥ यावत्सेतु सृष्ट्यो वहस्यास्याम्पत्र निरोहितः ॥ ईश्वरात्मा भगवान् वासं पापीक्ष्य पश्चाद्राघवं सनंदी सगणो रुद्रस्तत्रैवांतर्धी
पत इति ॥ २० ॥ महात्मनः सागरस्य पवित्रं तीर्थं दृश्यते ॥ एतन्मसेतुनिर्माणस्थलप्रदेशनाम सेतुबंध इति ख्यातं महिमातिशयः त्रैलोक्येन च पूजितं च महिष्यति
॥ २१ ॥ एतत्परमं पवित्रं दर्शनात् सर्वपापविशिष्टमहापातकस्य विनाशनं सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति स्मृतेः ॥ अत्र राजो विभीषणः ॥ अत्र सेतुबंधतीर्थे
एव समागतः ॥ २२ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥२३३॥

२५॥ व्याद्धितास्य स्य विद्यतास्य स्यान्दुर्गारवे चारुरुपंदगीसम्प्रितमसनस्स दत ःएवं वानराः सुसुस्वुः॥२६ हृष्टरूपं त्र्यतिशयेन हर्षमशं सा पांरु१॥२७ इमेकाशी

नतुः खेदेनमहताहत्वाजामिंद्रजितस्वयं॥ हृष्टः स्वरथमास्थायक्नाम्दन्चमहाखनं॥२५ वानराः सुसुवुः श्रावमहरे विमव स्थिताः
व्यं दितास्यस्य नदतस्तद्गीसं स्थितस्य च॥२६॥ तथातुसीजां विनिहस्तुद्भीजिःप्यहरूश्चेताः सवमवलवलिाः तं हृष्टरूपस्समुदी स्यवानरावि
सहरूपाः समभिमद्रद्रुवुः॥२७॥ इत्यार्षे॰ श्री॰ वा॰ सु॰ दं॰ १ काण्डे त्रि नमः सर्गः॥८१॥ श्रुत्वा तं भीमनिह्रादं रणकाशानिसमस्वनं वी
क्षमाणाः दिशः सर्वाद्रुद्रुवुर्वानराः भृशं॥ १॥ तानुवाच ततः सर्वान्हनूमान्मारुतात्मजः॥ विषण्णवदनान्दीनान्त्रस्तान्विद्रव
तः पृथक्॥ २॥ कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वं प्लवंगमाः॥ त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतं॥ ३॥ पृष्ठतोनुव्रजध्वं मामग्रतो यांतमाहवे॥ एवमुक्त्वा सुसंहृष्टो वायुपुत्रो महामना॥ शैलशृंगान्द्रुमांश्चैव जगृहे हृष्टमानसः॥ ४॥ अभिपेतुश्च गर्जंतो राक्ष
सान्वानरर्षभाः॥ परिवार्य हनूमंतं मन्वयुश्च महाहवे॥ ५॥ स तैर्वानरमुख्यैस्तु हनूमान्सर्वतो वृतः॥ हुताशन इवार्चिष्मानदह
च्छत्रुवाहिनीं॥ ६॥ स राक्षसानां कदनं चकार सुमहान्कपिः॥ वृतो वानरसैन्येन कालांतकयमोपमः॥ ७॥ स तु शोकेन चाविष्टः
कोपेन महता कपिः॥ हनूमान्रावणिरथे महतीं पातयच्छिलां॥ ८॥ ॥ ॥

त्रि नमः सर्गः॥८२॥ भीमो भीनिर्ह्रादः॥ शरवत्सं श्रुत्वा रं द्रुजितरतिघोषः शनिसमस्वनं नमिंद्रजितं वीक्षमाणा दिशोदद्रुवुः॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥

राम॰
॥२३३॥

यु०

॥२३६॥

चित्रकाननामस्तवनादिदिव्यकाननोपेतायाः दृश्यते एषा सुग्रीवस्य पुरी किष्किंधा यत्र मया वाली हतः ॥ २२ ॥ प्रणयसाध्वसा प्रणयः साध्वसं च भर्तुः स्नेहेप्रवर्त्तननिमित्तं प्रसाः सा
२३ ॥ अहं तारापमुखतः तारा प्रमुखाभिः सुग्रीवप्रियभार्याभिः सह अन्येषां वानरेंद्राणां स्त्रीभिः परिवारिता त्वया सह अयोध्यां गंतुमिच्छे इच्छामीति संबंधः ॥ २४ ॥ २५ स्वमा

एषा सा दृश्यते सीते किष्किंधा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥ २२ ॥ अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किंधां वालिपालि
तां ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥ २३ ॥ सुग्रीवप्रियभार्याभिस्तारापमुखतो नृप ॥ अन्येषां वानरेंद्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह
हे ॥ २४ ॥ गंतुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वया सह एवमुक्तोथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच तां ॥ २५ ॥ एवमस्त्विति किष्किंधां प्राप्य संस्थाप्य
राघवः विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २६ ॥ ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान् वानरपुंगवान् ॥ स्त्रीभिः परिवृताः सर्वे ह्ययोध्यां यां
तु सीतया ॥ २७ ॥ तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल ॥ अभित्वरय सुग्रीव गच्छामः प्लवगाधिप ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो
रामेणामिततेजसा ॥ वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

स्त्वितीत्युक्त्वा किष्किंधां प्राप्य तत्र विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्य राजा इदं वाक्यमुवाच ॥ २६ ॥ ब्रूहीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं सर्वे भवंतः सीतया हेतुभूतया सीताप्रियार्थं स्त राम०
दारसहिताः संतः अयोध्यां यांत्विति वानरपुंगवान् ब्रूहि त्वमपि सर्वाभिः स्वस्त्रीभिः सहायोध्यां गंतुं अभित्वरय त्वरां कुरु सर्वाभिः सह गच्छाम इति संबंधः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तैर्वानरैः २ ॥२३६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri
Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्रिये त्वमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं हे प्रिये मैथिलीप्रियकाम्यया मैथिल्याः प्रियं कर्तुमिच्छया राघवेणाभ्यनुज्ञातां नारीणां वानरनारीभिः सहत्वमभ्यनुज्ञा
ता अतो वानरयोषितो गृह्य गृहीत्वा गं त्वरं कुरु तत्सर्वाभिः सह गच्छामः ताः सर्वा मया अयोध्यां दशरथस्त्रियः प्रद्रक्ष्यामः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ वचनप्रकारमेवा
ह ॥ सुग्रीवेणेत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता अपि सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिः सहगंतुमयाचितेति शेषः किं च मद्वसतीभिरयोध्यादर्शनेन मम

प्रविष्टं तैः पुरं शीघ्रं तारामुद्वीक्ष्य सोऽब्रवीत् ॥ प्रिये त्वं सह नारीणां वानराणां महात्मनां ॥ २० ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञाता मै
थिली प्रियकाम्यया ॥ त्वरत्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः ॥ अयोध्यां द्रक्ष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ २१ ॥ सु
ग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वांगशोभना ॥ आहूय चाब्रवीत्सर्वा वानराणां तु योषितः ॥ २२ ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गं
तुं सर्वैश्च वानरैः ॥ मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ २३ ॥ प्रवेशं चैव रामस्य पौरजानपदैः सह ॥ विभूतिं चै
व सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ २४ ॥ तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्वा वानरयोषितः ॥ नेपथ्यविधिपूर्वं तु कृत्वा चापि प्र
दक्षिणं ॥ अध्यारोहन्विमानं तत्सीतादर्शनकांक्षया ॥ २५ ॥ ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ॥ ऋष्य
मूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ २६ ॥ दृश्यतेऽसौ महान्सीते सविद्युदिव तोयदः ॥ ऋष्यमूको गिरिश्रेष्ठः कां
चनैर्धातुभिर्वृतः ॥ २७ ॥

पि प्रियं कार्यं जनदर्शनं ममापि प्रियमिति भाव ॥ २३ ॥ प्रवेशं चेति पप्रच्छ मर इति शेषः दशरथस्त्रीणां विभूतिमैश्व
र्यं च पप्रणामः ॥ २४ ॥ नेपथ्यविधिरलंकारविधिः ॥ प्रदक्षिणा वानराणां विमानस्य अन्वत्ताभिः सहोत्थितमित्यनेन चन्द्र पर्यायाः किष्किंधायामुषित्वा पं
चम्यां ततः प्रस्थानमिति गम्यते ॥ उपरि पंचम्यां भरद्वाजाश्रमप्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

२९ ॥ नलिनी पद्मिनी ॥ विललापबहुलवं ॥ ३२ ॥ आसाली रेपंकाधुतीरे ॥ ४० ॥ अत्र पंपोत्तरदेशे वनस्पतिः जयपोरावास न्यग्रोधः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ए
तजत्तदाश्रमपदं पं चचरा आश्रमस्यानतिरूपर्थं ॥ पत्रपत्रांपर्णशालाया ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तापसा वासाः आस्मिदेशे वर्षाणि पत्रेषिजितिजिमा

अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥ ३९ ॥ एषा सा दृश्यते पंपा नलिनी चित्र
कानना ॥ त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥ ३२ ॥ अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ अत्र योजनबाहुश्च
कबंधो निहतो मया ॥ ४० ॥ दृश्यते सौ जनस्थाने सीते श्रीमान् वनस्पतिः ॥ ४१ ॥ जटायुश्च महातेजास्तव हेतोर्विलासिनि ॥
रावणेन हतो यत्र पक्षिणां प्रवरो बली ॥ ४२ ॥ एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ॥ पर्णशाला तथा चित्रा दृश्य
ते यत्र पक्षिणां प्रवरो बली शुभदर्शने ॥ यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ॥ ४३ ॥ एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलि
ला शिवा ॥ अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ४४ ॥ दीप्तश्चैवाश्रमश्चैष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥ वै
देहि दृश्यते चासौ शरभंगाश्रमो महान् ॥ उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरंदरः ॥ ४६ ॥ एते ते तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे
अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः ॥ ४७ ॥

वः कुलपतिः आश्रमस्वामी कुलमन्नपानसंदानयहोत्पन्नाश्रमेषु चेमनयः ॥ ४७ ॥

तापसी अनसूया ॥४९॥४८॥५०॥ यत्र गुहः समागतः सलक्ष्मणः शृंगिवेरपुरमेत ह पुण्यतोया त्रिपथगा ॥५१॥ एष मालिनी इदसा कमिलीरेपागानं तरं कीर्णमर्थे शिवा
भिः सुलक्ष्मणवती ॥५२॥ एषा सा मम पितुः राजधानी अयोध्या हे पुण्ये वैदेहि पुनरागता अयोध्या बहिः पुण्य प्रणामं कुरु ॥ गंगातीरव त्रि भरद्वाजाश्रमप्रदेशग

अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ असौ सीते महाकायो विराधो निहतो मया ॥४९॥ असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रका
शते ॥ एष नर्मा कैकेयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥५०॥ एषा सा यमुना दूरात् दृश्यते चित्रकानना ॥ भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष
प्रकाशते ॥५१॥ एषा त्रिपथगा गंगा दृश्यते वरवर्णिनि ॥ नानाद्विजगणाकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ शृंगिवेरपुरं चैतत् गु
हो यत्र समागतः ॥५१॥ एषा च दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी ॥ नानातरुशताकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥५२॥ एषा च दृश्य
ते सीते राजधानी पितुर्मम ॥ अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥५३॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ॥ उत्प
त्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनां ॥५४॥ ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिसंकुलां ॥ पुरीमपो
ध्यां ददृशुः प्लवंगमाः पुरीं महेन्द्रस्य यथामरावतीं ॥५५॥ इत्या॰ वा॰ यु॰ षड्विंशच्छततमः सर्गः ॥१२६॥ पूर्णे चतुर्दशे व
र्षे पंचम्यां लक्ष्मणाग्रजः ॥ भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिं ॥१॥ ॥

विमानस्यास्तु तत्रोद्योमप्रदेशान्निर्वादयोध्यादर्शनं बोध्यं ॥५३॥५४॥ विशालकक्ष्यां विशालरथ्यां ॥५५॥ इति षड्विंशश्लोकात्मकः सर्गः ॥ पंचम्यां चतुर्दशे
॥ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे सति तद्दिने भरद्वाजाश्रमं प्राप्य नियतो जितेन्द्रियो लक्ष्मणाग्रजो मुनिं भरद्वाजं ववंदे ॥१॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्र॰ भगवान्पुरेऽयोध्यायां समिक्षा नाम पंभिक्षं तत्र जिनभिक्षाच्चत्रानिभिक्षाणां समन्वहि। सभिक्षं चानामपत्राम्भा चोऽन्नामपंसुभिक्षं चानामपंवसभिक्षान्नामपं॥ अत्र
॥२२५॥ समन्विमारोप्यं चन्त्रणोषिकश्चिज्जशिष्यसत्वादिजिष्णेषः॥२॥ भगतः सपक्षःअजापालने समाहितः कश्चित्तमानरोऽजीवं त्वपि च काञ्चित्स्मितं पूर्वं सर्वज्ञोपिम
गवानजानत्रिचमापृच्छतीति स्मितं हत्वा म्पृहस्वत॥ प्रहृष्टाहंमन्तुवाच॥२॥ ते पाडुकेपरह्रस्मसर्वं चकुशलं गहे पुरेच संपादपरभजेत्वां प्रतीक्षते॥४

सोपृच्छदभिवाघेनं महाराजंजपोषधं॥ भ्रणोषिकश्चिभगवन्समिक्षानामपंपुरे॥२॥ कश्चित्समन्त्रक्रोभरतोऽजीवं त्वपि च मा
तः॥ एवमुक्तस्तु तमेतामहाराजोमहामुनिः॥ मन्त्रवाचप्रहृष्टात्मा स्मितं पूर्वं प्रहृष्टवत्॥३॥ आज्ञावशास्ते भरतोऽजरिलत्वाम
तीक्षते॥ पादुके ते परह्रस्म सर्वं च कुशलं गहे॥४॥ त्वं प्राचीरवसनं प्रविश्यतमहावने॥ चोरतीपं चत्रोऽगत्वा द्वर्मकां मंचकेव
लं॥५॥ पदाजित्य कसवु त्वपितमिरे शकारीणां सर्वं भोगपरित्यक्तगोत्रं तमिवामरं॥६॥ हृष्ट्वा तु कहणा एवं ममासीन्त
मिनिजप॥ कैकेयी च चनेपक्रंवम्य मन्त्रफलाप्तानं॥७॥ सम्पतेसु समहा यसमित्रगणवांधवं॥ समीक्ष्य विजितात्मिंच ममाम्भ
तमीजिहन्ममा॥८॥ सर्वं च सुखदः खं ते विदितं मम माणव॥ पत्वपाविपुलं प्रासंजनस्पानवधादिकं॥२॥

॥५॥६॥ उच्यमानविनष्टेषणां तां हष्टामम पुराकहणा दैन्यमासीत॥५॥ सांप्रतंतु समहत्वा दिगुणां समीक्ष्य ममउत्तमा प्रीतिरभूज्जातेत्यर्थः॥ उत्रमेसमेनरदेव
कार्पकहणा हेतत्पातत्र वैभपिकाचित्प्रीतिरासीदितिघोत्पते॥८॥ सर्वे ते सुखदुःखं विदितं मित्पेनतनयकोशपतिपत्वपेतिजनस्पानमिवासे नात्रपापहिंड
लेखरवधादिकाउत्पंभासंजनममविदितं॥२॥ लम॰ ॥२२५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

तदनंतरं ब्राह्मणार्थे वृत्रसविदां ब्रह्मर्षीणां यपोजनेरक्षाय योजने निकृत्तस्य तस्य सर्वजनापमानात् रक्षतस्तव भार्यापि हृतापि वधूवेषेनैव विदितं ॥१०॥ मारीचदर्शनं तावत्
सभीतापहारपर्यन्तमितिशेषः तस्य मारीचस्य ॥११॥ वानरान्वजनस्य कर्म समुद्रलंघनादि लंकादहनं ॥१२॥ प्रहृष्टैर्हरियूथपैर्लंकादीपितेतिपदद्वयं जिह्वाननं तां हनूमत
पादवलदर्पितः सपुत्रबांधवामात्यो रावणो निहतः यथा च ते त्रिदशैः समागमः यथा तैर्वरश्च दत्तः एतत्सर्वं तपसा मम विदितं ॥ हे धर्मवत्सल इतो मद्रास्त्रमा

ब्राह्मणार्थे निकृत्तस्य रक्षतः सर्वतापसान् ॥ एवं तीन हृता भार्या पीवमूर्वेपमनिदिता ॥१०॥ मारीचदर्शनं चैव वतस्योत्रपयनमेवच क
वंधदर्शनं चैव पंपाभिगमनं तथा ॥११॥ सुग्रीवेण च ते सख्यं यत्र वाली हतस्त्वया मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च ॥१२॥ विदिता
यां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा च निवेशितः ॥ यथा चादीपिता लंका प्रहृष्टैर्हरियूथपैः ॥१३॥ सपुत्रबांधवामात्यः सबलः सहवाहनः
यथा च निहतः संख्ये रावणो बलदर्पितः ॥१४॥ यथा च निहतेनास्मिन् रावणे देवकंटके समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः ॥१५॥
सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ संपतंति च मे शिष्याः प्रवृत्त्याख्याः पुरीमितः ॥१६॥ अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर ॥ अ
र्घ्यं प्रतिगृहाणेदमयोध्यां प्रवेगमिष्यसि ॥१७॥ तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः ॥ बाढमित्येव संहृष्टः श्रीमान् वरमया चित

ये शिष्याः प्रवृत्त्याख्याः तव वृत्तिं वदंते तम वक्ष्यते यथा भक्ताः संजनत्वपुरीमयोध्यां संपतंति च मे शिष्यत्वेपि तवपरीवृत्तांतोज्ञापयतइतिशेषः ॥१३॥१४॥१५॥
॥१६॥ अहमपि त्रिदशाद्वेविभावः दद्मि दास्यामि अर्घ्यं मयि गृहाणामया दत्तं प्रतिगृहाण स्वयं वरं स्वयं वरणं जगद्वीमितिशेषः ॥१७॥ बाढमित्येव प्रतिग्र
हे इतिशेषः ॥१८॥

पु॰
॥३३२॥

वरमाहेत्यकालेति ॥२०॥ अयोध्यांप्रविशगच्छतोममार्गे एवंवृक्षाद्पीमचंद्रवानरांगां विभ्रामार्थमितिशेषः ॥२१॥२१॥ मधुनिश्रवंजीतिमधुश्रवा ॥२२॥ जपंजी
जिजितः स्वर्गस्यजितः स्वर्गस्याजितदवसुदान्वितात्स्येमसिद्धावानराः कामाथर्थेष्टसुपाश्रितिम ॥२३॥ इतिसप्तविंशाधिकशततमः सर्गः पंचम्यांचतुर्दशवर्ष
स्यपूर्णेनाजनहिजेभरद्वाजाश्रमेविलंबसमाप्तत्वाद्दुवदेशसमासौपदिश्वानपश्यामितदाहुताशंप्रवेश्यामीतिमारतीतोकेर्भगतस्यास्वागमननिवेदनाप्रदहन्

अकालफलिनोवृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः ॥ फलान्यमृतगंधीनि बहूनि विविधानि च ॥१२॥ मयैवंतुमार्गेभगवन्नयोध्यांप्रविशगच्छत ॥ त
पेतिचमतिज्ञातेवनान्समनंतरं ॥२०॥ अभवन्पादपास्तत्रस्वर्गपादपसन्निभाः निष्फलाः फलिनस्तत्र विपुष्पाः पुष्पशालिनः ॥२१॥
शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः ॥ सर्वतो योजनास्तिस्रो गच्छतामभवंस्तदा ॥२२॥ ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि
फलानि चैव कामाद्गृहीत्वा जिमहत्वशालिसुदान्विताः स्वर्गजितामुदेव ॥२३॥ इत्या॰ श्री॰ वा॰ यु॰ सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२७॥ अ
योध्यांतुसमालोक्यचिंतयामासराघव ॥ शिवकामः प्रियंरामस्तत्रत्वरितविक्रमः ॥१॥ चिंतयित्वाततोदृष्टिंवानरेषुन्यपातयत्
उवाचधीमांस्तेजस्वीहनूमंतंप्लवंगमं ॥२॥ अयोध्यांत्वरितोगच्छशीघ्रंप्लवगसत्तम ॥ जानीहिकच्चित्कुशलीजनोनृपतिमंदिरे ॥३॥

मनुष्येषुलोकेनतवानिम्राह ॥ अयोध्यात्विनिसृत्यालोक्यभरद्वाजाश्रमेविमानाद्वनरामस्यपेदेतिमाचुः चिंतयामासकर्तव्यंज्ञातमितिशेषः किंचस्यो
यादीनापिपकामं ॥ अयोध्यायांसर्वजनप्रियपदस्ताकामस्येप्सितंपयाभवत्तित्या ॥१२॥ पयाक्षिप्तमयोध्याप्राप्तेततयात्वरितः तत्रयोध्यागच्छनृपतिमं
दिरेवर्तमानः सर्वोपिजनः कुशलीतिजानीहि ॥३॥ ॥

राम॰
॥३३२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

गहनं गोचरो देशो यस्य तं मम कुशलं मम वचनाद्ब्रूहि ॥ ४ ॥ गुहाय निवेदनस्य प्रयोजनमाह ॥ श्रुत्वेति आत्मसम इति हीनजातिमनन्वेष्यमेमानि शपेन गृहमिश्वा
कुकली नेमम्यते ॥ ५ ॥ प्रवृत्तिं वृत्तांतं ॥ ६ ॥ सिद्धार्थं कृतपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ समुद्रलंघनपितापप्यात्पालीता अधिगता अस्तव निलब्नुताय ४

श्रृंगिवेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरं । निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरं ॥ भविष्यति
गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ॥ ५ ॥ अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च ॥ निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ६
भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम ॥ सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणं ॥ ७ ॥ हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीय
सा ॥ सुग्रीवेण च संवादं वालिनश्च वधं रणे ॥ ८ ॥ मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥ लंघयित्वा महातोयमापगा
पतिमव्ययं ॥ ९ ॥ उपयानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनं ॥ यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः ॥ १० ॥ वरदानं महेंद्रेण ब्रह्म
णा वरुणेन च ॥ महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमं ॥ ११ ॥ उपयातं च मां सौम्य भरताय निवेदय ॥ सह राक्षसराजेन हरीणां प्रवरे
ण च ॥ १२ ॥ जित्वा शत्रुगणान् रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ १३ ॥

याहदृष्टेत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपयानं वानरसेनया सह समुद्रतीरागमनं सागरस्य दिव्यरूपधारिणो दर्शनं ॥ १० ॥ ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहायैर्जीवा ॥ वरं वानरस्य
त्यायुः स्वं अत्र ब्रह्मवरुणयोरपि वरदानकर्तृत्वाभिधानाद्वरदानकाले ब्रह्मादयः समस्ता महेंद्रेण वरं प्रदातुं समागम्यत इति ॥ ११ ॥ उपयातं नगरसमीपमा
गतं ॥ १२ ॥ १३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ॥३४०॥ एतच्छ्रुत्वा एवं प्रकारं मदागमनं श्रुत्वा प्रमाकारं त्विदानंदस्तत्वकं भुंजते स च त्वया वेदितव्यः पश्चादपि मां प्रति कर्त्तव्यं तच्च वेदयेथा ॥१४॥ नरदेवाद्यज्ञेयाः
नि सुखेन वर्गेन भीतिः स्वेदो चित्तविकारो गोत्र्यर्थः ॥ जनेन पाषाण्यैर्न रत्नानां ज्ञेयाः रत्नचयः ॥१५॥ तु पितामहं प्राप्तो हृदवनौ भरतस्य प्राप्तवपरीक्षतां न कर्त्तव्यं
त्या शंकनाह शानामपि हृदयस्य प्रापाशो राज्यं प्रियाकर्षणं संभाव्य नरस्मोह ॥ सर्वकामेति पितृपैतामहं ॥ पितृपितामहेभ्यः आगतं नावर्त्तये

एतच्छ्रुत्वा प्रमाकारं भजते भरतस्त्वजः ॥ स च ते विदितव्यः स्यात्सर्वं पश्चात्पि मां प्रति ॥१४॥ ज्ञेयाः सर्वे च वनौकास्ता भरतेस्य गि
ता निचु ॥ जनेत्रमुत्स्ववर्गेन हृष्ट्वा व्याभाषितेन च ॥१५॥ सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसंकुलं ॥ पितृपैतामहं राज्यं कस्य
नावर्त्तयेन्मनः ॥१६॥ संगत्या भरतः श्रीमान्राज्येनार्थी स्वयं भवेत् ॥ प्रशास्तु वसुधां सर्वामखिलां रघुनंदनः ॥१७॥ तस्य बुद्धिं च
विज्ञाय व्यवसायं च वानर ॥ यावन्न दूरं याताः स्मः क्षिप्रमागंतुमर्हसि ॥१८॥ इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ मानुषं धार
यन्रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥१९॥ अथ योत्सपात वेगेन हनूमान्मारुतात्मजः ॥ गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्भुजगोत्तमं ॥२०॥

त्तापकर्षयन्न ॥१६॥ तस्य राज्याकांक्षा चेत्तर्हि किं करिष्यसीत्याशंक्यसमसरव राज्ये मयाभिषिक्तस्ताह संगत्येति संगत्या चिरकालवर्त्ती रूपेण राज्येनार्थी भवेत् हि
सत्य एव वसुधां प्रशास्तु वयं पत्रक्लापि तपसा कालं नेष्याम इति विशेषः ॥१७॥ यावद्दूरमादावश्रमाच्च दूरं याताः स्मः चयो ध्यायाः श्रितसमीपं न प्रयाताः स्मः तावत्तत्र सि राम॰
प्रमागंतुमर्हसि ज्ञात्वा क्षिप्रमेव ॥१८॥ यपौ यातुमयुक्तः ॥१९॥ अथ रूपयोगं नंतरं वेगेन जिघृक्षन्भुजगोत्तमः ॥२०॥ ॥ ॥३४०॥

पितृपथं वायुपथमार्गमंतरिक्षमित्यर्थः तद्विशेषो विहगेंद्रालयं श्रेष्ठविहगानां संचारस्थानं ॥२१॥ अथ पंचमीं पंचमीसंवेष्टिनीं रजनीमुषित्वा अद्य स्थितमशेवा
गमिष्यसीति भरद्वाजोक्तानंतरमेव वंशुवः प्राजरेवद्रष्टुमपि ॥२४॥ तं महृष्टतनूरुहः सकृत्सजनगदानंदकारी रघुनाथ पय स्यागमनं मया श्रव पितृव्य मित्यस्माद्धेतोरिति
भावः अविचारयन् अध्वस्मरमित्यशेषः ॥२५॥ रामजी र्थपरशुराममतीर्थं ॥ वालुकेनीं नदीं दाक्षां शालवनं प्राग्वरूथं ॥२६॥ २७ सुराधिपोपवने नंद

लंघयित्वा पितृपथं विहगेंद्रालयं शुभं । गंगायमुनयोर्भीमं समतीत्य समागमं ॥२१॥ शृंगिवेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् ॥ स
वाचा शुभया हृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥२२॥ सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः ॥ ससीतः सहसौमित्रिः स त्वां कुशल
मब्रवीत् ॥२३॥ पंचमीमद्य रजनीमुषित्वा वचनान्मुनेः ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवं ॥२४॥ एवमुक्त्वा महातेजाः संप्र
हृष्टतनूरुहः ॥ उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् ॥२५॥ सोपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा ॥ वरूथीं गोमतीं चैव भी
मं सालवनं तथा ॥२६॥ प्रजाश्च बहुसाहस्रीः स्फीतान् जनपदानपि ॥ स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुंजरः ॥२७॥ आससाद
द्रुमान् फुल्लान् नंदिग्रामसमीपगान् ॥ सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥ स्त्रीभिः सपुत्रैः पौत्रैश्च रममाणैः स्वलंकृतैः ॥२८
क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांबरं ॥ ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनं ॥२९॥ ॥ ॥

नेचरे । चैत्ररथे कुबेरोद्याने च स्थितान् द्रुमान् यथा तद्वत् सदृशानित्यर्थः स्वलंकृतैः रममाणैः पुत्रैः पौत्रैः सहिताभिः स्त्रीभिः समाजाणउपलक्षितद्रुमविशेष
णां ॥२८॥ अयोध्यायाः क्रोशमात्रे इत्यादि कावृपगं जयमूमावाश्रमवासिनं कृशं दीनं भरतं ददर्श ॥२९॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

विधेयाप्रैवः सारथ्यधीनाप्रैवः समाप्रुक्तः ॥ ९ ॥ सप्रिशिलावर्षमवनाच्चभवदिति शेषः ॥ १० ॥ ११ गिरिशृंगाणि चोद्यताः गृहीत्वेति शेषः ॥ १२ ॥ ततो वक्षशैलम
तामपतंतं तीक्ष्णैर्वरथः सारथिना नदा ॥ विधेयाश्वसमायुक्तो विहायस्यपवाहितः ॥ २ ॥ तमिंद्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिं ॥ वि
वेश धरणीं भीत्वा सा शिलावर्षसंघता ॥ १० ॥ पतितायां शिलायां तु व्यथिता रक्षसां चमूः ॥ निपतंत्या च शिलावाणराक्षसा मृधि
तां मृशं ॥ ११ ॥ ततमभ्यधावं स्थत शैलानुद्यतः कानने कसः ॥ ते द्रुमांश्च महाकायाः गिरिशृंगाणि चोद्यताः ॥ १२ ॥ क्षिपंतींद्रजितः से
नेवानराभीमविक्रमाः ॥ वृक्षशैलमहावर्षं विसृजंतः स्रवंगमाः ॥ १३ ॥ शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वनैः
वानरैस्तैर्महाभीमैर्घोररूपा निशाचराः ॥ १४ ॥ वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यचेष्टंत रणाजिरे ॥ स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वा
नरार्दितमिंद्रजित ॥ १५ ॥ प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ स शरौघानवसृजन्स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १६ ॥
जघान कपिशार्दूलान्सुबहून्दृष्टविक्रमः ॥ शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ १७ ॥ ते चाप्यनुचरांस्तस्य
वानरा जघ्नुराजसा ॥ १८ ॥ सस्कंधविटपैः सालैः शिलाभिश्च महाबल ॥ हनूमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणां ॥

हा वर्षं विसृजंतं लेवानराइंद्रजितं क्षिपंतीन्सर्गिरथजंतं चकुरि जिपावत ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥२४५॥

२० ॥ समुत्पतनजटाभारमिति ॥ सर्वजनतावाक्योक्तिः अत्र जनस्थानस्य समुत्पत्तितोक्तिरिति वैषम्यं ॥ वल्कलाजिनवाससमित्यत्र रीपोक्तिः पश्चिमं ॥ निपतन्ताहारे ॥ भावितात्मा
नं ॥ ध्यानपरमात्मानं अत एव ब्रह्मर्षिसमतेजसं ॥ २१ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्राणे ध्यान्न चातुर्वर्ण्यरूपस्य लोकस्य सर्वतोभयात् ॥ त्रातारं ॥ २२ ॥ वलमुख्यैः व
लाध्यक्षैः युक्तैः सत्रद्वैः योगः सत्र हतो पापध्यानसंगति युक्तिः स्थित्यमरः ॥ २३ ॥ भ्रातृवियोगान्मरतस्य वल्कलादिधारणम् अत्र ब्रह्मात्मादीनां हि किं त्रिमित्रमित्याशं

जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्शितं ॥ फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणं ॥ २० ॥ समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससं ॥ नियतं भा
वितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसं ॥ २१ ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य प्रशासन्तं वसुंधरां ॥ चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ २२ ॥ उप
स्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ॥ बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥ २३ ॥ न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजि
नांबरं ॥ परिभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलाः ॥ २४ ॥ तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरं ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुता
त्मजः ॥ २५ ॥ वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरं ॥ अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ २६ ॥ प्रियमाख्या
मि ते देव शोकं त्यज सुदारुणं ॥ अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह संगतः ॥ २७ ॥ निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीं ॥ उ
पयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ २८ ॥

कुतस्तत्र कारणमाह ॥ न हि ते राजपुत्रमिति ॥ ते अमात्यादयः धर्मवत्सला वै पौरा अपि राजपुत्रं भरतं
परिभोक्तुं परित्यज्य भोक्तुं न व्यवस्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ देहवन्तं मूर्तिमन्तं देहसंबन्धवन्तमपरं धर्ममिव स्थितं धर्मज्ञं तं भरतं हनुमान् प्राञ्जलिः सन्वाच हितमीप्सवशादेवाक्य
लं काले ॥ २५ ॥ २६ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते अचिरादित्यर्थः संगतो भविष्यसीति शेषः ॥ अपरिचितत्वान्मरतेन हनुमानज्ञातो वदति ॥ २७ ॥ २८ ॥

राम॰
॥२४५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

३९ ॥ उत्कटहर्षोऽपि चिंतयैव प्रश्नहेतुरिति ज्ञात्वा पृष्टवानित्याह ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भरतः कपिमालिंग्य अशोकजैः शोकजाभिन्नैः प्रीतिमयैरानंदजैर्विपुलैरश्रुबिंदुभिः
सिषेच ॥ ४२ ॥ अनुक्रोशात् कृपया प्रियं ब्रुवतस्तेन त्वं धिनः प्रियाख्यानस्य ॥ प्रियकथनस्य गोग्रामकन्यादि लक्षमाणा ददामीति संबंधः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ रा

लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी ॥ सीता समग्रा रामेण महेंद्रेण शची यथा ॥ ३९ ॥ एवमुक्तो हनुमता भरतः कैकेयीसुतः
पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः ॥ हनूमंतमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनं ॥ ४१ ॥ अ
शोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिंग्य संभ्रमात् ॥ सिषेच भरतः श्रीमान् विपुलैरश्रुबिंदुभिः ॥ ४२ ॥ देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः
प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियं ॥ ४३ ॥ गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परं ॥ सकुंडलाः शुभाचाराः भार्याः कन्यास्तु
षोडश ॥ ४४ ॥ हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः ॥ सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ॥ ४५ ॥ निशम्य रामागम
नं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदाद्भुतोपमं ॥ प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाभवत् पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे वा० रा० यु० अ
ष्टाविंशच्छततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

मदिदृक्षया ॥ उपलक्षितो नृपात्मजो भरतः ॥ अद्भुतोपमं निरुपमं रामागमनं कपिप्रवीरस्य कपिप्रवीरात् निशम्य तदा प्रहर्षोऽभवत् हर्षात् पुनरपीदं वचोऽब्रवीदि
ति संबंधः ॥ ४६ ॥ इत्यष्टाविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु.
॥३४२॥

वहूनीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ वहूनि वर्षाणि वनं जातस्य मम नाथस्य प्रीतिकरं कीर्त्तनं पुनः श्रणोमि अतो जीवंतं नरं वर्षशतादपि आनंद एतीति पुंसो लौकिकी गाथा यान
वातीमे कल्याणीसत्या प्रतिभातीति संबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ सहमितैौरित्यस्य सुग्रीवादिमित्रसहितैरित्यर्थः तत्प्रवृत्तिं स्वगतस्य पृच्छति राघवस्येति ॥ किमाश्रित्या

वहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनं ॥ श्रणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्त्तनं ॥ १ ॥ कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति
मे ॥ एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥ राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समागमः ॥ कस्मिन्देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्या
हि पृच्छतः ॥ ३ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण वृस्यां समुपवेशितः ॥ आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥ ४ ॥ यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्द
त्तवरे तव ॥ यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥ यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात्प्रभो ॥ त्वयायोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न
चेप्सितं ॥ ६ ॥ चित्रकूटं गिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्षणः ॥ निमंत्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सतां ॥ ७ ॥ स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं
विसर्जितं ॥ आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः ॥ ८ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव ॥ त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध
मे ॥ ९ ॥ अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजं ॥ परिद्यूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥ १० ॥ ॥

स्यर्थः ॥ ३ ॥ वृस्यां व्रतिसमुचितासने ॥ ४ ॥ अत्र सत्रयपेक्षस्य पेनमकारेणान्वयः ॥ ५ ॥ राजगृहात् केकयपुरात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विसर्जितं रामेणोजितं विशेषः ॥ ८
॥ ९ ॥ परिद्यूनं परीतसंमापीडितमिति यावत् ॥ १० ॥

राम
॥३४२॥

ततस्तद्दहनंजां ॥ ११ ॥ १२ ॥ निरवातेगजेन्द्रपक्षिणंजितिमपक्षिपवंतावितसर्पथः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पश्चाज्ज्वलनस्थानोपगमनानंतरंरामपार्श्वंशूर्पणखाउपागता ॥ १६ ॥ तवैअंगम
खकर्णनासेविच्छेद ॥ १७ ॥ १८ ॥ अहरत्तुर्थभागेनरदंचरणस्समरशीमयद्रूसत्राहसीतीयहामेषणा दिसर्वव्यापारणवेक्षपापूर्हकालात्त्वथाधिकासुहृन्नेनेत्यागराग

ततोऽत्तिमहदिंतंघोरंसिंहव्याघ्रमृगाकुलं ॥ प्रविवेशापविजनंसुमहद्दंडकावनं ॥ ११ ॥ तेषांप्रालाद्दलवान्गच्छतांगहनेवने ॥ विनदन्
सुमहानादंविराधःप्रत्यदृश्यत ॥ १२ ॥ तमुत्क्षिप्यमहानादम्दृष्ट्वाऽयमधोमुखं ॥ निखातेप्रक्षिप्यजित्वानंदंतमपिवकुंजं ॥ १३ ॥ ततस्तौ
दृष्ट्वाकमश्राततौरामलक्ष्मणौ ॥ सापाहेघारभंगस्यामप्यमाश्रममीयतुः ॥ १४ ॥ शरभंगोदिवंप्राप्तेरामःसत्यपराक्रमः ॥ अभिवाद्यमुनी
नसर्वान्जनस्थानमुपागमत ॥ १५ ॥ पश्चाच्छूर्पणखानामरामपार्श्वमुपागता ॥ १६ ॥ ततोरामेणसंदिष्टोलक्ष्मणःसहसोत्थितः ॥
प्रगृह्यखड्गंचिच्छेदकर्णनासेमहाबलः ॥ १७ ॥ चतुर्दशसहस्राणिजनस्थाननिवासिनां ॥ हतानिवसताज्तत्रराघवेणमहात्मना ॥ १८ ॥ त
तोऽसहस्रमप्येरामहूदेवि ॥ अहःचतुर्थभागेननिःशेषाराक्षसाःकृताः ॥ महाबलामहावीर्यापसौविघ्नकारिणः ॥ १९ ॥
निहतास्तराघवेणाजौदंडकारण्यवासिनः ॥ राक्षसाश्चविनिष्पिष्टाःखरश्चनिहतोरणे ॥ २० ॥ दूषणंचाग्रतोहत्वात्रिशिरसमनंतरं ॥ त
तस्तेनाहितावालावणसमुपागता ॥ २१ ॥

कांडेउक्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ ततःखरादिवधानंतरंतेनलक्ष्मणेनसर्वमहिमासावालामस्रवीणवरामुपागमतसमरेवैभकेनवालःस्यादितिमतः ॥ २१ ॥

पु.
॥ ३४३ ॥

॥ २२ मृगमिति शेषः दृष्ट्वा राममब्रवीत् ॥ हे देव आहे हे कान्त अयं मृगो गृह्यतां गृहीते नानेन आश्रमो नो मनोहरो भविष्यतीति संबंधः ॥ २३ ॥ अनुधावति स्म ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ सह
सा बलात्कारेण ॥ २७ ॥ विस्मिताकारा दृष्टाः सुग्रीवादयः अतिमानवाः ॥ २८ ॥ तद्विमानं मनोवत् गतिमान् त्रैलोक्ये गोपस्थितम् इति शेषः ॥ २९ ॥ सुवर्णपरिक्रान्ते सुवर्णोपलि

एवमगतव्रचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः ॥ लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २२ ॥ राममब्रवीद्दृष्ट्वा वैदेही गृह्यतामिति ॥ आ
ह्येनं मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २३ ॥ ततो रामो धनुष्पाणिर्मृगं तमनुधावति स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २४ ॥ अ
प सौम्य दशग्रीवो मृगयां याते राघवे ॥ लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं त[illegible]दा ॥ २५ ॥ जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रो
हिणीमिव ॥ त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषं ॥ २६ ॥ प्रगृह्य सहसा सीतां जगामाशु स राक्षसः ॥ ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः ॥ प
र्वतमूर्धनि ॥ २७ ॥ सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः ॥ ददृशुर्विस्मिताकारा रावणं राक्षसाधिपं ॥ २८ ॥ ततः पुष्पकं गत्वा तद्वि
मानं मनोजवं आरुह्य सह वैदेह्या पुष्पकं स महाबलः ॥ प्रविवेश ततो लंकां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २९ ॥ तां सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वे
श्मनि ॥ प्रविश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः ॥ ३० ॥ तृणवद्भाषितं तस्य तं च नैरृतपुङ्गवं अचिन्तयित्वा वैदेही अशोकवनिकां ग
ता ॥ ३१ ॥ प्रवर्तत तदा रामो मृगं हत्वा तदा वने ॥ निवर्तमानः काकुत्स्थो दृष्ट्वा गृध्रं स विव्यथे ॥ ३२ ॥ ॥

ते ॥ ३० ॥ तस्य रावणस्य भाषितं तृणवत् मत्वेति शेषः तं च नैरृतपुंगवं अचिन्तयित्वा पती वैदेही अशोकवनिकां गता तत्रैव स्थिता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

राम.
३४३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

त दा वैदेही मा तो राघवः पितृसखं गृध्रं हतं दृष्ट्वा गोदावरीमद्रो हे शांश्चाचचारेत ॥ उष्णिता नित्यनेन पुष्पलोभेन किं स्त्री नागजेतिम तिर्यक्जूते तत्र महारूपे कबंधं नाम रा
क्षसमासेदतुः राघवाविति शेषः ॥२३॥ २४॥ कबंधवचनात् निहतं दग्ध्वा कबंधवचनादित्यर्थः ॥२५॥ ततस्तपोः शर्वप्रस्ता सा चिरंधपा सर्वधामस्य प्रवृत्तो न सुग्रीवस
हृदादर्शनेन हार्दः समागमः मानसं सख्यं जातमित्यर्थः सुग्रीवस्य रामसख्यापेक्षणे कारणमाह ॥ भ्रात्रेति ॥२६॥ यतो वालिना निरस्तः अतस्तपोऽतितो ताः संवादाद

गृध्रं हत्वा तदा हृष्ट्वा रामः प्रियतरं पितुः मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः ॥२३॥ गोदावरीमनुचरद्वनोद्देशांश्च पुष्पितान्
आसेदतुर्महारण्ये कबंधं नाम राक्षसं ॥२४॥ ततः कबंधवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः ऋष्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः
॥२५॥ ततः समागमं हर्षप्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा ॥२६॥ इतरेतरसंवादात्प्रगाढः
प्रणयस्तयोः राम इसु वाङ्कीर्ये तात्वारामपादपन ॥२७॥ वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलं ॥ सुग्रीवं स्थापयित्वा राज्ये स
हितः सर्ववानरैः ॥२८॥ रामायणमिति ज्ञानी तेराजप्रत्यागतुम् आगते आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना ॥ दशकोटिसवग
नाः सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥२९॥ तेषां नो विप्रनष्टानां विंध्यपर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकाभितप्तानां महान्कालोऽभ्यवर्तत ॥४०॥ भ्रा
ता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् ॥ समाख्याति स्म च सीतां रावणमंदिरे ॥४१॥ ॥

अस्योत्पत्यो जनकथनप्रगाढः प्रणयश्चासीत् ॥२७॥ २८॥ रामायेति अत्र क्रमो न विवक्षितः राज्यप्राप्तेः पूर्वमेव प्रतिज्ञातत्वात् आदिष्टाः नियुक्ताः स्थापितार
ति संबंधः ॥२९॥ विप्रनष्टानां विलंबवेशानां तेषां निर्गमिष्मार्गमज्ञानाना मित्यर्थः ॥४०॥ ४१॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ज्ञाति नामित्रवरेषा श्रावयत्सर्व ॥४१॥ ४२॥ मणिरसौ तामकाशात् च्छ्रमणीं लब्धेत्सर्यः ॥४४॥ मयाचेति क्रिया मेदात प्राट इदं ॥४५॥ जीवितमाशंसमानः
पुर्वजीविते भिराशः स्थितः जीवितं तं अप्रसन्नातुरः अमृतपीत्वाप्याजीवितमाशांसत पीयर्थः ॥४६॥ उद्घजमाजे जयीनेनेति उद्योगं बलं तद्योजयिष्यन्

सोऽहं दुःखपरीताङ्गो दुःखं तत्र तदाजिनात् हरन् ॥ आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥४२॥ तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गतां
कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानंदां दृढव्रतां ॥४३॥ तया समेत्य विधिवत् पृष्ट्वा सर्वमनिंदितां अभिज्ञानं मया दत्तं रामनामांगुलीयकं ॥ अ
भिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥४४॥ मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः
॥४५॥ श्रुत्वा तां मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशंसे च जीवितं ॥ जीवितांतमनुप्राप्तः पीत्वामृतमिवातुरः ॥४६॥ उद्योजयिष्यन्नुद्योगं दध्रे लंका
वधे मनः ॥ जिघांसुरिव लोकांते सर्वांल्लोकान् विभावसुः ॥४७॥ ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् ॥ अतरत्कपिवीराणां वा
हिनी तेन सेतुना ॥४९॥ प्रहस्तमवधीन्नीलः कुंभकर्णं तु राघवः ॥ लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणं ॥५०॥ स शक्रेण समागम्य य
मेन वरुणेन च ॥ महेश्वरस्वयंभूभ्यां तथा दशरथेन च ॥५१॥ तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतः ॥ महेश्वरैः सु
रर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराँल्लेभे परंतपः ॥५१॥ स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः ॥ पुष्पकेण विमानेन किष्किंधामभ्युपागमत् ॥५२॥
तां गंगां पुनरासाद्य वसंतं मुनिसन्निधौ ॥ अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥५२॥ ॥

प्रोत्साहयिष्यन् ॥४०॥४९॥५०॥५१॥५१॥५२॥ पुनर्गंगामासाद्य मुनिसन्निधौ भरद्वाजसमीपे ॥ अद्य वसंतं ॥ अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्र
ष्टुमर्हसि ॥५२॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

निशम्य रामागमनमिति शेषः मे मनोरथः पूर्णः त्वत्सिद्धवाचेति संबंधः ॥५४॥ इत्येकोनत्रिंशदधिकशततमः सर्गः परमानंदं परमानंदकरं वचः इति शेषः दैवता
नि कुलदैवतानि नगरस्य चैत्यानि साधारणदेवायतनानि च अर्चंतु अर्चयंतु ॥२॥ स्तुतिपुराणज्ञाः सूतास्तत्र लक्षणं सूतविशेषणं वैतालिकाः वैणववालिकी
नैकाः ॥३॥ राजदाराः मातरः सैन्याः राजभवनात् ॥ भतिर्मत्तोपथ्यंतराः सेनागणाः आदवि कांतसेनाभेदाः ॥ श्रेणीमुख्याः श्रेणीनानाजातीयसंघाः ॥४

ततः स वाक्यैर्मधुरैर्हनूमतो निशम्य हृष्टो भरतः कृतांजलिः ॥ उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः
॥५४॥ इत्यार्षे॰ वा॰ यु॰ एकोनत्रिंशच्छततमः सर्गः ॥१२९॥ श्रुत्वा तु परमानंदं भरतः सत्यविक्रमः हृष्टमाज्ञापयामास ॥ शत्रुघ्नं पर
वीरहा ॥१॥ दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च ॥ सुगंधमाल्यैर्वादित्रैरर्चंतु शुचयो नराः ॥२॥ सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिका
स्तथा ॥ सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चैव सर्वशः ॥३॥ राजदारास्तथामात्याः सैन्याः सेनांगनागणाः ॥ ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रे
णीमुख्यास्तथा गणाः ॥ अभिनिर्यांतु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखं ॥४॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ विष्टीरनेकसाहस्री
श्चोदयामास भागशः ॥५॥ समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च ॥ स्थानानि च निरस्यंतां नंदिग्रामादितः परं ॥६॥ सिंचंतु पृथिवीं कृत्स्नां
हिमशीतेन वारिणा ॥ ततोऽभ्यवकिरंत्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वशः ॥७॥ ॥ ॥

विष्टीर्भृतिकरान् भागशो विभज्येति शेषः ॥५॥ विषमाणि स्थलानि निम्नस्थलत्वमयहेशाः समानि च स्थानानि निरस्यंतां अयं भेदो निर्णयक्रियतां सर्वं समीकुरुतेति सं
बंधः इतो नंदिग्रामात्स्वरथावधि यो देशस्तावदेव गंतव्यदेशत्वादिति भावः ॥६॥ अन्ये पुरुषा हिमवच्छीतेन वारिणा सिंचंतु ततः सेकानंतरं लाजादिभिः किरंतु ॥७॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥३४५॥

समुच्छ्रितपताकाढ्याः सूर्यस्योदयनं प्रतियावत्सूर्यउदेतितावदेवसमुच्छ्रितपताकाढ्या वेश्मानि च शोभयंतीति संबंधः ॥ ९ ॥ स्रग्भिः माल्याभिः दामभिः ल
वकैः सुक्तपुष्पैः केवलपुष्पैः पुष्पविशेषगुच्छैः वर्णैरिति पंचवर्णकैः पंचवर्णकल्पितैरलंकारैः ॥ १० ॥ ततः शास्त्रप्रसन्नच्छायासनं श्रुत्वा मुदान्विताः संतो

समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ॥ शोभयंतु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ९ ॥ स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णैरजतै
रपि ॥ राजमार्गमसंबाधं किरंतु शतशो नराः ॥ १० ॥ ततस्तच्छासनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य मुदान्विताः ॥ ११ ॥ स्त्रीर्जयंतो विजयः सिद्धार्थ
श्चार्थसाधकः ॥ अशोको मंत्रपालश्च सुमंत्रश्चापि निर्ययुः ॥ ११ ॥ मत्तैर्नागसहस्रैश्च सध्वजैः स्वविभूषितैः ॥ अपरे हेमकक्ष्या
भिः सगजाभिः करेणुभिः ॥ १२ ॥ निर्ययुस्तुरगाक्रांता रथैश्च सुमहारथाः ॥ शक्त्यृष्टिपाशहस्तानां सध्वजानां पताकिनां ॥ १३ ॥
तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यतरान्वितैः ॥ पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १४ ॥ ततो यानान्युपारूढाः सर्वाः दशरथ
स्त्रियः ॥ कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १५ ॥ द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः ॥ माल्यामोदकहस्तैश्च
मंत्रिभिर्भरतो वृतः ॥ १६ ॥ शंखभेरीनिनादैश्च वंदिभिश्चाभिनंदितः ॥ पादुके ते गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १७ ॥ पांडुरं छत्र
मादाय शुक्लमाल्योपशोभितं ॥ शुक्ले च वालव्यजने रा

ध्यायम्॥ ग्रामपरमं त्रिशोत्रि निर्ययुः ॥ उदयात्पूर्वं यथोक्तं राजमार्गसत्कारं कृत्वा प्रातर्नि
र्ययुरित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नैगमा वणिजः वैदेहिकः सार्थवहो नैगमो वणिजो वणिगित्यमरः ॥ १६ ॥ आर्यपादौ श्रीरामपादुके ॥ १७ ॥ १८ ॥ रम॰
॥३४५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तत्पूर्वं भ्रागमनश्रवणपूर्वकं हर्षमागत इत्युक्ते न भ्रातृरागमनात्पूर्वे हर्षे नाग तत्पूर्वं हर्षो नास्मादिति व्याख्याते ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावद्रामं यावज्जानासि क्षिप्रमागंतु
मर्हसीति हनूमंतं प्रति रामोक्तेर्भरतस्य चाकर्ण्याश्रुत्वा पुनरागमनसमीपं ग्रामं मन्तिभरतं च नांगते निवेद्य पुनर्नंदिग्रामं मंगतिरामागतपागमने रामहनूमोहेत्यमनंतस्य श्री
तिरोध्यं ॥ कापेयी कपित्वभावप्रयुक्ता चलचित्तता न सेव्यते ॥ नानुष्ठीयते कच्चित् ॥ मिथ्या नोच्यते कच्चिदित्यर्थः ॥ कृतापवश्यं कार्यं तत्राह नहीति ॥ २३ ॥

उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ॥ भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ॥ १९ ॥ प्रत्युद्ययौ तदा रामं महात्मा स
चिवैः सह अश्वानां खुरशब्दैश्च रथनेमिस्वनेन च ॥ २० ॥ शङ्खदुन्दुभिनादेन संचचालेव मेदिनी ॥ गजानां बृंहितैश्चापि शङ्ख
दुन्दुभिनिस्वनैः ॥ २१ ॥ कृत्स्नं तु नन्दिग्राममुपागमत् ॥ समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजं ॥ २२ ॥ कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते
चलचित्तता ॥ न हि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परंतपं ॥ २३ ॥ कच्चिन्न चानुदृश्यन्ते कपयः कामरूपिणः ॥ अथैवमुक्ते वचने ह
नूमानिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अर्थ्यं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमं ॥ सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्य मधुस्रवान् ॥ २५ ॥
भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परंतप ॥ २६ ॥ ॥ ॥

२४ ॥ एवं मिथ्यावादित्वशंकापोतं निरवत्तये ऽर्थ्यमर्थादनपेतं विज्ञापयन्निदमब्रवीत् ॥ सदाफलत्वादिविशिष्टान् वृक्षान्प्राप्य प्रहृष्टानां वनौकसां
प्रमोनिस्वनः ॥ सपत्नेऽजलं यथा हीति शेषः ॥ २५ ॥ वृक्षाणामेतादृशत्वं कुत इत्यत्राह । भरद्वाजप्रसादेनेति ॥ तेनापि कथमेवं शक्यं तत्राह । तस्य चेति
भरद्वाजस्य च तपर्थः ॥ वासवेनेति तत्तपःप्रसादेनेत्यर्थः ॥ २६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ सत्रिवार्यपतानीकंराक्षससेनं ॥ २० ॥ प्राणांस्त्यक्त्वा प्राणाहि हमपि त्यक्त्वा विचेष्टं तं संतो ऽमपि पचिकीर्षया पत्रिमित्रं पश्याम सा जनकात्मजा हते निव्यर्थो
॥ २३४ ॥ यं श्रमहृतिभावः ॥ २१ ॥ प्रतिविधास्येमतेयति क्रियात्र शाने निर्यो स्तेतेतत्करिष्यामहे ॥ २२ ॥ २३ ॥ निकुंभिलां चैत्यं निकुंभिलां त्वदेवापतनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

संनिवार्य पतानीकं मद्वचीत्राच्चनौकसः ॥ हनूमान्संनिवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलं ॥ २० ॥ त्यक्त्वा प्राणान्न विचेष्टमोऽमपि पचिकी
र्षया ॥ पत्रिमित्रंहिपश्यामो हतासा जनकात्मजा ॥ २१ ॥ इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च ॥ तौ यत्प्रति विधास्येते तत्करिष्यामहे
वयं ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् ॥ शनैः शनैः संत्रस्तः सबलः संन्यवर्तत ॥ २३ ॥ ततः प्रेक्ष्य हनूमंतं व्रजंतं यत्र
राघवौ ॥ सहोतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यं निकुंभिलां ॥ २४ ॥ निकुंभिलामधिष्ठाय पावकं जुहुवेंद्रजित ॥ यज्ञभूम्यां तु विधि
वत्पावकस्तेन रक्षसा ॥ २५ ॥ हूयमानः प्रजज्वाल होमशोणितभुक्तदा ॥ सोर्चिष्पिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः ॥ संध्याग
त इवादित्यः सुतीव्रोग्निः समुत्थितः ॥ २६ ॥ अथेंद्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् ॥ दृष्ट्वा व्यतिष्ठ
त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २७ ॥ इसा॰ षे॰ वा॰ पु॰ द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

जुहवज्जुहाव ॥ २५ ॥ होमशोणितभुक् होमार्थमाहृतनितेन मस्विम शोणितं भुक् ॥ अर्चिर्भिः पिनद्धः संजातो यस्यात्पिनः सोचिपरस्तुच कोददृशे ॥ २६ ॥ राम
महासमूहेषु हेष्वनपनपत्ता॰ हत्या हत्यतत्तद्वजाः ॥ २७ ॥ इति द्व्यशीतितमो सर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ ॥ २३४ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥२४६॥

यदेवमतः सैसे मसमतवामस्य चमरहूजेनसर्वरत्नानचितमाजियपुंस्तूतं ॥२७॥ यतोध्वनिःस्मृपजेः तः सासेनावालकीनततरतीति मन्ये क्षणाकं नमाह ॥ एनोवर्षमिति
॥२८॥ स्पर्णोन्नमाह ॥ तदेतदिति ॥२९॥ मनसा ब्रह्मनिर्मितं ॥ विश्वकर्मणा मनसा ब्रह्मार्थे निर्मितमित्यर्थः ॥३०॥ दिव्यं मनोजवमेतद्धि मानं प्रसादे नवसवामसा दे

ससैन्यस्य तदाविप्यं पुष्पकं सर्वगुणान्वितं ॥ नित्यनः स्पृशते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसां ॥२८॥ मन्ये वानरसेनायामानदीतरतिवालुका
जो वर्षस्तसुहृत्तं पश्यमानवनं मति ॥२९॥ मन्यमाने वनं रम्ये लोत्पयंतिसर्वगमाः ततेनहपुष्पते तद्विमानं चंद्रसन्निभं ॥३०॥ विमा
नं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितं ॥ रावणं बांधवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥३१॥ जहत्यपदित्यसकाशो विमानेन महाहर्ते ॥ धनद
स्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवं ॥३२॥ तस्मिन्स्थ्रभूरी वैदेह्या सहराघवो ॥ सुग्रीवो भ्रमहातेजा रक्षसां सविभीषणः ॥३३॥
ततो हर्षसमद्देना नित्यनोदिवमस्पृशत ॥ स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोयमितिकीर्तिते ॥३४॥ पृथ्वकुंजरवाजिस्थास्तेवनीपमहीं
गताः ॥ ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवांबरे ॥३५॥ प्राजलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ स्वागतेनार्थ्यपाद्यैश्च
तोरामसमपूजयत ॥३५॥ मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः ॥ रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवामरः ॥३६॥

ग्री ८

नधनदस्य भवतीति शेषः ॥ परेणानपत्या सेमे पलक्षेरः पितामहाद्दितिसुंदरकां ञोक्तेः ॥३१॥ तस्मिन्रावि मानेरघवोस्थयीवौविभीषणा स्थितिष्ठंतीति राम॰
शेषः ॥३२॥ ३३॥ ततश्चासते भरताद्यपलददृशुरित्याहरहीति ॥३४॥ पद्याद्यैर्नस्वागतेन ॥ अर्चयित्वा स्वागतेनेत्यर्थः पसागतमित्यर्थेनग ॥२४६॥
तिमतेत्यर्थः ॥२५॥ ३६॥

३८॥ ३९ अभ्यवादयत॥ अभ्यवंदद्दितिस्पर्थः॥ ३९॥ ४०॥ लक्ष्मणमासाद्य कृतनमस्कारं लक्ष्मणमालिंगनेन संभाव्य वैदेहीं चाभ्यवादयत अप्येषः पंचजनात्म
कैकेय्यां भरतो भवत॥ तस्यैव सुमित्रायां मनं जातस्मात् लक्ष्मणः सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो हैमाता उपगपत भिषे इति र पार्वतीपतिशिवेनोक्तं पप्रछुताणस्य रामायणोक्त

ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा॥ ववंदे प्रणतो रामं मेरुस्थमिव भास्करं॥ ३७॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमं॥ हंस
युक्तं महावेगं निपपात महीतले॥ ३८॥ आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः॥ राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत्॥ ३९॥
तं समुत्थाप्य काकुत्स्थः चिरस्याक्षिपथं गतं॥ अंके भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे॥ ४०॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः
अभ्यवादयत प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत्॥ ४१॥ सुग्रीवं कैकेयीपुत्रो जांबवंतमथांगदं॥ मैंदं च द्विविदं नीलमृषभं च सस्वजे॥ ४२॥ त: ९१
सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गंधमादनं॥ शरभं पनसं चैव परिषस्वजे॥ ४३॥ ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः॥ कुशलं पर्य
पृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा॥ ४४॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभं॥ परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः॥ ४५॥ त्वमस्माकं
चतुर्णां वै भ्राता सुग्रीव पंचमः॥ सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोरिलक्षणं॥ ४६॥ विभीषणं च भरतः सांत्ववाक्यमथाब्रवीत्॥ दि
ष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करं॥ ४७॥

प्रकारेण भरतस्य ज्येष्ठत्वादेवं व्याख्यातं॥ वैदेही चेति चकारो रामनमस्कारं समुच्चिनोति॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥
॥ ४४॥ ४५॥ पंचमो भ्राता भ्रातृविषयकपंचत्वसंख्यापूरणः सौहृदात् तत्पूर्वकोपकारात्॥ ४६॥ ४७॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

४९॥ ४९॥ कैकेयीं च यशस्विनी अस्मास्मनो राघवे राज्यं ज्ञानं रक्षादि तोवाह्न हर्षपश्च परमं सुखं मम मा ॥ रामस्य च यशोजातमरण्यपराप्ति शिवमेव ॥ ५०॥ ५१॥ व्याकोशा
नि विविक्ता सितानि ॥ ५२॥ ५३॥ एतज्जगत्तावरकालं मया रक्षितं ॥ न्यासभूतं मया पित्र्यं ॥ न्यासभूतं राज्यं मया ते निर्यातितं तम्यं निवेदितं ॥ ५४॥ ५५॥ गोष्ठा

शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणं ॥ सीतायाश्चरणौ वीरो विनयादभ्यवादयत् ॥ ४९॥ रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोककर्शितां
जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रहर्षयन् ॥ ४९॥ अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीं ॥ स मातॄश्च ततः सर्वाः पुरोहितमुपागमत्
॥ ५०॥ स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन ॥ इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ५१॥ तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः
व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५२॥ पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयं ॥ चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित्
॥ ५३॥ अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ॥ एतत्ते सकलं राज्यं न्यासं निर्यातितं मया ॥ ५४॥ अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च
मनोरथः ॥ यत्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतं ॥ ५५॥ अवेक्षतां भवान् कोशं कोष्ठागारं गृहं बलं ॥ भवतस्तेज
सा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५६॥ तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलं ॥ मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५७॥
ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्कमारोप्य राघवः ॥ ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमं ॥ ५८॥ भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा ॥ अ
वतीर्य विमानाग्र्यादवतस्थे महीतले ॥ ५९॥

गां रक्ष्य प्रणाचां दशगुणत्वं रामनिर्गमनकाल कोशाद्यपेक्ष्या ॥ ५६॥ विभीषणा स्ववाष्पं मुमोच
रहस्य अपिधाना संजीतानं देनत स्पृजहेप॥ स्वजशोकेन चेति मावः ॥ ५७॥ भरताश्रमं नन्दिग्रामं ॥ ५८॥ ५९॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आत्मसमस्तवाउहपस्त एषणासने पगपदेवो प्राविशदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ इति त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ एकं पुष्पकं धनदाप्रप्रेष्य पित्वा वा तिष्ठेन च सं
गम्य भरतो ऽज्ञां विना नायोध्याम वेश्येति ज्ञात्वा पूर्वेणानंदिग्रामम लवीप विष्टे एमसि विष्टपो ऽवर्षैःस विरिज्ञाह च माजस्रुतात्वा लिकतस्यैः गितदर्शन त्रियणे
भरतेनं त्व हदयमयजाय निवेदपति ॥ शिरस्यंजलिमाधायेति ॥ १ ॥ प्रभो त्वया मामिका माता हजिताएज्यपरिपाणाय हूर्वं कं वा तो ऽगीकारेणाजो षिता श्वनं गरं

अब्रवीत्तु जटाधारी मस्तद्विमानमस्तुत्तमं ॥ वहस्वैव बलं देव मनज्ञा नाम्निगम्यतां ॥ ६४ ॥ ततो गमाम्पनगासंतं हिमानमवतुत्तमं ॥ उत्तरां
दिशं प्रसुहिप्रपजगाम धनदालयं ॥ ६५ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं संगृहीतं तु राक्षसः ॥ आगमहूरं हं देवा दुर्जमवाक्यपचोदितं ॥ ६६ ॥ उ
तो हि जेस्तात्म समस्तत्तुवो वृहस्पतेः शक्रः वामराधिपः । त्रिपीजूपादेषएपणामने शुभे सहेवन्ते ऽप विवे शचीपुरा ॥ ६७ ॥ उ
त्यार्षं० वा० पु० मधुमित्रपद्म षष्ठ्याम भिराम रामभ्रातृसम्मागमने सरामानुजमित्रवर्गसहिते स्वराज्यमर्पणे त्राभ्यां प्रवेशो नाम त्रिंशत
शततमः सर्गः ॥ १३० ॥ शिरस्यंजलिमाधाय कैकेय्यानंदवर्धनः ॥ वभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमं ॥ १ ॥ पूजिता मामिका माता
दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥ धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेणावलीयसा ॥ किशोरीवगुरुंभारं नवोढुमह
मुत्सहे ॥ ३ ॥

ममपारंदं राज्यचित्रकूटे दत्तं तद्राज्यं त्वेप यापेन मकारेण महामदर्शनेन प्रकाहेपनत्तुभ्यं ददामि त्याशत्वहपेणा मविष्यापितं राज्यं पुन
र्दं हमीत्यर्थः ॥ २ ॥ त्वमेव राज्यं परिपालयेत्याशं सह ॥ धुरमिति ॥ एकाकिना त्र महायेने वलीयसा वृषभेणान्यस्तां धुरं किशोरीवत्सो वत्सरुत्वे वत्सहं भारं वोढुमहं
नोत्सहे ॥ ३ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰
॥२४५॥ नोत्सहे रन्तुं हेतुमाह ॥ वारीति महता वारिवेगेन भित्त्रः क्षरन् सेतुर्यथा दुर्निवंधो वद्धुमशक्यस्तथैवमसंवृतं मशक्यः संवरणं राज्यच्छिद्रं चौरादिनिर्वंधं ॥ दुर्निवंध
नं ॥ वद्धुमशक्यमित्येवमस्मे स्मृहमितिशेषः ॥४॥ तवमार्गेरस्त्रणीपरक्षणाच्चतुर्थ ॥५॥ वंशपरंपरया प्राप्तराज्यपरिपालनार्थं दशरथेनोत्पादितं बहितस्यामम
स्य सकलगुणसंपन्नस्याप्यभिषेकः सर्वं कर्तव्यं प्रजापरिपालनतरफलासदर्शमात्रफलप्रदर्शीकवचोऽपि अन्नाहयथा वेत्यादिश्लोकत्रयेणास्त्रं नत्विंदेशानेरहा

वारिवेगेन महता भित्त्रः सेतुरिव क्षरन् ॥ दुर्निवंधमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतं ॥४॥ गाधिंदरीश्वापश्चवर्णसंहतसेवचवापसः ॥ नाद्येखुसुत
हेवीरत्नवमार्गमभिदम ॥५॥ यथाचारोपितोवृक्षोजातस्त्रां तनिवेशने महानपिरुरारोहोमहास्कंधः प्रशाखवान् ॥६॥ शीर्येत
षिष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् ॥ तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः सरोपितः ॥७॥ एषोपमा महाबाहो तमर्थं वेत्तुमर्हसि
प यस्मान्न भजे दूत्वं मन्नीन्भवतान्नरराधिपहि ॥५॥ जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यत्वनुरागवत् ॥ प्रतपंतमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसं
॥२॥ तूर्यसंघातनिर्घोषैः कांचीनूपुरनिस्वनैः ॥ मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व शेषव च ॥९॥

रामेस्थरोपितज्ञोवृक्षो महास्कंधवद्यालुर्वानुरुरारोहोजातः सर्वपुष्पितो भूत्वा फलानि प्रदर्शयन् शीर्येत शीर्यश्चेत ॥ यस्य हेतोः यस्य फलस्य हेतोः येनिरोपितने योरोपितन
नस्य वृक्षस्यार्थं फलं यथापयावद्यानुभवेत् एवं प्रजकारणात् ॥ हेमनुजेर्द्र मंत्रकारणाधिपदितवाहे महावाहो एषोपमात्तवमत्तमर्थं त्वं वेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥८॥ राम॰
॥५॥ यदेव मत्तो जगदप्येत्यादि ॥२॥ तूर्यघोषादिभी राजोपचारैः प्रतिबुध्यस्व शेषयेत्यर्थः ॥९॥ ॥२४५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

चक्रेण्येति स्वकं यावदावर्त्तते पीठमिति अनेन कालावधिरुच्यते यावत्पीठं च वसुंधरेति देशावधिरुच्यते तावत्कालं सर्वस्य राज्यस्य स्वामित्वमनुवर्त्तय स्वामि-
त्वानुवर्त्तनं महीपालनमेव ॥११॥ प्रतिजग्राह भरतस्य वचः इति शेषः निषसादेति ॥ भरतः इति शेषः ॥१२॥ श्मश्रुवर्द्धनाः वर्द्धनं छेदने वधे शत्रुसमर्दः ॥१३॥ प-

यावदावर्त्तते चक्रं यावती च वसुंधरा ॥ तावत्त्वमिह लोकस्य स्वामित्वमनुवर्त्तय ॥११॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः ॥ तथेति प्र-
तिजग्राह निषसादासने शुभे ॥१२॥ ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्द्धनाः ॥ सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत ॥१३॥
पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले ॥ सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥१४॥ विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुले-
पनः ॥ महार्हवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥१५॥ प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणस्य च लक्ष्मी-
वानिक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः ॥१६॥ प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरं ॥१७॥
ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनं ॥ चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रवत्सला ॥१८॥ ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमंत्रो नाम
सारथिः ॥ योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वांगशोभनं ॥१९॥ अर्कमंडलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथं स्थितं ॥ आरुरोह महाबाहू
रामः परपुरंजयः ॥२०॥

पूर्वं त्विति अत्र भरतलक्ष्मणयोः स्नानाद्यभिधानकाले शत्रुघ्नस्यानभिधानं तु स्नानकालपितत्वात् उपलक्ष-
णं वा ॥१४॥ जटाविशोधनं शुद्धकेशकरणं स्नातुरनिकृन्तरि कं तत्र सिंहासने ज्वलन् प्रकाशमानस्तस्थौ ॥१५॥ प्रतिकर्म अलंकरणं इक्ष्वाकुकुल-
वर्द्धनः शत्रुघ्नः ॥१६॥ आत्मनैव स्वयमेव ॥१७॥ शोभनं मंगलंकरणं ॥१९॥ अभिचक्राम समीपमाजगाम ॥२०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ ॥२४९॥ दिव्यनिर्मितैः दिव्यकर्तृनिर्मितैर्वैदूर्यैर्नीजगन्मतः रथस्थां ममं सुस्तुति सर्वथा ॥२२॥२३॥ अर्थवत् प्रयोजनवत्त्वं मंत्रपाः मारुतमाभिषेकोपयुक्तमशेष
विचारं चक्रुरित्यर्थः ॥२३॥ अशोकस्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ अशोकादयो रामवृद्ध्यर्थं नगरस्य चरमर्थं संगताः मंत्रपरः ॥ अमंत्रयन् ॥२४॥

सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेंद्रसदृशद्युती ॥ स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुंडलौ ॥२१॥ सर्वाभरणजुष्टाश्च ययुस्ताः शुभ
कुंडलाः ॥ सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः ॥२२॥ अयोध्यायां च सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ॥ पुरोहितं पुरस्कृत्य मंत्र
यामासुरर्थवत् ॥२३॥ अशोको विजयश्चैव सिद्धार्थश्च समाहिताः ॥ मंत्रयन्रामवृद्ध्यर्थं वृत्त्यर्थं नगरस्य च ॥२४॥ सर्व
मेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः ॥ कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मंगलपूर्वकं ॥२५॥ इति ते मंत्रिणः सर्वे संदिश्य च पुरोहितं ॥
नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥२६॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिंद्र इवानघः ॥ प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमं
॥२७॥ जग्राह भरतो रश्मीन् शत्रुघ्नश्छत्रमाददे ॥ लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संवीजयंस्तदा ॥२८॥ श्वेतं च वालव्यजनं जगृहे प
रितः ॥ अपरं चंद्रसंकाशं राक्षसेंद्रो विभीषणः ॥२९॥

न देवाह सर्वमेवेति ॥ महात्मनो रामस्याभिषेकार्थं यद्यन्मंगलपूर्वकं कर्तुमर्हथेति भरत्यादि मंत्रिणः ॥२५॥ इति सर्वे मंत्रिणः पुरोहितं संदिश्य राम राम॰
दर्शनबुद्धयः संतो नगरान्निर्ययुः ॥२६॥ हरियुक्तं ॥२७॥ रश्मीन् जग्राह सारथ्यमकरोत् ॥ लक्ष्मणो व्यजनं तालवृंतमयं ॥२८॥ अपरं श्वेतं वालव्य ॥२४९॥
जनं विभीषणो जगृहे ॥२९॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ऋषिसेवेति स्तूयमानस्सरामस्समधुरध्वनिः रावणादिसेनादिरामायदनुरूपश्चनिर्मिसर्थी॥२२॥२३॥ नवनागसहस्राणि नवनागसहस्रसंख्याकगजानिम
र्थः॥२४॥ शंखशब्दैर्मृणादैः शंखपादैः जेनानाहर्षमृणादैश्चैसर्थः तदुक्तं पाये अागनोर्भवणो देवीकुमकरीखिराकः अतिकार्यद्राजेकेनमहर्षिजना
स्तुकः समासदेवताकार्यः सीतेषाल स्मरणानुजः सस्यैकमिलेः शालापादासहोरः सुग्रीवराम्यदोधन्वीरावणाजरान्यदः शरणोगततेत्रानाथमस्या

ऋषिसंघैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्गणैः स्तूयमानस्सरामस्सुगृष्ठवै मधुरध्वनिः॥२३॥ ततः शत्रुंजयं नाम कुंजरं पर्वतो
पमं॥ आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः॥२४॥ नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वा
भरणभूषिताः॥२५॥ शंखशब्दप्रणादैश्च दुंदुभीनां च निस्वनैः प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीं॥२६॥ ददृशुस्ते
समायांतं राघवं सपुरःसरं॥ विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा॥२७॥ ते वर्द्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनंदिताः
अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितं॥२८॥ अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रै
श्चंद्रमाः॥२९॥ स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मंगलानि वृतो ययौ॥३०॥ अक्षतं जा
तरूपं च गावः कन्याः सह द्विजाः नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः॥३१॥ ॥

प्रवृत्ताः रामो दाशरथिः॥ श्रीमान्भगवान्भरतोग्रजः शालापोरामरस्सेवस्तुस्तुवेकाहलब्धनिगिति॥३२॥ तेनागराः काकुत्स्थं वर्द्धयित्वा आशी
र्भिरिति शेषः॥२५॥२६॥ तूर्यैस्तूर्यवादकैः स्वस्तिकाश्चतानव देवकजलक्षार्थं मंगलानि प्रव्याहरद्भिरित्यन्वयः॥३१॥ अक्षतादिकं मंगलार्थं जात
रूपमक्षतं सपादितहीरावर्णविशेषमित्यर्थः॥ अक्षतादीनां पुरतो यानं तत्रापि पुरुषदृष्टम्॥३५॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥२५०॥

२२॥५०॥५१॥ अस्पृष्ट्वपन॥ अस्पृष्टस्वपन॥५२॥५३॥ पितुर्भवनमासाद्यतत्रमहात्मनः सुग्रीवादीनूसख्यान् प्रवेश्यकैौतस्माद्यात्रमिवादयत्वानकौ
शोषः रतिमातमब्रवीदितिसवेषः॥७४॥७५॥७६॥ ततः शत्रुघ्नेनप्रचोदिताराजभवन(स्यैकाअप्यंतरेमदेशमदर्शनाराथतैलप्रदीपानूगृहीत्वाभरतमग्री

सख्येचरामःसुग्रीवेप्रभावंचानिलात्मजे॥ वानराणांचतत्कर्मव्याचचक्षेथमंत्रिणां॥ २९॥ श्रुत्वाचविस्मयंजग्मुरयोध्या
पुरवासिनः वानराणांचतत्कर्मराक्षसानांचतद्बले॥ ५१॥ द्युतिमानेतदाख्यायराघवोवानरैर्वृतः॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयो
ध्यांप्रविवेशसः॥ ५०॥ ततोह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकास्तेगृहेगृहे॥ ऐक्ष्वाकाध्युषितंरम्यमाससादपितुर्गृहं॥ ५२॥ अ
थाब्रवीद्राजपुत्रोभरतंधर्मिणांवरं॥ अर्थोपहितयावाचामधुरंरघुनन्दनः॥ ५२॥ पितुर्भवनमासाद्यप्रविश्यचमहात्म
नः कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयीमभिवादय॥ ५४॥ यच्चमद्भवनंश्रेष्ठंसाशोकवनिकंमहत्॥ मुक्तावैदूर्यसंकीर्णंसुग्रीवा
यनिवेदय॥ ५५॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभरतःसत्यविक्रमः॥ हस्तेगृहीत्वासुग्रीवंप्रविवेशतमालयं॥ ५६॥ ततस्तैलप्रदी
पांश्चपर्यंकास्तरणानिच॥ गृहीत्वाविविशुःक्षिप्रंशत्रुघ्नेनप्रचोदिताः॥ ५७॥ उवाचमहातेजाःसुग्रीवंराघवानुजः
अभिषेकायरामस्यदूतानाज्ञापयप्रभो॥ ५८॥
सुग्रीवःप्रविविशुः॥ ५५॥ उवाचेति॥ रामभवनप्रदर्शनानंतरमितिशेषः राघवानुजोभरतः॥ ५९॥ चतुर्णांचतुःसागराणामितिजांबवदादीनां॥ ५ रम

चतुर्णां च तु । सागराणामिति जाम्बवदादीन् ॥ ४९ ॥ चतुर्णां सागराम्भसां चतुर्भिः सागराम्भोभिः शरैर्धृतैः सहिताः पञ्चषष्टमप्येषु यथास्थानं मती सख्येन यावज्जीतियो
जनाः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ जाम्बवांश्चेति ॥ अत्र चैवकारैः सुषेणादयमवयापि च शतवानरपरिग्रहः तद्दर्शयति नदीशतानां पञ्चानामिति अत एव सुषेणादयः समुद्र

सौवर्णान्वानरेंद्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् ददौ क्षिप्रं ततः सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ४९ ॥ यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सा
गराम्भसां । पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५१ ॥ एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः । उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शी
घ्रगाः ॥ जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानरः । ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५२ ॥ नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भै
रुपाहरन् ॥ पूर्वात्समुद्रात्कलशं जलपूर्णमथानयत् ॥ ५३ ॥ सुषेणः सत्त्वसम्पन्नः सर्वरत्नविभूषितं ॥ ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं
समुद्राज्जलमानयत् । रक्तचन्दनकर्पूरैः संवृतं काञ्चनं घटं । गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् ॥ ५५ ॥ रत्नकुम्भेन महता
शीतं मारुतविक्रमः । उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ॥ ५६ ॥ आजहार स धर्मात्मा नीलः सर्वगुणान्वितः । ततस्तैर्वान
रश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलं ॥ ५७ ॥ अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह । पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५८ ॥
ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह रामं रत्नमये पीठे ससीतं संन्यवेशयत् ॥ ५९ ॥

जलाहर्तृत्वेन वक्ष्यमाणोऽस्य विशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अनिलो हनूमान् ॥ ५७ ॥ तत्प्रसिद्धं नदीतीर्थसागराणां जलं ॥ ५८ ॥ प्रयतः प्रयत्नवान् रत्न
मये पीठे रत्नसिंहासने ससीतं सीतासहितं रामं न्यवेशयत् ॥ ५९ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

जांबवंतं पदच्छपास विहितं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ प्रवमन्दिः सजावि पत्रिस्मति जडः त्वा विश्रवम्गीत्यर्थः ॥ ५ ॥ नीलमेघनिभं क्रूर क्षवलंड्घ्रकंसस्त्रि वार्य पद्मप्रवृत्तौ रीतिशेषः

राघवस्यापि विपुलं तं राक्षसवनौकसां ॥ श्रुत्वा संग्रामनिर्घोषं जांबवंतमुवाच ह ॥ १ ॥ सौम्य नूनं हनूमता कृतं कर्म सुदुष्करं ॥ श्रूय
ते हि यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥ तद्गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य धावतः ॥ ३ ॥ ऋ
क्षराजस्तथेत्युक्त्वा सेनानीकेन संवृतः ॥ आगच्छत पश्चिमं द्वारं हनूमान्यत्र वानरः ॥ ४ ॥ अथायांतं हनूमांस्तं ददर्श क्षपतिः प्रधि
वानरैः हतसंग्रामैः स्वस्मिन्नभिसंवृतं ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तं दृक्षबलसंवृतं ॥ नीलमेघनिभं भीमं संनिवार्य न्यवर्तत ॥
६ ॥ स तेन हरिसैन्येन संनिकर्षं महायशाः ॥ शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ समरे युध्यमानानामस्माकं
प्रेक्षतां पुरः ॥ जघान रुदतीं सीतामिंद्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥ उद्भ्रांतचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोहमरिंदम ॥ तदहं भवतो वृत्तं वि
ज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्छितः ॥ निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १० ॥ तं भूमौ दे
वसंकाशं पतितं दृश्य राघवं ॥ अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥ ॥

६ ॥ तेन सैन्येन सहजं क्षसैन्येनापि स हतां मरुत्सुतत्रि कर्षमागम्य माप्यदेप्याय व्रीदि त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिपेतुः समीपमाजग्मुः ॥ ११ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥२५५॥

वसिष्ठस्त्वादिश्लोकद्वयमेकेनाकेवुसिष्ठस्यः मसकेनाग्निर्मलिनुसकलवेदोक्तैर्मन्त्राभिमन्त्रितवान् ॥ आतिपवित्रेणसुगन्धिना सलिलेन नरव्याघ्रं श्रीरामेऽभि
षिंचन्निति सर्वेषु ॥ १० ॥ ११ ॥ ऋत्विग्भिर्मादिश्वत्रापि । अभ्यषिंचन्निमंतु प्रयस्यते अत्र वसिष्ठस्य ॥ सपोजवककन्नीरेर्कमाभिः षोडशसंख्याभिः अभ्यषिंचन्
तेवसिष्ठस्यः नैगमैर्वारिभिः ॥ १२ ॥ नमसिष्ठस्य सपोजवककन्नीरेर्कमाभिः षोडशसंख्याभिः अभ्यषिंचन्तेवसिष्ठस्यः नैगमैर्वारिभिः ॥ १३ ॥ नमसि

वसिष्ठो विजयश्चैव जाबालिरथ काश्यपः ॥ कात्यायनो गौतमश्च वामदेवस्तथैव च ॥ १० ॥ अभ्यषिंचन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगं
धिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ११ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा ॥ योधैश्चैवाभ्यषिंचं
स्ते संप्रहृष्टाः सनैगमैः ॥ १२ ॥ सर्वौषधिरसैश्चापि दैवतैर्नभसि स्थितैः ॥ चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ १३ ॥ ब्रह्म
णा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितं ॥ अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसं ॥ १४ ॥ तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचि
ताः सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां महाधनैः ॥ नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ १६ ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठे
न महात्मना ॥ ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघवः ॥ १७ ॥ छत्रं तस्य च जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभं ॥ श्वेतं च वालव्यज
नं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ १८ ॥ मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्करां राघवाय
ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ १९ ॥
॥

स्थितैः ॥ सर्वसहितैः ॥ लोकपालदैवतैः सर्वौषधिरसैरभ्यषिंचयन्वसिष्ठस्यः ॥ १२ ॥ १४ ॥ अभ्यवायो वंशः येन किरीटेन मनुरभिषिक्तो मनुः येन वसिष्ठेन
तद्वंश्या राजानः क्रमानुगुणायां सभायां मभिषेचिताः ॥ १५ ॥ तस्यां सभायां पीठे दीप्ततेजसं रामं कल्पयित्वोपवेश्य यथा यथाविधि अभिषिच्य ॥ १६ ॥ प
श्चादभिषेकानन्तरं तेन किरीटेन तेन वसिष्ठेन राघवः समयोक्ष्यत सयुक्तः कृतः ऋत्विग्भिश्च भूषणैः संयुक्तः कृतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ शतपुष्करां ॥ अनेकपद्मनिर्मितां

राम॰ २५५

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सर्वरत्नैर्नवरत्नैः समायुक्तं अन्यैर्मणिभिश्च विभूषितं मुक्ताप्रवालहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितो वायुस्तत्र लक्ष्मणे वायुर्हारादिव्यांखीयांकांचनमालां शुक्ला
हारं चेन्महेन्द्रो ददावित्यर्थः ॥ १ ॥ नरर्षभस्य देवगीतं तत्र नायर्षभस्य अभिषेके सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ सहस्रशतं लक्षं धेनूनां गवां नवप्रसूतानां गवामित्यर्थः धेनुः

सर्वरत्नसमायुक्तं मणिभिश्च विभूषितं मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ १ ॥ प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः
अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ १ ॥ भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवुस्तत्र राघवे
॥ २ ॥ त्रिंशत्कोटिहिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ ४ ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्च
नीं मणिविग्रहां ॥ सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजाधिपः ॥ ५ ॥ वैडूर्यमयचित्रे च चन्द्ररश्मिविभूषिते ॥ वालिपुत्राय धृतिमा
नंगदायाङ्गदे ददौ ॥ ६ ॥ मणिप्रवरजुष्टं तं मुक्ताहारमनुत्तमं ॥ सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभं ॥ ७ ॥ अरजे वाससी दिव्ये
शुभान्याभरणानि च अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥ ८ ॥ अवमुच्यात्मनः कंठाद्धारं जनकनन्दिनी ॥ अवैक्षत हरी
न्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥ तामिंगितज्ञः संप्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजां प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ॥ १० ॥
+ सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा ॥ ददौ शतवृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ २ ॥ +

स्पात्रवमलिके समाः पूर्वं गवादिदानानि उक्त्वा तदनन्तरं भूयवेन त्रिंशत्कोटिहिरण्यं ददौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मणिविग्रहां मणिप्रचुरां ॥ ५ ॥ धृतिमान् धीमान् ॥ ६
८ ॥ अरजे निर्मले अकालेन नवमाये ॥ ९ ॥ आत्मनः कंठाद्धारमवमुच्य दित्सया भर्तारमनुज्ञातुं पश्यन्ती अवैक्षत ॥ ९ ॥ १० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु॰ ॥३५२॥

साऽस्मितेन स्वयमपशितेश्रेतानितेन आदौ निर्निमदानितं श्रायोर्वेदमनपः सेतिजस्मैवायुपुत्राय तेहारं ददौ विमलचयः ॥२१॥२२॥२३॥२४॥ कामैः स्वकृचेर
नान्नपानाद्यैः ॥२५॥ वीक्ष्य मैंदद्विविदनीलान्दृष्ट्वा तेभ्यः सर्वान्कामगुणानन्यस्य त्नमानरत्नादीन्ददौ ॥२६॥२७॥२८॥ लब्ध्वा कुलक्रमधनमितिविकुलधं
तेजो धृतिर्यशो दाक्ष्यं सामर्थ्यं विनयो नयः पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि नित्यदा ॥ ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा
॥२९॥ हनूमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः चंद्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाचलः ॥३०॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरो
त्तमाः ॥ वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥३१॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनूमान् जांबवांस्तथा ॥ सर्वे वानरमुख्याश्च
रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥३२॥ यथार्हं पूजिताः सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलैः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतं ॥३३॥
ततो द्विविदमैंदाभ्यां नीलाय च परंतपः सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥३४॥ दृष्ट्वा सर्वे महात्मानः ततस्ते
वानरर्षभाः विसृष्टाः पार्थिवेंद्रेण किष्किंधां समुपागमन् ॥३५॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनं ॥ रजितश्चैव
रामेण किष्किंधां प्राविशत्पुरीं ॥३६॥ विभीषणोऽपि धर्मात्मा सह तैर्नैरृतर्षभैः लब्ध्वा कुलधनं राजा लंकां प्रायान्महायशाः ॥३७॥
नं लंकामन्वमित्रघ्नः ॥ यत्तु इक्ष्वाकुकुलदैवतं रंगविमानमिति तत्तु अवतारसमाप्तिसमये तेहानस्याक्ष्नात ॥३८॥ ॥

रा॰ ॥३५२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

स राममिति शासनदृष्टनियहे कुर्वन् शशास पालयामास ॥९१॥९१॥ लक्ष्मणो मे मया सार्द्धं प्रशाधि वसुंधरामिति पूर्वाभिषेकात्मे भरतास्य विद्यमाने पतित्वानाद्यमो
हिंनोपिभाषत इति निपृच्छत् सुरामेव यौवराज्ये नियुंक्ते आविशेति ॥ बलेन चतुरंगबलेन सह पूर्वराजाध्युषितामिमां गां मयासह पाति ह ॥ पूर्वराज्याभामचादेय
ते राष्ट्रषितो पालितां गां पृथिवीं पितृभिः पितृपितामहैः बलापामयासह तुल्येपयापौवराज्ये धीक्षुरमुद्वहस्वेति संबंधः ॥९२॥ सर्वात्मनापर्यनुनीयमानः

सरामस्य परिविल्लेशास्मन्ति हतासर्वमहायशाः राघवः पाप्मसौ दारोराज्यपालमुदा ॥९०॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्स
लः ॥९१॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥९२॥
सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगं ॥ नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये ततोभ्यषिंचत् भरतं महात्मा ॥९३॥
पौंडरीकाश्वमेधाभ्यां वाजिमेधेन चासकृत ॥ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत् पार्थिवात्मजाः ॥९४॥

ज्येष्ठे भरते विद्यमाने अहं राज्यं न ह्वरतीति निषेधे किं प्रमाणो पिउनउनरनुनीयमाने सर्वथा निषुज्यमानो पीति ॥ मायमाससर्वोपयौवराज्ये भरते नानुनीयमा
नोपि यौवराज्ये संगं नो पैति नेच्छति ततो भरतं यौवराज्ये अभ्यषेचयत् ॥९३॥ पौंडरीकाश्वमेधसादिह नैरक्तोडार्थसक्ते पः पौंडरीकाश्वमेधाभ्या
मिति समासः उक्तात् तत्रैव विशेषमाह वाजिमेधेन चासकृदिति ॥९४॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु
॥३५२॥

९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ निर्मूलनं वैरामस्तु देवेन्द्रानेभविष्यतीति मन्वापारस्येलोम्पहिसन् पात्मधार्मिकं रामस्मैवानुपश्यंतो म्प्रेभ्येवे रंगजद्गुरिसर्थ्ये ॥ १०० ॥ वर्ष
सहस्राणि श्रासन् जनारतिशेषः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ श्रयरामायणं परं फलं दर्शयनिनिषेधर्म्यमिति ॥ श्रार्षश्च वेदसंमितत्वे विधिवेदोपवेहरामितियाव
र्षाणिदश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः ॥ स्वशाश्वमेधानानेकेसदस्वानभूरिदक्षिणान् ॥ २५ ॥ राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य
राज्यमनुत्तमं ॥ ईजेबहुविधैर्यज्ञैः ससुहृद्भ्रातबान्धवः ॥ २६ ॥ नपर्प्यदेवन विधवान्न श्राजसुलविवाडुः समहावक्षाः
मताप्रवान् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः शशास पृथिवीमिमां ॥ २६ ॥ राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमं ॥ ईजे बहुवि
धैर्यज्ञैः ससुहृद्भ्रातबान्धवः ॥ २७ ॥ नपर्प्यदेवन्न विधवान च व्यालकृतं भयं ॥ न व्याधिजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशास
ति ॥ २८ ॥ निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थं कश्चिदस्पृशत् ॥ न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ २९ ॥ सर्वं मुदितमेवासी
त् सर्वो धर्मपरोभवत् ॥ राममेवानुपश्यंतो नाभ्यहिंसन् परस्परं ॥ १०० ॥ आसन् वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ निराम
या विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ १०१ ॥ नित्यमूला नित्यफलास्तरवस्तत्र पुष्पिताः ॥ कालवर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः
॥ १०२ ॥ स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥ आसन् प्रजा धर्मपरा रामे शासति नानृताः ॥ १०३ ॥ धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च वि
सर्वैलक्षणसंपन्नाः सर्वधर्मावहं ॥ आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतं १९ पणाः दशवर्षसहस्राणि यो राज्यमकार
यत् ॥ १०४ ॥ धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहं ॥ आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतं ॥ १०५ ॥
त् ७ल७ातने ॥ १०५ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

॥१०६॥ रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकमित्यर्थः ॥ रिपूनधितिष्ठति जान्विजयते इत्यर्थः ॥१०७॥ ॥१०८॥ ॥१०९॥ ॥११०॥ ॥१११॥ ॥११२॥ विनायकाः विघ्नका

यः शृणोति सदा लोके नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ पुत्रकामश्च पुत्रान्वै धनकामो धनानि च ॥१०६॥ लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभि
षेचनं ॥ महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥१०७॥ राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ भरतेन च कैकेयी जीवपुत्रास्तथा
स्त्रियः ॥१०८॥ शृणोति यः इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतं ॥ रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विंदति ॥ रामस्य विजयं चेमं सर्वमक्लिष्टकर्म
णः ॥१०९॥ शृणोति यः इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतं ॥ श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥११०॥ समागमं प्रवासांते लभंते
सह बांधवैः ॥ य एवं तिय इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतं ॥१११॥ ते प्रार्थितान्वरान्सर्वान्प्राप्नुवंतीह राघवात् ॥ श्रवणेन सुराः स
र्वे प्रीयंते संप्रशृण्वतां ॥११२॥ विनायकाश्च शाम्यंति गृहे तिष्ठंति यस्य वै ॥ विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान्भवेत् ॥११३॥ स्त्रि
यो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान्सूयुरनुत्तमान् ॥११४॥ पूजयंश्च पठंश्चैवमितिहासं पुरातनं ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥११५॥
प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् ॥ ऐश्वर्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः ॥११६॥ रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः
सदा ॥ प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः ॥ आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥११७॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रम
स्तु वः ॥ प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्द्धतां ॥११८॥ देवाश्च सर्वे तुष्यंति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा ॥ रामायणस्य श्रवणे तुष्यंति पि
तरः सदा ॥११९॥ भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृतां ॥ ये लिखंतीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥१२०॥

॥ गणो देवगणविशेषाः ॥११३॥ स्त्रियो रजस्वलाः शुद्धस्नाना नेत्रा षोडशदिनावधि ॥११४॥ ॥११५॥ ॥११६॥ सदेशनेन कालत्रयेपीत्यर्थः ॥११७॥ ॥११८॥ ॥११९॥ भक्त्या रा

मस्य ये ऋषिणा कृतां रामस्य संहितां रामायणमित्यर्थः लिखंति च शब्दा
च्छृण्वंति ते महात्मानः इहलोके परस्मिंश्च सर्वसंपत्त्यादीप्यिषः सर्वैः पूजिता

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

महात्मानो भवेतौ यथा: श्रृंते तेषां श्रुण्वतां लिखतां च विशिष्टे पि ब्रह्मलोके वासो भवति ॥ श्रुत्वा रामायणं मन्त्राय: पादं पदमेव वा स याति ब्रह्मणः स्थाने ब्रह्मणा पू
ज्यते सदैति वचनात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सो भ्रातृकं सौभ्रात्रकं सुखकर ॥ १४ ॥ श्रुत्वा रामायणं श्रवणविधिः श्रुता रामायणं उपदेष्टा व्याख्याता यद्दातिक्षिता सुवर्णं धेनुं स
युक्तं वासांसि विविधानि ॥ ५ ॥ कर्णयोः कुण्डले दद्यात् रत्नीयकमेव च स्यापासनं तथा वस्त्रपात्रं कुं तथा ॥ ६ ॥ भूमिदानं तथा वस्त्रदानं तांबूलमेव च ॥ भक्ष्यं भोज्यं च
विविधं लेह्यं चोष्यं तथाहितं ॥ ७ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ लभते श्रवणाद्देवस्य गर्भिकस्य मानवः ॥ ८ ॥ मयपणगायानितीयानियोगाया: सति सयाने
कुटुंबवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं च ॥ श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वां भुवि चार्थसिद्धिं ॥ २१ ॥ आ
युष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं शुभं च ॥ श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ २२ ॥ इति श्री म
ग्रह कौ से सर्व जन पी वतस्य राज्याभिराजस्य श्रीरामभद्रस्य पट्टाभिषेकमहाख्याने नाम एकत्रिंशतेशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥ इ
ति श्रीगोमतीसीनैमिषारण्ये पाश्वमेधस्य तन्तुवाद्यगतमौनी द्विजेंद्रवानौ सदुग्गोसछेप्पा ज्यतेस्य जेनकेकेकयेंद्रादिवृमखापि
पेदपीवतस्य समनिवद्धं वाक वंद वेघमानको काकाकस्य चारणयगलस्य सद्भुजस्य मित्रस्य भिवसहितस्य साकेतपुरवासी स्त्रुस्य दी
नानां दैम निहीरणस्य उद्दीर्णवीर्यो क्ति रावणवधार्थं देवैः ॥ प्रार्थितस्य रघुकुलतिलकस्य भगतस्य ॥ श्रीसीताविशेषकस्य लक्ष्मीपतेः
मिषादीमरण्यानिकुरुक्षेत्रादिकान्यपि तानि तानि लोकेस्मिन्नुपेत रामायणं श्रुते ॥ ५ ॥ हेमभारं कुरुक्षेत्रे यः प्रयच्छति ॥ यश्च रामायणं लोके शृणोति स समा
वुभौ ॥ ६ ॥ समफलं सभायुक्तो लभते त्र्यंबकः वो च लोकं स गच्छति ॥ ७ ॥ आदिकाव्यमिदं सर्वं पुरा वाल्मीकिना कृतं यः शृणोति सदा भक्त्या स
गच्छेद्वैष्णवीं गतिं ॥ ८ ॥ पुत्रदाराश्च वर्द्धंते सम्पदः सततानिलया सत्यमेतद्धि विज्ञाय श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥ १२ ॥ इति श्रीमद्रामायणे पर्विषुमपदव्याख्याने एक
त्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३ ॥ इति श्रीज्ञानकीरमणपदपंकजपरिचरणपरायणराशिवल्लालपाठकपाण्डेयात्मज शिवरामसंगृहीते श्रीमद्रामायणम्

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥ ३५५

विषमपदव्याख्याने षष्ठकांडे समाप्तिमगमत् ॥ पः शिलाल्यामासद्दत्तोकमरालये संताप न्तु विश्वात्मा समं संसारसागरात् ॥ १ ॥ संवत् १९०२ मोती

साम्यां प्राप्तलक्ष्मीवतो राजाधिराजस्य लोकाभिरामस्य रामस्य निकटोत्कयोः श्रीरामात्मजयोरादिकवेः शिष्ययोः कुश
लवयोराख्याने श्रीमद्वाल्मीकिये आदिकाव्ये श्रीमद्रामायणे चतुर्विंशतसहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्युद्धकांडे पंच
विंशो ह्निवर्त्तमानकथाप्रसंगः समाप्तः ॥ श्रीमद्रामायणं समाप्तं ॥ ॥ ॥ ॥

जेष्ठवदी १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰
॥ ३५५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

ग्र० सं० - ६४

वे. ५६

श्रीसरस्वती पुस्तक भण्डार
श्री लक्ष्मण किला
अयोध्याजी।

श्रीसरस्वती पुस्तक भण्डार
श्री लक्ष्मण किला
अयोध्याजी।

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

यु.
॥ २३५ ॥

मदहं सीतानाशस्यवर्णपोकेनसहापेनदहं तमन्त एवासंहापैः अनिवार्यवेगमस्थियंतमथ्यिमिवदहदृष्ट्वा सलिलैरासिंचन्न मसिंचन्न ॥ १२ ॥ तं लक्ष्मणो बाहुभ्यां परिष्वज्य
दुःखितो मत्वाऽऽश्वस्थं अस्वस्थचित्तं रामं हेत्वर्थसंयुतं उपपत्त्या विशिष्टप्रयोजनेन च सहितं वाक्यमुवाच ॥ १३ ॥ तदेवाह शुभे इति तदद्य विपुलं वीरदुःखमिदं जि-
ताहतं ॥ कर्मणो व्यपनेष्यामि तस्माद्वित्रिष्टराघवेति प्रयापपौरुषवलं च नेन भोगस्ताहृपिष्यन्केवलधर्मावलंवन मप्रयोजकमिति प्रतिपादयत्र नेन वाक्यसम्म-
हेन हे आर्य शुभे वर्त्मनि धर्ममार्गेऽभ्युत्थागपूर्वकं पितृवचनपालनरूपे तिष्ठंतं विजितेंद्रियं हलयासताम्म पाल्याजकपोः केके पी दशरथपो तपरिकात्तु पा

आसिंचन्सलिलैः शैत्यैर्नं पद्मोत्पलसुगंधिभिः ॥ मदहंतमसंहापैसहसाग्निमिवोत्थितं ॥ १२ ॥ तं लक्ष्मणोथ बाहुभ्यां परिष्वज्य
सुदुःखितः ॥ उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतं ॥ १३ ॥ शुभे वर्त्मनि तिष्ठंतं त्वामार्य विजितेंद्रियं ॥ अनर्थेभ्यो न शक्नोति
त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥ भूतानां स्थावराणां च जंगमानां च दर्शनं ॥ यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५ ॥

भा चेन विजितेंद्रियं त्वां त्वदाश्रितो धर्मोऽनर्थेभ्यः त्रातुं न शक्नोति यतस्तस्मादसौ निरर्थकः ॥ अथ वस्तमस्तः आधमाणि कटुजि पावनं ॥ धर्मस्य प्रत्यक्षप्र-
माधर्मस्यापि ॥ १४ ॥ तत्र प्रत्यक्षमनयोः प्रमाणं कृत्वा भिन्नपेक्षापांतत्र किंमन्यसप्रमाणमतस्तु मूनं वा भावस्तथाह भूतानामिति ॥ स्थावराणां जंगमानां च भूत- राम.
नां पदार्थानां दर्शनं यथा प्रत्यक्षमुपलभ्यमस्ति न धर्माधर्मयोः तथा दर्शनमस्तीत्यतः तेनादर्शनेन धर्मोऽधर्मश्च नास्तीति ॥ निर्णयः कोपनिरेकेणोपल ॥ २३५ ॥
योपायमवं विशेषणमनाश्रित्य वसतिः ॥ १५ ॥

उक्तमेवार्थमस्मात्त्व्याह केनात्र यत्पिपद्येवेति। यथैव स्याद्वरं व्यक्तंमस्य स्मृत उपलक्ष्यं जंगमं चातथाविधं व्यक्तं भवतितत्था धर्माधर्मतायोर्थः युक्तोन भवतितत्था अस्मत्तो
न भवतीत्यर्थः यदि कश्चिद्धर्मो वार्थः मत्तस्सिद्धत्वाप्यसम्भावेन स्यात्तर्हि जंगमत्वपास्याद्वाजयावाद्दश्यतेतत्स्मात्तासौ यत्त्वस्यत्निभावः किंचत्वद्विधोन विपद्यते धर्मस्यमे
यस्सिद्धतपासम्भावेत्वद्विधो धार्मिको विपत्तिंमप्युपात ॥१६॥ नापात्तमानं धर्माधर्मयोमामाणमित्याह। यद्वद्धर्मइति। यद्वद्धर्मो भूतो भवेत्तस्मोभवेत्तद्धाधर्मएव
क्तोत्र वत्तो नरकं व्रजेत व्यसनं गच्छेत यदि धर्मो भूतो भवेत्तस्मोभवेत्तदाधर्मयुक्तो भवांच्छ व्यसनं नाप्नुयात् व्यसनाव्यसनत्वकार्याभ्यां धर्माधर्मावेवमेयो न तत्था
त्रे भवति धार्मिकत्वपाभिमन्तेत्वपि व्यसनदर्शनादधार्मिकत्वपाभिमन्तेत्तत्र वत्तो व्यसनदर्शनाच्च साध्यमवतिपक्षेहेत्वभावं तत्स्वस्मादसिद्धो हेत्तुरित्यर्थः ॥१७॥ किंत

यथैव स्याद्वरं व्यक्ते जंगमं चातथाविधं ॥ नायमर्थस्तथा व्यक्तत्वद्विधो न विपद्यते ॥१६॥ यद्वद्धर्मो भवेद्भूतो त्र वत्तो नरकं व्रजेत ॥ भवां
श्च धर्मसंयुक्तो नैव व्यसनमाप्नुयात् ॥१७॥ तस्य च व्यसनाभावा व्यसनं च गतेत्वपि ॥ धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥१८॥ ध
र्मेणोपलमेभेद्दमधर्मं चाप्यधर्मतः ॥ यद्वद्धर्मेणएव जायेदेवाधर्मः प्रतिष्ठितः ॥१९॥ ॥

हन्त्वाप्याच्चसुलद्दुःस्तयोः कार्यमोः नधर्माधर्मान्नमापकत्वमित्याह तस्य चेति। तस्य धर्मिष्ठस्य व्यसनाभावात्सुखेसत्वाच्च त्वपि त्वपरमधार्मिके व्यसनं सुखमाय ते
मासेमतिधर्मः अधर्मेभिवति अधर्मफलमदो भवति च कात्तदधर्मोपिधर्मफल्लाप्यु देयमदोभवतीतित्यत्ते चाजेलवपरस्परविरोधिनौस्वाभावत्याभिहेतुका
वित्यर्थः ॥१८॥ कुतस्त्वं वेत्सितित्य पन्नात्तमवादेवेत्याह धर्मेणेति। धर्मेणाधर्मं धर्मसाध्यसुखं पाद्भूपलभेतत्तथाप्यधर्मतः ॥ अधर्मेणाधर्मं तत्कलं दुःखं यद्यप
नमेतपद्येवं नियमः स्यात्तर्द्धवेद्वाणवत्तादिषु धर्मः प्रतिष्ठितस्सेत्र धर्मेणात्तत्कलेनदुःखेनैवयुज्येय ॥१९॥ ॥

पु.
॥२३६॥

तथापि जनानां धर्मसंचयः अधर्मरहिता तेषां धर्मेणाजन्मलेन स्वदेनावृत्तिं उत्पद्य न विद्यज्ञानस्य तमेवाधर्मकारणं नरोत्तम धर्मेणेति ॥ धर्मेणाधर्ममार्गेणाचरणम
वृत्तिं एतेषां तथाधर्मफलं सुदुर्लभं केन तद्वेन्यथोविदितं फलादिसंसारादित्यर्थः ॥ २० ॥ न चैवमत्यीत्याह यस्मादिति ॥ येषु धर्मः प्रतिष्ठितः तेषु स्वर्गविवर्द्धं तेधर्मशीलास्तु
क्षिप्रं पतेत तस्मादेतौ निरर्थकौ अस्वतन्त्रत्वात् फलादिहितौ विपरीतफलौ चेत्यर्थः ॥ एवं सुदुःखयोः धर्माधर्मार्थ्योर्व्यक्त्यभावान्नतामयांत दन्तुमानमिति भावः ॥ २१ ॥ इदानीं
धर्मादित्वहपमेवदर्शहपमेनिवृत्तं किं व्यापारहयोर्वा तज्ज्ञायानिशायहयौ वेत्ति विज्ञात्याह घ्नात्याह वध्यं नरइति ॥ हे राघव पापकर्मणां उक्तपापघ्नधर्मेण क्षिप्रां

न विधर्मेण यज्ञेस्तु नाधर्मस्तत्त्वयोजनाः ॥ धर्मेणाचरितं चैषां तथा तेषां तथा तेषां फलं भवेत् ॥ २० ॥ यस्मात् स्वर्गविवर्द्धं तेषु धर्मः प्र
तिष्ठिताः ॥ क्षिप्रं पतेत धर्मशीलास्तु तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥ वध्यं ते पापकर्माणां पापघ्नधर्मेण राघव ॥ वधकर्म हतो धर्मः स हतः कं
वधिष्यति ॥ २२ ॥ अथ वा विहिते नायं हन्यते हन्ति चापरं ॥ विधिना लिप्यते नेन स पापेन कर्मणा ॥ २३ ॥ ॥ ॥

येन वध्यं ते तदाक्रियापापास्वित्स्यतावस्यापि तादृधर्मह्योः धर्मस्तु तदर्थ स्तो हतोन एव स्वयमसन्मेव नरकं वधिष्यति ॥ २२ ॥ हितोयं हृषयति विहिते न विहिते श्वे
नावतद्वशनजातिशाये नामसी पेनायेनायं परहे हम तेसर्वपेन वाहन्ये हे निरंवंसातिविधिविहिता उशनजातिशाय एव मेन पापेन कर्मणा हस्तपेतालिप्यते न स कर्मत श
ताघ्रहषः हस्तापालरकर्तृकत्वात् ॥ नहिस्तोसाद्दितवन्त्तहस्तापि तरंस्पृशति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ राम·
॥२३६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

५८ ॥ ५२ ॥ आववार आवरोध नगेन पर्वतेनेव जलाशयं जलमिवाहमिव ॥ ६० ॥ अतिवर्तितुं अतिक्रम्याभिसृत्य येन वर्जितं तमिस्पर्धे ॥ ६१ ॥ भ्रातृजं ...

ततोऽश्मशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः । रक्षिप्यंतो महाभागं तत्र गदं वानरर्षभाः ॥ ५१ ॥ जांबवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ।
कुंभकर्णात्मजं वीराः क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ५२ ॥ समीक्ष्यापततस्तांस्तु राक्षसेंद्रो महाबलः । आववार शरौघेण नगेनेव जला-
शयं ॥ ६० ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरतिवर्तितुं । वानरेंद्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६१ ॥ तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणाञ्श-
रवृष्टिभिरर्दितान् । अंगदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ ६२ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुंभकर्णात्मजं रणे । शैलसानु-
चरो नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६३ ॥ उत्पाट्य च महाशैलानश्वकर्णान्धवान्बहून् । अन्यांश्च विविधान्वृक्षांश्चिक्षेप च महाब-
लः ॥ ६४ ॥ तां छादयंतीमाकाशं महावृष्टिं दुरासदां । कुंभकर्णात्मजः शीघ्रं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ६५ ॥ अभिलक्ष्यैरती-
व्रैस्तां कुंभेन निशितैः शरैः । अर्दितास्ते द्रुमास्तेषु पाषाणाः शतधा कृताः ॥ ६६ ॥ द्रुमवर्षं तमच्छिन्नं दृष्ट्वा कुंभेन वीर्यवान् । वानराधि-
पतिः श्रीमान्महासत्त्वो न विव्यथे ॥ ६७ ॥ निर्भिद्यमानः सहसा सहमानस्तु तान् शरान् । कुंभस्य धनुराक्षिप्य बभंजेंद्रधनुः-
समं ॥ ६८ ॥ अवप्लुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करं । अब्रवीत्कुपितः कुंभं भग्नशृंगमिव द्विपं ॥ ६९ ॥

प्रभावः ह्यधीयेः ॥ ६२ ॥ शैलसानुचरजित मणिवन्नागं गजं वेगवान्केसरीव ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अभिलक्ष्येण अभिगतलक्ष्येण प्राप्तलक्ष्यैः शतधा ॥ कं

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

एवमनिष्टपरस्यघातकत्वमंगीकृत्यात्मात्मनेयउक्तः इदानींघातकत्वमेवनास्तीत्याह ॥ अदृष्टेति अदृष्टप्रतिकारेण अचेतनतयाअज्ञानात्त्वेकर्तव्यशत्रुघातीकारेण अप्राप्तम
प चेतनहारणतज्ज्ञानमितिचेन्नत्याह । अव्यक्तेनस्वात्मप्रभूतात्मनोऽव्यक्तत्वात्तपव्यक्तेनातएवासताःस्वकल्पेनसतावस्तुमानेनापिधर्मेणमर्जनस्यापिपरपिरक
र्षेपूर्वस्यस्वरूपंप्राप्तुंशक्यं । अप्राप्यपरंहनीतिचेद्धंतवधाविशेषात्सर्वेहनमसंगः ॥२४॥ तत्प्राप्यापाचलुमकर्मजातिशयोप्यत्रवेतिध्वनितमर्पणकेनाहठो
करोतितिपदी हेसर्तात्वसत्तहपञ्चेष्टयदिसत्कर्मजन्यमहर्ष्टसत्स्यातत्तश्तवकिंचिदपिअसदृशुमहः त्वंनस्यात् उक्तस्यतर्कस्यविपर्ययपर्यवसानमाहत्वपा

अदृष्टप्रतिकारेण अव्यक्तेनासतासता । कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणाविकृषेण ॥२४॥ यदि तस्मात्ततं सत्वेनासतस्तत्र वा किं
चन । तपो यदीदृशं प्राप्तुं न स्यात्तत्रोपपद्यते ॥२५॥ अपूर्वादुर्बलःक्लीवोचलधर्मोत्तवर्त्तितेदुर्बलोहतमर्यादोनसेव्यइतिमेम
तिः ॥२६॥ बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणमत्यरणकर्मैः ॥ धर्मस्तु मत्स्यवत्त्वल्पपापाधर्मेणपावले ॥२७॥ ॥ ॥

वेदृशंदुःस्वःप्राप्तुंनस्यात्तत्रदितिनोपपद्यते ॥२५ नन्वकरोषसमहःकर्मणा प्राधान्येनार्थसाधनत्वपूर्वक्तेनानत्तपोऽहषोपहलनस्यार्थसाधकत्वेनहिंसुत्वम
र्थसाधनंपोहषमेवावलस्यनामित्याह । अपूर्वेतिदुर्बलःस्वतोर्थसाधनासमर्थः ॥ अतएवक्लीवोर्थसाधनेकिंविक्रगेचलंपोहषंअउवर्तितेसहकारितया
येक्षतेतदादुर्बलोहतमर्यादःस्वकृत्स्वसाधनत्वमर्यादोधर्मोनसेव्यइतिमेमतिः ॥२६॥ ननुपोहषंसहकारित्वस्यधर्मसाधपुनीतिनोच्यतेकिंतुपोहषमेव
प्रधानंकर्मतत्तस्योपकारकमितितहिंतपेवानुष्टानंक्रविंस्याहबलस्येति बलस्यपोहषस्यधर्मोगुणमनुहस्यगीकियतेनदापापात्कर्मेःअपल्येधर्मम
मृत्स्यजधर्ममाधानंत्यक्त्वापयेदानीधर्मेवर्त्तितेसमाधायेनतत्पावल्लेपोहषएवबवत्त्वत्व ॥२७॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु.
॥२३७॥

किंच तस्मात्पापिष्ठधर्मत्वाहं कर्मपरस्यापातिनाम् वृत्ता सत्यधर्मत्वात्ते पितृनिग्रहेण पृष्टि किमिति सम्पद्यते इत्याह॥ अथ चेदिति हे परंतप सत्यवचनं धर्मः किल अथ चेत् तावत् चेद्गत
तः त्वामभिषेक्ष्यामि इत्युक्त्वा तद्वचनात् रकरणेन सत्यहितत्वपि मकृतत्वण्णा अपि न्यत्वे त्वत्रेकारणोत्ज्या हृतं मनिनि स्कातवात्विदर्पः॥ पिता त्वया किं न वदद्धः निग्रहेण तत्सत्यं त्वा
हितत्वदभिषावत सर्वप्रजासन्निधौ तम अभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा मार्पमिकृत पितृवचनं परित्यज्य पापत्वात्त्वं वनगमनं विषयं पितृवचनं करिष्यामीति हृतत्वमजिज्ञासत्वया सत्यवचनेन
सत्यकृपालित मितिभावः॥२५॥ अथेत्यादि त्रिवृतः को भावेषु सत्पौरुषधर्मपौरुषशाने मिहां ते शिष्टाचारादर्शनेन सर्वकर्माहवदीति हे परंतप धर्मलावण्य सिद्धिजः स्यात तमाधा

अथ चेत्तत्स्य वचनं धर्मः किल परंतप॥ अनृतं तत्त्वया कस्मात् किं न वक्तुं त्वया पिता॥२६॥ पित्रिष्टधर्मो भवेत्तु न त्वधर्मो वा परंतप॥ न स्म
हत्वा सुनिवृत्तीकर्त्यादि त्यक्ताशनः क्रतुः॥२७॥ अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशं प्रतिपद्यते॥ सर्वमेतद्यथाकामं कामकारकृतं स्यात्कृतेन तत्॥२८॥
मम चेदमतं तात न धर्मोपमितिरेव च॥ धर्ममूलं तदाच्छिद्य राज्यमुत्सृज्य तावपा॥२९॥ ॥

ये नाठश्चेपः स्यात्तत्र अधर्मो धर्मादन्यः पौरुषं तद्धा पदिष्टं तं स्यात् तथा धार्येनात्र शेषं स्यात् तदा तज्जीमुत्तिविसर्वतपं पौरुषेणाहत्वा पश्चात् श्लिष्यां धर्मं न कुर्यात् किं वै कसैव म
धाम्येणकमेव कुर्यादिति भावः॥ अतत्र अधर्मस्तत्संश्रितत्वं॥२८॥ तस्मादधर्मसंश्रितत्वं पौरुषप्रयत्नोधर्मः शिवं विनाशं पृति तस्मात्सर्वमेतत् पौरुषधर्मोभवं प
थाकामं स्वकार्यानुरोधेन नरो वक्तीमभ्यतिं करते रस्य चपः॥२९॥ हेनातत्त्वायद्य वपदिष्टं पयो चितकालदेशमुभवम्त्र श्रेयमिति अपमेव धर्मो न्यायपरा तिम मतं सिद्धां
तद्रत्यर्थः॥ न चेवं धर्मस्य तवापि संमतत्वे किमिति मद्युः स्वमत आह धर्ममूलमिति॥ अपंमूलं राज्यमुत्सृज्य तावया धर्मस्यमूलपर्मर्यादां च्छित्रमत्र स्वक्लेशना विनिमावः॥

राम.
॥२३७॥

अथार्थस्य धर्ममूलत्वमेव प्रतिपादयति ॥ अर्थेभ्य इति ततस्ततः संवृत्तेभ्यो नानादेशागतेभ्यो अतएव प्रवृद्धेभ्यो ऽर्थेभ्यः सर्वाः क्रियाः योगक्षेमाभोगप्रधाना इत्य
र्थः ॥२२॥ अर्थाभावे क्रियाव्यतिरेकमप्याह ॥ अर्थेन हीनेति कुसरितः अल्पसरितः ॥२३॥ न केवलमर्थपरित्यागे धर्मासंभवः किंतु दोषप्राप्तिरपीत्याह सोऽप
मिति यः पुमानस्मात्समर्थं परित्यज्य स्वरावकामो भवति सोऽपभ्रष्टार्थः सुखेधितः अभिवृद्धसुखाभिलाषो भूत्वा पापमन्यायेनार्थार्जनं कर्त्तुमाचरते आ

अर्थेभ्योऽपि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥२२॥ अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्प
तेजसः विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥२३॥ सोऽयमर्थपरित्यक्तः सुखकामः सुखेधितः पापमाचरते कर्त्तुं ततो दो
षः प्रवर्त्तते ॥२४॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ॥ यस्यार्थः स पुमान् लोके यस्यार्थः स च पंडितः ॥२५॥ य
स्यार्थः स च विक्रान्तो यस्यार्थः स च बुद्धिमान् यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥२६॥ अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः
प्रव्याहृता मया ॥ राज्यमत्तस्त्वजनाद्वीर येन बुद्धिस्त्वया हता ॥२७॥

र्थेनेति ततो दोषस्तादृनवंधनादिः प्रवर्त्तते इत्यन्वयः ॥२४॥ अथार्थः सर्वस्व
त्वमिति श्लोकद्वयस्येति ॥२५॥२६॥ एते दोषाः मित्राभावरूपाः प्रव्याहृताः स्पष्टाः उक्ताः तत्र राज्यमत्तस्वजनात् यायेन गुणोन बुद्धिरर्थपरित्यागविषया ल
तानं यथा न जाने इति शेषः ॥२७॥

यु०
॥२३५॥

उत्तरार्धमेव स्तौति यस्येति यस्यार्थाः सन्ति तस्य धर्मकामरूपार्थाः प्रयोजनानि भवन्ति जितस्य सर्वं प्रदक्षिणम् अनुकूलं अधनेन पुरुषेणार्थविविचिन्वतापि अर्थकामेन क्षिणो
ऽस्य योनिरणकं यासुमिति शेषः शाक्यामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अर्थस्य प्राधान्यं सर्वगुणोत्कर्षत्वाह हर्षदत्यादि पानि हर्षादीनि संति एतानि अर्थादेव अर्थात्तस्य योग्यसंपत्तेरेव प्र
वर्तन्ते ॥ अमोघानि भवंतीति भावः ॥ ३९ ॥ सर्वमस्तोऽर्थ अभवनं संवत्सरत्वाह येषामिति । येषां धर्मचारिणां चरतां धर्मचारिणां तानि धर्मचारिणामपि अर्थाभावात्

यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ॥ अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥ ३८ ॥ हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः
शमो दमः ॥ अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ३९ ॥ येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् ॥ तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते
दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥ त्वयि प्रव्रजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते ॥ रक्षसापहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१ ॥ तदद्य विपु
लं वीर दुःखमिंद्रजिता कृतं ॥ कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥ ॥

अयं लोकः ते हि कष्टतरार्थानपश्यन्ति ते हि कं सुखं नाप्नोतीत्यर्थं तेनेह लोके सुखं साधनमस्ति अर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु मेघच्छन्ने ग्रहाः सुनक्षत्रग्रहा इवेत्य
र्थः ॥ ४० ॥ अर्थपरित्यागेन धर्मं चरता मनः अर्थो भवतीत्यत्र राघवेणाप्यमेव दृष्टान्तः प्रजितत्वयीति गुरोर्वचने स्थिते त्वयि प्रव्रजिते च वनं प्राप्ते रक्षसा भार्यापहृता अपहृता
च प्राणैः प्राणेभ्यः प्रियतमा ॥ ४१ ॥ अतः परमेतावदेव कर्तव्यं किमनीतार्थाः तु शोचनेनेत्याह तदद्येति कर्मणा पौरुषेणाहमेव व्यपनेष्यामि तस्मात् त्य
क्त्वा हे त्वमुत्तिष्ठ ॥ ४२ ॥

राम०
॥२३५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ण वेषु क्रिवादस्तु त्वा स्समापत्तं विदधाति ॥ उत्तिष्ठेति हे महात्मानं प्रत्मात्मा न्नमात्मानं किं त्वाऽवबुध्यसे तेन त्स्मान्मद्वृत्तः शोककातरां नात्मीति हृदयं ॥ ४३ ॥ अ
यमहं तव विधेय एतेन सत्विहितस्त्वच प्रियार्थं सुदितत्युद्ध क्रोधेन न कसुता निधनं निरीक्ष्य श्रुत्वा हृष्टः सन्लंकां विनिपातपामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति अ
शीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ आत्रवत्सले स्मणो राममाश्वासयमाने गुल्मान् स्वस्थाने रक्षार्थं दिनत्नहारे निक्षिप्य स्वस्थापयित्वा विभीषणस्तत्रागच्छदिति

उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो धृतव्रत ॥ किमात्मानं महात्मा त्वावबुध्यसे ॥ ४३ ॥ अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुता
निधनं निरीक्ष्य रुष्टः । स्वयमिह हयासरास स्वसृद्राम शमितुमिति विनिपातयामि लंकां ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे न्वाऽध्व्यशीतितमः सर्गः
॥ ८२ ॥ राममाश्वासमाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले । निक्षिप्य गुल्मान्स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥ नानाप्रहरणैर्वीरैश्च
तुर्भिरभिसंवृतः ॥ नीलांजनचयाकारैर्मातंगैरिव यूथपः ॥ २ ॥ सोभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसं ॥ वानरांश्चा
पि ददृशे वाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥ राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनंदनं ॥ ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्यांक
माश्रितं ॥ ४ ॥ व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः ॥ अंतर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोब्रवीत् ॥ ५ ॥

संवृत्तः ॥ १ ॥ २ ॥ अत्र राघवशब्दो लक्ष्मणपरः उत्तरश्लोके राममदर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ददृह प्रोदृदर्श ॥ ३ ॥ ४ ॥ स विभीषणः रामं दृष्ट्वा दीन
नात्मा दीनमनस्कः सन् अंतर्दुःखेन वहिर्मकारितदुःखविकारो लोपलक्षितैः अब्रवीदित्यर्थः ॥ ५ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

लक्ष्मणो वाचेति हे क्षिराषेः मंदार्थमल्पार्थसंग्रही नार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ सचिवार्पनेवंद्दः त्वंकार्यमित्युक्ताः ॥ ८ ॥ आर्त्तेन रूपेण दीनवेषेण ॥ ९ ॥ कथमयुक्तं न त्वा
ह अभिप्रायं सर्वं ज्ञात्वापि सीतां न त्याज्ये ते वं हर्षं जानासि ॥ अतो घातं न करिष्यति सीताया इति शेषः ॥ १० ॥ तमेवाह याच्यमान इति ॥ ११ ॥ किं च सीतानयेन केनाप्युपा

विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तां च वानरान् ॥ लक्ष्मणो वाच मंदार्थमिदं वाष्पपरिप्लुतः ॥ ६ ॥ हत्वा मिंद्रजितं सीतामिहस्थु
हैव राघवः ॥ हनुमद्वचनात्सौम्य नेतो मोहमुपाश्रितः ॥ ७ ॥ कथयंतं तु सौमित्रिं संनिवार्य विभीषणः ॥ पुष्कलार्थमिदं वाक्यं
विसंज्ञं राममब्रवीत् ॥ ८ ॥ मनुजेंद्रार्त्तरूपेण यदुक्तस्त्वं हनूमता ॥ तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणं ॥ ९ ॥ अभिप्रायं तु जा
नामि रावणस्य दुरात्मनः ॥ सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥ याच्यमानः सुबहुशो मया हितचिकीर्षुणा ॥ वैदेही
मुत्सृजस्वेति न च तत्कृतवान्वचः ॥ ११ ॥ नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा ॥ सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचि
त् ॥ १२ ॥ वानरैर्मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः ॥ चैत्यं निकुंभिलां नाम यत्र होमं करिष्यति ॥ १३ ॥ हुतवानुपयातो हि समवै
[illegible]रपि सवासवैः ॥ दुराधर्षो भवत्येषः संग्रामे रावणात्मजः ॥ १४ ॥

येन द्रष्टुमेवाशक्या कुतस्तस्या हारणमेवं वधूरात्माह नैव सामेति कुतो युधामिति भिन्नं सज्जयामस्य दर्शनादि प्रसंगः न कुतोपि ॥ १२ ॥ कानन हि वधि
षयस्यानुभवे स्पष्टा नितस्ता ह वानरानिति मोहयित्वा मायया सीता छेदनेनेति शेषः मोहनप्रयोजनमाह चैत्यमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

न्तउक ऐव्हो मंक्षिं मोह नमपया सेनेस्वजाह॥ तेनेजितवान एतांपराक्रमेस्वविषाणस्य विघ्नमच्छिष्णता ऋनाऋनसरजसंमावयता चानराम्भो हयनामेनन्हतेवि स्पवेनन
हियनिवृत्तवेपमामाया प्रयोजितेजियोजना॥१५॥ तेनाघनयाणस्वविघ्नयकर्नव्यहगति हस्मिन्मा हसस्यैस्यायति नहोमकर्म॥१६॥ हेनरशार्द्दूलभिध्यासंतमा
यमागतमेनमज हिपत्नःत्वांशोककर्शितं नंदृष्ट्वा सर्वेवारवेदलंसीदते हेहत्वितनस्मान त्वंरवस्थहृदयोस्मःत्वा इहैवतिष्ठ॥१७॥ सेमाठकर्षिभिःसर्वसेनागृही

तेनमोहयतास्वमेषामायायोजिता॥ विघ्नमच्छिचता तानवानराणांपराक्रमे॥१५॥ ससैन्यामत्रगच्छामो यावत्तन्नसमाप्यते॥१६
त्यजेमंनरशार्दूल मिथ्यासंतापमागतं॥ सीदतेहिबलंसर्वंदृष्ट्वात्वांशोककर्शितं॥ इहत्वंस्वस्थहृदयस्तिष्ठसत्वसमुच्छित॥१७॥
लक्ष्मणंप्रेषयास्माभिःसहसैन्यानुकर्षिभिः॥१८॥ एषतंनरशार्दूलोरावणिंनिशितैःशरैः॥ त्याजयिष्यतितत्कर्मततोवध्यो
भविष्यति॥१९॥ तस्यैतेनिशितास्तीक्ष्णाःपत्रिपत्रांगवाजिनः॥ पतत्रिणइवासौम्याःशराःपास्यंतिशोणितं॥२०॥ तन्नसं
दिशमहाबाहोलक्ष्मणंशुभलक्षणं॥ राक्षसस्यविनाशायवज्रंवज्रधरोयथा॥२१॥ ॥

त्वगच्छस्मिरास्माभिःप्रधानैःसहलक्ष्मणंप्रेषय॥१५॥ एवंरावणिंनिशितैःशरैर्व्यांकुर्वीन्तस्यतत्कर्मत्याजयिष्यतिततोहेतोर्मापतिप्रभावाद्वध्योभविष्यति॥१८
पत्रिणांपत्रिरूपैरंगैर्वाजिनोवेगवंतस्तस्यलक्ष्मणास्यप्रासाद्याःसौम्याःपत्रिणःकंकादय इवशोणितंपास्यंति इंद्रजितइतिशेषः॥२०॥ तन्नसमस्मात्लक्ष्मणंसं
दिशप्रेषय॥२१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालक्षेपो यत्कर्तव्यं प्रत्ययतो न क्षमो न योग्यः तस्मात्त्वं रिपोर्वधाय प्रलसमराम्मतिसृज्य मेषय यथा द्विजराजमथने देवगिम
॥२४१॥ थने अमरेन्द्रः वज्रमतिसृजति तथेत्यर्थः ॥२२॥ कालक्षेपेण कोपदेशस्तत्राह समाप्तेति समाप्तयागकर्मेत्यर्थः सुराणामपि संशयः प्राणसंशयः पदत्यर्थः

मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत्क्षमोऽद्य कर्तुम्। त्वमतिसृज जगीषोर्वधाय वाणीममररिपोर्मथने यथा महेन्द्रः ॥२२॥
समाप्तकर्मा हि स राक्षसेन्द्रो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः। युयुत्सुना तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥२३॥
इत्यार्षे॰ वा॰ च तुरशीतितमः सर्गः ॥८४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्षितः। नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥१॥ पडुक्तं
ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरंजयः। विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसंनिधौ ॥२॥ नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं
ते विभीषण। भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥३॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः। यत्तत्पुनरिदं वा
क्यं बभाषे स विभीषणः ॥४॥ यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम्। तत्तथानुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥५॥ तान्यनीका
नि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः। विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥६॥

॥२३॥ इति चतुरशीतितमः सर्गः ॥ व्यक्तं नोपधारयते हृदि सम्यक् क्रमिः धारयितुं नाशकदित्यर्थः ॥१॥ उपासीनं समीपस्थितं ॥२॥ नैर्ऋताधिपते यदुक्तं तद्भूयः श्रोतुमिच्छा राम॰
मि ॥३॥ यदुक्तं तदेवेदं वाक्यं पुनर्बभाषे ॥४॥ यथाज्ञप्तमित्यादिश्लोकाः रामस्य धैर्यार्थं कुर्वन्त्वनिवारणाय ॥५६॥ ५ ॥६॥ ॥२४०॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥१॥ मिथ्यासंतापं तन्मतं संप्रोक्तं ॥९॥ उद्यमः उत्साहः ॥२॥ ११ ॥ ११ ॥ तेन वीरेण दुर्जितान् प्रतापी तस्य स्वयं अद्योवादात् नाग्निकं भिलापां देवी होमसमासे
कामगतं रंगपुत्रोऽयो ब्रह्मशिरोस्त्रं चाग्नेः सकाशात् प्राप्य तेनेन च त्रावध्य स्वं सत्यं त्यजो गवर्त्ते मिति वरदानात् ब्रह्मशिरोस्त्रं प्राप्तं ॥२॥ सा खलु एवं प्रकारेण अ

भूयसस्तु मम विज्ञाप्यं नच्छरणं च मृहार्पये ॥ त्वया कालेन संततं तेसंतत महद्दर्प्पाखर्व्वं ॥७॥ म्नजाराजत्रिमं प्रोक्तं मिथ्यासंतापमागतं ॥ तदि
दं तत्स्वत्तो विज्ञाशत्रुहर्षं विवर्द्धनी ॥५॥ उद्यमः त्रिपतनी चीर्हर्षः समुपसेव्यता ॥ मामव्यापादितेसीना हंतव्यमृत्युनिशाचरः ॥९॥ २
घुनंदनवक्ष्यामि प्रपतामे हितं वचः ॥ साध्वं पुंपातुसौमित्रि वीर्व्वले नमहतावृत्तः ॥१०॥ निकुंभिलापांसंप्राप्यं हत्वैरावणि माहवे ॥ धनु
र्मद्दंलमिर्मुक्तैर् शरैः विषविषोपमैः ॥११॥ तेन वीरेण तपसा वरदानात् स्वयंभुवः ॥ ब्रह्मशिरः प्राप्तकामगाश्च तुरंगमाः
॥१२॥ सएष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुंभिला ॥ प्रवृत्तिं हृतजेतं मं हृजानत्सर्वा स्व विहिनः ॥१३॥ निकुंभिला मसंप्राप्तम सम
नाग्निचपोरिपुः त्वामा त्वजापिनेहत्वा द्विंदृशत्रो सनेवधः ॥१४॥

व्यवरंदजितसैन्येन सह होमं कर्त्तुं निकुंभिलापां प्राप्तः सपदिहलं ते कर्म होमकर्म हुत्वोत्तिष्ठेचेत्तु सर्व्वानेव नो ऽस्मान् हतान्विद्धि ॥१२॥ किंचत्यम्यावना नहदेधौ
प्येवं प्रकारेणोक्त उस्मा हनिकुंभिला मिति निकुंभिलानत्याग मेमिमहाकाली क्षेत्रं मदात्म्य मयोध मूलहपसमास मरुता ग्निमान नतापिवंगहीनशत्रवपोऽपि
हन्यात्र तद्युद्धेन तरं दृशत्रो ऽपिलसेवधः वधकर्त्ता भविष्यति ॥१४॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सर्वलोके प्रवरेण ब्रह्मणा एष वृत्रोदरो वै महिद्ध्वः राजन् धीमन् जन्मत्सैव वधो विहितो ब्रह्मणा ॥ १५ ॥ सं हि दिशत्याज्ञापय लक्ष्मणमित्यभिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हे म
हायशः अगतिः खेचरतः सर्पेस्य गजिर्नज्ञायते अभ्रसम्प्लवे मेघसमूहे तत्पुंसेव ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्यादेशस्याभिज्ञः तद्देशविषयकज्ञानवानित्यर्थः

वृत्रोदरो महाबाहो सर्वलोकप्रवरेण वै ॥ इत्येवं विहितो राजन्वधस्तस्यैष धीमतः ॥ १५ ॥ वधायेन्द्रजितो रामसंदिश त्वं महाबल ॥ हते
तु तस्मिन्हतं विद्धि रावणं ससुहृज्जनं ॥ १६ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम
॥ १७ ॥ स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबलः ॥ करोत्यसंज्ञान्संग्रामे देवान्सवरुणानपि ॥ १८ ॥ तस्यान्तरिक्षे चरतः सरथस्य म
हायशः ॥ न गतिर्ज्ञायते वीर सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ १९ ॥ राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः ॥ लक्ष्मणं कीर्तिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत्
२० ॥ यद्वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ॥ हनूमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैश्च बलक्ष्मण ॥ २१ ॥ जाम्बवेन र्क्षपतिना सह सैन्येन संवृतः ॥ जहि तं राक्ष
स सुतं मायाबलसमन्वितं ॥ २२ ॥ अयं त्वां सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः ॥ अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्य वचः
श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमन्यद्भीमपराक्रमः ॥ २४ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी सशरी वामचापभृत् ॥ रामपादावुप
स्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥

२२ ॥ अन्यत्कार्मुकश्रेष्ठं देवताद्यग्रहणासंपरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सशरी सशरः खड्गवान् वामहस्तेन चापभृत ॥ २५ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

अप्पं कुंभस्स शौर्यं वर्णयति निकुंभाग्रजेति वेगप्रचोः र्धचादिः सत्वजितः स्पेक्षुविनयः प्रभावः भ्राता पुः नववाराचरणास्वान्नस्यस्प क्षिप्तस्यर्थः ॥ १ ॥ मल्हादवल्यो रत्न आ
दीनां चोपमायस । पितरमनुजातोसि पित्रा सदृशोसीत्यर्थः ॥ १ ॥ नामैवैकं रत्नहस्तं त्रिदशानामिवं र्नते नाभिकामं जेद्दिपुंपो गिनमाद्य पोमान सुद्धः खानीवेन धुं
॥ २ ॥ अपपप्रपणोमम समसं कर्माणि विक्रमस्त्वप्रद्दकर्मणि तत्प्र्वपराक्रमं कुर्विस्यर्थः ॥ २ ॥ नेपिनच्योतवणः वाद्दानादेवदानवान सहजेमोडंशक्रः कुं

सि कुंभयन्नवीरियं जेण्हाणवेगं तं दसमुहं तं ॥ सत्तुजियप्पभावं भत्तत्तं ववाराचरणास्सवा ॥ १ ॥ मल्हाद्दवलिवत्रघुकवेरवत्तगोपम ॥ एकल
मणुजातोसि पिउरं वलवत्तं ॥ १ ॥ नामेवेकं महावाडं पल्लहत्थसंगिदंसं । तिदसाणाविवत्ते जे जितेंदिपमिवाधपः ॥ २ ॥ विक्कमसल
महापुद्दकमाणिमम पुप्पणं ॥ २ ॥ वरदानाजपित्थलसेसहजेदेवदानवाण । कुंभकणोस्स वीपेणासहजेचसणन ॥ ३ ॥ ध
णुधीरु जिताउत्थः पतोणरावणासच ॥ चमबाहुसालोकेप्पुपामिवल्लवीपुंनः ॥ ४ ॥ महाविमद्दसमरेसपाससहजवासुतं ॥ अ
घम्मजाणिपप्पणत्तुपा कशंबुपोरिव ॥ ५ ॥ हणजमणिहणंकमरंसिंतं चाखकोशलं । पाणिनाहागीवीतस्प्रुतपेनेमीम विक्कमाः
॥ ६ ॥ उपालंभमपाद्दापिनासिवीर्यं भपाहतं । हणतकमीपगिश्रानाविभ्रोजः पप्पमवलं ॥ ७ ॥ Ϗ ॥ ४

म करणोत्तवीर्येण प्रारीरवलेन तान् सहनत्वं तुलाभ्यां सहसे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तेनवया सहमहा विमर्देमहायुद्धं ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपालंभमपानवअ
भिः सहयुद्धेन श्रांतः कुंभः स्थायीवेणा हतरस्मिनिं दामयत ॥ ८ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

त्वं गत्वा निर्भिद्यास्तकाः सतेजोवंतं काममभिपतिष्यंति ॥२७॥२८॥२९॥३०॥ नारीतं उपवीतौ लक्ष्मणमनुपपातित्यर्थः ॥३१॥ परिविष्टं हनूमता सीतावधदर्शनात्तं नि
वेदनार्थं मागमनसमपेक्षा रक्षार्थं परिपिस्थापितमित्यर्थः ॥३४॥३२॥ मा पापोऽगमाय पैरपोगः पुरुजपोपापोपसमंत मिद्रजितं प्राप्य ब्रह्मविधानेनेति

अथ मन्त्रास्तु कास्त्रज्ञाः शरा निर्भिद्य वर्तिनं ॥ त्वं काममभिपतिष्यंति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥२८॥ अथैव तस्य पौलस्त्य प्राणिनं मम
काः शराः विधमिष्यंति भित्वा तेन महाबाहुना ज्ञाता ॥२९॥ एवमुक्त्वा तु वचनं द्युतिमान्भ्रातुरग्रतः ॥ स रावणिवधाकांक्षी
लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥२९॥ सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ॥ निकुंभिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितं ॥२२॥
विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥२९॥ वानराणां सहस्रैस्तु हनूमान्
बहुभिर्वृतः ॥ विभीषणश्च सामात्यो लक्ष्मणं त्वरितं ययौ ॥३१॥ महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः ॥ ऋक्षराजबलं चैव ददर्श
पथि विष्ठितं ॥३२॥ स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ राक्षसेंद्रबलं दूरादपश्यद्व्यूहमाश्रितं ॥३३॥ स तेन प्राप्य धनुष्पाणिरमि
पापोऽगमरिंदमः ॥ तस्थौ ब्रह्मविधानेन जेतुं तं रघुनंदनः ॥३४॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ अंगदेन च वीरेण तथानिल
सुतेन च ॥३५॥ विविधममलशस्त्रभास्वरं तं ध्वजगहनं विपुलं महारथैश्च ॥ प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥३६॥
इत्या॰ वा॰ पंचाशीतितमः सर्गः ॥८५

कुंभिलामसंप्राप्ता सद्यः साधु कृत्वा दानमकाले तं विजेतुं रघुनंदनो लक्ष्मणः तस्थौ ॥३४॥ स लक्ष्म
णो विभीषणादिभिः सह विविधमित्या भुज्यमानध्वजां प्रतिभयतममतिप्रयत्नमप्रकारं द्विषतां च सैन्यं विवेशेति संबंधः ॥३५॥३६॥ इति पंचाशीतित

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥२४२॥

अथ तस्यामवस्थायां पांरक्षांर्युसेनोभिवेशोद्रजितोपगकाले पुरेषां शत्रूणामहितं नाशकं रावेषामर्थसाधकं वा वाक्यं रावणानुजो लक्ष्मणमब्रवीदित्यन्वयः १
एतत्कपिभिरप्रमेयमितं महार्णवं प्रशोषयिष्यसि इति दिक्कं वेदाग्रसमाप्य मेमाव ॥२॥ हे लक्ष्मण त्वमस्य महतो नीकस्य भेदने त्वं प्रसंकुरु ॥३॥ एतत्कर्म होमकर्म

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः ॥ परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥१॥ तदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलो
क्यते ॥ एतद्योधयतां शीघ्रं कपिभिश्च शिलायुधैः ॥२॥ अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण ॥ राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यत्र भिन्ने
दृश्यो भविष्यति ॥३॥ स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन् परान् ॥ अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥४॥ जहि वीर दुरा
त्मानं मायापरमधार्मिकं ॥ रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहं ॥५॥ विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ व
वर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥६॥ ऋक्षाः शाखामृगाश्चैव द्रुममप्रवरयोधिनः ॥ अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकम
वस्थितं ॥७॥ राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ अभ्यवर्तन्त समरे कपिसैन्यं जिघांसवः ॥८॥ स संप्रहारस्तुमु
लः संजज्ञे कपिरक्षसां ॥ शब्देन महता लंकां नादयन्वै समंततः ॥९॥ शस्त्रैश्च विविधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः ॥ उद्यतै
र्गिरिशृंगैश्च घोरैराकाशमावृतं ॥१०॥ राक्षसा वानरेन्द्रेषु विकृताननबाहवः ॥ निवेशयंतः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयं ॥११॥

यावदेतत्समाप्यते तावदाशु अभिद्रव आगच्छेत्यन्वयः ॥४॥ मायापरं अधार्मिकमिति छेदः ॥५॥ राक्षसेन्द्रसुतं प्रति तस्याभिमुखं शरवर्षं सर्वेषामावर्षे ॥ राम॰ ॥२४२॥
समर्थः ॥६॥७॥८॥१०॥ निवेशयंतः शस्त्राणि निवेशयंतो महद्भयं चक्रुः ॥११॥

१२॥१३॥ विषण्णांस्तु त्वापागन्मभिस्पृ इति शेषः तत्कर्माणि तत्स्मिन्होमकर्मणि अनन्तजिष्टते असमासे सन्ति ॥ २४ ॥ रक्षांसि कावानन्निरंध्रवृक्षलवंडादि स्पर्धिः स्फुरं
श्राद्धधारादिभिः एवं प्रवृत्तं प्रवृत्तेमेव युक्ता एवं स संयुतं सम्यक् निबद्धं ॥ १४ ॥ अंतकः अंतःकरः ॥ १६ ॥ तद्बलं तेषां वलं पर्व्यवर्त्तन्त णिजोः निष्टनके षामिस्याकां सापारक्षसा

तथैव स कपैर्वृक्षैर्गिरिशृंगैश्च वानराः ॥ अभिजघ्नुस्तु जघ्नुश्च समरे सर्वराक्षसान् ॥ १३ ॥ राक्षसान्वानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः
राक्षसास्तु हता मानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥ स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितं ॥ उदतिष्ठत दुर्धर्षः स कर्मण्यप्रनुतिष्ठितो ॥ १४ ॥ व
क्षोधिकाविर्गम्यजानक्रोधश्चरावणिः ॥ आरुरोह रथं सज्जं सर्वपन्नसुसंपन्न ॥ १५ ॥ स भीमकार्मुकधरः कालांजनचयोपमः ॥ रक्षो
स्वनपन्नः क्रोडेव भीमस्सारिवांतकः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा तु रथमास्थाय तं पर्यवर्त्तत तद्बलं ॥ राक्षसानां भीमवेगानां लक्ष्मणेनप्रयुत्ततां ॥ १७ ॥ तस्मि
न्कालेन तु हतं सात्वयम्युदुदासदं ॥ धाराधरं सकाण्डोमहावृक्षमीदंसः ॥ १८ ॥ स राक्षसानां तन्नीमं कालाग्निरिव निर्दहन्नच
कारवजूभिर्वक्षैर्भिः संजघ्नुर्धिवाम्नरः ॥ १९ ॥ विध्वंसयंतं तनर्तो हपैर्व पवनात्मजं ॥ राक्षसानां सहस्राणि हत्वा मंत्रमवाकिरन् ॥ २०
शितप्रहरणधराः पर[illegible]भिश्चासिपाणयः ॥ शक्तिहस्तास्च शक्तिभिः पट्टिशैः परिघासिभिः ॥ २१ ॥ परिघैश्च गदाभिश्च कुंतैश्च
शुभदर्शनैः ॥ शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः
मित्यादि समसंवंधिकत्वान्नेद्दलमित्यत्र समासः ॥ १७ ॥ तस्मिन्नित्यादि आदावेकं वक्षस्थम्पनिर्दहन
पश्चादनेकवृक्षैः तद्रक्षोबलं निः शेषेण चकारेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आवाकिरच्चिन्त्यमर्म प्रवृत्ति शितेत्यादि आसिपाणयोऽसिभिः शक्तिहस्ताः शक्तिभिरि
त्यादिपकारोणोक्तं शक्तीभिरित्यत्र दीर्घ आर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥

यु.
॥२४३॥

२२ ॥ २४ ॥ २५ ॥ नः अस्माकं सैन्यं क्षिप्रं राक्षसानामिमं त्वयः ॥ २६ ॥ इन्द्रजितं च हनूमानवधन्पवनात्मजः तेनतत्याग्निरर्पितात्पपौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यदि हं हंद्रदत्तामिह ति
शेषः न हि वा अस्मांश्च सत्य ॥ ३१ ॥ हनुमंतं जिघांसंतं अहद्धे सर्वात्मनाभ्रतं ॥ ३२ ॥ योचासवजेन्नापास्पदर्शनं तत्वापे क्षिप्रं सराषारयमास्यापहनुमंतं जिघांसति ॥ ३३ ॥

घोरैः परशुभिस्तैश्च भिंदिपालैश्च राक्षसाः । मुष्टिभिर्वज्रवेगैश्च तलैरशनिसन्निभैः ॥ २३ ॥ अभिजघ्नुः समासाद्य समंतात्सर्वतोपमं । ते
षामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥ २४ ॥ स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिंद्रजित । सूदयानममित्रघ्नममित्रान्पवनात्मजं ॥ २५ ॥ स सा
रथिमुवाचेदं याहि यत्रैष वानरः । क्षयमेव हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६ ॥ इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र समारुतिः । वहन्परम
दुर्धर्षं स्थितमिंद्रजितं रथे ॥ २७ ॥ सोभ्युपेत्य शरान्खड्गान्पट्टिशासिपरश्वधान् । अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्द्धनि राक्षसः ॥ २८ ॥ तानि
शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः । रोषेण महताविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ युध्यस्व यदि शूरोसि रावणात्मज दुर्मते । वा
युपुत्रं समासाद्य न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ ३० ॥ बाहुभ्यां संप्रयुध्यस्व यदि मे द्वंद्वमाहवे । वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं राक्षसां वरः ॥ ३१ ॥ हनुमं
तं जिघांसंतं समुद्यतशरासनं । रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२ ॥ यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः । स एष र
थमास्थाय हनूमंतं जिघांसति ॥ ३३ ॥ तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुनिवारणैः । जीवितांतकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥ ३४ ॥ ए
वमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन । ददर्श तं पर्वतसंनिकाशं रथस्थितं भीमबलं दुरासदं ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे वा० षट्
तमिमं रावणिं हृष्टं अप्रतिमसंस्थानैः समस्तरूपैः शरैर्जहि ॥ ३४ ॥ श्रीविभीषणोनराभपंकोरा ॥ ३५ ॥ इतिश्रीइंद्रजितमं स ८४ अश्रीजितमः सर्गः ॥ ८६ ॥
र्गः ॥ ८६ ॥

राम.
२४३॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सौमित्रिमेवमुक्त्वाजातहर्षः यागासमाप्त्यातद्वचनात्स्वयंसमीप्यन्तीतिसंतुष्टोविभीषणः धनुःपाणिलक्ष्मणमादायत्वरमाणोजगामेंद्रजितस्तत्रवेदिनिषः धनुःपाणिन
मितिनकारांतत्वमार्षं ॥१॥ अविदूरमित्यस्यमागंगत्वामहद्वनंनिकुंभिलावनंप्रविश्यतत्रस्थंतत्कर्महोमकर्मस्थानंलक्ष्मणायदर्शयेतिसंबंधः ॥२॥३॥ भूतानांराक्षसैः
प्रधानभूतगणानांउपहारंबलिंउपहृत्यदत्वाततःपश्चात्संग्राममभिवर्त्ततेकार्योत्सर्गः ॥४॥५॥ सन्योधमप्रविष्टंबहिर्विद्यमानंनिर्गतमेवत्वाप्रविश्यवजहिइत्येव

एवमुक्त्वातुसौमित्रिंजातहर्षोविभीषणः धनुःपाणिनमादायत्वरमाणोजगामसः ॥१॥ अविदूरंततोगत्वाप्रविश्यतुमहद्व
नं ॥ अदर्शयततत्कर्मलक्ष्मणायविभीषणः ॥२॥ नीलजीमूतसंकाशंन्यग्रोधंभीमदर्शनं ॥ तेजस्वीरावणभ्रातालक्ष्मणायन्य
वेदयत ॥३॥ इहोपहारंभूतानांबलवान्रावणात्मजः ॥ उपहृत्यततःपश्चात्संग्राममभिवर्त्तते ॥४॥ अदृश्यःसर्वभूतानांततोभ
वतिराक्षसः ॥ निहंतिसमरेशत्रून्बध्नातिचशरोत्तमैः ॥५॥ तमप्रविष्टंन्यग्रोधंबलिनंरावणात्मजं ॥ विध्वंसयशरैस्तीक्ष्णैःसर
थंसाश्वसारथिं ॥६॥ तथेत्युक्त्वामहातेजाःसौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ बभूवावस्थितस्तत्रचित्रंविस्फारयन्धनुः ॥७॥ सरथेनाग्नि
वर्णेनबलवान्रावणात्मजः ॥ इंद्रजित्कवचीखड्गीसध्वजःप्रत्यदृश्यत ॥८॥ तमुवाचमहातेजाःपौलस्त्यमपराजितं ॥ समाह्वयेत्वां
समरेसम्यक्युद्धंप्रयच्छमे ॥९॥ एवमुक्तोमहातेजामनस्वीरावणात्मजः ॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंतत्रदृष्ट्वाविभीषणं ॥१०॥

तस्यवरदानादितिशेषः ॥६॥ तत्रन्यग्रोधद्वारे ॥७॥ प्रत्यदृश्यतलक्ष्मणाद्यैः शरांस्तुत्वातत्रप्रतिष्ठितवान्इतिभावः ॥८॥ महातेजालक्ष्मणःपराजितंपौलस्त्यम
वाचसमरेयुद्धंममापय ॥९॥ मनस्वीदृढमनस्कः ॥१०॥ ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रहराक्षसीपापस्मकुलेजातः। संवृद्धश्चेतिपूर्वकालेत्यादिनापूर्वश्लोकार्थवाचिनोत्ताजशावत्सउत्ताकालार्थवाचित्रासंवृद्धशब्देनसत्वानात्स्लिमवृत्तस्
मासः सखुत्रस्यपुत्रापकृष्टहेत्यादिनाचतुर्थीनिपमात्॥ एतस्सहेत्तनेनमाजात्समपिनहष्टवानसीतिव्यज्यते॥११॥नजानातिःनजात्यभिमानःप्रमा
णांकत्त्वव्याकर्त्तव्याकर्त्तव्यमयंदाकालोंसौदर्पसोदरत्वं॥१३॥प्रोच्यत्वाहेहेतुमाहपत्त्वमिति॥१२॥शिथिलयांकार्याकार्यविवेकासमर्थपाखव्यालत

इहत्वंजातसंवृद्धःसाक्षात्भ्राताऽपितुर्मम॥ कृपयाइयमित्रस्यपितृव्योममराक्षस॥११॥नजानातित्वंभ्रमोहर्षेनजानासित्वदुर्मे
ते॥ प्रमाणत्वंनचसौदर्यनधर्मोधर्महूषणः॥१२॥श्रोच्यत्वमसिदुर्बुद्धेनिंदनीयश्चसाधुभिः॥ यत्त्वजनमुत्स्यपक्षेस्तत्वमाणतः
॥१३॥नैतच्छिथिलयाबुद्ध्यात्वंवेत्सिमहदंतरं॥ क्वचसजनसंवासःक्वचनीचपराश्रयः॥१४॥गुणवान्वापाजनःस्वजनो
निर्गुणोपिवा॥ निर्गुणःस्वजनःश्रेयानयःपरःपरएवसः॥१५॥यःस्वपक्षंपरित्यज्यपरपक्षंनिषेवते॥ सस्वपक्षेसपंजाते
पश्चात्तैरेवहन्यते॥१६॥निरुक्तौपुनाचेयंपाहशीतेनिपर्गवर॥ स्वजनेनत्वयाशक्यंपौरुषंरावणानुज॥३७॥

स्मइहइत्यंतात्सजनस्याणपरजनाश्रयणाजनितंदूषणंतन्मयंनवेत्सि॥नदेवदाश्चाएवनराहत्लचेति॥१४॥पास्यगुणाधिकोजदाश्रयणंयकमेवेत्सिचेत्तत्राह॥गुणवा
नवेतिपः परावृत्सइत्ससकुलप्रयुक्तव्यवहारेपामेपरोनंतरभेजनावभवतीत्यर्थः॥१५॥किंचपरपक्षाश्रितस्यांतेनाशएवेत्याहगुणवान्वेति॥१६॥इदंमित्रक
कौपातंताहोमविवातपूर्वेनक्षमतास्यन्यायोधपवेशकरोतेमहधाविवापानिर्दिष्टपन्तापाहशीत्यतिघोराजेनवालिततद्विषयपौरुषंजहषपत्रस्वजनेनेतेन
त्वयैवकर्त्तुंशक्यंनान्येनकेनापीत्यर्थः॥१७॥

राम॰ ।२४४।

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मच्छीलंमत्स्वभावंजानन्नपिअजानन्नेवकिंचिद्विकत्थसे ॥१९॥ अतोमाधोगौरवात्नपितृव्यत्वगौरवमाश्रित्यमद्विषयंपारुष्यंत्यज अयेहत्वंनाजसंवद्दइस्मोन्नरमा
हकुलइतिमप्यमोग्रणः सत्वंजन्मशीलं आरक्ष्यं जनन्मःमहत्ःनिरस्यंकुलदर्लमभिमर्षः ॥१८॥ त्वसमसात्विकश्चमेवाहनरमेदजिदाहृणोनपुरपोजकोराचने
नापिधर्मविरुद्धेनकर्मणाहंनैवरमे ॥ स्वजनमागदोषस्त्वन्नचपितुर्वेत्याहभ्रात्रेतिविषयमशीलोपिभ्रानाकर्ण्यनिरस्यते ॥ एवमसिवालोकेवदेतिशेषः ॥२०॥

इत्युक्तोभ्रातृपुत्रेणप्रत्युवाचविभीषणः ॥ अजानन्निवमच्छीलंकिंराक्षसविकत्थसे ॥१९॥ राक्षसेंद्रसुतासाधोपारुष्यंत्यज
गौरवात् ॥ कुलेयद्यप्यहंजातोरक्षसांक्रूरकर्मणां ॥ गुणोयंप्रथमोनृणांतन्मेशीलमराक्षसं ॥२०॥ नरमेदारुणेनाहंनचाधर्मे
णवैरमे ॥ भ्रात्राविषमशीलोपिकथंभ्रातानिरस्यते ॥२१॥ धर्मात्प्रच्युतशीलंहिपुरुषंपापनिश्चयं ॥ त्यक्त्वासुखमवाप्नो
तिहस्तादाशीविषंयथा ॥२१॥ परस्वहरणेपरदाराभिमर्षणं त्याज्यमाहुर्दुराचारंवेश्मप्रज्वलितंयथा ॥२२॥ परस्वा
नांचहरणंपरदाराभिमर्षणंसुहृदामतिशंकाचत्रयोदोषाःक्षयावहाः ॥२३॥ ॥ ॥

नत्वहंशीलत्याज्यतयावेत्तिचेत्तत्रधर्मच्युतशीलस्यममत्यागोऽनुचितएवेत्याशयेनाह ॥ धर्मादिति ॥२१॥ मयात्वत्तस्यत्यागोन्याय्यएवेत्याहपरस्वेति
२२ ॥ त्वत्कुलस्यापरकृतंतत्रपेत्यसेषांत्रयमाह ॥ परस्वानामिति अतिशंकाअनिष्टत्वशंका ॥ एवंचभवदीयाधर्मेणएवभवत्याश्रकोनत्याहमितिभावः ॥२३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥२८५॥

पुनः स्पष्टमेव रावणदोषाम् उक्ता सर्वेषां नाशः इत्याह महर्षीणामिति ॥ अभिमानो गर्वः वैरत्वं दीर्घवैरं ॥ प्रतिकूलता हितवक्तृषु प्रतिकूलवर्तित्वं ॥ २४ ॥ गुणाः अभिजनवि
द्याबलत्वादिगुणान् ॥ २५ ॥ नेयमस्तीति इदं मत्पार्श्वे वो नक्रमिति शेषः ॥ २६ ॥ पदवत पदस्थमिमर्षय ॥ २७ ॥ प्रस्थाय हर्षमुक्तवानसि त्वं तस्य फलमद्यैवेहैव त्वया व्यसनं प्राप्तं ते

महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः ॥ अभिमानश्च रोषश्च वैरत्वं प्रतिकूलता ॥ २४ ॥ एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः ॥ गु
णान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ २५ ॥ दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २६ ॥
अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २७ ॥ अद्येह व्यसनं प्राप्ते किं मां त्वं च पुनर्वक्ष्यसि म
वेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम ॥ २८ ॥ धर्षयित्वा च काकुत्स्थं न शक्यं जीवितुं त्वया ॥ युध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे स
ह ॥ हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षये ॥ २९ ॥ निदर्शयस्वात्मबलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययं ॥ न लक्ष्मणस्येत्य हि
बाणगोचरं त्वमद्य जीवन्सबलो गमिष्यसि ॥ ३० ॥ इत्यार्षे॰ वा॰ पु॰ सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः
क्रोधमूर्छितः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधेनाभ्युत्पपात च ॥ १ ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सु समलंकृते ॥ कालाश्वयुक्ते महति
स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २ ॥

वाह प्रवेष्टुमिति उन्नाभिचारात्पे जिशेषः ॥ २८ ॥ अत्रेह मोघमक्षयं यमगृहं गन्तुः सन्देवताकार्यं देवानां संतोषरूपं करिष्यसि
॥ २९ ॥ ३० ॥ इति सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥ अब्रवीत्परुषमिति विभीषणमिति शेषः नष्टवक्ष्यमाणं अभ्युत्पपात अभिमुखमुत्पपात ॥ १ ॥ कीदृगभ्युत्पपातोऽत आह
उद्यतेत्यादि उद्यतान्यायुधानि निस्त्रिंशः खड्गश्च येन सः गोबलीवर्दवत्प्रयोगः ॥ २ ॥

राम॰
॥२८५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

परामप्रपुग्रहीत्वा मुञ्जगामेसम्ब्रवपः । अमित्रान्शत्रुनरशाग्रपं नितिखंउपंती स्वमित्र शासनानर ॥२॥ तं स विभीषणं लक्ष्मणं च लं हलतंसजेजो सृषितं ॥४॥ उवाचेता
दिनाव्रवीसुहर्षं वाक्यमितिमायुक्तस्यै वादिवरणंता स्वबानरणा हत्वान्उवाचेमंउकर्ष न ॥५॥ सुक्तवर्षमेवोत्तरश्चवर्ष ॥६॥१॥५॥२॥ सपरः सौसुश्रीवाद्यिप्रधान

महाप्रमाणास्तुघम्म विपुलंवेगवहरं ॥ धनुर्भीमंपरामप्रपशरं स्वामित्र शासनानर ॥३॥ तं ददर्शमहे स्वासोरपस्यु ः सम
लं हलतंः ॥ स्वलंहलतममित्रघ्नाणवुणास्वात्मजोवली ॥४॥ हनूमतस्तमासीनसुदयस्यरविमिवं ॥ उवाचेनंसमरश्चसौमि
त्रिंस विभीषणं तां स्वबानरणाद्द्वलानर प्रपश्यंमेपराक्रमं ॥५॥ अवसमतास्तुंकोत्तरपशारवर्षद्दुतासदेस्सक्तवर्षमिवाका
शेधारपिम्बपसंयुगे ॥६॥ अथवोस्माम कावाणामहाकास्तुकनिःसृताः ॥ विधमिष्यतिणचाणिन्तलराशिमिवानलः
तीस्णासापकनिर्भिन्नान शलशाल्कांश्चपदिशे ॥ अथवोस्मविष्यामि सर्वानेवपुमस्यपं ॥७॥ सजन स्शारवर्षाणि स्मिमह
त्स्येपुधि ॥ जीमूतसेवनदतः कः स्यास्यतिममायतः ॥२॥ णत्रिपुहेनदाप्रवेच ग्राणशनिसमेः प्राणैः प्रापिनो स्पेमपा
पमौविसंज्ञौ सपुरःसरौ ॥१०॥ स्मनिर्जितोनिवामस्य चक्रेवायमसादनं ॥ आशीविषसमंक्रुद्धंपश्यपोद्दुमुपस्थितं ॥११
तच्छुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं राघवस्तदा ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत ॥१२॥ ॥
सहितौ एवांश्रानारादिनिशेषः ॥११॥ एवमपिसन्नांपोद्धसमपस्थिताक्षितन्त्रापः सर्वस्पतेस्मतिनीतिचार्थवापमसादनं चाधैर्यणपमगरहचक्रंमन्यासत्त्वमत्नीत्य पर्वः
॥१२॥ अभीतवदनःमपविहतिरत्स्यवदनः ॥१२॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु.
||२८६||

यथ स्माल्लपाकापर्यायीणां प्राज्ञवधादिरूपाणां पारीत समासे रत्कं वाचाजाल्पित सपात्ल्यपाकर्मणाद्गामिरा वद्धः प्रापरावकृतस्त्र त्राह क्वापीणामिति पंका
र्पाणांपापां कर्मणागच्छति सबुद्धिमान ||१२|| सर्न्वेहीनार्थ क्रिपाकार्यनिष्पापादनासमर्थः || केनचिद प्रिदुर्वीयस्पमहिजपरुपस्पार्प्यस्प सिद्धिंवाचाव्याह

उक्तस्तुदुर्गमः पारःकापीणांलक्षमन्तुयाः || कापीणां कर्मणांपारं योगच्छतिसबुद्धिमानु ||१३|| सत्वमर्यस्पहीना पोदराव
पस्यकेनचित || वचोवाहमजानीषे हृतो योस्मीतिदुर्मते ||१४|| त्वंतवीनगतेनाजोपलत्वपाचकृतंपुरा || तस्कारच
रितोमार्गो नवंवीरमिवेक्षितः ||१५|| पुष्पावसाप पंपाप्यस्पितोस्मितवराक्षस || दर्शपत्वायपत्तेनाचाचावंविं विकत्य
से ||१६|| तेनसत्वाकुहाकेन एवमुक्तोधनभीमंपराम एष महाबलः || समर्जनिशितान्वाणान्निर्दृजिनस्मिमिर्जपः ||१७
तैनसत्वामहावेगाः प्राप्तः सर्प्पविषोपमाः सेपाप्पलक्ष्मणांपेतुः श्वसंतइवपन्नगाः ||१८|| शारैरतिमहावेगैर्वेगवानरा व
णात्मजः || सौमित्रिर्विद्धु जिघृदे विव्याधशुभलक्षणां ||१२|| सशारैरतिविद्धांगोरुधिरेणसमुक्षितः शुशुभेलक्ष्मणःश्री
मानविधूमइवपावकः ||२०

सूदुर्मते हृतो योस्मीतिजानीषे ||१४|| दृष्टेप्यस्मत्पराक्रमे कथमितिर्थ कथ्यमाद्रशिचेन्तत्राहि || त्वंजराजित्वाजोर ||
तोत्र्यंतर्धानगतेनत्वपापज आचरितेनाक्षरूरचरितोमार्गोनवीरपेक्षितः ||१५||१६||१७|| सर्पविषोपमाः सर्पविषवत्क्रूराः लक्ष्मणांसंप्राप्यपेतुः कवचेना
हतारजिशोष ||१८||१२||२०||

राम.
||२८६||

यु°
॥२२४॥ सावमानेन ललतकुमीत्यादिना ॥८०॥ आहितमदौ अर्पितमदौ ॥८१ अन्योन्यगात्रग्रथितौ विमर्दवत्त्वाद्विनिपेषः ॥८१॥८२॥ दर्शयन्नुदधेस्तलं भिंकं भोपप्याउदधे
स्तलं प्रपतेन यावेगेन पातयामासेत्यर्थः ॥८३ विससर्प अभ्यवर्तत ॥८४॥ ततो जलां प्रपतनस्य संतत्य च्वरः ॥८५ पुस्फार भिन्नं स मुष्टिः सुग्रीवस्यास्थिमंडले

तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ॥ अग्रेणाभ्याऽऽजस्येव तेजसा सोऽभ्यवर्तत ॥८०॥ ततः कुंभस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे त
दा ॥ गजाविवाहितमदौ निश्वसंतौ मुहुर्मुहुः ॥८१॥ अन्योन्यगात्रग्रथितौ कर्षन्ताविततरेतरं ॥ सधूमां मुखतो ज्वालां विसृजंतौ
परिश्रमात् ॥८१॥ तयोः पदाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही ॥ व्याघूर्णिततरंगश्च चुक्षुभे वरुणालयः ॥८२॥ ततः कुंभं समुत्
क्षिप्य सुग्रीवो लवणांभसि ॥ पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेस्तलं ॥८३॥ ततः कुंभनिपातेन जलराशिः समुत्थितः ॥ विं
ध्यमंदरसंकाशो विससर्प समंततः ॥८४॥ ततः कुंभः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना
तस्य चर्म च पुस्फार कोसजते चापि पिशोणितं ॥ स च मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमंडले ॥८५॥ तस्य वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं त
मुहुः ॥ वज्रनिष्पेषसंजाता ज्वालामाला मेरौ गिराविव ॥८७
प्रतिजघ्ने प्रतिजघ्ने प्रतिहतः सोवमस्वेमर्षः ॥८६॥ तस्य निकुंभस्य वेगेन तन्त्रस्पसंघट्टने
न तत्र सुग्रीववक्षसि तेजः ॥ प्रज्वलितमासीत् ॥ वज्रनिष्पेषसंजाता ईहृण पक्षभेदकाले वज्रसंघट्टजन्मेमर्षः ॥८७॥ ॥ राम°
॥२२४॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२१॥२२॥२३॥२४॥ त्वामद्येति दूषणी मवकर्षनः ॥२५॥२६॥ क्रूरकर्मन्‌रक्त दृष्ट्वा व्यापारकर्तेशात दृष्ट्वा वचनं कस्माद्दलितचलित कर्मणि वसंपादय २०
२० ॥ अनवक्षिपन्‌दूषदपि निंदाम कुर्वन्‌ अविकत्थन्‌ त्वं सत्यावामकुर्वन्‌ त्वां वधिष्यामि ॥२९॥३॥ स एवमुवाजितात्मा सुपत्रैः कंकादिपत्रैः संजातवेगाः
इंद्रजितात्मनः कूर्मं ममसमीक्ष्याभिगम्य च विनद्य स महानादं वचनमब्रवीत् ॥२१॥ पत्रिणाः शितधाराः ते शराः मत्कार्मुकच्युताः ॥ आ
दास्यंते घेषे सौमित्रिजीवितं जीवितान्तकाः ॥२२॥ अद्य गोमायुसंघाश्च श्येनसंघाश्च लक्ष्मणागरध्राश्च निपतंतु त्वां गतासुं निहतं मया ॥२२
क्षत्रबंधुः सदानार्यो रामः परमदुर्मतिः ॥ भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति हतं मया ॥२४॥ विघमलकवचं भग्नचापं विरूशरासनं ह
तोत्तमांगं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥२५॥ इति ब्रुवाणं सौमित्रिः परुषं रावणात्मजं हेतुमद्वाक्यमर्थज्ञो लक्ष्मणः प्रत्यु
वाच ह ॥२६॥ वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मन्‌ हि राक्षस ॥ अथ कस्माद्दसे नत्वं पादपसुकर्मणा ॥२७॥ अहत्वा कत्थ
से कर्मकिमर्थमिह राक्षस ॥ कुरुतत्कर्म मेनाहं श्रद्धेयं तव कत्थनं ॥२८॥ अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवक्षिपन्‌ ॥ अ
विकत्थन्‌ वधिष्यामि त्वामद्य पुरुषादक ॥२९॥ इत्युक्त्वा पंचनाराचानाकर्णापूरितांच्छितान्‌ निजघान महावेगान्‌ लक्ष्मणो
राक्षसोरसि ॥२०॥ सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इवपन्नगाः नैर्ऋतोरस्यभासंत सवितू रश्मयो यथा ॥३१॥ स शरैर्हतस्तेन स
रोषो रावणात्मजः सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणं ॥३२॥

३१ ॥ ३२॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मिगर्द्दः संघर्षः ॥ २३ ॥ सुविक्रान्तौ ह्यमलस्तुपराक्रमौ ॥ २४ ॥ २४ बलप्रावृत्वौ बलप्रावृद्दर्पः ॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् ॥ २ ॥ शरौघो मेघपुष्पे जलौघः श
रौघो हि जलावाचकः शाद्धिः समुद्दहजिकोपग्रात ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्यष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ५ ॥ ४ ॥ ३ ॥ अस्मिन्सर्गे निशम्य विवरणे लक्ष्मणादीनि निमित्तान्युक्त

सर्वभूतमहाभीमो नरराक्षससिंहयोः ॥ विमर्द्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥ २३ ॥ उभौ हि बलसंपन्नावुभौ विक्रमशालि
नौ ॥ उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ ॥ २४ ॥ उभौ परमदुर्जयावतुल्यबलतेजसौ ॥ युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव न
भोगतौ ॥ २५ ॥ बलवृत्राविव हि तौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ ॥ युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ २६ ॥ बहूनवसृजन्तौ हि मा
र्गणौघानवस्थितौ ॥ नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ २७ ॥ सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधा
रिणौ ॥ परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ २८ ॥ अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधा
रिणौ ॥ अभीक्ष्णमाविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शंबरवासवाविव ॥ २९ ॥ इत्यार्षे० अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ ततः शरान्
दाशरथिः संधायामित्रकर्षणः ॥ ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ विवर्णवद
नो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २ ॥ तं विषण्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् ॥ सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥
निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन्रावणात्मजे ॥ त्वर ते न महाबाहो भग्न एष न संशयः ॥ ४ ॥ ॥

पश्यामि अत्र भग्नपराभवलक्षणकानि पश्यामि जे अभयं रात्रिजानेनेन कारणेनैनं त्वद्धे त्वाप्यी धुंसघमंकुरु ॥ ५ ॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

५। संस्पृश्यमितेंद्रियः संस्पृश्यमितः सर्वेंद्रियः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ११ ॥ प्रथमे न्नघहे नागपाशैर्बद्धत्वे न सिस्मिन्द्रहे पत्र श्राजासृह मिच्छस्त्वे तार्किंन स्मरासिय दव श्रु पधि श्रा पोध
ने चिचेष्ठमे घास्यादिक तेषि ॥ २ ॥ तदेव पुन्नाराह प्रवामि ॥ १० ॥ ८ ॥ १२ ॥ १३ क्रोधाद्दिगुणसंरब्ध इति लक्ष्मणादिविषहे या क्षपा द्विगुणाकुपित इत्यर्थः ॥ १४ नेत

गतः संधाय सौमित्रिः शातनाग्रीविषोपमान् ॥ मुमोच निशितांस्तान्स सौमित्रिः सर्पानिव विषोल्वणान् ॥ ५ ॥ प्राकाशानि सम स्पर्शैर्लक्ष्मणो नाहतः
शरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूर्छः सर्वसंस्पृश्यमितेंद्रियः ॥ ६ ॥ उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेंद्रियः ॥ ददर्श च [illegible] स्थितं वीरमाजौ दशरथात्म
जं ॥ ७ ॥ सोभिचक्राम सौमित्रिं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः सपरुषं वचः ॥ ८ ॥ किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे तत्पराक्र
मे ॥ निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा युधि विचेष्टसे ॥ ९ ॥ युवां खलु महायुद्धे वज्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरःसरौ
॥ १० ॥ स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनं ॥ गंतुमिच्छसि यस्मात्त्वमाधर्षयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥ यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्र
मः ॥ अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणं ॥ दशभिस्तु हनूमंतं तीक्ष्णधारैः
शरोत्तमैः ॥ १३ ॥ ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् ॥ क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद विभीषणं ॥ १४ ॥ तद्दृष्ट्वेंद्रजितः कर्म कृतं रा
मानुजस्तदा ॥ अचिंतयित्वा प्रहसन्नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् ॥ १५ ॥

किंचिदिति ब्रुवन्नराणत्र किंचित्किंचित्कारमिति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥

॥

यु०
॥२७७॥

॥१६॥ अकिंचित्करतामेव विवर्णो निनिनैव मिति ॥ एवं शरार्चोर्ज्वलद्वरति पुष्पमाला चहत्रबन्दरमेत्नवशत मेहस्वानतज्ञेश्वराः ॥१७॥ १८ मलठम्भसलव
स्त ॥२०॥ २१ ॥ अन्योन्यं लजमजिह्लना आर्षेर्डदेश्वः लजमजिल्लतेपत्नो वभूवतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पत्नौ पत्लवंतौ ॥ २५ ॥ २६ सामार
सुमोच चशतान् खोरान्संगरवनरपुंगवः ॥ अभीत्रवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ १६ ॥ नैवं रागां ता (गा०) शराः प्रहतिनि
शाचरा ॥ लेबव स्ताल्प वीर्यास्ब प्राणहिमेश्च त्वोत्तव ॥ १७ ॥ नैवं शरास्तु प्रध्येते सममेष हका क्षिता ॥ इत्येवं नेवु वन क्षचीश
रै भिवव र्षुह ॥ १८ ॥ जस्यवालीः सुविध्यलिकं वच का चनंम हत ॥ व्यपीपतर थापंस्योनाराजाले मिवोंवरा त ॥ १९ ॥ विधूतव
र्मा नाराचै र्बभूव स कजनवुरा ॥ इंद्रजितं समरे वीरः प्रत्युष्ट्वसातुमान ॥ २० ॥ नतः शरसहस्रेणा संक्रुद्धोरावणात्मजः ॥ विभेद
समरे वीरो लक्ष्मणं भीमविक्रमं ॥ २१ ॥ विशीर्णेत महद्दिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य तु ॥ लजमजिलनान्योन्यं वभूवतुर्दमौ ॥ २२ ॥
अभीक्ष्णनिश्वसंतौ हि युध्येता तुमुलं युधि शरसंलनसर्वांगौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २३ ॥ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशि
तैः शरैः ततक्षतु र्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ २४ ॥ बभूवतु श्चात्मजये यत्तो भीमपराक्रमौ ॥ २५ ॥ तौ शरौघैस्तथा कीर्णौ
निकृत्तकवचध्वजौ ॥ सवृजीते रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २६ ॥ शरवर्षं ततो घोरं मुंचतोर्भीमनिःस्वनो सासारयोरिवाकाशे
नीलयोःकालमेघयोः ॥ २७ ॥ नयोरथ महान्कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ नच तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ २८ ॥
योःधाराः संपातश्चारलासहितयोः ॥ २७ ॥ महान्कालोऽनेकदिनरूपः ॥ २८ ॥ ॥

राम
॥२७८॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥२८॥ २९॥ २॥ २२॥ जपेयं तौ महोत्सवौ॥ २२॥ २४॥ जय श्री संघ द्विजाः॥ २५॥ सा तोषी तीव भवत्पस्मिन् रगीत पोर्विग्गमय स्त्रुपः समूहः सवेदी स्याम्या मध्ये म्यांगा हेव

स्र स्यागप्रद्ध विदांश्चे श्रौ द्वशीं पत्रौ पासरं॥ शृणवच्च ववचा कारणं तरिक्षेव वं धनुः॥ २२॥ व्यपेत रोष मूलं तौ लुघु वित्रं च स्पृष्ट च॥ उ

भौतु मुलंखां च कक्रजुन गा क्षसौ॥ २०॥ तपोः एथ कष्टथकु भामूः पूर्णगुवेत मलस्तनं॥ म कंम्भज नत्रो घारो निर्घानुरुव दारूणाः॥ २१॥

सतपोश्वजनतेण च लदास मरमत्र पोःसुबोपो मित्र नीगं गनेमे ष पोवि॥ २२॥ सवर्णपुंस्वै नीरा वेर्वल वंतोत्कन वृणो॥ मस्तु

र्वां जे हर्षि कौरं की त्रिमंतो जपेष्ठौ॥ २३॥ तेणात्र पोमिं पजिताः तकप्रुस्वं शातपक्षि॥ श्रसगिन्ध्याविमिको तु विद्विग्रुशु धर्मा गोतलं

॥२४॥ अमेहमिमिनिः शाहै राका शे संजघहिरे॥ वमंचु प्रिलि द्रुस्वा चेनपो वाणाः सहल शः॥ २५॥ सवम वाणो घारलपो वाणा

मप खुप॥ यच्याथिभ्यां मे रासाभ्यास कैकु शम पक्षप॥ २६॥ तपोः स्वजव रोणा देहरो घु शुभाने महाप्त नोः॥ सपभ्या विव मिष्य वो वने

किंशुकशाल्मली॥ २७॥ वकेतुनमलं बोसत्रि पाजं सुदर्शनः॥ इंद्र जिन्हम्य मा णाघुवपरा स्याजयै षुणो॥ २८॥ लम्म मोगाप्रु वणि

पढेन वणिश्चापिलम्मणा॥ अन्य मंता व मिग्रंतो न स्वमंमत्र पघंता॥ २९॥ वाराजालैः शरीरस्थैरव गाढैः तरानिता॥ शुशु भजे म

हावीरो मरणाविपर्वतो॥ ४०॥

स्या हवनीयाभ्यां सहितः कृशा मय्यस्व यरस्व्रा सीत॥ ३६॥ ३७॥ सविपाजं घंहुं॥ ३९॥ ३८॥ अवणाठे गाठ मध्ये मयठौ

मगठवक्षौ ॥४०॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰
॥२७१॥

वध्वान्तरिस्यार्थे परस्मै परं ॥ ५१ ॥ ५२ समरप्रियं युद्धजपरि श्रमं ॥ ५३ ॥ इति चत्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ युध्यमानावित्यादि प्रभिन्नौ वद्धप्रमेकं वा कं प्रभिन्नौ मत्तौ मातङ्गावि
व युद्धप्रसक्ता वनरवक्षस्तामासौ दृष्ट्वा तयोर्द्वंद्वं रावणिविक्षांतं द्रष्टुकामः प्रतरोरवणाश्चातावुभावन्यस्य संग्राममन्वहुवितस्थौ ॥ २ ॥ आनरवतनोविस्फारयामास निश्चयव

तयोर्हृष्टिरसिकानि संवनामि शौर्यं परं ॥ चक्राज्ञः सर्वगात्राणि ज्वलंतस्तु पावकाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तयोरत्यमहत्कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ नत
तौ युद्धवैमनस्यं श्रमं चाप्युपजग्मतु ॥ ६ ॥ ७ ॥ अयुक्त मरणे श्रमे विहंतु समासन्नविपक्षजितस्य लक्ष्मणस्य । प्रियहितमभ्युपपादयन्महात्मा
मरस्तु पेत्य विभीषणोवतस्थे ॥ ८ ॥ इत्यार्षे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ प्रभिन्नाविव मा
तंगौ परस्परजिगीषिणौ ॥ १ ॥ तौ द्रष्टुकामः संग्रामे परस्परगतौ बली ॥ शूरः स रावणभ्राता तत्र संग्राममूर्धनि ॥ २ ॥ ततो विस्फारयामा
स महद्धनुरवस्थितः ॥ उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान् राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥ ते शराः शिखिसंकाशा निपतंतः समाहिताः ॥ राक्षसान् दा
रयामासुर्वज्रा इव महागिरीन् ॥ ४ ॥ विभीषणस्यानुचरास्तेपि शूलासिपट्टिशैः ॥ चिच्छिदुः समरे वीरान् राक्षसान् राक्षसोत्त

स्पिजोभूमाविति शेषः ॥ ३ ॥ वज्राः वज्रपाताः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰
॥२७१॥

राक्षसैस्तैः सविवरपैः ॥ ६ ॥ संचोदयामास ॥ ७ ॥ परायणं पराजित ॥ उत्तमौयौ इंद्रजितावत । तस्य रावणात्मजस्य नैर्ऋतौ सौम्यमेतच्छेषं हरयुधमानवलमात्रावशेषं ततः किं तिष्ठत न द्रुतमाउत्तमे ने
जिघोष ॥ ९ ॥ १० ॥ एतन्मात्रशेषत्वमेवाहमहत्वउक्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा च स्थितेर्यैर्युष्माभिरिदं लघुत्रवशिष्टं बलरूपं गोष्पदं लंघ्यतां ॥ १५ ॥ एतावदे

राक्षसैस्तैः परिवृतः समन्तात्तु विभीषणः बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥ ततः संचोदयामास वैदेहीभर रक्षोवधप्रियान् ॥ उवाच
वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥ एकोयं राक्षसेंद्रस्य परायणमवस्थितः ॥ एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८ ॥ अस्मिन्
विनिहते पापे राक्षसे रणमूर्द्धनि ॥ रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य बलं हतं ॥ ९ ॥ प्रहस्तो निहतो वीरो निकुंभश्च महाबलः ॥ कुंभकर्णश्च
कुंभश्च धूम्राक्षश्च महाबलः ॥ १० ॥ जंबुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥ संह्रा
दिर्विकटोऽविघ्नस्तपनो मंद एव च ॥ प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजंघो जंघ एव च ॥ १२ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्द्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् ॥ विद्युज्जि
ह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥ अकंपनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः ॥ कंपनः सत्ववंतौ च देवांतकनरांतकौ ॥ १४ ॥
एतान्निहत्यातिबलान्बहून्राक्षससत्तमान् ॥ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लंघ्यतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥ एतावदेव शेषं वो जेतव्यमि
ह वानराः ॥ हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥

वरं द्रुजित्यात्र निधनमेव समागम्य युद्धं प्राप्य ॥ १९ ॥ ॥

पु॰ ॥२५॥ जनितृजनपितृभ्रातृपुत्रस्वमित्रजनाशः कश्चिन्मपञ्चन्तयापि घृणां दयां मयास्वरामार्थे भ्रातृन्तज्जं निहस्यां हननो पापप्रवर्त्तनेनेतिभावः ॥१७॥ हन्तुकामस्य मास्वा-
त्म हर्तुकामस्य चाप्यं कर्तृनिर्लक्ष्य ते निहताद्धिमहावाहुर्लक्ष्मणो रावणं शमयिष्यतीति संबंधः ॥१९॥ पूर्वेत्यार्धद्वयं विस्पष्टार्थं ॥१८॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ कु-

कुपुत्रं मित्रं धनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम । घृणा न मया स्वरामार्थे निहस्यां भ्रातृन्तज्जं ॥१७॥ हन्तुकामस्य मे वाक्यं च लक्ष्मीवनिर्लक्ष्य ते ॥ त-
मे चैव महावाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥१९॥ वानरान्द्युतं संमर्द्य मन्त्रान् स्वसमीपगान् ॥१८॥ इति ते नाजिपशास्ता राक्षसेन्द्राभिचो-
दिताः । वानरेन्द्राजहर्षिरे लोकान् ज्ञानिच विग्रहे ॥२०॥ जतते लोके पिपासार्हे लाः क्ष्वेलं न स्व सुडं सुरं ॥ त्र प्रमभिस्ता ऽपामास्व-
विहैते स्वरक्षसान ॥२२॥ जनि घ्नन्तमरक्षाधिपतिरक्षसास्ते महाबलाः ॥ पविवर्धपर्यस्ताकान्तमनेकवि- धायुधाः ॥२३॥ शरैः
परशुभिः शूलैः पट्टिसैः सुष्टिजोमरैः ॥ जांववन्तं मधेन्त्रघ्नन्ति रक्षसी चमू ॥२४॥ संमहारस्तु सुमहान् संजज्ञे कपिराक्षसां ॥ दे-
वासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥२५॥ हनूमानपि संक्रुद्धः सालमुत्पाट्य पर्वतान् सत्वरक्षसां रवपंरशरैव रोष्यमकरम्पनाः
राक्षसां कदनं चक्रे दारुणं सह सप्तशः ॥२६॥

ह्रानां देवासुराणां यथा भीमः संप्रहारस्तथेत्यर्थः ॥२५॥ हनूमानपि पर्वतान्सालं शिखरं सत्वरं रक्षसां ऋष्टादरोप्यविसृज्यपरिस्ता हत्वं मस्मा वस्ताप्यविमीक्षरासा- राम॰ ॥२५॥
त्पाद्य सह हत्वा घोररक्षसां कदनं च क्रे दारुणं परि द्राम सहस्रशः ॥२६॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥ २७ ॥ मृधे युद्धे योद्धृसुप्रकांतौ शरौघानभिवर्षंतौ परस्परं निवृत्तः ॥ २८ ॥ अस्मां नेवर्षौ दौ चंद्रादित्या वि ॥ (व) स्पितौ महाबलौ मेघौ विशरजालै ॥ मिक्ष्याभं नर्दैधनं त्र
ह रूपो ब्रह्मवतुरीमपर्य ॥ २९ ॥ अज्ञातानं वाणास्य नमुण दुष्टुतालसंधानं वद्दनस्य वाणस्य धनुष्पेस्यात्र क्षत्रुषो बापरीग्रह ॥ सेब्यापसेय्येन कार्मुकग्रहणं वाणानां
विममोदो विसर्जनं विकर्षः ग्रहणां विग्रहो वाणानां विभाग ॥ ३० ॥ सृष्टिप्रतिसंधानं हठनपा सृष्टिसंयोजपानं लक्ष्मणनिपादनं ॥ लक्ष्मणे संछक्षजोल

सदत्वानुमलं पुहं पितृव्यसेंद्रजिद्वली ॥ लक्ष्मणं पक्षीरथं पुनरेवाभ्याधावत ॥ २७ ॥ तौ मृधे हौजदाश्वीरौ मृधे लक्ष्मणाण
सौ ॥ शरौघानभिवर्षंतौ जग्मतुस्तौ परस्परं ॥ २८ ॥ अभीक्ष्णमंतर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ ॥ चंद्रादित्या विवोद्यांते पयोधि
घैस्तरविनौ ॥ २९ ॥ नृसादंभं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः ॥ न विप्रमोक्षो वाणानां न विकर्षो न विग्रह ॥ ३० ॥ न मुष्टिप्रतिसंधा
नेनेन लक्ष्मप्रतिपादनं ॥ अदृहृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात ॥ ३१ ॥ चापवेगप्रमुक्तैश्च वाणजालैः समंततः
अंतरिक्षेभिसंपन्ने नरूपाणि चकाशिरे ॥ ३२ ॥ लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणं ॥ अव्यवस्था भवत्युग्रा ता
भ्यामन्योन्यविग्रहे ॥ ३३ ॥

पो लघुपाणिलाघवाचात्र दृश्यत ॥ ३१ ॥ अभिसंपन्ने व्याप्ते रूपाणि रूपवद्वस्तूनि न चकाशिरे वाणव्याप्तिकेन किं
स्विन्न दृश्यते नेमाच ॥ ३२ ॥ लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य लक्ष्मणं प्राप्य प्रपुष्पताभिनिशेषः नाभ्यां द्वंद्वयुद्धं कुर्वद्भ्यामन्योन्यविग्रहे परस्परप्रहारे क्रि
यमाणे उग्रा व्यवस्थानद्धमौरउग्धे हा नराण स्तसर्व धनपामेव मिश्चभवदित्यर्थः पद्धापक्षाण जयपराजयपरिप्रमोन भवदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥२५१॥

॥३४॥३५॥ महतज्ञत्तंते ॥३६॥ वाग्भिः वाग्भिर्दिपैः कत्या संग्राद्दप्रिक्षिप्तप्रत्यक्षः ॥३७॥३८॥३९॥ पीतेनत्सलीहषितेन ॥४०॥ संप्रत्तीपजस
त्तेन संपर्तमाकर्णपपीतमापजेनाक्लृष्टेनजजोमुत्तेन दिचीरिष्यन्तः रथसंचारांकरिष्यन्तः ॥४१॥ तलशाद्वाउनादिनात्तलंज्याघातवारणां तसज्याघा

ताम्पासुभाम्यं जरसा विस्रस्पैर्विशिरवैः शितैः ॥ निरंतरमिवाकाशं वम्रुचतमस्तावृत्तं ॥३४॥ तैः प्रतस्पिम्पृवङ्गमित्तपोः शर
श तैः शतैः ॥ दिशश्च प्रदिशश्चैव वचसेवुः शरसंकुला ॥३५॥ तमसापिहितं सर्वमासीद्भीमतरं महत् ॥ अस्तं गतेसहस्रा
शौ संवृत्ते जमसेवहि ॥३६॥ रुधिरौघा महानद्यः प्रावर्तन्त सहस्रशः ॥ कव्यादा दारुणा वाग्भिः क्षिप्तपर्भीमनिस्वनाः ॥३७॥
नतदानीं ववौ वायुर्न प्रजज्वाल पावकः ॥ स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुस्ते महर्षयः ॥ संपेतुश्चात्र संतमागंधर्वाः सह चारणैः
॥३८॥ अथ रात्रसमं सिंहस्य हरय्मात्क नकभूषणान् ॥ शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥३९॥ ततोपरेणाम
हत्रेन पीतेन निशितेन च ॥४०॥ संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ महेंद्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः ॥४१॥
सतेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥ लाघवाद्राघवः श्रीमानशिरः कायादपाहरत् ॥४२॥ सयंतरिमहातेजा हतं
मंदोदरीसुतः ॥ स्वयं सारथ्यमकरोत्पुन रच धनुरस्पृशत् ॥ तदद्भुतमभूत्तत्र सारथ्यंपश्यतां प्रभो ॥४३॥

हनेनजोयः शब्दलस्पाउनादोः स्यात्तितेन ॥४२॥ ॥४३॥ ॥ ॥ ॥

रम॰ ॥२५१॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

तत्र उरसि संवर्तयामास च कारोत्सर्थः ॥८८॥ अर्चिःसहस्रेण विकचं दीप्यमानं रविमंडलं तत्तुल्यं निभं तत्समानं च तं मुष्टिं कुंभस्य उरसि पातयामास ॥८९॥९०॥ पद्मच्छायादेवा
दीनतं कृतः विभूस्यापतितो दीप्तः शिखो लोहितांगो भौमः रव पपात ॥९१॥ मुष्टिनोरसि भग्नस पततः कुंभस्य रूपं रुद्रेणाभिपन्नस्याभिमतस्य गवांपतेः सूर्यस्य रूपमिव बभा

स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥८८॥ अर्चिःसहस्रविकचं रविमंडलसंनिभं ॥ स मुष्टिं
पातयामास कुंभस्योरसि वीर्यवान् ॥८९॥ स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशपीडितः ॥ निपपात तदा कुंभो गतार्चिरिव पावकः ॥९०॥
मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ॥ लोहितांग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥९१॥ कुंभस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना
बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवांपतेः ॥९२॥ तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण प्लवंगमानामृषभेण युद्धे ॥ मही सशैला सवना चचाल
भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥९३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे॰ वा॰ यु॰ षट्सप्ततितमः सर्गः ॥७६॥ निकुंभो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण
निपातितं ॥ प्रदहन्निव कोपेन वानरेंद्रमवैक्षत ॥१॥ ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपंचांगुलं शुभं ॥ आददे परिघं वीरो नगेंद्रशिखरोपमं ॥२॥

चितिसंबंधः ॥९२॥९३॥ इति षट्सप्ततितमः सर्गः ॥७६॥ स्रग्दामभिः सन्नद्धमलंकृतं दत्तपंचांगुलं प्रमाणाग्रदत्ताकालायसपट्टबंधापिस्नि रत्नपद्मावचंदनकुंकुमा
दिनार्पितपंचांगुलमुद्रामिति ॥ अथवा किंपाविशेषणमेतत् तद्दत्तपंचांगुलपथ्याभवति तथा आददे ॥ २॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

हयेषु हयमेरोणविषयेष्वग्रहस्तेदृष्टा तत्समये रतिशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ समरोहर्षं समरोऽन्ताहे मजनहौत्सकवान् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तेनिह स्ये

हयेषु व्यग्रहस्तोऽतं विन्यासनिशितैः शरैः ॥ स्वनुष्पयथेन व्यग्रेहयेषु सुमुचे पराक्रम् ॥ ४४ ॥ छिद्रेषु तेषु वाणौघैः सोमित्रिः शी
घ्रहस्तेनमः ॥ स्वइयामास समरे विचरं तम भीतवत ॥ ४५ ॥ विहतं समार्पितं शास समरोणवणाल्मनः मजहोस्मरोहर्ष विषमस्त
वेमृवह ॥ ४६ ॥ विषमवस्तेहृष्ट्वा ससंहारे रथपाः ततः प्रमसहशालेस्वगांचा ४ ॥ जयन ॥ ४७ ॥ ततः प्रमायाँ ॥ मसः
पास्योगक्षमावेनः ॥ स्वमस्य मागोश्चनास्यकुर्वेगहरास्व ॥ ते चास्य हयमुख्येषु तर्गाभिस्तस्यवानराः चतुर्षमग्रहावी
यौनिपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४८ ॥ तेषामधिष्ठितानां तेर्वानरैः पर्वतोपमैः शुशुभे प्योहस्थिरं भक्तं हयानां समवर्त्तत ॥ ५०
तेहयाममिता मग्राव्यसर्वोक्षणगताः ॥ ५१ ॥ तेनिहत्सहयालास्य पृमपृच्च महारथं ॥ प्रुनहत्सत्ववेगेन तस्य लक्ष्म
णपार्श्वतः ॥ ५२ ॥ सहतास्मादेववेत्ससप्त्यान्मुक्षितु सापुः शरवर्षेण सोमित्रिर्विमम्पक्षावतारवणि ॥ ५३ ॥ ततो महेन्द्र
जितः सलस्मणः पदातिनं तेनिहतैर्हयोत्रमैः रजतमानोनिशितानवग्रान्मानुभशांतदावाणगणैर्ववर्षदायते ॥ ५४ ॥ र
स्यार्षे॰ वा॰ यु॰ न वतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ द्वा॰ शाप हाः समासः ॥ १२ ॥

तिञ्जन्मादवरस्यर्षः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ पदातिनं पदा भ्यामागच्छन्ते ॥ ऋतसात्स्पगम्मने ॥ रस्य स्मान्तिनिः ॥ ५७ ॥ इतिनवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ १

प्र.
॥२५२॥ विजयेनविजयप्राप्तिरूपेणहेतुनाश्रमितःसुखतयाउद्धार्यमृवनावष्टतामितिशेषः गजवृषाविवर्किचिद्धीनवलत्वाद्विजितौवृषतुल्यावे यद्वागजवृषौग
जचेष्टाविसर्थः ॥२॥ निवर्हयेनेमास्यपेतःभग्नांरोवस्यमूर्च्छितिपनेतःसेगच्छमाना ॥३॥ स्तुवानःस्तुवन्स्वार्थःशानचबहुलेनैतमृत्सारमादिशःसर्वतःस्तेसंकी
र्त्तवन्तःएवंचास्माकंवलकीर्त्तित्रिगतान्ता ॥४॥ भवेतस्पष्टेनिर्भयपदध्वेलेमोहनायमद्रुमनापविशन्नायनयापाक्लिमर्थ्यगम्यतेतन्नाह ॥ स्त्रहाविति ॥१
तौधन्विनौनिजित्यारींस्तौतावमौसमिषुभिर्मृधे ॥ विजयेनाभिनिष्क्रान्तौवनेगजवृषाविव ॥१॥ निवर्हयेतमस्माभ्योमेतेरास
५२ सवनौकसः भर्त्सनेजहृषुर्हृष्टेसेपतन्तस्ततस्ततः ॥२॥ ततस्तानुरगस्थसानसर्वान्हर्षपरान्वणालजः स्तुवानोहर्षमाण
श्चरक्षंवचनमब्रवीत ॥४॥ तमसावद्रुलेनेमाःसंसक्ताःसर्वतोदिशः नेहविज्ञापतेसोवापरोवाराक्षसोत्रमा ॥५॥ ध्व
स्तेभवेतोउत्पदंतुहरीणांगोहनायवैस्त्रहेतुस्थेमास्थायस्थास्मिष्यामिसेपुरी ॥६॥ तथाभवेतःकुर्वेतदृष्येमेकानन
नौकसःनपुड्डेपुरीगतान्ःप्रविशन्नगरीमपि ॥७॥ रसुत्कारावृणमुतीवंचपितावनौकसःप्रविवेशपुरीलेकाय
हेतोमित्रहा ॥८॥ सत्यमप्यपितार्थरुचिंहेसमृषिते ॥ प्राह्लातिष्ठामेहरीयक्तपामवाजिभि ॥९॥ स्वधिष्ठितहयसे
प्रविष्टेमवेष्टुसमुपक्रांतेनयध्येयुःममनगरप्रवेशाविघ्नार्थ्यपथावानरा ॥ नसतेनाप्तोपदेशिना ॥ स्वारोहमहानेसारावतिःसमितिजयः
मपाप्तहनयुध्येनजयामवेतःकुर्वेवितसर्थः ॥९॥ हाहन्तेनस्वस्वहृदयज्ञेनस्वाप्तोपदेशिनास्वाप्तंहितमुपदेष्टुंशीलमहस्तेनतस्तेनाक्षिप्रि
५१ तोरथमाहसेतिमेवेधैः ॥१०॥ राम
॥२५२॥

११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ समरकोपितरावणिसमरजिन्मकोपेन ॥ ७ ॥ त्वरन्निव शीघ्रमेव तदापि द्वितीयधनुरपि ॥ ८ ॥ ९ ॥ रक्षो वाणगणानस्य वि-
सर्जनरणरोषसंरब्धो वंतोमंदोदरीसुतः निर्ययौ नगरान्तर्योह तौ तत्वलचोदितः ॥ १० ॥ सोभिनिष्क्रम्य नगरादिंद्रजित्परवीरहा स्व-
श्वपाश्चेव वैरं रथैर्लक्ष्मणं सविभीषणं ॥ ११ ॥ ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजं वानराश्च महावीर्या राक्षसस्त्व वि-
भीषणः ॥ १२ ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमतः ॥ १३ ॥ एव शिरस्त्रापिते क्रुद्धो रणे वानरा रथपानु ॥ पातयामास वा-
णौघैः स्वतशोथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ समंडलीकृतधनू रावणिः समितिंजयः हरीनभ्यहनत्क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥ १५ ॥
ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमाः सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततः समरकोपेन ज्वलितो र-
घुनंदनः ॥ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्पाणिलाघवं ॥ १७ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय सज्जं चक्रे त्वरन्निव ॥ तदप्यस्य शितै-
र्धारैर्लक्ष्मणो निरकृंतत ॥ १८ ॥ स्वरथेन छिन्नधन्वानमसा शीघ्रविषविरोपमैः ॥ विव्याधोरसि सौमित्रिं रावणिः पंचभिः शरैः
॥ १९ ॥ तस्य कायं विनिर्भिद्य महाकार्मुकनिःसृताः निपेतुर्धरणीं वाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥ सुमित्रावर्माद्धिरं वमन्व-
क्रे रावणिः जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरं ॥ २१ ॥ स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः ववर्ष शरवर्षाणि व-
र्षाणीव पुरंदरः ॥ २२ ॥
लक्षितोरोवेध्याद्रक्रान्तं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

२२ ॥ सेदर्शयामास स पौरुषमिति शेष ॥ २५ ॥ घोरा ह्वे मयीगमात्रेण सर्वविक्षकमह्वे ॥ २५ ॥ असमक्षं स्थिते ॥ २६ ॥ २५ ॥ असृताः असमायेपः अविकवानाकुला

पु ॥२५३॥ मुक्तामिटंजितातन्तुपार्श्ववर्षमर्दिनः श्रवायस्येभ्यांनोलस्मरणःमुदारमदं ॥ २२ ॥ सेदर्शयामासमदारावर्णां रघुनंदनः अस्मैर्मो

तोमहाते ज्यास्तदुतमिवाभवत ॥ २५ ॥ ततस्तानरसमानमूर्धा ह्विभिरेकैकमाह्वे श्याविध्यमामकुद्दः शो ग्राह्वे सेमदश

यनरास्सेदमुतेचापिवाणैर्यैः समन्ताउपत ॥ २५ ॥ सोऽतिविह्वोवलन्ना शत्रुणाशत्रुयाविना ॥ असमक्षप्रेषयामासलक्ष्मणा

यवहन्तशरान ॥ २६ ॥ तानमासा नृष्ठितेवीणैः च्छित्त्वेक्षरघुनंदनः ॥ सारथीस्य चालोऽप्यितारघसत्तमः शिरोजहारवेमाल्ला

भल्लेनेनेनतपर्वणा ॥ २७ ॥ असृतानिहयानस्य त्रयम्भुविक्षवाः सेइलाभुमिधावन्तितदद्भुतमिवाभवत ॥ २८ ॥ अ

मर्षवेशमापन्नःसोऽमित्रिच्छिविक्रमः समविध्यहृष्यास्मस्यघोरविद्याममपनालो ॥ २९ ॥ अमष्यमाणास्तस्य भीरवाणास्तु

णोवलो ॥ विद्याधरदशाभिर्वाणैः सौमित्रिंतमयमयणा ॥ ३० ॥ तेनस्य वज्रमतिमाः श्णाः सर्पविषोपमाः विलयुजन्तस्तु

गसकवचंकौचनमयम ॥ ३१ ॥ अमेयकवचंमत्वा राघवेरावणात्मजः ललाटे लक्ष्मणं वाणैः सुपुंखैस्त्रिभिरर्दितः ॥ ३२ ॥

अविध्यतलक्ष्मणहंभो प्रमलेन दर्शयन ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

२८ ॥ २८ ॥ २ ॥ कवचमागतमप्राप्य विलयंनाशंजग्मु ॥ ३४ ॥ एवंदर्शनानमप्रेयकवचेमत्वा कवचाहितेस्यानेनललाटेअविध्यत ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ राम ॥२५३॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

एषकैर्वीरैः समं प्लाशुतरतिसमरश्लाघी सुमरप्रियस्पर्धः ॥ ३४ शाठमतने विलक्ष्यं दजितो भुवदने शरैर्विव्याधितिसंबंधः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विशिखैः शितैर्वीरो
ऽतिप्रावव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नयेहतभावौ हतामिमायौ ॥ ३२ ॥ ४१ ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ ४३ ॥ शातधाचिच्छेदछिन्नासास विस्त्रपतत ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ निर्मिन्नगाः लक्ष्मणः वे

तैः एषकैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनंदनः । रणाग्रे समरश्लाघी विसृंगरवपर्वतः ॥ ३४ ॥ सतथाप्पर्दितो वाणैराक्षसेन म
हामृधे ॥ नयाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पंचभिः शरैः ॥ ३५ ॥ विलक्ष्ये दजितो युद्धे वदने शुभकुंडले ॥ ३६ ॥ लक्ष्मणेंद्रजितो
वीरौ महाबलशरासनौ । अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥ ३७ ॥ ततः शोणितदिग्धांगौ लक्ष्मणेंद्रजितावुभौ
रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३८ ॥ तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ ॥ घोरैर्विव्यधतुर्वाणैः कृतभा
वावुभौ जये ॥ ३९ ॥ ततः समरकोपेन संवृतो रावणात्मजः । विभीषणं त्रिभिर्वाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ४० ॥ अयोमुखैस्त्रि
भिर्वाणैर्विद्ध्वा तस्य विभीषणं ॥ एकैकेनाथ विव्याध तान्सर्वान्हरियूथपान् ॥ ४१ ॥ तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हया
न् विभीषणो महातेजा रावणेः सुदुरात्मनः ॥ ४२ ॥ स हताश्वाद्वरुत्सुत्य रथान्मथितसारथेः । अथ शक्तिं महातेजाः पितृसा
य मुमोच ह ॥ ४३ ॥ तामापतंतीं संप्रेक्ष्य सुमित्रानंदवर्द्धनः । चिच्छेद निशितैर्वाणैः शतधा सापतद्भुवि ॥ ४४ ॥ तस्मै दृढतरं क्रु
द्धो हताश्वाय विभीषणः । वज्रस्पर्शसमानं पंचसप्तजोऽक्षिपमार्गणान् ॥ ४५ ॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुंखा निमित्तगाः । व
पंखे लक्ष्ये शल्ये च निमित्तं चेति विश्वः । ते इति निषंगं लोहितेन रुधिरेणाग्दिग्धालिप्ताः अत एव रक्ताः (भूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४६
होरगा इव बभ्रुः उरिति संबंधः ॥ ४६ ॥

उ
॥२५५॥

१ स्पसांमप्ये स्वाद्देवेरसन्वपुः ॥ ४५ ॥ वाताघ्रु वेष्ट: वचीहि ४५ ॥ आमितान्मनाम्भमपे पवुद्हिनाभा विवृनांतशेनेऽतिपावन ॥ ४९ ॥ ५० ॥ संहितौ योजितौ ॥ ५१
सन्निपेतकं: सेघषीमोपतः ॥ ५२ सन्निपातः सम्वेषःत ओ वाणसन्निपाताज्जातरसर्थः ॥ ५३ ॥ पहाग्रहोंगास्य शम्पादिः ॥ ५४ ॥ व्रीडितौ खवेम्प प्रक्ष स्ा स्ते
मोघवन्दर्शनेनसंजातलज्जो पवापिरावणो येव्री उभकाल स्पणास्पवतत हूमानिवा ।ाोपमपोक्तुः सार्थकसतन्नेनवीडभावस्मथापिनन्विकााेप

पितस्यस्पसमसेकूद्दृ ई दृजिक्कमोदरे उन्नमे ।स्पसोमस्थेयमदन्नेमहावले ॥ ४५ ॥ तेसमी स्पमहाप्तेजा पहेषं तेनसंहितेलक्ष्म
णो ष्पादरेवणस्यमञ्ज्ञोमपराक्रमः ॥ ४५ ॥ कुवेरास्वपंक्षपदन्नेममितात्मना ॥ दुर्जयं दुविसद्येचसंड्रापिमुरासुरेः ॥ ४९ ॥ नयोस्ते
धनुषीश्रेष्ठे वाहुभिः पाषियोपमैः विकृष्यमाणेवलवत्क्रौंचापिवचुकूजतुः ॥ ५१ ॥ ताभ्यां तौ धनुषी श्रेष्ठे संहितौ सायकौ
न्नेमो विकृष्यमाणो वीराभ्यां भृशे जजल्पतुः श्रिया ॥ ५५ ॥ तौ भासपेतौ वा काशे धनुर्भ्यां विशिखास्तुतौ ॥ मुखेनसखमाह
त्पसन्निपेततुरोजसा ॥ ५५ ॥ सन्निपात स्तयो स्तु सीछ्वपोधोरूपयोः सधूपविस्फुलिंगस्तुत भौग्निर्दारुणो भवत् ॥ ५२ ॥
तोमहाग्रहसंकाशावन्योन्पं सन्निपात्यच ॥ संग्रामे शतधा यातौ मेदिन्यां चैव पेततुः ॥ ५७ ॥ शरैभतिहितौ हृष्ट्वा तावुभौ रण
म्हूर्हनि व्रीडितौजाततोषौ चलस्पसंदृजितौ तदा ॥ ५५ ॥ सुसाम्बसुसीमिषि देवावारुणमादरे ॥ तो दृ र्मिदृजिदम्पत्वविसृजघृष्वि
विषित: ॥ ५६ ॥
वंक्वा।विषपर्वतसापा रेणोपादानात्वरभावेनतस्मापिलज्योतिवोर्ध्य ॥ जातरोषौ श्रीरामपित्रविभीषणो वाणः प्रवक्रारात्रे
लक्ष्मणस्पारोषः लक्ष्मणस्पापी हनवानितिरावणोरोषः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥

लप

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥५५॥ लोकं संक्षिपन्निव ॥५५॥५५॥६१॥६१॥ ६२ मैरवमभिहतं तं यस्मिन्नतान्दृष्टे शेषदेहेभ्यस्तैः माणिभिः ६२ ॥ स्तुर्जयपजयेषु निर्मितस्पर्धैः ॥६४॥६५॥ स्त्र
नुवर्त्तागे स्त्रातु सर्वत्रिजगन्त्र्यवद्यन्रगुणाक्रमणंगेयस्मसंस्थितं पौम नष्टास्या मे सर्वालिविह्नतेवलान्मस्थिते ॥६६॥ दाणवांस्त्रस्त्रांतरे वीरपितृमघाके स्त्रा
तेन तद्विहितं चास्त्रं वायव्यं सोऽपसमाद्रुतेतनमः क्रुद्धो महातेजांऽथदृजिन्तमिति जय ॥५७॥ स्त्रायेपेतं रथैर्दीप्तैः सलोकं संक्षिपन्निव सो
यैर्गणा स्त्रेणातन्द्रिरोल स्त्रगणाः प्रसवावाप्यत ॥५५॥ स्त्रस्त्रंनिवारितेदृष्ट्वा दणवरिगिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ स्त्रामुरोप्राडुनाधायो मत्त्वंग पाद
दे ॥५२॥ नस्मा चोपाहिनिष्प्रहर्भीखराः कृष्णमरुः स्म्रतानि च प्रशोम्यस्माणदावदुः प्रास्त्रवा ॥६१॥ नहत्स्थालस्मगणाः संस्त्रेयो
रपस्त्रेयस्तहृता ॥ स्त्रवायैं सर्वमूतानां सर्वशस्त्रविदारणो ॥ माहेस्त्रो राद्युतिमाननंतरस्त्रैस्तवा प्रपत ॥६५॥ तेषां सततस्तस्येहं
संवु मवाद्दुतोयमे ॥ गगनस्यानिममत्तानिलस्त्रगणापालावाप्यन ॥६२॥ भैरवामिहतेभीमेपदेवानारास्तसांभते वैद्र भिराक्षा
र्शविशिस्तितावतं वमौ ॥६२॥ क्रूषयः पितरो देवाग्नेषर्वगहडोरगाः शतक्रतंपुराक्षतगा स्तुले स्त्रगणांगोरो ॥६४॥ स्त्रपास्ने
मार्गणास्त्रस्त्रसंदर्ध गयवानुजः द्रुताश्चनसमस्पर्शरावणात्मजदाहृता ॥६५॥ सुपत्रग्मनुवर्त्तागे सुपर्वाणां सुसंस्थितं सुव
र्णविह्नतं वीरः शरीरांतकाश्शे ॥६६॥ दाणवांदंविषहरा स्त्रसानां भ्रपावहं स्त्रा शीविषविषमूर्त्त्वे देवसंयेः सुरजितं ॥६७॥
येनशक्रोमहातेजादानवाननयत्क्षयं ॥ तदेवासुरैषद्देवीर्धवान हारिवाहन ॥६५॥ नृदेदमस्त्रंसौमित्रिः सप्तगोषपराजितं ॥ स्त्रा
शीविषन्नगणाकेयद्दिर्षमहावर्पन लाख्वेनत्तदश ॥६॥ हरिवाहनः हरितेव्रणीस्त्रः ॥६५॥ रुस्त्रेष्वतुः स्त्रेष्वेनास्त्रेषोमिसंदर्धे ॥६९॥
ऐंद्रमस्त्रंरौद्रस्त्रमत्रयोजितमास्त्रेरमिसंधप ॥६९॥ २४

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

अमित्रमथने शत्रुघ्ने कालोपमः ॥ ७ ॥ धनुर्विकर्षन् लक्ष्मीवान् श्रीमान् लक्ष्मण आत्मन अर्थं सार्द्धं कार्यसिद्धे हि तमेतमिदं वस्मरणवचनेमत्वाधिशत्रौदे
वतामस्यब्रवीत् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७२ ॥ ७ ॥ तपनीयनिभं केयूरवतिः शरणोतोस्मितमिति ॥ ७४ ॥ कवचीति कवचादिभिः सहविद्युल्लरस्मयः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८

संधायामित्रमथने विचकर्ष शरासने ॥ सस्नमायमपदे हर्षः कालो कस्यापयथा ॥ ७१ ॥ संधाय सुभृतं श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवी
त् ॥ लक्ष्मीवान् लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मन ॥ ७२ ॥ धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वस्तदेनं जहि रावणिं ॥ ७४ ॥ इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य च महाबलः । लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७५ ॥ ऐन्द्रास्त्रेण समायो
ज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलं ॥ ७६ ॥ प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले ॥ ७७
तद्रावणसुतस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत् ॥ तपनीयनिभं भूमौ ददृशे शोणितोक्षितं ॥ ७८ ॥ हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः । कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरासनः ॥ ७९ ॥ चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ हृष्यन्तः निहते तस्मि
न् देवा वृत्रवधे यथा ॥ ८० ॥ अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनां ॥ अभिजज्ञे च सन्नादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ८१ ॥
ऊचुश्च सहिता हृष्टा देवाः सगन्धर्वदानवाः ॥ विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ८२ ॥

८१ ॥ ८२ ॥ ॥ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

||२०||१५||२२||१२||२४||२५||२६||१५|| यथाकोविस्मितःसंयोगगतजीवितश्च सएवगतिःश्यातरश्मियादित्यस्वनिर्वाणः पावकस्वचवस्वेत्र
वेतोभ्यूनेक्षेत्रसंहृष्टाः समोहाहीरययाः तमप्रतिवलेदृष्टाहतंनैऋतपुंगवे ||१५|| विभीषणोहतंसो स्त्रजोवदान्ऋस्य
थपः विजयेनाभिनंदंतःतुष्टुवुस्थापिलक्ष्मणं ||१७|| पतितेतमभिज्ञाय राक्षसीसामहाचमूः वध्यमानादिशोभेजे हरि
भिर्जितकाशिभिः ||१८|| वानरैर्वध्यमानास्तेशस्त्राण्युत्सृज्यराक्षसाः लंकामभिमुखाः सत्वेनैराक्षसाःप्रधाविताः ||१२||
दुद्रुवुःशतशोभीताराक्षसावहुधादिशः सक्रामहाराणेनसर्वेपरित्यालिप्यालंभाव ||१४|| केचिल्लंकांपरित्यक्ताः प्रविश
वानरार्दिताः ससुद्धपतितास्केचितकेचित्सर्वतमाश्रिताः ||१५|| हतमिंद्रजितंदृष्टाशयानंसमरेक्षितौ राक्षसमानाम
हत्सपुनकश्चित्समसहृष्यत ||१६|| यथास्तंगतआदित्येनावतिष्ठंतिरश्मयः तथातस्मिन्निपतितेराक्षसास्तेगतादिशः
||१७|| शांतरश्मिरिवादित्योनिर्वाणइवपावकः वभूवसमहाबाहुर्व्यपास्तगतजीवितः ||१८|| प्रशांतपीडावहुलोवि
नष्टारिःप्रहर्षवान् वभूवलोकःपतितेराक्षसेंद्रसुतेतदा ||१९|| हर्षचशक्रोभगवान्सहसर्वैःमहर्षिभिःजगामनिहते
तस्मिन्राक्षसेक्रूरकर्मणि ||२०|| आकाशेचापि देवानांशुश्रुवेदेवदुंदुभिः नृत्यद्भिरप्सरोभिश्चगंधर्वैश्चमहात्मभिः ||२१||

पैः||१७|| प्रशांतपीडावहुलःप्रशांतवहुलपीडः ||१२|| १० || ११ || || ||

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ ॥२५६॥

न शशाम महत्प्रतिशोभ ॥ २२ ॥ आपः शुद्धाः प्रसन्नाः देवदानवाः जहृषुः दानवानामपि तत्र कृत्वा तेषामपि हर्षः आजग्मुरिति देवदानवास्तत्र कर्षः २३

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ लब्धलक्षाः प्राप्तहर्षा वसा लपोर्मदात मासरस्समारत्मपि शुभमते शुभवंशजे ॥ २७ ॥ विस्रावयन् ॥ स्रावयन् ॥ २४ ॥ देवा

ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ न शशाम महत्तेतस्मिन्रणस्ते क्रकर्मणि ॥ २२ ॥ शुद्धा आपो नभश्चैव जहृषुर्दे
वदानवाः ॥ आजग्मुः पतितेतस्मिन्सर्वलोकभयावहे ॥ २३ ॥ ऊचुः सहितास्तुष्टा देवगन्धर्वदानवाः ॥ विनष्टाः पा
नकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ २४ ॥ ततोभ्यनदत्संहृष्टः समरे हरियूथपः तमप्रतिबले दृष्ट्वा हते नैरृतपुंगवे ॥ २५ ॥
विभीषणो हनूमांश्च जाम्बवानृक्षसत्तमः ॥ विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणं ॥ २६ ॥ क्ष्वेलन्तश्च नदन्तश्च
गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ॥ लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २७ ॥ लांगूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः ॥ ल
क्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयंस्तदा ॥ २८ ॥ अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः ॥ चक्रुरुच्चावचगुणा
राघवाश्रयजाः कथाः ॥ २९ ॥ तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ॥ परमसुपलभ्य
मनः महत्प्रहृष्टा विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ १०० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये ... एकनवतितमः सर्गः ॥ २ ॥

सर्वदानवाः ॥ २२ ॥ उपलभ्य मनः उपालभ्य मनः ॥ १०० ॥ इत्येकनवतितमः सर्गः ९१

राम॰ ॥२५६॥

यु॰
॥२२५॥

हेमपट्टा रूपोऽलंकारार्थाः परिक्षिप्तं परिवेष्टितं ॥ ३ ॥ शक्रध्वजसमौजसमिति अलंकारादि कृतसौंदर्यं ॥ ४ ॥ विकसत्तेभूषणो ॥ ५ ॥ भूषणैर्हीरादिभिर्भा-
तिस्म इति स्मृतार्थे लट् ॥ ६ ॥ महात्मा नाम महादेहस्य परिघाग्रेण वातग्रंथिः ॥ आवहप्रवाहादिसप्तवायुसंधिः स्फोटने न परिघस्य दैर्घ्यं सु- प्रजज्वाल निकुंभ

हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितं ॥ यमदंडोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनं ॥ ३ ॥ तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमौजसं विननाद
विवृतास्यो निकुंभो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥ उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरंगदैरपि ॥ कुंडलाभ्यां च मृष्टाभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५ ॥ नि
कुंभो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च ॥ यथेंद्रधनुषा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ ६ ॥ परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रंथिर्महा
त्मनः ॥ प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ नगर्या विटपावत्या गंधर्वभवनोत्तमैः ॥ सह चैवामरावत्या सर्वैश्च
भवनैः सह ॥ ८ ॥ सतारागणनक्षत्रं सचंद्रं समहाग्रहं ॥ निकुंभपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभःस्थलं ॥ ९ ॥ दुरासदश्च संजज्ञे प
रिघाभरणप्रभः ॥ कपीनां स निकुंभाग्निर्युगांताग्निरिवोत्थितः ॥ १० ॥

भूरतिशेषः परिघाग्रभागइतिवा ॥ ७ ॥ विटपावत्या अलकया अमरावत्यापि सह गंधर्वाणां महार्घैः भवनैः अमरस्य च सर्वैः ॥ ८ ॥ नक्षत्राणां पंक्तिस्ता राशिभिस्तारागणास्तैः सहितं नि
महाग्रहाः शुक्रादयः अचराणि जलस्थानि नोक्तानि विशेषणानि शिष्टं नभस्तलं निकुंभपरिघाघूर्णं भ्रमतीव अवशं वा अलंकारे ॥ ९ ॥ परिघाभरणप्रभा राम॰
कांतिर्यस्य सः निकुंभाग्निः कपीनां दुरासदः संजज्ञे अग्निसंबंधः ॥ १० ॥ ॥२२५॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

सत्रिपत्तसेनासखुहनुरात्रपीडवंशाद्विभीषणं हनूमतं चावष्टभ्य आवलेत्तसर्यः ॥३॥ अभिकम्पमदस्सिराणीकृतसंदृस्सेववहस्पतिरातिग
णपृथुनेन्द्रावेनावस्याने माद्रेदृष्टांतः ॥४॥ ततोतिसमीपमागत्य वीरालक्ष्मणः त्रिशत्रिवेन्द्रम्भकासां वदस्त्रिविमहात्मनेरोधवायपीमिदजितो
वधसस्पेणाचचस्रे रवधावोवालेकरो ॥५॥ आयामाभिनयमात्रेण श्रीरामसत्रिक्षोसेकोचवतालक्ष्मणेनविशेषेणोदजिह्वक्षकयनोदि
ततः सन्नांववेतेच हनूमंतंच वीर्यवान् सत्रिपत्तचमहातेजास्तो स्वसर्वान्वनोकसः ॥२॥ आजगामततः शीघ्रं पत्रस
ग्रीवराघवौ ॥ विभीषणोमवष्टभ्य हनूमंतंच लक्ष्मण ॥३॥ ततो राममभिक्रम्यसौमित्रिरभिवाद्य च तस्थौ भ्रातसमी
पस्थरंदृस्सेववहस्पतिः ॥४॥ निघ्नेविवचागमत्तरायवायमहात्मने आचचक्षे तदा वीरो घोरमिंद्रजितोवधं ॥५॥
रावणस्तु शिरः छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना ॥ स्ववेदयततोमापतदाहृष्टो विभीषणः ॥६॥ श्रुत्वैव तु महावी
र्योपेलक्ष्मणोन्द्रजिद्वधं ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेरामोवाक्यमथाब्रवीत् ॥७॥ साधुलक्ष्मण तुष्टोस्मि कर्मचासुकरंकृतं राव
णोर्हि विनाशेनजितमित्युपधारय ॥८॥ सततशिरस्युपाघ्रायपरंलक्ष्मणमंकनिवेशितं ॥ लज्जमानं बलात्स्नेहादंकमा
रोप्यवीर्यवान् ॥९॥ उपवेश्यततस्तंतंगोपरिष्वज्यावपीडितं ॥ भ्रातरंलक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुनरुदैक्षत ॥१०॥

भीषणः रक्षश्चाह ॥ रवणोतिछिन्नमिति स्ववेदयदितस्वयः ॥४॥ जितमित्युपधारयपरदानीमेवास्यामितिघोषय ॥५॥ लज्जमानेभ्रातः सेनिधोसकृत्य
भिनयेहीमेतवलातस्नेहादंकमारोप्य स्वंके उपवेशनायोक्षय ॥२॥ उत्संगउपवेश्यावपीडिते गाढेयातथापरिष्वज्यतेपुनः पुनरुदैक्षतेत्स्वयः ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु ॥ २५८ ॥ शस्ते लक्ष्मणगात्रे ॥ ८ ॥ न्यानसे स्रशपत्ना चमहाल्मयाभ्यपन्नपायेतिभावः ॥ ९ ॥ दुष्कारकर्मणादुष्करपौरुषेणान्वयेतिशेषः पुत्रेहतेरावणस्य हतमेवमन्ये
तद्बलस्य पक्षत्वादितिभावः ॥ १२ ॥ १७ ॥ अपाश्रयः आवलंवनम् तः एवंलक्ष्मणमास्वास्य विभीषणोदीनाप्यास्वासयति ॥ विभीषणेति ॥ १५ ॥ अथ
शल्यमेपीडितेशान्ते निसृष्टबलेतं तेलक्ष्मणेरामः पुनःखसेतसंतेलनिस्वासपीडिते ॥ १६ ॥ मृद्वींचैनमुपाघ्राय मूर्धःसेसस्रश्य
चवेनि । उवाचलक्ष्मणवाक्यमाश्वस्य पुरुषर्षभः ॥ १७ ॥ कृतंपरमकल्याणं कर्मदुष्करकर्मणा ॥ अद्यमन्येहतेपुत्रेरावणे
निहतंयुधि ॥ १८ ॥ अद्याहंविजयीशत्रौ हतेतस्मिन्दुरात्मनि ॥ रावणस्यनृशंसस्यदिष्ट्यावीरत्वयारणे ॥ १९ ॥ छिन्नोहिद
क्षिणोबाहुः सहितस्यव्यपाश्रयः ॥ २० ॥ विभीषणहनूमद्भ्यांकृतंकर्ममहद्रणे अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपाति
तः ॥ २१ ॥ निरमित्रः कृतोस्म्यद्यनिर्यास्यतिहिरावणः बलव्यूहेनमहताश्रुत्वापुत्रंनिपातितं ॥ २२ ॥ तंपुत्रवधसंतप्तं
निर्यान्तंराक्षसाधिपं ॥ बलेनावृत्यमहतानिहनिष्यामिदुर्जयं ॥ २३ ॥ त्वयालक्ष्मणनाथेनसीताचपृथिवीचमे ॥ नदु
ष्प्रापाहतेतस्मिन्शक्रजेतरिचाहवे ॥ २४ ॥ सतंभ्रातरमाश्वास्यपरिष्वज्यचराघवः ॥ रामःसुषेणंमुदितः समाभाष्येदमब्रवी
त् ॥ २५ ॥ सशल्योयंमहाप्राज्ञः सौमित्रिर्मित्रवत्सलः यथाभवतिसुस्वस्थस्तथात्वंसमुदाचर ॥ २६ ॥
निरमित्रः कृतोस्मि कथंरावणोजीवतिनिरमित्रत्वेतत्राह । निर्यास्यतीति ॥ २२ ॥ निर्यान्तेचतेमहताबलेनसहजेनावृत्याक्रम्यनिहनिष्यामि ॥ २३ ॥
हेलक्ष्मणत्वयानाथेनरक्षणेनसमर्थेनेतियावत्शक्रजेतरिहतेनकिंचिद्दुष्प्रापं ॥ २४ ॥ समाभाष्यसुषेणमेवसंबोध्य ॥ २५ ॥ समुदाचरकिंचित्सो श्री

भ्रा८१

अभ्यस्य वानरसैन्यानामिति निर्दिष्टौषधी ॥२१॥ ये वानराः सुबल्याः व्रणिनश्चते पि विशल्याः सहसा व्रणाश्चकार्षी ॥२२॥ न ततः नास्ति कायो ॥२३॥ निर्वेदसंवेदना
हितः ॥२४॥ ॥२५॥ ॥२६॥ ॥२७॥ ॥२८॥ इति द्विनवतितमः सर्गः ॥९२॥ अथ एवं गते वचो ते मारुततन इमा दिव्येन खेन से मेन पर्वतात्स्ततस्तो वानरैः सहयुद्धे

विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः ॥ अभ्यस्य वानरसैन्यानां ये सुरगणोद्भुमपोषितनो ॥२१॥ ये चाप्यन्ये च युध्यंति सम
स्या व्रणिनस्तथा ॥ तेपि सर्वे न पत्नेन क्रियतां सुखिनस्तथा ॥२२॥ एवमुक्तः स एव तु महात्मा हरियूथपः ॥ लक्ष्मणाय ददौ
नस्तः सुषेणः परमौषधं ॥२३॥ स तस्या गंधमाघ्राय विशल्यः समपद्यत ॥ ततो निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च ॥२४॥ वि
भीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया ॥ सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाकरोत् ॥२५॥ ततः प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो
गतक्लमः ॥ सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥२६॥ तथैव रामः प्लवगाधिपस्तथा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च
वीर्यवान् ॥ अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥२७॥ अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दा
शरथिर्महात्मा ॥ हृष्टो बभूव युधि वानरेन्द्रो निशम्य तं शक्रजितं निपातितं ॥२८॥ इत्यार्षे० श्रीम० रा० द्विनवतितमः सर्गः ॥९२॥
ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेंद्रजितं हतं ॥ आचचक्षुरभिज्ञाय दशग्रीवाय सव्यथाः ॥१॥

ततः पौलस्त्यसचिवाः इंद्रजितं हतं श्रुत्वा अभिज्ञाय दृष्ट्वा सव्यथाः दशग्रीवाय आचचक्षुः ॥ अथ पौलस्त्यसचिवाः एवमाहावनितः महाप्रभ
ततः इंद्रजितं हतं श्रुत्वा वपमभिज्ञाय दृष्ट्वा सर्वः ॥१॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

प्र
॥२५८॥ मिषतोनं स्वमासुपश्यन्नित्तसर्थीः हितीयपोजनाम्मोयो धनग स्त्सैदर्शनान्निषमदं छविन्मायेनयोन्मे ॥ २ विडधानदेवानिदं चनयनीति विडधेदं जित ॥ ३ ॥ प
स्मानलोका नवीस्मापा नितिमाव ॥ ४ सेगवृत्तः मतिमपेकरदाहणं कह णयोगनो धूगोवनस्पेदं जितोवधे स्वनाम हन्कल्पषे मह तो सद्छं मा विशन ॥ ५ ॥ नेत
नश्चितगत्त्तेज्ञास्तपल प्पदीनोविलला प ॥ ६ ॥ नचिन्नमा मचरोकालान्तकोकालः सर्वसहालेकः चैतकस्नदक्षिकृतःपुत्रव ॥ ७ ॥ भूयोवडूमेतः मयास्ते वष्वा
युद्धेहतो महाराजवस्मृतोनतवान्मजः विभीषणस्महायेन मिषतोनो महावलः ॥ ८ ॥ स्मरः सर्वतेसंगप्पसंग्रामेषपरा जितः ल
स्मृतोनहतः स्मरः पञ्चत्त्वेविडधेदूजित ॥ ९ ॥ ततः सपमोत्त्वो कालकोः सेतप्पलस्मणं ॥ १० ॥ सतेमतिभयेष्टुत्वावधेपुत्रेस्मदा
हृतः ॥ योस्मिंदूजितः संख्येकपमलमा विणास्य हत ॥ ११ ॥ उपलम्पचितस्तेसिंहासु ॥ जितेदंकथमगपत्तेलस्मणस्ववशागतः
॥ १२ ॥ ननुत्वमिषुभिः क्रुद्धो मियाः कालान्तकावपिमदस्पापिमेगाग्गाः किंपुनर्लक्ष्मणस्तथ ॥ १३ ॥ स्वबंधुर्त्वनोरामं नावोगग
तेसुपि ॥ १४ ॥ स्वः ~~कृतेहस्यतेमन्तुःस्वयमानस्वर्गमच्छति~~ ॥ ॥ १५ ॥ ज्ञानरामरामस्वसपुगवः पुत्रशोकाकुलोदीनोविललाप
कुलेद्विपः ॥ १६ ॥ हारास्मतचमसुत्वमपवृत्तः मयीवडूमतोम्मयेनायेनमहोवाहोसंयुक्तः कालधर्मगा ॥ १७ ॥ रावणपथाः
सुयोधोनांसर्वामेगग्योयापि स्वः कृतेहस्यतेमन्तुःस्वयमानस्वर्गमच्छति ॥ १८ ॥ ॥
दानीपः येनचैववद्धतेनत्वंकालधर्मगा कालधर्मगतेसपुत्रः सपोजित दृतिदःस्वातिशयोक्तिः ॥ १९ ॥ पहेम रामस्मसकलमूतजनाकांक्षितततपाप्नुहतेवां
नशोचामीत्याहरावदूति योमर्कंकतेहस्यतेस्वयमानस्वर्गगच्छति रावणपथासुयोधानांनरा क्षेरसुवानोयोधानां नकेवलमेवेवकिंतुदेवादिगणोषपीस्मा एम
हसर्वामेति ॥ २० ॥ ॥२५८॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

॥१२॥ त्रयो लोकाः पाताले नाग्नि स्वर्गः पृथिव्याः पृथगङ्के ॥२१ रावणोदनजे ॥१२॥१४॥ नामेति मतिर्हि मम त्वया प्रेतकार्याणि कर्तुं योग्यानि त्वं तु विपरी
तेन वर्तसे यत्त्वदीयानि मया कर्तव्यानि मम विष्यति ॥१५॥ ॥१६॥ ॥१७॥ पुत्रस्य व्यसनं पुत्रनाशजन्य आधयः प्रकृत्या कोपनमतएव दीप्तं निमित्तं कोपदीप्त

अथ देवगणाः सर्वे लोकपाला महर्षयः हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥११॥ अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्नाः पृ
थिवी च सकानना एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥१२॥ अद्य नैरृतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवं ॥ करेणुसं
घस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥१३॥ यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परंतप मातरं मां च भार्यां च क्व गतोसि विहाय नः ॥१४॥ म
म नाम त्वया वीर गतस्य यमसादने ॥ प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥१५॥ स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराघ
वे ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोसि विहाय नः ॥१६॥ एवमादिविलापार्त्तं रावणं राक्षसाधिपं ॥ आविवेश महान् कोपः
पुत्रव्यसनसंभवः ॥१७॥ प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः दीप्तं संदीपयामासुर्घर्मेर्कमिव रश्मयः ॥१८॥ ललाटे भ्रु
कुटीभिश्च संहताभिर्व्यरोचत युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥१९॥ कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्त्राद्व्यक्तमभिज्वलन्
उत्पपात स धूमोग्निर्वृत्रस्य वदनादिव ॥२०॥ स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्व
धं ॥२१॥ तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥२२॥

तन्नाधयो दीपयामासुः ॥१८॥ भ्रुकुटीभिरिति बहुवचनं दंष्ट्राशिलं कवाग ॥१९॥ बुद्ध्या समीक्ष्य वैदेहीं हिंसितुं लक्ष्मणपुत्रवधमूलमिमालोच्य समर्थं ॥२१॥२२॥

उ
॥२५२॥

२२॥ २७॥ पेत्वसमेदाहृप य यन पेत्रस्सवासु किनाकाराोनदानवैः तुष्यमाणोस्य प्रतः सोाादिमथनेकुर्वतो मंदरस्यैव ॥ २३॥ सन्निलिल्पिरेलेभादिव्यवाहिता
वस्तु भूमिस्थिः॥ २४॥ तेपचक्रमुः सगीपेनमाशुः॥ २५॥ आहहेपहदेसे लेमपिषुः प्रतिष्ठापयितुमिच्छुः राक्ष्सानिति शेषः द्विताभावेप्रार्थः॥ २६॥ अवकाशो

योऽमहत्स्यालपेतु नस्यक्रोधाग्निरुद्धितेवस्यवहृपेकुहृदयस्माहसे चव्यवस्थितो॥ २२॥ नस्यकुहृदस्यतेत्राम्पाोमाप तन्त्रस्तुविद्वः
॥ २७॥ दंतानुविद प्रातत्तस्य स्फुपतेदेशनत्तनुः पेत्रसावेश्मानस्यमहतो दानवैरिव॥ २५॥ कालाग्निरिव सतुकुहृद्वो पायादिशम
वैसत॥ नस्यानस्यामपचत्ताराक्ष्सः सन्निलिल्पिरे॥ २६॥ नर्मतकमिवकुहृचाचाचिद्वोदिषु॥ वीसमालोदिशाः स
र्वाणभस्मानोपचक्रमुः॥ २८॥ ततः पाप्येतकुहृदोरावणोसाक्षिपः॥ स्वबर्ह्यदस्सामध्येस्तलेभपिपुराहवे॥ २९॥ स
याबर्षसहस्त्राणि चाराताप्य सेनपः तेषुतेद्ववकापोषलपेसंः पीतोषितः॥ २९॥ नस्येवतप सोवुष्टायेसादाचवपेसु
वः नासुरेभ्योनदेवेभ्योभयमेव दाचन॥ ३०॥ कवचवक्ष्यदत्तं मेयदादिस्ससमस्य॥ देवासुरविमर्देषु नछिन्नंवज्रपाणिभिः॥ ३॥

पुतत्तत्तपः समाप्तिसमयेष॥ ३२॥ सुष्टाफलोदयेन॥ ३॥ मयाभावेहेतुमाह कवचामिति॥ ३॥ ॥

राम
॥२५२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

मेन रूपवं चेन संयुक्तं रथस्थेनामिह संयोगेकः प्रतीयात्त्वमितखेभवेत् त्वयमामा जौसाप्त्वामुरदेरोपिन मतीपादिलर्थः ॥ २५ ॥ नरदेतस्पष्टाख्याने देवासुरविमर्दे
क्षितिनदिविषये भिमसन्नेनसीतेनात्वपमुवा पद्महर्दने ॥ २२ ॥ नरयतपर्षशाने नेकमेगलवाप्रवृत्तिगिः सहपरक्षत्तत्वाप्पतोऽ द्विपमोस्त्राहवे रामलक्ष्मणयोर्व
धाय ॥ २७ ॥ न्यवस्थानिश्चितवानिमर्थः ॥ २५ सुयोगे योरचितनं ॥ २६ ॥ किं चिरेवहतं तदेव हत्वा तत्रतस्मिन्काले रूपवासनवसी माहतं तिमखेनदर्शि

तेनगामम यसंयुक्तं रथस्थमिह संयोगे ॥ प्रतीयात को घमामा जौसा प्राप्तदपिषुंदा ॥ २१ ॥ यत्तदाभिमुसन्नेनसशरं कार्मुकं महत
देवासुरविमर्देषु ममरत्तत्वपमुवा ॥ २३ ॥ अयपत्तर्यशते भीमेक्षनुत्त्वाप्पतां मम रामलक्ष्मणयोरेववधाय प्रसाहवे ॥ २४ ॥
सुयत्रववक्ष्मतेन सः शुरं कोषवशंगतः सुमीक्ष्णावेणोव ह्यसौ तां हतं स्वयं वसतं ॥ २५ ॥ प्रवृत्तवे सततं नाश्ताक्षसुयोगे योरद
र्शनात् ॥ दीनो दीनस्वरो नस्वर्वीलालुवाचनिशाचरान् ॥ २६ ॥ यावयामम वृत्तेन वेचनार्थवनोकसा ॥ किंचिदत्र हतं त
त्रसौ तेयमितिदर्शिते ॥ २७ ॥ तदिदं तत्प्रमेवाहं कोप्याप्रियमात्मनः वैदेहीं नाशयिष्यामि सत्त्रंवक्षमनुव्रतां ॥ एवमे
व तु न्क्रा सचिवानत्वे हमाशुपराक्रमशात् ॥ २८ ॥ उद्धत्सगुणासं पत्रे विमलां वावचसे ॥ निष्पपातसवेगेन स सागर्यः सचिवै
र्वतः ॥ २९ ॥ एवमुक्तःपुत्रशोकेन मृशमाकुलचेतनः सकुद्धः खड्गमादायसहसा पत्रमैथिली ॥ ४० ॥

तं ॥ २९ ॥ तदिदं शत्रुणाम प्रियकरं वुकुस्वात्मनः प्रियं तत्प्रमेवकाशिष्ये पदेक्षमतीं वैदेहीमिति ॥ सत्तवं वेक्ष्वकृतो सचिवे स्मृवेषे सचिवानुक्त्वा आशुखं रूपा
म शत्रुप्रारदे ॥ २८ ॥ उद्धत्ससादिष्प्रोद्धहृत्तमेकेवाक्यं ॥ विमलांवाववचसे निर्मलाकोशानितं वृद्धमादायकोशादद्ध तसे तमन्वपः ॥ २९ ॥ ४० ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

रा
॥ २६० ॥

सिंहनादं प्रचुक्रुशुः तद्रूपे क्रोधनेनं तत्र ते सचिवा इति शेषः ॥ ७१ ॥ तेषां सिंहनादध्वनेः कारणमाह ॥ अथैवमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ लाङ्गूलनिश्चलं निश्वाहत्य
मुक्ते ॥ ७४ ॥ अशोकवनिकागतां वैदेहीमभिद्रुत्य ॥ ७५ ॥ प्रहृष्टकृत्यादि ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अनुवर्तिनं अभिसृत्य मगच्छत ॥ ७८ ॥ यथायेन प्रकारेण अनुभूय

वनं तेनाथ संपेष्य सिंहनादान् विचुक्रुशुः उच्चैर्मोदमालिंग्य संक्रुद्धं संस्पृश्य ॥ ७९ ॥ अथैवं तान् दृष्ट्वा प्रान्तरं व
क्षिप्यतः ॥ ८० ॥ लोकपालान् हि चलाः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः वहक्षशत्रवेश्मास्ते संत्रासमभिपातिताः ॥ ८१ ॥ त्रिषु लोके
लाक्षिप्तं कृत्स्नाहतस्य रावणः विक्रमे च बले चैव नास्य सदृशो भुवि ॥ ८२ ॥ तेषां संजल्पमानानाम् अशोकवनिकां गतां अ
भिद्रुत्य वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ ८३ ॥ वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहि
णीमिव ॥ ८४ ॥ मैथिली रक्ष्यमाणा तु रासभीभिर् अनिन्दिता ॥ ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणं ॥ ८५ ॥ तं निशाम्य स
निस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा ॥ निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिरनुवर्तिनं ॥ ८६ ॥ सीता दुःखसमाविष्टा विलपन्ती दम
व्रवीत् यथायं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयं ॥ वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ८७ ॥ वहुशः प्रोत्साहयामास भर्त्तारं मा
मनुव्रतां ॥ भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो धुवं मया ॥ ८८ ॥ सोयं मामनुपस्थानेन व्यक्तं नैराश्यमागतः क्रोधमोहसमाविष्टो व्यक्तं
मां नोपगम्य भिद्रवन्ती तस्माद् हनिष्यति ॥ ८९ ॥ तत्र कारणमाह वज्रेणेति ॥ ९० ॥ अथवा पस्याने सति स्त्रनेयी कारोसते मां हंतुं समुद्यत ॥ ९१ ॥
॥ ९२ ॥

राम
॥ २६१ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

॥५२॥५३॥५४॥ निर्जितो रामशोकार्ते अथवेति रामलक्ष्मणौ अहत्वाहं तु मशक्नोमि वाप्यत्र शोकेनमो विक्षमिष्यति ॥५५॥ हरन्सतोऽपि पद्मा कंसमत्र ष्माहोहे
सन्नी मेवा वाराम समीपेने ष्यामीत्येवं हृप्यं स्तुद्विचारमूढ यामयानहतं रामेणानिर्जितापहं यदि तस्य पृष्ठेनपापां तदाघेवं नात्र पापो चेपे ॥५६॥ मयमपक्षानुसा

अथवा नौतरवाप्यो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मृत्रिमिनमनार्येण समरे विनिपातितौ ॥५८॥ मैरवोहि महाबाहो रामस्त्मानां स्तुतोम
म्म ॥ वहनामिह हृष्टानां तदाविकोशतां प्रियं ॥५२॥ अहोक्षिप्य त्रिमिन्नो पेविनाशो रानपुत्रयोः ॥५७॥ अथवा पुत्रशोकेन त्व
हत्वा रामलक्ष्मणौ ॥ विक्षमिष्यति मारोरो द्रोणः पापनिश्चयः ॥५५॥ हरन्सतोपि पद्मा कनेनहृतं स्तुद्धयामया ॥ मघहे तस्य पृ
ष्टेन तदा पापा मनिर्दिता ॥ नाघेवमनुशोचे येमन्नरी कमानतासती ॥५६॥ म मेतहृदयं तस्माः कोशल्यायाः फलिष्यति एक
पुत्रा पदपुत्रे श्रोष्यते वधिस्तदितं ॥५७॥ साहि जन्मच वाल्यंच यौवनं च महात्मनः धर्मकार्याणि रूपं च हृदं तीम स्मरिष्य
ति ॥५५॥ निराशा निहते पुत्रे दत्वा श्राद्धमचेतना ॥ अग्निमारोक्ष्यते नूनमप्यो वापि प्रवेक्ष्यति ॥५२॥ धिगस्तु कुब्जामस
तीं मंथरां पापनिश्चयां ॥ यन्निमित्तमिमं शोकं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥६०॥ इत्येवं मैथिली दृष्ट्वा विलपन्ती तपस्विनी
रोहिणीमिव चंद्रेण विना ग्रहवशं गतां ॥६१॥ एतस्मिन्नंतरे तस्य अमात्यः शीलवान्शुचिः सुपार्श्वोनाम मेधावी रावणं रक्ष
रेशोचति त्मन्येत्तिति ॥ यदाश्रोष्यते ॥ तदा फलिष्यति ॥ ५८ ॥ ५५ ॥ अचेतना ((सांवरं निवार्य माणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत ॥६२॥
मूर्छिता ॥५२॥ ६०॥ ६१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

यु॰ वैश्रवणानुजेत्यनेनमहाकुलप्रसूतत्वसूचनं ॥६२॥ धर्मोपालने चवपायुक्तं धार्मिकत्वादेवेत्याह वेदेति ॥ वेदविद्याग्रहणापेक्षितं ब्रह्मचर्यव्रतं स्वकीयविद्या
॥२६८॥ ग्रहणान्स्नातः गुरुकुलात्समावृत्तः तदनंतरं दारग्रहणं स्वर्णिनात्याग्निहोत्रादिस्वकर्मनिरतस्त्वं । स्त्रियोवधं कस्मान्मन्यसे हे वीर ॥ राक्षसेश्वरेत्यधिका

कृपणेनामदृप्याणीव साध्वीं वैश्रवणानुज ॥ हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममपास्य च ॥६२॥ वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्म
निरतः सदा ॥ स्त्रियः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥६३॥ मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव ॥ त्वमेव तस्मिन्क्रोधं तु हा
स्याभि(?)राघवे क्रोधमुत्सृज ॥६४॥ अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशी ॥ कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्
वृतः ॥६५॥ शूरो धीमान्रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः ॥ हत्वा दाशरथिं रामं भवान्प्राप्स्यति मैथिलीं ॥६६॥ स तद्दुरा पी२
त्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ॥ गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान्पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥६७॥
इत्यार्षे॰ वा॰ युद्धकांडे द्विनवतितमः सर्गः ॥९२॥ सप्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः ॥ निषसादासने मुख्ये सिं
हः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥१॥ ॥

रित्वसूचनं ॥६४॥ रूपसंपन्नां मैथिलीं प्रत्यवेक्षस्व रामवधपर्यंतमिति शेषः त्वं तस्मिन्नेव राघव एव क्रोधमुत्सृज ॥६५॥ अभ्युत्थानं प्रस्थानं चतु
र्दशी तस्यामभ्युत्थानं संपाद्य गत्वा अमावास्यायां विजयाय निर्याहीत्यन्वयः ॥६६॥ ६७ ॥६८॥ इति द्विनवतितमः सर्गः ॥९२॥ सप्रति एम॰

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

स्संदितं मपि निषेकुः उरोविवत्सउः मकाश्य ॥१० ॥ न समहन्नमनः ॥११॥ सूदेवि पुत्रा लेनतस्सो ऽरसि पारिघः शतधा हतः महाशिलाहतनीर्णा काष्ठ वृद्धिकीर्य
मानाः श्वभ्रा काशे उल्काशतमिवादित्तिप्रोषरः ॥१३॥ स तु महाकपिः तेन परिघेण प्रहारेण समाधूतोपि न चचाल भूमिचले भूकंपे अचल इव ॥१४॥ संवर्तयामा

ग समावानरश्रेष्ठापि निघोकुः संदितं भयात् हनूमांस्तु विवत्सोरस्ते स्योमसुखतो वली ॥१०॥ पूगायोपमवाहुस्तु परिघं भास्करप्रभं
वली वलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥११॥ स्थिरेत स्योरसि स्टे परिघः शतधा कृतः विकीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवांवरे
॥१२॥ स तु तेन प्रहारेण न चचाल महाकपिः परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥१४॥ स तथाभिहतस्तेन हनूमान् प्लवगोत्त
मः मुष्टिं संवर्त्तयामास वलेनातिमहावलः ॥१५॥ तमुद्यम्य महातेजा निकुंभोऽमितवीर्यवान् ॥ अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायु
विक्रमः ॥१६॥ ततः प्रस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितं मुष्टिना तेन संजज्ञे ग्रहे विद्युदिवोत्थिता ॥१७॥ स तु तेन प्रहारेण
निकुंभो विचचाल ह ॥ स्वस्थश्चापि निजग्राह हनूमंतं महावलं ॥१८॥ विचुक्रुशुस्तदा संख्ये भीमं लंकानिवासिनः निकुंभेनो
द्यतं दृष्ट्वा हनूमंतं महावलं ॥१९॥ स तथा ह्रियमाणोपि कुंभकर्णात्मजेन ह ॥ आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥२०॥
स्त्रात्मानं मोक्षयित्वा च क्षितावभ्यवपद्यत हनूमानुन्ममाथाशु निकुंभं मारुतात्मजः ॥२१॥

स चुकोश मुष्टिः ॥१५॥ ॥१६॥ ॥१७॥ ॥१९॥ भीमं विचुक्रुशुः कपीनां भयंकरं यथा भवति तथेत्यर्थः उद्यतं गृहीतं ॥१९॥ तथा ह्रियमाणोपि कुंभकर्णात्मजेन सुग्रीववत्
ह्रियमाणोपि ॥२०॥ क्षितावभ्यवपद्यत भूमावागतो वभूव ॥२१॥ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

रावणः सोञ्जलिरिति पूर्वोपदः साष्टाङ्गवशिरसानोऽपद्यो मुख्यार्थेनमस्कारं करोति तथाशयः ॥२ सर्वेत एकमपि हत्वा प्रहस्तं यथादान्तमस्तके
सर्थः ॥३॥ एकं रामवाणासिप्येतितस्तवमलत्वान्नेमेवपूर्णासिप्यपतितोनिहृद्यहन्तुमर्थः यावदकाले अन्तुदाहेवनहि हेशः शरवर्षाणि वर्ष
यतिशेषः अथवा अपराम्महनना सम्भवपरे समवस्थित्वेति गात्रस्थानिहतास्मि ॥५॥ इत्येतद्वाक्यमग्रथेमपक्षोक्तं ॥६॥ ॥७॥ तस्य पीस्योदपनं मति

पा२ अब्रवीच्च सतान्समर्थानिवलमुख्यान्महावलः रावणः सोञ्जलिर्वाक्यं पञ्चमसमन्वर्धितः ॥७॥ सर्वे भवन्तः सर्वेशा हस्तयुद्धेन
समावृताः निर्याताश्च संयेऽस्त्रप्रदाते श्रोपर्षोभिताः ॥२॥ एकं राम परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ समहेषूः शरवर्षेण
यावदकालउवाचुदा ॥७॥ अथवा तेशरैस्तीक्ष्णो भिन्नगात्रं महारणे ॥ मतिः स्पौक्षितो हतास्मि रामे लोकस्य पश्य
तः ॥४॥ इत्येतद्वाक्यमादाय राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ निर्ययुस्तेरथैः शीघ्रैर्नागानीकैश्च संयुताः ॥ परियानपद्दिसा
श्चैवशारवङ्गपरस्वधान् ॥ अथ राक्षसान्सर्वे विक्षिप्य वीरानरामप्रति ॥८॥ वानराश्च द्रुमान्शैलान् राक्षसान्प्रति चि
क्षिपुः ॥९॥ स संग्रामो महाभीमः सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥१०॥ ते गदाभिर्विचित्रा
भिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥११॥ एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्यद्भुतेसुमहद्रजः राक्षसानां वानरा
णां च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥१२॥ मातङ्गरथकूलाश्चवाजिमत्स्याध्वजद्रुमाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसुस्रुः शोणितापगाः ॥१३॥

ततः पर्यैक्ष्य माण्येत्सर्थः ॥१४॥ गदाभिश्च मोरम्भे नेधपचक्षोपि वानराश्च स्मयामदायाउखाभावल्गु स्थाविरस्वसहस्तेभ्यश्चाछिद्यगहीतैस्तैस्तेषांउद्ध संभवरतिवोध्यं
१० ॥ ११ ॥ मातङ्गरथपदरूपे कूलेयासांताः शरीरसंघटवहाः काष्ठसमूहस्थानवहतितताः शोणितनद्यः प्रसुस्रुवः ॥१२॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

शोणितौघपरिप्लुतास्त्वभक्त इति शेषः ॥२२॥१७॥१५॥१८॥ राक्षसैर्वध्यमानानामित्यनन्यगतिकत्वे शरण्यमिति दयालुत्वे राममिति पालने दशरथा-
त्मजमिति सौलभ्यं चोक्तं वेदितव्यम् ॥१५॥१६॥१९॥ रजनीचराणां रामस्य राणे स्वसुकराणि कर्माणि रामेण कृतान्येव ददृशुः ॥ न तु क्रियमाणानि

ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः । भग्नाश्चर्माण्यपास्यान्यानामहराणि च ॥ स्वामिसाधुसंभ्रमे वानरर्षभे जि-
ते ॥१३॥ केशान्कर्णान्ललाटांश्च नासिकाश्च प्लवङ्गमाः । राक्षसान्दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि व्यदारयन् ॥१४॥
एकैकं राक्षसं संख्ये दश तेवानरापुंगवाः । अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुना यथा ॥१५॥ तदा गदाभिर्गुर्वीभिः
प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । निर्जघ्नुर्वानरान्घोरान्राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥१६॥ राक्षसैर्वध्यमानानां वानराणां महाच-
मूः । शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥१७॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । प्रविश्य राक्षसं सै-
न्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥१८॥ प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे । नाभिजग्मुर्महाघोरा निर्दहन्तं शराग्निना ॥१९॥ कृता-
न्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः । रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि ते ॥२०॥ चालयन्तं महानीकं विधमन्तं म-
हारथान् । ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥२१॥

२०॥ न केवलं हस्तलाघवातिशयेन कर्माणामदर्शनं रामस्य चारलाघवातिशयेन कर्तापि न ददृशुरित्याह चालयन्तमिति कर्तुरदृष्टत्वेति क्रि-
याणां च दर्शने दृष्टान्तो वातं यथेति स्पर्शविषमेनादिकार्येण यथा वायुरनुमितस्तथा रामोऽप्यनुमितस्तथेत्यर्थः ॥२१॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

ऽन्तमर्थे विषदपतिच्छिन्नमिति पीडितमित्यर्थः भिन्नं विदारिते ॥ समित्रैः सकलीकृते शस्त्रपीडितं सुहृदयार्पितशल्ये ॥२२॥ इन्द्रियार्थाः शब्दादि
विषयास्तेषु तिष्ठन्तं मनसुभवितव्येनावस्थितं भूतात्मानं ॥ भूतस्य पंचभूतशरीरस्य आत्मानं जीवं मेजापयानपश्यंति तथैव शरीरे महान्तं ते
न महारोगा न मीयमानं अपि राघवे नपश्यंतीत्यर्थः ॥२३॥ एषगजानीकवन्तीगजानीकमेव हंति ॥ नाम्नापीति मन्यते स्मेत्यर्थः ॥२४

छिन्नं भिन्नैः शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितं ॥ बलरामेणादं हृष्टुत्रे राम पश्चीघ्रकारिणो ॥२२॥ महान्तं शरीरे
पश्यन्ते न पश्यंति राघवं ॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥२३॥ एष हंति गजानीकमेष हंति म
हारथान् ॥ एष हंति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह ॥२४॥ इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान्रणे ॥ अ
न्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते ॥२५॥ न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीं ॥ मोहिताः परमास्त्रेण
गान्धर्वेण महात्मना ॥२६॥

इति एष हंति इत्यादिप्रकारेण कुपिताः सर्वे ते राक्षसाः रामस्य सदृशान् सदृशत्वेन
मन्यमानान्राक्षसान्रामस्य सादृश्याद् अन्योन्यं जघ्नुः ॥२५॥ राक्षसानां राघवे सादृश्यमतीतौ कारणमाह न ते ददृशिरे इत्यादिना ॥२६

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु॰ श्रुत एव ते एम सहस्राणि पश्यन्ति अन्यत्र एकमेव पश्यन्ति ॥२४॥ भ्रमन्तीं आकर्षणवेगतो ऽनवस्थितां कांचनीं सुवर्णमयीं कार्मुकस्य कोटीं धनुष्कोटीं वेगवशात् अलातचक्र
॥२६३॥ प्रतिमां ददृशुः एवं वेष्टनेनेति शेषः ॥२५॥ अथ तत्र सम्भ्रमस्य पुण्यलाघवातिशयान्मण्डलीकृतकार्मुकं एमकालचक्रेणोपमिनोति शरीरेति ॥ नाभिचक्रमध्योत्र
तमप्रदेशः शरीरमध्य देह एव नाभिर्यस्य तत् सत्त्वं बलमेवार्चिर्ज्वाला यस्य तत् बलस्य प्रकाशतापहेतुत्वादर्चिस्त्वेन रूपणं । शरा एव आराणि यस्य तत् ॥ अस्त्राम

ते तु एम सहस्राणि रामे पश्यन्ति राक्षसाः ॥ पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महारणे ॥२४॥ भ्रमन्तीं कांचनीं कोटिं कार्मु
कस्य महात्मनः ॥ अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवं ॥२५॥ शरीरनाभिसत्त्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकं ज्याघोषत
लनिर्घोषं तेजोबुद्धिगुणप्रभं ॥ २६॥ दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् ॥ ददृशू राम चक्रं तं तत् कालचक्रमिव
प्रजाः ॥२७॥

नाभिः पतिः शलाकाकृतिरवयवविशेषः नेमिः पृथिवी भ्रमन्तो वलयाकारो ऽस्थिना लघु तद्रूपं कार्मुकं यस्य तत् तत्र लंबमाना या ज्या तद्बाणेनेनाऽनहद्घोषो लक्ष्य
ते ज्याघोषतलयोर्घोषावेव निर्घोषो ध्वनिर्यस्य तत् तेजः प्रतापः बुद्धिर्ज्ञानं तद्रूपो गुणा एव प्रभा यस्य तत् ॥२६॥ दिव्यास्त्रगुणो दिव्यास्त्रबलमेव नेमिपर्यन्ते एप·
धारा यस्य तत् निघ्नन्तं लिंगव्यत्ययः ॥ एवंभूतं रामचक्रं कालचक्रमिव प्रजाः ददृशुः ॥२७॥
॥

अनीकमित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पंचपदातिका । पत्त्यंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरं । सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना
चमूः अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिणी सम्प्रयोजनमक्षौहिण्या दशसंख्या पत्तिः ततस्त्रिगुणा सेनामुखं ततस्त्रिगुणो गुल्मः ततस्त्रिगुणो गणः गणात्त्रिगुणा वाहि-
नी ततस्त्रिगुणा पृतना ततस्त्रिगुणा चमूः चमूस्त्रिगुणा अनीकिनी ॥ एवं च दशानामेकत्रिंशताधिकसप्तसहस्रसंख्याता चमूरनीकसहस्राण्यपि वसाहस्र दशसह-
स्राण्यनीकान्यस्मिन् संतीति दशसाहस्रं वातरंहसां रथानां दशसाहस्राण्यनीकानीत्यर्थः एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्यारथ्या इत्युक्तमेषा

अनीके दशसाहस्रे रथानां वातरंहसां ॥ अष्टादशसहस्राणि कुंजराणां तरस्विनां ॥ २१ ॥ चतुर्दशसहस्राणां सारोहाणां च वा-
जिनां पूर्णे शतसहस्रे द्वे रक्षसानां पदातिनां ॥ २२ ॥ दिवसस्याष्टभागेन शरैरग्निशिखोपमैः हतान्येकेन रामेण रक्षसां
कामरूपिणां ॥ २३ ॥ ते हताश्वा हतरथाः शांता विमथितध्वजाः ॥ अभिपेतुः पुरीं लंकां हतशेषा निशाचराः ॥ २४ ॥ हतैर्ग-
जपदाताश्वैस्तद्बभूव रणाजिरं ॥ आक्रीडभूमिः क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः ॥ २५ ॥

दशसहस्राणि रथानामनीकमिति विभक्तिविपरिणामेन योज्यं तेन विंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्याताः सारथिनः
कुंजरा इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥ चतुर्दशसहस्राण्यनीकानि षष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशशतकोटिसंख्याताः सारोहा वाजिन इत्यर्थः शत-
सहस्रे द्वे अनीके अष्टाशीतिलक्षोत्तरपंचचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसंख्यापदातय इत्यर्थः ॥ २२ ॥ कामरूपिणां रक्षसां हतं वधो निरपायादि चतु-
रंगबलानि एकेन रामेण दिवसस्याष्टभागेन चतुर्दशीसंवक्षिमुहूर्तेन हतानीत्यर्थः ॥ २३ ॥ हतशेषाः कतिपये लंकामभिपेतुः ॥ २४ ॥ आक्री-

रा॰ टी॰ युद्ध॰ ॥ २५ ॥

यु
॥२६७॥

२६॥ भस्मनैतांश्चासत्त्वे॥ २७॥ अत्युद्भुतमद्भुतप्रयोगशक्तिः॥ २७॥ रुवन्तरतिवर्न्नमाननिर्द्देशेनमस्तुतेरामाप्युविच्छिन्नतमभ्यन्ते॥ २८॥ इतिचतुर्नवतितमः सर्गः॥ २७॥
तानीतिसहस्रशः सहस्राणिसमर्थः॥ १॥ २॥ रावणेनप्रयुक्तानिरुद्धार्थमेषितानिरामेणनिहतानिदृष्ट्वावृद्धालुब्धावालवृद्धानिशाचराः राक्षस

ततोदेवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्चपरमर्षयः साधुसाध्वितिरामस्यतत्कर्मसमपूजयन्॥ २६॥ अब्रवीच्चतदारामः सुग्रीवंप्रत्यनन्तरं॥ वि
भीषणंचधर्मात्माहनूमन्तंचवानरं॥ २७॥ जाम्बवन्तंहरिश्रेष्ठंमैन्दंद्विविदमेवच। एतदस्त्रबलंदिव्यंममवात्र्यम्बकस्यवा॥ २८॥ नि
हत्यतांराक्षसराजसेनांरामस्तदाशक्रसमोमहात्मा। अस्त्रेषुशस्त्रेषुजितक्लमश्चसंस्तूयतेदेवगणैः प्रहृष्टैः॥ २९॥ इ० श्री०
वा० यु० चतुर्नवतितमः सर्गः॥ ९४॥ तानिनागसहस्राणिसारोहाणांचवाजिनां॥ रथानांचाग्निवर्णानांस
ध्वजानांसहस्रशः॥ १॥ राक्षसानांसहस्राणिगदापरिघयोधिनां॥ काञ्चनध्वजचित्राणांशूराणांकामरूपिणां॥ २॥ निहतानिशरै
र्दीप्तैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः॥ रावणेनप्रयुक्तानिरामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ ३॥ दृष्ट्वाश्रुत्वाचसंभ्रान्ताहतशेषानिशाचराः॥ राक्षस्य
श्चसमागम्यदीनाश्चिन्तापरिप्लुताः॥ ४॥ विधवाहतपुत्राश्चक्रोशन्त्योहतबान्धवाः॥ राक्षस्यः सहसंगम्यदुःखार्ताः पर्यदेवयन्॥ ५॥

राक्षस्यः समागम्यसेयथाः समूपदीनाश्चिन्तापरिप्लुताअभवन्नितिशेषः॥ ४॥ संगम्यहेधीमत्पर्यालिंग्यताः समर्थः॥ ५॥

राम
२६७

पीदेकृप्रकाः कथमिति करलाविकल। निर्गतो दरी॥ लेवोदरी॥ स॥ लोकवक्षा लोके वंशा हीहीन रूपारगसा त्रिस्थान हेकु त्वितरूपा स्थ यापिर मेम
कामितासंज्ञात प्रकामा॥ ५॥ ५॥ स्वस्य जनस्य रसस्य जनस्य॥ वलिनीजरवणाज्ञात वलिकि श्रीमादिवादिनि॥ ६॥ श्रमगति रूपा॥ विकृत रूपा॥ १०॥ नत्रिमिते

कथ्ये परपीणावाद्वा करलानिर्गतोदरी॥ आसमस्तादवनेरमेकं दर्पसम रूपिणी॥ ७॥ सुकमारामिहास तेनस वीम तहितेपते॥ ते
दृष्टा लोकवक्षासा हीनेरूपामकामिता॥ ८॥ कथ्यस वर्णौ हीनाण्गो वतमहोजसे॥ सम स्वदुर्ग स्वीराम कामपामा सरास
ती॥ ९॥ जनस्यास्यल्पभाग्यत्वात वलिनी श्वेतमहईजा॥ आकार्यम पहास्य च सर्वलोक विगाहिते॥ १०॥ रास्यसानो
विनाशाय दृषणास्य खरस्य च॥ चकारमति हृपासारा घवस्य मखर्षणी॥ ११॥ नत्रिमिन्नमि दंवैरावणेन छ्लेमहते वक्षा
यसीतासानी मादशू श्रीवेस रसा॥ १२॥ नचसीतां दशग्रीवः मान्नोति जनकात्मजां॥ वहुवलवतावीर मक्षपेरावे
णच॥ १३॥ वैदेही माथ्यपाने तं विरोधं में स्वारासमं हते मे केनरामेण पर्यासं तु त्रिदशने॥ १२॥ चतह ईशस हत्वा गिरस्सनां भीम
कर्मणा॥ निहता निजनस्थाने शरैरग्निशिखोपमे॥ १७॥

दर्षणानिमितं साध्यानीतेति छेदः वधायास्य सामिति शेषः॥ १२ नमाप्नोति नमाप्स्यति च॥ १४॥ वैदेहीं मार्यपाने माषपमाने॥ एकेनासहायेन रामेणत्वत्स
हतेवा रपि हतं विराधं से मे स्वस्थितस्य रावणास्य तदेकमेवपर्याप्तं निदर्शनं रामस्य सर्वासुरसकलोकातिशायित्व परिज्ञानाय पर्याप्तं संदर्शनं निदर्श

नमिप्र ॥ २९ ॥ ९

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

पु

।। २६५ ।।

१५ ।। १६ ।। १७ ।। १८ ।। १९ ।। २० ।। २१ ।। इंद्रजितमपि हतं श्रुत्वा नाववुध्यते पराक्रममिति शेषः ।। २२ कुले कुले गृहे गृहे ।। २३ ।। २४ ।। २५ ।। बुध

स्वयं च निहतः संख्ये त्रिशिरा दूषणस्तथा ।। शौर्येण दित्सतं काशेः पर्यासंतन्निदर्शने ।। १५ ।। हतो पौजनवाहुश्च कवंधो रुधि

रो शनैः क्रौंचो वा दनदन घोरे पर्यासंतन्निदर्शने ।। १६ ।। जघान वलिनं रामः सहस्रनयनात्मजं ।। वालिनं मेघसंकाशं पर्यासं

तन्निदर्शने ।। १७ ।। ऋष्यमूके वसन् ह्येष दीनो भग्नमनोरथः सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्यासंतन्निदर्शने ।। १८ ।। धर्मार्थसहितं

वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितं ।। युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ।। १९ ।। विभीषणवचः कुर्याद्यदि स्म धनदानुजः श्मशा

नभूता न दुःखार्ता नेयं लंका पुरी भवेत् ।। २० ।। कुंभकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबले प्रतिकायं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन हतं

तदा ।। २१ ।। प्रियं चेंद्रजितं पुत्रं रावणो नाववुध्यते पुरा हनुमता लंका दग्धा लोकैः वन्हिना ।। २२ ।। हतमक्षकुमारं च दृष्ट्वा

सो नाववुध्यते ।। २२ ।। मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्त्ता हतो रणे ।। इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसीनां कुले कुले ।। २३ ।। रथाश्चा

श्वाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः रणे रणे मृताः शूरा राक्षसाश्च पदातयः ।। २४ ।। रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेंद्रो वा शतक्रतुः

हंति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमंतकः ।। २५ ।। हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयं ।। अपश्यंतो भयस्यांतमनाथा विलपाम

हे ।। २६ ।। रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः ।। इदं भयं महाघोरं समुत्पन्नं न वुध्यते ।। २७ ।।

मिमेतद्रपेस्य याभ्य पश्यंतः रतिश्च लिंगस्यार्थः अपश्यंतः रसमर्थः ।। २८ ।। रामहस्तात्प्राणमिदं रक्षस्य पेरशो व्रह्मदत्तमहावर इति कृत्वा तद

२

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

उपसृष्टे हेतुमाख्ये ॥ १५ ॥ कश्यपेनोदितिं दृष्ट्वा तपसो माल्यवदास्येव ह्यतिशेषत ॥ १९ ॥ तस्मेतारसवधेनु प्रतिज्ञामाहः पितामहे नैवि शेव दानवराक्षसैः देव
दानवराक्षसैः पूर्व ॥ २१ ॥ मानुषादागते मानुषमन्ये ॥ २१ ॥ इदानीं ब्रह्मणो वाक्या हेयिता रक्षसानो रूपीनियतत्वमाह पीड्यमाना इति राक्षसा रावणो नवरदानेनक

तेन देवान् गंधर्वान् पिशाचान् राक्षसाः उपसृष्टं परिबाधते शक्रात्मेमा संयुगे ॥ २५ ॥ उत्सात्ताब्जापि दृष्टांते राक्षसो रोष्णो
वृषपर्वेति हित्रामेघनाद रावणाक्षनिर्वहता ॥ २५ ॥ पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः रावणस्ताभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितं ॥ २६ ॥
तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निःसंशयं भयं जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥ २७ ॥ पीड्यमाना स्तु बलिना वरदानेन रक्षसा दी
नैस्तपोविभिर्विविधाः पितामहमुपस्थिताः ॥ २२ ॥ देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः उवाच देवतान् सर्वान् इदं तद्वचनं शुभ
हद्वचः ॥ २३ ॥ अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन् सर्वे दानवराक्षसाः भयेन प्रावृतानित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वते ॥ २४ ॥ दै
वतैस्तु समागम्य सर्वैश्चैव दिवौकसैः वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रसादितः ॥ २५ ॥ प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्र
वीत् ॥ उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ २६ ॥ ॥

रणेतु ॥ २१ ॥ २२ ॥ दानवाराक्षसाश्च भयेन प्रावृता देवेभ्यो भयेन प्रावृताव विचरिष्यन्ति देवाः स्वतः प्रतोषाम् स्मानुमीउ ष्यिष्यंतीति प्रभुत्वाणवुभ
विष्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ शर्वं ब्रह्मणः प्रसादात् प्रसन्नः पतिमात्रेण प्रसन्नं मतं सर्वदिवौकसां तोषितश्रीमहादेवस्वावागतसीता सामर्थ्यात् रूपिरक्षसो
भयेनिश्चितमिताङ्गः देवतैरपि ॥ २५ ॥ २६ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पृ
॥२६६॥

साएषासीतेवेत्राङ्गः एषेति ७॥ सर्वैकल्पे देवैर्दीनत्वनाशार्थं प्रयुक्ता । स्वयं यास्यन्वानहेति स्मरणं वेदैः प्रयुक्ता एषा सीतापि स्मरणं वृत्तान्तरं वनाद्धितान
स्यानं प्रस्पिष्यति ॥ २॥ स्वपनीतेन स्वयं नयेन निशानकोनाशः शोकमाहितं मासः ॥ २५ ॥ ३२ ॥ ४१ ॥ मासकाले कालोचितपौलस्त्येन विभीषणो

एषा देवैः प्रयुक्ता हि दुष्टयपादानवानुरणा ॥ प्रस्पिष्यति नः सीतारामस्य सप्रीमरणं गतान् ॥ ३९ ॥ एवमेषा विनीतेन उर्वी
नीतस्य दमितेः स्वपनिशानकोपोऽः शोकेन तमभिप्लुतः ॥ ४० ॥ तेन पश्यामहे लोके येन नः शरणो भवेत् ॥ एषवैर्णापदः श्र
नोकाले नैव गणक्षये ॥ ३२ ॥ नामिनः शरणं किञ्चिद् येन हन्तिं तिष्ठताम् ॥ दावाग्निनावेष्टितानां करिणां नाप्यावने ॥ ४० ॥ मा
सकाले कृते तेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ यत्तदेवभयपदं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४१ ॥ इत्येव सर्वास्त्रिनांचोत्थियः पापस्परेसप
रिस्पर्शबाहुभिः विलेपुरार्त्तभियमाणा पीडितानि वेदहृद्वै सुचनदारुसुदारुणं ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे० वा० ७० पञ्चनवतितमः सर्गः
॥ २५ ॥ स्वान्निनारसीतां कुलेका पावकुलेकुले ॥ एवम्तः कृतगर्भश्वशुराभ्यामृषिपादेदर्शिते ॥ १ ॥ सतदीर्घनिःश्वासमुहूर्त्त
ध्यानमास्थितः वंशव पामक्रुद्धो एवमभिमदर्शनः ॥ २ ॥ सदष्ट्वादत्ता नेत्र कोधसक्तलोचनः रासर्सोऽपि दुर्दर्शः
कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३ ॥ उवाच च समीपस्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः ॥ भयावमन्तकथं स चनिर्दहेत्विव चक्षुषा ॥ ४ ॥

न यत्तदेव पर्यस्तात्मादेवभयप्रदत्वं शस्यं त्रशक्तिवैभवेनेति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ २५ ॥ स्वान्निनामितिकुलेकुलेगृहेगृहे ॥ १
२ मूर्च्छितः मन्त्वलितः ॥ ३ ॥ भयावमन्तकथं भयादस्मन्तवचनः ॥ ४ ॥

एमं
॥२६६॥

८०
॥२८८॥ निक्षिप्य भूमौ पतितं पितृव्यं परमायत्तः अभिमया सऊज्ञः उत्पत्य चैव गत्वा च स्पोरसि भूमिपतितं तस्योरसि वेगेन पपात ॥ २२ ॥ बाहुभ्यां परिवृत्य परिगृह्य परिवृत्य पशोरि वा
गृह्य महन्मैरवं नदतो स्य शिरउत्पाटयामास ॥ २३ ॥ अजारसर्गहृपार्थ संयहेतारर्शीय जित्य घे निनिरदति निकुंभे पवनसुतेन सादितेस निदशरथसुतनसप्ससेद्रसूनोः

निक्षिप्य परमायत्तो निकुंभं निष्पिपेष च ॥ उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२ ॥ परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरो भृशं उत्पाटया
मास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३ ॥ अथ विनदति तस्मिन्हते निकुंभे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धं ॥ दशरथसुतराक्षसेंद्रसून्वोर्भृशतर
मागतरोषयोः सुभीमं ॥ २४ ॥ व्यपेते तु जीवे निकुंभस्य हृष्टा विनेदुः प्लवगा दिशः सस्वनुश्च ॥ प्रफालेव चोर्वी विचचाल द्यौर्बलं राक्ष
सानां भयं चाविवेश ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्री वा॰ यु॰ सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ नच माप्रहायं समासः ॥ १ ॥ त्रपौविशीनिहतवन्तमानक
प्यासमासा ॥ निकुंभं निहतं श्रुत्वा कुंभं च विनिपातितं ॥ रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १ ॥ नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां
तु परिमूर्छितः ॥ खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥
तमम करास्यपोप्तुं हंव भूवपत्थिता यावत्रमेतयेभजंगमपातं ॥ २४ ॥ उत्क्रार्यस्येव वि
वर्णाव्यपेते मितिव्यपगजेरत्नार्थः दिशः सस्वतः प्रजिष्ठ निंचकुः प्रफालेव च स्फोटेव वलं कम्पमपंचारे ॥ २५ ॥ इतिसप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ निकुंभमिति ॥ १ ॥ नैर्ऋ रा॰म॰
तो रावणः परिमूर्छितो व्यस ॥ २ ॥ ॥२२९॥

जु ४

॥५॥ अथ यान् रावणो मोत्साहेन त्वं क्रमयान॥६॥७॥ महस्रको धृतो ऽत्र महासनः॥९॥११॥ मकाशात्वेमकद्ये॥१४॥ पतत्रिणामक ऽपस्रवता ॥

महोदरं महापार्श्वं विरूपाक्षं च राक्षसं॥ धूम्राक्षं दन्तसेनान्निर्यातेति मया जया॥५॥ तस्य प्रत्युद्वचनैश्च बाणैस्समात्र्वेम
याकुला॥ चोक्ष्याम्यहं मयूखैर्नरा राक्षसान् रावणोद्भवा॥७॥ तेन सर्वेन तथैव त्त्काराक्ष्य साधोदं प्रभो॥ हतश्च समये नास्सर्वे
णायाभिस्सापृच्छ॥८॥ प्रति प्रस्य यथाम्या पैरावणो ते महाप्राणाः तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणः॥९॥ अ
थोवाच महसेनानुरावणः क्रोधमूर्छितः महोदरं महापार्श्वं विरूपाक्षं च राक्षसं॥१०॥ अथवा गोधेनुसर्वेषु गता
दिव्यस्त्रैस्त्रिभिः राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादने॥११॥ त्वरत्स कुम्भकर्णाय समहत्ते द्विजितो मया क्षोभ्यामि मनीका
स्मय शत्रुवधाय देहे॥११॥ नैवानरस्सेन दिशो नचयोनापि सागराः प्रकाशत्वे गमिष्यन्ति महाराजा जलदा इवताः॥१२॥
अथवा नरसेना तानि पृथा निभागशः क्षेत्रपाशा जालेन वक्षिष्यामि पतत्रिणः॥१३॥ अथवा नरसेना विरथे
नपवनोजसा॥ धनुः समुद्रा दुद्धृते मथिष्यामि शरोर्मिभिः॥१४॥ आकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसा॥ अयवा
हतदिकानि गजवत्समयाम्यहं॥१५॥

धनूरूपा तसमणूत॥१४॥ आकोशपद्मवक्त्राणि वक्त्रपविकसिताप्रमानि पद्मकेसरवर्चसं वानराणामिति शेषः। रथरूपाणि तटाकानि मम मध्ये
ममथिष्यामि॥१५॥

यु सशरैः शरसंहितैः वदनैः स्वीयैः ससेनावसनालैः पंकजैरिवमुखैर्मेदपिप्येति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यत्नेन अवेक्ष्य अवेक्षितं योगं तत्पं पश्यामास्याम
॥२६५॥ सशरैरेव वदनैः सन्सेवानरयूथपाः मेदपिप्यंतिवमुखोसनालैरिव पंकजैः ॥१६॥ अथ युद्धमभूच्चेषां नाहं शरणेद्रुमयोधिनां सुजन्के
नैकभ्रगात्रहत्पन्तस्यामिचवशात्तशत ॥१७॥ हतोत्रातो हतो भन्नी पाशाचतनुयाहताः वधेनापेीपो स्वासां करोम्यस्तुममाजे
नै ॥१८॥ अथ पृथग्द्वाणानिर्मितैः मर्कटौरगतचौतनैः करोमिवानरार्यहेपलावेक्ष्यतलांमहीं ॥१९॥ अथ घोरोमायवोगरक्षाः पैव
पासाशिनोपरे ॥ सर्वो लाल्नपर्यष्यामिशत्रुमोसैः शरापितैः ॥२०॥ कल्पान्तमेघः शीघ्रं स्थिमानीपतांलक्षनुः अनुमयान्तु
मांसवेयैच शिशुनिशाचराः ॥२१॥ तस्मात्तद्वचनेस्तुलामहापार्श्वोव्रवीहृचः वलाध्यक्षां स्थितान्तत्र वलस्तन्वर्यताम्मिति ॥२२॥
वलाध्यक्षास्तुसंयुक्ताः सस्मांसानगृहेगृहे ॥ चोदयंतः परीपुवलं कालघुपराक्रमाः ॥२३॥ ततोसहस्रात्रिर्ष्यतराक्षसा
भीमदर्शनाः । नेदतोभीमवदना नामहानौभुजैः ॥२४॥ असिभिः पट्टिसैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः शक्तिभिस्तीक्ष्णा
धाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥२५॥ यष्टिभिर्विविधैश्चक्रैर्निशितैश्च पाशवधैः भिंडिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥२६॥
अथानयच्चलोध्यक्षाश्चत्वारोरावणाज्ञया ॥ द्रुतंसरतसमायुक्तं उक्ता रथरुग्रायं ॥ आरुरोह तदा भीमो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥२
नां ॥२८॥ २९ ॥ कल्पान्तनामा कल्पांता आलेखितपताम्मिसर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सज्जैसौत्रायुपलक्षणोततौ यासुजे रूपलास्मिनारसर्थ ॥२७॥ हलैराड राम
सविशेषा ॥२५॥ ॥ ॥ ॥२६७॥

अथ पापोत्सर्गे देयं वृद्ध्या रोहणे । सप्तगोभीर्यात् वलातिशयात् ॥२५॥२८॥३०॥३१॥ प्रजविना स्वेन मकपीतासंजातवेगाच्च सर्वेषु सतेन हरिणात

ततः स पापः सहसा ससैन्यैर्द्रुमिर्वृतः । एवमुक्ताः सप्तगोभीर्यामाह्वेव मेदिनी ॥२७॥ एवमुक्तो नाम्नपतुङ्गात्ततो पापः स्वमहोद
रो ॥ विरूपाक्षस्तु दुर्द्धर्षो पापानामा दुर्मदः ॥२८॥ तेन हर्षाद्विनर्द्दताम्बिर्दंतेमिव मेदिनी ॥ नादयो विश्वं च तेनो निर्ययौ जम्बुको
पमः ॥२९॥ तेनो पद्मोयतेज स्वोष्टोगतो वृषैर्वृतः ॥ निर्ययावहस्तत्रयेतु कालान्तकयमोपम ॥३०॥ ततः प्रजविना
स्वेन रथेन समहावलः हरोता निर्ययौ तेन पञ्चतातमलस्फुटौ ॥३१॥ ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः दिशा
विनेदुर्घोरशब्देन चचाल च मेदिनी ॥३२॥ ववर्षुः रुधिरं देवश्चस्खलुस्तुरगमाः भुमायेस्म पतद्गृध्रो विनेदुश्चाशि
वे शिवः ॥३४॥ नयने चास्फुरद्वामो वामोवाहुरकंपत ॥ विवर्णवदनश्चासीत्तत्किंचिदभ्रस्यत स्वनः ॥३५॥ ततो नि
ष्क्रमतो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः एतानि वक्षतमसा निरूपात्पतानि जज्ञिरे ॥३६॥ स्वतालिप्राप्तपानो कानिप्यातस
म त्रिलवना ॥ विनेदुरशिवा गृध्राः वायसैर्मिमिश्रिताः ॥३७॥ एतान्न चिन्तयन्मूढो राजस्तानान्समवस्थितान ॥ नि
र्ययौ तवलो गृहाद्दूधार्थी कालचोदितः ॥३८॥ तेषां तत्र ययौ घोषणाराक्षसानां महास्वना ॥ वानराणामपि चेम
हापे वाप्यवर्नत ॥३९॥ तेषां महत्सलेषेद्द्वेसम्भवकपिरक्षसां अन्योन्यमाररूपानानां कुद्धानां जयमिच्छतां ॥४०॥
नेः कुद्धे दशग्रीवः शरैः काञ्चनभूषणैः वानराणाममनीकेषु चचार कदनं महत् ॥४१॥

रक्तहरेण ॥२५॥ अथापवाणस्यदुर्निमित्तान्याह ततोनष्टप्रभ इत्यादिना ॥३३॥३४॥३५॥ एतानि रूपाणि निष्कम्य च कानीत्यर्थः ॥३६॥३७॥३९॥

रा

॥२८८॥

४२॥ ४३॥ ४४॥ इति षणवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ तथेति ॥ १ ॥ एकतस्त्वेकैकस्मिन्प्रदेशे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गुल्मे सेनासन्निवेशे ॥ ६ ॥ आत्मनः सदृशं आ
निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ॥ ४१ ॥ निरुच्छ्वासा हताः केचित्के
चित्पार्श्वविदारिताः केचिद्विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विना कृताः ॥ ४२ ॥ दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथे
न संख्ये ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरियूथपास्ते ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ तथा तैः कृत्यमा
नैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १ ॥ एवमस्याप्रसह्यं ते बाणसंपातमेकतः न शेकुः
सहितुं दीप्तं पतंगा ज्वलनं यथा ॥ २ ॥ तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशंतो विप्रदुद्रुवुः पावकार्चिःसमाविष्टा दह्यमाना यथा
गजाः ॥ ३ ॥ प्लवगानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः संपर्ययौ समरे तस्मिन्विधमन्रावणः शरैः ॥ ४ ॥ कदनं तरसा
कृत्वा राक्षसेंद्रो वनौकसां आससाद ततो युद्धे त्वरितं राघवं रणे ॥ ५ ॥ सुग्रीवस्तान्कपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रावितान्
रणे गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धे द्रुतं मनः ॥ ६ ॥ आत्मनः सदृशं वीरं स तं निक्षिप्य वानरः सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं
प्रतस्थे पादपायुधः ॥ ७ ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे यूथाधिपाः स्वयं ॥ अनुजग्मुर्महाशैलान्विविधांश्च महीरुहान् ॥ ८ ॥ राम
त्मतुल्यं सुषेणं निक्षिप्य ॥ सर्वे वानरयूथपाः सुषेणं विनेति शेषः महाशैलान्निस्पादेर्गृहीत्वेति शेषः ॥ ८ ॥ ॥

॥२८८॥

CC-0. In Public Domain. Digitized By Sarayu Foundation Trust and eGangotri

स्थमानवशिषानुत्तमराक्षसान्बलाध्यक्षान्समान ॥ २ ॥ स्थगमानरक्षान ॥ ११ ॥ १२ ॥ सोऽसौ प्रमाथोऽभिहिंस्यमानेषु सीदन्त्सु हिमाद्रिवितिषाल ॥ १३ ॥
१४ ॥ १५ ॥ उद्दिश्यानुप्रलापनतानोऽत्मानं स्थापयामास पलायमानान्विनिवर्तयामास ॥ १६ ॥ १७ ॥ संप्रमथनेऽस्य कुम्भहेमसुखेमतच्छेसुखमदेशास्तस्य
नूनं हर्यधिपः सुग्रीवः स्वीणमहानामहान् ॥ सोऽयमचिविविधांश्चामात्यमेयोऽत्र महाराक्षसान ॥ २ ॥ मम हर्युमहाकायो राक्षसान्वा
नरेश्वरः प्रमाथो नमयेवापुः मेवन्नानाममानिवु ॥ २ ॥ राक्षसानामनीकं शैलवर्षविवर्षह ॥ स्वप्रसवर्षप्रयामेषु प्रक्षिप्तघोष
कानने ॥ ११ ॥ कपिराजविसृष्टैस्तैः शैलवृक्षैर्महाराक्षसाः विकीर्णाशिरसः पेतुर्विकीर्णा इव पर्वताः ॥ १२ ॥ स्थयसंसी
प्रमाथोऽथ राक्षसेषु समेतः सुग्रीवेण प्रमथ्येषु नदत्सु च पतत्सु च ॥ १३ ॥ विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः
प्लुत्वाऽभ्यद्रवत्सर्वं गजस्कन्धमुपारुहत ॥ १४ ॥ सतेऽद्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महाबलः ॥ ननर्द भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधा
वत ॥ १५ ॥ सुग्रीवे स शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे ॥ स्थापयामास चोद्विग्नान्राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ १६ ॥ सोऽतिवि
द्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा ॥ चुक्रोध च महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रधने हरिः
अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तं महागजं ॥ १८ ॥ स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद न
नाद च ॥ १९ ॥ गजात्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिं ॥ २० ॥
१२ ॥ २० ॥ ॥ ॥ ३ ॥

Courtesy: Prof. Arnab Bhattacharya IIT Kanpur

पु
॥२६२॥

आ(ऋ)षभेन्द्रऋषभमूलतिपा वीते चर्मफलके २१ तस्यापि तेनापि दत्तं महासिं गृहीत्वा ॥ २२ ॥ ततो शिलामिति अपक्रम्य शिला महामोघी
दारुणार्थ्य पार्श्वतोपसत्य सुग्रीवमाहादिसर्थं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अभिहतः सुग्रीवः पद्भ्यामपतत् आकुञ्चितजानु समवदिसर्थं २

आर्षभे चर्मखड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः मर्त्यन्निव सुग्रीवमासमाद्यवस्थितो ॥ २५ ॥ सहितस्यापि संक्रुद्धः प्रगृह्य वि
पुलां शिलां ॥ विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमां ॥ २२ ॥ ततो शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुंगवः ॥ अपक्रम्य
सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३ ॥ तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः मुहूर्त्तमभवद्वीरो विसंज्ञः प्लवगोत्तमः ॥ २४ ॥
स तदा सहसोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे ॥ मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥ मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो
निशाचरः तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥ २६ ॥ कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतोपतत् ॥ समुत्थाय
पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ २७ ॥ तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिस्वनं तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यते ॥ २८
नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २९ ॥ मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्र
हारं तेन रक्षसा ॥ स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ ३० ॥ ततो न्यपातयत्क्रोधात् शंखदेशे महत्तलं ॥ महेन्द्राश
निकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ ३१ ॥ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं स समुद्गिरन् ॥ स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो मदं दिग
२२ ॥ नैपुण्यात् शिक्षा पाप्वा तमो चयित्वा मोघीकृतस्य ॥ २२ ॥ अन्तरे महाबलः ॥ २ ॥ शंखदेशे तलं ललाट स्थिमदेशे तलं प्रसृत करतलं महा ३

विदूरथस्य ततस्तेनैव कुजृम्भेनात्मविक्रमः ॥ २३ ॥ पार्श्वेन पतितं तं तु विदूरथस्सेद दृष्टा लिति संवृक्षः ॥ २४ ॥ संप्रवृत्तकौतुहलाय सम्मुखतया स्थितो मित्रवेलो उदी-
र्णवेलो ॥ २५ ॥ उन्मत्तगणमत्रिमिंडहेलगणमहदृष्टवानबलमानं देवराजस्य बलशोकेनेति शेषः ॥ २६ ॥ इति सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ अथमेरुहेमम-

विवर्त्तन्यनेकोधान्मत्तपक्रेनरक्षिरास्तुतं ॥ ददृशुस्ते विदूरथस्यं विदूरथस्यतांकृतं ॥ २३ ॥ स्फुरत्तेनपार्श्ववर्न्नेनपृष्ठेनरुधिरोक्षितं करु-
णोचितविनर्द्दितं ददृशुः कृपणोपरि ॥ २४ ॥ तदा लीला संपतितमेप्रबुद्धकौतुकाविनी वानरराक्षसमानो ॥ वेलावारीवोसंस्वनन्नुस्वभीमो म-
हार्णवो हाविव मित्रवेलो ॥ २५ ॥ निपातितेमेप्स विदूरथनेन्द्रेमहाबलेन्तेहारीपार्थिवेन ॥ बलं समस्तं कपिराक्षसानामस्मन्नगं
गामतिमिंवमूव ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीवा० रा० सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ हममानेवलेतत्र मिसोमसेतेम्हामधे ॥ सासीत्मूपमहाय-
मेरुपसीलोववमूवतुः ॥ १ ॥ स्वबलस्य चयातेन विदूरथस्य वक्षेन च ॥ वमस्व हृद्गिरुणाक्रुद्धोराववणोरासमसेस्वा ॥ २ ॥ मपसीलाखववले
दृष्टावधमानेवलीमुखेः ॥ वमवास्पमयायहेदृष्टादेववविपर्यय ॥ ३ ॥ उवाचेचसमीपस्थमहोदराणींदंम ॥ अस्मिन्कालेमहा-
बाहोनपाशान्वयिमेस्थिता ॥ ४ ॥ जहिशत्रुचमूवीरदर्पयाघपराक्रमे ॥ मर्तपिं दस्सकालोयेनिर्वेष्टुंसाधुभध्यतां ॥ ५ ॥ एवमुक्ते
लयेसुम्काराववणोनमहोदरः ॥ प्रविवेशारीसेनांतांपतंगस्वप्नवक ॥ ६ ॥ ततःस्सकदनेचक्रेवानराणांमहाबलः ॥ मर्तवाक्ये

नेतेवलेसपसीलोमुतरापुपस्सपवनोवमव लसालोरववमुंखिरार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मर्तपिं दस्सहास्मिन्नगानात्रिस्मिरनीपका(न तेजस्वीखेनवीर्येणाचोदितः
रसनिर्वेषमनसुपकारकन्नमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ भर्तवाक्येनचोदितस्सखेनवीर्येणाकदनेचक्रे ॥ ६ ॥ ॥

यु
॥ २० ॥

५ ॥ १ ॥ १० ॥ अनेनैतां समभिहिते ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आकुलं गगनं चक्रमिवनिपपात शिलायामनेकधा मग्नानत्वा दृश्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुग्रीव ॥ १६ ॥ दीप्तं वा लक्ष्मा विरुध

वानराश्च महासत्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः पाविष्यालिवलेप्यो येन मुधा लस्त्रजनीचरान् ॥ ५ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः शरैः कांचनभूषणैः
चिछेद पाणिपादोरु त्वा वानराणां महाहवे ॥ ८ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसेनाहि तापस्थं ॥ दिशो दश द्रुताः केचित केचित्तु ग्रीवमा
श्रिताः ॥ १० ॥ समप्रां समी दृष्ट्वा वानराणां महाचमूं अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनंतरं ॥ ११ ॥ प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलां
चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तामापतंतीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः असंभ्रांतस्ततो बाणैर्निर्बिभेद दुरासदां ॥ १३
॥ रक्षसा तेन बाणौघैर्निहता सा सहस्रधा ॥ निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलं ॥ १४ ॥ तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रो
धमूर्छितः सालमुत्पाट्य चिक्षेप रक्षसो रणमूर्द्धनि ॥ १५ ॥ शरैश्च विददारैनं शूरः परबलार्दनः स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघं पतितं
भुवि ॥ १६ ॥ आविध्य च स तं दीप्तं परिघं तस्य दर्शयन् परिघेणोग्रवेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १७ ॥ तस्माद्धतहयाद्वीरः सोऽवप्लुत्य
महारथात् गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥ १८ ॥ गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः नर्दंतौ गोवृषप्रख्यौ घनाविव स
विद्युतौ ॥ १९ ॥ ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रजनीचरः ज्वलंतीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ २० ॥

आमपि ना हलना पवंतम्मे दर्शयन ॥ तद्धयान् जघान ॥ १७ ॥ १८ ॥ समीयतुः सोऽगतो वमस्व तः ॥ १९ ॥ भास्करवदाभासते सा भास्कराभासां ॥ २० ॥

राम
॥ २० ॥

आपतन्तीं गदां दृष्ट्वा तिरोषः स सुग्रीवः गृह्य मिति मिति योधः ॥२१॥ गदापातवरिष्ठ स्वमिन्द्र स पर्थः ॥२२॥ २३॥ स सुग्रीवं तं मुसलेनापि महोदरोपि ॥२४
तस्मात्तु हृत हयाग्रसंतौ तं सुमहाघोरमापेततुर्महाबलः सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे ॥२५॥ आजघान गदां तस्य परिघेण
हरीश्वरः पपात स गदो भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥२६॥ ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात् ॥ आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेम
भूषितम् ॥२३॥ स तमुद्यम्य चिक्षेप सोप्यन्यां व्याक्षिपद्गदां भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुस्ते महीतले ॥२७॥ ततो भिन्नप्रहरणौ
मुष्टिभ्यां तौ समीपेतुः तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥२५॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं नेदतुश्च पुनः पुनः तलैश्चान्योन्यमासा
द्य पेततुस्ते महीतले ॥२५॥ उत्पेततुस्तदा तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परं भुजैश्चिक्षेपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ ॥२५॥ जग्मतुस्तौ श्रमं वी
रौ बाहुयुद्धे परंतपौ ॥२४॥ आजहार तदा खड्गमदूरपरिवर्तिनं राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥२८॥ तथैव च महाखड्गं चर्म
णा पतितं सह । जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥२९॥ तौ तु रोषपरीताङ्गौ नर्दन्तावभ्यधावताम् । उद्यतासी रणे हृष्टौ च खड्ग
विशारदौ ॥२९॥ दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः अन्योन्यमभि संक्रुद्धौ जये प्रणिहितावुभौ ॥३०॥ स तु शूरो महावेगो
वीर्यश्लाघी महोदरः महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥३२॥ लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः जहार सशिरस्त्रा
णं कुण्डलोपगतं शिरः ॥३४॥
२५॥२६॥२५॥ २८॥२९॥३०॥ ३१॥ दक्षिणं च कारणं ह्यामंद्र सुतूर्णं संपरीयतुरुक्तवान् ॥३५॥ वीर्येण श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥३३॥ सुग्रीवपक्ष

पु

॥२७९॥ निकृत्तशिरसो राम सैंहस्य बलेन तदा स्यंदे शिरो दृष्ट्वा भयान्नश्यति शतेप लापितमितियावत् ॥२५॥ २६ सर्वे विषण्णवदनाः दीनचेतसः सर्वभ्रष्टा इति शेषः
भयविह्वलचेतसः भयकंपितचित्ताः सर्वे विद्रवंति स्म दद्रुवुः ॥२७॥ तस्मात् पलायमानाः ॥२८॥ हर्षपदव्याने हर्षेतिपाठः छेदे नु रोधात् वक्तव्ये इति शेषः

निकृत्तशिरसं तस्य पतितस्य महीतले ॥ तद्दलं राक्षसेंद्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते ॥२५॥ हत्वा ते वानरैः सार्द्धं ननाद सुदि
तो हरिः ॥ कुंभकर्णोवधं च दशग्रीवोऽभूद् हतश्च रणे यथा वै ॥२६॥ विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः विद्रवंति ततः सर्वे भ
यविह्वलचेतसः ॥२७॥ महोद्धते विनिपातश्च भयो महान्मीरिः श्रीमिनिर्वेक देशे ॥ सर्वान् मन्त्रवानगेनलक्ष्मणात् सर्वत
तेनो मिलित्वा मद्धुष्यनः ॥२४॥ अथ विजयमवाप्य वानरेंद्रैः समासेवः सुमित्रेय सदर्यः ॥ अवनितलगतेश्च वसतामे घेहे
र्षसमाकुलितैर्निशाम्याताः ॥२९॥ इति श्रीरामायणे युद्धकांडे त्रयोनवतितमः सर्गः ॥९३॥ ॥ ॥

२९ ॥ त्रयोनवतितमः सर्गः ॥९३॥ ॥

राम
॥२७९॥